

Наум КАРИМОВ

XX АСР

**АДАБИЁТИ
МАНЗАРАЛАРИ**

БИРИНЧИ КИТОБ

ТОШКЕНТ
“O'ZBEKISTON”
2008

83.3(0)6

K25

Масъул муҳаррир
ва сўзбоши муаллифи
Шуҳрат РИЗАЕВ

Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида XX аср адабиёти алоҳида ўринни эгаллайди. «Олтин аср» деб аталаётган бу асрда А.Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ойбек, Ғафур Фулом сингари буюк шоир ва ёзувчилар етишиб чиқдиларки, уларнинг ижодий изланишлари ва меҳнатлари туфайли ўзбек адабиёти жаҳон адабий жараёнининг таркибий қисмига айланди.

«Манзаралар»нинг қўлингиздаги биринчи китобида XX асрнинг, асосан, биринчи ярмида яшаган ёзувчилар ҳаёти ва ижодининг китобхонлар ва ҳатто мутахассисларга номаълум бўлган саҳифалари ёритилган, уларнинг мустабид тузум давридаги эрк ва истиқлол учун кураши ҳамда фожиали тақдири ўз аксини топган.

Ушбу китоб XX аср ўзбек адабиёти мухлислари, айниқса, олий ўқув юртлари филология факультетлари, шунингдек, лицей ва коллеж ўқитувчилари, аспирантлари ва талабалари учун ўқув қўлланмаси сифатида хизмат қилиши мумкин.

ISBN 978-9943-01-168-7

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2008 й.

КИТОБ ВА УНИНГ МУАЛЛИФИ ҲАҚИДА БИР-ИККИ СЎЗ

“XX аср адабиёти манзаралари”... Дабдурустдан шундай сарлавҳага кўзи тушган тушунчалик одам бир сесканиши табиий. Ҳазилми, бутун бир асрлик — юз йиллик адабиётни, юз йил бўлганда ҳам башарият тарихидаги энг мураккаб, энг зиддиятли, энг фожеий ва тафаккурнинг чексиз имкониятлари кашф бўлиб, ҳайратомуз мўъжизалар яраган буюк бир асрнинг қадим ва улуг бир халққа тегишли сўнги юз йиллик адабиётини таҳлил доирасига тортиш ва номига яраша залворли умумлашмалар, холис, теран фалсафий хулосалар қилиш олимлик даъвосида кўксига уриб юрган ҳар кимнинг ҳам ҳадди эмас...

Хўш, унда бундай юкни ким кўтара олиши мумкин? Кимнинг журъатини, бу ўринда истеҳсосиз, жиддий қабул қилиш мумкин? Ким шундай китоб яратишга маънан ҳақли? Назаримда, ўша сарлавҳани кўрган ҳар бир фаҳмли адабиётчи шу саволни хаёлидан ўтказиши шубҳасиз. Шундай яхлит асар учун чўнг чизгилар яратиб Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов домлалар қайтмас дунёга рихлат қилдилар. Улардан олдин, ёнма-ён ё кейин адабиёт илмида бўлганлар ва борлари ҳам неча-неча йирик ва бачки чизгилар қилган, ҳозир ҳам турли шаклда нималардир қилиб юрибдилар. Бироқ ҳеч ким журъат сезиб, катта миқёсларга чиқишга қувват топа билмаяпти. Бу иш келгуси авлодга қолади шекилли, ҳар қалай беҳисоб чизгилар бор-ку, керагини олиб, ўзлари умумлаштириб олар, деган тусмол ҳам йўқ эмас эди.

Шукрки, шундай жасоратга қодир одам — олим бор. Ва у, ҳеч шубҳасиз, мана шу юз йиллик ўзбек адабиёти ҳақида умумлашма якуний фикр айтишга ҳар жиҳатдан қувватли ва ҳақли. Зеро, бу олим умрининг эллик йилдан ортиғи ўша

гоҳи қайнаб, гоҳи сокин оққан адабиёт дарёсига дастлаб жилға, ирмоқ бўлиб, сўнгра эса жўшқин сой, яна ҳам кейинроқ ўз ўзанида маҳобат ва пурмаъно салобат билан майин юзган анҳор мисол қўшилиб кетган. Бу олим фан арбоби, профессор Наим Каримовдир.

Наим ака адабиёт илмига қадам қўйганида, ҳали кўпгина “классикларимиз” ҳаёт бўлиб, умрларининг донишга тўлган, файласуф палласини кечирмоқда эдилар. Улар билан бево-сита ва билвосита мулоқотлар асносида олимнинг фикри, дунёқараши улғайиб, қувватланиб борди. Дастлаб, Ҳамид Олимжон шеърияти ҳақида ёниб, эҳтирос билан тадқиқотлар яратиб, сўнг Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Фафур Фулом, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Усмон Носир, Зулфия..., А.Орипов, Э.Воҳидов, Рауф Парфи каби қатор улўларимиз, кейинроқ – истиқлол йилларида Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Боту, Элбек, Абдулла Алавий, Фулом Зафарийлар... ҳаёти ва ижодининг айрим қирралари ҳақида тадқиқотлар, рисола ва мақолалар яратди, тинимсиз изланиб, ўнлаб, юзлаб топилмалар эълон қилди. “Шаҳидлар хотираси” жамғармасига бош бўлиб, машъум қатағон қурбонлари бўлган қанчадан-қанча ўзбек зиёлилари, жумладан, шоир, ёзувчи ва мунаққидларининг аччиқ қисматига оид миллат тарихий хотираси ва бадий тафаккури ривожини учун бебаҳо маълумотларни, материалларни жамлади ва имкон қадар оммалаштириб келмоқда.

Наим ака бугун заҳматқаш умрининг етмиш бешинчи по-фонасида туриб, ўтмиш аксар устозлари, сафдошлари ва ҳатто ёшроқ замондош ҳамкасблари тажрибасидан келиб чиқиб, ҳаёти давоми ёзилмиш битикларидан саралаб, “Сайланма” жилдлар тартиб қилиш ҳақида ўйласа, бирор хайрихоҳ ёки чапдастроқ шогирдлар кўмагида нашр эттирса, ҳеч ким буни файритабий бир ҳол, деб қабул қилмас эди. Бинобарин, тўғри ва қонуний ҳодиса сифатида тушуниб, рағбат ҳам кўрсатиши мумкин эди. Йўқ, аксинча, ўтилган йўлдан ўтишни асло истамайдиган том маънодаги олим сифатида Наим ака ўз умрининг файласуф палласида илмий ва инсоний жасорат кўрсатди. Шонли ва фожеий бир асрнинг яхлит адабий ҳам ижтимоий-маънавий манзарасини чизмоққа жазм этди. Чизганда ҳам қиёфаларни аниқ, рангларни тиниқ қилиб, ҳар бир ҳодиса ва воқеанинг қонуний жой-жойини кўрсатиб,

ҳеч нарсани хаспўшламай, итоаткор андишага, муте мулоҳазаларга бормай, фикрий мустақиллик, илмий холислик ва, яна муҳими, назокат ҳам фасоҳат билан юз йиллик адабий ҳаётнинг маҳобатли манзарасини яратди.

Мазкур китобда аср адабий жараёнлари ва ҳодисалари моҳиятидан келиб чиқиб, муаллиф ўз даврлаштириш концепциясини таклиф этган ва, шунга кўра, қарашларини янги-янги топилмалар билан далиллашга, асослашга муваффақ бўлган. Таъбир жоиз бўлса, мен бу китобни эскига янгитдан янгича қараш, мавжуд ҳақиқатларни бор тафсилоти билан тўлиқ билган, англаган ва идрок этган ҳолда бугунги холис тушунча ва тасаввурлар билан, яна янги топилган далиллар билан қайта ёндашиш ҳамда баҳолаш эҳтиёжининг маҳсули, деб таърифлаган бўлардим. Зеро, XXI асрнинг ибтидосида туриб ортдаги жараёнларни сарҳисоб қилиб олиш — бу, келажакнинг интилиш ва изланишларини тўғри йўлга солиб юбориш, демакдир. Инчунун, шундай сарҳисобга қодир олимнинг, инсоннинг борлиги ва унинг бизга замондошлиги адабиётимиз, адабиётшунослигимиз ва, умуман, миллий маданиятимизнинг бахтидир.

Шухрат Ризаев

МУАЛЛИФДАН

Куни кеча ўз якунини топган XX аср ўзбек адабиёти кўп асрлик миллий адабиётимиз тарихида алоҳида ўринни эгаллайди. Гарчанд XX аср адабиётининг аксар намояндalари совет даврида яшаб ижод этган ва уларнинг асарлари шу давр мафкураси таъсиридан холи бўлмаган эса-да, миллий адабиётимиз худди шу даврда жаҳон адабиётининг бадий ютуқларидан, мумтоз ва замонавий шоир-ёзувчиларнинг ижодий тажрибасидан баҳраманд бўлди. Бу ҳол ўзбек адабиётининг бадий имкониятларини мислсиз даражада кенгайтириб юборди. Шу даврда жаҳон адабиёти кўплаб намуналарининг ўзбек тилига таржима қилиниши ўзбек адабий тилининг янги ички имкониятлари ва янги бадий тафаккурнинг юзага чиқишида муҳим омил бўлди. Адабиётимизнинг халқ ҳаётига назар ташлаб, жамиятнинг муҳим ижтимоий ва маънавий масалаларини тасвирлашга киришиши унинг реализмга асосланган ижодий методининг шаклланишига ёрдам берди. Хуллас, ўзбек адабиёти XX асрда жаҳон адабиётининг таркибий қисми сифатида ривожлана бошлади.

Ўзбек адабиётининг янги, мустақиллик даврида ёзувчиларимизнинг ўтган асрда қўлга киритган энг муҳим ютуқлари ёддан кўтарилмаслиги, энг яхши адабий анъаналар давом этиши, атоқли шоир ва ёзувчиларимизнинг бой ижодий тажрибаси унут бўлмаслиги, аксинча, адабиётимизнинг навқирон намояндalари устозлари эришган чўққидан туриб парвоз қилишлари лозим.

Қўлингиздаги китоб XX аср ўзбек адабиётининг шаклланиш ва тараққиёт манзараларини кўрсатишга бағишланган.

Камина ушбу китобга тартиб беришда шу пайтгача олиб борган изланишларимдан келиб чиқиб, ёзувчиларимиз ҳаёти

ва ижодининг мумкин қадар китобхонларга кам маълум бўлган томонларини ёритишга интилдим. Шу билан бирга ҳар бир ёзувчининг ҳаёти ва ижодига назар ташлаш орқали XX асрдек мураккаб тарихий давр манзарасининг энг муҳим сиёсий-ижтимоий, маданий ва маърифий лавҳаларини ҳам ёритиб беришни ўз олдимга мақсад қилиб қўйдим.

Шу даврда ижод қилган Садриддин Айний, Уйғун, Собир Абдулла, Яшин сингари ёзувчиларни четлаб ўтганимнинг боиси эса улар тўғрисида шу вақтгача бирор янги гапни айта олмаганимдир.

Назаримда, миллий адабиётимизнинг XV асрдан кейинги бу олтин асрини олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ўрганишда қўлингиздаги китоб ўқув қўлланмаси сифатида асқотиши ва, умуман, шу давр адабиёти тарихи билан қизиқувчи барча шинавандаларнинг илмий-адабий эҳтиёжларини маълум даражада қондириши мумкин.

Агар ушбу китоб ёруғ дунёни кўриб, китобхонлар эътиборини озми-кўпми қозонса, камина унинг давоми — китобнинг иккинчи қисмини ҳам нашрга тайёрлашни ўз бўйнига олади.

ИЖТИМОЙ ҲАЁТ МАНЗАРАЛАРИ (XX асрнинг биринчи чораги)

АСР БОШЛАРИДАГИ ТАРИХИЙ ШАРОИТ ВА МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ҲАРАКАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Туркистонда миллий уйғониш ёки жади́дчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва шаклланиш тарихи ҳолисона ўрганила бошланганига қарийб йигирма йил бўлди. Шу давр мобайнида жади́дчилик ҳаракати ва жади́д адабиёти бўйича талайгина ишлар амалга оширилди. Жади́дчиликка бўлган қизиқишнинг тобора ўсаётганлиги ва мазкур масала билан Германия, Франция, АҚШ, Япония, Туркия сингари мамлакатлардаги олимларнинг ҳам фаол шуғулланаётганлиги сабабли Туркистон халқлари тарихининг бу мураккаб даври бир қадар равшанлашди. Бироқ худди шу ҳол — кўплаб тадқиқотчиларининг жади́дчилик тарихи билан машғул бўлаётганликлари туфайли бу тарихнинг айрим масалалари юзасидан бир-бирига зид қарашлар ва бир-бирини инкор этувчи фикрларнинг пайдо бўлгани ҳам сир эмас.

Туркистонда жади́дчилик ҳаракатининг бошланиши масаласида яқин вақтларга қадар тарихчи ва адабиётшунос олимлар даврасида яқдиллик бўлган. Улар жади́дчиликнинг XX аср бошларида Россия, Туркия ва Эронда рўй берган инқилобий ҳаракатлар таъсирида, шунингдек, мустамлака Туркистон аҳолисини уйғотиш мақсадида майдонга келганлиги ҳақида муштарак фикрда бўлганлар. Аммо кейинги йилларда худди шу масалада ўзгача фикр ва мулоҳазалар ҳам ўртага ташланмоқда.

Ўзбек халқи тарихининг хорижий тадқиқотчиларидан бири Боймирза Ҳайитнинг фикрига кўра, жади́дчилик XIX асрнинг охирларида бошланган. У Туркистондаги бу маърифатпарварлик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндаларини санаганда, Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон сингари том маънодаги жади́длар билан бирга Комил Хоразмий, Муқимий,

Фурқат, Абай, Мулла Нафас, Зинҳорий сингари маърифат-парвар шоирларнинг ҳам номларини тилга олган. Сўнги йилларда ўзбек олимлари орасида ҳам жади́дчилик ҳаракатининг вужудга келиш вақтини бир оз олдинга суриш, шунингдек, жади́длар сафини юқоридаги сингари кенгайтиришга уриниш тамойили кўзга ташланмоқда.

Жади́дчиликнинг қачон бошланганлиги ўта муҳим масаладир. Агар биз бу ҳаракатнинг XIX аср охирларида бошланганлиги тўғрисидаги фикрга қўшилсак, у ҳолда унинг қайси оми́ллар таъсирида пайдо бўлганлиги ва моҳияти масаласига ойдинлик киритиш, шунингдек, унинг дастлабки “мева”ларини кўрсатиш лозим бўлади. Қолаверса, Комил Хоразмий, Муқимий ва Фурқат билан Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ҳамза ва Абдулла Авлоний ўртасидаги жади́дона яқинлики ҳам асослаб бериш зарур.

Ушбу масалага аниқлик киритиш учун аввало “жади́д” сўзининг қачон ва кимларга нисбатан қўлланганлигини яна бир бор эслашимиз жоиз.

Туркистондаги жади́дчилик ҳаракатининг таниқли намояндаларидан бири Абдулла Авлоний ўзининг таржимаи ҳолида 1900 йилда уйлангани ва оила бошлиғи бўлиб қолганлигини эслаб, бундай ёзган эди:

“Бу вақтда бутун оилани боқмоқ учун қиш кунларида ҳам ишламоққа тўғри келганлигидан қуввати муҳофазам ўрта даража бўлгон ҳолда маграсани ташлаб чиқиб кетувга тўғри келди. Шу чокларда ўзим меҳнат ичида яшаганлиғимдан бойларга ва муллаларга қарши шеърлар ёза бошладим. Маграсадан чиқиб кетсам ҳам маориф ишларидан чиқиб кетмадим. Турли газеталар ўқишга тутиндим. Шу замонларда Русиянинг турли шаҳарларида чиққан матбуот—газета ва журналлар билан танишиб, ўқиб, маълумотимни орттира бордим. “Таржимон” газетасини ўқиб, замондан хабардор бўлдим. Шу замонда ерли халқлар орасида эскилик—янгилик жанжали бошланди. Газет ўқувчиларни муллалар “жади́дчи” номи билан атар эдилар. Мен ҳам шу жади́дчилар қаторига кирдим. 1904 йилдан жади́дчилар тўғрисида ишлай бошладим. “Жади́д мактаби” очиб, ўқитувчилик қила бошладим”.

Бу сўзларни ўзбек жади́дларининг дастлабки авлодига мансуб ёзувчи айтмоқда. Агар бу сўзларга жиддий эътибор

берсак, уларда уч муҳим нарса бўртиб турибди. Булар, *биринчидан*, газета ўқиган ёшларнинг муллалар томонидан “жадидчи” деб аталиши бўлса, *иккинчидан*, Авлониининг 1904 йилдан бошлаб жадидлар тўдасида ишлай бошлаши, *учинчидан* эса, “жадид мактаби”ни очишидир. Агар ҳозирча шу уч муҳим унсурни жадидчиликнинг асосий белгилари сифатида қабул қилсак, Комил Хоразмий, Муқимий ва Фурқатларнинг фаолиятида бу белгилардан бирортасининг ниш урмаганини кўрамиз. Зеро, улар билан М.Бехбудий авлоди олдиға тарих ва замон томонидан қўйилган вазифалар мутлақо бошқа-бошқадир.

Агар Абдулла Авлониининг 1878 йили туғилгани ва ўзбек жадидчилик ҳаракатининг отаси ҳисобланган Маҳмудхўжа Бехбудийдан бор-йўғи уч ёшға кичик эканлигини эътиборға олсак, унинг жадид ёзувчиларнинг тўнғич бўғиниға мансублиғи маълум бўлади-қолади. Демак, у 1900 – 1904 йиллар оралиғида “Таржимон” газетасини ўқиб, замондан хабардор бўлган ва жадидлар тўдасида ишлай бошлаган. Жадидлар билан қадимлар ёхуд қадимчилар ўртасидағи кураш ҳам худди шу даврда бошланган.

А. Авлониининг ўн бир ёш кичик бўлган Ҳамзанинги “Таржимон” сингари даврнинг тараққийпарвар газеталари билан танишуви эса, 1907 – 1908 йилларда бошланган. Унинг таржимаи ҳолида бу ҳақда қуйидағи сўзларни ўқиймиз:

“1907 йили, отам ҳажға кетиши муносабати билан, бирға Қашғарғача узатиш муносабатиға саёҳатға бориб, биринчи мартаба “Вақт”, “Боқчасарой” (“Таржимон” демоқчи – Н.К.) газеталарини ўқишға шундан ўрганиб қайтдим. Шундан бошлаб кундан-кун – эски хурофотларни, мағраса ўқишларини, халқ тирикчилиғиғағи ўзгаришларни, маданият, иқтисод деган масалаларни текширишға кира бошладим”.

Ҳамза “Йигитлар товуши” деган мақоласида яна шу масалаға қайтиб, бундай ёзган: *“Кўп узоқ эмас, 1908 йилларда ҳам мағрасаға ўқуб юрган вақтимизда газет-журналларни бировлар номиға ёздуриб олуб, қўлтуғимизға ёшуриб, шу мағрасанинги қозон қўядиган қоронғу ҳужраларида эшикни ичидан бекаб, ўшанда ҳам кўрқуб-кўрқуб ўқур эдик”.*

А.Авлоний ва Ҳамзанинги бу сўзларини келтиришдан мақсад ўзбек жадидларининг “Таржимон” сингари газеталар таъсирида ХХ асрнинг бошларида пайдо бўлганлигини тасдиқлашдир.

Тўғри, Туркистонда бошланган жадидчилик ҳаракатини биргина “Таржимон” газетаси билан боғлаш тўғри эмас. Шу йилларда шакллана бошлаган маҳаллий зиёлилар “Вақт” ва “Таржимон” газеталари билан бирга Татаристон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва Мисрда нашр этилган газета ва журналларга ҳам муштарий бўлиб, уларни ҳам мунтазам равишда ўқиб турганлар.

Садриддин Айний “Қисқача таржимаи ҳолим” деган хасби ҳолида ёзишича, ёшлиқдаги ўртоқларидан бири Ҳиндистонда форс тилида чиққан “Ҳабл ул-матн”, Мисрда форс тилида босилган “Чеҳранамо” газеталарини ҳам қаерлардандир топиб ўқиган.

Шу тарзда XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Туркистонга етиб келган тараққийпарвар газеталар М.Беҳбудий, М.Абдурашидов, А.Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон сингари ёшларни дунёнинг бошқа мамлакатларида яшовчи халқлар ҳаёти билан, янги туғилган асрнинг маърифатпарварлик ғоялари билан таништира бошлади. Худди шу йилларда Россия, Туркия ва Эронда содир бўлган инқилобий воқеалар ҳақидаги хабар ҳам шу нашрлар орқали Туркистонга етиб келди.

Модомики, юқорида номлари тилга олинган газеталар ёш авлоднинг кўзини очиб, уни XX асрнинг кириб келганлиги ҳақидаги ҳақиқат билан ошно этган ва унинг дунёқарашида кескин ўзгариш ясаган экан, демак, мустамлака шароитида яшаётган Туркистоннинг ўзида бундай газеталар йўқ эди. Шу биргина фактнинг ўзиёқ Туркистонда ўша даврда ҳукм сурган ижтимоий, маданий ва маърифий муҳит ҳақида аниқ тасаввур беради.

Бир замонлар ер куррасидаги энг қудратли бўлган Амир Темур салтанати XIX асрнинг ўрталарига келиб, ўзининг ҳарбий, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий салоҳиятини мутлақо йўқотган, уч кичик хонликка ажралган ва азбаройи ҳолсизланганлигидан рус қўшинлари томонидан осон-гаров босиб олинган эди. Мустамлака кишанлари орасида яшаётган Туркистон халқлари, бир томондан, мустамлакачи чор ҳокимияти, иккинчи томондан, маҳаллий амалдорлар назорати остида яшади. Ана шу икки томонлама сиқув Туркистон халқларининг нафақат иқтисодий, балки ижтимоий, маърифий, маданий ва маънавий ҳаётига ҳам мислсиз да-

ражада катта салбий таъсир ўтказди. Нафақат чор ҳокимияти, балки маҳаллий давлат идораси ҳам халқнинг ижтимоий онги ошиши, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиши, бошқа халқлар ва мамлакатлар ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлишидан манфаатдор бўлмаган. Шунинг учун ҳам, бир томондан, чор ҳокимияти, иккинчи томондан, маҳаллий давлат идораси ҳам халқнинг ижтимоий ва маданий ҳаётини нурлантириши мумкин бўлган ҳар қандай тадбирларга қарши тиш-тирноғи билан курашган.

Россиянинг Шарқдаги сиёсатига муайян даражада таъсир ўтказган кишилардан бири Н.И.Ильминский маслақдоши Победоносевга ёзган мактубларининг бирида бундай фикрни олға сурган эди: *“Олимлардан ва ўта билимли ўқитувчилардан эҳтиёт бўлинглар. Ўта одобли ва муккаси билан динга берилган оддий одамларга қараганда уларни жуда қаттиқ кузатув остига олинглар”*. Ильминскийнинг ана шундай “доно” маслаҳатига амал қилган Россия ички ишлар полицияси департаменти Туркистондаги ҳар бир маърифатли кишини қаттиқ назорат остига олибгина қолмай, масжид ва мадрасаларда, китоб бозорларида хорижий газета ва журналларнинг бор-йўқлиги билан қизиқди, тараққийпарвар нашрларнинг Туркистонга кириб келмаслиги учун барча чораларни кўрди; бу билангина кифояланмай, маҳаллий зиёлиларни икки қанотга ажратиб юбориб, уламоларни жадиждарга, жадиждарни эса уламоларга қарши қўйди; дин арбобларининг ўта мутаассиблашишига шарт-шароитлар яратиб, улар ихтиёридаги масжид ва мадрасаларнинг кўпайиши ва шу орқали таъсир доираларининг кенгайишига имконият яратди. Ана шу тарзда олимлар ва ўта билимли ўқитувчилар сиёсий назорат остига олиниб, ўта одобли ва муккаси билан динга берилган оддий одамларнинг Туркистоннинг ижтимоий ва маънавий ҳаётидаги мавқеи ошиб борди. Айни пайтда чор ҳокимияти маҳаллий маъмуриятнинг ижозати ва уламоларнинг лоқайдлиги ёхуд журъатсизлиги туфайли Туркистонда фоҳишахоналар ва ичкилик сотувчи дўконларни очди. Бу ҳар иккала разолат ўчоқлари, аждаҳо сингари, маҳаллий халқни секин-аста ўз домига торта бошлади.

Хўш, Қўқон ёхуд Хива хонлиги, ё бўлмаса, Бухоро амирлигидаги давлат арбоблари ўртасида мамлакат ва халқнинг

разолат ботқоғига ботаётганини кўрган ва бунга қарши бош кўтарган кишилар бўлганми?..

Замондошларнинг шаҳодат беришларига кўра, масалан, Бухоро амирининг маишат ва айш-ишратдан бошқа дарди бўлмаган. Қушбегининг собиқ котибларидан бири Мирзо Ҳикматуллонинг гувоҳлик беришига кўра, амир халқ ишига бутунлай аралашмай яшаган, ҳатто йиллик келим ва кетимни ҳам билмаган. Хива хони эса қари бир одам бўлиб, умрининг кўп вақтини қушлар ва гуллар билан ўйнаб ўтказган. Улар атрофида ҳам халқ ва мамлакат тақдири билан яшаган бирор амалдор бўлмаган.

Ана шундай тарихий шароитда Марказий Осиёни босиб олган чор ҳокимияти Туркистоннинг ҳақиқий хўжайинларига айланди. Дарвоқе, “Новое время” журналининг 1908 йилги сонларидан бирида босилган мақола худди шундай — “Туркистоннинг хўжайинлари” деб номланган. Унда, жумладан, бундай дейилган: *“Бизнинг сўнгги икки генералимиз Черняев билан Скобелев иссиқ иқлимда, жанубий тоғларнинг этакларида рус қабиласининг ҳукмдорлигини мустаҳкамлаш учун Ўрта Осиёда арслондек курашди. Улар даҳоси ва жасорати билан, қадимги даврларда айтишганидек, “рус тожининг қимматбаҳо дурдоналаридан бири” Туркистон ишғол этилди”*.

Туркистонни “рус тожининг қимматбаҳо дурдоналаридан бири” деб атаган кимсалар учун, биринчи навбатда, олтин керак эди. Улар Туркистонни олтин конларидан иборат ўлка, деб ўйлаганлар. Кейинчалик, Туркистоннинг фақат ер ости хазиналарига эмас, балки ер усти бойликларига ҳам эга эканлигини билганларидан кейин улар минглаб мужикларни Ички Россиядан кўчириб келтирганлар. “Келажак муҳожир рус қишлоқлари ерли халқ кишиларидан кўра бойроқ бўлиши керак” деган шиор шу даврда рус мустамлакачилик сиёсатининг устувор йўналишини белгилаб берди. Шу шиорга амал қилган мустамлакачилар маҳаллий халққа тегишли серҳосил ерларни тортиб олиб, уларни келгинди мужикларга бўлиб бердилар. Шу тарзда 1906 — 1913 йилларда Туркистонда 116 та рус қишлоғи вужудга келди. Бу қишлоқларни ташкил этган мужикларнинг 36,7 фоизи ҳеч қандай мол-мулксиз, 60,9 фоизи эса ҳатто сариқ чақасиз келган эди. Чор ҳокимияти ана шу мужикларнинг бош-

ларини силаб, маҳаллий халқни эзиш ва феодал қолоқлик шароитида ушлаб туришда улар ҳукуматнинг ишончли суянчиғи бўлишлари учун барча шарт-шароитни яратди. Натижада маҳаллий халқнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий аҳволи чидаб бўлмас даражада мушкуллашди.

Туркистон халқларининг шу даврдаги ҳаёти, савияси, менталитетига хос салбий хислатлар, иллатлар тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун М.Бехбудийнинг “Падаркуш” пьесаси, Фитратнинг “Мунозара” си, Чўлпоннинг “Қурбони жаҳолат”, “Дўхтур Муҳаммадёр” ҳикоялари ва бошқа ўнлаб жадид адабиёти намуналарини ўқишнинг ўзи кифоя. Чунончи, европаликлар билан ўзбеклар ўртасидаги фарқни тасвирлашга бағишланган бир шеърда Тавалло бундай ёзган:

Ёврупо аҳли, сиз қулоқ солингиз,
Биз ҳунарлар ёзиб тонуштирамиз.
Келтуринг занбурак, қурол неча хил,
Бизни сопқон ила отуштирамиз.
Афтомобил, аробангиз қайда,
Ҳўқанд арба билан чопуштирамиз.
Биз билурмиз, сиз тўғри сўзни қули,
Лек биз ялғонлар қотуштирамиз.
Дўстни душман эдуб, солиб ийво,
Гап тошуб ўртага чоқуштирамиз.
Қўлда бидъат маромномаси бор,
Ким яқин келса, биз ёпуштирамиз...

“Қўлда бидъат маромномаси бор...” — бундай киноя ва пичинг заҳари сочилиб турган сатрларни ўқир экансиз, аср бошларидаги Туркистон халқлари ҳаёти кўз олдингизда яққол гавдаланади.

Чўлпон “Дўхтур Муҳаммадёр” ҳикоясида шу аянчли ҳаёт манзараларини янада аниқ ва ҳаққоний тасвирлаб, ёзган эди: *“Эрта билан соат 8 да истансаға чиқуб, поездни кутиб турди. Ниҳоят, ХХ аср маданияти келди, аждар каби пишилиб, ҳар тарафга сув чочуб... Муҳаммадёрни ватанидан айирмоқчи эди. Истансада бир ғариб манзара эдики, Муҳаммадёрнинг кўнглини бузмоққа бошлагди: бир мусулмон хуржун йўқотган! Бирини бора турғон истансасин номин билмай, бошқа истансаға билет олиб қўйғон... ва шунга ўхшаш даҳшатли манзаралар олдида Муҳаммадёр қотуб қолди.*

Ниҳоят, иккинчи зуванок урилганда, чиқуб, учинчи классдан жой топуб ўтурди. Ҳалиги кўркунч манзаралар бунда андин ҳам зиёда ҳукм сурмоқда эди: бир мусулмон бириси билан урушиб бурни қонагон, бир мусулмонни поезд маъмурлари тутуб олуб урадурлар... Муҳаммадёр чигаёлмади. Поезднинг ташқарисиға чиқуб, тикка туруб, истансани томоша қила бошлади. Бир армани Қофқознинг қоронғу гўшалариндан келуб истансада дўкон очуб, бой бўлиб, икки ўғлини ҳукумат мактабларида тарбия қилмакда ... Ва ерли мусулмонлар эса топган пулларини тўйга, жанозага сарф қилуб, фақирликда, хорликда қолмоқда эдилар..."

Аср бошларидаги турмушнинг бундай манзараларини ўз кўзлари билан кўрган зиёлилар "Таржимон", "Вақт" сингари газеталарни ўқиганларидан кейин уларни бартараф этиш йўлларини қидирдилар. Исмоил Гаспринский ўз газетаси орқали Туркистонга янги давр ғояларининг келишига имкон туғдирибгина қолмай, 1893 йили ўзи ҳам Самарқанд ва Бухорога келиб, М. Беҳбудий, А.Шакурий сингари миллатнинг пешқадам кишилари билан танишди. Ҳатто Бухорода "усули жадид" мактабини очди. Секин-аста Самарқанд, Қўқон, Тошкент, Андижон сингари шаҳарларда ҳам жадид мактаблари ташкил этила бошлади. Санокли бўлса-да, дастлабки жадидлар пайдо бўлди. Лекин бу мактаблар ва уларни ташкил этган жадидларнинг миллий шаклланиши осон кечмади.

Чор Россиясининг хуфияларидан бири Эрон ва Туркиядаги миллий озодлик ҳаракатлари ҳамда 1905 йил рус инқилобидан кейинги Бухоро аҳли тўғрисида бундай маълумотни берган: *"Бухорода мадрасалар кўп бўлса-да, халқ ортиқ ногон, сиёсий фикр деган гаплар ҳеч ҳам йўқ. Русия инқилоби ҳақида ҳеч нарса англамайдурлар. Нима бўлса ҳам Бухорода ўзгариш эҳтимоли жуда узоқдур"*.

Шу хуфия Бухоро аҳлининг сиёсий савияси тўғрисида мулоҳаза юритиб, яна бундай ёзган: *"Бухоро бозорларида учраша тургон қишлоқилардан дуруст маълумот ололмадим. Сабаби эса, улар, биринчидан, шаҳарга иш билангина келганликларидан сўзлашиб ўлтуришга вақтлари йўқдур. Иккинчидан, сиёсатдан гапиришга амирнинг хуфияларидан кўрқагурлар, чунки, амирнинг хуфиялари ниҳоятда кўп бўлиб, сиёсий бир гап эшитсалар, ушлаб, дарров зиндонга соладилар"*.

Сўнгги йилларда айрим тарихчи ва журналистлар XX аср бошларидаги тарихий вазиятнинг ана шундай нохуш манзарага эга бўлишида амир ва хонларнинг ҳам айби катта эканлигини эътибордан соқит қилиб, улар фаолиятига ижобий баҳо бериш ва уларни халқ дарди билан яшаган кишилар қилиб тасвирлашга уринмоқдалар. Бу мутлақо нотўғри қарашдир. Ўзларига тегишли ҳудудда мустабид тузумни ўрнатган бу давлат арбоблари халқни мустамлакачилар билан бирга эзиб, ҳур фикрли кишиларни таъқиб ва тазйиқ этиб келганлар. Ана шундай шароитда жадидларнинг ўқув тизимини ислоҳ этиш, янги типдаги мактабларни очиш, халқни маърифатлаштиришга қаратилган дастур билан чиқишлари, жадид мактаби, жадид матбуоти, жадид адабиёти ва жадид театрига пойдевор қўйишлари уларнинг улкан фуқаролик жасоратлари эди.

Ана шу тарзда жадидлар XIX асрнинг охирилари — XX аср бошларида майдонга чиқдилар. Лекин уларнинг тарих саҳнасида пайдо бўлишларида бояги икки омил — тарихий-ижтимоий шароит ва даврнинг янги ғояларини олға сурган газеталар билан бирга учинчи омил — Муқимий ва Фурқатлар бошлаб берган ўзбек маърифатпарварлик адабиёти ҳам муҳим роль ўйнади. Аммо бу сўз Муқимий ва Фурқатларнинг ҳам жадид бўлганликларини мутлақо англамайди.

Жадидлар пайдо бўлган илк кунлардан бошлабоқ улар ҳам чор ҳокимияти, ҳам маҳаллий ҳукмдорларнинг қаршиликларига дуч келдилар. Бинобарин, улар халқни шу икки зулм ўчоғидан, шу икки қолоқлик ботқоғидан халос этмоқчи бўлдилар. Абдулла Бадрий “Ёш бухороликлар кимлар?” деган рисоласида жадидларни кўзда тутиб, бундай ёзган эди: *“... онларнинг фикрий хаёллари ва мугдгаолари биз, бечора ва қашшоқларни ғурбатдан, яъни амирлар, беклар ва бойларнинг зулмларидан озод қилмоқ ва бизларнинг роҳатимиз ва тинчлигимиз учун ҳаракат ва тарағғуғ қилмоқдир”*.

Дастлаб асосан маърифий вазифаларни амалга ошириш мақсади билангина майдонга келган жадидларнинг бирлашиши ва кенг қанот ёзишида ўзбек жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчиси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг хизматлари беқиёсдир. У келажақда миллий босмаҳона ва нашриётни ташкил этиш, қўшни халқлар ҳаёти, жумладан, мактаб ва

маорифи билан танишиш, бу мамлакатлардаги тараққий-парвар кучларнинг тажрибаларини ўрганиш ва ўзбек жа-дидларининг халқаро алоқаларини изга солиш учун Россия-нинг бир қанча саноат марказларига ва Яқин Шарқ мамла-катларига борди. Бухорода ташкил этилган “Тарбияи атфол” жамиятининг саъй-ҳаракати билан Фитрат икки биродари билан бирга Туркияга таҳсил кўргани борди. Чор хуфияла-рининг маҳфий хатларига қараганда, у Туркияда бўлганида “Иттиҳод ва тараққий” ташкилотига аъзо бўлиб кирди ва ҳатто Бухорога қайтиб келганидан кейин ҳам шу ташкилот билан алоқасини узмай, исломпарастлик йўналишидаги га-зеталарга қатнашиб турди. Фитратнинг ёш усмонлилар ҳара-кати билан яқинлашиб, Бухоро амирлигидаги сиёсий, иж-тимой ва маданий муҳитдан кескин фарқ қилувчи Туркия-даги миллий озодлик ҳаракати билан яқиндан танишиши унинг ўзбек жадиличлик ҳаракати учун дастурий аҳамия-тига эга бўлган “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи баёноти” син-гари асарларини ёзишга имконият яратди. Туркияда чоп этилиб, Бухорода яширин равишда тарқатилган бу асарлар бухоролик ёшлар дунёқарашада инқилобий ўзгаришларни юзага келтирди. Ана шу тарзда жадиждар тажриба ортти-риб ва сафларини тобора кенгайтириб бордилар.

Шундай қилиб, жадиличлик XIX аср охири – XX аср бош-ларида Туркистонда ҳукм сурган фавқулодда қолоқ иқти-содий, ижтимоий ва маданий шароитда яшаган халқларни маърифатлаштириш, жамият ҳаётида ижтимоий ва маданий ислоҳотлар ўтказиш ҳамда пировардида эрк ва ҳуррият ғояларини ҳаётга татбиқ этиш мақсадини ўз олдига қўйган ҳаракат сифатида тарихий вазият тақозоси билан вужудга келди. Бу ҳаракат ўзининг шаклланиш йўлини босиб ўтар экан, аср бошларидан 1917 йил февраль инқилобига қадар бўлган биринчи босқичида нафақат маърифий, балки иж-тимоий ҳаракат сифатида ҳам узил-кесил расмийлашди. Февраль инқилобининг рўй бериши ва чор ҳокимиятнинг фалажланиши билан у ўзининг пировард сиёсий мақсади – мустақил давлатни барпо этиш ғоясини амалга оширишга киришди. Лекин бу ҳаракатнинг кучли ва бирлашган партия ё ташкилотга эга бўлмаганлиги ҳамда халқ оммасини ҳали уйғота олмаганлиги сабабли унинг мустақил ўзбек давлати-ни барпо этиш орзуси рўёбга чиқмади. Ҳали оёққа туриб

улгурмаган ёш совет давлати Туркистон Мухторият ҳукуматини гўдаклик пайтидаёқ мажақлаб ташлади.

Жадидчилик ҳаракати ва унинг намояндаларини ёқтирмаган большевиклар бу ҳаракатни фақат маърифий ҳаракат деб баҳолаб, уларни сиёсий калтабинликда айблаб келдилар. Жадидчилик ҳаракатининг улкан арбоблари ва ташкилотчиларидан бири Мунаввар қори Абдурашидхонов 1927 йилда ёзган мақоласида большевиклар қўйган бу айбга жавобан бундай сўзларни ёзган эди: *“Чор ҳукуматини йўқотиш жадидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дўконда ўлтириб насия ёзагурдон ходимлар етказсак. Бу ишга ақли одам шу баҳони беришда у ёқ, бу ёқни мулоҳаза қилсун”*.

Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг бу сўзларига таяниб айтиш мумкинки, жадид мактабини тузишдан мақсад, большевиклар айтганидек, савдо ходимларинигина тайёрлаш эмас, балки халқнинг умумий савиясини кўтариш, замонавий фанларни эгаллаган инженер, врач, журналист, юристан тортиб давлат арбобигача бўлган кишиларни тарбиялаш ва улар ёрдамида давлат идораларини ерлилаштириш, шу тарзда мустамлакачиларни Туркистон тасарруфидан сиқиб чиқариш эди. Жадидлар ана шу мақсадни амалга ошириш учун “усули жадид” мактабларини ташкил этибгина қолмай, айна пайтда миллий матбуот, адабиёт ва театрни яратишга ҳам катта эътибор бердилар ва жадидчилик ҳаракатининг бу жабҳалари орқали Туркистон халқлари ҳаётини тубдан ўзгартириб, мустақил ўзбек давлатини қурмоқчи бўлдилар.

Туркистонда сиёсий партиялар фаолиятини яхши ўрганган француз разведкачиси майор Лякоста 1906 йилда ўз мамлакатига йўллаган хуфияномасида бундай ёзган эди: *“Туркистон ўлкасидаги энг эътиборли ва келажаги порлоқ сиёсий куч социал-демократлар (большевиклар ва меньшевиклар) ёки социал-инқилобчилар (эсэрлар), ё кадет ва либераллар эмас, балки ўзбек жадидларидир”*.

Ўз оқдиларига Туркистон халқларининг тақдири учун муҳим аҳамиятга молик вазифани қўйган жадидлар 1906 йил январида Петербургда бўлиб ўтган Умумрусия мусулмонла-

ри қурултойига ўз вакиллари яширинча юбориб, Россия тасарруфида яшаган бошқа мусулмон халқлар ва уларнинг пешқадам арбоблари билан алоқа ўрнатмоқчи бўлганлар. Бу вақтда ўзбек жадидлари, Қозон татарлари каби, ҳар томонлама шаклланган миллий дастурларига эга бўлган, лекин яқин келажакда рус истибдодига жиддий зарба бериш учун тайёргарлик кўра бошлаган эдилар. Аммо уларнинг бу ниятларидан хабардор бўлган большевиклар Осипов қўзғолонидан кейин кўплаб жадидларни қириб ташладилар. Ўз мустабид давлатининг душмани деб билган Бухоро амири ҳам жадидларни қиришда большевиклардан заррача орқада қолмади.

Жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиш ва яқунланиш тарихи, шубҳасиз, фақат шу нуқталардангина иборат эмас. Ўзбекистоннинг яратилажак янги тарихида халқимиз ҳаётининг бу муҳим даврини тўғри ва ҳар томонлама мукаммал ёритиш учун нафақат республикамизнинг очиқ ва ёпиқ архивлари, балки, биринчи навбатда, Москвадаги ФСБ ва бошқа архивларда сақланаётган ҳужжатларни пухта ўрганишимиз, уларда мавжуд бўлган факт ва маълумотлардан тўғри хулосалар чиқара олишимиз лозим. Бундай янги маълумотларни хорижда фаолият кўрсатаётган олимларнинг ишларидан ҳам топишимиз мумкин. Масалан, яқинда вафот этган Боймирза Ҳайитнинг “Туркистонда жадидчилик ва унинг тугатилиши” деган мақоласида ислом динининг таниқли ташвиқотчиси Абдурашид Иброҳимов ҳақида бундай мароқли маълумот берилган: *“Миллий ва сиёсий ҳуррият орзуси, — деб ёзган эди муаллиф, — жадидчилик ҳаракатининг бир парчаси эканлигини илк бора ўртага ташлаган одам аслан Бухоро фуқароси, лекин Сибирияда яшаган қози Абдурашид Иброҳим (1858—1940) бўлган эди”*.

Биз Абдурашид Иброҳимовнинг фаолияти турли қирраларга эга бўлганини, унинг ҳатто Японияга бориб, япон фуқаролари ўртасида исломий тарғиботни муваффақият билан олиб боргани ва Токиода мусулмон масжидини очганини билсак-да, унинг жадидчи сифатида олиб борган ишларидан беҳабармиз. Бинобарин, бизга номаълум бўлган бундай кишилар (улар эса Татаристон ва Бошқирдистонда талайгина бўлишган) фаолиятини ўрганиш жадидчилик ҳаракатининг мумкин қадар тўла манзарасини тиклаш имкони-

ни беради. Худди шунингдек, жадид матбуотининг бой материалларини ҳам ҳозирги жорий ёзувга кўчирмай ва улардан кенг фойдаланмай туриб, жадидчилик ҳаракати тарихини холисона ва ҳаққоний ёритиш мумкин эмас.

Демак, жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиёти тарихини тадқиқ этиш янги манбаларни ўрганиш ҳисобига давом этиши мақсадга мувофиқ.

ЖАДИД АДАБИЁТИНИНГ АСОСЧИСИ

Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида бундай танбеҳ бор: *“Кимки умрини марглар хизмати учун сарфласа, умри ўтса ҳамки, абадий умр эгаси бўлади. Ўзингни шундайлардан узоқ тутма, бошинг кетса ҳам шу мугдаони унутма. Умр бевафодир, маргона ҳаёт абадийдир”*.

Бу танбеҳдаги “мард” сўзи форсча бўлиб, инсон маъносини англатади. Кимки инсон номига муносиб иш тутса, у мард ҳисобланади. Навоий инсон бахт-саодати учун ўз ҳаётини бахшида этувчи кишиларнинг кўпроқ бўлишини орзу қилган. Зеро, жамият тараққиёти, инсоният тарихининг порлоқ саҳифалари фақат шундай кишиларнинг номлари ва ишлари билан боғлиқдир.

Маҳмудхўжа Беҳбудий шундай кишилар қавмидан бўлиб, 1875 йил 19 январда Самарқанд яқинидаги (Сиёҳоб волостининг) Бахшитепа қишлоғида туғилди. Унинг шажараси, бир томондан, Аҳмад Яссавийга бориб туташса, иккинчи томондан, Урганч хўжаларига бориб тақалади. Маҳмудхўжанинг бир бобоси Солиххўжа бўлиб, улар Самарқанднинг обрў-эътиборли кишиларидан ҳисобланган. Қори Ниёзхўжа XVIII асрда амир Шомуроднинг буйруғи билан Урганчдан Самарқандга кўчирилган.

Маҳмудхўжанинг имом-хатиблик билан шуғулланган отаси Беҳбудхўжа 1894 йили, кенжа фарзанди туғилишидан бир оз аввал, вафот этган.

6—7 ёшида тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ туфайли хатсаводи чиққан, сўнг XIX асрнинг 90-йилларида Чашмаоб ва Кобуд волостларида мирзолик қилган Беҳбудий дунёқарашининг кескин ўзгаришида унинг Шарқ ва Ғарб мамлакатларига қилган сафарлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. У 1899—1900 йилларда Туркия, Миср ва Ҳижозга, 1903—1904

йилларда эса Россиянинг Москва, Петербург, Нижний, Қозон ва Уфа сингари шаҳарларига бориб, хорижий халқлар ҳаёти билан яқиндан танишди. Мустамлака шарт-шароитида яшаган ўзбек халқи турмушини хорижий халқлар ҳаёти билан қиёслаш Беҳбудийни иккиёқлама зулмдан эзилган ватандошлари тақдири ҳақида қайғуришга мажбур этди.

Бу, Ўрта Осиёда жади́дчилик ҳаракати уйғонган йиллар эди. Ана шундай тарихий-ижтимоий давр тақозоси билан ҳаракатга келган жади́дчилик халқ ҳаётида кечаётган қашшоқланиш жараёнининг олдини олиш ҳамда жаҳолат ва сафоҳат ботқоғида яшаётган халққа мадад қўлини чўзишни ўзига мақсад қилиб олди. Жади́длар халқни ҳар томонлама аянчли аҳволдан халос этишининг бирдан-бир йўлини илм-маърифатда кўрдилар.

Совет ҳокимияти даврида худди шу нарса жади́длар дунёқараши ва фаолиятининг чекланганлиги сифатида баҳоланиб келди. Ҳолбуки, қўлларида на давлат идоралари, на сармоялари бўлган жади́длар ўзларининг фидокорликлари орқасида фақат янги усулдаги мактаблар очиб, жади́д матбуоти, адабиёти ва театрига асос солиб, улар орқали ўз ғоя-мақсадларини тарғиб қилишлари ва халқ кўзига ҳақиқат кўзгусини тутишлари мумкин эди. Улар ўз қўлларида бўлган ана шу ягона имкониятдан ғоят самарали фойдаланиб, *маърифий инқилоб* йўли билан халқни моддий фаровонлик ва бойлик сари етаклашга ҳам уриндилар. Моддий фаровонлик ва бойлик эса, улар наздида, капитализм бағрида эди. Улар халқни феода́л турмуш тарзидан капиталистик муносабатлар босқичига олиб чиқиш орқали келажакда уни мустамлака кишанларидан халос этмоқчи бўлдилар. Шунинг учун ҳам жади́дчилик ҳаракати майдонини фақат маърифат жабҳаси билангина чегаралаб олиш тўғри эмас. Зеро, жади́длар ҳаракати дастурининг муҳим нуқтаси миллий мухторият ва ижтимоий тараққиёт билан бевосита боғлиқдир.

XX аср бошларида Туркистонда жади́дчилик ҳаракатининг қанот ёзишида Россия, Туркия ва Эрон инқилобларидан ташқари, Қрим ва Волгабўйи татарларининг матбуоти, биринчи навбатда, Исмоилбек Гаспринскийнинг “Таржимон” газетаси муҳим аҳамиятга молик. Матбуотнинг тараққийпарвар кишилар қўлида қудратли қурол эканлигини сез-

ган Бехбудий 1901 йилдан бошлаб “Туркистон вилоятининг газети”, “Тараққий”, “Хуршид”, “Шухрат”, “Осиё”, “Тужжор” сингари маҳаллий ҳамда “Таржимон”, “Вақт” ва “Шўро” сингари қардош халқларнинг газета ва журналларида 200 дан зиёд мақолаларини эълон қилди. Ва бу мақолалари билан халқнинг басир кўзларини очишга уринди. У айна пайтда Самарқандда дастлабки усули жадида мактабларини очишга ва улар учун қўлланма ҳамда дарсликларни яратишга киришди. Бехбудий Абдулқодир Шакурий билан бирга 1903 йилда Ражабамин қишлоғида янги усулдаги биринчи мактабни очиб, сўнг 1906 йили уни шаҳардаги ҳовлисига кўчириб келди ва уни ўз оталиғига олди. Шу йилларда у “Мунтахаби жуғрофияи умумий” (“Қисқача умумий география”), “Мадҳали жуғрофияи Русий” (“Русиянинг қисқача географияси”), “Китобат ул-атфол” (“Болалар китоби”), “Мухтасари тарихи ислом” (“Исломнинг қисқача тарихи”) ва “Амалиёти ислом” сингари дарслик ҳамда қўлланмаларини яратди. Бу тилга олинган асарларнинг ўзиёқ Бехбудийнинг ҳам диний, ҳам дунёвий билимларни пухта эгаллаган аллома бўлганидан шаҳодат беради.

Жаҳон фани ва маданияти учун Беруний ва Ал-Хоразмий, Ибн Сино ва Ал-Фарғоний, Улуғбек ва Навоий сингари даҳоларни етказиб берган халқ XIX аср ўрталарига келиб, турли объектив сабабларга кўра, Фарб ва Шарқдаги энг қолоқ халқларнинг бирига айланган эди. Шунинг учун ҳам Бехбудий ўзининг бутун куч ва ғайратини шу халқни маърифатлаштиришга бағишлаб, нафақат публицист ва педагог сифатида, балки моҳир ташкилотчи ва янги тарихий давр ғояларининг жарчиси сифатида ҳам қизғин фаолият олиб борди.

Маърифатпарварлик фаолияти фақат мактаб доираси билангина чекланмайди. Бу ҳақиқатни тўғри тушунган Бехбудий 1908 йили Самарқандда Туркистондаги дастлабки замонавий кутубхоналардан бири — “Қироатхонаи исломия”ни ташкил этади. Кейинчалик “Бехбудия кутубхонаси” номи оланган бу маърифат ўчоғи 1919 йилга қадар фаолиятда бўлиб, самарқандлик ёшлар диний ва дунёвий билимларининг шаклланишида ўз вазифасини ўтади. Бир кеча-кундузда 11 нафаргача ўқувчи шуғулланиши мумкин бўлган бу кутубхона тез орада Самарқанднинг йирик зиё масканла-

ридан бирига айланди ва бора-бора унинг жамғармасида 1000 дан зиёд ноёб китоблар тўпланди. “Беҳбудий” нашриёти эса турли дарслик ва қўлланмалардан ташқари, “Туркистон, Бухоро ва Хива хароитаси”ни босиб чиқарди. Тинибтинчимас инсон ўз гоё ва қарашларининг кенг халқ оmmasига етиб бормаётганлигини кўриб, ё саводсизлиги, ё худ қўлининг калталиқ қилаётгани орқасида маърифат нурларидан бебахра қолаётган одамлар учун миллий театрни яратишни лозим, деб топди ва ҳали дунёга келмаган ўзбек театри учун 1911 йили “Падаркуш” пьесасини ёзди.

Беҳбудий бошлиқ ўзбек жадиждарининг халқни маърифатлаштиришга қаратилган фаолияти, бир томондан, чор Россияси, иккинчи томондан, Бухоро амирлигининг қаттиқ қаршилиги остида кечди. Жадиждарни ўзининг ашаддий душмани деб билган амир ва унинг мутаассиб қуршови қаердаки бир жадижди кўриб қолса, уни ўлдирди, кофир деб эълон қилди, халқ оmmasида жадиждарга қарши ишончсизликни, нохуш кайфиятни, нафрат ва ғазабни уйғотиб, бу носоғлом туйғуларни алангалатиб турди.

1914 йилнинг 3 январида Самарқанддаги Улуғбек мадрасасининг жомесида ўқилган жума намозидан сўнг муаззин беш-олти минг мусулмон ҳузурда нутқ сўзлаб, “усули жадиждиларнинг ва русча ўқутмоққа ташвиқ қилатурғонларнинг кофирлиги ва ҳар ким боласини усули жадида мактабига берса, ўзи кофир, хотини талоқ бўлиши”ни эълон қилди. Уламонинг буйруғи билан эълон қилинган бу такфир яшин тезлигида бугун Туркистонга тарқалиб, жадиждар мушкул бир аҳволга тушиб қолдилар.

Бундай мураккаб вазиятда Беҳбудий сингари оқил ва фозил жадиждардан усули жадида мактаблари ва уларнинг муаллимларини диний далиллар кўмагида ҳимоя этиш талаб этилар эди. Муфти Беҳбудий ўз зиммасига тушган бу масъулиятли вазифани шараф билан адо этиб, уламонинг ўзини такфирдан, яъни жадиждарни кофир деб эълон қилганидан тонишга мажбур этган.

1911 йили Беҳбудий қаламидан чиққан “Падаркуш” пьесаси ҳам чор ҳукуматининг қаттиқ қаршилигига учрайди. Тадбиркор драматург 1912 йили Бородино жангининг 100 йиллиги нишонланаётган кунларда асарни ана шу санага бағишлаш орқали ишончли дўстлари ёрдамида матбуот иш-

ларининг Тифлис қўмитасидан рухсатнома олиб, уни чоп этиш ва саҳналаштиришга эришди.

1914 йилнинг 15 январида Самарқанддаги Халқ уйида Озарбайжон режиссёри Алиасқар Асқаров саҳналаштирган “Падаркуш”нинг биринчи марта намойиш этилиши ўзбек халқининг маданий ҳаётида улкан воқеа бўлди. Шу куни ўзбек миллий театри дунёга келди. Беҳбудий биринчи ўзбек драмасининг муаллифигина бўлиб қолмай, уни саҳналаштиришда иккинчи режиссёр сифатида ҳам иштирок этди. Асарда ўқимаган боланинг падаркушга — отасининг қотилига айланиш жараёни тасвирланар экан, Беҳбудий илм-фаннинг шахсининг қандай инсон бўлиб шаклланишидаги ролини кўрсатиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Асардаги ўқимаган бола минглаб ўзбек болаларининг биригина эмас, балки маърифатдан бебахра қолиб келаётган ўзбек халқининг жонли тимсоли ҳам. Беҳбудий шу халққа мурожаат этиб, “Агар сиз ўқиб, илми — маърифатли халқ бўлмасангиз, ўзингизнинг қадр-қимматингизга етмасангиз, ота-боболаримиздан қолган муборак ўлканинг бундан кейин ҳам хонавайрон бўлишига йўл қўйган бўласиз”, дегандек бўлади. Театрни ибратхона, ваъзхона деб билган адиб театр орқали халқ оmmasига таъсир ўтказмоқчи, унинг онгига, миясига миллат, ватан, ҳуррият ҳақидаги тушунчаларни сингдирмоқчи бўлди.

“Падаркуш” драмаси тез орада Туркистоннинг кўпгина шаҳарларида намойиш этилиб, янги санъат турининг катта истиқболга эга эканидан дарак берди. Беҳбудий асардан тушган маблағнинг сарф-харажатдан ортган барча қисмини жаҳид мактаблари фойдасига ўтказди. Ва шу факт билан ҳам ҳаётининг бирдан-бир мақсади ўзбек халқини маърифат манзиллари орқали миллий тараққиёт доvonларига етаклаш эканини исбот қилди.

Беҳбудий фаолиятининг муҳим бир қисмини журналистика ташкил этади. 1913—1914 йилларда “Самарқанд” газетаси ва “Ойна” журналини нашр этган адиб астрономия, археология, география, этнография, тиббиёт, халқ хўжалиги сингари ранг-баранг мавзулардаги мақолалари билан ўзбек зиёлиларининг янги бир авлоди етишиб чиқишига сабабчи бўлди. “Маърифатсиз миллат инқирозга маҳкум-

дир”, деган учқур сўзларни ўзига шиор қилиб олган адиб бу нашрларнинг том маънода ўзбек маърифатпарварларининг минбари бўлиб қолиши учун тинимсиз қайғурди.

Журналистика тарихидан бизга шу нарса маълумки, қози Рашидхон Иброҳим ўғли (Абдурашид Иброҳимов) 1902 – 1909 йилларда “Миръот” (“Кўзгу”) деган журнални нашр этган. 1910 йили шу ном остида Озарбайжонда ҳам журнал чиқиб турган. Беҳбудий ўз журнали учун “Ойна” номини танлар экан, салафлари бошлаган ишни давом эттириб, журнални бир варакай тўрт тилда — ўзбек, форс, араб ва рус тилларида чоп этмоқчи ва унга Ўрта Осиёда яшовчи барча маърифатпарвар кишиларни жалб этмоқчи эди. Афсуски, у журналнинг фақат нишона сонинигина тўрт тилда нашр этиб, кейинги сонларида фақат ўзбек ва форс – тожик тилларидаги мақолаларни ёритиш имконига эга бўлди. Лекин у муштариоларни Франция билан Япония оралиғида жойлашган мамлакатлар ва халқлар ҳаёти билан таништиришга, ўз “Ойна”сида XX асрнинг 10-йилларидаги жаҳон сиёсий-ижтимоий, маданий ва маиший ҳаёти лавҳаларини акс эттиришга муваффақ бўлди. Ҳаммаси бўлиб, 68 сони нашр этилган журналда ёш Чўлпондан тортиб Фитрат, Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Тавалло, Ҳожи Муин, Холмуҳаммад Охундий, Саид Аҳмад Васлий, Фахриддин Рожий, Вяткинга қадар — ўша даврнинг кўзга кўринган қарийб барча зиёлилари иштирок этишган.

Беҳбудий хайрия жамиятларини ташкил этиб, тушган ионалар ҳисобига истеъдодли ёшларни Коҳира, Петербург сингари Шарқ ва Фарб мамлакатларидаги илмий марказларга юбориш, уларнинг нафақат туркий ва форсийни, балки араб ва рус тилларини ҳам эгаллашларига даъват билан чиқди. У ўзбек халқининг “жадид” ва “қадим”га, бой ва камбағалга бўлинишига чек қўйиш ҳамда ватан равнақи учун хизмат қилиш лозимлигини уқтирди. 1917 йил Февраль инқилобидан кейин эса рус цензурасининг паришон ҳолатидан фойдаланиб, халқни мухторият учун курашга даъват этувчи мақолалар билан чиқди. “Ҳақ олинур, берилмас” деган шиор биринчи марта 1917 йил июлида Беҳбудий томонидан ўртага ташланди.

У “Ҳуррият”газетасининг 1917 йил 19 ноябрь сонисида эълон қилинган мақоласида қуйидаги сўзларни шу пайтгача

олиб борган ишларнинг тантанаси сифатида шавқ-завқ билан ёзди: *“27 ноябрь Қўқонда Туркистон мухторияти умумий мусулмон съездида эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсин! Камина ҳам мажлисда бўлушдан ифтихор этаман. Яшасин Туркистон мухторияти!”*

Беҳбудийнинг Туркистон мухториятини ташкил этишдаги қизгин ҳаракатлари ўзбек жададчилик ҳаракатининг, шу жумладан, Беҳбудийнинг ҳам асосий мақсади маърифий инқилоб ва ижтимоий ислоҳотлар орқали мухториятга, мухторият орқали эса миллий истиқлол ва ижтимоий тараққиётга эришиш эди.

Беҳбудий Туркистон Мухторият ҳукумати тугатилгандан кейин кўп яшамади. Шунинг учун ҳам унинг кейинги ҳаёти ва фаолияти саҳифалари биз учун қоронғи. Биз унинг шу вақт ичида маориф соҳасида иш олиб борганини яхши биламиз. Беҳбудий билан шу йилларда Самарқанд шаҳар маориф муассасасида ҳамкорлик қилган В.Шчигор фамилияли кимса бу ҳақда қуйидаги маълумотни берган:

“У қарийб ҳар гоим мактаб комиссияси йиғилишларига ҳаммадан илгари келар ва унинг ишида ҳар гоим фаол иштирок этар эди. Асосан Эски шаҳарда истиқомат қилган мусулмон аҳолиси ўртасида маориф ишларини йўлга қўйиш масаласи унинг диққат марказида бўлган. У Эски Самарқанд учун мактаб қурилиши лойиҳасини (комиссияга) тақдим этган эди. У қатор бошланғич мактабларни очиш билан бирга айни пайтда ўқитувчиларни тайёрлаш учун қисқа мuddатли курсларни очишни ҳам режалаштирган эди. Бу курсларга эса Беҳбудийнинг ўзи сингари янги усул тарафдорлари бўлган ўқитувчиларни қабул қилиш назарда тутилган эди”.

Афсуски, Беҳбудийнинг сирли ўлими билан унинг оламшумул режалари амалга ошмай қолди.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг фожиали равишда ҳалок бўлганлиги ҳақидаги хабар етиб келгач, 1920 йили Самарқандда чоп этилган “Меҳнаткашлар товуши” газетаси бундай ёзган: *“Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистон деган ўлканинг бошлиғи эди. Маҳмудхўжа Туркистоннинг йўлбошчиси эди. Маҳмудхўжа ўзининг Туркистон боласи эканини тушунган бир йигит эди. Шунинг учун у бизга, Туркистонга ҳар нарса эди... Маҳмудхўжа Туркистоннинг янгилик даври тарихида*

ёруғ бир чироғ эди. Маҳмудхўжанинг оти Туркистон тари- хида зийнатлик мумтоз ўринни олишга муносиб бир отдир”.

“Зийнатлик мумтоз ўрин”га муносиб ана шу зот ўзбек халқи тарихига ХХ аср бошларида кенг қанот ёза бошлаган жадид маърифатпарварлари ҳаракатининг йўлбошчилари- дан бири сифатида киради. Файзулла Хўжаевнинг сўзлари билан айтганда, сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтдаги жадидла- ри орасида унга тенг келадиган киши бўлмаган.

Афсуски, Беҳбудий ва унинг адабий мероси сўнгги йил- ларга қадар эътибордан четда қолиб келди. Фақат ўзбек туп- роғига мустақиллик баҳори кириб келгандан кейингина Беҳ- будий ҳақида бор овоз билан, ифтихор туйғуси билан сўзлаш имконияти туғилди.

“Беҳбудий ҳазратлари кўринишда ғоят маҳобатлик ва салобатлик эди”, деб ёзган эди у ҳақда Садриддин Айний.

1916 йилда Тошкентга илмий сафар билан келган акаде- мик А.Н. Самойлович ўша кезлардаги адабий жараён билан танишиб, *“Туркистондаги янги адабиётнинг маркази Самар- қандга бўлса керак, ёш ёзувчиларнинг бош илҳомчиси сифа- тига эса... самарқандлик муфти Маҳмуд Беҳбудийни эъти- роф этиш лозим”,* деб ёзган. 1929 йилда Қозонда босилган *“Ўзбек адабиёти”* китобида эса *“Ўзбек миллий адабиёти- нинг тамал тошини Беҳбудий билан Фитрат қўйган”,* де- ган сўзларни ўқиймиз.

Назаримда, бу сўнгги сўзларни бир оз таҳрир қилиб, ХХ аср ўзбек адабиёти пойдеворига дастлабки ғиштлардан би- рини Маҳмудхўжа Беҳбудий қўйган, десак, тўғрироқ бўлади.

Ўзбек жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири, ўзбек театрининг асосчиси, маърифатпарвар адиб ва жур- налист Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг маърифат ва ҳуррият ҳақидаги, истиқлол ва истиқбол ҳақидаги орзу ва умидлари бутун, мустақил ўзбек диёрида рўёбга чиқиб турибди.

ЖАДИДЛАР 1916 ЙИЛДА

1916 йил кўзғолони ўзбек халқининг миллий озодлик учун олиб борган кураши тарихининг ёрқин саҳифалари- дан биридир. Нафақат Туркистон, балки Марказий Осиё ва Қозоғистоннинг ҳам кўпгина шаҳар ва қишлоқларида гу-

риллаб ёнган қўзғолон олови, бир томондан, чор ҳокимияти ўтказган зулмнинг ҳаддан ошгани, иккинчи томондан, ХХ асрнинг 10-йилларига келиб мўмин-мусулмон халқларнинг ижтимоий онги ўсиб, ўз ҳақ-ҳуқуқини тиклаш ва мустамлакачилик кишанларини парчалаш учун курашга астойдил отланганидан дарак берди.

Жадидларнинг бу миллий озодлик ҳаракатига муносабати ҳақида жуда оз ёзилган. Бу оз маълумотларда ҳам уларнинг 1916 йил қўзғолонига бўлган муносабати фақат салбий баҳолашиб келинган.

Ҳамза ижодининг илк тадқиқотчиларидан бири Шариф Ризо “Янги саодат курашчиси” (1939) деган мақоласида мазкур масалага тўхтаб, бундай ёзган: “Кечагина “оҳ, миллатим!” деб тилини осилтириб юрган жадид зиёлилари ва ўзбек бойлари оқ подшога ўзларининг содиқликларини ва унинг “кўп йиллар” яшаши учун ҳар қандай оғир хизматга тайёрликларини билдирадилар”. Шариф Ризодан тўрт йил аввал “Жадид адабиётининг синфий моҳиятига” сарлавҳали мақоласида Ҳамид Олимжон ҳам бундай сўзларни айтган: “*Бу вақтда ўзларини янгилик тарафдори, “инқилобий” халқ учун курашувчи қилиб кўрсатиб келган, ҳаммага “оҳ кўзингни”, деб бақирувчи жадидлар йўлда чекилиб қолдилар. Улар исёнчилар билан, инқилобий омма билан бора олмадилар. Исёнчилар ва инқилобчиларнинг йўли ва иши улар учун ёт ва қўлдан келмайдиган бўлиб чиқди*”. Атоқли шоир мазкур масала хусусидаги фикрларини жамлаб, “*Қўзғолонни босиш, исённи тугатишда жадидлар чоризмга ёрдам қилдилар*”, деб ёзган. Шубҳасиз, бу ҳар иккала ёзувчининг жадидларни масхара қилувчи юқоридаги сўзлари совет мафкурасининг талаби билан айтилган.

Агар бу ҳар иккала муаллиф жадидларнинг 1916 йил қўзғолонига бўлган муносабатлари ҳақида йўлма-йўлакай фикр билдирган бўлсалар, совет даврининг таниқли тарихчиси Мавлон Ваҳобов “Ўзбек социалистик миллати” (1960) китобида мазкур масалага махсус ўрин ажратиб, жумладан, қуйидагиларни ёзган: “*...туғилиб келаётган ўзбек миллий буржуазияси ва унинг мафкурачилари бўлган жадидлар 1916 йил қўзғолони даврида подшо ҳукуматига қарши чиқмадилар, аксинча, чоризм ва рус буржуазияси тарафига бўлдилар. Шунинг учун Туркистоннинг ўзбек районларидан*

1916 йил қўзғолони бир бутун халқ қўзғолонига айланмасдан, айрим шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг яккама-якка чиқишидан иборат бўлиб қолди... Ўзбек миллий буржуазияси қўзғолонга раҳбарлик қилган тақдирда қўзғолон катта ютуқларга эришиши мумкин бўларди”.

М.Ваҳобовнинг зикр этилган китобидан кейин кечган вақт мобайнида жадиदчилик ҳаракати ва унинг намояндалари оқланибгина қолмай, уларнинг ижтимоий, адабий ва маданий-маърифий фаолияти тўғрисида кўплаб китоб, рисола ва мақолалар яратилди. Аммо уларда жадиждларнинг 1916 йил воқеаларига муносабати масаласига аниқлик киритилди, дейиш қийин.

Жадиждлар Туркистоннинг XX асрдаги ижтимоий-маданий ҳаётида қанчалик муҳим ўрин тутган бўлмасин, уларнинг сиёсий партияга хос белгилар — раҳбарлик қилувчи марказ, қатъий ҳаракат дастури, низом ва аъзоларга эга бўлмаганини назардан қочирмаслик лозим. Жадидчилик ҳаракати 1905—1917 йилларда янги мактаб, матбуот, адабиёт ва театр, шунингдек, намойишларни ташкил қилиш орқали халқ оммасига муайян таъсир ўтказди. Лекин бу таъсир доирасига халқ оммасининг барча қатламлари жалб этилди, дейишга асос йўқ. Шунинг учун ҳам на қуроли кучлари, на бошқа имкониятлари бўлган жадиждларнинг қўзғолоннинг пировард тақдирини била туриб, унга раҳбарлик қилишлари мумкин эмас эди. Тўғри, жадиждлар “оқ подшо”нинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармони муносабати билан стихияли бошланган қўзғолондан четда туришлари, уни кўрмасликка олишлари мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам улар қўзғолоннинг дастлабки даврида исёнчилар тарафида бўлдилар, ҳатто уларнинг хатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлаб турдилар. Лекин Туркистонда ҳарбий ҳолат эълон қилиниши билан аниқ ҳаракат дастурига эга бўлмаган омманинг стихияли ҳаракати кўнгилсиз оқибатларга олиб бориши мумкинлигини яхши билган жадиждлар исёнчиларга раҳбарлик қилишни ўз зиммаларидан соқит қилиб, қўзғолонни тинч ўзанга буриб юборишга уриндилар.

Бунинг, шубҳасиз, бир неча сабаблари бор. *Биринчидан*, масалан, 11 июль куни Тошкентда бўлиб ўтган қўзғолон оқибатида қўзғолончилардан 11 киши ҳалок бўлган, 15 киши

эса жароҳат олган. Қўзғолончилар бошқа шаҳар ва қишлоқларда ҳам шундай талофат кўрганлар. *Иккинчиган*, содир бўлган вазиятдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган уламо қўзғолонга диний тус бермоқчи бўлиб, халқни фазоватга чақирган. Фазоват жазавасига тушган омманинг эса ўзини ҳам, “оқ подшо” фармонига алоқаси бўлмаган рус аҳолисини ҳам хонавайрон қилиши ҳеч гап эмас эди. *Учинчиган*, вазиятнинг жиддий тус ола бошлаганини кўрган Туркистон генерал-губернаторлиги 17 июль куниёқ ўлкада ҳарбий ҳолатни жорий қилди. Фавқулодда ваколатга эга бўлган маҳаллий маъмурият оммавий тартибсизликда иштирок этган ҳар бир кишини ҳарбий ҳолат қонунларига кўра қаттиқ жазолаши мумкин эди. *Тўртинчиган*, Туркистонга шу кунга қадар раҳбарлик қилган генерал-губернатор аҳоли билан пачакилашишда айбланиб, унинг ўрнига Ўрта Осиёни забт этишда иштирок этган генерал-адъютант А.Н.Куропаткин генерал-губернатор этиб тайинланган ва унга фавқулодда ваколатлар берилган эди. *Бешинчиган*, чор ҳокимияти қўзғолонни бостириш учун ўлкадаги мунтазам қуроли кучлардан ташқари, яна 14 та батальон, 33 та казак ҳарбий қисми, 42 та тўп ва 69 та пулемёт жўнатган эди.

Ана шундай шароитда жаҳидларнинг 1916 йил қўзғолонига бошчилик қилишлари халқ оммасини жар ёқасига етаклаш билан баравар эди.

М.Ваҳобов давом этиб, ёзган: *“Миллий буржуазиянинг қўзғолон вақтида қилган хоинлиги жаҳидларнинг хулқ-атворига очиқ намоён бўлди. Жаҳидлар 1916 йил қўзғолони даврида халқ ўртасида подшо фармонига сўзсиз бўйсунуш, фронт орқасидаги районларда ишлаш учун мардикор бериш тўғрисида пропаганда юргиздилар. Улар шаҳарларда мардикор олишга ёрдам комиссиялари туздилар. Бу комиссиялар мардикор ёшидаги кишиларни рўйхатга олиш, мардикорга юбориш учун одамлар ёллаш, халқни қўзғолон кўтаришга чақирган кишиларни тутиб бериш каби ишларни қилдилар...”*

Совет тарихчисининг жаҳидлар шаънига айтган узундан-узоқ айбномасини шу ерда кесиб, қуйидаги далилларни тарих факти сифатида келтиришни хоҳлардим.

Тарих фанлари доктори, таниқли олим Ҳамид Зиёев “Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш”

(1998) деган китобида 11 июль куни Тошкентда рўй берган воқеаларни шарҳлаб, бундай маълумотни берган:

“...Халойиқ полиция бошқармасининг мирзаси Терентьевнинг бошини жароҳатлаган. Тошбўрон орқасида Себзор даҳасининг миршаби Саид Исмоилжонов, Шайхантахур даҳасининг миршаблари Тиллахўжа Эшмухамедов ва Дониёрхўжа Исахўжаев ҳам ярадор қилинади. Аскарлардан уч киши жароҳатланади. Оломон бошқарма идорасини тошбўрон қилиб, унинг дераза ва эшикларини синдиради. Шу пайтда хотинларнинг қўзғолонга қатнашаётганини қоралаган Обид уста Азизхўжаев калтакланади. Бу киши шаҳар касалхонасида ўлган. Прокурор айбномасида шу ҳақда бундай дейилган: “Марҳум Обид уста Азизхўжаевнинг укаси 11 июль куни касалхонага борганида, акаси жон беришдан олдин шундай дейди: “Мен полиция бошқармасининг тагида туриб, шовқин-сурон кўтариш ва тошбўрон қилиш эркаклар турганда хотинларга муносиб эмас, дедим. Шу ондаёқ кишилар ва хотинлар мени кўчага суграб олиб чиқишди. Бу ерда кимлардир биқинимга пичоқ урди”.

Бу хотирада тилга олинган Обид уста Азизхўжаевнинг жадидларга ҳеч бир алоқаси йўқ. Биз унинг “шовқин-сурон кўтариш ва тошбўрон қилиш эркаклар турганда хотинларга муносиб эмас”, деган сўзларини оқламоқчи ҳам, қораламоқчи ҳам эмасмиз. Муддаомиз — қўзғолончиларнинг таҳминан шундай сўзларни айтиши мумкин бўлган жадидларга ҳам шу тарзда муносабатда бўлганларини қайд этишдир. (Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романидаги қўзғолончиларнинг шундай сўзларни айтган Абдушукурга бўлган муносабатини эсланг.)

Обид устанинг ҳам, жадидларнинг ҳам қўзғолонни тўғри ўзанга йўналтирмоқчи бўлганларини хоинлик деб баҳолаш тўғри эмас.

Қуролсиз, уюшмаган, ғоявий раҳбарига эга бўлмаган ёки унга бўйсунмаган омманинг исён кўтариш йўли билан “оқ подшо”нинг фармонини бекор қилиши амримаҳол эди. Шунинг учун ҳам жадидлар қўзғолонга раҳбарлик қилишни эмас, балки мардикорликка олиш билан боғлиқ айрим муаммоларни ҳал қилишни ўз зиммаларига олдилар. Негаки, маҳаллий маъмурият ходимлари ҳам, қўли узун бойлар ҳам бева-бечораларнинг фарзандларига кўз олайтирган ҳол-

лар оз бўлмади. Халқ манфаатларини ҳимоя қилиш учун ҳатто Петербургга ҳам муурожаат этиш зарур бўлиб қолди. Шундай ҳолларда халқ дардига малҳам бўлиш мақсадида “Туркистон мардикорликка олиш комитети” ва унинг шаҳар бўлимлари тузилди. Тошкент жаҳидларининг сардори Мунаввар қори Абдурашидхонов ана шу комитетга раис ўринбосари этиб сайланди. У шу лавозимни эгаллаган киши сифатида чор ҳокимияти олиб бораётган сиёсатнинг нотўғрилигини халққа тушунтириш билан бирга мураккаб масалаларни ҳал қилиш учун Петербургга вакил юбориш ишларида фаол қатнашди. Ўша кезларда А.Ф.Керенский раҳбарлигидаги Давлат Думаси комиссиясининг Туркистонга келиши Убайдулла Хўжаев ва Мунаввар қори Абдурашидхоновларнинг ташаббуси билан амалга оширилди.

Журналист ва таржимон Наим Саиднинг “Ҳамза Ҳакимзодани эслаганда” (1929) деган мақоласида мардикорларнинг Россияга юборилган дастлабки гуруҳлари (тўдалари) тўғрисидаги бундай сўзларини ўқиймиз:

“Биринчи тўда учун Қўқон “халқи” томонидан тўпланган ишчилар (мардикорлар — Н.К.) сафига шаҳарнинг ҳамма “яланг оёқ” фақирлари жўнатилган эди. Иккинчи тўда учун сотиб оларлик бева-бечораларнинг ўғиллари кифоя қилмайдиги, балки йўқ. Аввалда юз-юз элик сўмга топилган “бекорчи” йигитларни ҳозир минг сўмга ҳам топиб бўлмайдиги. Бойваччаларни юборишга оталари розилик бермайдилар, бундай ишчи кучи танқислиги шаҳар амалдорларини тараддудга солиб қўйдиги. Лекин бойларнинг чўнтаклари қулай чора топиб берди.

Шаҳар катталари, амалдорлари бирлашиб, ҳам маҳалада бўлган ўртаҳол фуқарони, уларнинг болаларини тўғридан-тўғри чақириб, мажбурий юборишга қарор қилинган...

Катта пулдор ва мулкдорлар тарафидан майда косибларга, деҳқонларга бўлган ҳужумга тоқат қила олмаган баъзи зиёлилар бундай нотўғри сиёсат ҳақида марказга — Петроградга (Петербургга демоқчи. — Н.К.) хабар бериб, ундан комиссия келтиришга муваффақ бўлдилар. Бу комиссия келган кунни шаҳарнинг бутун амалдорларини ўрнидан бекор қилиб, подшонинг “адолати”дан халқни маҳрум қилганларга жазо берилишини эълон қилдилар...”

Бу хотира сатрларида тилга олинган “баъзи бир зиёллар”дан бири Убайдулла Хўжаев бўлиб, у Андижонга келган Давлат Думаси аъзоларига 1916 йил қўзғолонининг келиб чиқиш сабаблари тўғрисида бундай маълумотни берган: *“Подшо фармони эълон қилинмасдан олдин мустамлакачи маъмурлар Андижон халқини алдаб, “Сизларнинг ўғилларингизни фронтга олмаймиз, шунинг учун ҳам армияни қўлаб, унга от ва бошқа керакли нарсалар билан ёрдам берсангиз, пул берсангиз бўлади”, деган ва бунга ишонган аҳоли фронт учун кўпдан-кўп моддий сарф-харажатлар қилган”*. Убайдулла Хўжаев бундай сўзларни Давлат Думаси аъзолари Андижонга келганларидан кейингина эмас, балки маҳаллий бойлардан Миркомил Мирмўминбоев, андижонлик тараққийпарвар Вадим Чайкин билан бирга Петербургда бориб, Давлат Думаси аъзолари олдида ҳам айтган, қўзғолоннинг келиб чиқиши ва шафқатсиз равишда бостирилишида мустамлакачи маъмурларнинг айби катта эканлигини айтишдан чўчимаган. Шундай қилиб, жаҳидлар юқорида номлари тилга олинган вакиллари орқали Россия ҳукумати ва жамоатчилигини мардикорликка олиш вақтида рўй берган адолатсизликларни бартараф этишга ҳаракат қилганлар. Айни пайтда улар талаби билан Туркистонга келган комиссия маҳаллий маъмурият томонидан амалга оширилган жиноятларни ҳам фош этиб ташлаган.

“1916 йилги қўзғолонни бостиришда, — деб ёзади Ҳамид Зиёев юқорида тилга олинган китобида, — чор маъмурияти томонидан йўл қўйилган шафқатсизликни текширган Дума аъзоси А.Ф.Керенский шундай хулосага келган эди: туб аҳолининг ғалаёнларини бостириш учун белгиланган жазо экспедицияси ўта шафқатсизлик билан ҳаракат қилиб, фақат эркакларни эмас, балки аёллар ва болаларни ҳам қириб ташлаганлар. Ўша экспедиция аҳоли турар жойларини шу даражада бузиб, яксон этдиларки, бунақаси уруш майдонларида ҳам юз берган эмас”.

1916 йил воқеаларининг иштирокчиларидан бири уйларнинг талангани ва куйдирилганини айтган бўлса, бошқаси айрим шаҳар ва қишлоқларнинг бутунлай вайрон этилганига гувоҳлик берган. Муқум Ўрдушев исм-шарифли бир гувоҳ эса мана бундай манзарани чизиб берган:

“Тошкентдан Жиззахга келдим, — деган у. — Кечаси станцияга етиб, намоз вақтида шаҳарга тушиб кетдим. Йўлда кўп солдатларни кўрдим. Уларнинг ёнида халқдан тортиб олинган қимматли рўзгор ашёлари тоғ-тоғ бўлиб ётибди. Солдатлар қимматли ипак сўзаналар, атлас ва шоҳи кўрпаларни ёзиб қўйибдилар... Ҳовлига чиқсалар ҳам шоҳи ва атлас кўрпаларни ёпиниб чиқмоқдалар. Бу ерда халқдан тортиб олинган мингларча от-моллар ва қўйлар турибди. Оёқ остида босилиб ётган қимматли нарсаларни кўриб, жуда раҳмим келди... Эски шаҳарга тушсам, энг яхши бинолар, маҳаллалар, шаҳар кўчаларидаги тимлар, дўконлар ошхоналар ва чойхоналар куйиб, ер билан теп-текис бўлган. У ерда бойўғли сайрамоқда. Халқ оч ва яланғоч, жуда оғир аҳволда...”

Шундай манзаралар билан муроса қила олмаган жадидлар нажот йўлини излаб, Петербургга кўз тиккан эдилар. Тўғри, Давлат Думасининг Туркистонга келган комиссияси жадидларнинг катта умид ва ишончларини тўла оқлай олмади. Аммо, ҳар қалай, А.Ф.Керенский чор ҳоқимиятининг айби билан Туркистонда рўй берган шафқатсизликларни Давлат Думаси минбаридан туриб дадил айта олди.

М.Ваҳобов жадидларнинг оғир вазиятда қолган юртдошлари юкини енгил қилишга қаратилган саъй-ҳаракатларини мутлақо четлаб ўтиб, яна бундай ёзади: *“Жадидларнинг бу даврдаги газета ва журналлари кўзғолончиларни қоралайдиган (?), подшо ҳукумати ни мақтаб, мардикорликка бориш мусулмонларнинг подшо олдидаги, ҳатто худо олдидаги бурчларидан бири, деб ташвиқот қиладиган мақолалар билан тўлиб чиқарди (?). Масалан, “Ал-ислоҳ” журналининг 1916 йилдаги 16-сонига кўзғолонни бостириш учун подшо томонидан Туркистонга юборилган генерал-губернатор Куропаткинга бағишлаб махсус мақола билан чиқди. Бу мақолада Куропаткин кўкларга кўтарилди, кўзғолончилар бебошлар, тартибсиз кишилар, деб қораланади”.*

Тарихчининг бу сўзлари жадидларни масхараловчи оҳангдан холи бўлмаса-да, уларда ҳақиқат зарралари ҳам йўқ эмас. Чиндан-да, жадидлар Куропаткин шаънига ҳамду сано айтишдан ўзларини тиймадилар. Нафақат Ҳамза ва Авлоний, балки Тавалло сингари шоирлар ҳам Куропаткинга мадҳия ўқидилар. Улар кўзғолонни шафқатсизларча бостириш ва

бундан кейинги ғалаёнларга йўл қўймаслик шарты билан Туркистон ўлкасининг янги генерал-губернатори Куропаткиннинг тош кўнглини шундай йўллар билан юмшатмоқчи бўлдилар.

Мазкур қўзғолон ҳақидаги расмий ҳужжатлардан шу нарса маълумки, 1916 йилнинг 25 июлидан 15 сентябрга қадар бўлган даврда ҳарбий прокурор назорати 3 мингдан зиёд қўзғолончиларнинг ишларини кўрган. Суд жавобгарлигига 587 киши тортилган ва улардан 347 таси ўлим жазосига, 104 таси каторгага, қолганлари эса турли муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинган. Бундан ташқари, чор ҳукумати тузган режага кўра, 250 минг туркистонлик мардикорликка олиниши лозим эди. Ана шундай шароитда жадидлар Туркистоннинг янги генерал-губернаторини “сен яхши, сендан ит яхши” қабилидаги ҳамду санолар билан кутиб олишга қарор қилдилар ва уни шафқатли бўлишга чақирдилар. Жумладан, Тавалло Куропаткинга бағишланган шеърда бундай ёзди:

...Қайси фарзанд отаси олдига борса “оталаб”,
Бас, қучоғига олиб, бошин силаб, дейдир “болам”.
Бағри бирён, кўзи гирёнларга шафқат қилдингиз,
То тирик ҳақингиза айлар дуое хосу ом.

Шу сатрларнинг ўзиёқ жадидларнинг Куропаткин шаънига ҳамду сано айтишдан кузатган мақсадларини яққол кўрсатиб турибди.

Дарвоқе, улар қўллаган тактика ўз самарасини берди. Энг олий жазога ҳукм этилган 347 нафар қўзғолончидан 51 киши қатл этилди, каторгага юборилган ва қамоқ жазоси белгиланган кишилар сони ҳам анча қисқарди. Режадаги 250 минг киши ўрнига 123 минг киши мардикорликка олинди.

1930 йилда Мунаввар қори Абдурашидхонов ва унинг гуруҳи устидан олиб борилган тергов материалларидан шу нарса маълум бўладики, қўзғолон арафасида адвокат Убайдулла Хўжаев билан М.Абдурашидхоновнинг ўзаро яқинлашуви уларнинг 1916 йил вақеалари пайтида бундай стратегияни белгилаб олишларига имкон туғдирди: улар, модомики, Туркистон аҳолиси мардикорликка олиш воқеаларидан четда тура олмас экан, демак, бу воқеадан эл-юрт манфаати

йўлида фойдаланиш керак, деб биддилар. “Фарзандларимизни мардикорликка эмас, балки аскарликка юборамиз. Мардикорлар олдинги марраларга бориб ҳандақ қазийдилар. Демак, улар ҳандақ қазийётган пайтларида душман уларни бир зумда қириб ташлаши мумкин. Негаки, мардикорларда қурол-яроғ бўлмайди. Шунинг учун биз фарзандларимизни аскарликка юборамиз”, деган талаблар билан чиқдилар. Уларнинг бундай талаблари тагида бошқа ният ҳам бўлган. Чор ҳокимиятининг немислар билан урушда ҳоли танг бўлиб қолганини сезган жадидлар яқин йиллар орасида эрк ва ҳуррият учун ҳаракат бошланиши мумкинлигини англаб, Биринчи жаҳон уруши фронтларида бўлажак ўзбек миллий қўшинига тамал тошини қўйишни орзу қилдилар. Улар мўлжалига кўра, қурол-яроғ билан муомала қилишни ўрганган ўзбек йигитларининг яқин вақт ичида миллий инқилобни амалга ошириши мумкин эди.

Шундай қилиб, У. Хўжаев ва М.Абдурашидхонов қўзғолон бошида қўзғолончилар томонида бўлганларига қарамай, мардикорликка олиш комитетига раҳбарлик қилдилар. Айни пайтда Петербургда вакиллар юбориб, Туркистонда содир этилаётган жиноятларга чек қўймоқчи бўлдилар. Шубҳасиз, улар ва бошқа жадидлар, совет тарихчи ва ёзувчилари ёзганидек, Туркистон халқларининг миллий озодлик ҳаракатига хоинлик қилмай, аксинча, жабрдийда халқни тўғри йўлга бошлаш, унинг дардига даво топиш, унинг боши узра лопиллаб турган қилични бартараф этишга уриндилар. Уларнинг 1916 йил қўзғолони пайтида орттирган тажрибаси Февраль инқилобидан кейинги даврда, айниқса, асқотди.

У.Хўжаев ва бошқа жадидларнинг аввалги фаолиятидан хабар топган Куропаткин уларни Кавказга сургун қилиш тўғрисида буйруқ чиқарди. Аммо У.Хўжаев шериклари билан сургунга кетиши арафасида Февраль инқилоби юз берди. Бу инқилоб эса жадидларни эмас, балки Куропаткиннинг ўзини Туркистон тупроғидан улоқтириб ташлади.

МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ (1875–1919)

М.Беҳбудий ҳаётига бир назар

XX аср ўзбек халқи ҳаётига янги тарихий силсилалар билан кириб келди. Бу силсилалар халқнинг сиёсий-ижтимоий ва маданий даҳосини ўзида тажассум этган қатор улусий модаларни тарих саҳнасига олиб чиқди. Мураккаб ва фожиали асрда яшаб, ўзбек халқининг ижтимоий, маданий ва маърифий тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган, мустамлакачилик кишанларидан халос бўлиш йўлларини қаҳрамонларча ахтарган ҳамда шу қутлуғ йўлда ҳалок бўлган аждодларимиз орасида Маҳмудхўжа Беҳбудий алоҳида ҳурмат ва эътиборга сазовор.

Маҳмудхўжа Беҳбудий сирли вафотининг 7 йиллиги муносабати билан, 1926 йилда, замондошларидан бири у ҳақда бундай юксак сўзларни айтган эди:

“Унинг қиммати тарихнинг маълум бир босқичида ва тарихий ривожланишида қилган хизматлари учундир. Беҳбудийнинг хизмати французларнинг Жан Жак Руссолари, русларнинг Ломоносов, Чернишевский ва Добролюбовлари, Кафқаз туркларининг Фатҳали Охундов ва Нажаббек Вазировлари, татарларнинг Ш. Маржоний ва Қ. Носирийси ила бирдир. Ўзбек миллий адабиёти ҳам Беҳбудий билан бошланиб, янги бир йўлга кира бошлади. Беҳбудий, энг аввал, Туркистонни чор ҳукумати қўлидан қутқариш ғоясини элга

талқин қилувчилардан, аҳолининг эзилганлигини биринчи сезганлардан ва бу ҳақда турли уста йўллар ила халқни истиқлол курашига чақирганлардандир.

Туркистоннинг уйғониш тарихини уч қисмга — маориф, матбуот ва жамиятга бўлиб, шу давр раҳбарларини текшира бошласак, бу ҳаракатларнинг бошида Беҳбудий турганлигини кўрамиз”.

Бу сўзлар М.Беҳбудийнинг кенжа замондошларидан бири Лазиз Азиззода қаламига мансуб. У устоз маърифатпарвар тўғрисида ёзганида, Туркистон уйғониш тарихининг уч муҳим қисми — маориф, матбуот ва жамиятни бежиз тилга олмаган. Беҳбудий Туркистондаги маориф тизимининг ислоҳ этилиши ва вақтли матбуотнинг ташкил топишидаги хизматлари билангина эмас, балки нутқлари ва матбуот орқали баён қилган ғоялари билан ҳам янги жамиятнинг, яъни ижтимоий ҳаётнинг шаклланишига ҳам улкан ҳисса қўшган. Шунинг учун у XX аср бошларидаги Туркистон миллий уйғониш ҳаракатининг бошида туради.

Беҳбудийнинг ота томондан илдилари, юқорида айтиб ўтилганидек, туркий дунёнинг порлоқ юлдузларидан бири Аҳмад Яссавийга бориб тақалади. Она томондан бобоси Хоразм хонлигидан бўлиб, XVIII асрнинг сўнгги чорагида замона зайли билан Самарқандга бориб қолган. Беҳбудийнинг бу ҳар иккала ота-боболари қонида диний билим билан бирга дунёвий билимга ҳам ихлос кучли бўлган. Беҳбудий ана шу ихлос даъвати билан болалик кезларида дастлаб катта тоғаси Мулла Муҳаммад Сиддиқ ёрдамида хат-савод чиқарган; сўнг кичик тоғаси Мулла Муҳаммад Одил қўлида араб тилини ўрганиб, диний билимини шакллантирган.

Ўша даврда расм бўлган удумга кўра, илм олишга чоғланган ёшлар умрларининг катта қисмини илм ва Оллоҳ йўлига бағишлар эдилар. Маҳмудхўжа ҳам отаси вафот этгунига қадар Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрди. Сўнгра, 18—19 ёшларида мустақил ҳаёт йўлини танлаб, дастлаб Чашмаоб қишлоғининг қозиси — тоғаси Муҳаммад Сиддиқ ҳузурида, кейин Кобуд волости қозихонасида мирзалик қилди. Бир томондан, у худди шу даврда ватандошларининг оғир турмуши билан яқиндан танишди. Иккинчи томондан, 1899—1900 йилларда биринчи ҳаж сафари муносабати билан қатор мамлакатларда бўлганида шу

мамлакатлардаги маданий ва маърифий ишлар билан қизиқди; хорижий халқлар ҳаёти ҳақида эса аниқ тасаввур ҳосил қилди. Беҳбудий дунёқараши ана шу икки муҳим омил асосида шаклланди.

Шу йилларда туркий халқлар, шу жумладан, Қрим ва Волгабўйи татарларининг маърифий ҳаётига янги педагогик ғоялар кириб келган, шу халқларнинг мактаб ва мадрасаларида таълим ислоҳоти кечаётган эди. Таълим ва тарбия соҳасидаги янги ғоялардан яхши хабардор бўлган Беҳбудийнинг ташаббуси билан 1903 йилда дастлаб Халвойи, сўнгра Ражабамин қишлоқларида “усули савтия” мактаблари очилади. У бу мактаблар учун 1904–1909 йилларда “Рисолаи асбоби савод”, “Рисолаи жуғрофияи умроний”, “Рисолаи жуғрофияи Русий”, “Китобат ул-атфол”, “Амалиёти ислом”, “Тарихи ислом” сингари ўқув қўлланмаларини ёзди. У қисқа муддатда ёшларни хатли-саводли қилиш ва илм-фан оламига олиб кириш мумкинлигини исботлаб берди. Бу мактаблар айрим жоҳил ва қолоқ кимсаларнинг қаттиқ қаршилигига учраган ва унинг ўзини эса “кофир” деб аташгача борган бўлсалар-да, Беҳбудий новатор-педагог сифатида ғалаба ғозонган эди.

Шунинг учун ҳам Беҳбудий халқ ва жамият ҳаётига янги ғояларни олиб киришда, уни маданий ва маърифий турғунликдан, аниқроғи, қолоқликдан олиб чиқиш учун курашишда давом этди.

Беҳбудийнинг сўнги кунлари

XX асрда Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 1919 йил баҳорида дафъатан ғойиб бўлиши, сўнгра сирли ўлими ҳақидаги хабар ўлка халқини ларзага келтирди. Шундан кейин қанчалик узоқ вақт ўтган бўлмасин, Беҳбудийнинг ўлими ҳақидаги ҳақиқатни билиш, у дафн этилган жойни аниқлашга қаратилган изланишлар бирон-бир натижасиз ҳамон давом этиб келмоқда.

Сирли ўлим. Ҳожи Муин қаламига мансуб “Муфти Маҳмудхўжа ҳазратларининг қандай шаҳид бўлганлиғи ва онинг томонидан ёзилган васиятнома”нинг 1988 йил 16 сентябрда

дастлаб адабиётшунос Шерали Турдиев, 1993 йилда эса Ж.Худойбердиев томонидан “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталиги ҳамда “Миллий уйғониш” (1993) тўпламида қайта эълон қилиниши билан яна Беҳбудий ўлимининг 1922 йилдаги “Инқилоб” журнали версияси адабий ва илмий жамоатчилик ўртасида бирдан-бир ҳақиқат сифатида яшай бошлади. Бу версияга кўра, *“Беҳбудий афанди ва йўлдошлари Шаҳрисабзда қўлга тушиб, тахминан икки ойдан сўнг Қарши шаҳрига юборилиб, онда (зиндонга) бир неча кун ётқондан кейин шаҳид қилинган”*.

Ҳожи Муиннинг ёзишича, 1921 йилнинг март ойида “Бу-хоро тупроғи”дан келган Ҳожимурод Худойберди ўғли Беҳбудийнинг йўлдошлари Мардонқули Шомухаммад ўғли ва Муҳаммадқул Ўринбой ўғли билан бирга Қарши шаҳрида Қарши беги Тоғайбек томонидан шаҳид этилгани ҳақида маълумот олиб келган. Бу маълумотга кўра, Қарши беги Беҳбудий ва йўлдошлари қўлга тушганларидан кейин уларни чақириб: “Сизлар нима учун қўлга тушдингиз?” деб сўраган. Беҳбудий Байтуллони зиёрат этиш мақсадида Самарқанддан чиққани, аммо йўлда амир маъмурлари томонидан “жадид, кофир ва тилчи” сифатида қўлга олинганларини айтган. Орадан бир қанча вақт ўтгач, гўё амирдан қатл буйруғи келган ва Қарши беги шу буйруқни бажарган.

Ҳожи Муиннинг ёзишича, Беҳбудийнинг фожиали ўлими тўғрисидаги мазкур хабар 1921 йилнинг март ойида келган. Аммо Фитрат, Чўлпон ва С.Айнийнинг Беҳбудий вафотига бағишланган шеърлари 1920 йилда ёзилган. С.Айний ҳатто бир шеърининг ёзилган санъисини “1920, IV”, деб аниқ қайд этган. Демак, айтиш мумкинки, Беҳбудийнинг содиқ дўстлари ва издошлари устоз ҳалок этилганидан бир йил ўтгач, 1920 йилнинг апрель ойида хабар топганлар. Улар шу вақтнинг ўзиданоқ Беҳбудий ўлими сирларини билишни, унинг жасади қаерга дафн этилганини аниқлашни шогирдлик бурчи, деб билганлар. Фитратнинг ўз шеърини “Беҳбудий сағанасини изладим” деб номлаши тасодифий эмас. Аммо бу шеърни ўқир эканмиз, шоирнинг устоз сағанасини топган-топмаганлиги тўғрисида аниқ фикрни учратмаймиз. Лекин шеърнинг қуйидаги сўнгги сатрлари бизни ўйлашга мажбур қилади:

...Бир дарак топмағоч, бирдан бир тикилди,
Бор кучин тўплади,
Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Қичқирди:
— Отамнинг қабрини қай ерга ёшурдинг?!
Бот сўйла!..
Кирли тож кўб қўрқди ботир товушдан,
Сесканиб, титраб... ёшунди
Бир жавоб бермасдан!

Бу сатрлардаги “золимнинг тахти”, “кирли тож” сўзлари кимга қаратилган? “Бухоро инқилоби” ҳали содир этилмагани, Фрунзе бошчилигидаги қизил қўшиннинг Бухоро амирлигини тор-мор этиш режаси эса ҳали шаклланиб улгурмагани учун Фитрат бу сўзларни ёзганида, хоҳлаймизми ё йўқми, амир ва амирликни назарда тутган бўлиб чиқади. Беҳбудий вафоти 7 йиллигининг кенг нишонланиши, матбуотда Беҳбудийга бағишланган кўплаб мақолаларнинг эълон қилиниши, Самарқанд театрида бу “аср фожиаси” ҳақида ҳикоя қилувчи “Маърифат қурбонлари” спектаклининг намоиш этилиши, ниҳоят, 1926 йилда эса Қарши шаҳрига Беҳбудий номининг берилиши совет давлатининг Туркистон жадиidlари отасига катта ҳурмат билан қараганини аңлатади. Ва бу фактлар: “Беҳбудий ким томонидан ўлдирилган?” деган саволга узил-кесил жавоб бергандек бўлади. Дарвоқе, унинг ўлим олди сафари тўғрисида турли фикрмулоҳазалар юради. Самарқандлик муаллифлар Б. Насриддинзода ва Ҳ. Ахроров “Заковат” журналида (2000 йил 1-сон) эълон қилинган мақолада янги бир версияни илгари сурганлар. *“1919 йилга келиб, — деб ёзади улар, — Бухоро амири Олимхон ва унинг беklари сиёсатидан халқнинг тоқати тоқ бўлган эди. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва икки нафар сафдоши — Мардонқул Шохмурод ва Муҳаммадқул Ўринбой амирнинг инсофсизларча хирож олиш ҳақидаги фармонига қарши Самарқанд халқи номидан арзи эътироз қилиш учун Бухорога, Амир Олимхон ҳузурига боради. Амир ҳузуридан қайтаётган халқ вакиллариининг тақдири нима бўлгани неча муддат маълум эмас эди...”*

¹ *Фитрат Абдурауф*. Танланган асарлар, 1-жилд. — Тошкент, 2000. — Б. 40.

Беҳбудий ўлими билан боғлиқ ушбу тахминнинг нимага асосланганлиги маълум эмас. Беҳбудийнинг хирож масаласида ашаддий душмани бўлмиш амир ҳузурига адолат истаб боришига ишониб бўлмайди. Агар у шу мақсадда йўлга чиққан бўлса, ўзининг сўнгги сафари ва ундан кўзлаган мақсадини ҳеч кимдан яширмаган, аксинча, Самарқандда қолган ёру дўстларини, албатта, огоҳ қилган бўларди.

Шу нарса аниқки, Беҳбудийнинг ҳар бир қадамини назорат остига олиб юрган Давлат сиёсий бошқармаси (ГПУ) атоқли маърифатпарварнинг сўнгги сафари сирларидан хабардор бўлибгина қолмай, унинг фожиали ўлимида иштирок ҳам этган. Бинобарин, фаолияти шу идора билан узвий боғлиқ бўлган Туркистон телеграф агентлиги томонидан 20-йилларда рус матбуотида эълон қилинган мақоладаги қуйидаги фактнинг тўғрилиги шубҳа уйғотмайди: *“Беҳбудий, — дейилади бу мақолада, — 1919 йили Самарқанддан Бокуга борар экан, икки нафар дўсти билан Бухорога тўхтади. У бу ерда жуда машҳур бўлиб, бухоролик инқилобчилар ўртасида унинг кўпгина дўстлари бор эди”*.

Бу кўчирмадаги “Самарқанддан Бокуга” деган сўзларда Беҳбудий сўнгги сафарининг маршрути ва мақсади яширишиб турибди.

Модомики, биз мавзудан четга чиқиб, Беҳбудий ўлими билан боғлиқ масалага назар ташлаган эканмиз, 1920 йил 27 сентябрда тузилган бир қарорга ҳам ҳурматли китобхон эътиборини қаратсак, ўринли бўлади. Самарқанддаги Эски шаҳар маданий-маърифий ташкилотининг Топилди Раҳимбердиев раислигида ўтган фавқулодда йиғилиши баённомасида Беҳбудий ва унинг икки ҳамроҳи ҳақида мухтасар маълумот берилгач, бундай дейилган: *“Бу 3 нафар киши инқилобий мақсад билан Бухоро амирлигига қарашли ҳудуддан юриб, Қарши шаҳридан ўтганида Бухоро ҳукуматининг қонхўр ва зolim беклари томонидан ушлаб олинди ҳамда ваҳшиёна равишда ўлдирилди. Шунинг учун нотикларнинг сўзларини эшитиб, 5 кишидан иборат тергов комиссиясини Бухоро ҳудудларига юбориш, терговни олиб бориш ва марҳумлар жасадини Бухоро ҳудудлари ёки бошқа жойдан қидириб топиш учун бу комиссияга 2 нафар агентни қўшишга қарор қилинди”*. Мазкур йиғилиш қарорига кўра, тергов комиссиясига Мирза Абдуқодир Ширинбоев, Эргаш Орифбоев, Раббимқул

Солиҳов, Қўқонбой Абдуҳолиқов ва Абдумажид Зокирийлар киритилган; комиссияга марҳумлар жасадини топгандан кейин Самарқандга олиб келиш, қотилларни топиб, ҳибсга олиш вазифаси топширилган. Эски шаҳар маданий-маърифий ташкилоти ўзининг бу қарорини тасдиқлашни ва комиссиянинг Бухоро республикасига боришига рухсат беришни сўраб, Туркистон Коммунистлар партияси Марказқўмига мурожаат этган. Аммо Марказқўмнинг бу масалага қандай муносабатда бўлгани ва комиссиянинг Беҳбудий изидан Бухоро республикасига борган-бормаганлиги тўғрисида давлат архивларида бошқа бирорта маълумот учрамайди.

Совет давлати Беҳбудий ўлими сирларининг очилишидан манфаатдор эмас эди.

Фожиа арафасига. Энди Беҳбудий ҳаётининг 1917 йилдан кейинги бизга маълум саҳифаларини варақлаб кўрайлик.

1917 йилнинг март ойи. Тошкентда ўтказилган Туркистон мусулмонлари қурултойида Туркистон мусулмонлари шўроси миллий маркази сайланиб, унга Убайдулла Хўжаев, Носирхон Тўра, Муҳаммад Тинишбоев билан бирга Беҳбудий ҳам аъзо бўлиб киради. 1917 йил Февраль инқилобидан кейин тузилган бу марказнинг ўз олдига қўйган асосий вазифаси тарихий имкониятдан фойдаланиб, Туркистондаги сиёсий вазият жилловини қўлга олиш эди. Марказ аъзолари шу мақсадда Туркистон ўлкаси ижроия қўмиталарининг 99 нафар делегати европалик ва атиги 72 нафари маҳаллий вакиллар бўлган қурултойидаёқ (1917 йил 9—16 апрель) шу вазифани бажаришга киришадилар. Беҳбудий қурултойда *“ўзини-ўзи идора қилиш органлари тузилган чоғда мутаносиблик принципи ўрнига европалик аҳолига барча ўринларнинг учдан бир қисмини беришни таклиф қилади”*¹.

Мазкур қурултойда иштирок этган Давлат Думаси аъзоси Н.Н.Шчепкин бутун ўлкани идора қилиш ишини фақат европаликлардан иборат Туркистон қўмитаси ихтиёрига топширишни таклиф этгани ва Елпатьев исми делегат бу таклифни қўллаб-қувватлаганида Беҳбудий бундай луқма таш-

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. — Тошкент, 2000 йил. — Б. 29.

лайди: “Йўриқномаларни ким чиқаради? Бизми ё Туркистон қўмитаси? Демократик асослар йўқ бўлиб кетди, биз нима учун бу ерга тўпландик ва жойларга нима билан қайтиб борамиз? Буни тушуниб бўлмайди. Туркистон қўмитасининг аъзолари бизнинг ҳаётимизни билмаганлари ҳолда игора қилиш учун йўриқномалар чиқарармишлар”¹.

1917 йилнинг август оyi. “Кенгаш” газетасида мустақиллик йўлида саъй-ҳаракат қилаётган туркистонлик тараққий-парварларнинг Мухторият лойиҳаси эълон қилинади. Лойиҳани тайёрлашда Беҳбудий фаол иштирок этади.

1917 йилнинг июль-сентябрь ойлари. Февраль инқилобидан кейин тузилган “Шўрои ислом” ва “Уламо” жамиятлари ўртасида бошланган низо нафақат зиёлилар, балки улар ортидан эргашган аҳолининг ҳам парчаланишига олиб келади. Шу сабабли Беҳбудий “жадид”лар билан “қадим”лар ўртасидаги низони бартараф этишга, зиёлилар билан бойларни, улар орқали эса миллатни бирлаштиришга, жамиятда демократик ислохотлар ўтказишга қаратилган чиқишлар қилади.

1917 йилнинг 26 – 29 ноябрь кунлари. Қўқонда Ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойининг очилиш маросимида Беҳбудий ҳайъатга турли мусулмон гуруҳлари билан бирга, рус, яҳудий ва бошқа халқларнинг вакиллари ҳам киритишни таклиф этади. Мустафо Чўқаев, Убайдулла Хўжаев, Саидносир Миржалилов, Обиджон Маҳмудовлар билан бирга Беҳбудий ҳам қурултойда сайланган Халқ мажлиси таркибига аъзо бўлиб киради. У “Хуррият” газетасининг 1917 йил декабрь сонларида Туркистон мухториятининг барпо этилгани ҳақидаги хабарни халққа етказувчи мақолалар билан чиқиб, айна пайтда мухториятлик республика масаласида большевиклар билан мухториятчилар ўртасида пайдо бўлган зиддиятни тушунтириб беради.

1918 йил 19 – 20 февраль кунларида Туркистон мухториятининг зўравонлик йўли билан тугатилиб, Фарғона водийсининг қонга ботирилиши Мухториятга катта умид боғланган Беҳбудийда совет давлати ва унинг Туркистондаги вакилларига нисбатан, шак-шубҳасиз, нафрат уйғотади. 1917

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент, 2000 йил. – Б 30 – 31.

йилнинг июль ойидаёқ “Ҳақ олинур, берилмас” сингари публицистик мақолалар билан чиқиб, аҳолини, айниқса, ёшларни ҳуррият учун курашга даъват этган Бехбудий Мухторият тор-мор этилганидан кейин ҳам “қуролсизланмайди”. Аксинча, у энди ҳуррият учун курашнинг яширин жабҳасидан ўрин эгаллайди.

“1918 йил февралига Туркистонга бўлиб ўтган воқеалардан сўнг, — деб ёзган эди Файзулла Хўжаев, — амир билан курашиш вазифаси совет ҳокимияти учун биринчи даражали вазифага, кечиктириб бўлмайдиган зарур вазифага айланиб қолди. Чунки совет Тошкентининг бевосита душмани — Фарғона мухтор ҳукумати тугатилди”¹.

Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси Ф. Колесов 1918 йилнинг март ойида Ашхободга бораётиб, “Ёш бухороликлар” ўз қурултойларини ўтказишга тайёргарлик кўраётган Когонда тўхтади. Рус инқилобчилари Полторацкий, Уткин ва Прображанскийнинг таклифига кўра, Ф. Хўжаев қуроли қўзғолон кўтариш масаласи бўйича Колесов билан музокара олиб боради. “Қўқон ғалабасидан маст бўлган Колесов” (Ф. Хўжаев) амир Бухоросини ҳам шундай осонлик билан тугатаман, деб ўйлайди. Лекин 1918 йил мартада мағлубият билан тугаган “Колесов воқеаси” оқибатида 1 ярим минг нафар жаҳид ва уларга хайрихоҳлар ҳамда турли миллатга мансуб 3 мингдан зиёд киши амир сарбозлари томонидан қириб ташланади.

Афсуски, Бехбудийнинг кейинги ҳаёти тўғрисида етарли маълумотга эга эмасмиз. Бизнинг ихтиёримизда Бехбудийнинг 1918 йил мартадан кейинги ҳаёти тўғрисида фақат С. Айний хотирасидаги қуйидаги сўзлар бор, холос:

“Бехбудий ҳазратлари билан кейинги мулоқотларим:

1917 йил Бухородан Самарқандга ҳижрат қилганимдан кейин бир йил мўддат касал эдим. Фурбат, хасталик. Кимсасизлик вақтларимда марҳум ҳар вақт мени йўқлаб турди. Маънавий оғирликларимни енгиллаштиришда савълар қилди. 1918 йилда муаллимлик билан шуғулланган замонларимда меним мактабимга кўп келар, талабаларни ташвиқ этар эди.

¹ Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар. — Тошкент, 1997 йил. — Б. 46.

Муаллимлар мажлисидан ва бошқа мажлислардан ҳеч бир қолишмас эди.

1919 йил февралда Тошкентга бориб қайтди. Мактаб программа ва Тошкентдаги илмий ҳоллар билан Самарқанд муаллимларини таништирмақ учун муаллимлар мажлисини чақиришга буюрди. Лекин ўз ҳолатининг хилофинча ушбу мажлисга келмади (таъкид бизники — Н.К.). Шундан кейин кўчада кўрушуб, мазкур мажлисга нима сабабдан келмаганини, иккинчи мажлис учун қайси кун тайинланса кела олишини сўрадим.

“Ҳозир бир оз хастаман, кайфим ва фурсатим бўлса, хабар берарман”, деди.

Мана бу охирги кўришимиз бўлди. Орадан бир неча кун ўтар-ўтмас, сафарга чиқиб кетғонлигини ҳам шул сафарда Қарши шаҳарига шахид бўлғонини эшитиб, ҳайрат ва ҳасратда қолдим”.

Беҳбудий қаерга ва нима мақсадда бормоқчи бўлган?
Беҳбудийнинг Қарши бегига Байтуллони зиёрат этиш мақсадида сафарга чиққани тўғрисидаги сўзлари тутқунликка учраган кишининг вазиятдан чиқиш учун топган баҳонасидан бошқа нарса эмас. Агар Беҳбудий шу мақсадда ёки бошқа бир махфий бўлмаган иш юзасидан сафарга чиққанида, Самарқандда қолган “ўртоқлари Сиддиқий, Айний, Фитрат, қори ва Ақобир Маҳдум”га, “ўғлонлари Ваҳуд Маҳдум, Абдулқодир Шакурий”га бу ҳақда айтган, жилла қурса, бу кишилардан ақалли бирортаси унинг қаерга ва нима мақсадда кетаётганидан хабар топган бўларди.

Бизга шу нарса маълумки, Беҳбудий “Иттифоқ” жамиятининг саъй-ҳаракати билан 1918 йили Мусулмон маориф шўъбасига мудир, ўша йилнинг 9 майида эса маориф комиссари этиб тайинланган. Худди шу вақтда у лавозим талаби билан Самарқанддаги мактабларга тез-тез ташриф буюриб, бу мактаблардаги мажлисларда фаол иштирок этган. Лекин маҳаллий зиёлиларга нописандлик билан қаровчи европа миллатига мансуб шовинистлар Беҳбудийни назар-писанд қилмай, унга нисбатан ҳақоратли муносабатда бўлганлар.

¹ Сағригдин Айний. Беҳбудий ҳазратлари тўғрисида хотираларим, — Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1988 йил 15 апрель.

Беҳбудий бундай шароитда ишлашни хоҳламай, истеъфога чиққан. Осипов қўзғолонидан кейин эса Самарқандда ноҳақлик авж олган, бегуноҳ кишилар қамоққа олинган, маориф иши таназзулга учраб, диний қадриятлар оёқости қилинган.

Мазкур нохуш жараёндан хабардор Заки Валидий ўз хотираларида Беҳбудийни назарда тутиб, бундай ёзган эди: *“Бу ишларга бирор чора топа олурманми?”* деб февраль ойида Тошкентга борди. *Лекин бу сафардан ҳеч бир натижани қўлга киргица олмади*”¹.

Маълумки, шу йилларда Туркистоннинг мустақиллиги йўлида кураш олиб борган зиёлилар, бир томондан, Англия, иккинчи томондан, Туркия сингари давлатлардан ҳарбий ёрдам олмақчи бўлганлар. Ўз навбатида Туркистоннинг Россия тасарруфидан чиқиб кетишини истаган ва бундан манфаатдор бўлган давлатлар ҳам ўлкадаги муҳолиф гуруҳлар билан алоқа ўрнатишга интиланлар. Беҳбудийнинг 1919 йил февралда Тошкентга келиб кетиши ҳам, бизнингча, ана шу ҳар икки томоннинг бир-бири билан яқинлашиши йўлидаги саъй-ҳаракат эди. Бинобарин, унинг мақсади манфаатдор хорижий давлатлар билан алоқа ўрнатиш, улардан ҳарбий, моддий ва маънавий ёрдам олиш эди.

Беҳбудий, тахминимизга кўра, шу сафар чоғида Туркистон Мухторият ҳукуматининг барпо этилишида фаол иштирок этган маслақдош биродарлари билан учрашган. Улар икки гуруҳга ажралиб, Беҳбудий бошчилигидаги бир гуруҳ Самарқанддан, таниқли маърифатпарвар, Мухторият ҳукуматининг хазиначиси Саидносир Миржалилов бошчилигидаги иккинчи гуруҳ эса Тошкентдан махфий равишда йўлга чиқиб, Бокуда учрашиш ҳақида келишиб олганлар.

С.Миржалиловнинг сирли равишда ғойиб бўлишидан хавотирга тушган оиласи аъзолари унинг ёр-дўстарига хат орқали мурожаат этиб, улардан Саидносир ака ҳақида маълумот беришни сўрашган. С.Миржалиловнинг ёш дўсти Ҳамза номига ёзилган шундай хатлардан бирида бундай дейилади:

“Ҳурматлу Ҳамза, Сиз бир хат ёзиб киргизгансиз: “Саидносир уйига келган”, деб. Ул бекор гап. Ҳар оғам ҳар турли сўзлар суйли. Агар ул келган бўлса, бизлар Қўқонга ҳам

¹ Кўчирма қуйидаги манбадан олинди: *Беҳбудий Маҳмудхўжа*. Танланган асарлар. — Тошкент, 1999. — Б. 33.

Тошкентга одамлар юбориб ўтирар эдикми? Ҳамма гушинмай, бизнинг устиндан инидийгина сўз сўзламай. Бизла шу сўзга қараб, ўлмай, тирик ўтирамыз. Ҳеч бир хабар эшитмай, кўзимиздан қон-ёш тугуб, қуни-туни хафа турамыз. Агар тирик бўлуб Носир келган бўлса, Сиздан қочурмаёқ қуяр эдик, чунки Сизни гушман деб ўтирганимиз йўқ... Қони ул тирик бўлуб, олдимизга келса. Бизлар они кўзимиз билан кўрсак, худога минг шукрлар қилсак-да, оз бўлур”¹.

Маълум бўлишича, С.Миржалилов шу вақтда Бокуга етиб бориб, Беҳбудийнинг келишини кутган. Беҳбудий белгиланган вақтда келавермагач, ташвишланиб, Бухоро ва Самарқанддаги биродарларига хат орқали мурожаат этган.

С.Миржалилов 1925 йил 20 декабрда бўлиб ўтган тергов пайтида бундай сўзларни айтган:

“Қўқон Мухторият ҳукумати тарқатилганидан кейин мен Халқ кенгаши аъзоси ва (Мухториятнинг) хазиначи(си) сифатида яширинишга мажбур бўлдим. Дастлаб Туркистондаги уйимда яшириниб яшадим, кейин Тошкентга келиб, Куропаткин кўчасидаги уйимда истиқомат қилдим... Тошкентда кўп бўлмай, Красноводск орқали Кавказга бордим. Бу воқеа тахминан 1918 йилнинг мартига рўй берган.

Қўқон мухториятининг бошқа қатнашчиси – Мустафо Чўқаев эса Россияга борди, Обиджон Маҳмудов ҳам худди шундай йўлни тутди. Мен бўлсам, Красноводск орқали тўппатўғри Астрахонга бориб, у ердан Москвага йўл олдим. Мен у ерда Маҳмудовни учратиб, у билан битта меҳмонхонага турдим... Маҳмудов ўзининг савдо ишлари билан машғул бўлди. Убайдулла Хўжаевнинг қаерда яшаётганини билмас эдим. Кейин ўзидан эшитсам, Тошкентда яшириниб яшаган экан.

Мен Москвадан Киев ва Одесса орқали Истанбулга бордим. Истанбулга борганимда, 1918 йилнинг ёз ойлари бўлиб, шу пайтда ҳокимият тепасида Анвар пошо турарди. Мен меҳмонхонада яшадим. Ўша вақтда Истанбулда Нуриддинбек Худоёрхонов, Ғози Юнусов (татар) ҳам ўша ерда эдилар. Мен Истанбулда эканимда Сағриддинхон ҳам келди, бир ўзи. Шерали Лапинни ҳам, Нуриддинхўжа Мусабоевни ҳам у ерда кўрмадим. Мен ўша сафар чоғида Истанбулда

¹ Ҳамза Ҳақимзода архивининг каталоги, 2-том. — Тошкент, 1991 йил. — Б. 309.

бир неча ой яшаб, кейин Ботум орқали инглизлар босиб олган Бокуга қайтиб келдим...”¹.

С.Миржалилов ва унинг юқорида номлари зикр этилган маслақдошлари большевиклар тазйиқидан қочиб эмас, балки уларга қарши курашни бошқа бир жабҳада давом эттириш ва хориждан мадад олиш мақсадида Туркияга борганлар. Акс ҳолда у Боку орқали яна Тошкентга қайтиб келмаган, орадан маълум вақт ўтгандан кейин эса яна Туркияга йўл олмаган бўларди. Тахминимизга кўра, С.Миржалилов ва унинг маслақдош дўстлари Истанбулда Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатига ёрдам бериши мумкин бўлган кишилар билан учрашганлар. С.Миржалилов эса Туркияда ишлаб чиқилган режага мувофиқ Тошкентга қайтиб келган. У Тошкентда, бир томондан, Беҳбудий сингари истиқлол фидойилари, иккинчи томондан, Бейли сингари инглиз разведқаси вакиллари ёки уларга яқин шахслар билан учрашган. Шундай учрашувлар пайтида Беҳбудийнинг сўнгги сафарига алоқадор масала муҳокама этилган, дейиш мумкин.

С. Миржалилов Тошкентга қайтиб келганидан кейин Туркистонга бориб, икки ҳафтага яқин оилавий муҳитда яшайди. Сўнг Тошкентга қайтиб, дастлаб Эски Бухорога боради, кейин Когонда бир ҳафта яшаб, яна Красноводск орқали Бокуга йўл олади. Бокуда эса бир ой қолиб кетади. Бунинг сабаби шундаки, у Бокуда Беҳбудий гуруҳи билан учрашиши ва бу гуруҳ билан биргаликда Туркия орқали Антанта давлатлари раҳбарлари билан учрашувга бориши лозим эди.

С. Миржалилов Беҳбудийнинг белгиланган муддатда Бокуга етиб келмаганидан қаттиқ хавотирга тушади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Бухоро ва Самарқанддаги ёр-дўстларига мурожаат этиб, Беҳбудийнинг тақдири ҳақида маълумот беришларини сўрайди. Наим афанди (Беҳбудийнинг Туркия фуқароси бўлганлиги сабабли тирик қолган яккаю ягона ҳамроҳи) Бокуга етиб келгач, С.Миржалилов даҳшатли фожиа ҳақида хабар топиб, Истанбулга Беҳбудийсиз боришга мажбур бўлади.

Ғози Олим Юнусов шу вақтда Нуриддинбек Худоёрхонов билан Истанбулда туркистонлик биродарларини кутаётган эди.

¹ Тергов материалларидан.

У 1937 йил 25 декабрда терговчининг Туркияга нима мақсадда борганлиги ҳақидаги саволига жавоб бериб, бундай деган:

“Мен Нуриддинбек Худоёрхонов билан бирга Туркия ҳукумати ҳамда “Иттифоқ ва тараққий” партияси билан учрашиш, улардан Туркистонни Совет Россиясидан ажратиб олишга қаратилган ишимизда ёрдам ва кўрсатмалар олиш учун борганман. Мен хавфсизлик вазири Азизбей орқали Тальат пошога мурожаат этганимда, у мен билан Саидносир Миржалиловга Туркистонни Совет Россиясидан ажратиб олиш масаласини Миллатлар Лигаси олдига қўйиш лозим, деди ва бунинг учун Женевага боришни маслаҳат берди”.

Ғ. О. Юнусовнинг тергов пайтида айтишича, Тальат пошо туркистонликларга ёрдам тариқасида фақат Кўпрулузодани ҳамроҳ сифатида қўшиб беражагини айтган. Аммо туркистонликлар Женевага боришга рози бўлмаганлар.

С. Миржалилов ва Ғ. О. Юнусовнинг тергов материалларида уларнинг Туркияга боришдан кўзлаган мақсадига ойдинлик киритувчи бошқа маълумот йўқ. Ҳар иккала мухториятчи Туркистонни большевиклардан озод этиш, бинобарин, Беҳбудийнинг сўнгги сафари билан боғлиқ мақсад ва режаларини ошкор этмаганлар.

Беҳбудийни ким ўлдирган? Сўнгги йилларда Беҳбудий ўлими сирларини ўрганиш билан фаол қизиққан ва бир неча мақолаларни эълон қилган журналист Ҳалим Саиднинг ёзишича, Беҳбудийнинг ғойиб бўлганлиги ҳақидаги илк расмий хабар улар чиқиб кетганларидан бир ой кейин “Меҳнаткашлар товуши” газетасининг 1919 йил 23 апрель, иккинчи хабар эса ўша йилнинг 20 ноябрь сонларида берилган. Сўнгги хабарда эътиборга молик бундай маълумот ҳам бўлган:

“Темурхон афанди (Ҳалим Саййиднинг ёзишича, Биринчи жаҳон уруши арафасида Истанбулга ўқишга кетган самарқандлик киши — Н.К.) нинг маълумотида кўра, Беҳбудий афанди Самарқанддан чиқиб, Бухоро музофотидан ҳибс қилинғони ҳамон бу хабар Бокуда шойиб бўлғон. Бокуда турғувчи туркистонли Саид Носир исми бир зот бир восита топиб, Бухородан Беҳбудий ҳақинда маълумот сўраб, тах-

лиси (халос қилиш — Ҳ.С.) учун кўшиш қилғон. Лекин бу ҳақда Бухородан ҳеч бир хабар ола олмағон.

Бу мавсуқ (аниқ) хабардан маълум бўлурки, мундин бурунроқ Москвадан келиб, “Иштирокиюн” газетаси игорасинда “Беҳбудий афанди Қофқозда экан”, деб хабар берган И.М. афандининг сўзи ҳам, Хорижия комиссарияти воситасила Мусулмон ўлка бюросининг Беҳбудий афанди ҳақида сўрағон саволига Бухоро ҳукуматининг “Маҳмудхўжа Беҳбудийни ҳибсдан чиқариб, узатиб эдик”, деб берган жавоби шубҳали хабарлар қисминдангур”¹.

Ушбу кўчирмада қайд этилганидек, Ўлка мусулмон бюроси Беҳбудийнинг тақдири ҳақида маълумот беришни Хорижия комиссарлиги орқали сўраб, қушбегига мурожаат этган. Аммо қушбегидан ўз вақтида жавоб келмагач, РСФСРнинг Бухоро амирлигидаги Фавқулодда вакилидан шу масалада ёрдам беришни илтимос қилган. Мазкур вакил ўша йилнинг 4 августида қушбегига Беҳбудий ҳақида маълумот беришни сўраб хат ёзган. Фавқулодда вакил бу хатга жавоб ололмаганлиги сабабли 14 августда қушбегига қуйидаги хат билан иккинчи мартаба мурожаат этишга мажбур бўлган:

“РСФСР

*Полномочный представитель Российской
и Туркестанской Республик в Бухаре
14 августа 19 г.*

№ 3004

Достопочтенный Кушбеги

Османбек бию Диванбеги

По гужбе прошу Вас, Достопочтенный Кушбеги, сделать распоряжение о скорейшем доставлении мне сведений о причинах ареста Беҳбуди, о чем просил Вас 4 сего августа за № 2754.

Желаю Вам здоровья и милостей Его Высочества Эмира.

*Полномочный представитель в Бухарском ханстве
За Управляющего канцелярией”².*

¹ Ҳалим Сайиқ. Мажбурий “ҳаж” тафсилотлари, — “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1995 йил 14 апрель.

² Ўзбекистон Марказий Давлат архиви, 1-126-фонд, 2004-иш, 4-варак.

Қушбеги Фавқуллода вакилнинг мазкур хатига қуйидаги жавобни йўлаган:

“Копия отношения Бухарского Кушбеги от 17 августа за № 775 на имя Полномочного представителя в Бухарском ханстве

Вследствие Вашего письма от 10 июля 1919 г. за № 2560, касательно Махмуд Ходжа Бегбуди, Мулла Мухаммед Урунбаева и Марганкули Шамухамедова, мною было предписано Каршинскому беку о том, чтобы сообщили причину ареста их. Названный бек сообщил мне, что названные лица во время волнения среди населения перешли границу; охрана, стоящая на границе, задержала их и представила беку. Во время допроса их выяснилось, что путешественники намереваются ехать в Мекку на поклонение, вследствие чего названным беком были задержаны и об этом доложено Его высочеству Эмиру. По соизволению Его высочества названным путешественникам было разрешено продолжать свой путь. После чего они свободно выехали из Каршинского бекства, т.к. по сообщению бека, они были заключены под стражу.

Бухарский Кушбеги

Верно: зав. отг(елом)

(подпись)”.¹

Мазкур жавоб хати тагида унинг Туркистон Хорижия комиссарлиги Иш бошқармаси томонидан Тошкентда, 1919 йил 1 сентябрда олинганлиги қайд этилган.

Энди бир сонияга бўлса ҳам, 1918 йил март ойидаги қонли воқеаларга қайтсак.

Мазкур шармандали мағлубият туфайли талвасага тушган Ф.Колесов битим тузиш мақсадида амир ҳузурига чор маъмурларидан Введенский билан Ҳайдар ҳожи Мирбадаловни элчи қилиб юборади. Амир Колесовнинг таклифига жавобан агар у *Файзулла Хўжаев, Фитрат ва Абдувоҳид Бурҳоновни тутиб берсагина* Туркистон ҳукумати билан битим тузишга рози эканлигини айтади.

Кўрамизки, амир ўч олмоқчи ва жазоламоқчи бўлган “Ёш бухороликлар” орасида Беҳбудийнинг номи учрамайди. У амир эмас, балки совет ҳокимияти ва бу ҳокимиятнинг Туркистондаги раҳбарлари учун ўта хавфли шахс эди.

¹ Қаранг: *Рыскулов Т.Р.* Собрание сочинений в 3-х томах. — Том 1. — Алматы, 1997 г. — С. 261-262.

Шундай қилиб, кушбеги Беҳбудийнинг Қаршибеги қамоқ-хонаси (зиндони)дан озод этилганини айтиб, Беҳбудий ўлимнинг Бухоро амири буйруғи билан қатл этилгани ҳақидаги версияни рад этгандек бўлади.

Шу нарса маълумки, 1920 йилнинг март ойида Беҳбудий ўлими тафсилотларини текшириш бўйича етти кишидан иборат комиссия тузилган, Беҳбудийнинг таъзия маросимини ўтказиш ва оиласига ёрдам бериш учун эса 90 минг сўм миқдорида иона йиғилган. (Бу ҳақдаги маълумотлар ва комиссиянинг хулосаси “Меҳнаткашлар товуши” газетасида чоп этиб борилган.)

“Комиссиянинг бу хулоса-мақоласи, — деб ёзган эди Ҳалим Саййид, — жуда катта аҳамиятга эга. У бизга бир қанча сир-синоатларни очиб беради. Чунки, Беҳбудийнинг Туркистондан чиқиб кетиш арафасидаги аҳволи, ҳаракатлари бизга қоронғи эди. Негаки, 1918 йилнинг июнь ойида “Хуррият” газетаси тўхтатилгач, биз матбуотда Беҳбудийнинг мақолаларини учратмаймиз. Унинг сукути қандайдир “заҳар тилар муҳит”дан (Чўлпон) хабар берса-да, лекин бу муҳитни фош қиладиган бир тарихий ҳужжат топа олмадик. Хўш, 1918 йилдан 1919 йил март охиригача Самарқандда не ҳоллар содир бўлган? Бу ҳақда комиссиянинг “Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қисқача таржимаи ҳоли” сарлавҳали хулосасини ўқисак, масала ойдинлашади”¹.

Ҳалим Саййид шу сўзлардан кейин юқорида қайд этилган воқеа — Беҳбудийнинг 1918 йилда “Иттифоқ” жамиятининг тавсияси билан Муслмон маориф шўъбасига мударр этиб тайинлангани, лекин маориф тизимига суқулиб кирган рус шовинистларининг камситишлари орқасида истеъфога чиққани ҳақидаги “Хулоса”дан олинган маълумотни баён қилади. Сўнг ёзади:

“Беҳбудий “Хуршид” газетасида ўзининг ўн йил аввал ёзган мақоласида социалистлар ҳокимият тепасига келса, не ҳол юз беришини айтган эди. Кейинчалик Беҳбудийнинг бу гаплари ўз номининг истеъмолдан бутунлай олиб ташла-нишига асос бўлди. Хусусан, М.Ваҳобовнинг “Ўзбек социалистик миллати” (Тошкент, 1960) китобида шундай сўзларни ўқиш мумкин: “Социалистларнинг программаси, Беҳбудий

¹ Ҳалим Саййид. Мажбурий “ҳаж” тафсилотлари. — Ўша манба.

фикрича, ислом қоидаларига зиг бўлгани учун мусулмон меҳнаткашлар бу партиядан қочишлари керак эмиш. Уларнинг программаси, дейди Беҳбудий, ҳозир амалга ошиши мумкин бўлмаган хаёлотдан иборатдир. Агар бир фалокат бўлиб, уларнинг программаси амалга ошиб қолса, қиёмат қойим бўлармиш (211-бет)”¹.

Агар орадан қирқ бир йил ўтгандан кейин маҳаллий аҳолидан чиққан совет тарихчиси, тарихчи бўлганда ҳам мафкура соҳасидаги нутқ ва мақолалари билан қанчадан-қанча ижодкорларнинг бошини қонатган кимса Беҳбудийга шу қадар маломат тошларини отган бўлса, унинг 1919 йилдаги салафлари Беҳбудийни Бухоро амири одамларига тутиб бермагани ёки ўзлари ўлдирмаганига қандай ишониш мумкин?!

Атоқли адабиётшунос олим Иззат Султон илмий фаолиятини профессор Фитрат раҳбарлиги остида бошлаган. Иззат Султон, кунларнинг бирида, Беҳбудийнинг ўлими тўғрисида баҳс бораётган пайтда бизга бундай сўзларни айтган эди: “Фитрат Беҳбудийнинг ўлимида Бухоро амирини эмас, балки Туркистондаги совет ҳокимиятини айбдор, деб билар ва дориломон замонлар келганида ана шу ҳақиқатнинг юзага чиқишини истар экан. Унинг айтишича, Беҳбудийни ГПУ агентлари Бухоро амирининг жоҳил одамларига тутиб беришган. Совет давлатининг Беҳбудийни амир қўли билан ўлдиришдан кузатган мақсади эса, Фитратнинг айтишича, бир томондан, “Ёш бухороликлар”да амирга нисбатан қаҳр ва нафрат тўлқинини уйғотиш, иккинчи томондан, “Ёш бухороликлар” ёрдамида Бухоро амирига қарши юришни бошлаш, амирликни тугатиш ва уни совет ҳокимияти таркибига қўшиб олиш эди”².

Беҳбудий фожиали ўлими сабабларининг Фитрат томонидан берилган бу талқини, бизнингча, ҳақиқатга анчагина яқин.

Дарвоқе, хорижий журналларнинг бирида Беҳбудий ўлими муносабати билан бундай сўзлар ёзилган:

“Беҳбудий ташаббусларидан хабардор бўлиб турган Туркистон миллий ташкилоти ўз умидларини унинг ҳаракат-

¹ Ўша манба.

² Иззат Султоннинг 70–80-йилларда биз билан бир неча бор қилган суҳбатидан.

ларини муваффақиятли чиқуви томон қаратдилар. Иш ва истақлар Беҳбудий кутганича бўлиб чиқмади. Ул Қарши шаҳаринда ўз вазифаларини ўринлов ҳаракатида экан, қизил Русиянинг Бухоро элчихона хизматчиси Уткин воситаси-ла амир томонидан тутилди. Беҳбудий амирнинг Қарши шаҳариндаги волийси Нуриддин Оғалиқ томонидан 25 март 1919 йилда ваҳшиёна ўлдирилди. Беҳбудий “жадидчи” дея айбланиб, амирнинг буйруғи-ла ўлдирилди. Бу эса ниқоб эди. Ҳақиқатда эса Беҳбудийни ўлими амир воситаси-ла рус большевикларининг совет комиссариати томонидан уюштирилгани аниқланди. Буни собиқ “Туркистон совет жумҳурияти”нинг ҳарбий министри Осипов 1919 йил Бухорога қочган вақтинда “Ёш бухороликлар” жамиятинда берган баёнотида билдирган эди.

Туркистон халқи бул усулда бундан 31 йил аввал ўзининг буюк жамоат ва сиёсат ходимидан айрилди¹.

Ушбу янги маълумот ҳам Фитратнинг: “Совет ҳокимияти Беҳбудийни Бухоро амирининг қўли билан ўлдирган”, деган сўзларининг тўғри эканлигини тасдиқлаши мумкин.

Яна комиссия хулосаларига қайтсак. “Осипуф воқеасидан сўнгра Самарқандга кўб талон-торожлар бошланди. Ноҳақ ҳибслар кўпайди. Катта тазминот (кафолат)ларга халқ таҳсил қила олмасдан, ер ва юртларини ташлаб қочдилар. Маориф иши ниҳоят гаражада тазйиққа тушди. Халқнинг ҳиссиёти динияси таҳқир қилинди. “Бу ишларга бир чора топа оларманми?” деб (сўз Беҳбудий устида бормоқда. – Н.К.) 1919 йил февраль ойинда Тошкандга борди. Лекин бу сафардин ҳеч бир натижа қўлга киргуза олмади. Шундан сўнгра ҳеч бир кишига англамасдан, маслакдош ва фикрдошлари Мулла Мардонқул Шомуҳаммад ўғли, Муҳаммадқул Ўрунбой ўғли билан 25 март ойинда, 1919 йил, асрорангиз бир суратда Самарқанддан ғойиб бўлди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин буларнинг Қарши йўли билан сафарга чиққонлари, Қарши шаҳрида Бухоро ҳукумати тарафидан ушланиб, ҳибсга олинқонлари шойиъ бўлди. Мундин сўнгра мухталиб (хилма-хил) хабарлар кўб эшитилди. Шунинг ила баробар Самарқанд аҳолиси буларнинг шахид бўлқонликларига

¹ “Миллий Туркистон” журнали, 1950 йил, 66-сон. — Б. 23.

занн (тахмин, гумон) ғойиб билан инониб, маросим таъзим ва қадр донишини бақо этмакчи бўлди”¹.

Демак, Беҳбудий 1919 йил 25 мартда яширин равишда Самарқанддан ҳамроҳлари билан сафарга чиқиб, бир ҳафталик йўлдан кейин 1–2 апрель кунларида Қаршига етиб келган ва қўлга тушган. Комиссия аъзолари томонидан аниқланган бу маълумот Ҳожимурод Худойберди ўғлининг “Беҳбудий афанди ва йўлдошлари бошлаб Шаҳрисабзда қўлга тушиб, тахминан икки ойдан сўнг Қарши шаҳрига юборилиб, онда бир неча кун ётқондан кейин... шаҳид қилинган” лиги тўғрисидаги хабарини чиппакка чиқаради.

Умуман, “васиятнома”га ишониш мумкинми? Ҳожи Муинга Беҳбудийнинг ўлими ҳақидаги маълумотни келтирган “ўртоқ Ҳожимурод” ким бўлган? Гўё унга Беҳбудий ўлими тафсилотларини айтган Содиқжон-чи?..

Аввало айтиш лозимки, Беҳбудийнинг ғойиб бўлганлиги ва мужмал тақдири тўғрисидаги дастлабки хабар “Меҳнаткашлар товуши” газетасининг 1919 йил 23 апрель сонидан эълон қилинган. Иккинчи хабар яна шу газетанинг 1919 йил 20 ноябрь сонидан босилган. Шу икки сана ўртасидаги вақтда, юқорида кўрганимиздек, расмий идоралар томонидан Беҳбудийни қидирув ишлари олиб борилган. “Васиятнома”да тилга олинган “ўртоқлар” ва “ўғлонлар”нинг шу вақт давомида устозлари тақдири билан қизиққанликлари тўғрисида бирорта маълумот йўқ. С.Айний, Фитрат ва Чўлпоннинг Беҳбудийга бағишланган шеърларидан шу нарса маълум бўладики, улар устоз вафотидан кейин бир йил ўтгандан кейингина унинг қабрини ахтарганлар. Худди шу кунларда етти кишидан иборат комиссия тузилган ва бу комиссия Беҳбудий вафоти тафсилотларини аниқлаш юзасидан қўлидан келган барча ишларни амалга оширган. Беҳбудий вафотининг уч йиллиги муносабати билан “Зарафшон” газетасининг 25 март сонидан Ҳожи Муин, А.Азамат, А.Азимий ва Ниҳоний таҳаллусли муаллифнинг Беҳбудий тўғрисидаги мақолалари, “Инқилоб” журналининг 1-сонидан эса юқорида тилга олинган “васиятнома” Ҳожи Муин шарҳлари билан бирга эълон қилинган.

¹ Қаранг: Ҳалим Саййиғ. Мажбурий ҳаж тафсилотлари. — Ўша манба.

Ҳожимурод Худойберди ўғли ким бўлган? Ҳожи Муиннинг ёзишича, “ўртоқ Ҳожимурод” Бухоро инқилоби бошланган кунда, яъни 1920 йил 28–29 августда “Самарқанддан ҳукумат томонидан бир маъмурият ила Шаҳрисабз ва Китоб тарафлариға бориб, андин бир иш ила Қарши шаҳариға ўтқан ва ўшал ерларда 6–7 ой (демак, 1921 йилнинг март-апрель ойларига қадар — Н.К.) хизмат қилиб юрган”. Ҳожи Муин тилга олган даврда Бойсун ва Шаҳрисабзда М.Монстров қўмондонлигидаги рус дивизияси советларга қарши бош кўтарган амир қўшинларига қарши жанг олиб бориб, уларни 1920 йил 21 декабрда тор-мор келтирган¹. Ҳожимурод эса ана шу қўшин таркибида хизмат қилган.

Ҳожи Муиннинг ёзишича, Ҳожимурод Қарши бегида бир неча вақт “маҳрамлик” хизматида бўлган фарғоналик 17 яшар Содиқжондан гўё Бехбудий ва йўлдошларининг Шаҳрисабзда қўлга тушганлиги, амирдан уларни қатл қилиш ҳақида буйруқ келганлиги ва Бехбудийнинг қандайдир Аҳмад орқали унга васиятнома ёзиб берганлигини айтган. “*Ўртоқ Ҳожимуроднинг сўзига кўра, — деб ёзади Ҳожи Муин, — мазкур Содиқжон 1920 йилда 21 декабрда (эътибор беринг: амир қўшини тор-мор этилган кунда — Н.К.) амир томонидан Шаҳрисабз, Китоб ва Фузор тарафларида қўзғатилган аксилҳаракатчилик вақтида исёнчилар тарафидан (?) Шаҳрисабзда ўлдирилгон. Шунинг ила Содиқжон ёзган воқеа ва васиятноманинг асл нусхаси-да ўшал чоғда йўқолиб кетган*”².

Агар Содиқжон деган шахс ҳақиқатда яшаган ва Қарши бегида “маҳрамлик” қилган бўлса, у Шаҳрисабзда амир қўшини таркибида “қизил”ларга қарши курашган ва Ҳожимурод хизмат қилган қизил қўшин билан жанг пайтида ҳалок бўлган.

“Васиятнома” илк бор “Меҳнаткашлар товуши” газетасининг 1921 йил 29 март сонидан чоп этилган ва унда: “*Ҳожимурод афандининг ўзи ҳам мазкур вақтда 15 нафар одами ила қўлга тушгон экан. Лекин буларға эртаси шўро ҳукума-*

¹ Қаранг: Победа Октябрьской власти в Средней Азии и Казахстане. — Ташкент, 1967. — С.594.

² Кўчирма “васиятнома”нинг “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталиги (1988 йил 16 сентябрь) да адабиётшунос Шерали Турдиев томонидан эълон қилинган матнидан олинди.

тининг аскарлари бориб қутқарғонлар ва исёнчилар ила амир одамларини маҳв ва паришон этганлар”¹, деган маълумот ҳам бўлган. Аммо нима сабабдандир “Инқилоб” журнали бу сўзларни тушириб қолдирган.

Таниқли адабиётшунос Солиҳ Қосимов 60 – 70-йилларда Беҳбудий ва унинг ўлими тафсилотларидан хабардор кишилар билан учрашиб, бизни қизиқтирган шахс ҳақида бундай янги маълумотни топган:

“Бухоро халқ инқилобининг ғалабасидан кейин, – деб ёзган эди у “Беҳбудий ва жадиҳчилик” деган мақоласида, – яъни Беҳбудий пинҳоний қатл этилганидан кейин бир йилдан мўлроқ вақт ўтгач, Қарши шаҳрида қизил гвардиячилар тўдасида қўмондонлик қилган самарқандлик Ҳожимурод Худойбердиев маҳаллий аҳоли ўртасидаги Беҳбудийнинг қатл этилишидан хабардор кишиларнинг хотираларини эшитади ва Самарқанд Советини хабардор қилади. Тегишли партия ва давлат ташкилотлари томонидан бу фактлар текширилгач, бутун Туркистон бўйлаб мотам кечалари ўтказилди, вақтли матбуотда рус ва ўзбек тилларида Беҳбудийнинг фаолияти ҳақида мақолалар босилади, унинг “Пагаркуш” пьесаси саҳналаштирилади”².

Бу сўзларга қўшимча тарзида шуни айтиш жоизки, “ўртоқ Ҳожимурод” Беҳбудийнинг ўлими ҳақида “Маърифат қурбонлари” пьесасини ёзган ва бу пьеса, Ҳалим Саййиднинг аниқлашига кўра, 1920 йилнинг охири – 1921 йилнинг бошида саҳнага қўйилган.

Агар Солиҳ Қосимовнинг мазкур сўзларига эътибор қаратсак, ҳеч қандай Содиқжон ҳам, “васиятнома” ҳам бўлмаган. “Маърифат қурбонлари” пьесасидаги Беҳбудийнинг сўнгги монологи эса, бизнингча, совет ҳокимияти маҳфий хизматининг саъй-ҳаракати билан Беҳбудийнинг “васиятнома”си сифатида тарқатилган. Агарда бу “васиятнома”нинг бирорта сўзи рост бўлганида, Шерали Турдиев эълон қилганига қадар у, бизнингча, табаррук ҳужжат сифатида Беҳбудийнинг С.Айний, Фитрат, Чўлпон сингари садоқатли дўстлари ва шогирдларининг асарларида тилга олинган бўларди.

¹ Ҳалим Саййид. Мажбурий “ҳаж” тафсилотлари. – Ўша манба.

² “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1990 йил 19 январь.

Бехбудий қаерда гафн этилган? Ҳожи Муиннинг “васиятнома”га ёзган шарҳларида яна бундай сўзлар бор:

“Бу васиятномадан 3–4 кун ўтар-ўтмас, бек Бехбудий афанди ва йўлдошларини ҳам Аҳмад (бекнинг маҳрамларидан бири — Н.К.) ни ўлдурурға буюрғон ва алар зиндоннинг ёнидағи подшоҳлик бир чорбоққа (таъкид бизники — Н.К.) юборилғонлар. Шунда аларнинг қотиллари ўзларига билдирилган ва ўзлари учун шу боғда тўрт қабр қаздирилғон (таъкид бизники — Н.К.). Сўнгра Бехбудий афанди ва йўлдошлари таҳорат олиб, намоз ўқимоқчи бўлғонлар. Лекин шу чоқда раҳмсиз жаллод муовинлари ила етушуб келиб, аларни намоз ўқирға қўймағон ва энг аввал Бехбудий ҳазратларини жойнамоз устида бошини кесган. Бу ҳолни кўриб, Мардонқули Муҳаммадқули ва Аҳмад афандилар тавҳид ва шаходат калималарини ўқиб, ўлимни кутиб турғонлар. Андин кейин жаллод аларни бир-бир бошин кесган. Сўнгра бекнинг хизматкорлари мазкур шахидларнинг наъш (жасаг)ларини чиқариб, ўзлари қазғон қабрларга кўмганлар ва қабрларини (билинмасун, деб) ер ила текиз этганлар”¹.

1920 йилнинг март ойида тузилган 7 кишилик комиссиядан ташқари, ўша йилнинг 27 сентябрида Самарқанддаги Эски шаҳар маданий-маърифий ташкилотларининг “фавқулодда бирлашган йиғилиши”да яна 5 кишилик комиссия тузилиб, унга Бухоро музофоти ва бошқа жойларда тергов ишларини олиб бориш, қотилларни ахтариб топиш ва қамоққа олиш, марҳумларнинг жасадларини топиб, Самарқандга олиб келиш вазифаси топширилган. Фавқулодда ваколатлар берилган бу 5 кишилик комиссияга Мирза Абдуқаюм Ширинбоев (инқилобий трибунал раиси), Эргаш Орифбоев, Раббимқул Солиҳов (инқилобий трибунал аъзолари), Қўқонбой Абдухолиқов ва Абдумажид Зокирийдан ташқари, яна 2 нафар махфий агент ҳам киритилган. Ўша йилнинг ноябрь ойида эса Самарқанд ёшлари яна бир комиссия тузиб, уни Бухоро халқ жумҳурияти ёрдамида Қаршига юборганлар. Аммо бирорта комиссия ўз олдига қўйилган вазифани бажара олмаган. “Қарши шаҳрининг ҳукумат бошида ўлтирғон одамлар” бу комиссияларга ишлаш имкони берилмаганлар.

¹ Ушбу кўчирма “васиятнома”нинг “Миллий уйғониш” (1993) тўпламидаги нашридан олинди. — Б. 126-127.

“Мусофир” тахаллусли муаллиф (С.Айний) нинг яқинда ёш тадқиқотчи Нилуфар Намозова томонидан эълон қилинган “Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ва рафиқларининг олинди ўчлари” номли мақоласида бизни қизиқтирган масалага доир бундай янги маълумот берилган:

“Маҳмудхўжа Беҳбудий афандининг қабри бу кунда топилди, устига ҳайкал ишланиб ётадир.

Беҳбудий ўзининг ўртоқлари билан ҳибсхонага ўлдирилиб, ҳибсхонанинг воғзалга қарағон тарафда ҳаммаси бир қабрга кўмулганлар (таъкид бизники — Н.К.). Беҳбудий ва рафиқларининг қабрини излаб топилди, устига ҳайкал ишлатишда Қарши вилоят ижроқўми билан вилоят фирқўмининг бошида ўлтирғон Жўра Зокирий ва Назариф ўртоқлар кўб ғайрат қилғонлар”.

Бу хабар “Бухоро ахбори” газетасининг 1923 йил 3 октябр сонида босилган.

Мазкур сенсацион хабардан кейин ҳам Беҳбудий ва ўртоқларининг қаерга дафн этилгани масаласи ҳамон ечилмай келади.

Чўлпоннинг Беҳбудий хотирасига бағишланган шеърда бундай сатрлар бор:

Амалимнинг юлдузиким, кўз тикди
Қора, жирканч, ўлим кони ерларга.
Савол бердим: “Йўқотганим қайда?” — деб
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга².

1920 йилда ёзилган бу шеърда Беҳбудий қабрини ахтариш нечоғлик хавфли эканини Чўлпон аниқ-тайин айтган. Модомики, Беҳбудий қабрини ахтариш Бухоро амирлиги тугатилганидан кейин ҳам хавфли бўлган ва бу хайрли ишга 20—30-йилларда ҳам имкон берилмаган экан, демак, уни ва ўртоқларини маҳв этган қотилнинг кимлиги аниқ. Бу, 1937 йили Қарши шаҳридан ва кўплаб мактаблардан Беҳбудий номини олиб ташлаб, ниҳоят, ўзининг қонли қиёфасини кўрсатган мустабид совет ҳокимиятидир.

¹ Қаранг: “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2004 йил 16 январь.

² Чўлпон. Яна олдим созимни. — Тошкент, 1991 йил. — Б. 401.

Бехбудий қаерга бормоқчи эди? “Катта совет энциклопедия”¹сида берилган маълумотга қараганда, Туркистон Мухторият ҳукуматининг собиқ раҳбарлари большевизмга қарши курашларида ёрдам беришни сўраб, АҚШ президенти Вильсонга мурожаат этганлар. Ўз навбатида Вильсон “Ўнлар кенгаши”нинг топшириғига биноан, Париж Тинчлик кенгашининг бошланиши (1919 йилнинг январь ойи) да Совет Россиясида курашаётган барча муҳолиф гуруҳларга хат йўллаб, уларнинг раҳбарларини Шаҳзода ороллари (Туркия) да ўтказилажак конференцияга таклиф этган. Конференциянинг кун тартибидаги асосий масала эса большевизмга қарши кураш эди.

Тахминимизга кўра, М.Бехбудий ва С.Миржалилов ҳамроҳлари билан бирга ана шу конференцияда иштирок этиш учун 1919 йилнинг март ойида йўлга чиққан эдилар.

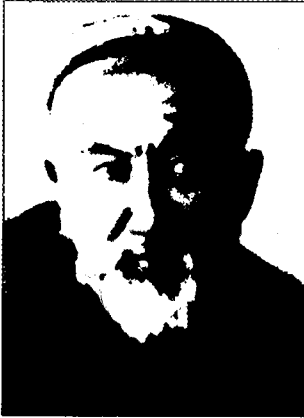
Совет давлатининг махфий архивларидаги шу даврга тегишли ҳужжатларни яхши ўрганган М.Ваҳобов эса бошқа фикрни илгари сурган:

“Парижда 1-жаҳон уруши ғолиблари – Антанта давлатлари ўртасида Версаль конференцияси давом қилаётган пайтда “Миллий иттиҳод” ташкилоти топшириғига мувофиқ маҳаллий миллатчилардан бир группаси Парижга юборилди. Бехбудий ва Мардонқул Бухоро орқали Эронга ўтиб, у ердан Парижга бормоқчи бўлиб йўлга чиқади. Уларни Бухоро амири Қарши шаҳрида қамоққа олди ва ўлдирди”.

Бу икки хил фикрнинг қайси бири тўғрилигидан қатъи назар, Маҳмудхўжа Бехбудий ҳамроҳлари билан Ўзбекистоннинг большевизм асоратидан халос бўлиши учун нажот излаб, Европа сари йўлга чиққан эди. Шу фактнинг ўзида ноқ Бехбудийнинг кимнинг қўлидан ҳалок бўлгани маълум бўлиб турибди. Демак, Туркистон жадидларининг отаси, оташин маърифатпарвар ва ватанпарвар Маҳмудхўжа Бехбудийнинг истиқлол йўлида қурбон бўлганлиги шубҳасиздир.

¹ Большая советская энциклопедия, том 32. — Москва, 1955. — С. 101.

² Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати. — Тошкент, 1960. — Б. 323.

ХИСЛАТ (1880–1945)

Ҳаёти ва ижоди саҳифалари

Бундан ўн беш-йигирма йил муқаддам Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейининг Ўзбек ёзувчилари архивида иттифоқо уч мўйсафид ва бир навқирон санъаткорнинг суратини кўрган эдим. Ўшанда каминани бу ноёб суратдан ҳам кўра

унинг орқа тарафига ёзилган қуйидаги ёднома сўзлари ҳайратга солганди:

Тўйчи Ҳофиз сурати ўртодаги,
Бир кўришга муштоқ эл дунёдаги.
Оврупо фикрга онда ўнг тараф,
Ҳожиев исми Муҳаммад бо шараф.
Ёнма-ён чапда Низомхон ўлгурур,
Танбурун айлаб намоен ўлгурур.
Сўрса: ким деб теппада турган қараб,
Ҳайбатулло хўжа Хислатдур лақаб.
Тарихи минг ва уч юз олтмиш эди,
Созу хониш бирла тонг отмиш эди.

1941 йилнинг 10 ноябрида дунёга келган шу сурат ва шу ёзув муаллифи, XX аср бошларидаги маърифатпарварлик ҳаракатининг иштирокчиларидан бири шоир Хислатдир.

Хислат ўтган аср бошларида Тошкентда шакланган жадид адабиётининг намояндаларидан бири, шоир ва таржимон, хаттот ва ношир эди. Афсуски, жадидчилик ҳаракати қораланган совет даврида, бошқа тараққийпарвар ватандошларимиз қатори, унинг номини ҳам тилга олиш имкони бўлмади. 60-йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек фани ва маданиятида бошланган янгиликлар жараёнида Хислат номи ҳам қайта юзага чиқди. Тақдири фожиали кечган “Тирик сатрлар” тўпламидан Хислат асарлари ҳам ўрин олди. Филология фанлари доктори Абдулхамид Жалолов, бошқа тошкентлик жадидлар қатори, Хислат ижодини ҳам ўрганиб, бир неча мақола ва рисола эълон қил-

ди, номзодлик ва докторлик диссертацияларини ёқлаб, шоир ҳаёти ва ижодини ўрганиш ишига муносиб ҳисса қўшди. 1971 йили мазкур олим шоирнинг “Ғазаллар” тўпламини нашр этди. Аммо шундан кейин, марҳум профессор Беғали Қосимовнинг “Миллий уйғониш” монографияси (2002) нашр этилгунига қадар Хислат ва бошқа тошкентлик жаҳид шоирлар ижоди яна адабиётшунослар эътиборидан четда қолиб келди. 2007 йилнинг 12 майида эса “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигида Муҳаммадали Қўшмоқовнинг Хислат эшон ҳақидаги каттагина мақоласи чоп этилиб, Тошкентнинг Исломобод гузарига жаҳид шоирининг 125 йиллиги муносабати билан дастурхон ёзилиб, хислатхонлик бўлди.

Хислатнинг асл исм-шарифи Саид Орифхўжа ўғли Саид Ҳайбатуллоҳхўжа бўлиб, 1880 йил 10 майда Тошкентнинг Чорсу мавзеида туғилган. Отаси қаландартабиат киши бўлганлиги боис у уч ёшидан бошлаб фарзандсиз аммаси Рисолат аянинг қўлида тарбияланган ҳамда она томондан бобоси Маҳмудхон ва бувиси Шамси ойимнинг моддий таъминотидан баҳраманд бўлган. Олти-етти ёшида эски мактабга бориб, хат-савод чиқарган.

Хислатни яхши билган ва XX аср бошларида Тошкентда яшаб ижод қилган қатор шоирлар ҳақида мукамал маълумот қолдирган Мўминжон Муҳаммаджонов устози тўғрисидаги хотираларида бундай қимматли маълумотларни берган: “...Буваси Маҳмудхўжа катта эшон ва бувиси Шамси ойим зўр эшон ойим бўлиб, мурид-мухлислардан назру ниёзлар ёмғирдек ёғилиб турар эди. Айниқса, шоирнинг буваси Маҳмудхўжа эшондан ҳам бувиси Шамси ойимнинг нуфузи катта эди. Бунинг хотинлардан 5-6 минг муриди бўлиб, донғи бошқа узоқ шаҳарларга ҳам кетган эди. Шамси ойим саводлик донишманд бир эшон ойим бўлгани сабабли шоир Хислатнинг зийраклигини англаб олиб ва бошқа набираларига қараганда бу алоҳида хислатга эга эканлигини билиб, тарбиясига анча аҳамият бера бошлади.

Ҳайбатуллоҳхўжа 7 ёшга етганда Шамси ойим ўзи танийдиган гурустроқ саводлик, Кўкча дарвозасидаги бир эшон ойига ўқишга берди. Унда 4–5 йил ўқигандан кейин Ишқобод (ёки Ашқобод) (ҳозирги Октябрь районидаги Қизил сув) маҳаллалик Нуриддин қори номлик машҳур қори домланинг хо-

тини Розия отинга топширди. Ҳайбатуллоҳнинг саводи ҳам хати шу Розия отин ойига чиқди ”.

Мўминжон Муҳаммаджоновнинг хотирлашига кўра, Ҳайбатуллоҳ 14 – 15 ёшга кирганида, бир қиз унинг катта-катта ва чиройли кўзларини кўриб, “Кўзларингнинг шўхига Мирриху Чўлпон ўхшамас” сатри билан бошланувчи байт-ни ёқимли овози билан ўқиб қолган. Шу шеър ва шу ёқимли овоздан маст бўлган Ҳайбатулла узоқ вақт шу оний учрашув таъсирида юрган ва ўзида ҳам шеър ёзиш ҳаваси пайдо бўлиб, машқ қила бошлаган. Кўп ўтмай, у бояги ўзи учун нутилмас учрашув ҳақида бундай матлали ғазални ёзган:

Бўлса доим ҳамдамим бир ёри жонон кечаси,
Қўл тутиб қилсам саёҳат моҳи тобон кечаси.

Бу, Хислат ижодининг дастлабки намунаси эди.

Хислат ўн олти ёшида мактабни тугатиб, Кўкалдош мадрасасида таҳсил ола бошлаган.

Аммо бобоси Маҳмудхон эшон ва бувиси Шамси ойим вафот этгач, Мўминжон Муҳаммаджоновнинг ифодаси билан айтганда, назр-ниёзларнинг ҳам маъноси кетади. Йигит ёшига кириб уйланганидан кейин оғир иқтисодий вазиятда қолган Хислат себзорлик Қорахўжа деган фонусчи устага шогирд тушиб, бир йил давомида фонусчилик касби билан машғул бўлади. Бироқ устадан ҳар ҳафтада олгани йигирма тийинлик “чой пули” унинг на устини бут, на қорнини тўқ этолмагани боис у Қўрғонтеги маҳаллалик Уста Солига шогирд тушиб, эшик-ром қилишни ўрганайди. Ҳар ойда топгани олти сўм эвазига ёз ойларида ишлаб, қиш кунларида ўқишни давом эттиради.

Айрим манбаларда айтилишича, шеърятга бўлган майл Хислатда жуда барвақт уйғонган. У тўққиз ёшидан мумтоз шоирлар таъсирида ғазал ёзишни машқ қила бошлаган. Лекин бу “ғазал”лар ҳали “тухумдан чиқмаган” боланинг машқлари бўлганлиги сабабли, у таржимаи ҳолларининг бирида шеърый ижодининг дебочасини мадрасадаги таҳсил йиллари билан боғлаб, бундай ёзган: “Аммо мадрасага чиқш билан баробар шеър ўқиш, шеър ёзишга берилдим, эртаю кеч фикрим шеърни қандай ўқиш, қандай ёзиш бўлди. Ҳатто баъзи домлар: “Илмсиз бўлиб қолсан, шеърга кўп

уринма”, деб қайтарур эдилар. Сўзларига қулоқ солмасдан, тобора шеър ёзишга шавқланардим”.

Хислатда шеърятга бўлган майл-муҳаббатнинг уйғонишида Тошкент шоирларининг шу йиллардаги пешқадами Каримбек Камийнинг хизматлари, айниқса, салмоқли.

Хислатнинг хотирлашича, кунларнинг бирида у ўзига ўхшаш шеърят шайдоларидан бирининг уйига меҳмонга борганида бир китобни кўриб қолиб, ундаги, хусусан, қуйидаги сатрлар билан бошланган ғазал фикр-ёдини тамоман забт этади:

Қаю гулчеҳра ёди бирла аффон эттинг, эй булбул,
Ҳазин овоз ила дийдамни гирён эттинг, эй булбул.

Қафасдек тийри оҳинг бирла сийнамни чок-чок айлаб,
Навои дарднокинг ила дилим қон эттинг, эй булбул.

Сани бу навъ қайси ғунчалаб нолон қилиб қўйди,
Менингдек сўзларингда шарҳи ҳижрон эттинг, эй булбул...

Бу сатрлар, бир томони, Хислатнинг ўша кеча-кундуздаги кайфиятига ҳамоҳанг бўлгани, иккинчи томони, поэтик мазмун уларда фавқулодда нафис ифодалангани билан уни мафтун этди. Хислат шу кундан бошлаб китоб муаллифи Камийнинг содиқ мухлисига айланиб, уни “Бекларбеги” мадрасасидан ахтариб топди. Ва “ихчам, шинам соқол-мўйлаблари оп-озода, камгап, серағроз, нозик” шоир Хислатнинг бир умрлик устози бўлиб қолди.

Мўминжон Муҳаммаджонов тошкентлик шоирлар ҳақидаги рисоласининг Хислатга бағишланган “боб”ида 1890 – 1892 йилларни назарда тутиб, бундай ёзган эди: “*Шу чоқларда Каримбек Шарифбек ўғли – мавлоно Камий билан танишди. Бу одам – шоир Камий Муқимий ва Фурқат баробаридаги бир шоир эди. Шоир Хислат мавлоно Камийнинг фазлу балоғатини билгандан кейин уни биринчи устод сифатида ушлаб олди. Қаерга борса бирга бўлди, ширин-ширин ва бомаъни суҳбатларидан сира ажралгиси келмас ва бир кун суҳбатидан ажралса, ўзини жонсиз танадек ҳисоблар эди. Ҳоятда нозук табиатлик бу устод Хислатнинг ихлосига яраша тарбия қилар, шеър ва ғазаллар айтиш йўларидан баъзи билмаган нуқталарини ўргатар ва ўша замон-*

нинг адиб ва шоирлари билан таништирар эди. Шу шоир Камий воситаси билан Юсуф Сарёмий, Ҳожи Муҳйи Ҳўқандий, мавлоно Саид Аҳмад Васлий Самарқандий, Асирий Ҳўқандий ва бошқа машҳур шоирлар билан танишди ва ҳам бир қанчаларидан “Бедил” ўқиб фойдаланди, Бедилнинг маъносини ўрганиш тўғрисидаги катта устоди мавлоно Камий эди”.

Хуллас, Хислат, Мискин, Сидқий Хондайлиқий сингари ёш қалам аҳллари Кўкалдош мадрасасида таҳсил кўрганларига қарамай, Камийнинг “Бекларбеги” мадрасасидаги ҳужрасида оқшомдан тонгга қадар давом этган шеърхонликларда ўзбек мумтоз шеърятининг билимдонлари ва арузнавис шоирлар сифатида шаклландилар.

Хислат Камийнинг “Бекларбеги”даги ана шу “адабий мактаб”ида қаламини обдон чархлади. Унинг Хислат тахаллуси билан дунёга келган ғазалари устоз томонидан юқори баҳоланиб, Тўйчи ҳофиз, Акбар ҳожи Ҳайдаров, Фулом Фаниев сингари ўз даврининг машҳур хонандалари ижросида Тошкент аҳолиси ўртасида катта шуҳрат қозонди.

Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётида ғазал жанри ғоят катта мавқега эга бўлган. Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, мазкур жанрда яратилган шеърлар куйга солиниб, тўй-ҳашамларда, гап-гаштакларда мунтазам равишда ижро этиб келинган. Бошқа кўнгилочар санъат турлари бўлмаган даврларда мумтоз шоирларнинг ғазаларига бас-таланган ашулалар тингловчиларга олам-олам роҳат ва фароғат бағишлаган. Ғазал билан ашуланинг ўзаро уйғунлиги шоирлар билан хонанда ва созандаларнинг бир даврада нафас олишларини тақозо қилган. Ва шу анъана XX асрнинг 40-йилларига қадар давом этиб келган.

Хислат ғазаларининг дилрабо оҳанглар билан товланиши ва халқ ўртасида кенг тарқалишида унинг Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов билан яқинлиги, у билан бир адабий-музикавий даврада яшагани ҳам муҳим аҳамиятга молик бўлди. Буни Хислатнинг ўзи ҳам таржимаи ҳолида бошқа бир шаклда ифода этиб, шундай сўзларни ёзган: “Тўпламларим ичига энг ажойиб Тўйчи ҳофизга бағишлаб ёзилган “Армуғони Хислат” баёзим бўлиб, бу баёзда 63 та шоирнинг 118 та шеъри бўлиб, буларнинг ҳаммаси Тўйчи ҳофиз томонидан ашула қилинади. Ҳар қайси шеър қайси куйда, қайси вазнда ашула

қилиниши шеърнинг тепасига “Чоргоҳ”, “Ушшоқ” куйида деб ёзиб қўйилган. Бу 118 та ашулаган 29 таси шахсан меники эди”.

Шоирнинг бу сўзларидан шундай хулосага келиш мумкинки, у ўз ғазалларини Мулла Тўйчи Тошмухамедов ижросида янграган мумтоз халқ куйларига мослаб ёзган ва “Армуғони Хислат” баёзида эълон қилинган бундай ғазалларининг ўзиёқ 29 та бўлган.

Кези келганда бир воқеани айтиб ўтсак.

“Армуғони Хислат” Мулла Тўйчи Тошмухамедов топган маблағ ҳисобига нашр этилгани сабабли Хислат баёзни халқ орасида тарқатиш учун хуржунга солиб, бир қанча шаҳарларга борган. Шу жумладан, Фарғона водийсини кезиб, Қўқонда ҳам бўлган. Хислат Қўқонга борганида мутаассиб кимсалар: “Бу китобга Тўйчи ҳофизнинг сурати босиб чиқарилибди”, деб китобга сурат солиш шариатга гўё хилоф бўлгани учун шоирни тошбўрон қилиб ўлдиришга фатво берганлар. Бечора Хислат даҳшатли ўлимдан ярим кечада Тошкентга қочиртирган қўқонлик дўстлари туфайли омон қолган. Бу мутаассиб кимсалар ҳатто бутун Туркистонга машҳур бўлган Тўйчи ҳофиз суратининг ҳам китобда чоп этилишини ислом динига, Оллоҳга қарши чиқиш сифатида баҳолаганлар.

Хислат гарчанд мумтоз шеърят анъаналарини давом эттирган шоирлар жумласидан бўлса ҳам, девон тузмаган. Умуман, девон тузиш анъанаси XX асрда у қадар расм бўлмаган. Шунинг учун бўлса керак, Хислат янги тарихий-маданий давр талаби билан “Армуғони Хислат” (1912) дан ташқари, “Ҳадяи Хислат” (1910), “Тухфаи Хислат” ва “Савғоти Хислат” (1914) баёзларини тузиб, нашр этган. Шоир бу баёзларга Навоий, Лутфий, Фузулий, Амирий сингари мумтоз шоирлар билан бир қаторда Камий, Мискин, Сидқий Хондайлиқий сингари замондошларининг, жами 86 нафар шоирнинг ўзига манзур бўлган асарларини киритган. Бу баёзларда бошқа шоирларнинг қаламига мансуб асарлар 300 дан ортиқ бўлгани ҳолда Хислат асарларининг 100 дан хийла зиёдроқ бўлгани унинг устоз шоирларга нисбатан ўта ҳурматли муносабати, олижаноблиги ва камтарлигидан шаҳодат беради. Хислатнинг мазкур баёзларда чоп этилган аксар шеърларининг Хувайдо, Машраб, Муқимий ва Фурқат

шеърларига мухаммас тарзида ёзилгани ҳам шу фикрнинг одиллигини тасдиқлаши мумкин..

Хислат шеърларига назар ташлаган китобхон шоирнинг бадий маҳорат бобида мумтоз шоирлардан қолишмаслигига, анъанавий мавзуларни бадий талқин этишда Шарқ шеърлятидаги поэтик санъатлардан усталик билан фойдалангани, айниқса, шеърнинг муסיқий қурилишига катта аҳамият берганига ишонч ҳосил қилади. Масалан, “Таронаи баёт” куйи асосида ёзилган “бўлмаса” радифли мухаммаснинг қуйидаги дастлабки сатрларидаёқ ўзбек мумтоз шеърлятига хос гўзал ташбеҳлар ва муסיқий мавжлар ял-ял товланиб туради:

Найларам боғу чаман сайрини жонон бўлмаса,
Мисли товус силкиниб, ҳар ён хиромон бўлмаса,
Сарвқомат, орази гул, хатти райҳон бўлмаса,
Чашми шахло, ўзи барно, шоҳи хўбон бўлмаса,
Ўлмаинму ҳажридин жисмим аро жон бўлмаса.

Бошима тушган менинг савдоларимдур мушкулим,
Лоақал бир йўқламайдур қайда қолди, деб кулим,
Сарбасар ҳасратларин чаҳ эттали лолдур тилим,
Ой юзин бир кўрмасам, ҳар кун қоронғудур дилим,
Равшан ўлмас кечаси то моҳи тобон бўлмаса.

“Таронаи баёт” куйи асосида ёзилган шу мухаммаснинг қайси бир бандини ўқимайлик, ундаги бадий камолот ва муסיқий латофат бизни ўзининг сеҳрли тўрига тортади. Бундай ғазал ва мухаммаслар узоқ йиллар мобайнида энг машҳур хонандаларнинг репертуарларини бежиз безаб келмаган. Уларда ифодаланган мазмун билан шаклнинг ўзаро уйғунлиги бундай асарларнинг бадий баркамоллиги ва ўлмаслигига бирдан-бир кафолатдир.

Хислат қаламига мансуб аксар асарлар муסיқий оқшомлар таъсирида, шеърлят ҳақидаги қизғин баҳслар натижасида ёзилган. Одатда бундай оқшомларда шоирлар анъанавий мавзуларни талқин этишдаги маҳоратларини намоиш қилиб ва ўзаро мусобақалашиб келганлар. Шундай оқшомларда баъзан арузнинг енгил ва ўйноқи вазнларида асарлар ёзиш баҳс боиси бўлиб хизмат қилган. Хислат Шарқ мумтоз шеърлятининг шу руҳдаги намуналарини яхши билгани учун:

Оразиму ё гули раъномудур?
Тишлариму ё дури байзомудур?

Лаблариму ё Бадахшон лаълиму,
Ё магар ул ёкуту ҳамромудур?

Лаълариму ё Бадахшон лаълиму,
Ё магар ул ёкути ҳамромудур?..

Ёки:

Ўлдум асиринг, эй ёри барно,
Қилғил тарахҳум мен зора гоҳо.

Соддинг дилимга савдойи ишқинг,
Қилдинг мени сан мажнуни шайдо.

Ҳасратларимни айтсам саросар
Ҳаргиз тугалмас, эй маҳфилоро...

сингари шеърятнинг камалак жилвалари билан порловчи, шўх ва дилбар қизларни рақсга чорловчи ғазалларни ёзганки, улар узоқ йиллар давомида хонанда ва раққосалар ижросида томошабинларга хуш ва ёқимли кайфият бағишлаб келган.

Ўтган асрнинг бошларида “Кўкалдош” мадрасасининг бир гуруҳ талабалари таҳсилни давом эттириш учун Бухородаги Улуғбек мадрасасига юборилган. Шу муносабат билан “Кўкалдош” мадрасасида ўтказилган кузатиш маросимида Камий, Асирий ва Хислат ўз шеърларини ўқишган. Шу маросимда қатнашган ва кейинчалик Хислат билан қадрдонлашиб қолган Маҳмадҷон Норхўжаев исмли муаллим шоир ҳақидаги хотираларида бундай ёзган эди:

“Мен Саййиг Ҳайбатуллоҳхўжа Хислат билан, янглишмасам, 1903 йилдан бери танишман. Танишиш воқеаси бундай бўлган эди. Чорсудаги “Кўкалдош” мадрасасининг бир гуруҳ талабаларини (албатта, алоҳида истеъдог кўрсатганларини) Бухорои шарифнинг Мирзо Улуғбек мадрасасига илм таҳсил қилиш учун юбориладиган бўлинди. Шулар орасида мен ҳам бор эдим. Кетиш арафасида мадрасамизда Мансурхон охунднинг ташаббуслари билан кичкинагина кузатиш маросими ташкил этилди. Бу мажлиснинг мутасаддиси, у вақтларда донг таратган шоир

мавлоно Абдукаримбек Камий эдилар. Шу маросимда бизни бир неча ёш талабалар билан таништиришди. Мавлоно Камий кўзлари чақнаб турган, кенг пешонали ва барваста қомат йигитни “Бизнинг шогирд бўлмиш Хислат”, деб мажлис аҳлига кўрсатди. Ўтиришда замона масалалари, талабаларнинг ўқиши ва шоирлар ҳам бўлгач, шеър ҳақида ҳам қизғин ва ўткир олишув бўлди. Мавлоно Камий ва у кишидан кейин Тошкентда меҳмон бўлиб турган хўжандлик Тошхўжа Асирий, кейин Хислат ўз ашъорларидан намойиш қилишди. Мен бир неча кун ўтгач, Бухорои ша-рифга жўнаб, ўн йилча у ерда ўқиш билан қолиб кетдим. Маграсани хатм қилиб қайтсам, Хислат ўз тенггошлари орасида анча машхур шоир бўлиб танилипти. Баъзи ашъорлари баёзларга кирипти”.

Шу ўринда Маҳмаджон Норхўжаевнинг сўзларини бўлиб, Тошхўжа Асирий тўғрисида бир оғиз сўз айтиш зарур кўринади.

Тошхўжа Асирий, юқорида айтилганидек, хўжандлик бўлиб, 1864 йилда ҳунарманд оиласида туғилган. Отаси Эшонхўжа тегирмон тошини йўнувчи ҳунармандлардан бўлган. Тошхўжа отасидан шу нодир касбни эгаллаб, умрининг охири, яъни 1915 йилгача шу касб орқасида кун кечирган. У бошланғич мактабни Хўжандда олганидан кейин Қўқонга келиб, шу ердаги мадрасаларнинг бирида саккиз йил мобайнида таҳсил кўрди, ўзбек ва форс адабиёти мумтоз вакиллариининг ижодини меҳр билан ўрганди. У шу вақтда нафақат қўқонлик Муқимий, Фурқат, Завқий сингари шоирлар, балки уларнинг тошкентлик дўсти Хислат билан ҳам танишди. Унинг Хўжанддан фарғоналик ва тошкентлик дўстларига йўллаган шеърини хатлари орасида Хислатга ҳам аталгани бор. Биз бу хат билан танишар эканмиз, Хислатнинг ўз вақтида Тошхўжа Асирий сингари хўжандлик шоирлар ўртасида ҳам катта ҳурмат қозонгани ва бу икки халққа мансуб шоирлар ўртасида самимий дўстлик алоқалари бўлганидан мамнуният ҳиссини туямиз. Унинг қуйида дастлабки сатрлари келтирилган шеърини хати шу маънода алоҳида эътиборга сазовор.

Шоир тошкентлик дўстига бундай самимий юрак сўзлари билан мурожаат этган:

Хислато, мажмуи ёри ошинолардан сўранг,
Хоса мендек ғамзадо бемуттако^{*}ларни сўранг.
Биздан айланг зумраи аҳбоба^{**} тавзеҳи калом^{***},
Кўзларига нур сочган маҳлиқолардан сўранг.
Гарчи билмаймиз ҳануз аҳволини кимдур Камий,
Лек шоирликда соҳиб иддаоларни сўранг...

Маҳамаджон Норхўжаев Тошкентга қайтгач, Хислат билан тез-тез кўришиб, унинг ижоди ва инсоний фазилатлари билан яқиндан танишган. У Хислат ҳақидаги хотираларини давом эттириб, бундай деган: *“Биз Хислат билан жуда қадргон бўлиб кетдик. У араб ва форс тилларини пишиқ билар эди. Баъзан иккимиз арабча ва форсча шеърлар устида кескин мунозарага киришардик. Бундай мунозаралар Бегил ашъори борасида тез-тез бўлиб турарди. Баъзан иккимиз ҳам ҳал қила олмаган шеърӣ муаммонинг маъносини тўғри ҳал қилиш масаласида Тошкентнинг машҳур ҳуқуқшунос фозил кишиси Ибройим Махдум ҳазратларига мурожаат ҳам қилардик. Ана шундай сўз айланиб, Хислатга: “Сиз ҳам яхши ашъорлар соҳиби, ўз баёзингизни тузиш вақти етди”, – деб уни орага олдик. Бу орзуну барча ёригўстлар маъқуллади. Орадан кўп ўтмай, “Армуғони Хислат” юзага келди. Мазкур баёзнинг фазилати шунда эдики, унда жойланган ҳар бир шеърнинг унвонига уни қай мақомга мослаб айтилиши аниқ қилиб ёзиб қўйилган. Зотан, “Армуғони Хислат”нинг тузилишидан кўзда тутилган матлаб ҳам машшоқ ва ҳофизларга мўлжалланганида эди...*

...Хислатнинг яна бир яхши сифати шунда эдики, ўзи кўп нарса билса ҳам, аммо жуда камтарин одам эди. Форс адабиёти даҳоларининг китоботини кўп мутолаа қилар, Фирдавсий, Низомий Ганжавий ва Ҳофиздан баъзи нарсаларни туркийлаштиради, лекин бировга кўрсатмасди. Мен бир кун у кишининг меҳмонхонасида Шавкат (Сидқий Хондайлиқий – Н.К.) билан (улар жуда қалин эдилар) суҳбатлашиб ўтириб, ундан Фирдавсий “Шоҳнома”сидан Хислат қилган насли таржимани кўчирганлигини эшитдим. Ўқишга жуда

* Бемуттако – кимсасиз, суянчиқсиз.

** Зумраи аҳбоб – дўстлар гуруҳи.

*** Тавзеҳи калом – сўз мазмуни.

қизиқдим. Бир қанча илтимосдан кейин Хислат ҳали хом, бировга кўрсатишга арзимаيدиги, дея Қўқон сиёҳи билан Шавкат кўчирган янги китобни кўрсатди. У Рустамнинг ўғли Дехқони Барзу қиссаси экан. Таржима кўпларга маъқул бўлди ва, ниҳоят, тошбосмага нашр этилди”.

Кўрамизки, Хислат форс ва араб тилларини мукамал билган, шу тилларда яратилган қатор мумтоз асарларни ўқиган, ҳатто таржима қилган бўлса-да, фавқулодда камтарлиги туфайли ўз таржималарини нашр этишга ошиқмаган.

Хислатнинг 1917 йил воқеаларига қадар ижодидаги эътиборга сазовор воқеалардан бири унинг “Садои Туркистон” газетаси билан ҳамкорлик қилишидир. У 1914 йили мазкур газета нашр этила бошлаши билан шу тарихий воқеани олқишловчи, ўзининг Мунаввар қори Абдурашидхонов ва Убайдулла Хўжаев сингари тараққийпарвар кишилар билан маслақдош эканини ошкор қилувчи ва шу яқинлик билан фахрланувчи киши эканини кўрсатди. У газетанинг 6-сонида эълон қилинган шеърда қалбидаги бундай самимий туйғуларни ифодалаб ёзди:

Дилимнинг орзу-ю муддаоси
Эди доим бу “Туркистон садоси”.

Хазоран шукрим, чиқди қуёшдек
Жаҳонни айлабон равшан зиёси.

Мунинг нашрига қилсам камлик эткай
Нисорий молиму жоним фидоси.

Ёзилгон сўзлари ҳар қайси дурдин,
Зиёдлик айлагай қадру баҳоси...

Афсуски, 1917 йилдан кейин Хислат аввалгидек ўлмас мавзуларда завқ-шавқ билан ижод қила олмади. Шунга қарамай, биз “Достони Барзу шер” (Фирдавсий), “Мушук ила сичқон” (Убайд Зоконий) асарларининг Хислат таржимасида нашр этилгани, сўнгги асарнинг эса 40-йилларга қадар ўн йил давомида мактаб адабиёт мажмуаларида эълон қилиниб келганини яхши биламиз. Хислатнинг, бу асарлардан ташқари, Низомийнинг “Лайли ва Мажнун” достонини насрий, “Нон ва ҳалво” араб ва форс ҳикояла-

ри тўпламини эса шеърый йўл билан таржима қилганлиги ҳам маълум.

Хислат хассос лирик шоир бўлиши билан бирга ҳажвий шеърлар ҳам ёзган. Унинг бундай шеърлари 1922 йилдан бошлаб “Муштум” журналида “Қуён” ва “Пашмак” муста-ор имзолар билан босилган.

Шундай бой билимга эга бўлган, ғазаллари ўзбек халқининг оғзидан тушмаган, ўз асарлари ва таржималари билан ёш авлодни шарқона ахлоқ ва одоб руҳида тарбиялашга интилган шоир ҳатто эл-юрт ўртасида шуҳрат қозонган йилларида ҳам оч-яланғоч қолиб, бола-чақасини боқиш учун дурадгорлик ишлари билан шуғулланишга мажбур бўлди. У 1927 йилдан бошлаб тўрт йил “Сельмаш” заводи қурилишида, тўрт йил ёғоч ишловчилар заводида, уч йил пойафзал фабрикаси қурилишида дурадгор уста бўлиб хизмат қилди. Ҳолбуки, у шу йилларда ҳам жаҳид адабиётининг вакили сифатида ёшларни ўқишга, замон билан баравар одим олишга даъват этувчи шеърлари билан халқи ва ватанига астойдил хизмат қилаётган шоир эди:

Ўқинг, фарзанди зебосиз, замон сизларга ҳўб боқди,
Бўлинг аллома одам сиз, замон сизларга ҳўб боқди.

Ўтибдур кексалар умри бaсе кулфат, надоматда,
Олинг ибрат бу ишдан сиз, замон сизларга ҳўб боқди.

Очилди қанчалар дорилфунуну техникум, мактаб,
Қилинг жаҳду жадаллар сиз, замон сизларга ҳўб боқди.

Замон Афлотуни тенгсиз муаллимлар бўлуб раҳбар,
Қўйинг ихлос аларга сиз, замон сизларга ҳўб боқди.

Ҳар қандай халқ ва мамлакатнинг келажаги ёшлар қўлида эканини яхши билган шоир уларнинг маънавий баркамол, замонавий илм-фан ва техникани мукамал эгаллаган кишилар бўлиб улғайишларини орзу қилган эди.

Шу ўринда Чўлпон ва унинг замондошларига бағишланган ёдномалари билан 20-йиллардаги адабий ҳаёт ҳақидаги тасаввуримизни бойитган Қодир Норхўжаевнинг ҳам Хислат билан бўлган мулоқотларидан бир шингил келтириш айна муддаодир. Таниқли геодезист олимнинг ёзишича, Хислат бир учрашувда унинг, бир томондан, Номиқ

Камол сингари турк, иккинчи томондан, Чўлпон, Элбек, Боту сингари ўзбек шоирларининг шеърлари билан таниш эканлигидан хабар топгач, шу учрашувнинг индинига яна у билан кўришгани келган. *“Қўлларига, – деб ёзган эди Қодир Норхўжаев, – Навоий ва Фузулий девони. Бўш хонага кириб ўлтиргач, “Бу китоблар билан танишинг”, – деб қўлимга бердилар. Мен китоблардан бирини олиб, очиб танишгач, “Бу, Алишер Навоий девони экан”, – деб варақладим. “Бир еридан ўқиб кўринг”, – дедилар. Мени синамоқчи бўлдилар, деб ўйладим ва китобни олдим. Китобнинг титул бетига: “Амир Алишер Навоий”, деб ёзилган, Петербургнинг рухсати билан 24 март 1893 йили Каменск тошбосмасига Тошкентда босилган. Китоб варағини очиб, иккинчи бетини ўқидим. Унда Навоийнинг машҳур ғазаллари бор экан, ўқидим:*

Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдим санго,
Не балолиқ кун эдиким, ошно бўлдим санго.

Кейин қўлимга Фузулий девонини бердилар. Унинг титул бетига “Девон мавлоно Фузулий маъ Лайли-Мажнун”, деб ёзилган. Бу ҳам Каменск тош босмасига Петербургнинг 23 август 1893 йил рухсати бўйича босилган... Бунинг ҳам варағини очиб, иккинчи бетини ўқидим. Шеър (ғазал) шундай бошланади:

Ё раб, ҳамеша лутфингни эт раҳнамо банго,
Кўстарма ул тариқи ки тамиз санго манго.
Қатъ айла ошнолиғим андаки ғайрдир,
Анжақ ўз ошноларинг эт ошно манго.

Хислат домла хурсанд бўлиб, елкамга қоқиб қўйдилар. Кейин: “Шу девонларни ўзингизда сақлаб, мутолаа қилиб юринг. Бу китоблар шаҳардаги Алимат саҳобда бор. “Турон” кутубхонасидаги ошнангиз Абдулла Носировга айтсангиз, у топиб беради, мени айтди денг”, дедилар...”

Хислат ўзининг шу саъй-ҳаракати билан 20-йиллар шароитида шаклланаётган ёшларни фақат Чўлпон каби замонавий ўзбек ва Номиқ Камол сингари турк шоирларининг гина эмас, балки Навоий ва Фузулий сингари мумтоз шоир-

ларнинг ижодларидан ҳам баҳраманд бўлишга даъват этмоқчи бўлган.

Хислат 1945 йил 8 июнь куни 65 ёшида оламдан ўтган. Унинг сўнгги манзили Тошкентнинг Шайх Зайниддин бобо қабристонига.

Бу ажойиб шоир вафот этган 1945 йилнинг 9 июнида “Қизил Ўзбекистон” газетасида бундай таъзиянома босилиб чиққан:

“Ўзбекистоннинг кекса шоирларидан бири Ҳайбатуллоҳ Хўжа Ориф Хўжаев – Хислат вафот этди. Хислат ўзбек классик поэзиясининг 20-асрдаги намоянчаси бўлиб, 40 йилдан ортиқ умрини ғазаллар ёзиш ва форсий классик адабиётини намуналарини ўзбек тилига таржима қилишга бағишлагани. Кекса шоир Хислатнинг “Найларам боғу чаман” каби 10 лаб ғазаллари куйга солиниб, қарийб 40 йилдан бери халқ оғзидан тушмай келади. Унинг сўнгги йилларда ёзган “Қандоқ қилай” каби ғазаллари ҳам халқ орасида суйилиб куйланади. Хислатнинг ғазаллари Муқимий, Фурқат каби севимли шоирларимизнинг асарлари билан бир қаторда 20-асрнинг биринчи чорағида тошбосмага нашр этилган ҳам қўлёзмалар шаклида кенг тарқалган. Ўз девонлари ҳам “Армуғони Хислат” ва “Девони Хислат” исми билан машҳурдир.

Хислат халқ ичига маърифатпарвар шоир сифатида танилди. Ўзбек адабиётини форсий тилидан қилган ўз таржималари билан ҳам бойитди. Озарбайжон халқининг классик шоири Низомий Ганжавийнинг Хислат томонидан таржима этилган “Лайли ва Мажнун” достони кекса шоирнинг ўткир қаламидан далолат беради. Хислат адабиётшуносларимиз орасида энг ўткир бедилхонларимиздан бири эди.

Хислат 20-асрнинг бошларида Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонини наср йўли билан соғда адабий тилда таржима қилиб, нашр эттирган эдики, кенг халқ оммаси Навоийнинг буюк асарининг мазмунини Хислат қалами орқали билар эди. Бундан ташқари, Хислат болалар учун ҳам “Мушук-сичқон” асарини ёзган. Бу асар кенг болалар оммаси орасида ўн йиллар давомида севиб ўқилиб келади.

Хислатнинг орамиздан кетиши ўзбек поэзияси ва унинг аҳллари учун катта йўқотишдир. Ўзбек халқи классик поэзиясининг традициясини ҳозирги кунгача давом эттириб келган Хислатни ҳамма вақт ҳурмат билан эслайди”.

Хислат ижоди ва шахсига нисбатан ўта ҳурмат билан ёзилган таъзиянома тагига Ойбек, Фафур Ғулом, Яшин, Шайхзода, Миртемир ва бошқа қалам аҳллари имзо чекишган.

МИСКИН (1880–1937)

Ҳаёти ва ижоди саҳифалари

XIX аср охири – *XX* аср бошларида Тошкентда шакланган адабий муҳит Сидқий Хондайлиқий, Камий, Тавалло, Хислат, Мискин сингари забардаст шоирлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири жадид адабиётининг муҳташам иморатига ўз “ғишт”ларини қўйган. Афсуски, бу адабий муҳит ва унинг намояндалари ҳақида Мўминжон Муҳаммаджонов (Тошқин) нинг Тошкент шоирлари тўғрисидаги катта илмий қимматга молик рисола мавжуд бўлишига қарамай, бу рисола ҳанузга қадар эълон қилинмай келади. Шунинг учун ҳам биз миллий уйғониш даври ёки жадид адабиётининг муҳим таркибий қисми бўлган мазкур шоирлар ижоди тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга эмасмиз. Уларнинг бир қисмини, умуман, ёдга олмай келаётганимизнинг боиси ҳам худди шунда.

XX аср бошларида Мискин таҳаллуси билан машҳур бўлган, сўлим ғазаларига басталанган ашулалар тўй-ҳашамларни безаган шоир 1880 йили Тошкент шаҳрининг Чорсу маҳалласида дунёга келган. Унинг асл исм-шарифи Ғулом-халил Тошмуҳаммад ўғли бўлса-да, чап оёғида қўш бармоғи бўлганлиги учун Мулла Қўшоқ номи билан кўпроқ машҳур бўлган. Мулла Қўшоқнинг отаси Тошмуҳаммад ака темирчилик ҳунари орқасида рўзғор тебратган ва ўғли 10 ёшга тўлганида фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилган. Отадан етим қолган икки фарзандини боқиб катта қилишга кўзи етмаган Хосият хола бошқа бир кишига турмушга чиқади. Аммо ўтай отанинг уйида Мулла Қўшоқ ҳаётининг ғариб ва ўксик кунлари бошлангач, тоғаси Ҳошим новвой уни ўзи-

нинг меҳр-шафқатли бағрига олади. Шу кундан бошлаб Мулла Қўшоқ Ҳошим аканинг Девонбеги маҳалласидаги ҳовлисида яшайди ва унинг Расул исми ёлғиз ўғли билан баландмас-жидлик домланинг қўлида хат-ёзувдан сабоқ олади.

Атоқли адабиётшунос Азиз Қаюмовнинг падари бузрук-вори Пўлатжон Қайюмий мумтоз ўзбек адабиётидаги гўзал бир анъанани давом эттириб, “Тазкирайи Қайюмий” деган асар ёзган. Яқинда нашр этилган ана шу “Тазкирайи Қайюмий”да Мискиннинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бундай мух-тасар маълумот берилган:

“Бу киши Тошканд шаҳридангур. Ному Мулла Қўшоқ бўлуб, Тошмуҳаммад ўғлидур. 1880 йилда темирчи-косиб оиласида дунёга келмишдур. 12 ёшинда отаси вафот этиб етим қоладур. Уста Ҳошим номли новвой амакининг тарбиясида қолмишдур. Ота касбининг эта олмай, хабардор бўлса ҳам фойдалана олмайди. Нон сотиш ва баққоликда ҳам бўлди. Амалкиси бўлганда ўқимоқда ҳам давом этар эди. Мадрасада ҳам таълим олишга муяссар бўлса ҳам, давом этмади. Адабиётга ҳаваси зиёда эди. Тошканд шоирларига эргашиб бошлаб сал вақтда шухратли шоир бўлуб танилди.

Машҳур мулла Тўйчи ҳофиз оғзидан Мискиннинг ғазаллари эшитила бошлади. 1914 йилда чиқарган ёзма баёзларда ашъор кўрулди. Ҳўқанд шаҳрида бир кўча Мискиннинг номида эди. Инқилобдан кейин шоирнинг адабий фаолияти яна зиёдалашди. Ниҳоят, шоир 1937 йилда вафот этган (57 ёшинда).”

Пўлатжон Қайюмийнинг бу сўзларида биз учун баъзи бир янги маълумотлар йўқ эмас. Хусусан, унинг Қўқон шаҳрида Мискин номи билан аталган кўчанинг бўлганлиги тўғрисидаги маълумоти тошкентлик шоирнинг овозаси Фарғона водийсига қадар етиб борганидан шаҳодат беради. Балки бу ҳол — Мискин номининг Қўқон кўчаларидан бирига берилишининг тарихи бордир. Аммо Домулла нима учундир бу фактни шарҳлашни лозим кўрмаган.

Мулла Қўшоқнинг болаликдаги дўсти Рихситилла бобо ўтган асрнинг 60-йилларида суҳбатдоши Зухра Толиповага шоир ҳақидаги хотираларини сўзлаб, бундай деган эди:

“Девонбеги маҳалласида яшовчи камбағал меҳнаткаш Ҳошим новвой ўн-ўн тўрт ёшлик Қўшоқжонни асраб олиб тарбиялади.

*Қора тўрдан келган, паст бўйли, каттароқ думалоқ бош-
ли Қўшоқжон билан мен дўст-аҳил бўлиб олдик. Иккимиз
бир кўчада яшадик.*

*Ҳошим ота жуда сахий, камтарин киши бўлиб, ўғли Қўшоқ-
ни ҳам тўғри ва ростгўй киши қилиб етиштиришга интилди.*

*Зехндор Қўшоқ, отаси кутганидек, меҳнаткаш, ҳаракат-
чан, тиришқоқ бўлиб тарбия топди. Ҳошим ота ўғлининг
ўқимишли бўлиши учун қайғурди ва уни эски мактабларда,
маграсаларда ўқитди. Қўшоқжон ҳам меҳнат қилди, ҳам ўқиб
илмли бўлди...”*

Шу ерда Риҳситилла бобонинг сўзларини бўлишга тўғри келади. Зероки, унинг бу сўзларини ўқиган китобхон Ҳошим новвойни, чиндан ҳам, Мискиннинг отаси, деб ўйлаши мумкин. Гап шундаки, Ҳошим аканинг бирдан-бир фарзанди Расул, Мўмин Муҳаммаджонов берган маълумотга қараганда, оғир хасталикка чалиниб, 1897 йили вафот этган. Мусибат азобини кўтаролмай, қаттиқ қайғу ва аламга ботган Ҳошим ака Мулла Қўшоққа таяниб қолиб, уни ўғлининг Нориниса исмли хушбичим хотинига уйлантириб қўяди. Мулла Қўшоқ шу вақтдан бошлаб Ҳошим новвойнинг ўғли сифатида унга меҳр-муҳаббат кўрсатиб, садоқат билан хизмат қилади:

*“Мулла Қўшоқ отасининг, — деб давом этади Риҳситил-
ла бобо, — Балангмасжигда кичкинагина дўкончаси бўлиб,
маҳалла аҳолиси ундан ўзига керакли майда-чуйдаларни ха-
рид қиларди. Кейинчалик кексайиб қолган ота дўкондорлик-
ни Мулла Қўшоққа топширди. У дўкондорлик билан чегара-
ланиб қолмади. Кўпроқ адабиётга қизиқиб кетди. У ўз дўко-
нида доим шоирлар билан суҳбатлашиб ўтирар, ёзган
шеърларини уларга ўқиб бериб, камчиликларини тузатишга
ҳаракат этарди...”*

Мулла Қўшоқ хат-саводини чиқаргач, Кўкалдош мадрасасида таҳсил олган. XIX аср охири — XX аср бошларида юқорида номлари тилга олинган тошкентлик шоирлар Комилбек Камий бошчилигида шеърхонлик қилиб, ўзларининг дастлабки машқларини устоз назаридан ўтказганлар. Мулла Қўшоқнинг Мискин тахаллусли дастлабки ғазаллари ҳам шу ерда майдонга келган.

“Мискин” фақат фақир, бечора, бахтсиз маъносини ифодаловчи арабий сўз бўлибгина қолмай, мақом услуби ва шаклларида яратилган куй ва ашула йўллариини ҳам англа-

тади. Эҳтимол, шоирнинг дастлабки ғазалларидан бири шундай йўлда ёзилгандир. Лекин аксар муаллифлар Мулла Қўшоқнинг шу таҳаллусни танлашига “Мискин” сўзи билан шоир ҳаёти ўртасида маънавий яқинликнинг борлигини сабаб ҳисоблайдилар. Агар Мискиннинг ўша йилларга оид ғазалларини ўқисак, чиндан ҳам, улардан мунгли ва мискин ниҳо таралиб тургандек туюлади. Мана, бир мисол:

Зое айлаб ғамза тийрин отма кўп бегонага,
Ногаҳондин тушмасин ўт бизни ғурбатхонага.

Юз ўтирсам гар чашминга бир гадоинг бўлмишам,
Кўз учида бир карам этгил мен девонага.

Эй кўзи жаллоди қотил, қошлари тиғи дирам,
Ўлдуруп бўлсанг мени, жон садқа сен жононага...

Ишқий мавзудаги бундай ғазалларида шоирнинг ночор ва аянчли аҳволи ўз тасвирини топади. Ғазалнинг дастлабки сатрида пайдо бўлган мискин туйғулар камалаги ёрнинг илтифотсизлиги туфайли азоб чекаётган лирик қаҳрамоннинг кечинмалари билан туташиб, алангаланиб кетади.

Мискин Кўкалдош мадрасасида таҳсил кўрган йилларида ҳам, кейин ҳам шу руҳдаги кўплаб ғазал ва мураббаларни ёзади.

1905 йилги рус-япон уруши рус қуролининг мағлубияти билан тугайди. Мустамлакачи давлатнинг кўкраги ерга текканини кўрган жадидлар келажакка катта умид билан қараб, турли-туман янги газеталарни нашр этишга киришадилар. 1907 йил 1 декабрда Абдулла Авлоний муҳаррирлик қилган “Шуҳрат” газетаси матбуот юзини кўради. Тепасига: “Ҳафтада икки мартаба чиқадиган миллий, адабий, фанний, сиёсий газетаи туркиядир”, деган сўзлар битилган газета Мискиннинг ҳам диққат-эътиборини ўзига жалб этиб, у бу қувончли воқеани “Ражои ожизона” (“Ожизона умид”) шеъри билан кутиб олади.

Миллат ишиға доим ул турфа меҳрибони,
Миллат йўлида парво қилмас, тўкулса қони,
Миллат сўзини сўзлар шакарфишон забони,
Миллатни ошкора айлар, бўлса неки ниҳони,
Ёрон, ўқунглар олиб, роҳат бу жона “Шуҳрат”.

Шоир шу жадидона руҳ билан бошланган мухаммасидан кейин ҳам мазкур газетада ва бошқа нашрларда миллатпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари балқиб турган шеърларини эълон қилади. Лекин жадидаларнинг, шу жумладан, ўзининг ҳам миллат ва ватан дея куйиб-куйиниб ижод қилаётганига қарамай, жадидаларнинг бундай оловли сатрлари сувга отилган тошдек беиз кетаётганидан, халқ оммасининг миллатпарвар кишилар ортидан эргашмаётганидан ўксиниб, шоир ёзади:

Оҳ! Миллат, еб ғамингда куйди жоним, кимга деяй?
Бир эшитмайсан ғиғоним, бу ғиғоним кимга деяй?

Дарди ҳажринг торта-торта тархи рангим ўлди зард,
Мен сенинг қайғунгда доим, бағри қоним, кимга деяй?

Не бўлур бир йўл қарамдин арзима тутсанг қулоғ,
Сендин ўзга ҳасрату рози ниҳоним кимга деяй?..

Мискиннинг бундай жадидона ғазалларини ўқир эканмиз, қалби турмуш ташвишлари билан садпора бўлган шоирнинг бутун ижодий умри давомида халқ дарди, ватан тақдири билан яшаганини кўриб, ҳайратга тушамиз. Унинг ҳам, худди Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон, Ҳамза, Тавалло сингари, миллий уйғониш жарчиларидан бири сифатида ўз шеърлари билан бонг урганидан кўнглимиз юксалиб кетади. Мискин ижодини Муқимий, Фурқат ва жадида шоирлари ижоди билан боғловчи ана шу ҳолни кўрган Ойбек тошкентлик бу истеъдодли шоирга нисбатан айрича меҳр туйган ва у ҳақда бундай ёзган эди:

“Шоир Авлониий, Завқий, Камий, Мискин шеърлари хурриятпарварлик ҳисси билан суғорилган. Улар халқни тараққиётга даъват қилдилар, ногонликни, жаҳолатни қораладилар, ҳаётни ислоҳ этишга чақирдилар. Мискин “Биз қандай ҳолдамиз” деган шеърیدا халқни ўқишга тарғиб қилади:

Йиғла, эй кўз, ҳолимизга, дам-бадам сен энди қон,
Жаҳл домига асир ўлдук илмсизлик билон,
Ўзга миллат илм учун сарф айлаюрлар молу жон,
Биз ажаб чойхонаю майхонада айлаб макон...”

Шоир “Йиғла, эй кўз, ҳолимизга...” сўзлари билан бошланувчи мусаддасида халқ ва мамлакат ҳаётидаги ҳамма нуқсон ва иллатларнинг илмсизлик туфайли содир бўлганини айтиб, бундай ёзади:

Илм эрур бешак, билингиз, дардимизнинг чораси,
Илмсиз битмас маразу жаҳдимизнинг яраси,
Илм ила бўлмай мусаффо кўнглимизнинг қораси,
Гулдин ортиқ илгимизга кирса илмнинг хораси,
Илма айлайлук тарадуд, вақт фанимат, дўстон!
Илм ила, Мискин каби, вайроналар бўстон!

Кўрамизки, ўтган асрнинг 10-йилларида маърифатпарварлик куйларини баралла чалган ўзбек шеърляти оркестрида Мискиннинг ҳам ўзига хос ёқимли овози жаранглаб турган.

Мискин шеърларида халқ тақдири билан куйиниш ўзининг ночор аҳволдан нолиш оҳанглари билан тутшиб кетган. Шоирнинг аксар шеърларида мунглиниб, фиғонланиб турувчи ана шу оҳанг туфайли китобхон унинг машаққатли тақдирини, қалбида қонли изларни қолдираётган турмуш ҳодисаларини яққол кўриб тургандек бўлади:

Йиғламай найлай бу кун, девонадурман айрилиб,
Сабру ҳушу ақлдин бегонадурман айрилиб.

Волау шайдо бўлуб, айлар ишимни билмайин,
Телбалардек халқ аро мастонадурмен айрилиб.

Сийна чоку дийда ғамноку паришонҳол ўлуб,
Жон ҳазин, хотир ғамгин, гирёнадурман айрилиб...

Мискин шеърлят оламига кира бошлаган йилларда Тошкент шоирларининг сардори Каримбек Камий бўлиб, у бошқа шоирлар қатори, Мискинга ҳам устозлик қилган. Мискиннинг Шайхонтаҳур кўчасидаги дўкони фақат харидорлар эмас, айна пайтда шоирлар билан ҳам гавжум бўлган. Шу ерда улар устоз шоирларнинг шеърлярига хос бадий нафосат ҳақида баҳс юритиб, ўзларининг ҳали сиёҳи қуриб улгурмаган ғазалларини ўқиб, муҳокама қилишган. Риҳситилла бобонинг хотирлашича, Мискин “*Ўз дўконига доим шоирлар билан суҳбатлашиб ўтирар, ёзган шеърлярини*

уларга ўқиб бериб, камчилигини тузатишга ҳаракат этарди. Унга Тошкентнинг машҳур шоирларидан мавлоно Камий кўмаклашарди, ижодига чин юракдан ёрдам берарди. Камий Мискиннинг дўкончасига келиб турар ва ёзган ғазалари ҳақида йўл-йўриқлар, маслаҳатлар берарди... Устоз Камий шогирди Мискинга: “Ҳаётни кузат, ҳар хил тоифали кишилар билан суҳбатлаш, ҳар бир воқеани чуқур билиб ол. Сўнг уни ёзсанг, юракка тегадиган бўлади, дерди. Мискин туну кун ўз устига ишлар, устозининг маслаҳатига амал қиларди”.

Замондошларнинг айтишларига кўра, Мискин ҳар томонлама қийналиб, изтироблар оғушида яшаган. У, бир томондан, иқтисодий танглик шароитида турмуш тебратган бўлса, иккинчи томондан, ҳусн-жамолда бекам-кўст аёлга уйланишига қарамай, ундан фарзанд кўрмаган. Эрининг шу болада дард-алам чекаётганини кўрган Нориниса, таниқли адабиётшунос олим Беғали Қосимов берган маълумотга қараганда, унинг бошқа бир аёлга уйланишига розилик беради. Мискин 20-йилларнинг аввалида Тўхтабуви деган аёлга уйланиб, ундан уч ўғил кўради. Афсуски, унинг тўнғич фарзанди Султонмурод болалик кезларида вафот этиб, ота қалбини бир умрга жароҳатлаб кетади. Лекин шоир Оллоҳнинг Муҳаммаджон ва Аҳмаджон деган фарзандларни ҳам берганига шукроналар айтиб, яшашда давом этади.

Мискин танг аҳволда қолганида таниш хонанда ва соҳнадалар ёрдамга келиб, ундан ашулабоп ғазаларни ёзиб беришни сўрар ва бундай ғазалар яратилган тақдирда уни совға-салом билан тақдирлар, тўй-ҳашамларда ижро этилган ва тингловчиларнинг олқишларига сазовор бўлган бундай ашулалар унинг ўзига ҳам роҳат ва фароватнинг бетакрор дақиқаларини инъом этар эди. Шундай дақиқаларда илҳом тулпори гижинглаб юборган шоир узоқ йиллар мобайнида манман деган ҳофизларнинг репертуарини безаб келган бундай умрбоқий мухаммасини ёзган:

Манам Мажнуни ишқ, дўстларки, бир Лайлони изларман,
Жамоли гул, сочи сунбул, кўзи шаҳлони изларман,
Ажиб бир тийра дилдурман, қамар сиймони изларман,
Мани ишқида зор этган қадди зебони изларман,
Ўшандоқ офати жон шўхи беларвони изларман.

Асири гул юзидурман жаҳон гулзорини найлай,
Анга кўнгулни олдурдим, бўлак дилдорини найлай,
Деюрға сирри маҳрам йўқ, бу ғам изҳорини найлай,
Маломат қилса қилсин эл, алар гуфторини найлай,
Кечибман ори номусдан, ўшал барнони изларман...

Шундай гўзал ва ўлмас мисралар билан бошланган шеър “Тошкент ироғи” номи билан ҳамон ўзбек халқининг тўю маъракасини яшнатиб, обод қилиб келади. Биз бу ашулани тинглаганимизда, шоир дилини ўртаган туйғулар бизнинг хаёлимизни олисларга олиб қочиб, кўнглимиз тубидаги унутилган яраларни очиб юборгандек, ота-оналаримиз, яқин аждодларимиз хотираси олдидаги бурчимизни, армонларимизни ёдга туширгандек бўлади; кўзимиздан руҳимизни ювиб покловчи ёшлар отилиб чиқади.

Мискин ҳозир ҳам ана шундай ҳамон барҳаёт ашулаларнинг кумуш тўлқинларида яшаб келади.

Мумтоз куй ва ашулаларимизнинг икки қаноти бор: буларнинг бири бу куй ва ашулаларнинг оҳиста, майин ва нафис парвоз қилишига имкон берса (худди “Изларман”даги каби), иккинчиси бизни шўҳ ва ўйноқи ритмлар оламига олиб кириб, дилимиздаги ғуборларни мусиқанинг оташин оҳанглари билан куйдириб юборади. Мана, Мискиннинг шундай мураббаларидан бир шингили:

Кўрдим хатингиз, зебо санамлар,
Қатлимга эркан ёзган рақамлар,
Бераҳм айлаб бизга ситамлар,
Раҳм айламайсиз, қоши қаламлар.

Қош узра фарқни эгри қўярсиз,
Ошиқларингиз бетиф сўярсиз,
Соқий бўлибон майлар қуярсиз,
Раҳм айламайсиз, қоши қаламлар...

Зебо санамларга муҳаббат туйғулари жўшиб турган бундай сатрларни ҳофизлар ижросида эшитганингиз ёки ўқиганингизнинг ўзидаёқ қалбингиз беихтиёр рақсга тушиб кетгандек бўлади.

Кўплаб машҳур бастакорлар шоирнинг бири ўйчан, бири ўйноқи шундай шеърий дурдоналарига янги ҳаёт бағишлаб,

унинг мискин оламда, қисқа муддат бўлса-да, ҳаёт нашъасини туйиб яшашига имконият яратдилар. Чамаси, номи юқорида бир неча бор тилга олинган Рихситилла бобонинг отаси Абдулла булбул Тошкентнинг шундай машҳур ҳофизларидан бири бўлиб, у ҳам Мискиннинг айрим шеърларига куй басталаб, шоирнинг эмин-эркин яшашига ўз ҳиссасини қўшган.

Баъзи бир манбаларда Мискиннинг икки девонга тартиб бергани айтилади. Унинг биринчи девони 1925 йилга қадар ёзган 200 дан зиёд шеърларини ўз ичига олган. Иккинчи девони эса шоирнинг 1925 йилдан кейин яратган 160—170 миёнасидаги шеърлардан иборат. Аммо бу ҳар иккала девоннинг кимнинг қўлида сақланиб келаётгани номаълум. Балки бу ҳар иккала девон ҳам алғов-далғов йилларида йўқолиб кетгандир. Ҳозир адабиётшунослар ихтиёрида Мискиннинг бор-йўғи 70 га яқин шеъри бор, холос.

Бошқа жаҳид шоирларида бўлганидек, Мискиннинг ҳам 20—30-йиллардаги ҳаёти ва ижоди тўғрисида бирор аниқ маълумот йўқ. Адабиётшунос Муҳсин Зокиров томонидан тайёрланган ва “Тошкент оқшоми” газетасининг 1967 йил 28 июль сонидан эълон қилинган саҳифада эса унинг “1933 йилларгача маданий-оқартув ва маориф ташкилотлари”да ишлаганлиги айтилган. Ҳатто шоирнинг ўғли, журналист Муҳаммаджон Қўшоқов ҳам отаси ҳақида бирор жўяли хотира ёзиб қолдирмаган. Фақат шу нарса маълумки, кекса шоирлар шаънига “пантуркист”, “феодал давр куйчиси” сингари турли таъна-дашномлар айтила бошлаган йилларда Мискин ҳам четга суриб қўйилган. У ҳаётининг сўнгги йилларини тўшакда, фалаж ҳолда ўтказиб, қонли 1937 йилнинг ёз ойларида вафот этган. Ўша мусибатли кун арафасида шоирни зиёрат қилган санъаткорлардан бири — машҳур халқ артисти Тамарахоним санъатшунос Баҳриддин Насриддиновга бундай деган экан: *“1937 йилда Мулла Қўшоқ домлани зиёрат қилгани Эски шаҳарга бордим. Мискин домла узоқ вақтлардан бери фалаж бўлиб, уйда ётардилар. У муҳтарам зотнинг бундай аҳволга тушганини кўриб, қаттиқ изтиробга тушдим, юм-юм йиғладим. Наҳотки, эл-юртга шунча хизмат қилган одам мана шундай аҳволга тушса...”*

Мискин бутун умри мобайнида турмушнинг қандай оғир синовларига дуч келган ва ҳатто умрининг сўнгги кунлари-

ни тўшакбанд ҳолда ўтказган бўлмасин, бутун ҳаёти ва ижодини халққа бағишлаган, шу халққа руҳий ва маънавий озуқа беришга интилган, шу халқни олға етакламоқчи бўлган жаҳид шоирларидан биридир. Унинг ижоди, Ойбек ифодаси билан айтганимизда, “халқни тараққиётга даъват этган”, ҳаётни, аниқроғи, сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаётни “ислоҳ қилишга чақирган” жаҳид адабиёти тарихининг ўчмас саҳифаларидан биридир.

ТАВАЛЛО (1882–1938)

Ҳаёти ва ижоди саҳифалари

XX аср бошларида етишиб чиққан жаҳид шоирлари орасида Тавалло алоҳида ўринни эгаллайди. Ойбекнинг “Болалик хотираларим” китобида катта ҳурмат билан тилга олинган бу оташнафас шоир “Равнақ ул-ислом” шеърий тўплами билан шу давр шеъриятида янги бир саҳифани очди.

“Кўпгина шеърларида ҳаёт лавҳалари, манзаралари яхши тасвир этилган”, “ҳажвий шеърларида эски оғамларнинг тўй-қашамларини кўп танқид қилган” (Ойбек) Тавалло ўзининг содда тил ва услубда ёзилган шеърлари билан ўша даврда қарийб ҳар бир хонадонга кириб борди. Унинг халқ ва жамият ҳаётининг чиркин томонларини енгил ва нафис юмор билан тасвирлаган шеърлари жаҳид шеъриятининг халқчил ва айни пайтда курашчан шеърият бўлишига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Таваллонинг ҳаёти ва тақдири тўғрисидаги биографик маълумотлар яқин-яқингача бир-бирига зид фикрлардан иборат бўлиб келди. Хусусан, тошкентлик қатор мумтоз шоирлар тўғрисида қимматли маълумотларни берган Пўлатжон Қайюмий Тавалло ҳақида ўз тазкирасида бундай сўзларни ёзган:

“Бу киши Тошканд шаҳаридан. Жаҳидизм даврининг машҳур арбобларидангур. “Туркистон вилояти газети”га элни

илм-маърифатга чақирувчи навҳали шеърлари босилиб турар эди. Сайрам қасабасида қози Байзо номли мазорли жойда яшаб, 1913 йилда вафот этди ва шул мазор қабристонига дафн қилинган.

Шоир мавлоно Юсуф Сарёмийнинг шогирди бўлиб, унинг девонини тўплаб, босдирмишдур...

Юсуф Сарёмий тўғрисидаги сўзларни истисно қилганда, “Тазкирайи Қайюмий”да берилган аксар маълумотлар, афсуски, ҳақиқатдан анча узоқ.

Таваллонинг асл исм-шарифи Тўлаган Хўжамёров бўлиб, Тошкент шаҳрининг Кўкча даҳасида дунёга келган. 1937 йил катағони вақтида НКВД ходимлари томонидан шоирни ҳибсга олиш мақсадида тайёрланган маълумотномада унинг 1882 йили Тошкентда йирик савдогар оиласида дунёга келгани айтилган. Аммо 1937 йил 14 августда НКВД қамоқхонасида тўлдирилган маҳбуслик анкетасида эса унинг 1883 йилда туғилгани ва ўша вақтда Кўкча даҳасига қарашли Владимир кўчасидаги 32-уйда яшагани қайд этилган.

Тавалло ўзи туғилган Оби Назир маҳалласидаги эски мактабда хат-савод чиқариб, Тошкентнинг машҳур мадрасаларидан бири — “Бекларбеги”да, сўнгра рус-тузем мактабида ўқиган. У 1900 йили отаси Хўжамёр Жиянбоевнинг маслаҳати билан Пржевальск шаҳрига бориб, Усмонбек Солиҳжонов исмли тадбиркорнинг қўлида гумашта (приказчик) бўлиб ишлаган. Шу даврда у тижорат илмини ўзлаштириш билан бирга рус тили борасидаги билимининг ҳам бойишига эришган. Тавалло 1909 йилда отасининг вафоти муносабати билан Тошкентга қайтади ва шаҳардаги савдо ширкатларидан бирида иш юритувчи бўлиб хизмат қилади. У шу даврдан бошлаб “Тавалло” тахаллуси билан шеър ва мақолалар ёзишга жиддий киришади. Шоирнинг 1913 йили Юсуф Сарёмий девонига ёзган шеърий муқаддимада айтишича, мазкур тахаллус унга чимкентлик устози томонидан берилган. У бундай ёзган:

...Эдим бу соҳиби девонга шогирд,
Этардим хизматини аз дилу жон.

Тавалло деб тахаллус лутф бирлан
Жаноби истади менга қўйилгон.

Эшитгач истадим рихлатини,
Оқиздим кўзларимдан ёш чандон.

Ажал андин асарлар қолдирибон
Ўзин қилди қаро тупроққа пинҳон.

Очилди рўйи бирлан бу Тавалло.
Деди тарихини “бир гунча девон”.

“Бир гунча девон” сўзларида Юсуф Сарёмий вафот этган 1332 (1913) йил яширинган бўлиб, мусибатдан қаттиқ мутаассир бўлган шоир устози хотираси олдидаги бурчини ўташ ниятида шу йили унинг девонини нашр этган.

Агар Таваллонинг Юсуф Сарёмий ва бошқа шоирлар билан “Бекларбеги” мадрасасида танишганини эътиборга олсак, унинг шеърятга бўлган ҳаваси ва дастлабки шеърини машқлари талабалик даврида бошлангани, 1909 йили Тошкентга қайтганидан кейин эса тижорат ишларидан эркин пайтларида тошкентлик шоирлар билан яқин алоқада яшагани ва бадиий ижод билан мунтазам равишда шуғуллангани маълум бўлади.

Маълумки, 1913 йил охирларида А.Авлоний ташаббуси билан “Турон” жамияти ташкил этилган. “Турон” театр труппаси 1914 йил 27 февралда “Коллизей” театри биносида “Падаркуш” спектаклини намойиш этган. Таваллонинг шу воқеа муносабати билан театр мавзуида ёзган бир эмас, 4 та шеъри унинг мазкур адабий-маърифий жараёндан четда турмаганини тасдиқлайди. 1914 йил 30 августда эса Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигидаги бир гуруҳ тараққийпарварлар, шу жумладан, Тавалло “Нашриёт” ширкати ни тузадилар. Бу ширкатни тузишдан мақсад газета, журнал ва китоб нашр қилиш йўли билан аҳолини маърифатлаштириш, шунингдек, Европа маданияти ютуқларидан баҳраманда этиш эди. Ўз ҳаётининг маъносини худди шу нарсада кўрган Тавалло 1914 – 1916 йилларда жўшиб ижод қилди: мактаб ва маориф, матбуот ва театр соҳаларидаги янгиликларни чин дилдан олқишлаб, халқ ва жамият ҳаётидаги қуйидагидек шармандали ҳолларни ҳажв ўти билан барта раф этишда ўзининг шоирлик бурчини кўрди:

Осмондаги сайёралар, боқғил, қаёнга боралар,
Эй нафс ила авворалар, нечун билолмайсиз ҳануз?

Симсиз бировлар сўзлашуб, миллат ғамини ўйлашуб,
Юрганда сиз тўй-тўйлашуб, ҳеч бир уёлмайсиз ҳануз.

Аскар отиб, бил, замбарак, борларни қилди бедарак,
Сиз боғда чалуб тартарак, собқон отолмайсиз ҳануз.

Фирромофўн айлар садо, бир игна бирла минг наво,
Фатсун олуб, эй бедаво, тинч ухлаёлмайсиз ҳануз...

Шоирнинг 1916 йили юртдошлари шаънига айтган бундай гина-кудуратли сўзлари аҳоли ўртасида катта акс-садо берди.

Тавалло, гарчанд М.Бехбудий сингари дунё кезган шоир бўлмаса-да, бошқа халқларнинг қандай ижтимоий ва маданий шароитда яшаётганидан яхши хабардор бўлган. Шунинг учун ҳам у ўз миллатининг ҳар томонлама аянчли аҳволда яшаётганини кўриб, нола қилган:

Фалак, бизга хабар бер, нечун безътибор этдинг,
Жаҳонда барча элар ичра бизни шармсор этдинг.

Жаҳолат риштасига банд этиб, раҳм этмадинг ҳаргиз,
Фалокат ҳандақи узра бугун бизни дучор этдинг.

Шарорат ёмғурини ёғдуруб миллатни бошиға,
Адоват отиға отландуруб бизни сувор этдинг...

Шоир бундай шеърлари билан халқни миллий тараққиёт сари етаклаётган пешқадам жадид маърифатпарварлари қаторидан мустаҳкам ўрин эгалади. Халқнинг ижтимоий, маданий ва руҳий ҳаётидаги иллатларни кескин фош этувчи шеърлардан иборат “Равнақ ул-ислом” тўпламининг чоп этилиши эса даврнинг адабий-ижтимоий ҳаётида улкан воқеа бўлди.

Халқ оммасининг мустамлакачилик зулми ва зулматидан хира тортган кўзларини очиш, уни сўнгги асрларда ўз қаърига тортган қолоқлик муҳитидан халос этиш учун аввало ўзи кечираётган турмушнинг аянчли манзараларини, ўзининг ночор аҳволини, элу юртни чирмаб ташлаган жаҳолат ва

нодонлик печакларини унга якқол кўрсатиш лозим эди. Буни яхши тушунган Тавалло биринчи навбатда ҳажвий лирика имкониятларидан фойдаланишни ўзига мақсад қилиб олди. Мумтоз адабиётимиздаги ҳажв санъати анъаналаридан янги тарихий-маданий шароитда маҳорат билан фойдаланиш ва давом эттириш санъатини мукамал эгаллади.

Жонли халқ тилида “тескари замон”, “замон тескари бурилди” сингари иборалар мавжуд. Бундай иборалар ижтимоий силсилалар орқасида миллий маънавий қадриятларга ғубор қўна бошлаган замонларда пайдо бўлган. Тавалло “Тескари ишларимиз ҳақинда” деган шеърини ёзган ўтган асрнинг 10-йилларида бундай иборалар янада оммалашган ва давр руҳи билан уйғунлашган эди. У тараққийпарвар шоир сифатида бу иборанинг нотўғри қарашлар асосида туғилганини айтиб, ўз фикрини бундай далиллаган:

Тескари, деманг, замон, бизнинг юришлар тескари,
Элдин ибрат олмайин бизда турушлар тескари.

Қўйса гар миллат қадам, роҳи тараққий изласа,
Дар маҳал доне ўлуб йўлдин урушлар тескари...

Йўқ, деманг, бизда муҳаррир, шоир, эй аҳбоблар,
“Ой юзингдан, вой, кўзингдан”, деб ёзишлар тескари...

Тавалло, бошқа жаҳид шоирлари сингари, нафақат Россия, балки Европа халқлари ҳаётидан, шу мамлакатлардаги илмий ва маданий ҳаёт янгиликларидан яхши хабардор бўлган. Шунинг учун ҳам у Туркистон халқининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий қолоқликда яшаётгани билан асло мураса қила олмади. Қалбида мавжуд ачинарли ҳолга нисбатан исён алангалари гурлаган шоир халқ кўзига кўзгу тутиб, бу кўзгуда элу юрт турмушининг баъзи бир мудҳиш лавҳаларини акс эттиришга катта эътибор берди. Чунончи, Тавалло “Европаликлар ҳунари бирлан бизларни(нг) ҳунаримизнинг фарқи” деган ҳажвиясида бундай ёзди:

Еврупо аҳли, сиз қулоқ тутингиз,
Биз ҳунарлар ёзуб тонустирамиз.

Келтурунг занбурак, қуроқ неча хил,
Бизни соққон ила отуштирамиз.

Афтомобиль аробангиз қайда,
Ҳўқанд арба билан чопуштирамиз.

Биз билурмиз, сиз тўғри сўзни қули,
Лекин биз ялғонлар қотуштирамиз.

Дўстни душман эдуб, солиб иғво,
Гап тошуб ўртага чоқуштирамиз...

Бу ҳажвияни ўқир экансиз, шоирнинг ўтган аср бошларидаги Туркистон халқига хос иллатларни шафқатсизлик билан фош этгани ва шу йўл билан халқ менталитетидаги қусурларга қарши ўт очганига гувоҳ бўламиз.

Ҳажв, сатира шу даврда Тавалло сингари шоирлар қўлида шундай қудратли қурол вазифасини адо этдики, улар бу қурол билан қолоқлик ва жаҳолатга қарши кураш майдонига отилиб чиқдилар. “Равнақ ул-ислом”дан ўрин олган шеър ва ҳажвиялар чойхоналар ва гап-гаштакларда ўқилиб, уларда кулги остига олинган салбий ҳодисаларга барҳам бериш чоралари кўрилди.

“Равнақ ул-ислом”ни варақлар эканмиз, нафақат 10-йилларда шеърят мухлисларининг эътиборини қозонган, балки ҳозир ҳам ғоявий-бадий фазилатлари билан бизни ҳайратга солувчи кўплаб шеърларни учратамиз. Ўтган асрнинг 10-йилларида Туркистонда рўй берган ижтимоий аҳамиятга молик воқеа ва ҳодисалар, бу — Биринчи жаҳон урушининг бошланиши ва “Садои Туркистон” газетаси ёки “Ойна” журналининг дунё юзини кўриши бўладими, Исмоил Гаспринский ёки Абдулла Тўқайнинг вафот этиши бўладими — буларнинг барчасига Тавалло фаол муносабат билдирди. Унинг шу даврда яратган шеърларини маърифатпарварлик ва миллий тараққиёт ғоялари ўзаро бирлаштириб туради. Муаллиф уларда миллий уйғониш даврининг том маънодаги оташин куйчиси сифатида гавдаланади.

1917 йил Февраль инқилоби натижасида “оқ подшо” тахтдан ағдарилди: жадидлар орзу қилган кун етиб келди. Аммо сопқон отишни ҳам билмаган, тўй-тўйлашишдан бошқа дарди, орзу-ҳаваси бўлмаган халқ яна қул бўлиб қолди; “оқ подшо” ўрнига “қизил подшочалар” — большевиклар келди.

Большевиклар эрк берилган тақдирда жадидлар яна халқни уйғотишда, мустақиллик сари етаклашда давом этишла-

ри мумкинлигини яхши билишарди. Шунинг учун ҳам улар бундай кишиларни ўзларининг ашаддий душманлари, деб ҳисоблашди. Уларнинг совуқ муносабатлари натижаси ўлароқ жаҳидлар совет даврида қаттиқ сиқувга олинди.

1917 йил воқеаларидан кейин Туркистонда турли сиёсий партиялар майдонга келди. Айрим жаҳидлар қатори, Тавалло ҳам сўл эсерлар партияси дастурини халқ манфаатига яқин ҳисоблаб, шу партияга аъзо бўлиб кирди. Аммо у 1918 йилдаёқ эсерлар билан келиша олмаслигини сезиб, улар партиясидан бош олиб чиқди. Шундан кейин у бирмунча муддат Эски шаҳар ижроия қўмитаси, Туркистон ЧКси, Фарғона инқилобий трибунали, 1924 йилдан бошлаб хунармандчилик саноати касаба уюшмаси, қуруқ мевалар омбори, ширкатлар суғурта уюшмаси ва иттифоқ пахта тайёрлаш идорасида, 1935 йилдан бошлаб эса бир мунча муддат аҳолидан эски-туски нарсаларни йиғиб, уларни қайта ишловчи корхоналарга етказиб берувчи ташкилотда ишлади. Кунни кеча ўз шеърлари билан халқ ўртасида катта обрў-эътибор қозонган истеъдодли шоир ана шу тарзда сўниб, сўнибгина эмас, хор бўлиб яшади. Жамият ўртасида кадр-қимматини йўқотган Тавалло, айниқса, сеvimли фарзандининг вафот этганидан кейин алаmidан ичкиликка берилди.

Тавалло 20—30-йилларда ҳам ҳажвий шеърлар ёзишда давом этган бўлса-да, “Муштум” журналида “Мағзава” тахаллуси билан эълон қилган шеърларида “Равнақ ул-ислом”даги шеърларга хос ҳажвий порлоқлик ва бадий жозиба кўринмайди.

1937 йил ўроғи ўзбек адабиёти бўстонидаги сара гулларни ўра бошлаганида, Тавалло совет давлати учун Фитрат ёки Чўлпондек хавфли бўлмаган. Унинг юлдузи аллақачон сўнган эди. Лекин у ор-номус кишиси бўлгани учун совет мамлакатада рўй бераётган воқеаларга лоқайд қараб тура олмади.

Таваллонинг кўча-кўйда айтиб юрган гапларини тегишли идораларга оқизмай-томизмай етказиб юрган кимсалар ёрдамида 1937 йилнинг июнь-июль ойларида Ўзбекистон НКВДсида бундай маълумотнома тайёрланган эди:

“ХУҶАМЁРОВ Тўлаган, 1882 йили Тошкентга туғилган, оилали, йирик савдогарлардан, ўзбек, адабиётчи ва матлубот ходими, партиясиз.

“Миллий иттиҳод” миллатчилик аксилинқилобий ташкилотнинг собиқ аъзоси. Таниқли миллатчи, аксилинқилобчи арбоблар Мунаввар қори ва отиб ташланган Қосимов (ЎзССР Олий Судининг собиқ раиси) билан яқин алоқада бўлган. 1930–1931 йилларда босмачиларга ёрдам берган...

1926 йилда матлуботчилар жамиятидан 6500 сўмни ўғирлагани учун 5 йилга кесилиб, партиядан ўчирилган¹.

Советларга қарши кайфиятда бўлгани учун аксилинқилобий-миллатчилик руҳидаги қарашларни доим баён қилиб юрган, ВКП(б)нинг миллий республикалар бўйича сиёсатини мустамлакачилик сиёсати, деб баҳолаган ва шу ҳақда бундай сўзларни айтган:

“Ўзбек халқи аҳлсизлиги, қўрқоқлиги орқасида қизил куликка тушиб, шармандали бир аҳволда қолди. Халқнинг сабр косаси тўлди, энди у Совет ҳокимиятига қарши бош кўтариши лозим. Агар инқилоб бизни шундай аҳволга олиб келишини билганимда мен бошим билан унга қарши курашган бўлар эдим”.

Бошқа бир сафар у бундай деган:

“Мамлакатимиз — хом ашё бозори. Тайёрлаш биздан, истеъмол қилиш эса бошқалардан. Биз четдан олиб келинган қора нонни кавшаб яшаймиз. Ўзимизнинг оппоқ унимизни эса четга олиб кетишмоқда. Аммо четдагилар бизнинг унимизни денгизга тўкиб ташлашмоқда”.

У йиғинларда ҳар доим советларга қарши ифводан иборат латифаларни тарқатиб юрибди”.

Мазкур маълумотнома асосида 1937 йил 7 августда Таваллонини қамоққа олиш ҳақидаги қарорга, 10 августда шу ҳақдаги ордерга имзо чекилди. 14 августда эса НКВД ходимлари Эски шаҳарнинг Владимир, яъни Дунёни забт эт деб аталган кичик кўчадаги 32-уйга келиб, алламаҳалгача тинтув ўтказдилар. Сўнг забардаст жадид адибини олиб кетдилар. Тавалло сўл эсерлар партиясига аъзо бўлганлик, Осипов қўзғолонида иштирок этганлик ва советларга қарши ташвиқот олиб борганликда айбланди.

Тавалло қамоққа олинган вақтда оиласи 40 ёшли хотини Зуҳра Миёрова, 11 ёшли қизи Санобар, 16 ёшли ўғли Мақ-

¹ Маълум бўлишича, Тавалло 1926 йилда матлубот молини улгуржи сотгани учун унга 4 йиллик қамоқ жазоси берилган, аммо Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан афв этилган.

суд ва турмушга чиқиб, Бухорода яшаётган 34 ёшли қизи Раҳбар Расуловадан иборат бўлган.

Тавалло 15 август куни бўлиб ўтган сўроқ пайтида йирик чорвадор оиласида туғилиб, 5 йиллик эски мактабни ва рус-тузем мактабининг 5-синфини тугатгани ҳамда тошкентлик таниқли фабрикант Альберт Губнернинг қўлида гумашта бўлиб ишлаганини айтган. Яна шу сўроқ қайдномасидан маълум бўлишича, шоирнинг отаси 1909 йилда вафот этган. Тавалло терговчига 1915—1919 йилларда “Турон” жамияти фаолиятида ҳаваскор артист сифатида иштирок этганини эътироф этган бўлса-да, “Шўрои ислом” ва “Миллий иттиҳод” ташкилотларига аъзо бўлгани, шунингдек, 1917 йили Дорер ва бошқаларни большевиклар чангалидан озод қилишда қатнашганлиги ҳақидаги маълумотларни рад этган. Аммо “Миллий иттиҳод” ташкилотининг раҳбарларидан бири Салимхон Тиллахоновнинг 1930 йилдаги тергов пайтида берган кўргазмасига қараганда, у сиёсий фаолиятини “Мусовот” партиясининг аъзоси сифатида бошлаган, сўнгра “Турк адам марказият”, кейин эса “Миллий иттиҳод” ташкилотларида давом эттирган. С.Тиллахоновнинг шаҳодат беришича, Тавалло Низомиддин Хўжаев, Мунаввар қори Абдурашидхонов ва бошқалар билан яқин алоқада бўлган. Тарғиботчилик ва ташкилотчилик ишларига чечан бўлган Тавалло газета ва журналларда “миллатпарастлик руҳи”даги кўплаб шеър ва мақолаларни эълон қилган. У гарчанд катта билимга эга бўлмаган бўлса ҳам, сиёсий жиҳатдан шаклланган киши эди. У ҳар бир масалани тез илғаб олиб, шу масала бўйича баҳс ва мунозараларда фаол иштирок этган. Айниқса, ёшлар ўртасида катта обрў-эътибор қозонган. Салимхон Тиллахоновнинг яна маълумот беришича, “Сабзозор” тўпламига кирган аксар шеърлар Тавалло қаламига мансуб бўлган.

Ўша йилнинг 21 август куни бўлиб ўтган сўроқ пайтида бошқа бир маҳбус — Йўлчи Иброҳимов Таваллонинг миллионер чорвадор оиласида туғилгани, инқилобга қадар ўзи ҳам Хитойда яшагани ва у ердан 30—40 минг бош қўй юбориб, отаси қатори чорва савдоси билан шуғуллангани ҳақида кўргазма берган.

Йўлчи Иброҳимов сингари маҳбусларнинг тергов пайтида берган аксар кўргазмалари терговчилар таҳриридан ўтган бўлиши шубҳасиз. Шунинг учун ҳам 1937—1938 йилларда

эмас, балки 1968 йилда сталинча қатағон қурбонларини оқлаш пайтида берилган кўрғазмаларда Тавалло ҳақидаги ҳақиқат зарралари юзага чиққан, десак хато бўлмайди.

Чунончи, Таваллонинг маҳалладоши Нуриддин Салимов 1968 йил 13 август куни берган кўрғазмасида 1937 йилда берган кўрғазмасининг терговчи томонидан ёзилганини алоҳида таъкидлаб, бундай деган: *“Хўжамёров саводли, тараққийпарвар киши эди. У камбағалларни ҳурмат қилар, уларга ҳамма масалада ёрдам берар ва айни пайтда бойлар, амалдорлар ва дин арбобларини танқид қиларди. У табиатан қувноқ, оғамохун киши эди... Аммо 1932–1933 йилларга Хўжамёровнинг ўғли вафот этганидан кейин, Тўлаган ала-мидан ичкиликка берилди...”*

Шоир яшаган маҳалла комиссияси раиси Мажид Хусанбоев эса 1968 йил 9 сентябрдаги тергов пайтида бундай сўзларни айтган:

“Октябрь инқилобидан кейин Совет давлати учун оғир йилларда бир замонлар Олим қори бойга тегишли бўлган уйда Хўжамёровнинг ғайрат ва шиожоати билан камбағалхона ташкил этилди. Маҳалламизда очилган бу уйда у камбағаллар ва оч-яланғочлар учун овқат беришни ташкил этди ва улар учун зарур шарт-шароитларни яратди...”

1918 йил Хўжамёровнинг ташаббуси ва раҳбарлигида Торкўчадаги маҳалламизда биринчи мактаб очилди. Кейин, ўқувчилар сонининг ўсиши билан, Хўжамёров 1924 йилда мактабни Совет ҳокимияти томонидан мусодара этилган уйга кўчирди. Ўша мактаб ҳудудида кейинчалик янги бино қурилиб, “Известия” мактаби шу бинога жойлашди”.

Маълум бўлишича, маҳалла аҳолисининг розилиги ва маҳалла комиссиясининг қарори билан мазкур мактабнинг эски биноси 1924 йилда Таваллога олиб берилган. Аммо бировнинг ҳақиқа хийнат қилувчиларни ёмон кўрган шоир уй соҳибининг меросхўрларига уйнинг пулини тўлаб, уларни рози қилган.

Мажид Хусанбоев кўрғазма беришда давом этиб, яна бундай деган: *“Менга шу нарса яхши маълумки, Хўжамёров маҳалла аҳолиси ўртасида тез-тез бўлиб, чойхонада уларга қизиқ-қизиқ воқеаларни айтиб берар эди. Унинг барча сўзлари ва ҳикоялари бир нарсага бориб тақалар – у ҳаммани илм-фанни эгаллашга чақирар эди...”*

Ана шундай камбағалпарвар, илмпарвар, ҳақиқатпарвар шоир большевиклар замонида хор-зор бўлибгина қолмай, “халқ душмани” деб ҳам эълон қилинди.

У мудҳиш йилнинг 19 октябрида отишга ҳукм қилинди. Шахсан унга тегишли мол-мулк эса давлат фойдасига мусодара қилинди.

30-йилларга қадар тирик қолган жаҳид шоирнинг ҳаёти ана шу тарзда фожиали якунланди.

Тавалло машҳур татар шоири Абдулла Тўқай вафотининг бир йиллигига бағишланган шеърида дил орзуларини изҳор этиб, бундай ёзган эди:

Ҳар замон дод айлаюрман шеъра танқид айлаюб,
Афв қилғил, ёзаман тутганда мажнуниятим.

Ҳар замон ёд этса миллат бизни Абдуллодек,
Шул манга иқболу мақсад, бахту масъулиятим.

Миллатим, миллатим, бир яхши хизмат қилмадим,
Қил садо, бошимга кел, кетсун бошимдан вафлатим...

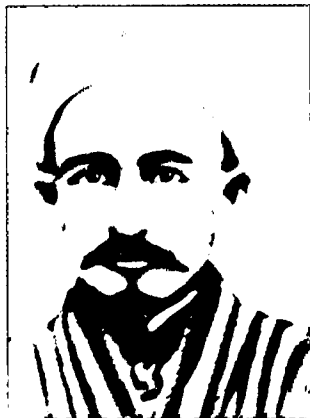
Шоирнинг бу армони Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилган кунларда рўёбга чиқди. Ўзбек халқи Бехбудий, Чўлпон, Фитрат сингари миллат деб жон куйдирган, унинг ҳур ва эркин ҳаёти, фаровон ва нурафшон келажига талпиниб яшаган шоир фарзандини асло унутмайди.

ҲОЖИ МУИН **(1883–1942)**

Ҳаёти ва ижоди саҳифалари

*М*иллий уйғониш даври адабиёти ва санъатининг порлоқ юлдузлари орасида яна бир юлдуз бор. Бу, Ҳожи Муиндир.

Ҳожи Муин 1929 йили “Овози тожик” газетасида адабий ходим ва мусаҳҳиҳ бўлиб хизмат қилаётган кезларида йўл қўйган техник хатоси учун уч йилга Сибирга сургун қилинган. 1932 йили Канск округининг Пугачан туманидаги

сургуноҳдан омон-эсон қайтгач, орадан кўп ўтмай, 1937 йил тегирмони ишга тушиб, у 1938 йил 24 январда советларга қарши тарғибот ва жосуслиқда айбланиб, яна қамоққа олинган ва 1942 йил 21 июлда совет давлатининг Соликамск шаҳридаги азобгоҳларидан бирида жон таслим қилган.

Агар юқорида кўрганимиз Хислат ва Мискин сингари айрим шоирларни эътиборга олмасак, жадид адабиётининг қолган барча намояндalари совет давлати томонидан азобуқубатларга гирифтор этилиб, охири йўқ қилиб юборилган. Ҳожи Муин ҳам бу фожиали тақдирдан бенасиб қолмаган.

Ҳожи Муин 1883 йили Самарқанд шаҳрида, Гўри амир мақбарасидан элик-юз қадам нарида, дўкандор оиласида дунёга келган. У 1937 йил 25 июлда болалари учун ёзиб қолдирган таржимаи ҳолида шу ҳақда қуйидаги маълумотни берган:

“Мен 1883 йил 19 мартда Самарқанд шаҳрининг Рухобод гузарига дунёга келганман. Отам Шукрулло аввалда хизматчи ва сўнгра дўкандор бўлуб, 1895 йилда, 32 ёшида вафот этган. Онам Нусратой Бобокалон қизи отамдан беш ёш бурун 24 ёшида ўлиб кетган.

Бобом Мирсаййиг Муҳаммад Шариф ўғлининг тарбиясида қолганман. Бу киши Рухобод гузарининг масжидида имомхатиб эди. 1902 йилда 76 ёшида вафот этди.

Бобомнинг отаси Муҳаммад Шариф ўғли Самарқанддан 120 километр узоқда бўлган Кештут қишлоғидан бўлуб, амир Насрулло замонида Бухорода ўқиган ва сўнгра Самарқандга келиб, шунда мударрис бўлиб қолган ҳамда Рухобод гузарининг масжидида имомхатиб бўлган. 1846 йилда 82 ёшида вафот этган.

Биз ҳаммамиз тожикмиз.

Мен 12 ёшимда хат-саводли бўлуб, 15 ёшгача ҳисоб илмини каср ва таноб қоидalари билан мукамал суратда ўргандим. Шунинг билан бирликда 18 ёшгача арабча сарф, наҳв ва бир мунча диний илмлардан таҳсил этдим. 1901 йилдан бошлаб ўз маишатимни ўзим таъмин этишга мажбур бўлуб, икки усулда муаллимлик қилишга киришдим. 1903 йил август ойида Самарқанднинг Хўжанисбатдор гузарига усули жадид мактаби очиб, 1917 йил февралигача турли жойларда шу хизматда эдим. Бу мuddатда мингтача болаларни хат-саводли қилдим. Шунинг билан бир неча дарслик тўладим (ёздим де-

моқчи. — Н.К.) ва пьесалар ёзиб бостирдим. Ҳамда 13–14-йилларга “Самарқанд” газетаси билан “Ойна” журналига бир мугдат ишладим. 1917 йилларга бир неча ой “Ҳуррият” газетасида ҳам адабий хизматга бўлдим. Октябрь инқилобидан кейин 1937 йил ўрталаригача “Меҳнаткашлар товуши”, “Таёқ”, “Зарафшон”, “Машраб”, “Овози тожик”, “Мулла Мушфиқий” ва “Қизил юлдуз” номли газета ва журналларга ишлаб келдим”.

Ҳожи Муин мазкур таржимаи ҳолини “Ижодий таржимаи ҳолим” деб номлаган. Шунинг учунмикан, у 1917 йилга қадар кечган ҳаётидаги муҳим бир воқеани тилга олмаган. Ҳолбуки, у 1916 йилда бошқа самарқандлик ёшлар билан бирга мардикорликка олиниб, ўша йилнинг ноябрь ойида Минск губерниясининг Новоборисов шаҳрига қора ишчи сифатида юборилган ва 1917 йил Февраль инқилобидан кейингина мардикорликдан қайтиб келиб, ўқитувчиларни тайёрлаш курсига ўқишга кирган, бинобарин, бу воқеа унинг хотирасидан асло кўтарилмайдиган воқеалардан эди.

Агар Ҳожи Муин таржимаи ҳолининг юқорида баён қилинган муҳим нуқталарига эътиборни қаратсак, унинг, биринчидан, етимликда улғайиб, турмушнинг аччиқ-чучукларини кўргани, иккинчидан, диний тарбия олгани, учинчидан, усули жаҳид мактабларида ишлагани, тўртинчидан, Туркистон жаҳидларининг отаси М.Бехбудий билан “Самарқанд” газетаси ва “Ойна” журналида ҳамкорлик қилгани ва бешинчидан, мардикорлик пайтида оқ-қорани таниб, ижтимоий онгининг ошгани маълум бўлади. Худди шу нарса Ҳожи Муин ижодий фаолиятининг асосий йўналишини белгилаб беради.

Ҳожи Муиннинг эътироф этишича, шеърятга қизиқиш унда 11 ёшидан бошланган. Шу вақтда у Аҳмад Яссавий ва Машраб шеърлари таъсирида бўлган. 18 ёшга тўлганида эса шоир Васлий билан танишиб, хушхатлиги туфайли унинг шеърларини кўчириб берган, айни пайтда ўзи ҳам унинг таъсирида ғазаллар бита бошлаган. Бу воқеа 1905 йилда рўй берган. Аммо 1908 йили Самарқандда жаҳид-қадим можароси авж олганида, у “ошиқона ғазаллар ёзишни ахлоқ учун зарарли билиб”, устозидан узоқлашган ва уни тарк этган. Шундан кейин у дастлаб “Наҳеф”, кейинроқ эса “Меҳрий” тахаллуслари билан миллий шеърлар ёзган.

Ҳожи Муиннинг 1914 йилгача яратган шеърларининг 4 таси ўзбекча, 2 таси арабча, қолгани эса тожикча бўлиб, у икки минг мисрани ташкил этган бу шеърларини саралаб, 1914 йил январида “Гулдастаи адабиёт” тўпламини нашр эттиради. У шу йилларда озарбайжон шоирларидан Собир Тоҳирзода ва Муҳаммад Ҳодий Салимзода, турк шоирларидан Тавфиқ Фикрат, Абдулҳақ Ҳомид, Абдулла Жавдат, Номик Камол, Муҳаммад Амин асарларини “хушлаб мутулаа қилади”.

Агар Ҳожи Муин М.Бехбудийнинг 1906 йили босилиб чиққан “Мунтахаби жуғрофияи умумий” рисоласидан мутаассир бўлиб, ўзининг эътироф этишича, диний китоблардан ихлоссизланган бўлса, “Падаркуш” драмасининг 1914 йилда саҳналаштирилиши унинг шоирликни йиғиштириб қўйиб, саҳна асарларини ярата бошлашига сабабчи бўлган.

“Ойна” журналининг дастлабки соҳида бундай хабар босилган эди:

“Бехбудий жанобларининг оврўпocha тиётр ташкил қилиш борасидаги интилишлари амалга ошагурғон бўлубдур. Шу йилнинг 15 сентябрида ушбу тиётрни ташкил қилиш бўйича таъсис бўлур. Унга миллат фидойиларини, муаллим ва сармоядорларни лутфан таклиф қилур. Таъсис кенгаши Бехбудий матбаасинда соат 17-00 га кечур”.

М.Бехбудий ва самарақандлик маърифатпарвар бой Ақобир Шомансур ўғли раислигида ўтган таъсис кенгаши йиғилишида 15 нафар “миллат ёшлари”, шу жумладан, Ҳожи Муин ҳам иштирок этадилар. Кўп ўтмай, Самарқанд шаҳрининг ҳозир Сайид Мир Барака номи билан аталган кўчасидаги уч қаватли бино ҳовлисида биринчи ўзбек пьесаси “Падаркуш”нинг репетициялари бошланиб кетади. Ҳожи Муин М.Бехбудийнинг содиқ ва истеъдодли шогирди сифатида гурӯпа мудири ва суфлёр вазифасини бажаради. 1914 йил 15 январь куни эса “Падаркуш”нинг илк бор намоиш этилиши билан ўзбек театрининг шавкатли тарихи бошланади.

Шу тарихий кунда баҳмал пардаси илк бор кўтарилган ўзбек театрининг М.Бехбудийдан кейинги иккинчи ташкилотчиси Ҳожи Муиндир. Ҳожи Муин жаҳид драматургиясини ўзининг “Тўй” (1915 йили вафот этган Нусратилла Қудратилла ўғли билан ҳамкорликда ёзилган), “Эски мактаб — янги мактаб”, “Бой ила хизматкор”, “Жувонбозлик қурбони”, “Қози ва муаллим” каби пьесалари билан бойитди.

Ҳожи Муин юқорида тилга олинган таржимаи ҳолида драматургик ижодининг бошланишига доир бундай маълумотни берган: *“Октябрь инқилобидан бурун жадиғлар орасига энг муҳим саила — мумкин қадар тезрак янги мактабларни оммалаштириш ва халқни оқартиришдан иборат эди. Бунга эса мутаассиб муллалар билан уларнинг ифволарига алданган бир гуруҳ қора халқ тўсқинлик қилардилар. Шунинг учун 1915 йил охирларида шу мавзуга доир уч пардали “Эски мактаб — янги мактаб” номли пьесамни ёзиб, 1916 йилнинг январига бостирдим”.*

Ҳожи Муиннинг шу сўзлари жадиғларнинг XX аср бошларидаги воқелик учун ижтимоий муҳим бўлган масалаларни онгли равишда қаламга олганлари ва шу тарзда халқ ва жамият ҳаётига таъсир ўтказмоқчи бўлганларини кўрсатади.

Жадиғларнинг, шу жумладан, Ҳожи Муиннинг таълим тизимини ислоҳ қилиш ва янги усул мактабларини барпо этишга жиддий эътибор беришларининг яна бир сабаби бор. Маълумки, аср бошларида Туркистонда, Ҳожи Муин ёзганидек, *“оврўполи болалар учун катта ва кичик мактаблар солиниб тургани ҳолда ерли халқ болалари учун ўз шароитларига мувофиқ биргина бўлсин бошланғич мактаб очиб берилмас эди; шаҳарда давлат ҳисобидан бир-икки русский-туземний мактаб очилган бўлса-да, булардан асл мақсад бошқа диндаги халқларни руслашдирув эди (таъкид бизники. — Н.К.)”.* Мавқеи кундан-кунга ва йилдан-йилга ошиб бораётган рус-тузем мактаблари маҳаллий ёшларни руслаштириш маскани бўлиши мумкинлигини сезган жадиғлар катта қийинчиликларни бартараф этиш ҳисобига бўлса-да, усули жадида мактабларини очдилар ва шу ҳол билан кифояланиб қолмай, бу мактабларни тарғиб қилувчи адабиёт, шу жумладан, саҳна асарларини ҳам яратдилар. *“Эски мактаб — янги мактаб”* асарининг саҳналаштирилиши ўз вақтида катта ижтимоий-маърифий аҳамиятга эга бўлди.

Ҳожи Муин, бошқа жадиғ драматургларида фарқли ўларок, ватандошларининг миллий менталитетининг таркибий қисмлари — бағрикенглик, айш-ишратга, кайф-сафога мойиллик, феодал-патриархат турмушининг чириб кетган асосларига садоқат каби *“хислат”*ларни таҳлил қилиб, уларда Туркистон халқларининг нодонлик ва жаҳолат оғушида қолиб келаётгани сабабларини кўрди. Биринчилардан бўлиб, гиёҳ-

вандликни, хотинбозликни фош этувчи асарларни ёзди. У ўз оиласи мисолида хотин-қизларнинг камситилишини кўриб, бундай “миллий” манзаралар билан муроса қила олмади. “У замонларда, - деб ёзган эди Ҳожи Муин таржимаи ҳолида, — бирдан ортиқ хотин олиб, уларга устаганча жабр-зулм қилиш, оила ҳаётидаги қайғули ва чиркин манзарани ташкил қиларди. Бобом Мирсайиднинг икки хотинли турмуши ҳам ёшлигимда менга нафрат ҳиссини уйғотган эди. Бинобарин, 1916 йилда шу муҳим мавзуга доир тўрт пардали “Мазлума хотин” пьесасини ёзиб, минг донагина бостирдим”.

Мазкур пьеса Ҳожи Муиннинг эътироф этишича, унинг энг сеvimли асари бўлиш билан бирга китобча шаклида халқ томонидан ҳам севилиб ўқилган. Муаллиф бу асарни ёзиш чоғида ўз-ўзидан мутаассир бўлиб, ҳатто икки марта йиғлаб ҳам олган.

Миллий театримиз тарихининг дастлабки тадқиқотчиси Миён Бузрук Солиҳов “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” (1935) китобида Ҳожи Муиннинг “Мазлума хотин” пьесаси тўғрисида маълумот бериб, бундай сўзларни ёзган: “Тажриба ва маълумотнинг бир гаража кенгайиши таъсири билан бўлса керакки, 1916 гача чиққан ўзбекча пьесалар орасида “Мазлума хотин” бир гаража жасоратли тусда ёзилади. Унинг ёзувчиси Ҳожи Муин — Меҳрий асосан Беҳбудийнинг яқин фикрдоши ва шогирди бўлиш билан бирга маграса таҳсили кўрган, замонига кўра маълумотли кишидир. Агабий ҳаётда Беҳбудий таъсири остида ва унинг гуруҳидан бўлиб боради. Шеърлари, таълимий мақолалари, нашрий хизматлари билан танилган кишидир. Айни замонда Февраль инқилобидан бурун-да энг кўп пьеса ёзган киши, деб айтилса бўлади”.

Миён Бузрук Солиҳовнинг бу сўзларида Ҳожи Муиннинг ўзбек театри тарихидаги ўрни ва ўзига хослиги мухтасар бир шаклда очиб берилган.

Агар жаҳид драматургияси тарихига назар ташласак, ҳатто Ҳожи Муин каби “серҳосил” драматургларнинг асосан 1915—1916 йилларда ижод қилганларини кўрамиз. Инқилобий воқеалар авж олган 1917-1918 йилларда нима учундир улар ўз ўринларини Фитрат, Чўлпон ва Ҳамзага бўшатиб бергандек бўлдилар. Жаҳид драматургларининг бу иккинчи авлоди эса шу давр ҳаёти учун муҳим бўлган янги ғояларни театр сахнасига олиб чиқдилар.

Ҳожи Муин, бизга номаълум бўлган сабабларга кўра, 1918 йилнинг июнь ойида театр олаמידан узоқлашиб, “Меҳнат-кашлар товуши” газетасига муҳаррирлик қилади. Аммо М.Беҳбудийнинг фожиали вафотидан кейин яна театрга қайтиб, “Халқ театри”нинг репертуар бўлимида мудир бўлиб хизмат қила бошлайди. У айти пайтда Самарқандда фаолият юргизаётган “Адолат” (Эрон форслари), “Тарбут” (Бухоро яҳудийлари), “Бетгаам” (Европа яҳудийлари), “Рада-Украина-Малороссия (украин ва рус), “Искра” (арман) ҳаваскор труппаларини ҳам янги асарлар билан таъминлаб, уларнинг “Халқ театри”дан ташқари, “Хуррият уйи”, “Вокзалодди театри” ва “Гарнизон театри” сахналарида кўрсатажак томошаларини ташкил этади, “Агитпоезд” ва “Агитарава”лар билан турппаларни гастролларга юборади. Ҳожи Муиннинг миллатлар аро маданий алоқалар туташган нуқтада олиб борган самарали фаолияти унинг қаламига мансуб асарларнинг бошқа тилларга таржима қилиниши ва ижро этилишига катта имконият туғдиради.

Қўлимиздаги ҳужжатларга қараганда, Ҳожи Муиннинг “Эски мактаб – янги мактаб” асари 1918 йил 21 июнь куни, халқ сайиллари вақтида, соат 12 ва 14 да Шердор мадрасасида Маориф касабалари уюшмалари ҳамда шаҳардаги мактаб ўқувчилари учун намойиш этилган. “Мазлума хотин” пьесаси 1918 йил 5 апрелда “Халқ театри”да М.Толмасов раҳбарлигида яҳудий тилида сахналаштирилиб, ижро этилган. Антракт пайтида Шарқ чолғу оркестри, шоирлар, ҳофизлар ва нотиклар ҳам ўз санъатларини намойиш этганлар. 1919 йил 21 – 23 февраль кунлари “Халқ театри”да яна шу асар А.Лимантов-Юрьенев постановкасида рус тилида сахна юзини кўрган. Антракт пайтида Назирахоним, Рухулло Ҳусаинов, шунингдек, “Беҳбудий” ва “Адолат” труппаларининг хорлари концерт номерлари билан иштирок қилишган. Яна шу асар 1921 йил 20 – 22 февраль кунларида “Шарқ” клубида Бухоро яҳудийларининг “Тарбут” труппаси томонидан намойиш этилган. Мазкур асар рус тилига Л.Сейфулина ва Абдулла Бадрий, иврит тилига Софья Белой, яҳудий тилига эса А.Авезов томонидан таржима қилинган.

Хуллас, Ҳожи Муиннинг “Бой ила хизматкор” пьесаси Самарқанддаги Рус драма театри ва “Беҳбудий” мусулмон труппаси, “Мазлума хотин” Эрон форсларининг “Адолат”,

Бухоро яҳудийларининг “Тарбут”, Европа яҳудийларининг “Бетгаам” труппалари репертуарида узоқ вақт муваффақият билан ижро этилиб келган. Маълум бўлишича, “Эски мактаб — янги мактаб” асари “Хуррият уйи”да 1920 йил март кунлари намойиш этилганида кундузги спектаклни 390 киши келиб кўрган ва тушим 16 минг 200 сўмни ташкил этган.

Ўтган асрнинг 10—50-йилларида ўзбек драматурглари-нинг бошқа бирорта асари шу қадар кўп труппалар томонидан турли тилларда намойиш қилинмаган.

М.Бехбудий ва сафдошларининг 1919 йили амир одамлари томонидан қўлга олиниб, сирли равишда қатл этилганлиги Туркистон осмонида момагулдиракдек кучли акс-садо берди. Шу ҳақдаги дастлабки хабар “Меҳнаткашлар товуши” газетасида Ҳожи Муин томонидан эълон қилинди. Ҳожи Муин бу мудҳиш хабарни Самарқанд аҳлига етказибгина қолмай, эълон қилгани “васиятнома”нинг устози томонидан ёзилганлигини ҳам айтди. Унинг М. Бехбудийга яқин ва садоқатли шогирд бўлганлиги бу “васиятнома”нинг авлоддан-авлодга тарихий ҳужжат сифатида ўтиб келишига сабабчи бўлди. Ҳожи Муин мазкур хабар ва “васиятнома”ни Ҳожимурод Худойбердиевдан олган бўлиб, кейинчалик шу кимсанинг уч пардали “Маориф қурбонлари” пьесаси Самарқанддаги ҳаваскор труппалар томонидан бир неча йил давомида кўйилди. Ҳожи Муиннинг бу уч пардали асарни “22 бетли китобча” дейишига қараганда, у ўша вақтда рисола тарзида нашр ҳам этилган.

Ҳожи Муин 1923-1924 йилларда Ҳожимурод Худойбердиевнинг мазкур асаридан фойдаланган ҳолда беш пардали “Маориф қурбонлари” деган пьесасини ёзади ва бу асар 1924—1925 йилларда Самарқанд, Бухоро ва Каттақўрғон шаҳарларида намойиш этилади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, М.Бехбудийнинг фожиали ўлими Бухоро амирининг эмас, балки большевикларнинг иши эканлиги бу ҳақдаги ҳақиқатнинг ўша вақтда ҳам, кейин ҳам рўёбга чиқишига мутлақо имкон бермади. Тахминимизга кўра, Ҳожи Муиннинг мазкур асари ҳам “тегишли идоралар”нинг буюртмаси билан ёзилган.

Ҳожи Муин 1923 йилдан, яъни “Маориф қурбонлари” пьесасини ёзган вақтдан бошлаб жадидчилик марраларидан

чекиниб, большевиклар билан “ота-бола” бўлиб яшаш ва ишлашга мажбур бўлган. У 1937 йилда иккинчи ва сўнгги бор қамоққа олиншини сезиб, таржимаи ҳолида бундай сўзларни ёзган:

“Менинг жағидчилик давридаги маслагим: замон ва муҳитнинг таъсири билан ҳосил бўлган миллатчилик, исломчилик ва туркчиликдан иборат эдики, бу эса ўзимнинг “Эйтироф” ва “Иттифоқ” деган шеърларимда намоёндыр...

...Большевиклар партиясига яхши кўз билан қараб келмоқда эдим. Лекин бир-икки бузуқ бош жағид маҳмадоналари ифвогарлик йўли билан гўшту пўстимга кириб, мени йўлдан оздирдилар, бошимни айлантириб қўйдилар. Мен бир мугдат гумроҳлик тор кўчаларида суркуниб юрдим. У вақтдаги бузуқ фикрим матбуотга босилиб чиққан бир неча мисра шеъримда ҳам акс этган эди. Лекин бу ағашув кўп давом этмади. 1923 йилда ақлимни бошимга тўплаб, бузуқ маслагимни тузатишга бошладим...

Мен ҳозирги социалистик масъуд бир замонда эски бузуқ маслакдан тамоман қутулган ҳолда яшамоқда бўлганим учун ўзимни бахтиёр билиб фахрланаман”.

Бу сатрлардан қарийб бир йил аввал, 1936 йил 22 октябрда ёзилган Ҳожи Муиннинг “Ишонаман” сарлавҳали шеърида эса бундай сатрлар бор:

Ишонаман: партиянинг бош йўли
Мустаҳкамдур, жуда тўғри йўл эрур.
Раҳбарликда унинг йўқдур хатоси,
Ҳар соҳада ютуқлари мўл эрур...

Ишонаман: охир бир кун жаҳонда
Бирлашажак пролетар оммаси.
Олажақдур ўз ҳуқуқин талашиб,
Яшаяжак роҳат билан ҳаммаси...

Бу шеърий сатрлар ҳам, 1937 йил 25 июлда ёзилган ҳасби ҳол сўзлари ҳам бечора жағид шоири, драматурги ва журналистига қалқон бўла олмади. Ҳожи Муин 1938 йил 24 январда қамоққа олиниб, 10 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Тергов, қамоқ ва лагерда чеккан мислсиз азобуқубатлари оқибатида у 1942 йил 21 июлда Соликамскдаги лагерда ҳалок этилди.

ФИТРАТ (1886–1938)

Ҳаёти ва ижоди саҳифалари

Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида XX аср адабиёти алоҳида аҳамиятга эга. Миллий уйғониш адабиёти ёки жаҳид адабиёти атамалари билан тилга олиниб келаётган бу давр, аввало, Маҳмудхўжа Бехбудий (1875–1919), Фитрат (1886–1938), Ҳамза (1889–1929), Абдулла Қодирий (1894–1938), Чўлпон (1898–1938) сингари ўлмас ижодкорларнинг номлари билан боғлиқ. Бу улуғ зотлар, биринчи навбатда, шоир ёки ёзувчи бўлганлари ҳолда XIX аср охири – XX аср бошларида вужудга келган янги таълим тизими, миллий матбуот ва театр санъатига ҳам асос солдилар. Тилга олинган даврда нафақат янги миллий маданиятимизнинг яратилиши, балки ўзбек халқининг миллий уйғонишига ҳам шу улуғ зотлар улкан ҳисса қўшдилар.

Ана шу унутилмас сиймолар орасида Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат қомусий билими, ижодий диапазонининг кенглиги, адабиёт, санъат ва илм-фаннинг турли соҳаларида чуқур из қолдирганлиги билан ажралиб туради.

Фитратнинг отаси Абдурахимбой ўқимишли киши бўлиб, бир замонлар саррофлик, кейин эса тижорат ишлари билан машғул бўлган. Онаси Настар биби гарчанд 40-йилларда ҳам ҳаёт бўлган эса-да, “халқ душмани”нинг волидаси бўлганлиги сабабли хорлик ва зорликда турмуш кечирган ва у ҳақда қарийб бирор маълумот қолмаган.

Фитрат оиланинг тўнғич фарзанди эди. Унинг укаси Абдурахмоннинг ўтган асрнинг 10-йилларида Когон босмаҳонасида ҳарф терувчи бўлиб ишлагани маълум. Синглиси Маҳбуба Раҳимова эса олижаноб инсон ва истеъдодли шоира бўлган. Аммо афсуслар бўлсинки, акаси туфайли унинг истеъдоди гуллари очилмай хазон бўлган...

Фитрат 1886 йили Бухорода туғилиб, дастлаб шу ердаги эски мактабда, кейин машҳур Мир Араб мадрасасида 18

ёшларига қадар таҳсил кўрди. Сўнгра ҳаж сафарини ихтиёр қилиб, Туркия, Арабистон, Афғонистон ва Ҳиндистонда бўлди; Марказий Россия шаҳарларига сафар қилди. 1909 йилда эса Бухорода ташкил этилган “Тарбияти атфол” жамиятининг ёрдами билан бир неча бухоролик ёшлар билан бирга Туркияга бориб, Истанбулдаги дорилмуаллиминда ўқиди. Айрим маълумотларга қараганда, шу даврда ҳатто унинг ўзи ҳам Истанбулдаги ўқув юртларининг бирида дарс берди. Фитрат айти пайтда “Бухоро тамими (умумий) маориф жамияти”ни ташкил этиб, Туркияга ўқишга келган ватандошларининг шу жамият атрофида уюшиши ва таҳсил кўришига раҳбарлик қилди. Энг муҳими, сафар таассуротлари ва ёш усмонлилар ҳаракати таъсирида Фитрат дунёқарашида кескин ўзгариш юз берди.

С.Айний Фитрат ҳаётининг ана шу даври тўғрисида бундай маълумотни берган:

“...Бу даврнинг очиқ фикрли ёшларидан бири Абдурауф Фитрат эди. Бу шахс Бухоро талабалари ичига энг қобилиятли ва фозилларидан бири ҳисобланар эди. Мирзо Абдулвоҳиднинг мактабига кўп бормаган бўлса-да, мударрис Абдулқодир маҳдум воситасида “Сирож ул-муствақим” журналинини мутолаа қилиши натижасида фикри анча очилган эди. У Истанбул шаҳарига (ўқишга бориш учун) тайёргарлик кўрарди. Бир баҳона билан Бухоро (амирлиги) вилоятларига саёҳат қилиб, кўп нарсаларни тўплади ва Истанбул сафарига тайёр бўлди.

Низомиддин Урганжийнинг жияни Муқимбек Абдурахим билан бирга ўқир ва унинг яқин дўсти эди. Амакиси билан муносабати яхши бўлмагани тўғрисида Муқимбек Чоржўйда маҳбус сифатида сақланарди. У ҳам Фитрат билан бирга Истанбулга қочмоқчи бўлиб, қулай фурсатни кутарди. Шиъ ва сунний фожиасидан сўнг Мирзои Урганжий Бухорога келгач, Муқимбек бу қулай фурсатдан фойдаланиб, 1911 йилнинг баҳорига Абдурауф билан Эрон орқали Истанбулга қочиб кетди”.

С.Айний гарчанд Фитратнинг Туркияга борган санасини 1911 йил деб қайд этган бўлса-да, биз Ҳамзанинг тарихнавис адибга нисбатан рақам ва фактларга катта масъулият билан муносабатда бўлганига кўп бор амин бўлганмиз, шунинг учун ҳам у берган маълумотни ишончли, деб ҳисоб-

лаймиз. Ҳамза 1909 йили араб тили бўйича билимини мукам-маллаштириш мақсадида Бухорога борганида орада шиалар ва суннийлар жанжали кўтарилиб, у ўша кезлардаёқ Тошкентга қайтиб келган эди. Адабиётшунослар Фитратнинг Туркияга бориш ва ҳатто ўша ерда “Мунозара” асарини ёзиб, нашр эттириш санасини 1909 йил, деб бежиз белгиламаганлар. Эҳтимол, шиалар ва суннийлар ўртасидаги мазкур жанжал Фитратнинг Туркияга боришини тезлаштирган ва ҳатто “Мунозара”ни ёзишига сабаб ҳам бўлгандир.

60-йилларда Сталин шахсига сивғиниш фош этилганидан кейин Фитратнинг синглиси Маҳбуба опа акасини оқлаш илинжида биз хизмат қилаётган Тил ва адабиёт институтига тез-тез келиб турар, биз ҳам унинг акаси тўғрисидаги хотираларини қулоғимизни динг қилиб тинглар эдик. Маҳбуба опанинг ҳикоя қилишича, Фитрат Туркияга бошига салла, эгнига бухорий чопон кийиб борган. Аммо қайтганида, ҳамшаҳарлари уни ҳатто танимай қолишган. Агар ҳурматли журналхонлар Ҳамзанинг 1914 йилда европача кийиниб, қўлига вилофли скрипка ушлаб тушган суратини эсласалар, Фитрат ҳам Туркиядан худди шундай “денди” бўлиб қайтган экан. Фитратнинг ташқи қиёфасидаги бу ўзгаришни кўрган мутаассиб кимсалар: “Абдурахимбойнинг мулла-вачча ўғли Туркияга бориб, мўмин-мусулмон бўлиб қайтиш ўрнига қип-қизил кофир бўлиб кетибди”; деб ундан юз ўтирган эканлар.

Чиндан ҳам, хорижий оламга қилган сафарлари, нафақат Осие билан Европа қитъалари, балки шу икки оламнинг маданияти ҳам туташган Туркияда таҳсил кўриш, у ердаги янги ҳаёт ва янги маданият пойдеворини барпо этишга қаратилган ҳаракат Фитратга катта таъсир кўрсатди. У ўша ерда, 1909 йилда, ўзининг машҳур “Мунозара”, 1911 йилда “Ҳинд сайёҳи баёноти” публицистик асарларини, 1910 йилда эса “Сайҳа” шеърлар тўпламини яратиб, нашр этилишига эришди. Бухорога яширин йўллар билан олиб келинган бу асарлар, айниқса, тўлиқ номи “Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг усули жадида хусусида қилғон мунозараси” ҳамда “Ҳинд сайёҳи баёноти” асарлари “Ёш бухороликлар”нинг дунёқарашларини кескин ўзгартириб юборди ва кейинчалик Бухоро амирлигини ларзага келтирган ҳаракатнинг бошланишига сабабчи бўлди.

Фитратнинг юқорида тилга олинган икки насрий асари ўзбек жадиҳчилик ҳаракати учун дастурул-амал вазифасини бажарди. У 1913 йилда ватанига қайтганидан кейин мактаб ва маориф масалалари билан машғул бўлди. Кўп ўтмай, илғор жадиҳлар тарихий жараён таъсирида амирлик тузумининг чириб бораётган ижтимоий-иқтисодий асосларини ислоҳ этиш лозим, деган хулосага келдилар. Ана шу масалада Бухоро жадиҳлари эски ва янги “қанотлар”га ажралиб чиқдилар. Абдувоҳид Бурҳонов бошчилигидаги “Эски бухоролик” жадиҳларга қарши ўлароқ Фитрат ва Файзулла Хўжаев бошчилигида “Ёш бухороликлар” ҳаракати майдонга келди ва бу ҳаракат амирлик тузумида демократик ислохотлар ўтказиш йўли билан жамият ҳаётини янгилашни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Аммо 1917 йил октябрида Туркистон тақдири большевиклар қўлига ўтгач, уларнинг ёлғон ваъдаларига ишонган “Ёш бухороликлар” Фрунзе қўшинлари билан бирга амирлик тузумини афдариб, Бухоро Халқ Республикасини барпо этиш учун кўҳна заминга кириб борадилар. Кучлар тенг бўлмагани туфайли амир Афғонистонга қочишга мажбур бўлади. Большевиклар амир хазиналарини талаб, неча асрлар давомида тўпланган қимматбаҳо амалий санъат асарларини, тилла ва кумуш буюмлар ҳамда пулларни Петербургга жўнатадилар. Кўп ўтмай, Бухоро Халқ Республикаси совет давлатига зўравонлик йўли билан қўшиб олинади. Бухоро Халқ Республикасининг ташкилотчиларидан бири бўлган Фитрат 1921 йилда БХСРнинг маориф, 1922 йилда хорижия (ташқи) ишлар нозири, Халқ хўжалиги кенгаши раиси, Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Нозирлари Шўроси раисларининг ўринбосари лавозимларида хизмат қилади. Аммо 1923 йил июнда Москвадан келган Я. Э. Рудзутак бошчилигидаги комиссия Фитратни ишдан олиб, уни “Россияга чақириб олинган”, деб эълон қилади ва Фитрат 1923 – 1926 йилларда Москвадаги Шарқшунослик институтида хизмат қилади. 1926 йилнинг охири – 1927 йилнинг бошларида ватанига қайтган Фитрат 1937 йилда ҳибсга олингунига қадар Самарқанддаги Олий педагогика институти (педакадемия) ҳамда Тошкентдаги Тил ва адабиёт институтида илмий фаолият билан шуғулланади.

Ўз ватанининг ҳур ва фаровон бўлишини орзу қилган Фитрат 1917–1918 йиллардан кейин шеърят, наср ва драматургияда қандай асарларни яратган бўлса, уларнинг аксарисида мустамлакачиликка, большевиклар зулмига қарши миллий истиқлол учун кураш ғоялари ёлқинланиб туради.

Фитрат, Чўлпон ва бошқа маслақдошлари қатори, 1927 йилдан бошлаб туҳмат ва маломат тошлари остида қолди. Ўзбек халқининг улуғ адабига бадий ижод соҳасида ишлаш имконияти берилмади. У қомусий билим соҳиби сифатида ўзбек ва форс адабиёти тарихи, ўзбек ва форс тиллари грамматикаси, музыка тарихи ва шоҳмот сингари турли масалалар билан шуғулланиб, қўша-қўша китоблар ва ўнлаб мақолалар эълон қилди; Самарқанддаги педагогика академиясида, Тошкентдаги Тил ва адабиёт институтида ва бошқа ўқув муассасаларида профессор лавозимида хизмат қилди. 1937 йилнинг қонли бўрони кўтарилганда эса у ўзбек ёзувчилари орасида биринчи бўлиб қамоққа олинди ва 1938 йил 4 октябрда Тошкентда отиб ташланди.

Фитрат исми ўзбек халқи буюк фарзандларидан бирининг ҳаёт ва ижод йўли шундай фожиали равишда яқунланган.

Фитрат ва Боту

Ҳар бир йирик олим ёки ёзувчи қанчалик буюк ишларга қодир бўлмасин, ўзи бажаришга улгурмаган ишларнинг шогирдлар томонидан давом эттирилиши ва яқунланишини истайди. Фан ва адабиёт оламида бўлганидек, ҳаётнинг бошқа барча соҳаларида ҳам устоз ва шогирд муносабатларисиз на тараққиёт бўлади, на маънавий камолот.

Фитрат ва Чўлпон сингари улуғ ижодкорлар қанчалик мураккаб даврда яшаган ва теварак-атрофларидаги кишиларнинг ГПУ-НКВД хуфялари бўлиши мумкинлигини билган бўлсалар-да, ёш ёзувчи ва шоирлардан устозлик меҳрини дариф тутмаганлар. Уларнинг меҳр ва эътиборларига муштоқ шогирдлар орасида Маҳмуд Ҳодиев исм-шарифли ёш ва истеъдодли шоир ҳам бўлган.

Маҳмуд Ҳодиев 1904 йили Тошкент шаҳрининг Шайхон-тахур даҳасидаги Қатортерак маҳалласида туғилиб, шу да-

ҳадаги эски мактабларнинг бирида ўқиди. Сўнг 1914—1917 йилларда рус-тузем мактабида ўқишни давом эттириб, замонасининг илғор ёшларидан бири сифатида улғая бошлади. 1917 йил воқеаларидан кейин рўй берган ўзгаришлар уни “ўқитувчиларни тайёрлаш курслари”га етаклаб борди. Маҳмуд 1919 йили Фитрат билан танишганида, шу курсларда таҳсил кўраётган, бўлажак устози эса, мазкур курсларда, аниқроғи, Мусулмон ўқитувчилар институтида домалик қилаётган эди.

“Колесов воқеалари”дан кейин 1918 йилнинг март ойида “Ёш бухороликлар” амир томонидан оммавий равишда қатл қилинган. Ҳаёти хавф остида қолган Фитрат бир неча ҳаммаслак биродарлари билан бирга Тошкентга қочиб келишга муваффақ бўлган. Фитратнинг бахтига, кўп ўтмай, 1918 йил 18 июнь куни Тошкентда Иброҳим Исмоилов мудирлигида Мусулмон ўқитувчилар институти очилади ва у шу институтда Мунаввар қори ва бошқа ўқитувчилар билан бирга дарс беради. Тингловчиларнинг аксар қисмини рус-тузем мактабларидан чиққан ёшлар ташкил этган бўлиб, улар орасида, иттифоқо, Маҳмуд Ҳодиев ҳам бўлади.

Фитратдек тиниб-тинчимас оташқалб инсоннинг мазкур институтда машғулотлар ўтказиш билангина қаноатланиши маҳол эди. У 1919 йили ўқитувчилик соҳасини тарк этмаган ҳолда илмий адабиётларда “Чиғатой гурунги” аталиб келатган ташкилотни тузади. Сиёсий ишларга аралашмаслик шарти билан тузилган бу адабий-илмий ва маданий ташкилотнинг йиғилишларида Чўлпон, Элбек сингари таниқли шоирлар, ўқитувчилар, артистлар билан бирга Маҳмуд Ҳодиев сингари умидли ёшлар ҳам қатнашадилар.

Мусулмон ўқитувчилар институтида билими, қобилияти, адабиёт ва санъатга қизиқиши билан Фитрат эътиборини қозонган Маҳмуд шоиртабиат йигитгина бўлиб қолмай, қалам тебратиб, шеърлар ҳам ёзган. Маҳмуднинг дастлабки шеърларидаги миллий руҳдан мамнун бўлган устоз унинг адабий истиқболига катта умид боғлаб, унга *Боту* тахаллусини берган.

Фитратнинг ҳаёт йўли тасвирланган мақолаларда унинг 1919 йили Тошкентда Бухоро Коммунистлар партиясига аъзо бўлиб кирганлиги қайд этилади. Фитратни ёзувчи сифатида оқлаш ҳаракати авж олган 80-йилларда адабиётшунос-

лар унинг партия сафига кирганини оғиз тўлдириб айтганлар. Аммо мустабид тузум парчаланиб, компартия аъзоси бўлиш шараф ҳисобланмагач, биз Фитрат ҳаётининг бу саҳифасини яширишга уриниб келмоқдамиз. Аммо ҳақиқат шундаки, Бухоро Халқ Совет Республикаси барпо этилганидан сўнг тарихий шароит, Россияда бўлгани каби, Бухорода ҳам жамиятни идора этувчи асосий кучнинг партия шаклида уюшган бўлишини тақозо этди. Бу кучнинг Россияда асос солинган партия бўлмаслиги учун “Ёш бухороликлар” партияси Бухоро Коммунистик партияси билан қўшилади ва шу партиянинг салмоқли қисмини ташкил этади. Бу партия ўз фаолияти давомида Бухоро аҳолисининг миллий манфаатларини ҳимоя қилишга ва мустақил сиёсатни юргизишга ҳаракат қилади. 1920 йил 9 апрелда Фитрат ташаббуси билан шу партиянинг “Тонг” журнали нашр этила бошлайди. “Яшасин илмий, адабий, ижтимоий ўзгариш!”, “Мия ўзгармагунча бошқа ўзгаришлар негиз тутмас!”, “Яшасин Шарқ қутулиши!” шиорларининг ўзиёқ бу журналнинг қандай мақсадда ташкил этилгани ва қандай йўналишга эга бўлганини яққол намоиш этади. Фитрат ушбу журнални нашр этишда шогирди Ботудан масъул котиб сифатида фойдаланади.

Зиё Саид “Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1870–1927)” китобида шу нашр ҳақида маълумот берар экан, Боту билан Элбекни журнал идорасида ишлаб турувчи асосий ходимлар сифатида тилга олган. Сўнг журналнинг асосий муаллифларини бирма-бир санаб, унинг саҳифаларида тил ва имло масалалари асосий ўринни эгаллаганини таъкидлаган. Фитратнинг шу йилларда ўзбек тилидаги араб ва форс сўзларига қарши кураши заминидан бошқа мақсад ҳам бўлган, албатта. У шу йўл билан большевикларнинг сиёсий-ижтимоий ва маданий жабҳалардаги босқинчилигига — “лисоний босқинчилиги”га ҳам қарши курашмоқчи бўлган. Боту ана шу курашда устозини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб турган.

Унинг шу даврга оид бундай тўртлиги бор:

Кўнглимда бўлган севги тамуғи -
Дарди руҳимнинг севган озуғи.
Бу тамуғдаги оловлар сўнса,
Тириклигимнинг битар ёруғи.

Бу сатрлардаги *тамуғ* Фитратнинг сеvimли сўзларидан бўлиб, Боту уни дўзах маъносида эмас, балки ўзининг яшаши ва курашига куч берувчи, ундаги оловни сақловчи оловдон маъносида қўллаган. “Парча” деб номланган бу тўртликни тўғри тушуниш учун шоирнинг “Темир қозик юлдузига” шеъридаги қуйидаги сатрларга ҳам эътибор берайлик:

Кўрқинч, жонсиз, тип-тинч, улкан, қайғу-алам чўлида
Қийноқ билан бита ёзган мен йўқсилга йўл кўрсат.
У йўл билан бу кенг чўлдан узоқлашиб кетайин,
Кўнглимдаги энг муқаддас тилагимга етайин,
Кетиб кўриб, сўнгра... истар экан битайин!

Бу сатрларда биз билганимиз совет давлатига ишонган ва унга хизмат қилган шоир эмас, балки “қайғу-алам чўли” да қолган ва “энг муқаддас тилак” билан яшаётган шоир гавдаланади. Шеърнинг аросатда қолган лирик қаҳрамони Темир қозик юлдузидан йўл кўрсатишни сўрайди.

Бу шеърда ҳам, унда ифодаланган лирик қаҳрамоннинг изтиробли кечинмаларида ҳам Фитрат таъсири яққол сезилиб туради. Умуман, Боту шу йилларда Фитратнинг кучли таъсирида бўлган. Фитрат унга, унинг миллий шоир бўлиб улғайишига қаттиқ ишонган ва шу ишонч билан 1922 йили нашрга тайёрлаган “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламига ўзининг, Чўлпон ва Элбекнинг шеърлари билан бирга сеvimли шогирди Ботунинг ҳам илк шеърларини киритган. Бу, Устознинг Ботунинг шеърый истиқболига бўлган катта ишончи белгиси эди.

Боту бошлиқ бир гуруҳ халқ маорифи ходимларининг ҳозирда Ўзбекистон Миллий Хавфсизлик Хизмати архивида сақланаётган “архив жиноий иши” да унинг Фитрат билан муносабатларига ойдинлик киритувчи бундай сўзлар бор:

“Мен, - деб ёзади Боту терговчининг бир туркум саволларига жавобан, — *Фитратни илк бор 1918 йилнинг ўрталарида Мунаввар қори мудир бўлган ва турк зобитлари муаллимлик қилган 8 ойлик курсларда кўрганман. Фитрат ўша вақтда чиғатой тили ва чиғатой адабиётини тарғиб қиларди. Аксар ўқувчилар турклар ортидан кетгани учун улар Фитратни хуш кўришмас, турк муаллимлари ҳам у билан яхши муносабатда эмас эдилар. Мен ўша вақтда Фитрат билан ҳали яхши таниш эмас ва уни мутлақо тушунмас эдим*”.

Ботунинг Фитрат тўғрисидаги ёзма кўрғазмасини давом эттиришдан аввал юқорида келтирилган хотира бўйича баъзи бир изоҳлар беришга зарурат бордек кўринади.

Биринчи изоҳ: 1918 йил 18 июнда очилган ўқув муассасаси, чиндан ҳам, Мусулмон ўқитувчилар институти деб аталган ва шу институт қошида қисқа муддатли бир неча курслар бўлган. Шундай курсларнинг бирига Мунаввар қори Абдурашидхонов раҳбарлик қилган ва Боту худди шу курсларда ўқитувчилик малакасини ҳосил қилган. Унинг мазкур курсларни тугатгач, ўқитувчилик фаолиятини қачон ва қаерда бошлагани тўғрисида, афсуски, бизга бирор маълумот учрамади. Аммо шу нарса аниқки, у саккиз ойлик курсни тугатгач, “Ватан” мактаби қошидаги Саид Аҳрорий раҳбарлик қилган “Изчи тўда”си фаолиятида иштирок этади ва шу ерда Акмал Икромов билан яқинлашади.

Иккинчи изоҳ: мазкур институтда ишлаш жараёнида Фитрат билан Мунаввар қори ўртасида келишмовчилик бошланади. Бу келишмовчиликнинг сабаби шундаки, ўша йилларда Тошкент мактабларига ўрнашиб олган турк зобитлари ўқувчиларни туркпарастлик руҳида тарбияламоқчи бўлганлар ва уларнинг тарбиявий фаолиятидаги бу йўналиш Мунаввар қори томонидан қўллаб қувватланган. Туркияда бир неча йил ўқиган ва миллий тараққиётнинг туркча йўлидан боришни нотўғри деб ҳисоблаган Фитрат Мунаввар қорининг шу йўлдаги саъй-ҳаракатларига қарши чиққан. Мунаввар қорининг кўпчиликини ташкил этган тарафдорлари эса Фитратга очиқдан-очиқ кураш эълон қилиб, “Чигатой гурунги”нинг ҳар бир йиғилиши ва тадбирларига тўсқинлик кўрсатганлар, ҳатто Фитратни ўлдирмоқчи ҳам бўлганлар.

“Агар янглишмасам, — деб давом этади Боту, — мени Фитрат билан Икромов 1919 йилда таништирган эди. Фитрат ўша кезлари Мунаввар қори гуруҳининг таъқибидан қочиб, яшириниб юрарди. Менга маълум бўлишича, уни атеизм тарафдори ва пантуркизмга қарши бўлганлиги учун айблашган. Мен Фитратни ўша кезлари Икромов билан бирга Шайхонтахурдаги кичик мадрасада кўрганман. У шу ерда яшириниб яшар экан...”

“Изчи тўда”даги Икромов гуруҳи Саид Аҳрорий тўдаси ва турк зобитлари билан уришиб қолганда, биз Фитрат

томонига ўта бошлаганмиз. Мен баъзан Шорасул Зуннун билан, баъзан эса Икромов билан шеърларимни Фитратга олиб борардим. Шорасул Зуннун Саид Аҳрорий тарафига ўтгач, биз у билан ҳам биродарлик алоқаларини уздик. Бизнинг “Изчи тўда”га Фитрат таъсирида олиб борган курашимиз ўзбекларастларнинг туркпарастларга қарши кураши характерида эга эди. Аммо ўзбекларастлик ўша пайтда ҳали аниқ ғояга айланмаган эди. Биз Фитрат билан шу нарсани билардик: Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Бухоро ва Хоразмда яшовчи ва ўзларини ўзбек, тожик, турк деб атовчи барча халқлар чиғатой улусига мансуб бўлиб, уларни ўзбек деб аташ лозим; ўзбеклар мустақил миллат бўлганлиги учун усмонли тилини қабул қилмасликлари ва ўзларини турк деб атамасликлари керак”.

Фитрат билан Боту ана шундай ғоявий платформада ўзаро яқинлашадилар. Аниқроғи, Боту шу йилларда Фитратнинг миллий ғоялари асосида шакллана боради. “Изчи тўда”даги Саид Аҳрорий гуруҳи билан кураш Боту ва Акмал Икромовнинг мағлубияти билан тугагандан сўнг, Икромов Наманганга кетишга мажбур бўлади. Тошкентда, аро йўлда қолган Боту эса, 1919–1920 йилларда Элбекнинг таклифи билан “Чиғатой гурунги” ташкилотига келиб, техник котиб вазифасини адо эта бошлайди. “Чиғатой гурунги” сиёсий-ижтимоий ҳаётга аралашишда айбланиб, совет давлати томонидан тугатилгандан кейин эса, Фитрат севимли шогирдини ўзи муҳаррирлик қилаётган “Тонг” журнаliga ишга таклиф этади.

“Фитрат, — деб ёзади Боту, — 1921 йили Тошкентда фаолиятини олиб борган Бухоро Коммунистик партияси (маҳкамаси) да ва айни пайтда Афғонистон консулхонасига хизмат қилган. Мен ўша пайтда... Фитрат муҳаррирлик қилган “Тонг” журнаliga ишга кирганман. Фитрат ўзининг қарийб барча кундузги вақтини Афғон консулхонасигаги ишга бағишлагани сабабли уни таҳририятда онда-сондагина учратар эдим. У журнал бўйича барча топшириқларни ёзиб қолдирарди...”

Фитрат шу вақтда “Шарқ сиёсати”, “Ҳинд ихтилолчилари”, “Чин севиш” сингари асарларини ёзган. Бу асарларнинг қарийб барчаси Ҳиндистон масалаларига бағишланган.

Фитрат жума кунлари ош дамлар ва шу кунни “Шарқ хуррияти” деб атади. Бу, хуррият тўғрисида оғиз тўлдириб сўзлаётган кишиларнинг аввало ўз қоринларини ўйлашларига шама эди”.

Боту бу сўзларни ёзган 1931 йилда Фитрат совет ҳукумати наздида ашаддий миллатчи ва Ўзбекистоннинг СССРдан ажралиб чиқишини истаган аксилинқилобчи эди. Шунинг учун ҳам Боту ўз кўрғазмаларида Фитрат билан устоз ва шогирд, ҳатто ота-бола сифатидаги муносабатларини пай-паслашга уринган.

1921 йили Боту Москвага ўқишга боради. 1923 йили эса, Бухоро халқ маориф комиссари лавозимидан бўшатиш билан ва партия сафидан ўчирилган Фитрат ҳам Москвага сургун қилинади. Фитрат Москвада нашр этилган “Бухарская жизнь” ва “Учқун” журналларида фаол иштирок этиш билан бирга Жонли Шарқ тиллари институтида ўзбек ва форс адабиёти тарихидан маърузалар ҳам ўқийди.

Фитрат 1923 йил октябрида Москвада “Менинг кечам” деган шеърини ёзиб, шогирдига беради ва ундан бу шеърга жавобан “Менинг кундузим” мавзуида шеър ёзишни сўрайди. Кейинчалик бу ҳар иккала шеър устознинг ташаббуси билан 1926 йили “Инқилоб” журналарида эълон қилинади.

Шу ерда Фитрат шеърларида тунги ҳазин бир манзара тасвирлангани ва шеърнинг қуйидаги сатрлар билан тутаганини айтиш лозим кўринади:

...Шундай кечаларни севаман мен,
бунда югуриш йўқ,
сўрғилиш йўқ,
Юрмоқ-да, олдамоқ-да кўрулмас;
ёлғуз кўруниш,
сохта кулиш йўқ,
Ёв шакли кўзимдан кўп узоқда.
Дўстлар эса ундан-да йироқда.
Шундай кечадан ўргуламан мен.

Ботунинг шеъри эса бундай яқунланган:

Кундуз... Ҳамма ер гулга кўмилган,
Ўнг-сўл... Ҳамма ёқ ишга берилган.
Инсон кучи тоғларни эзишда,

Инсон қўли жаннат-да тузишда.
Кундуздаги руҳни севаман мен,
Кундуздаги ишда бўламан мен.

Кўрамизки, Фитрат ва Ботунинг бу шеърларида уларнинг ўша кезлардаги руҳий ҳолатлари акс этган. Бинобарин, Ботунинг шеърини устозга қарши ёзилган шеър сифатида талқин қилиш учун ҳеч бир асос йўқ. Аммо шунга қарамай, айрим адабиётшунослар нима учундир Ботунинг жавоб шеърини Фитратга ва унинг аксилинқилобий ғояларига қарши қаратилган шеър сифатида талқин қилиб келадилар. Ҳолбуки, “Менинг кечам”да “кекса” ва курашлардан ҳориган Фитрат ўша йиллардаги руҳий ҳолатини қандай ошкора ва ҳаққоний ифодалаган бўлса, ёш ва “эртанги куни порлоқ” Боту ҳам ўзининг ўша вақтдаги некбин кайфиятини айнан қоғозга туширган, холос.

Давр кейинчалик устоз ва шогирдни икки томонга ажратиб юборди: Боту устозидан узоқлашиб, советлар томонига ўтди. Аммо советлар Ботунинг миллатпарвар давлат арбоби эканлигидан хавотирланиб, уни 1930 йил 23 июлда ҳибсга олдилар ва 10 йиллик жазо муддатини ўташ учун уни Шимолий Муз океанидаги Соловец оролларида юбордилар. Жазо муддати охирига яқинлашгач, 1937 йили Москвага олиб келиб, 9 май куни тавбасига таянган шоирни юзсизларча отиб ташладилар. 1930 йил қатағонидан Файзулла Хўжаев туфайли омон қолган Фитрат эса 1937 йил 24 апрелда қамоққа олиниб, 1938 йил 4 октябрда Тошкентда отиб ташланди.

Миллатнинг икки ажойиб фарзанди – устоз Фитрат билан шогирд Ботунинг машаққатли ҳаёти шу зайилда фожиали якунини топди.

Фитрат драматургиясига бир назар

2007 йилда XX аср ўзбек адабиётининг икки буюк сиймоси Фитрат ва Чўлпонни ёзувчи сифатида оқлаш ҳаракати бошланганига 20 йил бўлади. Ўтган давр ичида Фитрат ҳаёти ва ижоди бўйича бир неча докторлик ва номзодлик диссертациялари, бир неча рисола ва кўплаб мақолалар майдонга келди. Адибнинг “Абулфайзхон” трагедияси Тош-

кент ва Қарши театрларида сахна юзини кўрди. Аммо Фитратнинг ҳам, Чўлпоннинг ҳам, ҳатто Абдулла Қодирийнинг ҳам кўп жыллик асарлари нашри ҳанузгача тўла амалга оширилмаган. Шунинг учун ҳам тадқиқотчилар бу буюк адибларнинг ижодий йўлини яхлит адабий ҳодиса сифатида текшириш имконига эга эмаслар.

Фитрат шоир сифатида оз ижод қилган. Аслида, унинг драматургик мероси ҳам у қадар катта эмас. Унинг 20-йиллар арафасида Тошкентда ёзилган “Бегжон”, “Абу Муслим”, “Темур сағанаси”, “Ўғузхон”, шунингдек, “Қон” драмалари бизгача етиб келмаган. 1934 йилда ёзилган “Тўлқин” опера либреттосининг тақдири ҳам номаълум. Биз Фитратнинг фақат “Чин севиш” (1920), “Ҳинд ихтилолчилари” (1923), “Абулфайзхон”, “Шайтоннинг тангрига исёни” (1924), “Арслон” (1926) ва форс-тожик тилида ёзилган “Воце қўзғолони” (1927) асарларигагина эгамиз, холос. 1927 йилда ўзи сингари “кекса” ёзувчиларга қарши кураш бошлангани ва бадиий ижод қилиш имконияти берилмаганидан кейин Фитрат асосан илмий-педагогик фаолият билан шуғулланишга мажбур бўлган.

Фитратнинг матни бизгача етиб келмаган асарлари тўғрисида аниқ тасаввур бериш маҳол. Ҳатто қайси асар унинг драматургиядаги илк тажрибаси ҳисобланади, деган савол ҳам адабиётшуносларни ўйлантириб қўяди. Академик Мамажон Раҳмонов берган маълумотга қараганда, Фитратнинг “Бегижон” драмаси 1917 йил 20 мартда Самарқандда “Туркистон театр, музика ва адабиёт дастаси” томонидан сахналаштирилган. Театршунос Сирожиддин Аҳмаднинг изланишлари “Темур сағанаси” драмасининг 1919 йил 4 сентябрда Маннон Уйғур томонидан Тошкент шаҳридаги “Роҳат боғча” деб аталувчи сайилгоҳ сахнасида намойиш этилганини тасдиқлайди. Чўлпоннинг “Абу Муслим” драмасига ёзган тақризидан мазкур спектаклнинг 1920 йил 13 декабрда “Турон” театрида сахна юзини кўргани ҳақида хабар топамиз. “Иштирокиюн” газетасининг 1920 йил 25 ноябрь сонидан босилган Чўлпон тақризидан эса “Чин севиш” драмасининг ўша йили 25 ноябрга қадар бўлган вақтда ёзилгани ва сахна юзини кўргани маълум бўлади.

Мазкур маълумотлар асосида айтиш мумкинки, Фитратнинг драматургик ижоди, шу кунга қадар қайд этиб келин-

ганидек, 1916 йилда эмас, балки 1917 йилда бошланган. Мавжуд манбалар унинг “Мавлуди шариф”, “Қон” ва “Ўғузхон” драмалари ҳам 1917–1918 йилларда ёзилган, дейишимизга асос беради.

Шундай қилиб, Фитрат 1917 йилдан асосан 1927 йилга қадар бўлган даврда, яъни ўн йил мобайнида драматургия билан фаол шуғулланиш имконига эга бўлди. Бу даврни шартли равишда қуйидаги икки босқичга ажратиш мумкин: 1) 1917–1921 ва 2) 1923–1927 йиллар. Агар Фитрат ижодининг биринчи босқичи унинг Бухоро ва Тошкентдаги ҳаёти, айниқса, ўзи тузган “Чигатой гурунги” ташкилотининг фаолияти билан узвий боғлиқ бўлса, иккинчи босқичга оид асарлар адибнинг Москвадаги сургун йилларида ёзилган.

Фитрат драматургик ижодининг биринчи босқичи “Чин севиш” драмаси билан якунланади. Фитрат бу асардан аввал, юқорида қайд этилганидек, бир неча саҳна асарини ёзиб, адабиётнинг ўзи учун янги турида озми-кўпми тажриба орттиради. Бу драмаларнинг бири араб, иккинчиси ҳинд, учинчиси эса ўзбек халқи ҳаётидан олинган, яъни турли мавзуга бағишланган бўлса-да, уларни ягона ғоя, эрк ва ҳуррият учун кураш пафоси бирлаштириб туради. Масалан, “Абу Муслим” тарихий драмаси 747–750 йилларда Моварауннаҳр ва Хуросонда уммавийлар ҳукмронлигига қарши Абу Муслим бошчилигида кўтарилган халқ қўзғолони тўғрисида ҳикоя қилади. Тарихдан шу нарса маълумки, Абу Муслим дастлаб уммавийларнинг Хуросондаги волийси Наср ибн Сайёрни, сўнгра халифа Марвон II ни енгиб, аббосийларнинг тарих саҳнасига келишларига замин ҳозирлаган. Шубҳасиз, XX аср бошлари ўзбек адабиётида Абу Муслим бошчилигидаги халқ қўзғолони ҳақидаги асарга эҳтиёж бўлган ва Фитрат ана шу эҳтиёжни қондириш мақсадида ўз асарини ёзган, дейиш қийин. Аммо Фитрат 1917 йил воқеаларига муносабат билдириш ва большевизм хавфига қарши халқ оммасини уйғотиш мақсадида мазкур асарини ёзган.

Беш парда етти кўринишли бу асар, Чўлпон ифодаси билан айтсак, “тарихнинг энг чувалашган даври”ни тасвирлашга бағишланганлиги сабабли унда қаҳрамонлар ҳам кўп бўлган. Чўлпон тақризидан маълум бўлишича, спектаклнинг энг таъсирли саҳналаридан бирида Марв бегининг қизи Гул-

нор бир тўда “ёввойи” кишилар орасида қолади. Чўлпон ана шу сахнани тавсифлар экан, Гулнорнинг “одам болаларининг ахлоқ важдан қандай қуйи даражаларга тушганлиги тўғрисида халққа қаратиб қилгон хитоблари” ҳам, “ул кишиларнинг ҳар бирини битта-битта таъриф қилиши” ҳам ўткир ақл эгаси бўлганини алоҳида таъкидлайди. Тахмин қилиш мумкинки, драматург ана шу сахнада, умуман, “одам болалари”нинг эмас, балки большевиклар ва уларга ҳамтовоқ бўлган кимсаларнинг “ахлоқ важи”дан қандай қуйи даражаларга тушганлигини кўрсатмоқчи ва ватандошларини шундай кимсалардан қутулишга даъват этмоқчи бўлган.

“Темур сағанаси” спектаклининг “Роҳат боғча”да қўйилганлиги ҳақидаги Ғози Юнуснинг хабарида, санъатшунос Сирожиддин Аҳмаднинг маълумот беришича, бундай сўзлар ёзилган: *“Бу пьесада атоқли бобомиз Амир Темур сағанаси тасвир этилади. Амир Темур ролда Уйғур афанди қабр ёрилғонда қабрдан чиққондоғи ҳаракатларни ғоят усталиқ бирла адо этди. Юрт, ватанни суйғувчи йигит родини ўйновчи Ўктам афанди (Қаюм Рамазон – Н.К.) нинг йиғлағон вақтда кулу чеҳраси бирла кўриниши келишмади...”* С.Аҳмад бу хабар сўзларига асосланган ҳолда “Темур сағанаси” Фитрат қаламига мансуб “Юрт қайғуси (Темур олдинда)” сочмасининг сахна вариантыдир, деган тахминни билдиради.

Ҳамид Олимжон “Фитратнинг адабий ижоди” деган мафкуравий давр талаби билан ёзилган мақоласида, Ғози Юнус томонидан “юрт, ватанни суйғувчи йигит” деб таърифлаган персонажни назарда тутиб, бундай ёзган: *“Темур сағанасига бориб, ўз фожиасини айтиб йиғлайди. Фитратнинг “Темур сағанаси” драмасида шундай... фикрлар айтилади: “Хоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яралган турк элининг бир боласи сендан кўмак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қоровули сенга арз этарга келди”.*

Биз, адабиётшунослар, яқин вақтгача “Темур сағанаси” пьесасидан Ҳамид Олимжон мақоласида келтирилган Йигитнинг шу сўзларидан бошқа бирорта парчага эга эмас эдик. Бироқ, маълум бўлишича, хорижда нашр этилган “Миллий Туркистон” журналининг 1952 йилга оид сонларидан бирида Фитрат ҳақида М.Х.Эртурк тахаллусли муал-

лифнинг мақоласи босилган ва унда, жумладан, бундай маълумот берилган: “Фитрат ўзининг саҳна асарларинда боболарнинг қолдирган мерослариндан баҳс этадир. У Туркистон меросини четлилар ҳар жиҳатдан йўқ этаётганлигини халққа тушундириш фикринда бўладир. У “Темур сағанаси” асаринда саҳнада кўк ўрмон ва уни кесилиб турилганлигини кўрсатадир. Шу вақтга Темур келиб: “Бу ўрмонларни кимлар кесаётирлар? Боболарнинг мерослари не ҳолга тушди?” деб чақирадир. Фитрат бу усулда боболар қолдирган меросни кўрумоқ лозимлигини халққа уқдирмоқчи бўладир”.

Шундай қилиб, қўлимиздаги узуқ-юлуқ маълумотлар асосида мазкур асар сюжетини тиклашга ҳаракат қилсак, қуйидаги манзара пайдо бўлади: Парда очилиши билан томошабин қаршисида Амир Темур сағанаси гавдаланади. “Юрт, ватанини суйғувчи йигит” сағана олдига келиб, ўз фожиасини айтиб йиғлайди. Шундан кейин сағана ёрилиб, ундан Темур руҳи чиқиб келади ва “Бу ўрмонларни кимлар кесаётирлар? Боболарнинг мерослари не ҳолга тушди?...” деб ўксинади. Тахмин қилиш мумкинки, Амир Темур асарда бояги Йигитни ҳам, томошабинларни ҳам боболардан қолган мерос — ўзбек давлатининг дахлсизлигини сақлаб қолишга қаратилган, уларга куч ва руҳий мадад бағишлайдиган сўзларни айтади.

Яқинда немис ва турк олимлари иштирокида чоп этилган Саттор Жабборнинг “Қутулиш йўлида” деган китобида “Темур сағанаси” драмасидан 16 сатрли шеърый парча берилган. Бу парчани қуйида келтиришдан аввал Саттор Жабборнинг ўзи тўғрисида, бир оғиз бўлса-да, сўз айтиш жоиз. Саттор Жаббор 1920-1921 йилларда Фитрат муаллимлик қилган курсларда таҳсил олиш билан бирга у ташкил этган “Чиғатой гурунги” ташкилотининг йиғилишларида ҳам фаол иштирок этган. Фитрат 1922 йилда, бошқа истеъдодли ўзбек ёшлари қатори, унинг ҳам Германияга ўқишга боришига яқиндан ёрдам берган. Талабалар Германияга кетишларидан аввал Фитрат ташаббуси билан Самарқандга бориб, Гўри амирни зиёрат қилишган ва Темур сағанаси олдига ватанини келажакда обод ва озод қилиш ҳақида қасамёд қилишган. Тахмин қилиш мумкинки, улар Фитратнинг “Чин севиш” асари билан бирга “Темур сағанаси” пьесасини ҳам ўзлари билан бирга Германияга олиб кетишган.

Шундай изоҳдан кейин ваъда қилинган Йигит моноло-
дан мазкур парчани журналхонлар эътиборига ҳавола эта-
миз:

Ёввош эс, тонг ели, бу ерларни кўрарсенми?
Бу тошнинг остида кимдир ётиб қолган, биларсенми?
Бутун очунни титратган буюк хоннинг тўғи тошин
Зиёрат этмайин, юз суртмайин илдам ўтарсенми?.

.....
Ёрил, эй турк бахтин эсга солган тош, ёрил илдам,
Ёрилгилким, кўкрагинг ичра ётиб қолган ҳам уйғонсун!
Таланган, ёндирилган юртини — Туронини кўрсун!
Эзилган, яраланган, бойқиш элга йўлни кўрсатсун!

Йигитнинг ана шу сўзларидан кейин сағана ёрилиб, ун-
дан Амир Темурнинг руҳи чиқиб келган.

Кези келганда айтиш лозимки, Саттор Жабборнинг тил-
га олинган китобида Фитратнинг “Ўғузхон” драмасидан ҳам
27 сатрдан иборат парча берилган. Шу асар ҳақида на би-
рор аниқ маълумот, на бирор парчага эга бўлмаганимиз учун
ундан ҳам қуйидаги парчани китобхонлар эътиборига ҳавола
этиш фойдадан холи эмас. “Темур сағанаси”да кўрганимиз-
дек, бу парчада ҳам “юрт, ватанини суйғувчи” киши Ўғуз-
хонга мурожаат этади:

БОБО

(Бу турк оқсоқоли Ўғузхонга сўзлар)

Биз сендан сўнг бир кўп йиллар тиришдик,
Сен кўрсатган тилакларга эришдик.
Ернинг йироқ бурчакларига бордик,
Турк донғини юлдузларга чиқордик.
Андан сўнгра чиқдик ишдан, бузилдик,
Йўлдан оздик, бузғунликка тутидик.
Айрилиқни ўз орамизга солдик,
Ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман аталдик,
Бир тўдамыз “усмонлимиз”, деб кетди,
Бир тўдамыз “қизилбошмыз”, деб битди.
Қиличимиз ўз бошимизни кесди,
Ханжаримиз ўз бағримизни тешди!
Қардош қонин тўкмак бўлди ишимиз,
Ёт этига ўтмай қолди тишимиз.
Андан сўнгра...

Кўрамизки, “Ўғузхон” пьесаси ҳам, ғоявий ва бадиий хусусиятларига кўра, “Темур сағанаси”га анчагина яқин асар. Бу пьесанинг бошланишида ҳам кекса ўзбек (турк) Ўғузхонга мурожаат этиб, унга сўнги асрларда мамлакатда рўй берган парокандалик орқасида халқ бошига тушган фожиалар ҳақида сўзлаб, ундан мадад кутади.

Ўғузхон хунлар даврида яшаган қадимий турк хоқонларидан бири бўлиб, асл исми Мусохон Теоман ўғлидир. Унинг туғилган йили маълум эмас. 174 йилда вафот этган. Ўғузхон ўттиз беш йил ҳукмронлик қилиб, турк-ўғуз шажарасига асос солган ва турли қабилаларни бирлаштириб, туркий халқларнинг илк қудратли давлатини барпо этган. Фитрат она-ватаннинг мустақиллиги учун курашда туркий халқлар дарахтининг олис идизларидан бири — Ўғузхон руҳининг ҳам мададкор бўлишига умидвор бўлади. Унинг бу қудратли хоқонга бағишланган асари, тахминимизга кўра, Саттор Жаббор китобида келтирилган қуйидаги парча билан тугатган бўлиши мумкин:

Турк йигити уйғонсун,
Юраклансун, отлансун!
Сақлагали ўз юртин
Қўл-оёғи кучлансун!

Ўртоқлар, олға босинг, юрмак керак,
Олтойнинг арслонларин кўрмак керак!

Қуёшга боқ, юз очди,
Ерга ёғдусин сочди.
Ҳайданг, бобом, юрайлик,
Қоронғуликлар қочди!

Ўртоқлар, олға босинг, юрмак керак,
Олтойнинг арслонларин кўрмак керак!..

Фитрат бу сатрларда “турк” деб ўзбекни, “Олтой” деб Сибирнинг Олтой ўлкасига яқин жойларни, аниқроғи, Туркистонни, “Олтойнинг арслонлари” деганда эса Туркистонда большевизмга қарши тенгсиз кураш бошлаган ватандошларини назарда тутган. Бинобарин, у юқорида тилга олинган ҳар иккала асарида миллий озодлик учун кураш ғоясини илгари сурган.

Афсуски, биз Фитратнинг “Мавлуди шариф” пьесаси тўғрисида бирор жўяли фикрни айтиш имконига эга эмасмиз. Аммо ўйлаймизки, унинг 1917 йил Февраль инқилобидан кейин драматургияга мурожаат этишининг сабаби кенг халқ оммасига мурожаат этиш, уни мудроқ ҳолатдан уйғотиб, ўз ватанининг мустақиллиги учун курашга даъват этишдир. Шунинг учун ҳам Фитрат драматургиясининг биринчи босқичидаги қайси бир асарга назар ташламайлик, унда она юрт дарди билан оғриган кишилар образини кўрамиз. Бу тамойил драматургнинг “Мавлуди шариф” пьесасида ҳам маълум маънода ўз ифодасини топган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Фитратнинг бошқа пьесалари қатори, “Чин севиш”ни ҳам сахнада кўриш имконига эга бўлган Чўлпон мазкур спектаклга ёзган тақризини бундай эҳтиросли сўзлар билан бошлаган: *“Яқинда ўзбек сахнаси улуғ ва улуғлиги қадар юксак ва гўзал бир томоша (пьеса) кўрди”*. Чўлпон бу самимий сўзлари билан “Чин севиш”нинг ўзбек сахнасида 1920 йилга қадар қўйилган барча асарлардан юксак эканлигини эътироф этган ва ҳатто бу асар ҳақидаги дил сўзларини изҳор этиш билангина кифояланиб қолмай, унинг сахналаштирилишига ҳам ғоят катта баҳо берган.

Муаллифнинг аввалги сахна асарларидан фарқли ўлароқ, бу драмада муҳаббат мавзуи катта ўринни эгаллайди. Таниқли ҳинд инқилобчиларидан бири Каримбахшнинг Зулайхо исми хусн ва ақл-заковат бобида тенгсиз қизини, бир томондан, унинг ўзи сингари ахлоқ-одобли ва маданиятли Нуриддин, иккинчи томондан, кўнглида инглиз мустамлакачиларига нисбатан майл туйган Раҳматуллахон яхши кўради. Драматург Зулайхони севган бу икки йигит образини яратар экан, уларнинг бири ҳақиқий ватанпарвар, иккинчиси эса унинг тамомила акси эканлигини ишонарли тасвирлаб боради. Масаланинг мураккаб томони шундаки, Каримбахшнинг кўнгли оташин шоир, ўзи сингари ватанпарвар ва инқилобчи Нуриддин томонида бўлса, қизнинг онаси Фотимахоним, аксинча, камбағал шоирни эмас, балки бошқа тоифага мансуб бўлса ҳам, бадавлат йигитни — Раҳматуллахонни куёв қилишни истайди. Зулайхонинг ота измига бўйсунуши мумкинлигини сезган Раҳматуллахон эса “олма пиш, оғзимга туш” дейдиган анойилардан эмас. У ўз

мақсадига эришиш йўлида ҳамма нарсага тайёр: Нуриддинни орадан сиқиб чиқариш учун унинг инглизлар томонидан қамоқхонага олинишига эришади. Бу ҳам кўнгилдагидек натижа бермагач, уни заҳарлаб ўлдиришга бўлади. У муҳаббати йўлида рақибини ўлдиришга рози бўлганидек, эмин-эркин ва фаровон турмуш кечириш учун ўз халқи ва ватанига хиёнат қилишга ҳам тайёр. Тўғрироғи, у алақачоноқ хиёнат кўчасига кирган кимсадир.

Фитрат ана шундай мураккаб драматик вазиятни кўрсатганидан кейин воқеалар калейдоскопи шиддат билан айланиб кетади. Ҳинд инқилобчилари Нуриддинни зиндондан қутқариб, уни Каримбахшнинг уйига яшириб қўйишади. Драматург шу йўл билан Нуриддин ва Зулайхо ўртасидаги нафақат ишқий муносабатларнинг ўт олиши, балки улар характери моҳиятининг очилишига ҳам эришади. (Нуриддин Зулайхони чин қалбдан севганига қарамай, унга ўз юрагини очишга шу вақтгача журъат қилмаган эди.)

Муҳаббат мавзуи бу асарда Фитратга, бир томондан, томошабин эътиборини жалб этиш, сеҳрлаш, иккинчи томондан эса, асардаги драматизмни кучайтириш, қаҳрамонларнинг инсоний моҳиятларини очиш учунгина керак. Аслида, унинг асосий мақсади Нуриддин билан Зулайхонинг муҳаббат тарихини саҳнага олиб чиқиш эмас. Умуман, Фитрат ёзувчи сифатида Тоҳир ва Зухра, Фарҳод ва Ширин, Ромео ва Жульетта сингари ошиқ ва маъшуқалар муҳаббатини тасвирлашни ўз олдига ҳеч қачон мақсад қилиб қўймаган. Унинг учун ошиқ ва маъшуқанинг ҳаёти эмас, балки уларнинг қандай ижтимоий макон ва замонда яшаётгани ҳамда шу макон ва замондаги ноҳақлик, адолатсизлик, тенгсизликка бўлган муносабатини, курашини тасвирлаш муҳим. Ҳиндистон ёки Туркистоннинг мустамлакачилар зулми остида яшашида у ноҳақлик, адолатсизлик ва тенгсизликнинг барқарорлашган ҳолатини кўрган. Шунинг учун ҳам унинг диққат марказида ҳаммиша фақат бир масала — мустамлакачиликка қарши эрк ва ҳуррият учун кураш масаласи туради.

Фитрат эътиқодига кўра, халқнинг ор-номусли ва ақл-заковатли кишилари шу курашнинг олдинги марраларида бўлишлари лозим. Модомики, Нуриддин билан Зулайхо Ҳиндистоннинг шундай илғор кишиларидан экан, демак, улар ҳам шу курашнинг олдинги сафида туришлари табиий.

Фитрат миллий озодлик кураши тарихига жасур аёлларнинг номлари ҳам олтин ҳарфлар билан ёзилганини билганига қарамай, Зулайхони кураш майдонига зўрма-зўракилик билан олиб кирмайди. У Нуриддин билан Зулайхонинг “муҳаббат саройи”да бўлиб ўтган учрашувини кўрсата туриб, улар ўртасидаги мулоқотга бундай “йўналиш беради”:

“З у л а й х о. Кўкка боқ, қандай тиниқ!

Н у р и д д и н. Менинг севишим каби.

З у л а й х о. Кел, ернинг шу бўғаниқ ҳавосиндан ўзимизни қутқарайлик. Иккимиз қўлни қўлга бериб, учайлик, учайлик. Кўёш эришмаган ерларгача юксалайлик!

Н у р и д д и н. Оҳ, саодат!

З у л а й х о. Яратилмаган бир нарса!...

Н у р и д д и н. Сен билан уча билмак учун хаёл бўлса тейиш. Зулайхо, сен жонлар дунёсининг ер узра бир кўнғон кўгарчинисен. Сен билан юксала олғали жон бўларға керак. Йўқ, Зулайхо, сен билан юксалурға меним кучим етмас. Сен қол, ер юзинда турайлик. Сенинг учун гўзал Ҳиндистонимизни тозартайин. Мальун инглизларнинг қонли оёқларини бу учмоқ боқчасиндан чиқарайлик. Малак турган ерда шайтон юра олмағондек, сен юрган ерда инглиз туролмасин”.

Агар “Гўзалим, бевафо гулистоним” сатри билан бошланувчи сўнгги лирик шеърини эътиборга олмаганда, муҳаббат туйғулари тараннум этилган бошқа бирор шеърни ёзмаган Фитрат бу лавҳа тасвирида романтик туйғу ва кечинмаларнинг мислсиз даражада буюк куйчиси сифатида гавдаланади. У ушбу учрашув пайтида ҳар икки қаҳрамоннинг руҳий оламини қанчалик усталик билан акс эттира олган бўлса, уларнинг биргалиқда кураш майдонига кириб келишларини ҳам шунчалик моҳирлик билан ифодалай олган. У худди шу ерда – ёрга бўлган муҳаббатнинг ватанга бўлган муҳаббат билан туташшида “чин севиш”нинг туғилишини катта маҳорат билан очиб берган.

Фитрат драматургиясининг биринчи босқичига оид қузатишларимизни яқунлар эканмиз, унинг шу даврда ёзган драмаларида қандай мавзуларга мурожаат этгани ва қандай қаҳрамонларни танлаб олганига қарамай, улар орқали ўз ватанининг мустамлакачилик кишанларидан озод бўлиш учун кураш ғоясини ифодаланини айтишимиз зарур. Фитратнинг бу ғояни ифодалаш учун олис асрларда яшаган та-

рихий шахсларга, шунингдек, бошқа халқлар ҳаётига му-
рожаат этишининг сабаби эса унинг ҳар бир хатти-ҳара-
катини кузатиб турган кимсалар ва идораларга чап бериш
истаги билан изоҳланади.

Фитрат шу даврда, худди Маяковский сингари, адиблик
қаламини найзага айлантириб, мустамлакачиларга қарши,
она-ватанининг озод ва мустақил бўлиши учун астойдил
курашди.

Кейинги тарихий жараён шундай кечдики, Колесов во-
қеасидан кейин Фитрат 1918 йилда ўзи туғилган Бухоро
шаҳридан Тошкентга кўчиб келишга мажбур бўлди. 1923
йили эса Я.Э.Рудзутак бошчилигидаги Турккомиссия келиб,
Фитратни ишдан олганидан кейин у Бухорода ҳам, Тошкент-
да ҳам ортиқ яшай олмай, Москвага вақтинча кўчиб кетиш-
га мажбур бўлди. Айрим замондошлар унинг Москвада яша-
ган йилларини “сургун йиллари” деб аташган. Фитрат ана
шу “сургун йиллари” (1923-1926) да Москвадаги Жонли
Шарқ тиллари институтида ўзбек ва форс адабиётлари та-
рихидан маърузалар ўқиб, илмий-педагогик фаолият билан
машғул бўлган. Ва 1924 йилда шу ерда ўзининг икки гар-
ойиб драматик асари – “Абулфайзхон” ва “Шайтоннинг
тангрига исёни” асарларини ёзган.

Фитратнинг Москвага кетиши арафасида Тошкентда бир
қанча ҳинд инқилобчилари яшар ва улар инглиз мустамла-
качилари тазйиқидан қочиб келиб, ўзбек диёридан паноҳ
топган эдилар. (Келажақда ҳинд инқилобчилари ёрдамида
Ҳиндистонга ҳам “кириб бориш”ни мўлжаллаган совет дав-
лати уларга Ўзбекистондан бошпана берган эди.) Эҳтимол,
Фитрат шу муҳожирлар билан “Чин севиш” драмаси ёзил-
ган кезларда ҳам учрашган ва уларнинг инглизларга қарши
олиб борган курашлари тарихи билан танишгандир. Ҳар
қолда у Бухоро Халқ Совет Республикасидаги қатор лаво-
зимларидан четлатилгач, Тошкентда улар билан учрашиб,
улардан эшитган кураш хотиралари асосида 1923 йилда
“Ҳинд ихтилолчилари” пьесасини ёзади.

Агар “Чин севиш” билан “Ҳинд ихтилолчилари” асар-
ларини ўзаро қиёсласак, “Чин севиш” қаҳрамонларининг
тилига кўчган Фитрат руҳий оламининг ранг-баранг жил-
валари сўнги асарда у қадар кўзга ташланмайди. Аксинча,
муқаддимада айтилган Раҳимбахшнинг қўшиғида Фитрат

қалбининг ўша кезлардаги ноалари жаранглаб тургандек бўлади:

Мунгли булбул, мунгдош бўлдик, кел, сайра,
Бир қип-қизил гулга мен ҳам тутилдим.
Тинмағур қуш, қайғудошлик қилайлик,
Мен-да сендек юрагимдан урилдим...

Беш пардали бу асарни “Чин севиш”нинг бошқа бир нусхаси сифатида талқин қилиш мумкин. Бу асарда ҳам ошиқ ва маъшуқалар мустақиллик учун курашаётган ҳинд инқилобчилари сифатида гадаланади. Бу асарда ҳам асосий конфликт ҳинд ихтилолчилари билан инглиз мустамлакачиларининг ўзаро кураши тасвирига асосланган. Аммо “Чин севиш”дан фарқли ўлароқ, бу асарда Раҳимбахшнинг маъшуқаси Дилнавозни ҳинд сотқини эмас, балки инглиз жосуси Марлинг “севиб қолади”.

Фитрат бу драмада ҳам муҳаббат мавзуи тасвирига катта ўрин ажратган. Агар Раҳимбахш билан Дилнавоз ўртасидаги жўшқин муҳаббатни кузатар эканмиз, бу муҳаббат туйғуларининг такомилида ҳам Нуриддин билан Зулайхо муҳаббатининг таниш шуълалари балқиб турганини кўрамиз.

Мана, уларнинг висол чоғидаги суҳбатидан бир лавҳа:

“Р а ҳ и м б а х ш (йиғлаёзуб). Дилнавоз, гўзалсен! Эсизларким, ҳинд чечаги термоқ учун шу ерларгача келиб юрғон инглиз йигитларининг кўзлари сенинг юзингга-га тусар.

Д и л н а в о з (ҳайиқиб). Тушса нима бўлур?

Р а ҳ и м б а х ш. Нима бўлурми? Қуръон бетига ҳайвон оёғи тегмак нима эса, ҳинд қизининг юзига инглиз кўзи тушмак ҳам шудур...

...Д и л н а в о з. Ҳо-о. Англадим, шаҳар хотинлари каби мени ҳам қопга солмоқчимисен?

Р а ҳ и м б а х ш. Унча онгсиз эмасман. Бурга учун кўрпани ўтга солмам. Ҳайвон тумшуғи тегмасин, деб чечакни оғилга тикмам. Хотунлар қамалсалар, тарбиясиз қоларлар. Тарбиясиз хотунлар улуснинг ўлими учун йўл очарлар. Тузук хотун кишилиқ боғчасининг гулидир. Гулни ҳайвондан сақламоқ тегиш. Бироқ, унинг учун гулни ерга кўммак эмас, ҳайвонни боғлаб қўярга керак. Сизни ҳам ҳайвон ҳавасли

йигитлардан сақламоқ устаганлар ўзингизни чурирмак ўрнида уларни бир оз тарбия қилсунлар.

Д и л н а в о з. Инглизларни қандай тарбия қилурсен?

Р а ҳ и м б а х ш. Инглизларнинг энг яхши тарбияси уларни Ҳингустондан қувмоқдир...”

Пьесада ана шу тарзда муҳаббат мотивлари ватанпарварлик ва мустақиллик учун кураш ғоялари билан уланиб, пайвандланиб кетади. Агар Фитрат ҳинд халқининг инглизларга қарши кураши ҳақидаги дастлабки асарини асосий қаҳрамонларнинг ҳалокати билан якунлаган бўлса, бу асарда ҳинд инқилобчилари оғир вазиятдан омон чиқибгина қолмай, душманга қақшатғич зарба ҳам берадилар. Асар уларнинг янги, ҳал қилувчи курашга шайланишлари билан хотималанади.

“Ҳинд ихтилолчилари”нинг ёзилиш санаси гарчанд 1923 йил деб белгиланиб келинган бўлса-да, у “Чин севиш” билан кетма-кет, Саттор Жаббор ва бошқа ўзбек ёшларининг 1922 йилда Германияга ўқишга боргунларига қадар ёзилган ва улар ташаббуси билан 1923 йилда Берлинда нашр этилган.

Фитрат бу асарни ёзишга қанчалик ижодий куч бағишлаган, асарни қанчадан-қанча ажойиб топилмалар билан музайян қилган ва унда “Чин севиш”даги айрим камчиликлардан (қаҳрамонлар ва воқеаларнинг схематик тасвири ва ҳ.к.) сабоқ олишга интилган бўлмасин, “Ҳинд ихтилолчилари” драматург ижодида янги саҳифа бўлди, дейиш қийин.

Фитрат 1923 йилнинг сўнгги ойларида Москвага борганида, Москва, Чўлпон ёзганидек, “ингичка санъати юксаклиги жиҳатидан Фарб пойтахтларининг ҳаммасидан олдинда турар эди”. Шу вақтга қадар нафақат шоир ва публицист, балки драматург сифатида ҳам ижод қилган Фитратнинг Москвадаги театрларнинг энг машҳур спектакларини бориб кўрмагани, хусусан, Шекспир трагедиялари билан қизиқмаганига ишониш қийин. Тўғри, на замондошларнинг хотираларида, на Фитратнинг мақолаларида бу масалага ойдинлик киритувчи бирорта сўз йўқ. Аммо куни кеча ёзилган “Ҳинд ихтилолчилари” билан 1924 йилда Москвада қаламдан чиққан “Абулфайзхон” ўртасида катта фарқнинг борлигини кўрган кишида Фитратнинг Шекспир ижоди билан яхши таниш бўлганига шубҳа қолмайди.

Ўша йилларда Москвада яшаб ўқиган Боту сингари ўзбек ёшларининг дунёқарашида миллатпарварлик ғоялари секин-аста хира тортиб, совет давлатига бўлган муносабат илиқ-лаша бошлаган. Улар совет давлатининг миллий сиёсатини тушунишга ҳаракат қила бошлаганлар. Аммо Фитрат ва Чўлпоннинг дунёқарашларида бундай ўзгаришлар сезилмади. Улар, аксинча, Москвада ҳам улуғ рус шовинизми билан заҳарланган кимсаларни ҳар қадамда кўрдилар. Шунинг учун ҳам Фитрат ўзида аксилмустамлакачилик қарашларини ўзгартириш заруратини сезмади. Аксинча, энди у ўз қарашларини пардалаб, миллий тарихнинг кирли варақларига ўраб ифодалаш мақсадида аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон салтанатининг таназулга учраши ва шунинг натижасида Бухорода манғит амирларининг ҳокимият тепасига келиши билан боғлиқ тарихий воқеаларга муурожаат этди.

Шу нарса ғаройибки, қайси бир халқнинг тарихига назар ташламанг, унинг қон дарёсини оқизиб қироллик, подшолик, хонлик қилган Ричардлари, Клавдийларини кўрасиз. Абулфайзхон ҳам ана шундай хонлар тоифасидан. Фитрат бу асарида большевикларнинг мустамлакачилик сиёсатини фош этиш учун қандайдир тарихий параллеллар ёки имо-ишоралар қилишга зарурат сезмайди. У Абулфайзхон саройида кечган мудҳиш ҳаётни, рўй берган хунрезликни саҳнага айнан олиб чиқади. Бу саройда Абулфайзхон хон эмас, балки Ўлим хонлик қилаётгандек, Абулфайзхон эса шу қонхўр хоннинг буйруқларини бажараётгандек таассурот қолади, томошабинда.

Хоннинг хўжасаройи, яъни ҳарам бошлиғи Улфат кимлардир Абулфайзхоннинг ғашини келтираётганини сезиб, унга бундай дейди: *“...подшоҳлик қон билан суғорилатурған бир оғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу оғочнинг қуруб қолиши аниқдир”*. Абулфайзхон бу даҳшатли сўзларнинг айни ҳақиқат эканини ўзининг бутун хонлик тарихи билан неча бор исбот этган. У ҳатто душманларини қатл эта бериб чарчаган. *“Қон тўкмақдан бездим. Акамни ўлдурдим. Кўп дўстларимни ўлдурдим. Мени бир ота каби асраған Фарҳод отани бошини оёқлар остинда кўрдим. Уф... кўзларим қонға тўлди”*, дейди у. Фитрат ана шундай ёвуз ҳукмдор образини яратиш билан совет давлати раҳбарларининг қонли 1937 йил

сари шахдам одимлар билан кетаётганини бу фожиали воқеалардан 14 йил илгари башорат қилиб берди. Трагедиядаги Абулфайзхон образида биз қон билан суғорилган мустабид тузум дарахтини ва бу дарахтни “парвариш қилган” Сталинни кўрмай иложимиз йўқ.

Фитрат бу асарида буюк фожианавис сифатидагина эмас, айни пайтда мутафаккир ва башоратчи ижодкор сифатида ҳам намоён бўлган.

“Абулфайзхон” трагедиясининг бадий қиммати аввало шундаки, Фитрат бу асарда шекспирона қабартма тип ва характерларни яратди, зулмга асосланган салтанат тожининг отадан болага ўтиб келиши натижасида пайдо бўлувчи қонли оқибатларни катта бадий маҳорат билан кўрсатиб берди. Фитрат бу асари билан ўзбек адабиётида трагедия жанрига асос солиб, бу жанрнинг асосий бадий тамойиллари белгилаб берди.

Фитрат Москвадалик пайтида “Шайтоннинг тангрига исёни” номли бир пардали драмасини ҳам ёзди. Бу асар ҳажман кичик бўлса-да, унда бир қанча ғоявий-бадий қатламлар борки, у ҳақда алоҳида фикр юритиш мақсадга мувофиқ.

Фитратнинг бизга етиб келган сўнгги саҳна асари “Арслон” деб аталади. Бу асар 1926 йилда ёзилган вақтда Фитрат сингари “кекса” жаҳид ёзувчилар турган замин юмшаб қолган эди. Ботқоқлашиб бораётган бу заминда тик туриш учун Фитрат ва Чўлпонлар совет давлати билан муросаи мадора қилишлари лозим эди. Фитрат зукко инсон ва ижодкор сифатида буни яхши сезган. Шунинг учун ҳам у “Арслон” пьесасини “жумҳуриятмиз томонидан муваффақият ҳамда адолат билан ижро этилмоқда бўлган ер ислоҳоти”га бағишлаган. Агар шу йилларда драматургнинг замонавий мавзуларда асар ёзмаётганлиги сиёсий айб сифатида айтила бошлаганини эсласак, унинг қандай йўллар билан бўлса-да ер-сув ислоҳотига муносабат билдирмоқчи ва совет давлати раҳбарларига ён босмоқчи бўлгани сабаблари бир қадар ойдинлашади.

Фитрат бу сўнгги саҳна асари учун қаҳрамонларни яқин ўтмишда яшаган камбағал деҳқонлар орасидан танлаган. Арслон ҳам, унинг севгилиси ҳам — қишлоқ фарзандлари. Улар бир-бирларини севиб, эзгу ният ва умидлар оғушида

яшайди. Аммо Тўлғунойнинг ҳусн-жамолини кўрган Мансурбой улар бахтига гов бўлади. Асар конфликтни ана шу заминда ривожланади.

Мазкур асардаги бир қатор образлар ҳаётини заминга эга ва тўлақонли образлар даражасига эришган бўлса-да, “Арслон” Фитрат драматургиясининг “Абулфайзхон”дан кейинги чўққиси даражасига кўтарила олмади. Ижодкор яхши асарни фақат юрак амри билангина яратиши мумкинлиги ҳақидаги ҳақиқат яна бир бор ўз тасдиғини топди.

Фитрат нафақат серқирра ёзувчи, балки айна пайтда адабиёт назарийчиси ҳам эди. У, адабиётнинг бошқа турлари сингари, драматургиянинг ҳам назарий асосларини, драматургия жанрларининг табиатини яхши билган. Унинг қайси сахна асарига эътибор қаратмайлик, унда моҳир драматургининг қўли яққол сезилиб туради. Аммо Фитрат, Чўлпон сингари, қафас ичида яшаган булбул эди. У ўзбек драматургияси тарихида қоладиган ўлмас сахна асарларини эмас, балки томошабинларда мустабид тузумга нафрат, ҳур ва эркин ҳаётга муҳаббат уйғотадиган, замондошларида ватан ва миллатнинг мунаввар келажаги учун кураш туйғусини тарбиялайдиган асарларни яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Ўйлаймизки, унинг асарлари инқилобий ўзгаришлар даврида шу хайрли ва муқаддас мақсадга хизмат қилди ва ҳамон хизмат қилиб келмоқда.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ (1889–1929)

Ҳамза Тошкентда

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ҳаёти ва ижодининг кам ўрганилган саҳифаларидан бири унинг Тошкентда яшаган йилларидир.

Атоқли шоир фанга маълум бўлган таржимаи ҳолида бу ҳақда қуйи-

даги маълумотни берган:

“1909 йилда Бухорога Икромча домлаган арабчани тамомлаш учун бордим, лекин мумкин бўлмади. Чунки бухороликлар билан шиалар жанжали бўлуб, Когон матбаасига қочиб, бир ой ишлаб, Тошканд келдим. Шу кундан бошлаб миллий анжуманларга қатнаша бошладим”.

Ҳамзанинг бу сўзларини ўқиган адабиётшунослар унинг Тошкентга илк бор келиш вақтини зикр этилган сана ва воқеа билан боғлайдилар. Ҳолбуки, Ҳамза архивидаги ҳужжатларни ўрганиш унинг суннийлар ва шиалар ўртасидаги жанжалдан аввал ҳам Тошкентда бўлганидан далолат беради.

Илк ташриф. Ҳамза “Тўла асарлар тўплами”нинг 5-жилдидан ўрин олган “Адабий лавҳалар ва қайдлар” рукнида шоирнинг Тошкентга қилган “саёҳат вақтларинда охириги муҳаббат ила орттирдиғи аҳбобнинг адрис ва маълумот тарихлари” берилган. Агар бу “тарихлар”га назар ташласак, унинг 1908 йилда Тошкентга келгани ва шу сафар чоғида Шайхонтаҳур маҳалласида истиқомат қилган Ҳомидхон, Собирхон ва Абдуллахон афандилар билан мулоқотда бўлгани маълум бўлади. Ҳамзанинг қайд этишича, бу зотлар шоирнинг отаси ибн Яминнинг дўстларидан бўлиб, қўқонлик қаламкаш улар орқали ўша йилнинг 11 декабрида шу маҳаллада истиқомат қилган Тошкент жадидлари сарвари Мунаввар қори Абдурашидхонов ва унинг хешларидан муаллим Соме қори афанди билан танишиш шарафига муяссар бўлган.

Аммо Ҳамза бу сафаридан бир мунча аввал Тошкентга илк ташриф билан келган.

Ҳамза ҳаёти ва ижоди йилномасидан шу нарса маълумки, шоир 1908 йили Наманганга бориб, етти-саккиз ой давомида ўша ерда таҳсил кўрган. Агар Ҳамзанинг шу даврда отасига ўзбек, форс ва араб тилларида ёзган хатларига эътиборни қаратсак, унинг офир иқтисодий ва руҳий шароитда ҳаёт кечиргани равшан бўлади. Шоир шу йилларда диний илмларни эгаллаш ва илми бадеъ билан ошно туғинишга қанчалик жиддий киришган бўлмасин, бир томондан, иқтисодий танглик, иккинчи томондан, руҳий ва маънавий изтироблар уни ўз гирдобига тортган.

Ҳамза шу кезларда отасига йўллаган хатларининг бирида раббулавлал ойининг ўн бешларида, имтиҳонларни топ-

ширгандан кейин бирор ҳафтага Қўқонга бориб, отасининг “табаррук хизматлари”да бўлиш учун ижозат сўрайди. Аммо отаси айрим домлаларининг ҳам, мадрасадош ўртоқларининг ҳам таътил кезларида саёҳатни ихтиёр қилганларини била туриб, Ҳамзанинг бирор жойга уч-тўрт кунга боришига рухсат бермайди. Изтиробга тушган Ҳамза отасига форс тилида битган хатида қуйидаги сўзларни кўз ёшлари билан ёзади:

“Нима қилайки, Худойи таоло мен бечорани бу қадар бахтсиз ва иқболсиз қилиб яратган экан. Ҳеч кимга ёқмайман ва ҳеч ким яхши ҳам кўрмайди... Нима ёмон иш қилган эканманки, доимо мен бечоранинг бўлишимни хоҳлашмайди. Агар Худойи таоло ихтиёрни менга бергани ва банда дуосини тез ижобат қилганида, бундай ҳаётган ўлимни афзал кўрган бўлардим. Нима иложки, қудрат қалами билан жанг қилиб бўлмас экан. Ҳарна бўлса ҳам бир жигаргўшаларингизман: илтифот қилиш ҳам, қилмаслик ҳам Сизнинг ихтиёрингизда; аммо камина ҳалигача нотавон бирон орзумга эришганимча йўқ; Сиз мени деб Мадинаи шарифдан келдингиз. Бу ишларга сабаб нима экан? Юз йилги умрим бир марта дилимнинг маъюс бўлишига арзимайди; нима қилайки, ўлимга илож тополмай турибман...”

Бу хат тахминан 1908 йил апрелининг 18–19 кунларида ёзилган. Орадан ҳийла вақт ўтгач, мусофирликдан қийналиб яшаётган фарзандининг аламнак сўзларидан мутаассир бўлган ибн Ямин Ниёз ўғли бир оз юмшаган ва ўғлининг инон-ихтиёрини унинг ўзига топширган кўринади. Шундан кейин Ҳамза отасига ёзган навбатдаги хатида ундан пахталик тўн ва икки сўм пул олганини айтиб, бундай дейди:

“Бу жигаргўшалари минглаб хурсандчиликка эришиб, ўта сарафроз бўлдим ва хатни ўқиб билдимки, менинг муддаоимга сидқидилган фикр билдирилган...”

Бу “муддао” Ҳамзанинг Тошкентга сайёҳатга бориш илнжи эди.

Ҳамза, ниҳоят, ҳаётида рўй берган катта янгиликни отасига хабар қилиб, ёзади:

“...Хат келтирувчи Мулла Хидирали номли мусофир ва “усули жаид”га муаллим Авлиё ота тобеи ва қадрдон Қори домла саёҳат учун Тошкандга борар эканлар. Жаноблари-

нинг хизматига тайинландим, бир-икки кун меҳмон бўладилар, гуноҳимни афв этгайлар”.

Шундай қилиб, Ҳамза Наманган мадрасасидаги жорий имтиҳонларни топширганидан кейин, уч-тўрт кунлик таътидан фойдаланиб, отасининг “қариб” (яқин) дўстлари Мулла Хидирали ва “қадрдон Қори домла” билан бирга Тошкентга келади. Бу воқеа бояги хатдан бир ой кейин, 1908 йил майининг тахминан 18–19-кунларида рўй берган. Бинобарин, Наманган мадрасасидаги таътил ҳам худди шу кунларга тўғри келган.

Бухорода суннийлар ва шиалар жанжали. Ҳамза Тошкентга қилган илк сафари чоғида — 1908 йилнинг 20 майида Шайхонтахур маҳалласида бўлган эса-да, тошкентлик маърифат ва маданият аҳли билан танишиш имкониятига эга бўлмаган. Кўп ўтмай, шоир ҳамроҳлари билан яна Наманганга қайтган.

Ҳамза Наманган мадрасасини тугатиб, ўрта диний таълимни олгач, отасининг хоҳиш-иродаси билан 1909 йили Бухорога ўқишга боради. Шоирнинг таржимаи ҳоли совет давлати идоралари учун ёзилгани сабабли унда Бухорога “Икромча домлада арабчани тамомлаш учун” боргани айтилган, холос. Ҳолбуки, у Бухорога диний билимларни эгаллаш, шунингдек, араб тилини мукамал ўзлаштириш мақсадида борган. Аммо суннийлар билан шиалар ўртасида кўтарилган қонли низо Ҳамза ниятининг амалга ошишига имкон бермаган.

Хўш, бу низо нимадан иборат бўлган-у, Ҳамза нима учун Когонга қочиб боришга мажбур бўлган?

Садриддин Айний “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” китобида ушбу низога алоҳида боб ажратиб, уни қуйидаги сўзлар билан бошлаган:

“Амир Музаффар аҳдига бир-икки қатла сунний ва шиалар орасида англашмовчиликлар чиққан бўлса ҳам, мазкур амирнинг талаби билан тез бостирилиб, аҳоли ва раис орасидан ғалабалар кўтарилиб, бир тўққан қарингושдек яшамокда эдилар.

Аммо ҳукумат маъмурлари орасида туташ нифоқ ва кудурат бор эди. Ҳақиқатда мунинг сабаби рақобат ва амал талашишдек эди. Бухоро амирлари ерлик ва элдор беклар-

нинг фитналаридан қўрқдиқлари сабабли ва зорат қушбеги-чилик каби катта мансабларни, закотчилик ва хазиначилик каби воридот манбаларини кўпинча Бухорога озчиликни ташкил қилган эронлик тоифасига топширур эдилар. Шунинг учун элдор беклар ва ерлик сипоҳилар, биттабъ бу фирқага қарши кўнгилларида гина сақлар эдилар.

Бурҳониддин раис эронлик тоифасидан бўлган Остонақул қушбегини орадан кўтармоқ учун кўлдан бери фурсат ахтармоқда ва фитна қўзғатмоқ чораларини ҳозирламоқда эди.

Шиа, сунний фитнаси учун ҳам Бурҳониддиннинг ўнг қўли ва муттафиқ табиийси Остонақул қушбегини айбли қилишга тиришгучи бу бангалар учун мактаб масаласи, жадид ҳам қадим низои катта баҳона бўлди. Муни-га Остонақулдан кўралар, кўп тухматдан иснод қиларлар эди. Лекин бу масала билан унга ошкора ҳужум этиш қийин бўлиб, бошқа бир фурсатни кутарлар эди. Буларнинг кутган фурсатлари 1338 йил 10 муҳаррам ойида воқе бўлди. (Ушбу сана кўчирма олинган Садриддин Айний “Асарлар”ининг 1-жилдида нотўғри берилган. Аслида, низо 1328 йили, яъни милодий 1919—1920 йилларда эмас, балки 1909 йилда рўй берган. — Н.К.). Мулла Қамар фитнани мундан бир йил бурун, 1337 ҳижрий муҳаррамда (тўғрироғи, 1327 йилда — Н.К.) қўзғатмоқчи эди”.

Хуллас, зикр этилган йил муҳаррам ойининг 10-куни Бухородаги майдонларнинг бирида бир гуруҳ маҳаллий жамоа ва эронликлар ҳазрати Хусайннинг таъзия маросимини ўтказаяётган пайтларида томошага йиғилган бир фарғоналик талаба азадорларнинг “Бухоро ва Туркистон одатига муҳолиф” хатти-ҳаракатларини кўриб, кулади. Баъзи бир қизиққон эронликлар бу кулгида ўз урф-одатларига нисбатан истехзони пайқаб, талабаларга ҳужум қиладилар. Бояги талаба бир-икки дақиқада мажруҳ этилади. Эронликлар қавмининг оқил вакиллари эса ишнинг оқибати ёмон бўлишини сезиб, мажруҳ талабани авбошлар қўлидан айириб олиб, бир уйга яширадилар. Лекин, “Эронликлар муллабаччани уриб ўлдирадилар!” деган овоза шаҳарни жунбишга келтиради.

Ушбу жанжал кўтарилган пайтда Садриддин Айний ҳам, Ҳамза тилга олган муфти Икром маҳзум ҳам, шаҳарнинг

бошқа ҳурматли кишилари ҳам нақшбандхон Султонхон ўғлининг уйидаги тўй мажлисида эдилар. Дафъатан Бурҳониддин раиснинг мулозимларидан бири мажлисга келиб, “Мен ўз кўзим билан кўрдим, эронликлар бир неча муллобаччани ханжар ва пичоқ билан уриб ўлдирдилар! Бу воқеадан мадрасаларга хабар бермоқ лозим!” деб чиқиб кетади.

Бундай фурсатни бир йилдан бери кутаётган Бурҳониддин ва мулло Қамарларнинг йўли очилиб, халқ ғалаёни бошланади. Ҳар икки томондан кўплаб киши ҳалок бўлади.

Ҳамза ана шу қонли ғалаён авж олган кунларда Бухоро заминига қадам қўйган эди. Бундай таҳликали кунларда Бухорода қолиш хавфли эканини кўриб, у Когонга қочиб боради ва у ердаги матбаада бир ойча ишлайди.

Ҳамзанинг Тошкентга иккинчи сафари. Ҳамза шу даврга оид хатларининг бирида Когонга боришдан мақсадини Кобул сафарини ихтиёр этганида, деб шарҳламоқчи бўлган. У отасига йўллаган хатида бундай сўзларни ёзган:

“...Сониян шуки, Бухорои шарифдан чиқиб, Кобул томон бораман, деб йўлга чиқиб, Когонга келган эдимки, Ҳожи Калимуллоҳ ибн Диловар Шоҳазим ҳожи марҳум мазкур бандани кўриб, ҳол-аҳвол сўрадилар. У киши Бухорои шариф зиёратидан ўзларининг томонга кетаётган эканлар. Мақсагани акамга арз қилган эдим, дилдорлик қилиб, кўп насиҳатлар қилиб, манъ қилдилар ва айтдиларки, банда бу йўлда етти йил бориб-келиб юрдим ва бу йўлнинг кўп машаққатлари ва азиматлари бор. Менга ҳамроҳ бўлинг, Тошкандга олиб берай. Мен сизга бир ҳужра топиб бераман; уч-тўрт кун истиқомат қилиб дуода бўлсангиз, зора сизнинг истиқболингизга бирор босаховат одам топилса, қўшиб юбораман ва ҳам қиблагоҳингиздан жавоб олиб бераман, деб кўп-кўп дилхоҳликлар қилиб, бирга олиб кетдилар”.

Тахмин қилиш мумкинки, Ҳамза бизга етиб келмаган хатида Бухорода рўй берган воқеалар ҳақида отасига хабар берган ва Бухоро мадрасасида таҳсил кўриш ҳаёти учун хавфли эканини ёзган. Бунга жавобан ибн Ямин Ниёз ўғли Ҳамзанинг Кобулга бориб, у ердаги ёхуд бошқа бирор нуфузли мадрасада олий диний таълим олишини маслаҳат берган. Ҳар ҳолда, Бухорога ота изми билан борган

фарзандининг ўзбошимчалик билан Кобулга кетмоқчи бўлганига ишониш қийин.

Шундай қилиб, Диловар Шоҳазим ҳожининг ўғли Ҳожи Калимуллоҳ Ҳамзани ўзи билан бирга Тошкентга олиб келади. Бу воқеа 1909 йил март ойининг иккинчи ярмида рўй беради. (Биз бу санани белгилашда суннийлар билан шиалар жанжали муҳаррам ойининг 10-кунда бўлгани ва Ҳамзанинг Когон матбаасида бир ой ишлаганини эътиборга олдик.)

Шу кундан бошлаб Ҳамза тошкентлик ҳамроҳининг Кадоват маҳалласидаги хонадонидида истиқомат қила бошлайди.

Ҳамза бу даврга келиб, диний билимлар билан бирга араб тилини ҳам яхшигина ўзлаштирган, форс-тожик тилини эса иккинчи она тили, деб билган, шунингдек, ота касби табобатдан ҳам унча-мунча хабардор киши эди. Унинг ана шу фазилати Тошкентда, айниқса, асқотиб, у “бир калима дарс ва озгина табобат” орқасида кундалик турмуш харажатларини қоплаб юради.

Агар тахминимиз тўғри бўлса, Ҳамзани ўзига ҳамроҳликка олган кимса Кадоват маҳалласидаги масжиднинг имоми бўлган. Ҳамза икки-уч кун унинг уйида яшагач, “имом” унга масжид ҳужраларидан бирини бўшаттириб, палос солиб берган. Ҳамза шу ҳужрада яшаб, масжид “имом”ининг “хизматларини бажо қилиб юрган”. Шундай кунларнинг бирида нотаниш бир киши водийлик шоирни ахтариб келади.

“Ейиш-ичишдан кейин айтдиларки, — деб ёзади шоир нотаниш киши ҳақида, — бу киши Ҳожи Абдулла Тошкандий эди. Қарийб етти йилдан бери Магинаи мунавварада истиқомат қилар эканлар. Бу йил саёҳат тариқасида келибдилар ва барот ойларида қайтиб эканлар”.

Ҳамза яшаган ҳужрага Ҳожи Абдулла Тошкандий билан бирга, чамаси, “имом” ҳам бирга келган кўринади.

“Хизматларида, — деган у Ҳожи Абдулла тўғрисида сўзлаб, — сизга ўхшаган муллабачча керак экан. Агар қабул қилсангиз, бориш-келиш сарфларини дариф тутмайдилар. Қиблагоҳингизга хат ёзинг ёки бориб келинг; жавоб ва билет олиб келасиз. Билетнинг харажатларини ҳам берадилар”.

Ана шу тарзда 1909 йилдаёқ Ҳамзада мусулмон оламининг муқаддас жойларини зиёрат қилиш истаги туғилади.

Лекин Абдулла ҳожи ўз таклифини қанчалик кўп такрор этмасин, Ҳамза Макка ё Мадина сафарига бориш шарафидан вақтинча ўзини тияди. Бунинг сабаби шунда эдики, ибн Ямин фарзандига юборган хатида бировнинг ҳисобига муборак сафарга боришдан савоб келмаслигини айтган. Шу сабабдан Ҳамза 1909 йилнинг кўклам ойларида бошлаб Тошкентда муқим яшай бошлайди ва бошқа бирор сафарни ихтиёр қилмайди.

Ҳамзанинг Тошкентдаги ҳаёти. Шоирнинг юқорида тилга олинган қайдларида шу даврга оид яна бир ёзув бор: “1.Ҳожилардан: Ҳожи Калимуллоҳ Шоҳазимбой ўғли. Афсофи... Рисолаи тарих ...нчи сафҳасинда... Агрислари Эски Тошкандга, Себзор даҳасида, Каговат маҳалласидагур. Мулоқотимиз 1909 милодий 25 майда”.

Бу қайдларда Ҳамза билан 1909 йили мулоқотда бўлган бошқа бирор кишининг номи учрамайди. Ҳамза шу даврда, афтидан, Тошкентда машаққатли турмуш кечирган ва бошқа бирорта тошкентлик эл-юрт ҳурматида сазовор киши билан учрашмаган.

Тахмин қилиш мумкинки, Ҳамзанинг масжид ҳужрасидаги турмуши ҳам кўнгиладигдек кечмаган ва у кун кўришининг ўзга чораларни ахтара бошлаган.

Дастлабки ҳамзашунос мунаққидлардан бири Сотти Ҳусайн шу мавзуга оид қуйидаги муҳим маълумотни берган:

“Ёш шоир ўзининг келажакни, ўзининг тақдирини руҳоний буржуа ёшларининг намоянгаси сифатида эмас, балки фақат ўзининг кучига ва ўзининг ақлига ишонибгина кун кечириш кераклигини тушунар эди. У Тошкентда бир тикувчига шогирд бўлиб ишлай бошлагу”.

Ҳамзанинг шу йиллари Тошкентда ёзган ғазаллари унинг машаққатли турмуши ҳақидаги ҳужжатлар ўлароқ гавдаланади. Чунончи, у тикувчига шогирд тушган пайтидаги ҳолатини “мошинам” радифли ғазалида ҳажвий бўёқлар билан тасвирлаб, жумладан, бундай байтларни ёзган:

Аё дўстлар, ажойиб, енгил юради мошинам.
Ҳар чокда етти йўлдин ипни узади мошинам.

Гар келса қаҳри ногоҳ, солмай қулоқ сўзимга,
Этмиш ерни йиртиб, расво қилади мошинам.

Бекорчи ишга чаққон, вақти жадалда тикмай,
Пулдор ҳиндилардек аксин қилади мошинам.

Гар кўча узра қўйса, ҳеч аҳмоқ олмас уни,
Бир дардисар балодур, юз йил туради мошинам...

... Тошкентнинг жазирама ёз ойлари бошланмоқда эди. Эски шаҳар кўчалари ҳамда хонадонларидаги ҳаёт санитария ва гигиена талабларига мутлақо жавоб бермагани сабабли кундузлари пашша, оқшомлари эса чивин Ҳамзанинг тоқатини тоқ қилади. У ушбу манзарани Муқимий, Завқий сингари ҳажвнавис устозлари услубида бундай тасвирлайди:

Тошканд аро кўп эркан искаб топар пашша,
Ҳар ҳовлида ададсиз милён-ҳазор пашша.

Аср ўлмайин чиқарлар найзаларини тезлаб,
Ёпоннинг аскаридек рад-рад қатор пашша...

Бўлса бандада гўштинг, ногоҳ қурийди шўринг,
Устингда Воскресин бўлгай бозор пашша.

Қолмас бандада зарра қондин нишона ҳаргиз,
Мошинасини тиркаб қўймай сўрор пашша...

Бундай кулгили ҳолатлар тасвири билан тўла ғазаллар Ҳамзанинг шеърий истеъдоди шу вақтнинг ўзидаёқ баҳор чечакларидек очилиб келаётганидан дарак беради. Лекин у турмушининг оғирлиги туфайли ҳозирча тошкентлик маърифат аҳли билан яқинлашиш имконига эга бўлмайди. У ҳатто “муҳтарам устоз, олий муаллим” Мунаввар қори Абдурашидхонов билан ҳам учрашиш ва унинг илми нуридан баҳраманда бўлиш учун моддий аҳволининг яхшиланишини кутади.

Таниқли ҳамзашунос олим Лазиз Қаюмов Ҳамзанинг Сотти Ҳусайн тикувчи деб атаган киши билан боғлиқ ҳаёти тўғрисида бундай янги маълумотни берган:

“Ҳамза чопонфурушга сидқидил билан хизмат қилиб, пул топмоқчи, сўнг ўша пулни тўлаб, мактабда ўқиб, илм ол-

моқчи бўлади. Лекин топган пули озиқ-овқат, кийим-бошдан ортмайди. Охири Ҳамза тўнфурушнинг ўғли, ўзининг ўртоғи Машокир (Мамашокир — Н.К) дан пул сўрайди. У қарз бермайди-ю, лекин отасининг тикувчилари ёнида кечаси ҳам иш қилса, Ҳамзага отасидан ҳақ олиб беришини айтади. Ҳамза бунга рози бўлади ва кечалари билан тўн тикиш ва қавиш билан шуғулланади. Шу машаққатлар билан топган пулини тўплаб, ўқишга киради ва уни муваффақият билан битириб, ўқитувчи бўлади ”.

Ҳамзанинг шу йилларда ва кимнинг қўлида замонавий илмлардан таҳсил кўргани Лазиз Қаюмовга маълум бўлмаганидек, бизга ҳам равшан эмас. Лекин шу нарса аниқки, Ҳамза Тошкентдаги жаҳид мактабларининг бирида таълим олиб, тез орада ўзи ҳам ўқитувчилик орқасида рўзгор теб-рата бошлайди.

Жағидлар даврасига. Тошкентлик машҳур зиёлилардан бири Собиржон Раҳимийнинг ўғли профессор Ҳикмат Собиров томонидан эълон қилинган хотираларида бундай қимматли маълумот билан танишамиз.

“Мен... ўзимнинг биринчи ўқитувчилик фаолиятимни 1908 йилдан бошлаган эдим. Отам вафот қилгандан кейин маҳалла кишилари мендан мактаб ташкил қилишни сўрайдилар. Мактаб бизнинг ҳовлимизда — ҳозирги Тошкентнинг Октябрь райони (ҳозирги Шайхонтоҳур тумани — Н.К) даги 22-мактаб биноси ўрнида ташкил қилинди... Биз биринчи бўлиб ҳарфларни доскага ёзиш йўли билан ўқитар эдик...”

Ўқишларни янгича усул билан ташкил қилиш биринчи даврга руҳонийлар томонидан қаттиқ қаршиликка учради. Лекин дастлабки имтиҳонлар янгича усул билан ўқитишнинг... ғоят устунлигини кўрсатиб берди... Янгича усул билан бир йилда барча ўқувчиларнинг саводли бўлганликлари кўпчилик ота-оналарга жуда маъқул тушди, мактабнинг обрўси ошди, ўқувчиларнинг сони бир неча маротаба кўпайди. Шу муносабат билан яна бир қанча янгича усул билан ўқитиш қўлидан келадиган муаллимларни ахтардик. Кунлардан бир кун мен Себзор даҳа Хўжатарашкан (Чинортаги) маҳалласидаги Исмат қори домланинг мактабига иш билан бориб қолдим. Бу ерда янгича усул билан дарс бериб турган

ёш бир ўқитувчи билан танишдим. Бу киши Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий эканлар.

У бугдойранг, ўрта бўйли, ориқроқ, соқол-мўйлаби энди сабза қилган, кўринишидан 18–19 ёш чамасидаги йигит эди. У ичидан камзул, устидан қора беқасам чопон кийган, бошида фарғонача дўпписи бор эди. Қисқа давом этган суҳбатимизда Ҳамза иқтисодлик жиҳатидан қийналгани, Исмат қори домла ваъда қилган маошни ўз вақтида бермаётгани ҳақида шикоят қилди. Мен уни бизнинг мактабга ўқитувчиликка таклиф қилдим... Ҳамза бизнинг мактабимизда усули савтия (дастлабки савод чиқариш) бўйича дарс бера бошлади. Мен Ҳамзанинг айрим дарсларида бўлдим. Болаларга тушунарли тилда сўзлаши, шошилмасдан дарс олиб бориши менга, айниқса, маъқул бўлди”.

Собиржон Раҳимий Ҳамзанинг “Раҳимия” мактабида ишлаш вақтини баъзи хотираларида 1910 йилнинг февраль-марти, бошқаларида эса март-апрели, деб кўрсатган. Ҳамзанинг ўзи эса Собиржон ва Шокиржон Раҳимийлар билан улар хонадонида бўлиб ўтган мулоқотни 1910 йилнинг 2 октябри, деб қайд этади. Тахминимизча, Ҳамза 1909 йилнинг иккинчи ё 1910 йилнинг биринчи яримида Тошкентдаги жаҳид мактабларининг бирида замонавий маълумот олган ва шундан сўнг Исмат қорининг мактабида хизмат қила бошлаган. Агар тахминимиз тўғри бўлса, Ҳамзанинг Собиржон Раҳимий билан маърифат соҳасидаги ҳамкорлиги 1910 йилнинг октябрь-ноябрь ойларига тўғри келади.

Собиржон Раҳимий давом этиб, ёзади:

“Шу кўрсатилган икки ой ичига Ҳамза ҳовлимизда биз билан бирга яшади. Мен ва укам Шокиржон мактабдан бўш вақтларда кўпинча Ҳамза билан бирга бўлар эдик. Ҳамза билан ўша даврда чоп қилинадиган татарча газета ва журналлар, китобларни бирга мутолаа қилар эдик. Баъзи кунларда мутолаа ва баҳсларимиз ярим кечагача чўзилар эди. Бундан ташқари, Ҳамза билан томошаларга ҳам борар эдик. Бу даврда ҳали ўзбек театри ташкил қилинмаган, лекин рус театрлари бор эди, баъзан татар артистлари гастролга келар эдилар. Мен Ҳамза билан бирга бир неча маротаба русча ва татарча спектаклларга борганман. Ҳамза бу спектаклларни жуда қизиқиш ва ҳаяжон билан томоша қилар эди”.

Собиржон Раҳимий шу йиллари фотография билан ҳам шуғулланиб, Ҳамзанинг суратини олган. Ҳамза бу расмга “ярим белдан, қишки кийимда, бошида қундуз телпак ва қора чопон билан тушган”. (Бу расм ҳозирги “Ўзбекистон овози” газетасининг 1967 йил 15 январь сонисида эълон қилинган.)

“Ҳамза Ҳақимзода, — деб давом этади Собиржон Раҳимий, — бизниқига турганида шеър ҳам ёзар эди. Унинг болалар имтиҳонига бағишлаб ёзган шеърини биламан, лекин тексти эсимда қолмаган. Бу шеър ўша вақтда куйга солиниб, ўқувчилар томонидан айтилар эди. Шеърда имтиҳоннинг ғоят катта аҳамияти айтилиб, унга пухта тайёргарчилик лозимлиги таъкидланган”.

Ҳикмат Собиров отасининг Ҳамза тўғрисидаги катта илмий қимматга молик хотираларини эълон қилиш билан бирга уларга қуйидаги сўзларни ҳам илова этган:

“Яқинда Саломат ва Хосият аммаларим билан Ҳамза ҳақида суҳбат қилдим. Ҳар иккала амма ҳам Ҳамзанинг бизнинг хонадонда яшаганини эслайдилар. Ҳамза ҳозирги 22-мактаб рўпарасидаги бузилиб кетган ҳовлимизнинг иккинчи қаватида (болхонага) яшаган. У болаларга ашула ўргатар экан, уларни хор шаклида айтишга ҳам ундаган. Ўқувчи болалардан бирининг отаси ўшанда иккита манголина совға қилган экан. Бу рус асбобини Ҳамза билан отам сошлаб, баъзан куйларни чалишга ҳаракат қилишган”.

Ҳамзанинг 1899 – 1906 йилларда Қўқон, 1909 йилда Наманган мадрасаларида ўқигани, 1909 йили эса Бухородаги олий мадрасада ўқишни ихтиёр қилганини билган кишида шоирнинг ижтимоий қиёфаси ва дунёқараши тўғрисида бирёқлама тасаввур уйғониши мумкин. Гап шундаки, Ҳамза ХХ аср бошларида Туркистонда эса бошланган янги шабадалардан бебаҳра қолмаган. У таржимаи ҳолида ёзганидек, 1907 йили ҳаж сафарига отланган отасини Қашқарга ча кузатиб борганида, Уфа ва Боқчасаройда татар маърифатпарварлари томонидан нашр этилган газеталар билан танишиш имконига эга бўлган. Орадан бир йил ўтиб, Намангандаги мадрасада таҳсил кўрган вақтида эса ўша “газета-журналлари бировлар номига ёздириб олиб”, “қўлтуғига ёшуриб”, “шул мадрасанинг қозон қўядиган ҳужраларинда эшикни ичидан беқлаб, ўшанда ҳам қўрқуб-

қўрқуб” ўқиган. Айни пайтда у Намангандаги маориф тизимининг раҳбарларидан бири — Абдулла Тўқмуллин билан танишиб, билим доирасининг кенгайиши ва шеърый истеъдодининг тарбия топишига озми-кўпми эришган. Хуллас, Ҳамза 1909—1910 йилларда Тошкентга келганида тез суръат билан ривожланаётган жадидчилик ҳаракатидан узоқ бўлмаган, аксинча, дастлабки жадид мактаблари орқали саводсиз ва онгсиз аҳоли кўзини очишга шайланган илғор зиёлилардан эди.

Ҳамза Тошкентга келиши билан, қайд этилганидек, усули савтия мактабларининг бирида таҳсил кўриб, бу мактабдаги ўқитиш услубини эгаллаб олди. Ҳали маҳаллий театр тўдалари ташкил топмаган; демак, Европа тарзидаги миллий театр санъати пайдо бўлмаган бир пайтда Тошкентда фаолият олиб борган рус ҳамда гастролга келган татар театрларининг спектаклларига бориб, сахна санъати билан таниши ва унга ихлос қўйди. “Раҳимия” мактабида муаллимлик фаолиятини давом эттириши жараёнида — 1908 йилнинг 11 декабридан бошлабоқ пир сифатида ҳурмат қилгани ва этагини ушлагани Мунаввар қори билан тез-тез кўришиб, “миллий анжуманлар”да иштирок этди. Тошкентлик жадидларнинг бу “миллий анжуманлар”ида бўлиб ўтган суҳбатлар, шеърхонликлар мустамлака шароитида яшаётган халқнинг оғир иқтисодий ва маданий аҳволи билан танишиш Ҳамза дунёқарашида кескин ўзгариш ясади. Шу даврдан бошлаб у ўз олдига Фарғона водийсида усули савтия мактабларини очиб, ўз олдига, тошкентлик жадидлардек, халқни маърифатлаштириш вазифасини қўйди ва адабий фаолиятини ҳам худди шу ғояга бўйсундирди.

Рағ этилган севги. “Раҳимия” мактабида хизмат қилар ҳамда Собиржон ва Шокиржон Раҳимийлар хонадонида яшар экан, Ҳамзада мазкурларнинг сингилларидан бири — Адолатхонга нисбатан муҳаббат туйғулари пайдо бўлади. Шу даврда ёзилган ишқий ғазалларида шоир вужудида алангаланган бошлаган шу туйғу ва кечинмаларни бундай тасвирлайди:

Кел, эй жоно, мени ҳар қанча гирён айласанг майлинг,
Фироқинг ўтига жисмимни сўзон айласанг майлинг...

Мени бир ғамза бирла, эй пари, аввал асир айлаб,
Вафосиз, эмдиликда зору ҳайрон айласанг майлинг...

Шоир қалбида муҳаббат учқунларининг товланишига са-
бабчи бўлган қиз бу масалага қандай муносабатда бўлган?..
Бу ва бошқа шу таҳлитдаги саволларга қуйидаги ғазал сатр-
ларидан жавоб унгандек бўлади:

Нигоро, бўйла жаҳл или ғазабни оти ноз ўлмаз,
Рақибдан ўзга бу атвора ҳеч кас сарафроз ўлмаз...

Фақира ағниёлар хайр-эҳсон қилмаган бирлан
Қолуб очу яланғоч ҳақни ёзган ризқи оз ўлмаз...

Чамаси, шоир қалбида очилган муҳаббат чечаклари Адо-
латхонга ҳам, унинг акаларига ҳам хушбўй бўлиб кўринма-
ган. Бугун бўлмаса эртага, эрта бўлмаса бирор йилдан ке-
йин ўз шаҳрини қўмсаб, қадрдон кулбаси сари парвоз қила-
жак қушга адолат гулини раво кўрмаганлар.

Қуйидаги сатрлар шоирнинг шу кезлардаги нохуш кай-
фиятини ошкор этади:

Бўлмишам ошиқ, деголи ҳам уёлиб қўрқаман,
Ҳасратим айтай, деголи ҳам уёлиб қўрқаман.

Оҳ урарман тун-саҳарлар, сабру тоқат қолмади,
Айлагил шафқат, деголи ҳам уёлиб қўрқаман.

Қон оқиб кўзларимдан, йўлларингда интизор,
Бир қиё боқгил, деголи ҳам уёлиб қўрқаман.

Зулмати ҳижронда қолдим, бир мусофир зорман,
Кўп жафо қилма, деголи ҳам уёлиб қўрқаман...

Шоир севгисининг рад этилиши унинг Раҳимийлар хо-
надонида ортиқ туролмаслигига сабаб бўлди. У гарчанд со-
ҳиби хонадонлар билан кейинчалик ҳам хат орқали алоқа
қилиб турган бўлса-да, хайрлашди. Аммо на Қўқонга, на
Исмаат қорининг мактабига қайтмай, Тошкентнинг бошқа
бир гўшасига кўчиб бориб, ўша ерда усули савтия мактаби-
ни очди.

Қашқар дарвоза маҳалласига. Шоирнинг таржимаи ҳолида бу ҳақда қуйидаги маълумот учрайди: *“1910 йилда Қашқар дарвоза маҳалласига биринчи марта усули савтия мактаби очдим. Шу кундан муаллимликка киришдим”*.

Ҳамза архивида сақланган ҳужжатларнинг бирида шу мактабда таҳсил кўрган ўқувчиларнинг рўйхати бор: “1910 й. 12 декабрда, 1328 ҳижрий 23 зулҳижжадан бошлаб Тошкандда Қашқар дарвоза оғзидаги мактабда кечаси ўқувчилар исмлари” деб номланган бу рўйхатга кўра, зикр этилган мактаб уч синфдан иборат бўлган. 1-синфда 23, 2-синфда 10, 3-синфда эса 13 нафар ўқувчи таҳсил кўрган.

Ҳамза 1911 йилнинг эрта кузида Қўқонга қайтгач, Тошкентда орттирган педагогик тажрибалари асосида кечки мактаб очди. 1911 йил 27 сентябрь санаси қўйилган эълон — варақада у мазкур мактабдаги ўқув тартиби тўғрисида қуйидаги сўзларни ёзган:

“Кундуз куну ўқимоққа ожиз ўлуб, кечаси ўқимоққа ҳаваскор ўлон афандиларнинг муродлари ҳосил ўлмоғи учун кечалик мактаб очилди.

Мазкур мактабда 16 ёшдан 50 ёшгача қабул ўлуниб, мугдат икки ойдан тўрт ойга қадар. Хат-савод, ҳисоб тамом чиқарилур ҳамда арабча, форсча тилларни ҳам ўқуб, сўзламоқға муҳтож афандиларни қабул ўлуниб, мазкур мугдатда мумкин қадар билдирилур.

Мактаб очилур кеч соат 7 дан 11гача. Ўқиш бошланур 1 октябрдан.”

Ҳамзанинг Қашқар дарвоза маҳалласида очган мактаби ҳам тахминан ана шу тартибда иш юритган.

Зикр этилган рўйхатнинг сарлавҳасига кўра, Ҳамза милодий 1910 йилнинг 12 декабридан эътиборан мазкур мактабдаги ўқув ишларини йўлга қўйган кўринади. Лекин ҳижрий 1328 йилнинг 23 зулҳижжасини милодий йил, ой ва кунларга кўчирсак, ўша йилнинг 12 декабри эмас, балки 27 декабри чиқади. Ҳар ҳолда тахмин қилиш мумкинки, Ҳамза “Раҳимия” мактабини тарк этганидан кейин, 1910 йилнинг декабрь ойи бошларида Қашқар дарвоза маҳалласидаги Сойиббой ҳожининг масжидида яшай бошлаган. 1911 йилнинг 1 майида Ҳамза номига Қўқондан шу манзилга келган хатга асосланган ҳолда, у Тошкентда 1911 йилнинг ўрта-ларига қадар яшади, деб аниқ айтиш мумкин.

Абдулла Авлоний ва Ҳамза. Ҳамзанинг Тошкентда та-нишган ва дўстлашган биродарлари рўйхатида Абдулла Ав-лоний исми учрамайди. Аммо Ҳамза Қўқонга қайтиб бориб, у ерда жаҳид маърифатпарварларидан бири сифатида қиз-гин фаолият юрита бошлагач, шеърий ижодида, кутилма-ганда, Абдулла Авлонийнинг “миллий шеърлар”и билан ҳамоҳанг ғоялар янграй бошлайди.

Ҳамза фалакнинг гардиши билан Тошкентга келиб қол-ган йилларда бу ерда жаҳид шоирларидан иборат давра бўлган. Абдулла Авлоний шу давранинг пешқадам вакилла-ридан бўлиб, 1906 – 1908 йилларда “Шуҳрат”, “Осиё” газе-таларини нашр этган. Шундан сўнг Тошкентнинг Миробод маҳалласида маҳаллий болалар учун яна усули савтия мак-табини очиб, ўқитувчилик қилган. У ўзи ташкил этган мак-таблар учун 1911 йилда “Биринчи муаллим” ўқув қўлланма-сини, 1909 – 1915 йилларда эса тўрт бўлимдан иборат “Ада-биёт ёки Миллий шеърлар” китобини эълон қилган. Шу йиллари Тошкентда яшаган, нафақат жаҳид мактаби, балки жаҳид матбуоти ва жаҳид шеъриятига ҳам ўзида катта қизиқиш сезган Ҳамзанинг Абдулла Авлоний билан учраш-маган бўлишига ишониш қийин. Бизнингча, Ҳамза Тошкент-да яшаган кезларида Абдулла Авлоний сингари маҳаллий шоирлар билан учрашган эса-да, иқтисодий, руҳий ва бош-қа қийинчиликлар орқасида улар билан ҳамкорлик қилиш имконига эга бўлмаган. Аммо у Қўқонга қайтиб кетганидан кейин ҳам тошкентлик биродарлари билан алоқада бўлган ва худди шу пайтда А.Авлонийнинг “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим” ҳамда тўрт бўлимдан иборат “Адабиёт ёхуд Миллий шеърлар” китобини олиб ўқиган. Ва бу китоб-лар унинг кейинги ижодий ҳаётига катта таъсир ўтказган.

Ҳозир биз шоирнинг беш жилдлик “Тўла асарлар тўплами”да эълон қилинган “Миллий ашулалар учун мил-лий шеърлар мажмуаси” ва шу мажмуанинг давоми бўлмиш “гул” тўпламларини ташкил этган “миллий шеърлар”ни яхши биламиз. Айниқса, “Миллий ашулалар учун миллий шеър-лар мажмуаси”нинг ғоявий йўналиши, “Йиғла, йиғла, Тур-кистон, йиғла, Туркистон, Руҳсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон” матлаи билан бошланган “миллий шеър” Ҳам-зани қайта кашф этишимизда муҳим омил бўлди. Агар биз бу шеърни ва Ҳамзанинг 1915 – 1919 йиллар орасида нашр

этган бошқа “миллий шеърлар”ни А.Авлонийнинг “Адабиёт ёхуд Миллий шеърлар” тўпламидаги айрим асарлар билан ўзаро муқояса қилсак, уларнинг қайси шеърият чашмасидан униб чиққани маълум бўлади.

Сўзимиз асоссиз бўлмаслиги учун бир мисол келтирайлик:

Ётурсан тобакай гафлат қучоғинда, уён, миллат,
Жаҳолат жомасин устиндан ирғит, тур, замон, миллат,
Кетиб ҳамроҳлар, сан йўлда қолмақдан ўтон, миллат,
Тур, ўтмай вақт, ноз уйқусидан кўбдир зиён, миллат,
Кўзинг оч, ётма, гафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг, омон, миллат, омон, миллат.

А. Авлонийнинг бу ва бошқа шеърларидаги миллат дарди билан тўйинган гоёлари Ҳамзанинг жадидона шеъриятида катта акс-садо бериб жаранглайди. Худди шунингдек, Ҳамза Авлонийнинг “Биринчи муаллим” китобларидан фойдаланган ҳолда “Енгил адабиёт”, “Ўқиш китоби” ва “Қироат китоби” сингари педагогик рисолярини ҳам яратган.

Агар суннийлар билан шиалар ўртасида қонли воқеалар содир бўлмаганида, Ҳамза Бухорода қолиб, таҳсил олган ва араб тили бўйича билимини мукаммаллаштирган бўларди. Лекин унинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси” ва бошқа шу руҳдаги шеърий тўплamlари ҳамда педагогик рисолярини ёзилган бўлармиди ё йўқми, у ўзбек жаҳид адабиётининг улкан намояналаридан бири даражасига эришган бўлармиди ё йўқми — буни Яратганининг ёлғиз ўзи билади. Ҳар ҳолда шу нарса аниқки, Тошкент сафари Ҳамза ҳаёти ва ижодий фаолиятида кескин бурилиш ясади.

Шундай қилиб, Когонда иттифоқо тошкентлик Ҳожи Калимуллоҳи Диловар Шоҳазим ҳожи билан танишган Ҳамза Тошкентга келиб, адабий ижоди ва педагогик фаолияти учун муҳим туртки олди ҳамда жаҳидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган намояналаридан бири сифатида адабиёт оламига дадил қадам қўйди.

Ҳамза ва Мунаввар қори Абдурашидхонов. “Миллий ашулалар”ни варақлар ва халқ дарди билан суғорилган шеърларни кўрар эканмиз, мустамлакачилик йилларида

ночор бир аҳволга тушган халқ тақдири учун куюнган шорнинг руҳий изтироблари ва интилишлари билан яқиндан танишамиз. Туркистон ўша йилларда, Ҳамза таърифлаганидек, “Зулмат тоши ёғилса-да, кўзи очулмас, Руҳсиз тандур, ханжар урса, қони сочулмас” бир ўлка эди. Жадидлар, шу жумладан, Ҳамза ҳам ана шу ўлка ва унинг аҳлини уйғотишга бел боғлаган эдилар.

Ҳамза ижодига жадидчилик ғояларининг кириб келиши, юқорида айтилганидек, Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг муборак исми билан боғлиқ. Бу ҳақда сўзни давом эттиришдан аввал бир фактни қайта мушоҳада этиш лозим кўринади. Гап шундаки, ҳамзашунослар “Миллий ашулалар”нинг нашр этилиши ҳақида сўзлаб, унинг 1915 йилда тузилгани ва ўша йилнинг сентябрь-октябрь ойларида Қўқонда тош босмада чоп этилгани ҳақида маълумот бериб келганлар. Аммо Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг Ҳамза архивида сақланиб қолган хатларидан мажмуанинг нашр этилиш тарихига доир янги маълумот юзага чиқади.

Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг 1916 йил 1 январь санали хатидан маълум бўлишича, Ҳамза унга “Ферузахоним” асари, “Енгил адабиёт” рисоласи ва бир шеър китобини юбориб, устознинг шу асарлар ҳақидаги фикрини билмоқчи ва, иложи бўлса, “Туркистон” кутубхонаси ёрдамида чоп эттирмоқчи бўлган. Афтидан, Ҳамза Мунаввар қори Абдурашидхоновга зикр этилган асарлари билан бирга “миллий ашулалар”ни ҳам юборган. Устознинг 1916 йил 17 февралда битилган хати бу ҳақда маълумот берибгина қолмай, “Миллий ашулалар”нинг Қўқонда Ҳамза томонидан чоп этилгани хусусидаги фикрга ҳам аниқлик киритади. Мана, ўша хат:

“Бирогари азизим!

Мактубларингизга вақтида жавоб ёза олмағонлиғим хусусинда афвингизни истирхом қилурман. Китобларингизни кўрдим. “Миллий ашулалар”ингизни ўз исмингиздан таъб этдирдим. Яхши қоғозда 12 бет бўлиб, минг донаси 28 сўмларга тушди. Ҳозирга тахловчига. Баҳосини 6 тийин, почта ила 8 тийин қўйдим. Ҳаммаси бўлиб 895 нусха китоб бўлса керак. Қоғоз ва бошқа масорифлари ширкат (“Туркистон” ширкати назарда тутилмоқда — Н.К.) тарафидан тутулди. Эмгиликда ширкатга хизмат ҳақи учун неча нусха марҳа-

мат қилсангиз, маалташаккур, ортиб қолғонини ўзингизга юборурмиз. Фақат 28 сўмни кутубхонага тезроқ перевод қилувингиз рижа ўлинур. Аввалги шеър китобингиз қоғоз қаҳатлиги сабабли босилмай турубдур... “Миллий ашулалар” ингиз оз ва кичкина бўлгон сабабли бостурилди. Бошқа асарларингиз тўғрисида иншоолло билзот кўрушуб сўйлашурмиз. Боқий ихват.

Дўстингиз (имзо).

1917-16 /II”.

М. Абдурашидхоновнинг бу ва бошқа хатларига асосланган ҳолда шуни қайд этиш лозимки, биринчидан, Ҳамза Тошкентдан кетганидан кейин ҳам пир деб эътироф этгани сиймо билан мунтазам алоқада бўлиб, унга ёзган асарларини юборган ва унинг фикрини олиб турган; иккинчидан, у Мунаввар қори Абдурашидхонов ихтиёридаги “Туркистон” кутубхонасининг нашр имкониятларидан фойдаланиш ниятида бўлган; учинчидан, у “Ферузахоним”, “Енгил адабиёт” ва “Миллий ашулалар”ни устоздан олган “миллий сабоқлар”нинг амалий самараси сифатида, гўё ижодий ҳисобот тарзида унга юборган.

М.Абдурашидхоновнинг “Миллий ашулалар”ни Ҳамза номидан таъб эттиришининг сабаби шундаки, Тошкент жадидларининг отаси бўлган бу зот ўзининг тараққийпарварлик руҳидаги ишлари учун инқилобгача чор мустамлакачиларининг, инқилобдан кейин эса большевикларнинг доимий таъқиби остида яшаган. У ўзи ташкил этган “Хуршид” газетаси таъқиқланганидан кейин матбуот соҳасидаги бошқа ҳар қандай ташаббуси барбод бўлишини сезиб, дўстлари Абдулла Авлоний, Аҳмаджон Бектемиров ва бошқалар расмий муҳаррирлари бўлган газеталарга ҳаёт нафасини беришга аҳд қилган.

Сўз, модомики, М.Абдурашидхонов билан Ҳамза ўртасидаги ижодий алоқа устида борар экан, устознинг “Ферузахоним” бўйича баён қилган мулоҳазаларига ҳам тўхтаб ўтиш жоиз.

Мунаввар қори 1915 йил 4 ноябрда Ҳамзага ёзган хатида унинг “Ферузахоним” асари юзасидан бундай танқидий мулоҳазаларини устозлик ҳуқуқи билан баён этган: “Ферузахоним”нинг мавзуу бик яхши. Фақат ичигаги “малъун”, “бедин” каби адабдан хориж сўзларни чиқарилса, эшон ила

бойни — бедин ва малъунлиги сўз ила эмас, қилиқлари, ёмон ишлари ила кўрсатилса ҳамда “Чойи қўлида, сўзи бўғзида қолғон Норбобо ўрнидан турди-га, дўконга кетди” каби жумлаларни “Норбобонинг чойи қўлида, сўзи бўғзида қолди-га, ўрнидан туриб дўконга кетди” равишида ёзилса, гаҳо очиқ ва сучукроқ бўлурди. Ҳамда Мансур ила Ферузанинг мактублари бир оз қисқароқ бўлуб, суҳбатлари узайтирилса, муассирроқ чиқарди”.

Чамаси, Ҳамза устознинг бу танқидий мулоҳазалари асо-сида “Ферузахоним”ни тамомила қайта ишлаб, уни бошқа ном остида нашр эттирган. (Адабиётшунос Раъно Иброҳимованинг “Заҳарли ҳаёт” пьесаси “Ферузахоним”нинг қайта ишланган нусхаси эканлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳақиқатдан йироқ бўлмаса керак.)

Аммо совет танқидчилари М.Абдурашидхоновнинг юқорида келтирилган танқидий мулоҳазаларини мутлақо тескари талқин қилиб келдилар. Масалан, Сотти Ҳусайн “Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва фаолияти” номли китобида (1940) бундай деб ёзди: “1915 йилда Ҳамза ўзининг “Ферузахоним” номли театру асарини бостириб чиқариш учун жадидлар раҳбарининг бирига юборади. Ундан Ҳамза “агар сиз бой, муллаларга қаттиқ тегадиган ўрунларни олиб ташлаб, қайтадан ишлаб берсангиз, бостира оламиз”, деган жавобни олиб, ғоят ғазабланади”.

М. Абдурашидхонов, аксинча, Ҳамзанинг XX аср бошларидаги маърифатпарварлик ҳаракатига келиб қўшилиши, шу ҳаракат ғоялари билан тўйинган шеърлар, пьесалар ва публицистик мақолалар яратишига ўз ҳиссасини қўшди.

“Миллий ашулалар”нинг илғор жамоатчилик томонидан қизгин кутиб олинганлиги Ҳамзани мазкур мажмуанинг иккинчи бўлими — “Оқ гул” тўпламини нашрга тайёрлашга илҳомлантирди. Ҳамза бу тўпламини ҳам устозга юбориб, унинг ёрдамида нашр этилишига эришди. Аммо устоз бу сафар ҳам унинг Тошкентда, ўзи иштирокида чоп этилганини ошкор қилмади.

М. Абдурашидхоновнинг 1916 йил 17 апрелда Ҳамза номига йўллаган хатида “Оқ гул” тўғрисида қуйидаги сўзлар ёзилган бўлиб, улар бизни тўплам муқовасига битилган “Шоири Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, мулла Искандар Барат-

бой ўғли ноширлигида, 1914 йил 28 июль – 1916 йил 18 май сўзларига танқидий қарашга ундайди:

“Биродари азизим!

Мактубларингизни ҳар учи ўз вақтида етмиш ўлса-да, касрати машғулият жавоб ёзмакка мусоада бўлмади. “Оқ гул” ҳозир котибда, бугун ё эрта битуб матбаага берилур. Кечикувнинг сабаби котиб қўлида зарур бир китоб ўлдиги, “Оқ гул”ни ҳам шунга қўшуб бостурмоқ лозим кўрилдигидур. Матбаадан чиқиб тахлануб, тиклуб Сизга еткунча тахминан 20 кунлар ўтса керак. Бошқа китобларингиз ҳануз котибга ҳам берилгани йўқ. Мумкин бўлса, 20 сўм “Туркистон” кутубхонасига гўндуриб қўйилса, китоб чиққон кунни хизматингизга гўндирилур эди...”

Бу сўзлардан Ҳамзанинг ўша кезларда нашр этилган ва нашр этилмай қолган аксар китобларининг (шу жумладан, “Миллий ашулалар”нинг кейинги бўлимларининг ҳам) М. Абдурашидхоновга юборилгани маълум бўлади.

М. Абдурашидхоновнинг Ҳамза номига йўлланган хатларидан яна шу нарса равшан бўладики, шоир устозга фақат шеърӣ асарларини юборибгина қолмай, айни пайтда, сахна асарларини ҳам нашр эттириш учун юбориб турган. Аммо қўлёзма китобнинг чоп этилиши учун ижозатнома олиша олмаган. Лекин у ўз труппаси билан Тошкентга келиб, сахна асарини намойиш этмоқчи ё концерт бермоқчи бўлса, ижозатномани қандай олиш йўларини тушунтириб хатлар ёзган.

Хуллас, Мунаввар қори Абдурашидхонов ёрдамида жадидчилик ғоялари билан “чангланган” Ҳамза Октябрь тўнтарышига қадар бу маърифий ҳаракатнинг фаол қатнашчиларидан бирига айланиб, миллий уйғониш ғоялари билан йўғрилган “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси” ва “гул” тўпламларини яратди; бу ғоялар халқнинг турли қатламига етиб бориши учун 1917 йилдан бошлаб сахна санъати имкониятларидан ҳам фойдаланиш йўларини ахтариб, “Заҳарли ҳаёт” сингари пьесаларини ёзди, уларни кўпинча ўзи сахналаштириб, турли жойларда намойиш этди; Ҳамза эзгу ниятининг амалга ошиши йўлида наср имкониятларини ҳам ишга солиб, “Янги саодат” (1914) номли асари билан замонавий ўзбек миллий насрига Абдулла Қодирӣ ва Чўлпон билан бирга тамал тошини қўйди.

XX аср бошларида Абдулла Қодирий мукаммал бир шаклга кирган ва ҳаёт ҳақиқатига таянган насрга, Фитрат билан Чўлпон эса замонавий шеърятга тамал тошини кўйганларидек, Ҳамза миллий драматургиямизнинг яловбардоридир. Шубҳасиз, бу сўзлар Фитрат билан Чўлпоннинг наср ва драматургия равнақига кўшган ҳиссасини инкор этмайди, Ҳамзанинг эса шеърят ва наср бобидаги самарали изланишларига заррача бўлсин соя ташламайди.

Сўнгги йилларда ошкор бўлган кўплаб маълумотлар Чўлпоннинг 1897 йили эмас, балки 1898 йили, яъни Ҳамзадан тўққиз йил кейин туғилганидан шаҳодат бермоқда. Агар унинг 1938 йили отилганини эътиборга олсак, Ҳамзадан тўққиз йил кейин ёруғ дунёдан мосуво этилганлиги маълум бўлади. Гапнинг сирасини айтсак, бир авлодга мансуб бўлган бу ҳар иккала ёзувчи бир даврада яшабгина қолмай, бир ўлчовдаги умр ва фожиали тақдирни бошдан кечиришган. Аммо улар турлича инсоний сажияга эга бўлганлари ва турли ижтимоий кучлар таъсирида яшаганлари сабабли ўрталаридаги ижодий алоқа ҳам ҳар хил ҳолатлардан иборат бўлган.

10-йилларнинг ўрталарида жадидчилк руҳидаги саҳна асарлари билан эътибор қозонган Ҳамза Туркистон (Қўқон) мухторияти қонга ботирилгандан кейин жадид биродарларидан бирмунча узоқлашди. Тўрт бўлимдан иборат “Фарғона фожиалари” номли саҳна асари Ҳамзанинг бошқа соҳилга ўтганидан дарак берди. Натижада кечаги биродарлар матбуотда бу асарни кескин танқид қилиб чиқдилар. “Адабиёт қули” мустаор тахаллусли мунаққид “Иштирокиюн” газетасининг 1919 йил 4 октябрь сонисида, бошқа бир муаллиф шу газетанинг ўша йилги 17 октябрь сонисида пьеса ва у асосдаги спектаклга салбий муносабатда эканликларини намойиш этдилар. Бироқ Ҳамза “Фарғона фожиалари”ни турли шаҳарларда намойиш қилишда давом этди. Асар бўлимларидан бирини Тошкент саҳнасида кўрган Чўлпон “Туркистон” газетасининг 1924 йил 14 октябрь сонисида “Тарихнинг зарарлик такаррури” деган мақола билан чиқиб, Ҳамзани 1919–1920 йилларда Фарғонада рўй берган қонли воқеаларни нотўғри акс эттиришда айблади.

Ҳамзашуносларнинг иккинчи авлоди бизга етиб келмаган бу асарни “бадий жихатдан пишиқ бўлмаса ҳам, ундаги воқеалар жанговар революцион давр билан боғланган ва кучли агитацион аҳамиятга эга”, деб баҳолаганлар. Аммо ҳамзашунослик илмининг қалдирғочи Сотти Ҳусайн ўша йиллардаги театр оламининг тирик гувоҳи сифатида асар ҳақида бундай фикр билдирган: *“Ҳамзанинг кўп драма асарлари ичидан “Фарғона фожиаси” ва “Лошмон”ларга тўхташ керак. Бу асарлар граждандар уруши вақтида кўп қўйилган. Афсуски, у асарлар бизнинг қўлимизда йўқ. 4 сериядан иборат бўлган “Фарғона фожиалари”ни ўйнаган актёрлар, кўрган томошабинларнинг гувоҳлиги ишимизга бирмунча ёрдам беради. “Фарғона фожиалари” босмачиларнинг зулмини кўрсатиб, унга қарши халқнинг ғазабини уйғотади, манфаати йўлида қилган жонкуярликлари учун босмачилар томонидан ваҳшиёна ўлдирилган большевик қаҳрамонларни, уларнинг мардларча курашганликларини кўрсатади”*.

Тўрт бўлимдан иборат ва ҳар бир бўлими алоҳида намойиш этилган бу асарда Октябрь тўнтаришидан кейинги воқеликнинг тўғри тасвир этилган нуқталари ҳам бўлгани шубҳасиз. Бироқ асарнинг асосий ғоявий йўналиши Сотти Ҳусайн томонидан таърифланган масалага қаратилганининг ўзиёқ Ҳамзанинг 20-йиллар аввалида нотўғри ижодий маррада турганини кўрсатади. Бинобарин, большевикларнинг Туркистон мухториятини тугатиш баҳонаси билан Фарғона водийсини қонга ботирганларини ўз кўзи билан кўрган ва бу ҳолни “Бузилган ўлкага” шеърида ёниб акс эттирган Чўлпон Ҳамзанинг бу асарига лоқайд қараб туrolмади:

“Фарғонанинг 1919 ва 1920 йиллари эсингизда бордир. Фарғонада оққан ҳақли ва ҳақсиз қонларнинг ҳиди Тошкент ва Самарқандларни эмас, Москва ва Ленинградни ҳам тугтиб кетди...”

Ҳодиса ва воқеалар шу қағар тез ва шошилишиқ билан юз кўрсатдирларким, уларни тарих бетларига жойлаб қолмоқ ҳам жуда қийин бўладир.

Фарғонада ҳам шундай бўлди. Кечаги воқеалар бугун эсдан чиқди. Эртанги воқеалар олдида илгари кунгиси ҳеч нарса бўлмай қолди. Ақллар ҳатто шу воқеаларга гувоҳ бўлатурғон бир тарих борлигини ўз доираларига сиғдира олмай қолдилар.

Ҳамза Ҳақимзоданинг 6—7 бўлакдан иборат ва луолалиқ (сенсационный) “Фарғона фожалари” ана ўшал ҳовлиқишнинг мевалари эди”.

Ушбу мақола Ўзбекистон большевикларининг бош газетасида босилгани учун Чўлпон асарнинг ғоявий йўналишидаги хатоликларни кўрсатиш имконига эга бўлмаган. Аммо шу сатрларнинг ўзиёқ унинг “Фарғона фожиалари”га бўлган салбий муносабатини ифодалаб турибди.

“Иштирокиюн” ва “Туркистон” газеталарида босилган ҳар учала мақолани Чўлпонники деб ўйлаган Ҳамза ушбу пьеса афишасининг орқа бетига “Уч карнакка бир пуф!” сарлавҳали памфлет ёзади. Шу кезларда ҳар бир асарни совет ҳукумати идораларининг буюртмаси билан ёзган ва улар томонидан қўллаб-қувватланган Ҳамза Чўлпоннинг аччиқ сўзлари тагида бошқа гап ётганини илғамайди. Ҳолбуки, у Ҳамзани Маннон Уйғур раҳбарлигидаги театр труппасининг изидан боришга, ўз халқи манфаатлари йўлида хизмат қилишга чақирмоқчи эди.

Чўлпон билан Ҳамзанинг яқиндан танишуви ҳам Уйғур ташкил этган труппа фаолияти билан боғлиқ. Ҳамза 1919 йили Тошкентда икки ойча яшаганида, бу труппа билан мустаҳкам алоқа ўрнатди ва Уйғур билан ижодий ҳамкорлик қилди. Худди шу даврда Чўлпон Ҳамзани ўзбек миллий театрининг истеъдодли арбобларидан бири сифатида кашф этди. Аммо у бунга қадар “Бой ила хизматчи” муаллифини даставвал шоир сифатида билар ва ҳурмат қилар эди.

Чўлпон “Садои Туркистон” газетаси идорасида хизмат қилган кезларида ана шу ҳурмат боис уни ўз шеърлари билан газетада қатнашишга таклиф этган. Ҳамза архивида сақланиб қолган ҳужжатларнинг бири Қўқондаги “Ғайрат” деб номланган китоб дўконига Ҳамзага бериш шарти билан юборилган. Чўлпон 1916 йил 6 декабрь санали бу хатда қўқонлик шоирга бундай сўзлар билан мурожаат этган:

“Муҳтарам Ҳамза афанди! Илтимос қиламан, ушбу хатни олув билан тезлик ила “Садои Туркистон”нинг биринчи ададига бир яхши шеър, газета хусусинда, ёзуб юборинг.

Адрес бу: Андижан, редакция газеты “Туркестанский голос”, “Садои Туркистон” учун.

Эҳтиром билан идора номина Абдулҳамид”.

Жавоб хати учун ҳам ҳизмат ҳақи тўланган бу почта карточкаси 8 декабрь куни Андижондан жўнатилиб, эртасигаёқ Қўқонга етиб борган. Чўлпон жавобни, иложи бўлса, декабрь ойининг 10–12-сига қадар юборишни сўраган бўлса-да, тезкор шоир, афтидан, декабрнинг 9–10-кунларидаёқ ўз шеърини юборган кўринади. Чўлпон 12 декабрь санали хатида Ҳамзадан шеърни олганлигини хабар қилиб: *“Шеър яхши. Газета саҳифасини зийнатлар, яна ёзингиз”*, деган ва шу руҳдаги гаплардан сўнг *“Газета ифак материяга босилмайгур, бир донани сандуқда сақларсиз”*, деб қўшиб қўйган.

Афсуски, жаҳид журналист ва ёзувчиларнинг ўша кезлари чор оҳангаси томонидан ёпилган “Садои Туркистон” газетасини қайта тиклашга қаратилган уринишлари натижа бермади. Ҳатто уларга марҳамат кўрсатмоқчи бўлган Туркистон генерал-губернаторининг Андижондаги “ишонган тоғлари” ҳам бу масалада ожизлик қилдилар. Шунинг учун “Садои Туркистон”нинг Ҳамза шеъри терилган сони ҳам, бошқа сонлари ҳам умуман босмадан чиқмади.

Чўлпон 1924–1927 йиллари Москвадаги ўзбек драма студиясида таржимон ва адабий эмакдош вазифасини бажарди. Студиячилар ўқишни тугатиб, Фарғона водийси шаҳарларида ҳисобот спектакларини намойиш этганларида, Ҳамза малакали ўзбек театрининг туғилганини кўриб, бу қувончли воқеа билан қаламкаш дўстини ҳам табриклади.

Шу унутилмас воқеадан бир йил аввал студиячилар Фарғона водийсига дастлабки ижодий ютуқларини намойиш этиш учун келганларида, Чўлпон билан Уйғур Марғилонда иттифоқо Ҳамза труппасининг собиқ артисти Миршоҳид Мироқиловни учратиб қоладилар. Ноёб комик истеъдод соҳиби ўша кезларда ўзи ташкил этган труппа билан Марғилонга келган ва “Фарҳод ва Ширин” спектаклини кўрсатишга тараддуд кўраётган экан. Дўстлар Марғилондаги чойхоналардан бирида ўтириб, ўша кезларда Аввал қишлоғида яшаётган Ҳамзага навбатма-навбат хат ёзадилар. Чўлпон Миршоҳид Мироқиловдан кейин у бошлаган хатни бундай давом эттирган:

“Қадим қадргон Ҳамза!

Москвадаги ўзбек театр мактаби билан бирга Марғилон ва Сим (Фарғона – Н.К.) ларга келиб, бир кеча қўниб ўтдик.

Мақтабимиз келгуси йилда тугайдур ва ундан сўнг асосий ўзбек театруси тузиладур. Шуни назарга тутиб, Сизнинг қаламингизга баракат тилаймиз. Опера ёки оперетта ёзинг, демайман, у иш — доҳийларининг иши. Вақти-ла балки ёзарсиз, ҳозирға драм, чолғили драм ва комедиялар ёзишингиз лозим. Такрор қаламингизга барака тилаб,

Чўлпон”.

1926 йилнинг 8 июль куни ёзилган бу хат Чўлпон билан Ҳамзанинг дўстона муносабатлари 1924 йилдаги “ижодий тўқнашув”дан кейин дарз кетмаганини кўрсатади. Ижодий ҳаёт фикрлар тўқнашуvidан иборат эканлигини яхши тушунган дўстлар бир-бирларига нисбатан кек сақлашмаган, аксинча, янада яқинлашган эдилар. Буни 1927 йилдаги “Терговчи” ҳисобот спектаклидан кейинги учрашув яна бир бор тасдиқлади.

Турли ҳужжат ва хотиралар шундан далолат берадики, Чўлпон ўзининг айрим пьеса ва ҳикояларини Ҳамзага танишиб чиқиш ва, эҳтимол, шу асарлар асосида спектакллар тайёрлаш учун берган. Агар бу икки улкан ижодкор ўртасида ишонч ва ҳурмат бўлмаганида, уларнинг ижодий ҳамкорлик қилиши мумкин эмас эди.

Ҳамза архивидаги қуйидаги ҳужжат шу нуқтаи назардан эътиборга сазовор. Миршоҳид Мироқилов труппасига алоқадор бир шахс Ҳамзага бундай мазмундаги хатни ёзган:

“Ҳамза ака! Сизга илтимос шулки, шу борган киши билан мендан олғон Чўлпонни “Икки кўриниш” деган пьесасини юборишингизни сўрайман. Чунки қишлоқдан бир киши келиб, шу пьесани олиб кетиш учун қараб ўлтуруибдур. Ҳовлингизга 3 мартаба бориб тополмадим.

Эҳтиром билан:

Имзо.

1-XI -27 й”.

Чамаси, Ҳамза “Икки кўриниш”ни шу куниёқ труппага етказган. Миршоҳид Мироқиловнинг 1927 йил 2 ноябрь санали ушбу хатидан труппанинг Чўлпон пьесаси билан танишгани ва уни саҳнага қабул қилганлиги маълум бўлади:

“Ҳамза афанди. Сиз кетгандан кейин ўртоқ Ҳакимов билан Бобоев келиб, Чўлпон пьесасини ўқиб чиқилди. Шулар ар-

тистларни хоҳишига қараб, янгиликни назарда тутиб, репетиция қилинсин, деб Бобоев менга топширди. Ролларни бўлиб, тақсим қилдик. Иккинчисига Сизни комедиянғизни кўймоқчи бўлдик. Сизга ўртоқ, Тўраевни юбордик.

Миршоҳид.

2-ХІ-27”.

Афсуслар бўлсинки, Чўлпоннинг “Икки кўриниш” пьесаси бизга етиб келмаганидек, Ҳамзанинг ҳам қайси асари Миршоҳид Мироқилов труппаси томонидан саҳналаштирмақчи бўлгани ва бу асарларнинг кейинги тақдири номаълум бўлиб қолмоқда.

Шубҳасиз, Чўлпон билан Ҳамзанинг ижодий муносабатларида нохуш ҳолатларни ҳам бўлмаган, деб айта олмаимиз. 20-йиллардаги мафкуравий талатўплар даврида бу сиймолар бир-бирларини тушунмаган ҳоллар ҳам бўлган. Чунончи, Олтой 1965 йили ёзган Ҳамза ҳақидаги хотирасида уни, ўзи сингари, “чўлпончилик”ка қарши курашган киши сифатида тасвирлаб, бундай деган эди: “*Маориф ва ўқитғувчи*”журнали редакциясида бўлиб ўтган суҳбатни унута олмаيمان. Ҳамза ўз асарларини журналда нашр эттириш учун кирган эди. У ўша даврдаги адабиёт камчиликларини танқид қилиб, мактаб деворий газеталарида Чўлпон руҳи тарқалганлигидан шикоят қилди. Бу суҳбат Ҳамза роял олиш учун ҳаракат қилиб юрган вақтларда бўлиб ўтган эди”.

Олтойнинг бу хотирасида ҳақиқат зарраларини йўқ, деб бўлмайди. Чиндан ҳам, 1918 йил воқеаларидан кейин ўз истеъдодини совет тузумини мустаҳкамлаш ишига кўпроқ сарф этган Ҳамза Чўлпоннинг большевиклар тузумига қарши қаратилган асарларини қабул қилолмади. Чўлпоннинг қуйидаги хати ҳам бу икки санъаткор ўртасида баъзан англашилмовчилик ҳоллари бўлиб турганидан шаҳодат беради:

“*Азизим Ҳамза афанди! “Алдар кўса” ҳикоясини лутфан менга қайтарингиз, вақти билан театр ишиндан хабардор кишилардан мураккаб бир комиссия Сизнинг доҳийлик шарафин қозондирган асарингиз ила меним “Кўса” ҳикоямни кўрар вақтини берар. Менга “ҳасадчи” деган бўҳтонингизга қарши ёзилмиш жавобим эса яқин орада газетада чиқар ва шу вақт англарики, “Қаландар” имзоси ила ёзилмиш*

ҳажвий шеър Сизнинг шаънингизга оид эмасдур ва Сизга “Кўса” ҳикоясини бермасдан, “Менинг шеъримни ўқуб бер!” деб ёлинмасдан илгари ёзилмишдир. Шунга қадар афвингизни бажо этаман.

Ҳасад қилсам, арбобина қиламан, Сиз зўр кишисиз, ҳасад қилубгина етуб бўлмас.

Боқий эҳтиром ила:

Чўлпон”.

Санаси номаълум бу хатдан маълум бўлишича, Чўлпон “Алдар кўса” деган ҳикоя ҳам ёзган. Чўлпон билан Ҳамза ўртасидаги муносабатнинг таранглашишига эса унинг гўё Ҳамза ҳақидаги “Қаландар” имзоси билан ёзилган ҳажвий шеъри сабаб бўлган.

Икки замондош ёзувчи ўртасидаги бундай ғалат ҳолатларнинг бўлиши фақат уларнинг турли инсоний сажия ва дунёқарашга эгаллиги билан эмас, балки уларни қуршаган муҳит билан ҳам белгиланган. Зеро, шу йилларда Ҳамзани ўз тарафига жалб этган кучлар ундан халқ ва ватан манфаати йўлида курашаётган кишиларга қарши курашда фойдаланмоқчи бўлганлар. Ҳамза буни тушунганми ё йўқми, ҳар қалай, у бошқа соҳилдаги қаламкаш биродаридан бутунлай юз ўгирмаган. У 1928 йили Аввал қишлоғида яшаб, қайнаб ижод этар экан, шу ерда еттита асарини Марказ онг-билим қўмитасига юбормоқчи бўлганида, бежиз бундай сўзларни ёзмаган: “Ҳозирча “Яллагилар”ни юбордим, яна кам-кўсти бўлса, Чўлпон билан бамаслаҳат тузатиб берсам керак”.

Совет ҳокимиятининг суяги қота бошлагани сайин бу икки ёзувчи ўртасидаги масофа гоҳ узайиб, гоҳ яқинлашиб турди. Уларнинг ўзаро яқинлашишини эмас, аксинча, ажралишини истаган ва шундай ғайри ният билан яшаган кучлар эса бу ҳар икки ёзувчини ижоди айна гуллаган пайтида маҳв этиб ташлади.

ФУЛОМ ЗАФАРИЙ (1889–1937)

Миллий мусиқали театр асосчиси

Ижтимоий фаолияти. 10-йилларнинг ўрталарида дастлабки асарларини яратган жаҳид драматургларидан бири Фулом Зафарий Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Хуршид, Ғози Юнус, Мўминжон Муҳаммаджонов (Тошқин) сингари Тошкент адабий муҳитининг кўзга кўринган намояндасидир. Шу давр ўзбек адабиёти, публицистикаси, театри ва мусиқасининг туғилиши ҳамда шаклланишида унинг ҳам хизматлари оз эмас.

Бугунги адабиёт мухлислари Фулом Зафарийни ғойибона биладилар, холос. “Ҳалима” мусиқали драмасининг Туроб Тўла таҳририда қайта саҳна юзини кўрганини истисно қилганда, сўнги етмиш йил ичида унинг бирорта асари нашр қилинмаган ва саҳналаштирилмаган. Даврий матбуот ҳам уни жуда оз эслаган. Ҳолбуки, Фулом Зафарийнинг номи ўзбек маданияти тарихида ҳам мусиқали драма театрининг асосчиси, ҳам шоир ва бастакор сифатида қолади.

Ўзбек адабиёти ва театри тарихида “Падаркуш”нинг дунёга келиши катта тарихий воқеа бўлди. М.Бехбудий бу ягона саҳна асари билан ўзбек миллий драматургияси ва театрига пойдевор қўйди. Бу асар 1913 йили нашр этилиши билан ҳаваскор театр тўда (труппа) лари томонидан саҳналаштирилди. “Падаркуш”да олға сурилган янги тарихий давр ғояларини халқнинг жаҳолат ва нодонлик оғушида яшаётган қисмига етказиш истагида миллий театр тўдалари майдонга келди. Ана шундай театр тўдаларидан бири кейинчалик театр мақомини олган “Турон”дир.

“Турон” тошкентлик жаҳидлар туфайли оёққа туриб, “Падаркуш”ни намоиш этиши биланоқ зиёлилар ўртасида театр санъатига қизиқиш, айниқса, авж олди. Ҳатто хатсаводдан озгина хабардор кишилар ҳам Бехбудий таъсирида пьесалар ёзишга киришдилар. Улар орасида Фулом За-

фарий ҳам бор эди. Лекин унинг “Бахтсиз шогирд” пьесаси бу тоифадаги асарлардан фарқ қилган бўлса керакки, ўзбек театри тарихига бағишланган илмий ишларда ҳамон тилга олиниб келади.

Фулум Зафарий 1889 йилда Тошкентнинг Зарқайнар маҳалласида туғилди. У 1927 йилда ҳибсга олинганида Каттабоғ маҳалласидаги Холиқов деган кишига қарашли 71-уйда ижарада яшаган. Шу кичкина фактнинг ўзиёқ кўп болали оилада туғилган шоирнинг ўртамиёна турмуш кечирганидан дарак беради. Дастлабки маълумотини Хўжа Аҳмад ва Кўкалдош мадрасаларида олган Фулом Зафарий, дўсти Абдулла Қодирий сингари, рус-тузем мактабида ҳам таҳсил кўрган. У ўқишни тугатгач, 1912 йили Ўш шаҳрига бориб, икки йил давомида “усули жаид” мактабида болаларга сабоқ берган. 1914 йилда Тошкентга қайтган Ф.Зафарий маҳаллий жаидлар билан яқинлашган ва 1915-1916 йилларда “Турон” жамиятига аъзо бўлиб кирган. Жаид матбуоти ва театрида олға сурилган янги фикр ва ғоялар уни Абдулла Авлоний, Низомиддин Хўжаев сингари таниқли маърифатпарварлар ва санъаткорлар даврасига етаклаб келган. Ва у 1916–1921 йилларда мазкур театрда актёр ва драматург бўлиб ишлаган.

“Турон” жамияти ва театри атрофида уюшган жаидлар 1917 йил Февраль воқеаларидан кейин ўзларини халқ ва мамлакат тақдири олдида масъулиятли, деб билдилар. Чор салтанатининг Февраль инқилоби натижасида емирилиши улар дилидаги мустақиллик қўшиғини мавжлантириб юборди. Кўп ўтмай, Тошкентда “Шўрои ислом” жамияти тузилди (1917 йил, март) ва бу жамият собиқ чор ҳокимияти тасарруфида юз берган сиёсий вазиятдан фойдаланишни ўз олдида асосий мақсад қилиб қўйди. Аммо миллий кучлар ичидаги анъанавий парокандалик ва зиддиятлар туфайли большевиклар 1917 йил ноябрида ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Маҳаллий халқни назар-писанд қилмасликда ҳатто чор амалдорларини ҳам йўлда қолдирган большевиклар янги ҳокимиятга ўзбек халқининг бирорта вакилини яқинлаштирмадилар. Мустамлакачилик сиёсати ҳамон давом этаётганини кўрган “шўроиислом”чилар Тошкентда мусулмонлар қурултойини чақириб, ҳукумат идораларидаги лавозимларнинг тенг ярмини маҳаллий

кадрларга беришни талаб қилдилар. Большевиклар эса бу талабни қатъий рад этдилар. Шундан кейин “Шўрои ислом” 1917 йилнинг 26 – 29 ноябрь кунларида Қўқонда умум-мусулмонлар қурултойини ўтказиб, Туркистон Мухторият ҳукуматининг барпо этилганини эълон қилди. Янги сайланган ҳукумат аъзолари Ўзбекистондаги барча мусулмонларга мурожаат этиб, Мухториятни қўллаб-қувватлашни илтимос қилдилар.

Шу мурожаатга жавобан “Турон” театри биносида Тошкент мусулмонларининг йиғилиши бўлиб ўтди. Бу йиғилишда М.Абдурашидхонов, С.Турсунхўжаев, С.Тиллахонов, Афандизода, Норбўтабеков сингари “Шўрои ислом”нинг раҳбарлари иштирок этдилар. Улар орасида Фулом Зафарий ҳам бор эди. Юртдошларининг ватан ва халқ тақдири билан куюнаётганларини кўрган санъаткор жадидчилик ҳаракатининг янги даври бошлангани ва бу давр илғор ёшлар олдига янги вазифалар қўйганини тушунди. Йиғилиш Туркистон Мухториятини барча воситалар билан қўллаб-қувватлаш, аҳоли ўртасида тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориш, мудроқ юртдошларни уйғотиш ҳақида қарор қабул қилди. Фулом Зафарий шу қарордан кейин Босит Қориев, Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Аброр Ҳидоятлов билан бирга халқнинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш ишига бел боғлаб киришди. Агар 1937 йилдаги тергов материалларидаги маълумотлар тўғри бўлса, у 1917 йил 14 декабрда — Муҳаммад пайғамбарнинг мавлуд кунинда большевиклар томонидан ҳибсга олинган юртдошларини озод қилишда иштирок этди.

“Шўрои ислом”нинг фаоллашганидан хавфсираган большевиклар жамият аъзоларини қаттиқ назорат остига ола бошладилар. Аммо кутилмаганда, 1919 йил 18 январдан 19 январга ўтар кечаси ўлка ҳарбий комиссари К.П.Осипов раҳбарлигида ҳарбий исён кўтарилди ва исёнчилар шу тунниёқ 14 Туркистон комиссарини отиб ташладилар. Ўлкадаги сиёсий воқеаларнинг кескин тус олиши фаолияти суслаша бошлаган “шўрои ислом”чиларда большевикларни Туркистон тупроғидан улоқтириб, миллий давлатни барпо этиш умидини қайта тирилтирди. Ф.Зафарий С. Турсунхўжаевнинг топшириғига кўра, большевикларга қарши исён кўтарган К.П.Осиповнинг маҳаллий аҳоли ўртасидаги об-

рўсини қўтариш мақсадида Эски шаҳарда тарғибот ишларини олиб борди.

Осипов қўзғолони бостирилгандан кейин нафақат собиқ чор амалдорлари ва зобитлари, балки маҳаллий зиёлилар ва руҳонийлар ҳам қаттиқ таъқиб остига олиндилар. Вазият яна большевиклар фойдасига ўзгарди. Большевизмга қарши кураш тактикасини ўзгартириш зарурлигини тушунган М.Абдурашихонов маслақдошларини большевиклар партиясига аъзо бўлиб киришга ва давлат идораларига ўрнашиб олиб, халқ ва мамлакат манфаатларини ҳимоя қилишга чақирди. Ғ.Зафарий ҳам коммунистлар партиясига аъзо бўлиб кирди.

Аммо шу кунларда мамлакат ҳаётида муҳим воқеа рўй берди. Бухоро амирлиги тугатилиб, БХСР барпо этилди. Бу ёш республика қадди-қоматини тиклаб олиши учун малакали маҳаллий кадрлар сув билан ҳаводек зарур эди. Ғ.Зафарий 1921 йили Фитрат ва Қори Йўлдош Пўлатовнинг таклифи билан Бухорога бориб, музыка мактабида мудир муовини бўлиб хизмат қилди. Айни пайтда у Ф.Хўжаев ва Фитратнинг бу вазифага алоқаси бўлмаган баъзи бир топшиқларини ҳам бажарди. Шундай топшириқлардан бири Бухоро амири яширган олтинни топиш масаласи эди.

Маълумки, большевиклар амир олиб кета олмаган олтин ва кумушни ўз вақтида бир қанча вагонларга ортиб, Петербургда — “инқилоб бешига”га юборганлар. Улар бу билангина кифояланмай, амирнинг яширилган бойлигини ҳам қидиришда давом этганлар. Файзулла Хўжаев ўзи олиб бораётган изланишлардан уларни чалғитиш мақсадида Ғ.Зафарийга Бухоро музейига қимматбаҳо буюмларни тўплаш ва уларни тиклаб таъмирлаш ишини топширади. Ғ.Зафарий 1922 йил ёзида Бухоро Аркида қидириш ишларини олиб бориб, амирга қарашли темир қутини топади ва шу қутидан 6 коса тилла, 2 коса жавоҳир ва бошқа қимматбаҳо тошлар чиқади.

Ғ. Зафарий Бухоро большевиклар томонидан тўла забт этилгач, 1923 йили Тошкентга қайтиб келади ва шу йили партиявий фаолсизликда айбланиб, коммунистлар сафидан четлаштирилади. Шундан кейин у Термиз шаҳрига бориб, музыка билим юртига мудирлик қилишга мажбур бўлади.

1927 йилнинг охирларида Акмал Икромов хизмат сафари билан Термизга борган. У ана шу сафар чоғида Ғ.Зафарий

билан учрашиб, унинг педагогик ва ижодий фаолияти билан қизиққан ва сафардан қайтгач, уни Тошкентга чақириб олган. Аммо ўзбек большевикларининг сардори, номаълум сабабларга кўра, Ғ.Зафарий билан ортиқ қизиқмай, унинг “иссиқ ўрни”дан маҳрум бўлиши ва ҳатто ишсиз қолишига сабабчи бўлган. Шундай ишсизлик кунларида дўстлари Ғ.Зафарийни бошқа шаҳарларда яшаган санъаткорлар, ёзувчилар ва олимлар бағрига олиб бориб юрганлар. Ширин суҳбатлар ва бир-биридан мароқли сафарларни ташкил этиб, “Ҳалима” муаллифининг ҳурмат-иззатини бажо келтиришга ҳаракат қилганлар.

Ниҳоят, 1930 йили Ғ.Зафарий Самарқанддаги музика билим юртига ўқув бўлими мудури этиб тайинланади. У шу вақтдан эътиборан Н.Н.Миронов, В.А.Успенский, Фитрат сингари ўзбек мусиқаси билимдонлари даврасида фаолият олиб боради, айни пайтда Чўлпон адабий эмакдоши бўлган Ўзбек Давлат театри билан ҳамкорлик қилади.

1932 йил кўкламида “тасодиф ҳазратлари” Ғ.Зафарийни яна А.Икромов билан учраштиради. Шу учрашувдан кейин у, А.Икромовнинг тавсияси билан, Ўрта Осиё драматурглари комитетига маслаҳатчи бўлиб ишга киради. Лекин шу йилларда кечаётган қатағоннинг “кичик” тўлқини Ғ.Зафарийни ўз гирдобига тортади. У давлат маблағини гоёвий жиҳатдан шубҳали асарларга сарфлагани учун аксилинқилобий фаолиятда айбланиб, ҳибсга олинади ва Жанубий Сибирга сургун қилинади.

Ғози Юнус, Элбек, айниқса, Чўлпон сингари дўстлар сургундаги ёзувчини унутмай, унга “Ҳалима” спектаклидан тушган даромад ҳисобидан ҳар ойда 200—400 сўм миқдоридан юбориб, онасига эса 150 сўм миқдоридан доимий ёрдам кўрсатиб турадилар. Меҳр-оқибатли дўстларнинг саъй-ҳаракати туфайли Ғ.Зафарий сургунда туриб ҳам ижод қилади. Аммо 1935 йилда жазо муддатини ўтаб, она юртига соғ-омон қайтган санъаткорни на бирор жойга ишга оладилар, на сургунда ёзган асарларининг рўёбга чиқишига имкон берадилар. Ажойиб санъаткор бир неча йил давомида савдо-сотиқ орқасида рўзғор тебратишга мажбур бўлади. Ниҳоят, у “Ҳалима” учун давлат “чўнтаги”да йиғилиб қолган 7 минг сўм пулни олишга муваффақ бўлади. Турмуш ташвишларидан халос бўлган санъаткор яна адабий фаолият билан шу-

ғулланишда давом этиб, “Пахтагон”, “Янги одам”, “Сайил ва тўй” “оперетта” (муסיқали драма) ларини ёзади.

Аммо Ғ.Зафарий “Пахтагон” ва “Янги одам” оперетталарини тугатиб, уларга сайқал беришга улгурмади. 1937 йил 29 октябрда у иккинчи марта ҳибсга олинди. Шу куни Ғ.Зафарий истиқомат қилган уйда бўлиб ўтган тинтув пайтида унинг 30 варақдан иборат ёзишмалари, 1 та умумий дафтари, 3 та ён дафтари ва 7 қўлёзма ҳамда блокнотлардан иборат папкаси олиб кетилди. “Миллий иттиҳод” аксилнқилобий ташкилотининг аъзоси сифатида қораланган Ғулом Зафарий ўша йилнинг 28 декабрида Тошкентда отиб ташланди.

Ҳаёти ва ижоди. Юқорида Ғулом Зафарийнинг асосан ижтимоий фаолияти ҳақида баҳс юритилгани учун қуйида унинг шахсий ҳаётига қизи Сиддиқа Ғуломова ёрдамида назар ташлаймиз.

Бундан бир неча йил илгари Ғ.Зафарий ҳаётининг йирик санаси муносабати билан хотира кечасини ўтказишга ва атоқли драматургга бағишланган телекўрсатувга тарадуд кўраётганимизда Сиддиқа Ғуломова менга отасининг бир неча асарлари билан бирга у ҳақдаги тугалланмаган хотирасини ҳам лутфан тақдим қилган эди. Бу хотира матни шу вақтга қадар эълон қилинмаганлиги сабабли уни айрим таҳрир ва қисқартиришлар билан қуйида келтириш мақсадга мувофиқ кўринади.

“Отам Ғулом Зафарий, — деб ёзган эди у, — моҳир ёзувчи Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби нур-зиёдан баҳраманд бўлиб, ниҳоятда зеҳли ва маънавий дунёси бой кишилардан эдилар. Отам ибтидоий мактабни, сўнгра рус-тузем мактабини битиргач, ўқитувчилик қила бошлаганлар. 1916 йилдан бошлаб эса ўқитувчилик касбини ёзувчиликка алмаштираганлар. Мен отам ҳақида ёзар эканман, Музаффар уста бувам ва Файзинисо отин бувимларни эсламай иложим йўқ. Музаффар бувам очиқ чеҳрали, қизиқчи ва меҳрибон отахонлардан бўлганлар. Биз, болаларни кўрганларида шоирона сўз айтмай юра олмаганлар. Шунингдек, бизларга қанг-қурс улашиб, қизиқчилик қилганлар. Масалан, бизларни кўрганларида қизиқчилик қилиб: “Тужбадўнг-гужбадўнг, пули борнинг гапи ўнг, пули йўқнинг гапи тўнг”, деб ашула айтар ва бизлар-

ни шу ашула оҳангида ўйнашга даъват қилар эдилар. Бувим эса ақли, илми, чевар, ҳожатбарор, меҳрибон, тадбиркор бўлганлари учун кўни-кўшни ва маҳалла аҳли ўртасида обрў-эътибор қозонган, чеварликлари орқасида эса пулдор оналардан эдилар. Маҳаллада тўй бўлса, фақат маслаҳат билангина эмас, пул-мул билан ҳам ёрдам берардилар. Бувимларни кўни-кўшнилари ҳозир ҳам ҳурмат билан эслашади.

Отам ана шундай ажойиб оилادا туғилиб ўсган эдилар.

Отам 1916 йилдан 1922 йилгача пьесалар ёзиш билан, айниқса, фаол шуғулланганлар.

Ёғимда, ёзнинг охирги кунлари — кузнинг бошлари эди. Боғимиздаги гулзор ўртасида катта супа бўлиб, супа устида отамнинг санъаткор дўстлари: Уйғур ака, Етим Бобожонов, Аброр Ҳидояттов, Карим қизиқ Ёқубов, Сайфи қори акалар ўтириб, “Ҳалима” пьесасини ўқишди. Кеч кириб, қоронғи тушганида ҳам улар катта чироқ нурида асарни тинглаб, кейин отамга таҳсинлар ўқишди. Уларнинг ҳаммаси бир-бирини қаттиқ ҳурмат қилувчи, ўта маданиятли кишилар эди. Ҳозир ҳам уларнинг чироқ атрофида ўтириб, отамни яхши асар билан табриклашгани кўз олдимда гавдаланиб турибди..

Шу воқеадан кейин кўп ўтмай, Эски Жўвадаги “Турон” театрида “Ҳалима” ўйналди. Мен ўшанда Успенский совға қилган либосни кийиб, отам билан бирга боргандим. Томошабинлар спектаклни ҳар сафар катта завқ-шавқ билан томоша қилишар эди. Мен 1925—1926 йилларда ёзда “Роҳат боғча”да, қишда эса “Колизей” биносида қўйилганида ҳам томошабинлар спектаклни олқишлар билан кутиб олишганини кўп бор кўрганман. Спектакль қанчалик кўп қўйилмасин, томошабинларнинг кети узилмас эди. Менга, айниқса, таъсир қилгани шуки, спектакль “Роҳат боғча”да қўйилганида, хотин-қизларнинг илтимоси билан боғча томларига жой қилиб беришар ва шу атрофда яшовчи хотинлар томда ўтириб, асарни ҳайрат билан томоша қилишар, спектакль тугаганидан кейин эса артистларга ҳам, отамга ҳам миннатдорчилик билдириб, қарсак чалишар эди. “Ҳалима” ўша пайтда энг яхши музыкали драма бўлгани учунми, 1924 йилдан 1936 йилгача сахнадан тушмай келган..

Бизнинг боғимиз Тошкентнинг Бешёғоч даҳасидаги Эшонгузар (ҳозирги Каттабоғ) маҳалласида жойлашган бўлиб,

боғимиз гўзал гуллар билан тўла эди. Эшикдан кираверишда ҳовуз, атрофида мажнунтол, ҳовузнинг тўрт томонига эса хитойи гуллар бўлиб, ўртада катта шоҳсуна бор эди. Шоҳсунага гилам тўшалган ва кўрпача солинган бўларди. Баъзан отам бўлмасалар ҳам Маннон Уйғур, Аброр Ҳидоятлов, Обид Жалилов, Карим қизиқ, Сайфи қори акалар келишиб, “Ҳой, Сиддиқа қизим, чой келтир”, – дейишар эди. Отам меҳмонларнинг келишидан огоҳ бўлсалар керак, мен хизмат қила бошлашим билан Шораҳим ва Шожалил ҳофизлар, Соат гуторчиларни бошлаб келардилар. Мен отамнинг илтимосларига кўра, Абдулла Қодирий, Низом қори ака сингари маҳалламиздаги суҳбатдошларини чақириб келардим. Шундай давраларда Саидазим ака ҳам иштирок этгувчи эди.

Бундай ташрифлар тез-тез бўлиб турарди. Отам меҳмондорчиликни жуда ёқтирар эдилар. Меҳмонлар учун уйда ош ёки манти бўлгучи эди.

Ҳовлига кираверишда меҳмонхонамиз бор эди. Токчала-ри шкаф усулида бўлиб, деворларида Фурқатнинг “Сайдинг қўябер, сайёғ” муҳаммаси сюжети асосида ишланган сурат осифлиқ турарди. Қиш кезлари меҳмонлар ана шу ерда тўпланишиб, ашула айтишар, шеър ёки пьеса ўқишар эди...”

Сиддиқа Фуломованинг ушбу каттагина хотирасини келтиришдан мурод Ф.Зафарий ҳаётининг айрим номаълум саҳифаларини сиз, ҳурматли китобхонларга таништириш билан бирга унинг А.Қодирий, Чўлпон сингари ёзувчилар билан бирга санъаткорлар даврасида яшаб ижод қилганини қайд этишдир. Музикани севган, турли миллий чолғу асбобларида чалибгина қолмай, ўзи ҳам куй басталаган шоирнинг театр ва драматургия соҳасида ишлагани тасодифий эмас. У гарчанд 1915 йилда “Падаркуш” таъсирида “Бахтсиз шогирд” деган кичик драма асарини ёзган бўлса-да (бу асар бизгача етиб келмаган), кейинчалик “Ҳалима” ва бошқа мусиқали драма асарлари билан машҳур бўлди. Фулом Зафарий ўзининг драматурглик ижодини кичик ҳажмдаги мусиқий асарларни ёзиш билан бошлади ва шу жанрдаги асарлари билан машҳур бўлади. Мазкур асарлари ҳаваскор театр тўдалари билан бирга профессионал театр саҳналарида ҳам намоиш этилади. Таниқли санъатшунос Тошпўлат Турсунов берган маълумотга кўра, 1919 йилнинг

20 майида “Турон” театри сахнасида “Намуна” мактаби ҳаваскорлари томонидан “Ёмон шогирд”, 13 июнда Колизей биносида “Турон” театри қошидаги тўғарак иштирокчилари томонидан икки пардали “Тўсқин” драмаси, 16 августда “Роҳат боғча” сахнасида бир пардали “Баҳор” мусиқали драмалари қўйилади. Айни вақтда Карл Маркс номидаги Давлат труппаси унинг асарларини сахналаштиришга киришади. “*Ўша давр театрлари, — деб ёзади Т.Турсунов, — “Ўлка мусулмон сиёсий труппа”лари сахнага уч ёки тўрт пардали пьесани бир варакай кўрсатар эди. Карл Маркс номли труппа шу тажриба асосига Фулом Зафарийнинг учта бир пардали — “Тилак”, “Ёмон ўғил”, “Раҳмли шогирд” пьесаларини бир спектакль шаклида сахналаштиради*”. Замонавий мавзуларда ёзилган ва катта тарбиявий аҳамиятга молик бўлган бу асарлар томошабинлар томонидан қизгин кутиб олинади.

1920 йили илк бор сахна юзини кўрган “Ҳалима” тўрт пардали мусиқали драма бўлиб, юқорида айтилганидек, узоқ йиллар мобайнида томошабинлар эътиборини қозаниб келди. Асар гарчанд яқин ўтмиш ҳаётидан олинган бўлса-да, унда бир-бирини севган йигит билан қизнинг бахтсиз муҳаббати — жаҳон адабиётининг абадий барҳаёт мавзуларидан бири тасвир этилади.

Неъмат ва Ҳалима бир-бирини севади. Улар бир-бирига ҳар томонлама муносиб ёшлар. Аммо Ҳалиманинг катта пул эвазига бошқа бир кимсага — қари бир бойга сотиб юборилиши улар муҳаббатининг хазон бўлишига сабаб бўлади. Фарҳод ва Ширинлар, Тоҳир ва Зухралар ҳақидаги дostonлар ва халқ китобларини ўқиб, улар муҳаббатининг фожиали тақдиридан мутаассир бўлган китобхонлар Ф.Зафарийнинг “Ҳалима” асарини қизгин кутиб оладилар. Асарнинг мусиқали драма жанрида ёзилганлиги, ария ва дуэтларнинг мумтоз халқ куйларига асосланганлиги, энг муҳими, бир-бирини севган, бир-бирисиз яшай олмайдиган икки ёшнинг руҳий изтироблари ва бир-бирларига хиёнат қилмаган ҳолда бу адолатсиз дунёни тарк этишлари томошабинлар ўртасида катта муваффақият қозонишини таъминлади. Драматург мунгли мумтоз халқ куйларидан фойдаланиш билан бирга асарга Ҳалимадан аввал муҳаббат азобидан вафот этган Неъматнинг руҳини ҳам олиб кир-

ган эдики, бундай приём ва усулларга бой асар сентиментализмга мойил бўлган томошабинлар қалбини ларзага келтирган.

Ғ.Зафарий 1915–1926 йилларда бу асарлардан ташқари, “Баҳор”, “Бинафша”, “Қуён”, “Раҳимли шогирд”, “Мозорликда”, “Эрк болалари”, “Татимбой ота” сингари бир пардали “оперетталар”, “Гулёр”, “Чин Темир ботир”, “Кетмон чопти”, “Қора кунлар”, “Ёшлар энди берилмас”, “Ваннайча” сингари дostonларни ҳам ёзди. Бу “оперетта”ларнинг бир қисми болалар ва ёшлар ҳаётидан олинган бўлиб, улар ўзбек адабиёти тарихида болалар мусиқали драмасининг дастлабки намуналари сифатида қолган.

Биз юқорида Ғ.Зафарийнинг “Пахтаҳон”, “Янги одамлар”, “Сайил ва тўй” сингари “оперетталар” ёзганини қайд этган эдик. Бу асарлардан бири – “Сайил ва тўй” кейинчалик Комил Яшин томонидан қайта ишланиб, 1937 йилнинг май ойида Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати ўн кунлигида “Колхозда сайил” номи билан атоқли драматургнинг асари сифатида намойиш этилди. “Пахтаҳон” ва “Янги одамлар” “оперетталари” эса муаллиф номи ҳурмат ва эътибордан четда қолган йилларда сахна юзини ҳам кўрмади, нашр ҳам этилмади.

Ғ.Зафарий 20-йилларнинг бошларида Маориф халқ комиссарлиги Билим кенгашининг санъат шўъбасига раҳбарлик қилди; Тошкент, Термиз ҳамда Самарқанддаги ўрта ва олий мусиқа ўқув юртларида хизмат қилган йилларида миллий мусиқий фольклор намуналарини тўплаш ва ўрганишга катта эътибор берди. Атоқли фольклоршунос Ҳади Зарифнинг маълумот беришича, Ўзбек билим ҳайъати тўплаган ашула ва қўшиқларнинг муҳим бир қисми 1923 йили “Эл адабиёти” номи билан нашрга тайёрланди. Айрим ашулаларнинг қачон пайдо бўлганлиги ҳақида маълумотлар илова этилди. Бу хизматни асосан “шу соҳани севган” Фулом Зафарий бажарган эди.

Фулом Зафарий “Ҳалима” ва бошқа асарлари билан ўзбек мусиқали драма театрининг шаклланишига муҳим ҳисса қўшган шоир ва бастакордир.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ (1894–1938)

Ўлмас сиймо

Шундай асарлар бўладики, уларнинг муаллифлари бадиий ижоднинг турли соҳаларида қанчалик гўзал ва умрбоқий санъат намуналарини яратганларига қарамай, фақат шу асарлари билан эл-юрт ўртасида машҳур бўладилар ва бу асарларнинг довуғи авлоддан-авлодга, юртдан-

юртга кўчиб юради. Ўзбек адабиётининг пурвиқор сиймоларидан бири Абдулла Қодирий ижодининг гултожи — “Ўтган кунлар” романи ана шундай боқий асарлардан биридир.

Аслида бу асар нафақат Абдулла Қодирий ижоди, балки, умуман, XX аср ўзбек адабиётининг ҳам энг юксак чўққисидир. Биз ҳар сафар ана шу чўққига тикилиб, адабиётимизнинг бугунги бўйини ўлчашга, шууримиз, қарашларимиз, хатти-ҳаракатларимизга бу асардан таралаётган маърифат ёғдулари оша назар ташлаш, баҳолаш ва уларга таҳрир киритишга ҳаракат қиламиз. Ўзбек адабиётида шундай асарларнинг борлиги бизнинг, адабиётимизнинг бахтидир.

Ўзбек романи ўзининг ҳаётбахш манбаларини халқ ижоди дурдоналаридан, Алишер Навоийнинг жаҳоншумул асари — “Хамса”ни ташкил этган “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” сингари дostonлардан олган. Аммо шунга қарамай, илк бор антик адабиётда ўз чеҳрасини кўрсатган, сўнг XIX асрга келиб Европа халқлари адабиётида камалак ранглари билан порлаб юборган роман жанрининг ўзбек адабиётида туғилиши ва шаклланиши осон кечмади. Ҳамзанинг 1914 йилда, Мирмуҳсин Шермухамедовнинг эса 1915 йилда ёзган “Янги саодат” ва “Бефарзанд Очилдибой” асарларининг роман жанри талабларига тўла жавоб бера олмаслиги ўша кезлардаёқ маълум бўлган. Ўзбек адабиётида романдек катта эпик асарнинг пайдо бўлиши, пайдо бўлганда ҳам буюк асар сифатида майдонга келиши учун Абдулла Қодирийнинг истеъдоди, унинг ҳаётий ва ижодий тажрибаси, ёлқинли сўзи лозим эди.

“Ўтган кунлар” романи майдонга келгунга қадар ўзбек халқи тўп-тўп бўлиб гап-гаштақдами, чойхонадами ёки оилавий даврадами “Тоҳир ва Зухра”, “Фарҳод ва Ширин”, “Алиф Лайло” (“Минг бир кеча”) сингари халқ китобларини севиб ўқир, унинг эстетик диди шундай асарлар асосида сайқаланган эди. Ана шу китобхонлар оммасининг диққат-эътиборини қозониш, унинг “Баҳромгўр”ни эмас, балки “Ўтган кунлар”ни ўқиши учун романда китобхоннинг меҳр-муҳаббатини қозонадиган фаройиб қаҳрамонлар ва воқеалар тасвирланган бўлиши зарур эди. Абдулла Қодирий бунни жуда нозик ҳис этиб, Отабек ва Кумушнинг фожиали муҳаббати билан боғлиқ воқеалар силсиласини ўйлаб топди. Лекин, агар адиб фақат ошиқ ва маъшуқа қиссаси тасвири билангина кифояланиб қолганида, бу асар “Тоҳир ва Зухра”нинг бошқа бир кўриниши бўлиб қолган бўлув эди. Ҳолбуки, “янги даврнинг янгиликлари кетидан эргаш”моқчи бўлган адиб халқимизни шу янги замоннинг Тоҳир ва Зухралари билан таништиришни ўзининг қутлуғ мақсади деб билган. Шунинг учун ҳам у романга тарихий фонни — Отабек билан Кумуш яшаган, улар муҳаббатининг турфа гуллари ял-ял товланган чаманзорини хазон қилган тарихий давр ва тарихий муҳит тасвирини олиб кирган. Қаҳрамонларнинг шахсий ҳаётлари билан тарихий даврнинг ўзаро алоқада тасвир этилиши асарнинг ўқишлилигини асло сусайтирмаган. Аксинча, ҳар иккала сюжет чизигининг драматик воқеаларга бой бўлиши китобхон эътиборини ўзига оҳанграбо сингари тортган ва ҳозир ҳам тортиб келмоқда.

Ҳар қандай бадиий асар қаҳрамони руҳий олами билан ҳам, ташқи қиёфаси билан ҳам китобхон меҳрини қозониши ва унга ибрат бўла олиши лозим. Агар шу нуқтаи назардан Отабек ва Кумуш образларига ёндашсак, уларнинг ҳар иккаласи ҳам китобхонни ўз ортидан эргаштира билувчи, унга ўзидаги ижобий сифатларни пайванд қила олувчи қаҳрамонлар эканига ишонч ҳосил қиламиз.

...Кумуш бўлажак куёвнинг ким эканлигини ҳали билмай туриб, Мирзакарим қутидор хонадонидида тўй ҳаракати бошланиб кетади. Ҳамма тўй нашидаси билан банд. Фақат бир киши — Кумушгина хафа, хафагина эмас, балки норози. Кумушбинининг қора кўзлари жиққа ёшга тўлиб, киприкларини ёш билан беланган:

“– Йиғлама, бекачим, – дегу Тўйбека, – биз биламиз, сизнинг кўз ёшларингиз нима эканин: эрлар суйинганида кулсалар, сизга ўхшаш қизлар йиғлайдилар; сизнинг йиғлаганингиз-қувонганингиз...”

– Тоқатим тугади, она, – дегу Кумуш, – ортиқ сўзламангиз.

– Сўзламайман, – дегу Тўйбека, – лекин сирасини сўзлайман... Оҳ кўрсанг эди бир кувёни. Қандай чиройлик, қандай ақлик эканин билар эдинг, бекачим. Юлдузингиз нақт бир-бирингизга тўғри тушган экан, иккингизнинг бир-бирингиздан камлигингиз йўқ...”

Кумуш бу сўзлардан янада изтиробланади. Ўралиб олиб ётади. Сўнг ўрнидан туриб, ташқари чиқади-да, айвон лабига ўтириб, хаёлга чўмади.

“– Ариқ бўйи, сирлик ариқ бўйи.

Ёшлик кўзлар ариқ бўйига тушиб, нозик оёқлар ариқ бўйи томонга ҳаракатландилар. Ул ариқ бўйига етгач, маълум ўринга сакраб ўтди-га, чўнқайди. Бир ҳовуч сув олиб, юзидан тўкиб туширди ва оҳистагина йўлак томонга қараб олгандан кейин сувнинг оқишига кўзини тикди...”

Кўзларидан оққан марварид томчиларини шу сирлик ариқ суви билан ювди, бир мартабагина ювди эмас – қайталаб-қайталаб ювди...”

Абдулла Қодирий Отабекда Кумушга, Кумушда эса Отабекка нисбатан уйғонган муҳаббатнинг бўртма куртакларини шундай назокат ва айни пайтда драматизм билан тўла сахна орқали тасвирлайдики, китобхон бу сахнанинг тезроқ ижобий яқун топишини, қаҳрамонларни ўз бағрига тортган муҳаббат водийсининг лолақизғалдоқлар билан безанишини астойдил иштайди.

Тўйбека айтганидек, Отабек билан Кумушнинг юлдузлари бир-бирларига тўғри келган эди: улар ақл-заковатда ҳам, одоб ва ахлоқда ҳам ҳусн-жамолда ҳам бир-бирларига ўта муносиб эдилар. Ана шу уйғунлик уларни янада юксалтириб боради ва улар китобхон қалбидан бир умрга мустаҳкам ўрин эгаллайди.

Лекин ҳаёт иморати шундай қурилганки, агар кимнинг бошига бахт қуши келиб қўнадиган бўлса, тақдир шу кишини ўзининг азоб-уқубатли сўқмоқларидан олиб ўтиб, охири хонавайрон этади. Абдулла Қодирий ёзувчи сифа-

тида, Кумуш билан Отабекнинг порлоқ муҳаббатини ўйлаб топган ижодкор сифатида асарни бахтли хотима билан якунлаши, ҳатто Отабекни Зайнабга “уйлантирмас” лиги ҳам мумкин эди. Лекин ҳаётнинг ўз қонунлари бўлганидек, адабиётнинг ҳам, айниқса, XX асрда ўз тараққиётининг янги босқичига кирган, ҳаёт ҳақиқати билан нафас ола бошлаган роман жанрининг ҳам ўз қонунлари бор. Бу қонунлардан чекиниш нафақат олға ҳаракатдан тўхташ, балки асарнинг бадиий қимматига ҳам путур етказиш бўлур эди.

Абдулла Қодирий ҳақиқатсевар ёзувчи сифатида ўз қаҳрамонларини тарихий давр ва тарихий муҳитнинг тиканли тўсиқларидан олиб ўтади.

Шу нарса ажойибки, Отабек олдида турган тўсиқ унинг бахтига чанг солмоқчи бўлган қузғун фақат Хомиддангина иборат эмас. Бу тўсиқ қанчалик маккорона тус олмасин, Отабек уни мардона енгиб чиқади. Лекин унинг “ота-она орзуси” деб аталган бошқа бир тўсиқни ҳатлаб ўтиши маҳол. У шу ерда қоқилиб, машаққат билан эришган бахтидан бир умрга жудо бўлади.

Адибнинг бу асарни ёзишдан мақсади худди шу ерда ўз жамолини кўрсатади. Абдулла Қодирий худди шу ерда ўзбек халқининг сўнгги бир неча аср давомида бошқа халқларга нисбатан орқада қолиши ва мустамлака исканжасига тушишининг сабабларини очиб ташлайди. Бу унинг, ўзбек халқининг, биринчи навбатда маҳаллийчилик, ўзаро ҳасад ва низо иқлимида нафас олиши, чирик урф-одатлар ичида ўралиб қолиши, ҳатто янги тарихий даврлар келганини, мамлакат чегарасида мустамлакачилар шайланиб турганини билмай-сезмай рафлатда яшашидир.

...Отабек Зиё шоҳичининг уйида, зиёфат пайтида, марғилонлик янги биродарларининг саволларига жавоб бериб: “Ўзимизнинг шаҳардан кўпини кўрдим, ўрис шаҳарларидан Шамайга ҳам бордим”, — деб жавоб беради. Сўнг тингловчиларнинг қистови билан Шамай хотираларини сўзлашга киришади:

— *Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукуматдорлигимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим, — деди Отабек, — лекин Шамай мани бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши қилиб ясади. Мен ўрис-*

нинг игора ишларини кўриб, ўз игорамизнинг хугди бир ўйинчоқ бўлганлигини иқрор этишга мажбур бўлдим...”

Абдулла Қодирий учун Отабекнинг фақат шу сўзларни айтиши етарли эмас. Шунинг учун ҳам у одатда камгап Отабекка Шамай сафаридан олган таассуротлари ва хулосаларини мукамал айтиш “имконини беради”. Отабек давом этиб, дейди:

“Бизнинг игорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кета берса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, **ватанимга** учсам, тўппатўғри хон ўргасига тушсам-га, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-га, барча элга ёрлиғ ёзиб, ўриснинг игора тартибини дастуруламал этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичига ўз элимни ўрисники билан бир қаторга кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш...”

Биз Отабекнинг нутқидаги “ватаним”, “элим” сўзларини атайин таъкидлаб кўрсатдик. Абдулла Қодирий фақат севги шайдоси эканлиги учун эмас, балки, энг аввало, ватан ва миллат дарди билан ёнувчи ижодкор бўлганлиги учун ҳам Отабекни ўз асарига бош қаҳрамон этиб сайлаган.

Мазкур зиёфат иштирокчилари орасида миллатнинг обрў-эътиборли кишилари оз эмас эди. Улар Отабекнинг бошқалар ҳатто эшитишни ҳам истамаган сўзларини мароқ билан тинглайдилар. Лекин шунга қарамай, адиб уларга нисбатан “истиқдол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу Туркистон оталари”, деган иборани қўллайдики, бу бежиз эмас.

Сухбат давом этади:

“— Манимча, ўриснинг биздан юқоригалиги унинг иттифоқидан бўлса керак, — деди Отабек, — аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низоимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман...”

Отабек бу сўзларни айтар экан, айрим кимсалар тўдаси билан қипчоқлар ўртасидаги келишмовчиликни ҳам назарда тутди. Кўп ўтмай, мамлакат тепасига чиқиб олган худбин кимсаларнинг айби билан қипчоқ қирғини бошланиб кетади.

Отабек тили билан ифодалана бошлаган халқ ва мамлакатни кемирувчи илатлар ҳақидаги сўзлар ўрнини энди

қонли воқеалар тасвири эгаллайди. Бу даҳшатли воқеадан ларзага тушган Юсуфбек ҳожи Отабек билан суҳбатида халқ тақдири билан боғлиқ катта ва аччиқ ҳақиқатнинг “тирқиш”ини очади:

“..Ўз манфаати, шахсияти йўлида бир-бирини еб-ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядирган бўлсак, яқиндирки, ўрис истебгоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсак, ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрис бўйиндириғини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширувчи биз, кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати, албатта, тушар, ўғлим!..”

Севги ва муҳаббат чечаклари чаман бўлиб очилган асарда халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ “оғриқли” фикрлар, ана шу тарзда, “қизил ип” ўлароқ ўтиб, олов сочиб туради. Бу сўзларда Отабек ва Кумушлар яшаган давр учун эмас, балки бутунги воқелик учун ҳам аҳамиятли фикрлар йўқ эмас. Юсуфбек ҳожининг халқни миллий бирлик ва тараққиёт сари даъват этувчи, мансабпарастлик, дунёпарастлик, шуҳратпарастлик ҳирсларига берилишнинг ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлиги ҳақидаги сўзлари айни пайтда “Ўтган кунлар” романининг ғоявий пафоси ўлароқ жаранглайди.

Шундай қилиб, “Ўтган кунлар” романида муҳаббат мавзуи билан бирга тарихий давр манзараси, Отабек ва Кумуш образлари билан бирга ўзбек халқига хос донишмандликнинг тирик тажассуми — Юсуфбек ҳожи ва Мирзакарим қутидор, ўзбекона миллий анъана ва урф-одатларнинг қўриқчилари — Ўзбекойим билан Офтобойимдек бетакрор образлар ҳам борки, улар Абдулла Қодирий асарига юксак бадииятнинг олтин кукунларини сочиб туради. Аммо роман жанрининг бу муҳим белгилари мавжуд бўлса-ю улар адибнинг олтин қалами билан ёзилмаган бўлса, шубҳасиз, асар бу даражада шуҳрат қозонмаган ва саксон йил давомида янги-янги авлодлар томонидан севиб ўқилмаган бўларди.

Энди ўтган асрнинг 10—20-йилларида ёзилган баъзи бир асарларни кўз олдингизга келтиринг. Айниқса, 10-йилларга

оид аксар асарлардаги вергулсиз, нуқтасиз, узундан-узун, мураккаб ва мавҳум жумлаларни айтмайсизми?! Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, Тавалло сингари жадид ёзувчилар ана шу тўпори адабий тилга шундай сайқал бердиларки, бу тил “Ўтган кунлар” романида ўзининг ўн тўрт кунлик ойдек гўзал жамолини очиб юборди!

Мана, бир мисол:

...Отабек “ота-она орзуси” билан Зайнабга уйланган, аммо бутун хаёли марғилонлик маҳбуба билан банд бўлган кезлар... Ҳасанали ҳийла ишлатиб, уни ўз хонасига олиб кирган пайт...

“..Отабек кафшини даҳлизга ешди-га, уй бўйича бир-икки қайта юринди ва энтикиб нафас олди. Шу вақт тахмонга осилган кирпўш ўз-ўзидан қимирлагандек бўлди. Бу қимирлашни Отабек пайқамасди. Ҳалиги қимирлаган кирпўш бирдан очилиб кетиб, Отабек чўчиди... Бирав тахмондан унга қараб кулимсирар эди. Отабек титрар эди... Бир оздан сўнг иккиси ҳам ўзларини бир мунча тўхтатдилар-га, бир-бирларига томон юришиб келдилар ва сўзсизгина кучоқлашдилар...

Отабек сунбул ислик сочларидан руҳ олар, Кумуш гўё унинг бағрига сингиб кетган эди. Бу ҳол бир дақиқа чамаси давом этгандан кейин бир оз ажралишган кўйи уйнинг оёғига юриб бордилар ва тиза-батиза ўлтирдилар... Ниҳоят, Кумуш кулги аралаш кўзига ёш олди.

— Сиз... қочқоқсиз, — деди.

— Сиз?

— Мен?

— Сиз қувлоқсиз.

— Ажаб қиламан, — деди Кумуш ва шапалоғи билан эрининг юзига секингина уриб қўйди.

— Бу ёққа ҳам...

— У ёққа Зайнаб урсин.

Зайнабнинг уришга ҳаққи йўқ.

Кумушнинг кўзига ҳалигача кўринмаган бир шодлик ўйнади... ”

Бу тасвирда воқеа кечаётган тарихий-миллий шароит ҳам, қаҳрамонларнинг муҳаббат, соғинч ва жиндек изтиробли руҳий кечинмалари ҳам Кумушнинг мақсад сари интилувчан сажияси-ю Отабекнинг вазмин, аммо муҳаббат маъбудаси олдидаги ҳаяжонли ҳолати ҳам аниқ ва гўзал бир шакл-

да ифодаланган. Ўзида бадий ижоднинг абадий нафосати-ни ифодаловчи бундай мукамал тасвирлар романда сон-сиз-саноқсиздир.

Абдулла Қодирий ижодининг биринчи тадқиқотчиси бўлган Ойбек мазкур романнинг тил ва услуб хусусиятларига, айниқса, катта баҳо бериб, жумладан, бундай адолатли сўзларни айтган:

“Ўтган кунлар”нинг тили картинали, эмоционал бир тил. Ўқувчининг ҳиссига таъсир қилиш, маълум фикр, туйғуларини сингдириш учун ёзувчи тилини жуда рангдор қилган. Тилни образли, картинали қилиш учун ёзувчи бутун воситаларни қўллайди.

“Ўтган кунлар” янги ўзбек адабий тилининг тараққиётида катта роль ўйнайди.

Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари билан бошланган ўзбек романнавислик мактаби бугунги кунга қадар катта ва мураккаб даврни босиб ўтди. Шу даврда буюк ўзбек адаби қатағон этилиб, унинг асарларини ҳатто ўқиш ҳам ман этилди. Аммо, биринчи навбатда, Ойбек ижоди туфайли унинг романнавислик анъаналари муваффақият билан давом эттирилди. Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Шухрат, Мирмуҳсин, Ҳамид Фулом, Иброҳим Раҳим, Мақсуд Қориев, Тоҳир Малик, Омон Мухтор, Тоғай Мурод сингари ёзувчиларнинг ижодий изланишлари билан ўзбек романи ўз тараққиётининг янги босқичига эришди. Лекин ўзбек романнавислик мактабининг бошида ҳамон бадий эталон бўлиб Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романи турибди.

Бир тошбитик тарихи

Абдулла Қодирий 1926 йилга оид хасби ҳолида ўзининг қайси ойда туғилганини билмаслигини айтиш билан бирга, яқинларининг айтишича, “мустабид Неколай”нинг тахтга ўтирган йилида туғилгани ҳақида маълумот берган. “Мустабид Неколай” тахтга ўтирган сана эса 1894 йил эди. Шунинг учун ҳам адабий жамоатчилик шу йилни улуғ адибнинг таваллуд санаси сифатида белгилаб олган.

Адибнинг тўнғич фарзанди Ҳабибулла Қодирийнинг хотирлашига кўра, у отасидан “Қайси ой-кунда туғилгансиз?”

деб сўраганида, отаси кулиб, “Ўрик гулида туғилганман. Тахминан 10 апрелда бўлса керак”, деган экан.

Ана шу икки маълумот асосида ўзбек халқи, Абдулла Қодирий ижоди мухлислари ҳар йили 10 апрелда адибнинг рамзий сағанасини зиёрат этиб, унинг хотирасини эъзозлаб келади.

Одатда Абдулла Қодирий сингари адабиётимизнинг азамат чинорлари тўғрисида сўз борганда, бундай зотларнинг юз йилда майдонга келиши айтилади. Балки бу гапда жон бордир. Балки ҳар юз йилда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитратлар билан беллаша олувчи адиблар туғилар. Лекин минг йилда ҳам бошқа Абдулла Қодирийнинг, бошқа Чўлпоннинг, бошқа Фитратнинг дунёга келмаслиги аниқ. Улуғ истеъдод соҳиблари ҳамиша бетакрор, ҳамиша беқиёс бўладилар.

Алишер Навоий “Хамса” ва “Хазойин ул-маоний”ни яратиш, шунингдек, эски ўзбек тилини адабий тил даражасига олиб чиқиш учун майдонга келганидек, Абдулла Қодирий ҳам ўзининг ўлмас икки асари билан ўзбек романнавислик мактабини бошлаб бериш ва янги ўзбек тилига сайқал бағишлаш учун Оллоҳнинг инояти билан дунёга келган. Уларнинг дунёга келишлари тарихий зарурат самарасидир. Шунинг учун ҳам 10 апрелни фақат Абдулла Қодирийнинг туғилган куни эмас, балки миллий адабиётимизнинг қутлуғ байрамларидан бири сифатида қадрлаш ўринли.

Шарқ қадимдан шеърият ватани бўлиб келган. Шарқда яшаган қайси бир подшони олманг, улар орасида ғазал битмагани оз. Шарқда дарвешлар ҳам, бўзчилар ҳам, косиблар ҳам ғазал ёзганлар. Шарқ халқларида оғзаки ижоднинг гуллаб-яшнагани тасодифий эмас. Шеърий ёзишмалар, мушоиралар, байту баҳралар Шарқ халқларининг яшаш тарзи бўлган.

Бас, шундай экан, наҳотки, ўз романлари ва ичакузди ҳажвиялари билан машҳур бўлган Абдулла Қодирий шеър ёзмаган, шеърият гулшанидан гулдасталар теришни ихтиёр этмаган бўлса? Йўқ, биз адибнинг 1914—1915 йилларда учтўртта шеър ёзганини яхши биламиз. 20-йилларда “Муштум” журналида хизмат қилганида эса баъзи бир замондошларининг ҳиссиз шеърларига пародия ҳам ёзган. Лекин адиб арузни қанчалик яхши билган, ўзбек шеърияти тари-

хидан қанчалик яхши хабардор бўлган бўлмасин, шоирлик даъвоси унинг иззат-нафсини кемирмаган. Шунинг учун ҳам у романларига шеърый ижодининг айрим учқунларини сочиб юборгани ҳолда бояги уч-тўртта шеърдан бошқа лирик асарларга умуман қўл урмаган.

Абдулла Қодирий ҳатто “Ўтган кунлар” романида Кумушнинг ўлимини катта изтироб билан тасвирлаб, унинг сағанасига битилиши мумкин бўлган шеърый сатрларни ҳам дастлаб Фузулийдан олган. Улуғ озар шоирининг мана бу мисралари унинг Кумуш ўлими билан боғлиқ изтиробларини ифодалаганидек туюлган:

Ҳамроҳим эдинг бу йўлда, эй моҳ,
Ҳамроҳни ташлаб кетарми ҳамроҳ?..

Лекин бу сатрлар романнинг дастлабки ўқувчиларига у қадар таъсирли бўлиб кўринмади. Улар бу мисралардан қаноат ҳиссини туймадилар. Бу ҳақда 20-йиллар адабиёти-ни пухта билган зиёлилардан бири шоир Файратий бундай ёзган эди:

“1925 йилнинг ёзларида бўлса керак, босмахонадан бўшаб, ўқитувчилик ва “Муштум” журналида штатсиз мухбирлик қилиб юрардим. Чамаси, Абдулла акам “Ўтган кунлар”нинг охириги бўлимини битириб, “Муштум”даги ўртоқларга ўқишга берган эканларми, ҳар ҳолда, бир кун идорадаги баъзилар Кумуш қабрига битилган шеър ҳақида Абдулла акамга эътироз билдиришди. Абдулла акам олдинги вариантда қабр тошига Фузулийдан шу байтни кўчирган эканлар... Улар байт-ни ўзгартиришни, ўз асарларига ўз шеърлари бўлишини маслаҳат беришди...”

Абдулла Қодирий, Файратий домланинг хотирлашига кўра, кўп ўтмай, гўё Кумушнинг сағанасига битилган ўз шеърини ёзиб, уни “муштум”чиларга ўқиб берган.

Фузулийнинг бояги сатрларидан ўн чандон таъсирли бўлган бу тошбитикни ёзиш учун, шубҳасиз роман муаллифи асарнинг Кумуш ўлими ва дафн маросими тасвирланган парчани қайта ўқиб, ўша руҳий ҳолатга тушган. Биз ҳам шу тасвир орқали тошбитик масаласига етиб келсак, мақсадимиз равшанлик касб этган бўлурди. Келинг, романнинг ўша мунгли саҳифаларини варақлаб кўрайлик:

“...Эртаси куну дафн маросими бўлди. Жанозага Тошканднинг ҳар бир маҳалласидан деярли кишилар иштирок этди. Фақат мақтуланнинг энг яқинларигина бу тантананага етиб келолмадилар.

Бечора она, бечора ота!..

Учинчи кун улар ҳам келиб етдилар... Уларнинг ҳозирги ҳолини тасвир этиш мумкинми?!

Еттинчи кун хатми қуръон қилиниб, халққа ош берилди ва шу муносабат билан чақалоққа “Ёдгорбек” деб исм қўйилди...

Энг кейинги виголашиш куну етди. Отабек, қутигор ва Офтобойим қабристоннинг икки туп қуриган чинор ёғочи орасига тургизилган янги хиштин сағана қаршисига тўхтадилар. Сағананинг ўнг бошидаги тошдан ўйиб ясалган лавҳа кўзга чақилиб турар эди...

Аё чарх, этдинг ортиқ жабр бунёд,
Кўзим ёшлиғ, тилимда қолди фарёд.
Ҳаётим лолазоридан аюрдинг,
Ёқиб жоним, кулим кўкка совурдинг.

Бечора она чидалмади, қабрни қучоқлаб уввос тортди. Отабек ҳам қабр ёнига тиз чўкиб, кўз ёшиси билан тупроқни лой қила берди...”

Агар Фузулийдан олинган бояги сатрлар билан ушбу тошбитикни ўзаро қиёс қилсангиз, сўнгги марсия сатрларининг Кумуш ўлими билан боғлиқ тасвирдан узвий ва табиий бир ҳолда ўсиб чиққани ва шу сатрларда беқиёс даражада катта руҳий қувват, инсон қалбига сифмайдиган дард ва алам борлиги равшан бўлади. Сирасини айтганда, бундай юракўртар сатрларни ёзиш, ҳатто машҳур шоирларнинг ҳам қўлидан келмаслиги мумкин. Бу тошбитикда фақат мусибат аламида қоврилган инсоннинг фарёдигина эмас, улкан ва ҳақиқий шеърятнинг муҳри ҳам товланиб турибди.

Абдулла Қодирий шу сатрларнинг ўзи биланоқ буюк шоир ёрлиғини олиши мумкин.

Яна шуниси ҳам борки, улуф сиймолар ўз тақдирларини олдиндан башорат қила биладилар. Назаримда, Абдулла Қодирий ҳам, худди машҳур “Реквием”ни Моцарт ўзи учун ёзганидек, бу марсия сўзларини ҳам ўзининг йўқ сағанаси учун битгандек туюлади, менга...

Санъат сеҳри
ёхуд Отабекнинг прототиби бўлганми?

Бундан роппа-роса қирқ олти йил аввал Львов шаҳридан Абдулла Қодирий номига бир хат келган. Украиналик китобхонлардан бири “Ўтган кунлар” романини ўқиб, асар муаллифи номига йўллаган хатида, жумладан, бундай сўзларни ёзган эди:

“Абдулла Қодирий! Вақтингиз бўлса мактубимга жавоб ёзишингизни, сиз билан ўртоқлашиб ёзганларим тўғрисида фикрингизни билишни истайман. Мени тушунсангиз керак. Юқорига айтганимдек, мен ҳали ҳеч кимга бундай хатни ёзмаганман. Буни ёзишга мени Сиз ва Сизнинг китобингиз мажбур этди...”

Люда Неломяше шу хатини тугатгач, яна қуйидаги сўзларни илова қилган: *“Билсангиз эди, Отабек ҳақида яна бирон нарса ёзиб беришингизни жуда-жуда истардим!”*

Бундай соддадиллик билан ёзилган хатларни ўқир экансиз, ёзилганига саксон йил бўлганига қарамай, “Ўтган кунлар” романининг минглаб китобхонларни ҳамон ҳаяжонлантириб келаётганидан, улар Отабек ва Кумушнинг тарихий шахслар бўлганига ишониб яшаётганларидан ҳайратга тушасиз. Отабек билан Кумушнинг фарзанди Ёдгорнинг изларини ахтаришга қаратилган уриниш эса ҳали адабиёт тарихи кўрмаган ғаройиб бир ҳолдир.

Мен “Хуррият” газетасининг 2001 йил 21 ноябрь сонида босилган “Ўтган кунлар”нинг давоми” номли мақолани ўқигач, дастлаб, майли, Шукур Жабборов ўзининг романтик хаёллари оғушида юриб, Отабек ва Кумушнинг, уларга қўшиб Ёдгорнинг тирик кишилар бўлганига ишонса ишона қолсин, деган фикрга бордим. Аммо ўйлаб қарасам, гарчанд ширин бўлса ҳам, бир ёлғоннинг тарқалиши кўплаб кишиларни чалғитиши, уларнинг бадий адабиёт ҳақидаги тасаввурларини жўнлаштириб қўйиши мумкин экан. Шунинг учун ҳам ушбу жавоб-мақолани ёзишга аҳд қилган эдим, ўшанда.

Ёзувчи роман ёзишга киришганда, у хоҳ тарихий, хоҳ замонавий мавзуда бўлмасин, албатта, ҳаётда рўй берган воқеалардан фойдаланади, тирик кишиларнинг ўзига хос

фазилатлари, қиёфалари, гап-сўзларини тасвирга тортади. Агар бу воқеалар ва бу кишилар ёзувчи бадиий нияти ёхуд мақсадининг рўёбга чиқишига хизмат этса, албатта. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романини ёзишдан муроди, ўзи айтганидек, халқимизни янги замоннинг — XX асрнинг “Тоҳир-Зухра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод-Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан таништириш бўлган. Бу мақсадни амалга ошириш учун у отасидан эшитган воқеаларга мурожаат этган.

Ёдингиздами: *“Мен, ёзувчи, “Ўтган кунлар” ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас, фақат бир жойигина мени зериктирар эди. Бу кун мен шу “Ўтган кунлар”ни қаламга олганимда ҳам ўша ўзимни зериктирган фаслини ташлаб ўтувга мажбур бўлдим*”. Бу сўзлардан, мақола муаллифи ўйлаганидек, романда тасвир этилган воқеалар ҳаётда, албатта, рўй берган, деб хулоса чиқариш мумкин. Бундай хулосани Ҳабибулла Қодирийнинг “Отам ҳақида” номли китобида келтирилган Ёқуб Алиевнинг хотираси ҳам тасдиқлайди.

1932—1936 йилларда Ўзбекистон Давлат университети (Самарқанд) да таҳсил кўрган, ёзги таътил кезларида эса Тошкентда яшаб, Абдулла Қодирий билан кўп бор мулоқотда бўлган Ёқуб Алиевнинг хотирлашича, адиб “Ўтган кунлар”нинг яратилиш тарихини ҳикоя қилиб, бундай деган:

“Қарийб ярим умрини хон замонларида яшаган, талай ўтмиш воқеаларининг шоҳиди бўлган отам ёшлигимда қизиқ-қизиқ хотираларни сўзлаб берарди. Бу хотиралар менга тарихга қизиқиш уйғотди. Сўнгра ўша даврларимиз тарихига оид анча китоб манбалари билан ҳам танишиб чиқдим. Қўлим қаламга хийла келиб қолгач, менга ана шу ўтмишдан Фарб романчилиги асосида каттароқ бир асар яратиш ҳаваси туғилди. Тарихий воқеалар бошимда шу қағар кўп, гўё қайнар, менга тинчлик бермас эдилар. Аммо бу воқеаларни қандай қилиб бир илга тизишни, қоғозга туширишни тасаввур қила олмасдим. Узоқ вақт ўйлаб, излаб юрдим.

Кунларнинг бирида боғимизга отамни кўргани эшак миниб шаҳардан бир чол меҳмон бўлиб чиқди. Меҳмонни мен танимасдим. Отамнинг эски қадрдони экан. Меҳмон қилдик. Отам шу чоғларда юз ёшларга бўлиб, меҳмон эса ундан ўн-ўн беш ёш кичик кўринар эди. Улар суҳбат қиларкан, қулоқ-

лари оғирлашиб қолгани учун бир-бирларининг сўзларини яхши эшита олмас эди. Шу сабабли менга улар ўртасида тилмоч бўлиб, чой қуйиб ўтиришга тўғри келди. Отам меҳмондан сўради: “Андижондаги хотинингиздан неча болангиз бор?” Уларнинг суҳбатидан мен англадимки, бу меҳмон тошкентлик бўлиб, уйли-жойли, бола-чақали киши экан. Аммо ёшлик чоғларида савдо важи билан Андижонга бориб қолиб, у ерда кўп йиллаб истиқомат қилган, Андижондан ҳам уйланиб бола-чақали бўлган ва кексайгач, ўз шаҳрига қайтиб келган экан.

Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чувалган илнинг учини топиб бергандай, ёзмоқчи бўлган “Ўтган кунлар” романининг шаклини чизиб бергандай бўлди. Шу асосда бошимда воқеани секин-аста кенгайтира, ривожлантира бошладим. Беш-олти ойлаб хаёл суришим натижасида романим ҳозирги шаклига келди ва қўлимга қалам олдим...”

Ёқуб Алиев, Ҳабибулла Қодирийнинг ёзишича, 1938 йили вафот этган. Демак, у “Ўтган кунлар” романининг ижодий тарихи, асосий қаҳрамонларнинг прототипи сингари масалалар юзасидан адибнинг фикрини эшитган ва ушбу маълумотни ўша йиллардаёқ Отабек ва Кумушнинг фожиали муҳаббати билан яшаётган ёр-биродарларига айтган. Биз марҳум Ёқуб Алиев туфайли ҳозирги кунларга қадар етиб келган ана шу маълумот асосида Отабек образининг прототипи тўғрисида тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин.

Адиб романи ёзиш жараёнида ўша кезлари юз ёшларда бўлган отасидан беш-ўн ёш кичик кўринган, қулоғи оғирлашиб қолган бояги меҳмон ҳаёти фактлари билангина кифояланиб қолмаган. Аммо унинг Андижонга бориб қолиши ва у ерда уйланиши билан боғлиқ ҳаётий воқеа “Ўтган кунлар” романининг ёзилишига туртки берган. Бинобарин, адиб романда Андижонни Марғилон билан “алмаштирган”. Агар ана шу ҳаёт ҳақиқатидан келиб чиқадиган бўлсак, романдаги Отабек ва Кумушнинг шахсий ҳаёти билан боғлиқ барча воқеалар адиб ижодий ҳаёлининг маҳсулидир.

Шубҳасиз, савол туғилиши мумкин: наҳотки, “Ўтган кунлар”дек ўзбек романчилик мактабига тамал тошини қўйган асар яратилса-ю, на ёзувчи, на бирорта адабиётшунос Абдулла Қодирийдан романининг ижодий тарихига алоқадор фикрларини олиб қолмаган бўлса?

“Ўтган кунлар” романи эълон қилиниши биланоқ нафақат китобхонлар, балки ёзувчилар ва танқидчиларнинг ҳам диққат-эътиборини ўзига қаратган. Сотти Ҳусайн дастлаб “Шарқ ҳақиқати” газетасида романга бағишланган китобини тўла эълон қилган. Ойбек эса Тил ва адабиёт институтининг илмий режаси асосида “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” деган тадқиқотини яратган. Шубҳасиз, Сотти Ҳусайн ҳам, Ойбек ҳам роман муаллифи билан кўп бор мулоқотда бўлганлар. Аммо уларнинг бирортаси Отабек ва Кумуш образларининг прототиби тўғрисида, бир оғиз бўлсада, сўз айтмаган. Негаки, ҳаётда бу икки қаҳрамоннинг биз орзу қилган ва ахтарган тайёр прототиби бўлмаган.

Атоқли адабиётшунос олим Иззат Султон ҳам Абдулла Қодирий ижоди, хусусан, “Ўтган кунлар” романи билан махсус шуғулланган. У бизни қизиқтирган масала бўйича қуйидагиларни айтган:

“1929–1930 йиллар бўлса керак, ёзувчиликка ҳаваскор ёш кезларим эди. Бир куни ҳозирги Лойиҳа институтининг биносига ёш ёзувчиларнинг Қодирий билан учрашуви бўлди. У киши саволларга жавоб қайтариб, ўз тажрибаларидан сўзлаб бердилар. Мен Қодирийдан: “Ўтган кунлар” романингиз воқеий асарми?” деб сўрадим. “Йўқ, — дедилар у киши, — романдаги беш-ўн фоиз айрим тарихий воқеалар, шахсларгина воқеий. Қолганлари — ёзувчининг маҳорати...”

Иззат Султоннинг хотирасида қолган бу учрашув 1935 йили бўлиб ўтган ва Абдулла Қодирийнинг мазкур учрашувда айтган баъзи бир сўзлари мақола тарзида эълон қилинган. Лекин адиб бу мақоласида ҳам қаҳрамонларнинг ҳаётий асослари тўғрисида ҳеч нарса демаган.

Китобхон: “Маيلي, сиз айтаётгандек, Қодирийлар уйига эшак миниб келган бояги қулоғи оғир чол Отабек образига ҳамиртуриш бўлган, дейлик. У ҳолда нега адиб Андижонни эмас, балки Марғилонни Кумушнинг ватани сифатида тасвирлаган?” деб сўраши мумкин. Гап шундаки, Абдулла Қодирийнинг ушбу романи ёзишдан мақсади Отабек билан Кумушнинг муҳаббатини дoston қилишдангина иборат бўлмаган. Унинг асосий мақсадларидан бири XIX асрнинг 60-йилларида бошланган ва ҳамон давом этаётган тарихий жараёни таҳлил этиш, Туркистоннинг хонлик тузуми чириб битганлиги туфайли мустамлакага айланганлигини ай-

тиш ва ҳамон мустамлакачилик шароитида яшаётган замондошларида миллий ғурур туйғусини уйғотишдир. У ўзининг асосий мақсадини асарда тасвир этилган воқеалар қатига яшириб кетган.

Модомики, ҳозирги Ўзбекистоннинг асосий қисми ўша пайтда Қўқон хонлигига қараган экан, унинг Андижонни эмас, балки хонликнинг гўзал бир гўшаси — Марғилонни танлашида катта маъно бор. Зеро, Марғилон, биринчидан, хотин-қизларининг гўзаллиги, ифбатлилиги ва ширин тиллилиги билан машҳур бўлган, иккинчидан, Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларига, шу жумладан, Андижонга қараганда кўча-кўйлари-ю бозорлари-ю одамларининг қиёфалари-ю табиати билан ўта миллий шаҳар эди.

Ш. Жабборовни ҳам, ўйлаймизки, унга фикрдош бошқа китобхонларни ҳам чалғитган, тўғрироғи, уларни илҳомлантирган асосий нарса муаллифнинг сўнгги изоҳидир. Бу изоҳда эса адиб Марғилонга кейинги сафар борганида яқин ўртоқларидан Ёдгорбек ҳақида суриштириб билганини айтган: *“Ёдгорбек ушбу асрнинг ўн тўққиз ва йигирманчи очлик йиллари миёнасида вафот қилиб, ундан икки ўғул қолибдур. “Ўғуллардан биттаси бу кунда Марғилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фарғона босмачилари орасида экан. Бу кунда ному нишонсиз, ўлик-тириги маълум эмас, дейдилар”*.

Шубҳасиз, асар муаллифининг бу сўзларини ўқиган китобхонда Ёдгорбек ҳам, демак, Отабек билан Кумуш ҳам реал, яъни тирик кишилар бўлишган, деган тасаввур шаклланиши мумкин. Сир эмас, ҳар бир ёзувчи қаҳрамонларининг бадий уйдирма маҳсули сифатида эмас, балки ҳаётда бўлган, жонли ва тирик кишилар сифатида қабул қилинишини истайди. Абдулла Қодирий ҳам шу маънода истисно бўлмаган. Лекин...

Агар Кумуш вафотидан кейин ўрнатилган қабр тошига “назар ташласак”, унинг ҳижрий 1269 йилда дунёдан ўтгани маълум бўлади. Бу — милодий 1852—1853 йил, деганидир. Демак, Ёдгорбек ҳам худди шу йили туғилган ва 1919 ёхуд 1920 йили, тахминан 67—68 ёшида вафот этган.

Энди Ёдгорбекнинг Шукур Жабборов хаёлидаги ўғли Холбек Ёдгоровнинг ҳаётномасини варақлаб кўрсак. Таниқли журналист 1914 йили, яъни “отаси” 62—63 ёшни қоралаган

вақтда таваллуд топган. Яна қаерда, денг? Марфилоннинг Гўри аввал маҳалласида.

“Бир куни онам, — деб ёзган эди журналист Холбек Ёдгоров болалик кезларини эслаб, — мен, акам ва синглимни тўшакка ўтказди-га, тоқчага бозордан олиб келган шамни ёқиб қўйди. Ҳаммамизни яхшилаб тўйдирди. Уйимизда бир қути бўлгучи эди. У азиз меҳмонлар келгандагина очиларди. Бугун онаизор негасир уни очиб, бизнинг ёнғоқ, жийда, майиз билан сийлагилар. Бунинг боисини билмай, ҳайрон эдик, қўп ўтмай, сир очилди.

— *Эртага Холбекни олиб, мактабга борасан, — дедилар онам акамларга. Кўзларида ёш милтирарди.*

Эрталаб етимхонага бордик... ”

Бу воқеа 1919 йилда бўлган. Холбек Ёдгоров шу йили мактаб-интернатга ўқишга борган.

Энди Холбек аканинг онаси, яъни Ёдгорбекнинг хотини тўғрисидаги мана бу сўзларни эшитинг:

“Етим боқиб эзилган, кишилар эшигида ишлаб, бирон ҳожатини чиқариб рўзгор тебратишга қурби келмай қолган Ҳамроҳ буви эса “ғарибхона”ни (мактаб-интернатни - Н.К.) эшитиб, хурсанд бўлди. Ўзи бойларга ёлланиб, ишлаб кун кўрса ҳам китобдан қолмаган ёстиқдоши Ёдгор аканинг васиятини эслади... ”

Мана энди ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг. Бир томонда — Абдулла Қодирийнинг Ёдгорбеги. У Марфилоннинг энг бой хонадонларидан бирида улғайган тагли-зотли киши. Иккинчи томонда — Гўри аввал маҳалласида — камбағаллар орасида дунёга келган, онаси чўрилик билан турмуш тебратган, “етимхона”да катта бўлган Холбек ака. Уларнинг ота-бола бўлишлари қийиндир-ов.

Абдулла Қодирийнинг Ёдгорбегидан икки фарзанд қолган. Уларнинг бири Марфилоннинг масъул ишчиларидан, иккинчиси Фарғона босмачилари орасида. Шукур Жабборовнинг Ёдгорбеги эса уч фарзанднинг отаси. Унинг иккинчи фарзанди босмачилар орасида эмас, балки “етимхона”да. У эндигина беш ёшга тўлган...

Демак, Ёдгорбек — адиб ижодий фантазиясининг самараси.

Шундай экан, нега Абдулла Қодирий роман охирида Ёдгорбекнинг икки фарзанди тўғрисида маълумот беришни

лозим топган? Гап шундаки, “Ўтган кунлар” ёзилган вақт ўзбек халқининг тарихий тақдири ҳал этилаётган, тўғрироғи, ҳал этилиши кутилган йиллар эди. Туркистон Мухторият ҳукумати тор-мор этилганига қарамай, халқнинг пешқадам кишилари мустақиллик йўлида кураш олиб бормоқда эдилар. Тўғрироғи, халқ, худди Ёдгорбекнинг фарзандларидек, икки бўлакка ажралиб, бир бўлаги совет идораларида хизмат қилаётган, иккинчиси эса, “босмачилар” сафида бўлса-да, курашаётган эди. Абдулла Қодирий ўзининг сўнги изоҳи билан халқ олдида ана шу икки йўлдан бирини танлаш имконияти борлигини айтмоқчи бўлган.

Чинакам санъат асари фақат сюжет ипига тизилган воқеаларни китобхон эътиборига ҳавола этиш учун эмас, балки шу воқеалар мантиқига сингдирилган бадиий мақсад учун ёзилади.

ЧЎЛПОН (1898–1938)

Чўлпон ва Андижон адабий муҳити

Фарғона водийсидаги жадиличлик ҳаракати ва жаид адабиёти тўғрисида сўз борганда, биринчи навбатда, Қўқон кўз олдимизга келади. 1917 йил октябрь ойининг сўнги кунларида Туркистон Мухторият ҳукуматининг худди шу ерда ташкил топганлиги тасодифий эмас. Аммо, модомики, Андижон шаҳри Чўлпондек жадиличлик ҳаракати ва жаид адабиётининг буюк намояндасини етказиб берган экан, демак, бу ерда ҳам аср бошларида тараққийпарварлик ҳаракатининг юзага келиши учун қулай замин бўлган. Афсуски, биз шу вақтга қадар XX аср бошларидаги Андижон адабий муҳитининг жадиличлик ҳаракати билан туташган нуқталарини ўрганмай келамиз.

Агар масалага бугун қўлимизда мавжуд бўлган маълумотлар асосида ёндашсак, ўтган аср бошларида Андижонда

Чўлпоннинг жадид шоири сифатида дунёга келгани бежиз эмаслиги маълум бўлади.

Биз Мўминжон Муҳаммаджоновнинг “Турмуш уринишлари” китоби асосида Чўлпоннинг 1917 йилгача бўлган даврда Боғчасарой, Қозон, Коҳира, Калькутта сингари шаҳарларда нашр этилган ҳур фикрли газеталарни обуначи сифатида олиб ўқиганидан хабардор эдик. Чўлпоннинг 1913 йили “Таржимон” газетасига йўллаган хатидан эса унинг “Шалола”, “Турк юрди”, “Шаҳбал”, “Таржимон”, “Вақт”, “Иқбол” сингари нашрларни ҳам мунтазам суратда ўқиб борганлигини билдик. Демак, Андижондаги тараққийпарвар кишилар бу газеталар билан XX асрнинг 10- йилларидаёқ ошно бўлганлар. Чўлпон эса уларни отаси туфайли ўқиш имкониятига эга бўлган.

Чўлпоннинг отаси Сулаймон баззоз Андижоннинг йирик тижоратчиларидан бири бўлиб, унинг тижорат билан шуғулланганлиги, бошқа бозорлардаги нарх-навони билиш истаги унда мазкур газеталарга эҳтиёж уйғотган. Бошқача айтганда, Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиши ва янги тарихий давр ғояларининг Туркистонга кириб келишида маҳаллий савдо аҳли ўзига хос кўприк вазифасини бажарган.

Шу ерда Фоиқа аянинг қуйидаги сўзларини келтириш жоиз: *“Дагамиз, — деган эди у камина билан суҳбатда, — савдогар бўлгани учун унинг дўкони санъат шайдолари, ғазал-навислар ва бастакору ҳофизлар билан гавжум бўларди”*.

Чўлпон 1912 йилда Заки Валидийнинг Қозонда нашр этилган “Турк ва татар тарихи” китобини ўқиб, муаллифга “фикрдошлик қилиши”ни сўраб, хат ёзган ва ҳатто уни Андижонга таклиф этган. Бу таклифдан фойдаланиб, 1914 йили Андижонга келган Валидий Чўлпоннинг отаси билан танишгач, унинг форсий адабиётни ҳурмат қилиши ҳақида ўз хотираларида ёзиб қолдирган. Агар Сулаймон баззознинг нафақат турли-туман газеталар, балки ўзбек ва форс адабиётидан ҳам яхши хабардорлиги ва ҳатто Расво, Волаи Расво тахаллуслари билан ҳажвий ғазаллар ёзгани, андижонлик шоир, хонанда ва созандалар билан алоқада бўлганини эсласак, XX аср бошларида Андижонда шаклланган адабий муҳит ва унинг Бимий, Маҳжурий, Зокирий сингари вакиллари ҳам кўз олдимишга келади.

Чўлпоннинг шаклланишида нафақат отаси, балки “Ёрқин-ой” пьесасининг бағишловида тилга олинган “тотли ва бой тили билан эртақ айтиб бериб, шу асарнинг ёзилишига сабабчи бўлган кампир она” ҳам муҳим роль ўйнаган. Афсуски, биз шу пайтгача бу “кампир она”нинг ким бўлганлиги тўғрисида ягона фикрга келмаганмиз. Фоиқа ая умрининг сўнгги кунларида шу масалага оид саволимга жавоб бериб, бундай деган: *“Тошкентга акам кўпроқ Заҳириддин аъламнинг уйларида бўлар, отамиз вафотидан кейин у киши билан жуда яқинлашиб қолганди. Заҳириддин аълам асли Андижондан бўлиб, 20-йилларда Тошкентга бориб қолган. Бизга узоқроқ қариндош, аниқроғи, амакимиз Абдурахмон ҳожи аёлининг тоғаси бўлган. У кишининг оилалари Рисолат ая (баъзилар уни Биби Узро ая ҳам дейишарди) болалигимизда бизга кўп тарбия берган, эртақ-қўшиқларга жуда уста эди. Акамнинг “Ёрқиной” пьесасини ҳам шу аяга бағишлаши, эҳтимол, ундаги айрим воқеаларни Рисолат ая чўпчак қилиб айтиб берганидадур”*.

Нафақат Рисолат ая, балки шоирнинг катта онаси Тожи биби ва бошқа аёллар ҳам ўқимишли, халқ китоблари ва эртақларининг билгичлари бўлишган. Кези келганда айтиш лозимки, аср бошларида Волга бўйларидан Туркистонга келган татар зиёлиларининг бир қисми Андижонда ўрнашиб қолган. Улар орасида Асҳоб Жамол исмли аёл ҳам бўлиб, Чўлпоннинг сингиллари 60-йиллардаги машҳур раққоса Флора Кайданининг онаси бўлмиш шу отин она қўлида таҳсил кўришган. Чўлпоннинг ўзи ҳам шу хонадонга алоқадор татар қизлари билан яқин муносабатда бўлиб, улар таъсирида татар маданиятидан баҳраманд бўлган.

Чўлпон рус ёзувчиси В.Ян билан суҳбатида ўзига таъсир ўтказган омилар орасида Туркиядан Қашғарга муайян мақсад билан чиқиб, Фарғона водийсида тўхтаган икки турк йигитини тилга олган. Фоиқа ая ана шу “икки турк”нинг таъсири билан боғлиқ қуйидаги фикрни айтган:

“Акамни жуда эрта хат-саводли бўлган, деб айтишади. Мактаб-мадраса таълими билан бирга нўғой ва турк домлаларидан ҳам алоҳида сабоқ олган. Қатортерак кўчасининг пастроғида икки қаватли болахонадор бинолар бўлиб, ўшалардан бирида русча мактаб очилган, акамиз унда бир нўғой муаллимидан ўрисчани пухта ўрганган...

Акамизни 11–12 ёшларига Қуръони карим таҳсилига беришади. Отамиз буни шахримиздаги турк афандиларига айтган, Андижонга келган Мақсуд афанди ва Муниф афанди деган турк уламолари билан яқин алоқада бўлган”.

Фоиқа ая бу икки туркни ислом динининг тарғиботчила-ри сифатида эслайди. Аммо Чўлпоннинг В.Янга берган маълумотига кўра, отаси яккаю ягона фарзандининг мударрис бўлишини хоҳлаганига қарамай, икки турк афанди таъсирида Тошкентга қочиб келган ва Мунаввар қори раҳбарлигидаги Тошкент жадиidlари муҳитидан ўз ўрнини эгаллаган.

Андижонлик шоир Восит Саъдулланинг архивида Чўлпонга алоқадор бир неча маълумот сақланган бўлиб, уларнинг бирида бундай сўзлар ёзилган: “*Ҳофиз афанди номли турк Андижонда Чўлпонни ўқитган (1910–1912 йилларга). Рус-тузем мактабига Андижон ва Ўш шаҳарларига ўқиган (1912–1915 йилларга)*”.

Бу узук-юлуқ маълумотларга асосланган ҳолда айтиш мумкинки, Чўлпон, *биринчидан*, савдогар оиласида дунёга келгани учун отасининг савдо дўконида ўтказилиб турувчи нафосат аҳлининг йиғилишларидан баҳраманд бўлиб ўсди. *Иккинчидан*, ундаги адабий дид ва бадий сўзга бўлган ҳаваснинг уйғонишида Рисолат ая, Тожи биби сингари “кампир она”ларнинг таъсири сезиларли бўлди. *Учинчидан*, Чўлпоннинг жадиd шоири сифатидаги қарашлари турли шаҳар ва мамлакатларда туркий ва форсий тилларда нашр этилган газета ва китоблар таъсирида шакллана бошлади. *Тўртинчидан*, Андижоннинг ижтимоий ва маданий ҳаётида рўй бераётган янгиликлар – банклар, рус-тузем мактабларининг очилиши, театр спектакларининг намойиш этилиши ва бошқалар унинг шуурида рўй бераётган ўзгаришларни муайян тизимга туширди. *Бешинчидан*, унда пайдо бўлган янгилик туйғуси Андижондаги татар ва рус тараққийпарварлари туфайли янада барқ урди. *Олтинчидан*, 1914 йили Тошкентга кўчиб келиши ва бу ерда бир мунча вақт яшаши вақтида Чўлпон XX асрнинг энг умидли шоири сифатида танила бошланди.

Чўлпон 1917 йил инқилоблари арафасида она юртига қайтиб борганида Андижондаги адабий муҳит ҳали ҳам ўзининг муносиб раҳбарига эга эмас эди. Чўлпон ёрқин истеъдоди, бой замонавий билими ва адабиёт майдонидаги фаол ҳаракати билан ана шу муҳитдаги бўшлиқни тўлдирди.

*У*ўлпоннинг улуғворлиги шундаки, у XX аср ўзбек адабиётини янги бир поғонага кўтариб, ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва равнақ топишига улкан ҳисса қўшибгина қолмасдан, халқда Ватан, Миллат, Истиқлол тушунчаларининг теран маъно касб этишига ҳам мислсиз даражада катта таъсир кўрсатди. Ўзга сўзлар билан айтганда, у халқда Хуррият туйғусини уйғотди, унинг кўзидаги ғафлат пардасини олиб ташлади, унда Ватанга муҳаббат, Келажакка ишонч ҳисларини тарбиялади. Унинг фуқаролик жасорати худди шундадир.

Чўлпон ва Ильминский. Олис даврлардан XX асрнинг бошларига қадар ёш авлод вакиллари Ҳиндистон, Миср, Арабистон сингари мамлакатларга бориб, таҳсил кўрганлар. Аммо замонлар ўзгариши, жамият ҳаётидаги дунёвий фанларнинг роли ошиши билан тарих ўзбек ёшлари олдига янги вазифаларни қўйди. Улар энди нафақат Шарқ, балки Фарб мамлакатларига бориб, илғор фан асосларини эгаллашлари зарур бўлиб қолди.

1867 йили Туркистонга генерал-губернатор бўлиб келган К.П.Кауфман маҳаллий маориф тизими билан танишгач, Н.И.Ильминскийнинг педагогик тажрибаларидан хабар топиб, уни Тошкентга таклиф этган. Лекин Қозон ўлкасидаги тажрибалари билан Россия маориф нозири Толстойнинг эътиборини қозонган Ильминский Тошкентга келмаган. Аммо у, шу билан бирга, ўзининг “қимматли маслаҳатлари”ни ҳам Кауфмандан дариф тутмаган. Унинг фикрича, Туркистон халқларини маърифатлаштиришда “рус ғояси”ни четлаб ўтмаслик, аксинча, барча ўқув ишларини рус давлатининг умумий манфаатларига бўйсундириш лозим эди. Ильминский педагогик тизимининг негизини ташкил этган бу фикр, аслида, Кауфманга ҳам бегона бўлмаган. Рус давлати манфаатларидан келиб чиқиб иш юритган Кауфманнинг фикрига кўра, рус алифбосини Россиядаги Шарқ халқлари ёзувига бирорта ўзгартиришсиз киритиш зарур: “бу халқлар, — деган эди у, — давлат тилини ўргана бошлашлари ва рус тили уларнинг ўзаро бирлашишларида восита бўлиши лозим”.

Туркистонда рўй бераётган воқеалардан бохабар бўлган Ильминский бу ерга ўқтин-ўқтин ўз фикрларини йўллаб турган. Унинг фикрича, ҳар бир халқнинг тарихида, энг аввало, дин, кейин эса шу диннинг авлоддан-авлодга ўтишини таъминлаб турувчи алифбо етакчи ролни ўйнайди. У ана шу хулосасидан келиб чиқиб, Туркистондаги мактабларда проваслав динини ўқитишга кўпроқ аҳамият беришни тавсия қилган. Кауфманга шу масалада ёрдам бериш учун шогирди Н.П.Остроумовни юбориб, унга ёзган хатларида мусулмон ўқув юртларида ислоҳ ўтказмасликни маслаҳат берган ва *“реал маориф халқнинг миллий онгини уйғотади ва чор ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатига қарши қуролга айланади”*, деб ёзган.

1922 йили *“Қизил байроқ”* газетасида бир ўзбек қизининг Европага ўқиш мақсадида кетгани ҳақида хабар босилган. Чўлпон бу хабардан мутаассир бўлиб, Туркистон халқларининг маърифат чашмаларидан бебаҳра яшашини истаган Ильминскийни эсга олган ва бундай ёзган: *“Чор ҳукмати вақтида Ички Россия мусулмонларини чўқинтирмақ ишида Рустами Зол бўлган, бизга маълум Остроумов тўрамининг устози саналган машҳур Ильминский чўқинтириш сиёсатининг пири бўлган машҳур Победоносцевга ёзган хатида: “Ерлик халқ орасидан бизнинг учун фойдалиқ ва ҳеч бўлмаганда, зарарсиз кишилар, у русча тилни тутулиб, уялиб гапира турган, ўрусча ёзганда бир мунча хато билан ёза турган, бизнинг губернатордан эмас, ҳатто устол бошлиғи (мирзо) миздан ҳам кўрқа турган кишилардир”*, — деган эди.

Бунга қарши биз рус тили билан эмас, ҳатто Оврупо маданий миллатларининг тили ва билими билан жавоб берсак, одам қатори яшамоққа, албатта, ҳақ қозонармиз. Энди бу эзгу ҳаракатга тарихимизда кўра олмаганимиз бир нарса кўшулса, яъни: ўзбекнинг эркин йигитлари эмас, тутқун қизлари ҳам Ильминский васиятига қарши исён бошласа, ўзи учун энг тотли бўлган элидан, ота-онасидан кечиб, минглаб чақирим ерга кетсалар, одам қатори ҳаққини тўртки емасдан, урилмасдан, сўқилмасдан ўз ҳуқуқимизни ортиғи билан қозона оламиз...”

Чўлпон ўз фикрини таг маъноли қуйидаги сўзлар билан яқунлаган: *“Эски турмуш ўлим тўшағида. Йигитларимизнинг чин билимига қараб бу интилишлари эски турмушни*

бир оз аввал ерга кўмгусидир”. Чўлпон “эски турмуш” тушунчаси остида нафақат чор мустамлакачилиги йилларини, балки умуман ўзбек халқини замонавий илм-фан ютуқларидан олисда қолдирилган даврни кўзда тутмоқда.

Тарих фактлари шундан далолат берадики, Чўлпон хорижий мамлакатларга ўқишга кетган йигит ва қизларимизга “оқ йўл” тилабгина қолмай, балки уларга зарур ҳолларда моддий ёрдам кўрсатиб ҳам турган. Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг “Улуғ Туркистон” газетасида босилган (1917 йил 4 ноябрь) қуйидаги ташаккурномасига шу жиҳатдан кўз ташлаган кишида Чўлпонга нисбатан ҳурмат туйғусининг уйғониши табиийдир: *“Бошимга тушган оғир фожиалар сабабиндан, — деб ёзган эди Мирмуҳсин, — бу қиш таҳсилим учун мутлақо ёрдамга муҳтож бўлиб қолган эдим. Мана шул ҳолимни эътиборга олиб, Туркистоннинг очиқ фикрли ёшларидан Абдулҳамид афанди Сулаймоний ила Мирюсуф афанди Мирзахамидбоевдан бир миқдор иёна топширилди ва тағи-да ваъда этилди. Иёна соҳибларининг ҳар бирига чин кўнгилдан ташаккур айтаман. Яшасин шундай ҳимматли ёшлар! Шундай миллий ҳимматгагина таяниб, мен Уфага — “Маграсаи Олия”га кетдим”.*

Чўлпонга нисбатан бундай миннатдорчилик сўзларини Германиядан Абдуваҳоб Муродий ҳам ёзган.

Хуллас, Чўлпон Ильминский сингари шовинизм билан заҳарланган маърифатпарварларга қарши фаолиятининг илк давриданоқ ўзбек халқининг истиқболи учун кураш майдонига отилган.

Февраль инқилобидан сўнг. 1917 йил февраль инқилобидан сўнг Туркистондаги рус большевиклари ташаббуси билан Ишчи ва солдат совети ҳокимиятни қўлга олиш учун қатъий кураш бошлади. Маҳаллий зиёлилар ва руҳонийлар ўртасидаги ички низодан фойдаланган большевиклар ўз мавқеларини кун сайин мустаҳкамлаб бордилар. “Шўрои ислом” билан “Шўрои уламо” жамиятлари эса бир-бирларининг тагига сув қуйиш билан машғул бўлди. Агар шу кезларда Марказий Россиядан Мустафо Чўқаев ва Заки Валидий сингари туркий халқлар тақдири билан куюнган кишилар келмаганида, эҳтимол, бу жамиятлар ўртасидаги кураш янада кўнгилсиз натижаларга олиб борган бўлармиди.

Заки Валидийнинг асосий мақсади Бошқирдистонни миллий истиқлолга олиб чиқиш бўлган. Лекин вазият шундай эдики, миллий озодлик ҳаракати Туркистон ва Қозоғистонда кучаймай туриб, Бошқирдистонда Мухторият ҳукумати-ни барпо этиш мумкин эмас эди. Буни сезган Бошқирдистон марказий совети З.Валидийни Қозоғистон ва Туркистондаги миллий ҳаракатларнинг раҳбарлари билан алоқа ўрнатиш учун юборган. У Туркистонга келгач, М.Бехбудий, М.Абдурашидхонов, А.Зоҳирий, О.Маҳмудов сингари ўзбек халқининг пешқадам сиймолари билан учрашиб, миллий ҳаракатни кучайтиришга қаратилган ишларни амалга оширган.

Унинг хотиралар китобида шу ҳақда қуйидаги мухтасар маълумотни ўқиймиз: *“Бехбудий, ёш ўзбек шоири Чўлпон, тошкентлик адабиётчи Толибжон, татар Тагир Нўғойқўрғонли, самарқандлик Ҳакимзода ва камина бир қанча шаҳарларда бўлиб, йиғилишлар ўтказдик ва миллий зиёлиларнинг аксар қисмини Туркистон Марказий совети тарафига жалб этдик. Туркистон мустақиллигининг асосий душмани бўлган кадетлар партияси секин-аста маҳаллий аҳолига бўлган таъсирини йўқота бошлади. Биз шунинг бошларига қадар олиб борган жиддий кураш натижасида ҳуррият ғоялари кўпгина вилоятларга кириб борди”*.

Афсуски, биз бу сатрларда тилга олинган дастлабки истиқлолчиларимиз ва уларнинг кейинги тақдири ҳақида бирор маълумотга эга эмасмиз. Лекин бу рўйхатнинг бошида турган Бехбудий ва Чўлпоннинг Февраль инқилобидан кейинги миллат манфаати йўлида олиб борган фаолиятлари бизда катта қизиқиш уйғотади. Гап шундаки, ўша кезларда тузилган Туркистон Марказий шўросининг ўзбек зиёлиларини ўз атрофига тўплаши, нафақат кадетлар партияси, балки большевиклар ва бошқа сиёсий партияларнинг фаоллигини ҳам сусайтириши, ниҳоят, ўлкадаги сиёсий-ижтимоий вазиятни ўз назоратига олиши мумкин эди. Агар шу мақсаднинг Туркистон халқлари тақдири учун муҳим аҳамиятга молик эканини назарда тутсак, Чўлпоннинг ўзбек ёзувчилари орасида биринчи бўлиб миллий мустақиллик учун курашга жиддий киришгани равшан бўлади.

Давр мураккаб, сиёсий партиялар эса кўп бўлгани учун ўзбек зиёлиларининг бирдан-бир тўғри йўлни танлашлари

осон кечмади. Чунончи, Назир Тўрақулов ва унинг издошлари ўша кезларда большевиклар томонига оғдилар. Мунаввар қори, Беҳбудий ва Бухоро жадидлари кадетлар партиясига ҳам, социализм ғоясига ҳам қарши чиқдилар. Низомиддин Хўжаев ва унинг тарафдорлари эса социалистик ҳаракатнинг ўнг қанотига мойиллик билдирдилар. Бу, номлари тилга олинган шахсларнинг қарийб барчаси Чўлпонга руҳан яқин кишилар бўлганлиги учун унинг аро йўлда қолган пайтлари ҳам бўлди. У ўзининг сиёсий фаолиятида халқ манфаатларидан келиб чиқишга уринди.

З.Валидий хотираларида Чўлпоннинг шу даврдаги сиёсий-ижтимоий фаолиятига доир баъзи бир чизгилар мавжуд. У, хусусан, Февраль инқилобидан кейинги дастлабки кезларни назарда тутиб, бундай ёзган: *“Мен бир-бирига сadoқатли, самимий дўстларни орттирдим. Дўстона суҳбатлар пайтида айтганим аксар фикрлар, кўп ўтмай, маслакдош ва елкадош дўстларимнинг шеър ёхуд мақолалари шаклига кириб, янги ҳаёт кечира бошлади. Шоир Чўлпон турк халқининг сайлов ҳуқуқлари учун олиб борган курашимиз тўғрисида гўзал бир достон ёзди”*.

З.Валидийнинг бу сўзларида тилга олинган достон, чамаси, ўз вақтида эълон қилинмагани учун бизга етиб келмаган. У, юқорида айтиб ўтилган йиғилишларда митингларда ўқилган.

З.Валидий Туркистонда орттирган маслакдошлари тўғрисида сўз борганда, биринчи навбатда, кўпинча Чўлпонни ёдга олган. Улар ўртасидаги узоқ давом этган дўстона муносабатлар ҳам бу икки сиймонинг маълум даражада сирдош бўлганидан дарак беради. Агар шу нарсани кўзда тутиб, З.Валидий берган қуйидаги маълумотни ўқисак, Туркистонда 1917 – 1923 йилларда миллий истиқлол учун олиб борилган ҳаракатнинг сирли томонларидан парда кўтарилгандек бўлади:

“Дўстим Убайдулла Хўжаев, — деб ёзган у, — юрист сифатида бундай маслаҳат берди: “Таъсис мажлисига сайловлар тўғрисида моғда киритилиши мумкин. Бирор жойни сотиб олсанг бўларди”. Мен унинг гапига кириб, Тошкент яқинидаги Оҳангарон дарёси ёқасида жойлашган Облиқ қишлоғидан чорбоғ сотиб олдим. Чорбоғ ажойиб бир ерда жойлашган бўлиб, ундан Чотқолнинг қорли чўққилари кўриниб

турарди. 1917 йилда менга бу жойда бўлиш насиб этмади, аммо 1922 йили босмачилик ҳаракатига қўшилганларидан кейин Бошқирдистондан келган йигитларимиз шу уйга ойлаб яшашди....”

Агар тахминимиз тўғри бўлса, Чўлпон Таъсис мажлисига аъзо бўлиш учунгина эмас, балки зарур бўлиб қолганда яшириниш учун сотиб олинган бу чорбоғдан хабардор бўлган. Демак, айтиш мумкинки, унинг миллий озодлик-ҳаракатидаги иштироки фақат шеър ва дostonлар ёзиш, ватандошларини истиқлолчилар атрофига яқинлаштиришдангина иборат бўлмаган. Бу тахминимизни З. Валидийнинг куйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди:

“Биз умумрусия миқёсидаги сиёсий ишларга социалистлар билан бирга ҳаракат қилганимизни ҳеч қачон яширмаганмиз. Ўша пайтга биз миллат ва социализм ғояларига хизмат қиладиган эркин социалистик партияни туза бошлаганмиз. Бизнинг ниятимизга кўра, бу партия барча Шарқ халқларини бирлаштириши лозим эди. Унинг ташкилотчилари эса қозоқлар томонидан Алихоннинг тарафдорлари, шунингдек, маслакдошларимиз ўзбек Низом Хўжаев, шоир Чўлпон, бухоролик Абдулҳамид Орипов эдилар”.

З. Валидийнинг бу сўзларига қараганда, Чўлпон Февраль инқилобидан кейинги дастлабки йилларда ижодий ишлари билан бирга Россия тасарруфидаги мусулмон халқларнинг бирлашиши йўлида ҳам қизғин фаолият олиб борган.

Чўлпон ва Мухторият. Тарих миллари 1917 йилга келиб, катта шиддат билан ҳаракат эта бошлади. Февраль инқилобидан кейин икки-уч ой ўтмасдан, Москвада бутуниттифоқ умуммусулмонлар қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой қарорлари Туркистонда мавжлана бошлаган сиёсий ҳаёт елканига кучли шамол бўлиб урилди. Июль ойининг ўрталарида Фарғона шаҳрида ўтган вилоят мусулмон ташкилотларининг қурултойида “Турк адам марказият” партияси тузилди. З.Валидий “эркин социалистик партия” деб атаган бу сиёсий ташкилот ўз олдига қатор демократик тадбирларни амалга оширишни вазифа қилиб қўйди.

Чўлпоннинг бу партия аъзоси сифатида олиб борган фаолияти тўғрисида архив материалларида бирорта маълумот учрамайди. Лекин Чўлпоннинг Туркистон Мухторият ҳуку-

матининг ташкил топишига алоқадор эканлиги, унинг бу ҳукуматини олқишловчи “Озод турк байрам” шеърини ёзганлиги ва бу шеърнинг мухторият мадҳияси ўлароқ халқ оммаси томонидан қуйланганлиги тасодифий ҳол эмас.

Тошкент большевиклар қўлига ўтгач, 26 октябрь куни Қўқонда IV Фавқулодда ўлка мусулмонлари қурултойи ўз ишини бошлади. Уч кун давом этган қурултой Туркистон Мухторият ҳукумати тузилганини эълон қилди. Шу тарихий куннинг эртасига шаҳарда ўтказилган митингда Чўлпон сўзга чиқиб, “Оллоҳу акбар” деган Мухториятга бағишланган шеърини ўқиди. Шеърнинг ҳар бир сатридан кейин кўп минг кишилик митинг Чўлпон билан бирга “Оллоҳу акбар” деб Туркистоннинг ҳурриятга эришганига шукроналар айтди. Шоир қаламига мансуб “Озод турк байрами” шеъри эса юзлаб нусхаларда тарқатилиб, турк шарқийлари сингари қуйланди ва халқнинг руҳига руҳ, ишончига ишонч қўшди. Шеърнинг “Турк бешиги -Туркистон, ери олтун, тоғлари кон! Болалари қаҳрамон, Ватан учун берур жон!” деган сўнгги сатрларини қуйлаган халқ Мухторият учун жонини ҳам беришга қасамёд этди.

Туркистон Мухторияти кенг халқ оммаси томонидан қизгин кутиб олинганига қарамай, 1918 йил февралининг иккинчи ярмида советларнинг яхши қуроланган қўшинлари томонидан тор-мор этилди. Шундан кейин Чўлпон, З.Валидийнинг таклифи билан, Оренбургга кетди.

“Оренбургга келиб улгурмасимиздан биз давлат қурилиш ишига киришдик, — деб хотирлайди З.Валидий. — Ҳукумат раиси адвокат Юнус Бикбоев ва профессор Кулаев шу иш билан шуғулланди. 1917 йил декабрида бўлиб ўтган Учинчи Умумбошқирд қурултойи йиғирма икки кишидан иборат кичик шўро (парламентолди кенгаши) ни сайлади. Биз уларни Оренбургга йиғиб олгач, улар ағлия ишлари билан машғул бўлдилар, қишлоқ хўжалиги ва ўрмон бошқарувига оид қонунларни қабул қилдилар. Гарчанд уларнинг ишлари фавқулодда мураккаб шароитларга кечган бўлса-да, менинг барча йиғилиш ва муҳокамаларда иштирок этишимга ҳожат бўлмади. Улар менга: “Ўз ишинг билан шуғуллан, бошқасини бизга қўйиб бер”, дейишди ва мен қўшинни тўплаш ҳамда ички ишлар билан бевосита шуғулландим. Бу кишилар бизнинг ишимизга қандай фидойиларча берилган эдилар!”

З.Валидий Оренбургга ўзи билан бирга борган туркистонликлар тўғрисида бундай маълумот берган:

“Қўқонда барпо этилган ва Советлар томонидан февралда (1918 йил феврალი назарда тутилмоқда — Н.К.) тарқатиб юборилган Туркистон миллий ҳукуматининг баъзи бир аъзолари: Убайдулла Хўжаев, шоир Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), кейинчалик Бухорода ҳарбий нозир бўлган Абдулҳамид Орипов, Тошкент вакилларидан Мирмуҳсин, Хива ва Бухородан келган айрим кишилар ҳам шу ерда эдилар. Абдулҳамид Орипов ташқи ишлар билан шуғулланди, у шоир Абдулҳамид Сулаймон билан бирга менинг котибим эди”.

Модомики, Мухторият ҳукуматининг аъзоси Убайдулла Хўжаев ҳам, Мухториятга бағишланган мадҳиясида “Туркистонли — шонимиз, туронли — унвонимиз, Ватан — бизнинг жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!” деб ёзган Чўлпон ҳам, бошқа туркистонликлар ҳам, шу вақтда З.Валидийнинг ёнида бўлган эканлар, демак, улар Оренбургга Туркистон Мухторияти тор-мор этилганидан кейин борганлар. Тахмин қилиш мумкинки, улар ўзларининг Бошқирдистон миллий ҳукуматини барпо этишга қаратилган фаолиятларида Туркистон Мухторияти томонидан йўл қўйилган хатолардан сабоқ олишга ҳаракат қилганлар.

З.Валидий ўз гуруҳи олиб борган ишлар тўғрисида яна қуйидаги маълумотни берган:

“Бизнинг Самара ҳукумати, Ўрол казаклари ва Қозоғистон билан бирга амалга оширганemiz дастлабки муваффақиятли иш ахборот тўплашдир. Биз ўз агентларимизни олдиндан мўлжалланган жойлар — Уральск (Теке), Хон ўрдаси, Астрахан губернияси, Гурев (Уйшук), Фарбий Сибирдаги Омск, шунингдек, советлар назорати остидаги Орск, Актюбинск ва Тошкентга юбориб, қисқа мuddатда ўз разведхизматимизни вужудга келтирдик. Бу ишларга Орипов раҳбарлик қилди. Бизнинг миллий шоирларимиз Саитгарей Магаз, Шайхзода Бабиш, ўзбек шоири Абдулҳамид Сулаймон, ёш қозоқ журналисти Беримжон ва бир ўқимишли шоира қиз бу шаҳарларда яширин жойларни ташкил этдилар ва бу жойлар Оренбургдаги марказни фоят қимматли ахборот билан таъминлаб турди”.

З.Валидий генерал Дутов қисмларида бундай шошилинч ахборотни тўплаш ишлари яхши йўлга қўйилмагани ва бу

нарса унинг ҳарбий операцияларига салбий таъсир ўтказганини айтиб, Тошкентда рўй бераётган воқеалар ҳақидаги маълумотлар тинимсиз равишда Қозоғистон орқали етиб борганини алоҳида таъкидлаган.

Шундай қилиб, Чўлпон Бошқирдистон миллий ҳукуматининг Туркистондаги вазиятга оид шошилиш маълумотлар билан таъминланишида иштирок этган. Агар З.Валидийнинг юқоридаги сўзларига теран назар ташласак, Туркистон Мухториятининг мағлубиятидан кейин Оренбургга йўл олган туркистонликларнинг Қозоғистонда тўхтагани ва маҳаллий истиқлолчилар билан учрашгани маълум бўлади.

Бугун биз Октябрь тўнтаришининг дастлабки кунларида нафақат Туркистон, балки Россия тасарруфидаги бошқа мусулмон ўлкаларида ҳам миллий ҳукуматларни барпо қилишга қаратилган уринишлар бўлганини биламиз. Кейинги йилларда бизга яна шу нарса маълум бўлдики, Россия тасарруфида яшовчи мусулмон халқларнинг истиқлолсевар фарзандлари ўша кезларда Туркий республикалар федерациясини ташкил этиш фикрида бўлганлар. Бу федерацияга, биринчи навбатда, Туркистон, Қозоғистон ва Бошқирдистон миллий ҳукуматларининг кириши кўзда тутилган. Чўлпон 1917–1918 йилларда ана шу ғоянинг рўёбга чиқиши йўлида фаолият олиб борган.

Шарқ халқлари қурултойи. Туркистон Мухториятидан кейин Бошқирдистон ва Қозоғистон миллий ҳукуматлари ҳам большевиклар томонидан тугатилди. Улар туркистонлик мухториятчиларни таъқиб этибгина қолмай, Фарғона водийсида яшовчи аҳолини ҳам хонавайрон қилдилар. Туркий халқларга нисбатан аламзада бўлган дашноқлар водийдаги ўнлаб қишлоқларни қонга ботирдилар. Чўлпон, шубҳасиз, большевикларнинг ўз давлатларини минглаб кишиларнинг қони ва жони эвазига барпо этаётганларига тинч қараб тура олмади.

1919 йили у “Юриш марши” деган шеърини ёзиб, Турон ўғлонларини қиличини қинга солмай, она ватанни озод этишга чақирди. Бугун сарлавҳаси бир оз ғалати туюлган “Қизил байналмилал” (1919) шеърида эса бундай сатрларини ёзди:

Шарқ эллари асир каби ишларлар
Бир ҳовуч ҳам келмайдиган халқ учун...
Шарқ элига қутулишга йўл йўқми,
Унга ҳеч ким шафқат кўзин солмасми?
Ғарблилардан инсоф, виждон ҳеч йўқми,
Бирор қувват бу зулми олмасми?

Шоир шу сатрлардаги “Шарқ эли” сўзлари остида фақатгина ўзбек халқини кўзда тутмаган. Ўша йилларда ўзбек халқи билан бирга туркий халқлар ҳам, Англиянинг исканжасида яшаган ҳиндлар ҳам “бир ҳовуч ҳам келмайдиган” халқ учун асирлар каби ишламоқда эдилар. Шунинг учун у шу халқларнинг бирлашишини астойдил орзу қилди.

1920 йилнинг 1 – 5 сентябрь кунларида Бокуда Шарқ халқлари қурултойи бўлиб ўтди. Чўлпон ва унинг маслақдош дўстлари бу қурултойдан кўп нарсани кутган эдилар. Лекин Сталин раҳбари бўлган Миллий ишлар халқ комиссарлиги ва Мусулмон коммунистларнинг марказий бюроси бу қурултой ишини қаттиқ назорат остига олиб, Шарқ халқлари вакиллари вакиллари большевиклар зулми ва тузумига қарши бирлашишига имкон бермади. Чўлпон қурултой ишида таржимон сифатида иштирок этди.

Қурултойнинг Шарқ халқлари вакиллари учун эътиборли жиҳати Анвар Пошанинг иштироки эди. Туркистонда айниқса машҳур бўлган бу зотга гарчанд қурултойда сўз берилмаган бўлса ҳам, миллий делегациялар, биринчи навбатда, у билан учрашишга интилдилар. Шундай учрашувлардан бири Каспий денгизи бўйларида жойлашган бир уйда бўлиб ўтди.

“Кунларнинг бирида, — деб ёзади Мунаввар қори Абдурашидхонов, — биз Анвар Пошанинг доғистонлилар билан араб тилида суҳбатлашиш учун шу уйга келишидан дарах топдик. Биз ҳам етиб бордик... Орадан бир мунча вақт ўтгач, чиндан ҳам, Анвар Поша пайдо бўлди ва биз билан ўн беш дақиқа суҳбатлашди”.

Мунаввар қори бу сўзларни 1929 йилда ҳибсга олинганидан кейин тергов учун ёзиб берган. Шунинг учун ҳам у Анвар Поша билан қанча вақт ва нима тўғрисида сўзлашгани масаласида аниқ бир гапни айтмаган. Аммо шу нарса маълумки, Анвар Поша қурултой кунларида Туркистон, Бухоро, Хива, Афғонистон ва Эрон вакиллари билан махфий

учрашувлар ўтказган. Чўлпон ана шундай учрашувларда қатнашиб, Анвар Поша билан танишган. Анвар Поша Чўлпонда хайрихоҳлик туйғуларини уйғотган. Унинг туркий халқларни яқинлаштириш ғояси ўзбек шоирларига бегона эмас эди. Шарқ халқлари қурултойига катта умидлар билан борган, қурултой бошлангунга қадар Каспий денгизи бўйларида юриб, гўзал юлдузлар билан суҳбатлашган ва уларга *“Гўзал юлдуз, нурли юлдуз, тез сўзла Оталарнинг тарихдаги хатосин; Шу хатодан осуфланиб, ёвларнинг Эл кўксига сурган ишрат, сафосин. Сўзла, англаб ўтгандаги турмушнинг Бутун қонлик, шонлик, жонли ерларин. Кўз олдимда жилваланар юрт учун Жонлар бериб, қонлар тўккан эрлари...”*, деб ёзган Чўлпон қурултойдан эмас, Анвар пошадан кўпроқ умид кутди.

1937 йил 10 августда бўлиб ўтган тергов қайдномасида бундай маълумот билан танишамиз:

“1920 йили Бокуда Шарқ халқлари қурултойи ўтказилди, унда Салимхон Тиллахонов, Наби Рисқулов, Фози Юнусов, Мунаввар қори, Обид Чатоқ, Жўрабоев, мен ва бошқа пантуркистон арбоблар қатнашдилар Делегацияга Рисқуловнинг ўзи раҳбарлик қилди. Қурултой пайтида Рисқуловнинг яқин сафдошлари — Файзулла Хўжаев ва Норбўтабеков Совет ҳокимияти ва Коммунистик партия сиёсатиға қарши қаратилган саҳнаорти ишини олиб бордилар. Улар “қизил генералларингизни олиб кетинг!” — деган шиор билан чиқдилар. Аммо қурултойда уларнинг сўзлари ўтмагач, Туркистон делегацияси “гоҳийлари” Рисқулов раҳбарлигида тўпланиб, Совет ҳокимиятиға қарши курашни авж олдиришға киришдилар, “босмачилик” кучларини ташкил этиб, бу ҳаракат орқали очикдан-очик пантуркистик ташкилотнинг қурултойдан кейин қабул қилинган қарорини амалға оширдилар”.

Шубҳасиз, НКВД томонидан тайёрланган ва қийноқ остида қўл қўйдириб олинган сўроқномаларга танқидий қараш, уларда келтирилган фактларни бошқа ҳужжатлар билан қиёслаш ва шу тарзда ҳақиқатнинг олтин зарраларини топиш лозим. Юқорида келтирилган парчанинг ҳам НКВД ходимлари томонидан “ижод қилинганлиги” яққол сезилиб туради. Аммо шу билан бирга, назаримизда, унда ҳақиқат учқунлари-да йўқ эмас. Чиндан ҳам, қурултойнинг коммунистик руҳда кечганлигини кўрган Туркистон делегацияси-

нинг илғор қисмида, шу жумладан, Чўлпонда большевиклар зулмидан қутулиш ва мустақилликка эришишнинг бошқа йўллари ахтариш истаги пайдо бўлган. Улар Мухторият тугатилганидан кейин вужудга келган ва секин-аста куч ола бошлаган “босмачилик ҳаракати”да ана шу йўллардан бирини кўрганлар.

Ўша кезларда Англия меҳнаткашлари ўртасида ғалаён кўтарилиб, давлат сиёсий машинаси тебраниб қолган. Жаҳон харитасида юз бераётган воқеаларни синчков назар билан кузатган Чўлпон эса “Улуғ Британиянинг бу кунги ҳокимият”ига деган шеър ёзиб, уни бундай сўзлар билан тугатган:

Мазлумлар эзилган, хор бўлганларнинг
Ғазаб оловлари бир кун туташар!
“Интиқом! Интиқом!” — деган наъралар
Тўлқиндай қутуриб, Темзадан ошар.
Ўшанда Темзанинг сувлари қадар
Қутуриб ошишлик бизда ҳам бўлар.

Бу сатрлар билан сўроқ қайдномасидаги Совет ҳокимиятига қарши кураш ҳақидаги сўзлар ўртасида муайян яқинлик бордек туюлади.

Боши берк кўчаларга. Бухоро Халқ Совет Республикаси барпо этилгач, Чўлпон, чамаси, Файзулла Хўжаевнинг таклифи билан “Бухоро ахбори” газетасига муҳаррирлик қилиш учун Бухорога боради. Бу вақтда Бухоро амирини ағдаришда жадидларга ёрдам берган Фрунзе қўшинлари ва, умуман, Совет ҳокимиятининг ғаразли нияти ошкор бўлган эди. Шунинг учун ҳам, республика раҳбарлари ўртасида большевиклар таъсиридан ҳалос бўлиш истаги шаклланиётган эди. Лекин большевиклар республика раиси Файзулла Хўжаев билан Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Мирза Абдулқодир ўртасига пона қўйишга улгурган ва бу пона раҳбариятни икки гуруҳга ажратаётган эди.

“Барча Бухоро жагидлари, — деб ёзади шу кезларда Бухорога келган З. Валидий, — амирни ағдариш учун олиб борган курашларида руслар билан бирлашдилар. Аммо улар Русия босқинчилик ҳокимиятининг чексиз-чегарасиз бўлишига қарши эдилар. Уларнинг шу масаладаги бирдамлиги ҳар қандай мақтовга сазовор эди.

Улар оқшомлари мени ўйларига меҳмонга таклиф қилиб турардилар. Бироқ улар ўзаро ҳар доим ҳам аҳил бўлмаганлари учун, тағин бирортаси русларга гуллаб қўймасин, деб ташвишланар эдим...

Бизнинг асосий вазифамиз ағдариб ташланган амирга қарши курашни давом эттириш ниқобига Бухоро миллий армиясини ташкил этиш ва Хива, Туркменистон, Қозоғистон вакиларини чақириб, “Туркистон миллий иттиҳоди” ташкилотини тузиш эди. Биз шунга тайёрланар эканмиз, июнь ойининг бошларигаёқ Бошқирдистондан Қозоғистоннинг барча бурчагига, Фулжадаги японларга, Фарғона вождийсидаги босмачиларнинг таниқли раҳбарларига одамлар юбордик”.

“Биз қозоқларнинг “Алаш Ўрда кўмитаси” аъзолари ва туркман зиёлиларини ҳам Бухорога таклиф этдик, — деб давом этади З. Валидий, — уларни Бухоронинг шимол томонида жойлашган Харгуш қишлоғидаги бир хўжаликда кутиб олдик... Бошқирдистондан келган... офицерларимиз Бухородаги ҳарбий идораларда юқори лавозимларга жойлашиб олишди. Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор, Карманда жойлашган ҳарбий қисмлар (яъни марказий ҳарбий қисмлар) шу офицерларнинг назорати ва таъсири остида бўлди... Бизнинг мақсадимиз кўйидагича эди: агар руслар бизга миллий қўшинларни қонуний равишда тузишга имкон беришмаса ёхуд биз тузаётган қўшинларни тарқатиб юборишса, босмачиларга қўшилиб, умумий курашни бошлаймиз...”

З.Валидий Чўлпоннинг бу яширин ҳаракатдаги иштироки тўғрисида бирор сўз айтмаган. Айтмагангина эмас, ҳатто Чўлпондан қочиб-яшириниб ҳам юрган. Унинг назарида, рус айғоқчилари билан тўлган шаҳарда шоирона кайфият соҳиб бўлган Чўлпоннинг бу ҳақда гуллаб қўйиши мумкин эди. Аммо шунга қарамай, ўша кезларда Харгушда истиқомат қилган Чўлпоннинг чор атрофда рўй бераётган воқеалардан, Мухтор Авезов сингари ёзувчиларнинг келаётганидан хабарсиз бўлганига ишониш қийин. Қолаверса, унинг сиёсий вазиятдаги ўзгаришларни, Бухоро республикасининг советлашиб бораётганини сезмаслиги мумкин эмас. Зеро, у ҳали Бухорога бормай туриб, 1921 йил мартада, “Чақиргувчи, ўқиргувчи бир товуш Ботирларнинг жон сўраган товшидир. Йиқитувчи, ағдарувчи кўзғалиш яқиндаги зўр кураш-

нинг бошидир”, деб ўзининг “босмачилик” ҳаракатига хайрихоҳлигини ошқора айтган эди. Орадан бир неча ой ўтгандан кейин, Фарғона водийсида рўй берган даҳшатларни ўз кўзи билан кўрганидан сўнг эса “Бузилган ўлкага” шеърини ёзган ва бундай ҳайқирган эди:

От минганда қушлар каби учгувчи,
Эркин-эркин ҳаволарни қучгувчи,
От чопганда учар қушни тутгувчи,
Учар қушдай ёш йигитлар қаерда?
Тоғ эгаси — сор бургутлар қаерда?..

Чўлпон бундай оловли сатрлари билан азамат йигитларни большевиклар ҳокимиятига қарши курашга чақирган, уларни босмачилар сафига келиб қўшилишга ундаган эди.

Хуллас, Чўлпоннинг ҳам, З.Валидийнинг ҳам ташвишлари бежиз оловланмади. Большевиклар турли-туман баҳоналар билан БХСРнинг аксар раҳбарларига турли айблар қўйиб, уларни бадном эта бошладилар. Фитрат ҳибсга олишларидан қочиб, Тошкентга келди. У билан қарийб бир пайтда Чўлпон ҳам Бухорои шарифни тарк этди.

Чўлпон Ф. Хўжаевнинг таклифи билан Бухорога борганида, тошкентлик дўст-ёрлар уни курашдан қочишда айблаган эдилар. У бундай кайфиятдаги ўртоқларига жавобан “Мен қочмадим” деган шеърини ёзиб, унда, жумладан, бундай деган эди:

Мен қочмадим! Нега мени “қочди”, деб
Йўқга мунча шовқин-сурон қилдингиз?
Қучоғини “ўзлиги”га очди, деб
Оқ исмимга қора занжир илдингиз?

Мен “ўзлик”дан кўпдан бери узилиб,
“Кўплик” ичра ботиб кетган танамен.
У “кўплик”нинг қайғусидан чўзилиб,
Қулоч отиб, сузиб юрган яна мен.

Мен янгилар ўлкасидан синмаган
Бир қанотни тақиб олиб қўзғалдим.
Шу йўлимда япроқлари сўнмаган
“Ёш ёғоч”нинг соясида тўхтадим.

Чўлпон бу шеъри билан аввалги эътиқодидан қайтмаганини айтиб, “ёш ёғоч” — Файзулла Хўжаевнинг соясида миллий истиқлол учун кураш олиб боришини маълум қилган эди. Лекин бу “ёш ёғоч”нинг япроқлари, кўп ўтмай, тўкила бошлади. Унинг ўзи ҳам ана шу япроқлардан бири ўлароқ тўкилиб, Тошкентга қайтди.

У Тошкентга қайтар экан, поезд Ўрта Осиё темир йўлининг Жумабозор бекатида тўхтаганида, “Юпанмоқ истаги” деб номланган шеърини ёзади. 1922 йилнинг 9 июнида қоғоз бетига тўкилган қуйидаги сўзлар Чўлпоннинг кўнглидаги умид ниҳоли сўнмаганидан дарак беради.

Мана, ўша сатрлар:

Денгизлар қайнаса, тошса сувлари
Кесилса йўлчининг истак йўллари,
Денгизга айланса ўнг ва сўллари,
Балки юпатгуси ҳўлланган кўзлар?..

Ўйланган йўлларга кўнгили юпанмас,
Кўнгилининг истаги ўй билан қонмас,
Айтарлар: бу тунда ёруғ шам ёнмас,
Чақмаса гугуртни асл ўғиллар...

Чўлпон шуурида қандай қутлуғ ниятлар туғилган, бошида қандай олижаноб ўйлар чарх урган бўлмасин, шоир кўнгли фақат бир нарсадан — Туркистон ўғлонларининг гугурт чақиб, тунни ёритишларидан мунаввар бўлиши мумкин эди. Чўлпон Анвар Пошани ана шундай ўғлонлардан бири, деб билди. Фалакнинг гардиши билан Бокудан Бухорога бутунлай бошқа мақсадда келган Анвар Поша Туркистонда бошланган миллий озодлик ҳаракатига тасодифан қўшилиб, ўша йил август ойининг бошларида сон жиҳатидан бир неча баравар катта рус армиясига қарши курашмоқчи бўлди. 4 август куни Балжуван яқинида бўлган қаҳшатқич жангда беш жойидан ўқ еб, ҳалок бўлди. Бу саркардага катта умид боғлаган Чўлпон астойдил қайғуриб, “Балжуван” шеърисида: “Фарёдими дунёнинг борлигини бузсин! Умиднинг энг сўнги ипларини узсин!” — деб қайғу ва аламларини ифодалади.

Чўлпон ва “Дархон”. 1923 йили Ўзбекистон ҳукумати босмачилик ҳаракатини тугатиш мақсадида “Дархон” газе-

тасини ташкил этган. “Туркистон” газетасининг муҳаррири Абдулхай Тожиев, Чўлпон ва Босит Қориев (Олтой) Андижонга бориб, “Дархон” газетасини чиқарганлар. Мутахассисларнинг уқтиришларига кўра, Анвар Пошанинг ўлимидан кейин босмачилик ҳаракати бир қадар сусайган ва пароканда ҳолга келган бўлиб, унинг давом эттирилиши тинч аҳолини ҳам, “босмачи”ларнинг ўзларини ҳам ҳалокатга олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун, уларнинг айтишларича, Чўлпон бу нозик ишга аралашидан воз кечмаган. Лекин шунга қарамай, у қаердадир ўз виждонига қарши иш тутган ҳисоблаб, қаттиқ изтироб чеккан.

Муҳит гирдобиди бир сомон парча,
Бир похол чўпидек оқиб борамен,
Ҳар амал, ҳар ишни “ҳақ”, деб борамен,
Вазминим қолмади бир узун қилча,

деб нола қилган у “Сомон парча” шеърисида. Ҳатто шу шеърини қуйидаги бадбин хулоса билан тугатган:

Кирмаймен кўчанинг боши беркига,
Чунки таслим бўлдим муҳит эркига...

Бундай сатрларни ўқиган китобхоннинг Чўлпон дунёқараши ва фаолиятида кескин ўзгариш юз берганига ишонishi мумкин, албатта.

Лекин сўроқ қайдномаларини ўқир эканмиз, баъзи бир фактлар бизни ўйлантирмай қўймайди. Чунончи, Чўлпон юқорида номлари қайд этилган ҳамроҳлари билан бирга Андижонга боришдан аввал Қўқонда Обиджон Маҳмудовнинг уйида меҳмон бўлганларини эслаб, бундай деган: *“Фарғонада бўлган пайтимизда Обид чатоқ Маҳмудовнинг уйида Абдулхай Тожиев, мен ва Босит Қориев кенгаш ўтказдик. Шунда Обид чатоқ НЭП жорий этилгани учун босмачиларга қарши ҳеч қандай тадбир-чорани қўллаш керак эмас, зеро, босмачилик ҳаракати ўз-ўзидан тугайди. Босмачилик – Совет ҳокимиятининг зулмга асосланган сиёсати натижаси. Модомики, НЭП бу зулмга чек қўяр экан, омма босмачиликдан юз ўгиради. Абдулхай Тожиев ҳам Обид чатоқнинг далилларига қўшилди...”*

Бу сўзларни ўқир эканмиз, уларнинг НКВД ходими томонидан бичиб-тўқилганига ишонгинг келмайди, киши!

Яна шу қайдномада қуйидаги маълумотларга ҳам дуч келамиз. Чўлпон терговчининг саволларига жавоб бериб, бундай деган: *“1922–1923 йилларга пантуркистлар ташкилоти қуролланган босмачи-исёнчи кадрларни сақлаб қолиш мақсадида босмачилик ҳаракатини секин-аста тугатмоқчи бўлди. Кунларнинг бирида Рисқулов мени ҳузурига чақириб, Мунаввар қори ва Заҳириддин аъламнинг олдига боришим ва улардан Фарғона водийсидаги босмачиларга мурожаатномани олиб, унга келтириб беришимни сўради. Мен Мунаввар қори билан Заҳириддин аъламнинг уйларига бир неча маротаба бордим, лекин мурожаатнома тайёр эмас эди. Ниҳоят, уч-тўрт кун ўтгандан кейин мен Рисқуловнинг кўрсатмаси билан тузилган мурожаатномани Заҳириддин аъламдан олиб, Рисқуловга келтириб бердим. Бу мурожаатноманинг мазмунни босмачиликни тинч йўл билан тугатиш ва босмачи-исёнчи кучларни келажак учун сақлаб қолишга қаратилган эди”*.

Сўнги жумланинг НКВД ходимлари томонидан таҳрир қилингани яққол кўриниб турган бўлса-да, бу парчада ҳам ҳақиқат уруғлари бордек туюлади. Ҳаттоки, назаримизда, миллатпарвар кишиларнинг босмачи кучларни келажак учун сақлаб қолиш мақсадида бу ҳаракатни вақтинча тўхтатишга мажбур бўлганлари сезилиб турибди.

Хуллас, Чўлпоннинг “Дархон” газетасидаги фаолияти унинг чекиниши, “сомон парча”га айланиши эмас, балки вазиятга тўғри баҳо беришининг натижаси эди.

Тилак йўлига. 1921 йилнинг наврўз куни эди. Чўлпон Тошкентда яқин дўст-ёрлари билан қутлуғ айёмни қарши олиб, гурунг куради. Бу гурунг иштирокчилари орасида кимлар бўлгани номаълум. Лекин шу нарса аниқки, суҳбат мавзуи миллий истиқдол учун кураш масаласига бориб тақалганида, кимдир бу курашнинг бирор натижа билан тугашига шубҳа билдириб, советлар билан ҳамкорлик қилишни таклиф этади. Чамаси, гурунгда ҳозир бўлган кишиларнинг аксари бу фикрга қўшилади. Фақат бир кишигагина бу фикр ёқмайди. Бу, Чўлпон эди. У шу куни дўст-ёрлари билан хайрлашиб кетгач, “Тилак йўлида” деган шеърини ёзади. Сарлавҳадан кейин “Чарчаганларга” деган бағишлови бўлган бу шеър қуйидаги сатрлардан иборат:

Кетган йўлим тўғри йўлди, кетамен,
Қандай тўсиқ-моне бўлса, ўтамен.
Мен кетамен, тилак, дея кетамен,
Ҳеч тилаксиз қуруқ танни нетамен?

Тилак йироқ, ёғдуси-да кўринмас,
Ой кетармен, йил кетармен, етилмас,
Туйғум унинг изларига урилмас,
Бу йўлларда балки шафқат этилмас.

Яна “тилак”, “тилак”, дея кетармен,
Бир жон экан, майли, қурбон этармен!

Чўлпон шу шеърида ифодаланган ваъдасига содиқ қолди. У ўз тилаги ортидан кетиб, ширин жонини истиқбол ва истиқлол йўлида қурбон қилди.

Чўлпон ва XX аср ўзбек шеърияти

Кўп асрлик ўзбек шеърияти тарихидаги янги давр XX аср билан бошланди. Чўлпон гарчад 1925 йилга оид “Улуғ ҳиндий” мақоласида ўзбек мумтоз адабиётининг Алишер Навоийдан Муқимийга қадар бўлган номояндаларини назарда тутиб, “Бир хил, бир хил, бир хил”, деган ва “Кўнгиш бошқа нарса - янгилик қидирадир”, дея изҳори дил қилган бўлса-да, ўзида ва, умуман, ўзбек шеъриятида янгиликка бўлган эҳтиёжни аср бошларидаёқ сезган. Буни Фитрат ҳам, Ҳамза ҳам, Авлоний ҳам сезишган. Аммо ўзбек шеъриятидаги, шеър тузилишидаги ислоҳот аввало Фитрат ва Чўлпон номлари билан боғлиқ.

Чўлпон 1933 йили рус ёзувчиси В.Ян билан қилган суҳбатда Фитратни ўзбек шеър тузилишининг ислоҳотчиси, деб айтган. Ва ислоҳотчи деганда, унинг арабий-форсий шакл ҳамда қолиплардан воз кечиб, жонли халқ тили билан халқ шеърияти вазнларида ёза бошлаганини назарда тутган. Унинг ўзи Фитрат бошлаган ана шу ислоҳотни муваффақият билан давом эттириб ва яқунлаб, ўзбек шеърияти тараққиёти тарихида янги даврни бошлаб берган. Бугун биз бу адабий даврни XX аср ўзбек адабиёти, деб атамоқдамиз.

Хўш, Чўлпон номи билан бевосита боғлиқ бу ўзгаришлар нимадан иборат? Унинг шеъриятимиз равнақига қўшган

хиссаси нимада зуҳур бўлади?.. Бундай саволларга жавоб бериш учун Чўлпон “бир хил, бир хил, бир хил”, деб таърифлаган адабиётга назар ташлаш жоиз.

Ўзбек мумтоз шеърияти гарчанд улкан бадий ютуқларни қўлга киритган бўлса ҳам, XX асрдек янги тарихий даврда бундан бир неча асрлар илгари топилган ва неча асрлардан бери ишлатилавериб сийқаси чиқаёзган шакллардан, тилдан, поэтик тафаккур тарзидан фойдаланиш адабий депсиниш, адабиёт тарихидаги турфунлик бўлурди. Бунинг устига, аср бошларида қўшни мамлакатларда рўй берган инқилобий ҳаракатлар Ўрта Осиё минтақасини ҳам жунбишга келтириб, унинг эскирган ва чириган жамият тизилмасида яшаётганини ошкор қилиб қўйди. Жамиятнинг илғор кучларини уйғотиши ва бирлаштириши мумкин бўлган адабиётнинг ҳам халқ ҳаётидан олислиги маълум бўлиб қолди. Давр жамият ва халқни асрий феодал уйқусидан уйғотишни Маҳмудхўжа Беҳбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Тавалло сингари ёзувчилар зиммасига юклади. XX асрнинг 10-йилларида адабиёт майдонида тонг юлдузи ўлароқ кўринган ва шу сабабли Фитрат томонидан Чўлпон таҳаллуси билан “тақдирланган” шоир ана шу авлод орасидан отилиб чиқиб, ўзбек шеъриятини миллий уйғониш қуролига айлантирибгина қолмай, унинг тили ва услубини, шакл ва воситаларини янгилаб ҳам берди.

Чўлпоннинг шеърий мероси нисбатан катта эмас. “Уйғониш” (1922), “Булоқлар” (1923), “Тонг сирлари” (1926) ва “Соз” (1935) тўпламлари, шунингдек, “Ўзбек ёш шоирлари” (1922) жамоа мажмуасидан, бундан ташқари, вақтли матбуот саҳифаларидан ўрин олган шеърлари 300 тага етмайди.

Бу шеърларнинг ҳаммаси ҳам бир хил баланд савияда эмас. Шу санокдаги шеърларнинг учдан бир қисмигина катта бадий қимматга эга. Унинг XX аср ўзбек шеърияти раванқига туртки берган шу шеърларида Чўлпон фавқулодда буюк шеърий истеъдодини тўла намойиш этган.

Чўлпон шеъриятининг нафақат ижод аҳли, балки оддий китобхонларга кўрсатган таъсири ҳақида қуйидаги фактни келтириш ўринли. 1929–1930 йилларда миллий истиқлолчилик ҳаракатининг Мунаввар қори Абдурашидхонов раҳ-

барлигидаги аъзолари қамоққа олинганда, хуфялардан бири камерада бўлиб ўтган бир суҳбат ҳақида маълумот берган. Бу андижонлик маҳбус бўлиб, у ўзи тушган фожиали аҳволнинг сабабчиси Чўлпон эканини айтиб, “Агар Чўлпон ва унинг шеърлари бўлмаганида, мен бу сассиқ камерада ётмаган бўлардим”, деган ва Чўлпонни яратган Парвардигордан ранжиган. Аммо ҳийла вақт ўтгач, у ўзига келиб, “Яхши ҳамки, Чўлпон ва унинг шеърлари бор. Уларсиз бизнинг кўзимиз очилмаган бўларди”, — деб айтган.

Бу, бизнингча, Чўлпон шеърига оддий китобхон томонидан берилган юксак баҳодир.

Чиндан ҳам, 1917 йил инқилоблари арафаси ва 20-йилларда Чўлпон шеърияти туфайли халқнинг бир қисмида Ватан, Миллат, Ҳуррият, Истиклол ва Миллий тараққиёт тушунчалари пайдо бўлган. Унинг шеърлари шу даврда ҳам, кейин ҳам катта ижтимоий мақсадга хизмат қилган. У бу шеърлари билан бевосита халққа мурожаат этиб, унинг дидадаги дард ва аламларини унга тушунарли тилда ва уни тўлқинтирарли шаклда ифодалаган. Бошқача айтганда, у шеъриятни халққа, унинг ҳаётига, қалбига, изтироблари, азоблари, орзу ва умидларидан иборат руҳий оламига яқинлаштирган. Бу, Чўлпон шеъриятига хос бўлган *биринчи хусусият*дир. *Иккинчи хусусият* шундаки, у нозик қалб ва нозик таъб шоир сифатида туйғунинг, ҳиссиётнинг шеърий асардаги кучини бениҳоя оширди. Ва, ниҳоят, *учинчи хусусият* шуки, Чўлпон ўзбек шеъриятида янги вазннинг мустаҳкам ўрин олишига, унинг янги жанр ва шакллар билан бойишига, унинг тилини софлаш, содалаштириш ва ёрқинлаштириш ишига катта ҳисса қўшди.

Чўлпон шеъриятига хос ана шу тамойиллар бошқа шоирларимиз томонидан турли тарихий-маданий даврда давом эттирилди. Шу маънода Чўлпон анъаналаридан фойдаланиш қуйидаги босқичларга бўлинади:

1. Чўлпон ҳаёт бўлган 20-йиллар.
2. Чўлпон “халқ душмани” деб эълон қилинган 30–50-йиллар.
3. “Хрушчевча илиқлик” даври деб аталган 60-йиллар.
4. Совет жамиятидаги демократик ўзгаришлар даври бўлган 70-80-йиллар.
5. Мустақиллик даври.

Ушбу мақолада бу даврларнинг ҳаммасини илмий тавсифлаш шарт эмас. Лекин шунга қарамай, баҳсни биринчи босқичдан бошламай илож йўқ.

Шу нарса мароқлики, бу даврда кўзга ташланган икки тамойил совет даври ўзбек шеъриятининг қарийб сўнгги кунларига қадар давом этди ва ўзида шу шеъриятнинг моҳиятини ифодалади. Яъни 20-йилларда, бир томондан, Боту ва Ғайратийлар Чўлпон билан мунозарага киришиб, унинг дунёқарашига қарши чиқишган бўлсалар, Ойбек ва Усмон Носир Чўлпоннинг лирик шоир сифатидаги анъналарини меҳр билан давом эттиришди. Боту ва Ғайратийлар бошлаб берган йўл 30-йилларда катта кўлам касб этиб, социалистик реализмга асосланган ўзбек шеърияти дарёсини ҳосил қилди. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун сингари шоирлар шу дарё соҳилида ўсиб улғайдилар. Ойбекнинг “Наъматак”, умуман, “Чимён дафтари” туркумига кирган шеърларининг буржуа лирикаси намуналари, деб эълон қилиниши ва бу лирика тарафдорларига қарши курашнинг бошланиши билан Чўлпон “байроқдор”и бўлган ўзбек шеъриятидаги бадиий-услубий тамойил таққа тўхтади. Ойбек ҳам “гражданлик лирикаси” деб аталган расмий шеърият доирасида ижод қилишга мажбур бўлди. Шу зайилда 30-йиллардан 60-йилларга қадар давом этган ўзбек шеъриятидан Чўлпон анъналари ситиб чиқарилди. Ҳатто Сталин шахсига сиғиниш фош этилиб, Абдулла Қодирий сингари ёзувчилар оқланганларидан кейин ҳам вульгар адабиётшунослик намояндалари Чўлпоннинг ижодкор сифатида оқланишига, демак, “соф лирика”нинг адабиётимиз бағрига қайтишига монелик қилдилар.

Аммо тарих ўз ишини қилади. Сталиннинг ўлими билан совет жамиятида рўй бера бошлаган ўзгаришлар марказдан, тўғрироғи, келажакдан эса бошланган янги шабадалар ўзбек адабиёти денгизини мавжлантириб юборди. Биринкетин уфқда Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ўзига хос шеърияти билан пайдо бўлди. Сўнг Рауф Парфи, Миразиз Аъзам, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон, Мирза Кенжабек ва бошқалар бодроқдек бодраб чиқдилар. Сиёсий иқлимнинг юмшаши, инсонпарварлик мезонларининг тиклана бошлаши, адабиёт асарлари марказида инсон образи туради, деган эски ҳақиқатнинг эсланиши билан Ғафур

Ғулом, Шайхзода, Уйғун, Мирмуҳсин, Асқад Муҳтор, Ҳамид Ғулом, М.Бобоев, Рамз Бобожон сингари шоирлар ижодининг ҳаддан зиёд сиёсатлашиб кетгани сезилиб қолди. Шунинг натижаси ўлароқ янги авлод ўз нигоҳини Чўлпонга қаратди. Шеъриятимизда яна Чўлпон руҳи эса бошлади. Бу, чўлпонона тамойилнинг қанот ёзишига ёш авлод билан бирга Ойбек ва Миртемир сингари кекса авлод вакиллари муҳим ҳисса қўшдилар.

Агар совет даври ўзбек шеъриятига бугунги кун талаблари ва ҳақиқий адабий мезонлар асосида ёндашилса, асосан Чўлпон руҳига яқин шеърларгина қолади ва шу шеърлар XX аср миллий шеъриятимизнинг олтин фондиди ташкил этади.

Чўлпоннинг XX аср ўзбек шеъриятига таъсири икки хил кўринишга эга. Биринчиси - Чўлпоннинг ҳаётлик пайтидаги таъсири. Совет адабиётшунослиги Ҳамзанинг 20-йиллар адабий ҳаётидаги ўрнини қанчалик қабартиб кўрсатишга ҳаракат қилган бўлмасин, шу даврдаги адабий жараёнга катта таъсир кўрсатган бирдан-бир шоир Чўлпондир. Масалан, Ойбек адабиёт оламига Чўлпоннинг содиқ издоши сифатида кириб келган. Унинг 20-йилларда яратган аксар шеърларидан Чўлпоннинг “ҳид”и уфуриб туради.

Мана бир мисол:

Кузнинг ҳазин, гўзал палласи,
Япроқлардан ерларда гилам.
Бир дам ўтир, кўнглим ғунчаси,
Балки қургай кўзларимда нам...

Тўқимайман бирон сафсата
Куз, муҳаббат, ҳаёт баҳсидан.
Бизнинг учун олтин манзара
Сўзлар буюк руҳлар бахтидан.

Бир дам ўтир, севгилим, қувнай,
Кузнинг ҳазин завқини сурай.

Бу сатрларда Чўлпоннинг “Гўзал” шеъридаги “кундан ҳам, ойдан ҳам гўзал” Аёл тасвирлангандек. Аммо бу Аёл, Чўлпон сингари, Ойбек учун ҳам “баланд дор”. Ойбекнинг лирик қаҳрамони учун шу ажойиб куз палласида у билан ёнма-ён ўтириш ва табиат гўзаллигини бирга туйиш етарли.

Агар Чўлпоннинг лирик қаҳрамони асосан жамият фарзанди ўлароқ гадаланган бўлса, Ойбекнинг лирик қаҳрамони табиат фарзандидир. Чўлпоннинг лирик қаҳрамони ҳатто табиат бағрида ҳам тузум қафасини сезиб, ҳис этиб, бўғилиб туради. Чўлпонга нисбатан бир оз эркин яшаган. Ойбек кўзларига темир панжара кўринмайди. Шунинг учун ҳам у ва унинг лирик қаҳрамони табиат манзараларидан, воқеликдаги гўзалликдан баҳра олади. Унинг учун энг катта бахт — шу гўзалликни бутун қалби ва вужуди билан сезиш, ўзини табиат фарзанди, деб ҳис этиш. Чўлпон учун эса энг катта бахт эркинлик, руҳнинг ҳурлигидир. Чўлпон ва Ойбек лирикаси ўртасида шундай нозик фарқ бўлишига қарамай, Ойбекдаги гўзаллик туйғусининг “илдизлар”и Чўлпон лирикасига бориб тақалади.

1936 йили Ойбек “Евгений Онегин” шеърый романини Ўзбекистоннинг Чимён деб аталмиш гўзал бир масканида таржима қилган. У, *бир томондан*, шу қорли тоғлар билан қуршалган табиатнинг фусункор бир парчасидан, *иккинчи томондан*, Пушкин ижоди сарчашмасидан илҳомланиб, “Чимён дафтари” туркумини яратди. Бу туркумда у Чўлпон бош-лаб берган лирик руҳни балаңд пардаларга кўтариб, чўлпонона поэтик ранглар билан товланган услубга янги сайқал берди. Бу туркумга кирган шеърларнинг Ҳамид Олимжоннинг шу йилларда ёзган лирик асарларидан фарқи шундаки, бахт-саодат тушунчаси уларнинг бирида табиат, иккинчисида эса жамият билан боғлиқ. Ойбек шу маънода “лирик интермеццолар” муаллифи — буюк Ҳенрих Ҳайнега ҳам яқин.

Модомики, Ойбек учун табиат ва гўзаллик бирламчи аҳамиятга молик тушунчалар экан, унинг лирик шеърларида услубнинг чўлпонона бир йўналишда нафосатланиши ҳам табиийдир. Гўзаллик ошуфтаси Ойбек учун юлдузли осмон “юлдузлар чамани” ёхуд “юлдуз-ла тикилган кўк каштаси”, чақмоқнинг эгри-бугри излари эса “чақмоқлар илони”дир. У ўзида нозик туйғуларнинг пайдо бўлишини “ҳислар ғунчалайди” деб айтади; қиш кунларида гиламга тушган ва тебранган қуёш нуруни сариқ мушукнинг ўйинига ўхшатади. Бу шарқона тил ва услубнинг ҳам Чўлпон булоғидан сув ичгани сир эмас.

Ойбек — бу Чўлпоннинг ҳар томонлама давоми. У олижаноб инсон сифатида ҳам, шоир сифатида ҳам қарийб бар-

ча жаҳон адабиёти классикларининг таржимони сифатида ҳам Чўлпонни эслатади. У ҳам, шоир Чўлпон сингари, бояги шоирона услубни ўзбек насрига олиб кириб, “Қутлуғ қон” ва “Навой” романларини яратди.

Ойбек ижодига кўпроқ тўхталганимизнинг боиси шундаки, у Чўлпонлар, Абдулла Қодирийлар “халқ душмани” деб эълон қилинган ва уларнинг асарларини ҳатто ўқиш жиноят ҳисобланган узоқ йиллар давомида ҳам шеъриятда, ҳам насрда Чўлпон аънаналарини давом эттириб, Чўлпон билан ёш адабий авлодлар ўртасида кўприк вазифасини бажарди.

Ойбекдан фарқли ўлароқ, Миртемир бепоён қозоқ чўлларининг ҳавосини эмиб ўсган.

Чўлпон бармоқ вазнининг турли-туман кўринишлари ва банд шакллари билан бирга ўзбек шеъриятини, Фитратдан фарқли ўлароқ, сарбаст шеърлари — сочмалари билан ҳам бойитган. Агар нозик таъб Ойбек Чўлпон туфайли, бошқа қатор шакллар қатори, терцет санъатини ҳам эгаллаган бўлса, Миртемирга унинг сочмалари ибратли ва оҳанграбо бўлиб кўринди. У инқилобий давр руҳини ифодалашда сочмадан фойдаланиб, “Шуълалар қўйнида” деган дастлабки китобини яратди. Шу нарса ажойибки, Миртемир кейинчалик ҳам ўз шеърларини дастлаб сочма шаклида (буни шоирнинг ўзи қоралама деб атади) ёзиб, кейин уни вазнга солган ва қофия билан безаган. Сочма шу тарзда унинг поэтик фикрлаш тарзини белгилаб берган.

Чўлпоннинг ўзбек шеърияти ва, умуман, маданияти тарихидаги хизматларидан бири таржима санъати билан боғлиқ. Ўзбек адабий тилининг XX асрда беқиёс даражада ўзгариши ва “Ҳамлет” сингари буюк асарларнинг барча лисоний жозибасини ўзбек тилида ифодалаш имконияти Чўлпон ва Абдулла Қодирий туфайли содир бўлди. Унинг таржималарида бошқа тилга мансуб бегона қатлам, бегона лисоний унсурлар мутлақо кўринмайди. Масалан, у А.С. Пушкиннинг “Булбул ва гул” шеърини шундай маҳорат билан ўтирганки, худди у ўзбек тилида ёзилгандек таассурот қолдиради. Пушкиннинг бошқа бир таржимони — Миртемир учун Чўлпоннинг шу таржимаси эталон бўлиб хизмат қилган. У ушбу шеърнинг:

Баҳор чоғда холи боғда бир зулматли тун эрди,
Ғариб булбул фиғон айлаб, “Гулим, раҳм айлагил”, — дерди.
Бироқ ул гул қулоқ солмас эди фарёду афғона,
Фақат ором оларди ноладин тўлғона-тўлғона...

деган сатрларини ёд ўқиб, улардаги вазннинг шарқона нафис муסיқаси ва шу муסיқа мавжларида эркин сузаётган “фарёду афғона — тўлғона-тўлғона” қофиясини юксак шеърининг санъатнинг намунаси сифатида идрок этар ва шу шеърининг том маънодаги ҳаммуаллифи бўлган Чўлпондан сабоқ оларди. Шуни айтиш ўринлики, Миртемир эътиборини тортган “тўлғона-тўлғона” сўзларининг эквиваленти Пушкинда йўқ, лекин Чўлпон таржимага шу сўзларни киритиш билан “Булбул ва гул”нинг ўзбекона руҳ ва ранглар билан товланиб юборишига эришган. Адабий тилимизга Чўлпон туфайли қайта кириб келган “тўлғона-тўлғона” сўзларида ажиб бир халқона оҳанг бор. Ўзбек шеърияти тарихига халқчил шоир сифатида кирган Миртемирнинг адабий манбаларидан бири ҳам, ундаги халқона руҳга озуқа берган замин ҳам Чўлпон ижодидир.

Кўрамизки, Чўлпондан кейинги авлод Ойбек ва Миртемир сиймосида ўзбек шеъриятини яна бир поғона кўтарди ва ана шу юксалиш жараёни, биринчи навбатда, Чўлпон номи билан боғлиқ анъаналар ва бадиий тажрибаларни давом эттириш ҳамда ривожлантириш ҳисобига бўлди. Шубҳасиз, бу жараёнда Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Уйғун, Зулфия, Усмон Носир, Амин Умарий сингари шоирлар ҳам иштирок этдилар. Аммо уларнинг аксар қисми лирикадан совет воқелигини тасдиқлаш мақсадида фойдаланди. 1937 йилдан кейин авж олган бу ҳол 60-йилларга қадар давом этди ва шу йилларда ўзбек шеъриятида широбозлик, плакатбозлик авж олиб, шеърят санъат тури сифатида инкирозга учради.

Золимлар ўлганда, марҳумлар тирилади, деган гап бор. XX асрнинг ёвуз даҳоларидан бири Сталиннинг ўлими билан у барпо этган сиёсий тузум секин-аста нураб, ўзбек адабиёти оёқларидаги кишан парчалана бошлади. Буни янги авлод — Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов авлоди биринчи бўлиб ҳис этди. 1956 йили ёш Э.Воҳидовнинг кейинчалик машҳур бўлиб кетган бир шеъри босилди. “Камтарлик

ҳақида” деб номланган бу шеърда 40 – 50-йиллар ўзбек шеър-ияти учун бегона бўлган икки жиҳоз — чойнак билан пиё-ла тасвирланган. Шоир такаббур Чойнак билан камтарин Пиёла образини яратгач, бундай ёзган:

Камтарин бўл, ҳатто бир қадам
Ўтма ғурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Ўпар доим пешонасидан.

Эркин Воҳидов бу шеърдаги ҳар икки жиҳоз билан ўзбек шеър-иятига унутилаёзган миллий руҳни қайта олиб кирди. Нафақат бу икки жиҳоз, балки камтаринлик билан боғлиқ гоя ҳам миллий эди. Айни пайтда шеърда қанчалик мағрур бўлганига қарамай, Чойнакнинг эгилиши — ер сари эгили-ши, демак, барча жиҳозлар сингари синиши ва ер тагига кириши мумкинлигига шама ҳам бор эди. Бу шамани сиё-сий оҳангдан ҳоли, деб бўлмайди. Чўлпонда бундай шаманинг бўлиши мумкин эмас. У тузумнинг ошкора муҳолифи бўлган пайтларида ўз дилидаги нафратини ҳам, ҳуррият ҳақидаги орзусини ҳам асло яширмаган. Аммо у агар 37-йил тўфонидан омон қолганида, эҳтимол, дарду мақсадини матн остига яширган бўлармиди.

Камтарлик ҳақидаги шеърдаёқ миллийликка бўлган май-ли учқун сочган Э.Воҳидов, кўп ўтмай, аруз вазнида талай-гина ғазаллар ёзди. Бу асарлар Чўлпон “бир хил, бир хил, бир хил” деб атаган мумтоз шеър-иятдан замонавий нафаси билан, 60-йиллар кишисининг дили ва дидига яқинлиги билан ажралади. Э.Воҳидов бу шеърларида миллий қадриятлар ва миллий тарихга нисбатан бугун бизда авж олган туй-ғуни 60-йиллардаёқ ботиний ҳис билан туйган ва “Ёшлик девони”га сочиб юборган эди. Ҳатто Ҳётенинг “Ғарби шарқий девон”ига кириб борган Шарқ руҳи совет даври адаби-ётимиздан қувиб чиқарилган эди. Эркин Воҳидов ана шу руҳни 60-йиллар шеър-иятига олиб кирибгина қолмай, “Ўзбе-гим” қасидасини ҳам яратди. У билан изма-из, бир йил фарқи билан, Абдулла Ориповнинг ҳам “Ўзбекистон” қаси-да-достони майдонга келди. Бу ҳар иккала қасидада Чўлпон ҳур ва озод бўлишини орзу қилган, улуғ тарихга ва жаҳон-шумул сиймоларига эга бўлган Ўзбекистон куйланган эди.

Баҳс Э.Воҳидовнинг “Ёшлик девони” устида борар экан, у майдонга келган вақтда газета ва журнал саҳифаларида партияни, пахтани, тинчликни олқишловчи, Америка империализмини қораловчи шеърлар дарёси тўлқинланиб турарди. Ана шундай шароитда у арузий шеърятга хос муסיқий равонлик ва нафосат билан бирга ўзбекона миллий руҳнинг ҳам шеърятимизда қарор топишига ўз ҳиссасини қўшди. Аруз шеърий санъатлар фавворасини тақозо этувчи шеърий тизилма бўлгани учун “Ёшлик девони”да шоирнинг бой руҳий олами гўзал бир шаклда ифодасини топди.

Чўлпон гарчанд арузнавис салафлари изидан бормай, бармоқ вазнига катта эътибор берган бўлса-да, арузга ҳам ўқтин-ўқтин мурожаат этиб турган. Лекин унинг арузи анъанавий бўлмаганидек, туйғуларида ҳам сийқалик бўлмаган.

Мана, бир мисол:

Боғларда сўлди гуллар, сўлди гуллар, сезмадим,
Қип-қизориб ботди кунлар, ботди кунлар сезмадим.
Қайда қолди қонли кинлар, қонли кинлар сезмадим,
Сочларинг боғлаб олиб, боғлаб олибдир сезгини!...

Э.Воҳидов ғазалларида шунга ўхшаш туйғулар нафосати ва ифода малоҳати мавжланиб туради.

А.Орипов эса шеърятга исёнкор шоир сифатида кириб келди. Унинг аксар шеърларида гарчанд ғафурона оҳанглар эшитилиб турса-да, у, моҳиятан, Чўлпон шеърлари билан кўз очган шоир. Унинг илҳоми ана шу икки қутб орасида ҳалигача парвоз қилиб, чўлпонона шеърят сари яқинлашганида, шеърлари ҳиссий теранлик касб этиб боради.

Содда Чўлпон 1921 йили, амирлик ағдарилиб, Бухоро Халқ Республикаси барпо этилганида, “Халқ” шеърини ёзиб, унинг тарих ижодкори сифатидаги ролига катта баҳо берган. Лекин орадан кўп ўтмай, у “Милтираган хира чироқсан, йўқсил, Ел қаттиқроқ келиб урса ўчарсан”, — деб большевиклар миниб олган халққа тўғри баҳо қўйган. Орадан олтмиш йил ўтгандан сўнг ҳам шу халқ табиати ва тақдирида ўзгариш бўлмади. Бундан изтироб чеккан А.Орипов Абдулла Қодирий, Чўлпон сингари фарзандларини асрашга қодир бўлмаган халқни оломон, деб атаб, ёзди:

Машраб осилганда қаёқда эдинг?
Лорка отилганда қаёқда эдинг?

Суриштирганмидинг Қодирийни ё
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?

Ҳукмлар ўқилур сенинг номингдан,
Тарихлар тўқилур сенинг номингдан.

Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
Нечун томошага бунчалар ўчсан?...

Абдулла Орипов, худди Чўлпон каби, бу шеърни маснавийда, худди Чўлпондек “кўч-ўч” қофияларидан фойдаланиб ёзган. Агар халқ кучига бир зум бўлса-да ишонган Чўлпон маслақдошларига мурожаат этиб, “Бутун кучни халқ ичидан олайлик!” – деган бўлса, Абдулла ҳам бевосита халққа мурожаат этиб, “Қачон халқ бўласан, эй сен – оломон?!” деб ҳайқирган. Бу, шоирнинг Чўлпон билан баҳси эмас, балки унинг дардини тушунган кишининг ноласи-дир.

А. Орипов қалби жароҳатланган ё эски жароҳатлари очилган пайтда шундай чўлпонона кучга эга шеърларини ёзди.

Ўзбек шоирлари Чўлпондан қанчалик узоқлашсалар, унга шунчалик яқинлашмоқдалар. Агар ўша 60-йилларда Э.Воҳидов ва А.Орипов авлоди билан бирга Ойбек ва Миртемир ижодида иккинчи баҳор бошланди, десак янглишган бўламиз. Ойбек ўша йиллари ёзган тўртликлари ва улардаги “Ҳақиқат соқовдир, заифдир инсон...” сингари сатрлари билан совет даври фожиаларининг илдизини очиб ташлади. Миртемир Тошбу, Платти каби қаҳрамонлари сиймосида жабрдийда халқ образини яратди. У ўз ижодининг такомилда халқона руҳ билан тўйинган шоирдан халқ дардини дадил ифодалай олувчи, халқ ва юрт дарди билан яшовчи шоир даражасига кўтарилди.

Кекса ва ёш авлод вакиллариининг ана шу парвози фонидида Асқад Мухтор шеърляти ўзининг янгича ҳарорати, фалсафий мушоҳадаларга бойлиги билан ажралади. Афсуски, биз, ўзбек адабиётшунослари, бу тилга олинган шоирларни ҳанузга қадар жаҳонга бутун бўй-басти билан кўрсата олмадик. Агар келажакда немис, инглиз, француз... китоб-

хонлари уларнинг энг яхши асарларини она тилларида ўқиш имкониятига эга бўлсалар, XX аср ўзбек шеърияти жаҳон адабиётига бир неча буюк шоирларни етказиб берганига имон келтирадилар.

Ҳозирги ўзбек шеъриятидаги Чўлпон анъаналари хусусида сўз борганда, Рауф Парфи номини тилга олмаслик номардлик бўлурди. Унинг ижоди — ҳозирги шеъриятимиздаги соф чўллонона ҳодиса. Унинг туйғулари қанчалик тиниқ бўлса, шунчалик дарддидир.

Рауф Парфининг дастлабки шеърларига “оқ йўл” тиланган Асқад Мухтор шоирга катта баҳо бериб, бундай ёзган эди: *“Лирика ижоднинг энг субъектив турларидан биридир. Рауф Парфи ўз изланишларининг баъзи босқичларида интим ҳисларининг ташқи олам билан боғланишини йўқотди. Субъектив ҳиссиётнинг шеър бўлиши учун бундай боғланиш ришталари жуда муҳим”*.

Асқад Мухторнинг кучи шундаки, унинг шеърларидаги интим ҳислар ташқи олам билан узвий боғланган. У туйғуларнинг шу боғланишида юксакликка кўтарилади. Рауф Парфининг кучи эса интим туйғуларининг теранлигида, давр билан эмас, фоже халқнинг жароҳатларидан томаётган қон томчилари билан йўғрилганлигидадир. У ана шу заминда Чўлпон билан уйғунлашиб боради.

70-йиллар миллий шеъриятимизга кириб келган шоирлар қалбида Рауф Парфи қони оз эмас. Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон, Мирза Кенжабек сингари шоирлар ва улардан уч-тўрт кўйлакни ортиқ йиртган Мирзазиз Аъзам шеъриятимизнинг ҳаётни ҳақиқат кўзлари билан кўришга муҳим ҳисса қўшдилар. Агар Чўлпон миллий уйғониш адабиётининг намояндаси ўлароқ асримизнинг биринчи чорагида халқни уйғотган бўлса, улар худди шундай вазифани 80-йилларнинг ўрталарида ўз олдиларига кўйиб, миллий мустақиллик учун фаол курашдилар. Чўлпон улар учун Йўлчи юдуз бўлиб хизмат этди.

Бугун ўзбек шеърияти ўз тарихининг янги даврига қадам қўйди. Истиклол даври шеъриятига хос муҳим хусусиятлардан бири шундаки, миллий рангларга эга бўлиш ва миллий кадриятларни шарафлаш билан бирга миллий ҳақиқатни кашф этиш, инсон қалбини яқиндан ҳис қилиш, унинг теран қатламларига назар ташлаш, ундаги эзгу ва заиф жи-

ҳатларни нурлантириш орқали томошага ўч оломонни халқ даражасига, ўз ғурурини билган, келажакка ёруғ юз билан интилган халқ даражасига кўтаришдир.

XX аср ўзбек шеърлятидаги Чўлпон номи билан боғлиқ манзаралар, менимча, шулардан иборат.

ЭЛБЕК (1898–1938)

Ҳаёти ва ижоди саҳифалари

Тошкент вилоятининг Бўстон-лик туманида Хумсон деган қишлоқ бор. Элбек тахаллуси билан ижод қилган Машриқ Юнусов 1898 йили шу қишлоқда дунёга келган. Элбекнинг 1925 йили алоҳида китобча шаклида нашр қилинган “Қўшчи Турғун”

номли ҳикоясида шу қишлоқ бундай тасвир этилган:

“...Кўрасизми, бир-бирига ёндашиб, тоғнинг икки томонига қараб чўзилган уйларни? Киши кўзига нақ қанотини ёйиб турган қушдай кўринадилар.

Тинмайин эсиб турган ёз шамоли қишлоқни эркалайди. Ўз-ўзича чиққан турли ёввойи чечакларнинг ҳидлари қишлоқ узра қандай сочилади! Ҳатто қуёшни кўрасизми, ўз ёғдусини энг олдин шу қишлоққа сочади. Ва ундаги халқнинг кўнглини очиб туради!”

Бу тасвирдан Элбекнинг нафақат болалик фасли кечган, балки унинг меҳр-муҳаббатини бир умрга қозонган она заминнинг нафаси уфуриб туради.

Элбек ўз қишлоғини қанчалик севган бўлмасин, у тоғ ҳавосини симириган гўшада узоқ вақт яшамади. Ўн уч ёшли бола, бошқа ака-укалари қатори, оғир ва машаққатли турмуш орқасида Хумсонни тарк этиб, Тошкентга кўчиб келишга мажбур бўлди. Лекин у ҳам, ака-укалари ҳам 1911 йилда Тошкент тупроғига илк бор қадам қўйганларидан кейин кимларнингдир эшигида хизмат қилиб, кун кечирдилар.

Элбек таржимаи ҳолида болалик йилларини бундай сўзлар билан эслаган:

“Мен Тошкент уезди Искандар волости Хумсон қишлоғига 1898 йилда камбағал деҳқон оиласида туғилдим. 1905 йилда (7 ёшимдан) қишлоқ мактабига ўқишга кириб ўқидим ва мактабда 4 йил ўқиб, ўқув-ёзувни ўргандим. Отамнинг мендан бошқа болалари ҳам бўлгани учун бизни боқа олмасди. 1910–11 йилларда жуда қийналдик ва натижада, бошқа ака-укаларим каби, мен ҳам уйни ташлашга мажбур бўлдим. 1911 йилда Тошкентга келиб, бир кишиникида қарол бўлиб ишладим. Шу вақтда Тошкентда жадиғ мактаблари кўп эди. Булар эски мактаблардан яхшироқ эканини англадим. Ўзимнинг қийналишим ва қаролликда калтаклар остида қолишим уй хўжайинидан мени қочишга мажбур этди. Шу йили Эски шаҳарда жойлашган Девонбеги маҳалласидаги “Хоний” мактабига ўқишга кирдим.

Ўқишга кириш мени жуда севинтирди, лекин моддий ёқдан кўп сиқилгандим, анча хафа қиларди, ҳатто қиш кунлари оёқяланг қолдим, ётар ер йўқ, баъзан ўртоқларим уйида, кўпинча мактаб ҳужрасида, эски намат орасида ўралиб ётиб, қиш ўтказдим. Ёзда қишлоққа кетардим. Шаҳарда қолган вақтларимда эса иморат усталарига ғишт ташиб, мардикорлик қилардим”.

Мен Элбекнинг бундай ташвишли ва турмушнинг азоб-уқубатларидан иборат болалик йилларини кўз олдимга келтирар эканман, шу даврда унинг мурғак руҳи синмай қолганидан, шундай машаққатли йўлни босиб ўтган боланинг ўғри ёки йўлтўсар бўлиб эмас, юқори маданиятли инсон, ҳар томонлама истеъдодли шахс бўлиб улфайганидан ҳайратга тушаман.

Болалиги инқилоб арафасида, оғир иқтисодий шароитда кечган Элбек сингари зиёлилар 1917 йил воқеаларига катта умид билан қараганлар. Уларнинг 20-йиллар арафаси ва бошларида етим-есирларга болалар уйлари, мактаб ва интернатлар очган Совет ҳокимиятининг ҳар бир тадбирига, бу тадбир тўғрими ё нотўғрими демай, — қарсак чалгани, олқишлагани, фақат некбин руҳ билан суғорилган асарлар ёзганининг сабаби шунда бўлса керак.

Элбек 1914 йилда, бир неча йиллик сарсон ва саргардонликдан кейин, Шайхонтаҳур даҳасидаги Тарновбоши маҳалласида очилган етти йиллик мактабнинг 6-синфига ўқишга кириб, икки йиллик таҳсилдан сўнг муаллимлик қила бош-

лади. Шу йилларда у кўп ўқиб, адабиётга, бадиий ижодга ўзида секин-аста майл уйғона бошлаганини сезди.

“1917 йилдан бошлаб, — давом этади Элбек таржимаи ҳолида, — ёзувга берилдим, кўпинча шеърлар, баъзан ҳикоялар ёзардим. Кейинроқ тил ва имло масалалари, педагогика ишларига қизиқиб, шу тўғрида мақола ва асарлар ёза бошладим. 1919 йили Тошкент муаллимлари учун очилган 8 ойлик педагогика курсига эшитувчи бўлиб давом этдим. Менинг олган маълумотларимнинг бир қисми кўпроқ китоб кўриш ва ёшлиқдан турли журнал, газеталарни ўқиш соясида қўлга кирди”.

Чиндан ҳам, XIX асрнинг сўнги кунлари — XX асрнинг бошларида дунёга келган қайси бир олим ёки шоирни кўз олдимишга келтирмайлик, унинг бирор дорилфунунда ўқимай, шу даражага эришганини кўриб, ҳайратга тушамиз. Фитрат ҳам, Чўлпон ҳам, Элбек ҳам, бошқа шоир ва адибларимиз ҳам асосан хусусий мутолаа йўли билан жаҳон маданияти хазинасидан баҳраманд бўлганлар. Элбек ҳам бундан истисно эмас.

Фитрат ва Чўлпонлар авлодига хос хусусиятлардан яна бири шуңда эдики, улар қанчалик машаққатли турмуш кечирган бўлмасинлар, қўлларига қалам олганларида, шу машаққатли ва бевафо дунёнинг кирдикорларини фош қилишни эмас, балки ўзларига яшаш, ишлаш ва курашиш учун руҳ берган, ички оламларини нурлантириб юборган масалаларни кўтаришга жазм қилганлар. Элбек ҳам “Ўтмишим” (1929 йил) деган кичик достонида ўша машаққатли болалик йилларини қўмсаб: *“Агар бир чопқир отим ёки қанотим бўлса, ёшлик диёрига учардим”*, — деб ёзди. Элбек сингари шоирлар учун болалик ва ёшлик йиллари қанчалик изтиробли кечган бўлмасин, бу йиллар — болалик ва ёшлик йиллари абадий соғинчлар мамлакати бўлиб қолади. Ҳар бир инсон ана шу мамлакатда туғилади. Шу мамлакат ҳавосидан нафас олиб ўсади. Шунинг учун ҳам шоирлар болалик ва ёшлик деган мамлакатни, ватанни ҳамиша ардоқлаб, куйлаб келадилар.

Элбек, бошқа қаламкаш дўстлари сингари, тарихнинг бурилиш даврида яшади. Тўғри, большевиклар идора этмоқчи бўлган тарих филдираги етмиш тўрт йиллик мустабид тузум даврида бошқача бир йўналишда ҳаракат этди. Аммо 20-

йилларда большевиклар бошлаган йўлнинг халқ ва мамлакатни қаерга олиб бориши, уларнинг эса қандай каромат кўрсатиши масаласи номаълум эди. Шунинг учун ҳам Элбек сингари шоир ва ёзувчилар 1917 йилдан кейинги ҳаётни “янги ҳаёт” сифатида идрок этиб, аввалги турмушни “қора ўтмиш” сифатида тасвирлай бошлаганлар.

Элбекнинг 20–30-йиллардаги ижодий фаолиятини кузатар эканмиз, унинг назари тушмаган соҳа йўқлигидан ҳайратга тушмай илож йўқ. У тил ва имло масалаларига бағишланган мақолалар билан бирга ўзбек тилшунослигининг мураккаб муаммоларини тадқиқ этувчи асарлар ҳам яратди. Мактаблар учун “Ёзув йўллари” (1921), “Ўрнак”, “Бошланғич мактабда она тили” (1923), “Ўзбекча ўқиш китоби” (Ф.Сайфий ва Ғарифхонов билан ҳамкорликда), “Гўзал ёзғичлар” (1925) каби ўқув қўлланмалари ва мажмуаларини чоп этди. Халқ оғзаки ижоди материалларини тўплаш мақсадида 1921–1922 йилларда Бўстонлик туманига, 1932 йилда эса Оҳангарон ва Чирчиқ туманлари ҳамда Фарғона водийсига илмий экспедиция уюштирган. Бу илмий сафарлар натижасида тўпланган ўзбек халқ кўшиқлари, топишмоқ ва мақолларини “Билим” (1- ва 3-синфлар учун), “Ашулалар” (1934, 1935), “Лапарлар” ва “Эртақлар” (1935) тўпламларида эълон қилди. И.А.Крилов, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Л.Н.Толстой, Н.А.Некрасов, А.П.Чеховдан тортиб М.Горький, Д.Бедний, В.Маяковскийга қадар бўлган рус ёзувчиларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилди. Аммо булар Элбекнинг оригинал бадиий ижоди олдида иккинчи даражали аҳамиятга молик ишлардир.

1921 йилда Элбекнинг “Армуғон” масаллар тўплами нашр этилди. 30-йилларнинг ўрталарида тугалланган “Тозагул” шеърый романи эса унинг энг сўнгги асари бўлди. Элбек 15–16 йилни ташкил этган ана шу вақт оралиғида “Ёлқинлар”, “Кўзгу”, “Сезгилар”, “Баҳор”, “Меҳнат куйлари” каби 9 та шеърый китобини, “Аноргул”, “Гўзал қиз”, “Туркистон”, “Ўтмишим” сингари 12 достонини, шунингдек, “Қўшчи Турғун”, “Дадамат” ҳикоялар тўпламини эълон қилди. Бу асарларнинг аксари ёш авлодга бағишланган. Болалик йиллари оғир кечган шоир ўз ҳаёти ва ижодининг бош мақсадини ёш авлодни ақлий, жисмоний ва маънавий тарбиялашда кўрди, унинг келажакда халқ ва мамлакатни янги та-

раққиёт босқичига олиб чиқувчи кишилар бўлиб улғайи- шини орзу қилди ва ана шу орзунинг рўёбга чиқиши йўли- да қизгин фаолият олиб борди. Шу мақсадда илмий-педаго- гик китоблар яратди. У юқорида тилга олинган 9 та китоби- да эса ўзига яхши таниш ва қадрдон кишиларни, Чирчиқ бўйлари-ю болалик фасли кечган манзилларни, жамият ва кишилар ҳаёти манзараларини таъриф ва тавсиф этди. У ўз сўзи билан “янги ҳаёт”ни барпо этишга киришган ватан- дошларини илҳомлантиришга, улар кучига-куч, ғайратига- ғайрат қўшишга интилди.

Модомики, биз юқорида шоирнинг “Армуғон” масаллар тўпламини тилга олган эканмиз, уларга, юзаки бўлса-да, назар ташлаб ўтиш фойдадан холи эмас. Негаки, одатда ўзбек адабиётидаги масал жанри тўғрисида сўз борганда ҳам, Эл- бек ижодига бағишланган мақолаларда ҳам унинг масалла- ри умуман тилга олинмайди. Ҳолбуки, Элбекнинг ўз ижо- дини масал ёзишдан бошлаганлиги тасодифий эмас.

Келинг, яхшиси, шу масаллардан бирини ўқиб кўрайлик.

“Қайси бири бўри?” масалининг лирик сюжети қуйида- ги оддий ҳодиса тасвиридан иборат: бўрининг қўлига тушиб қолган қўй қанчалик уринмасин, йиртқичдан раҳмдил бўлишни қанчалик сўрамасин, озод бўлишликнинг имкони бўлмайди. Аммо шу пайт, кутилмаганда, шовқин-сурон кўта- риб кимдир келиб қолади. Бу шовқин-суронни эшитган бўри ўлжани ўз эркига қолдириб, қочиб кетади. Қўй бўридан қутулганидан, жони омон қолганидан беҳад хурсанд бўлиб, сакрайди, суюнади, шодланади. Аммо...

Ул киши ҳам қўйни уйга келтириб,
Пичоқ билан қўйди уни тез сўйиб.
Мунга қўйнинг икки кўзи телмуриб,
Жони типирчилаб, жони ҳам куйиб,
Айтар эди ул кишига: “Эй киши,
Бўрими ё, айтгил, энди ким ваҳший?
Қутқардинг сен мени ўлим илгидан,
Ҳамда кўрқинч шу ўлимнинг ваҳмидан.
Энг сўнг ўзинг бўридан-да ўздирдинг,
Кўрдим, энди чин бўри ҳам сен бўлдинг”.

Бу масал ёзилган 1921 йилда ўзбек халқи чор ҳокимияти зулмидан қутулиб, большевикларга тутилган, большевиклар

эса 1918 йил февралда дашноқлар ёрдамида минглаб ватандошлармизни бўғизлаган эдилар. Элбек мазкур масалда ана шу тарихий воқеани мажозий образлар ёрдамида тасвирлаб, ким бўри эканлигини аниқлашни китобхоннинг ўзига ҳавола этган.

Кўрамизки, шоир гўё болалар учун ёзилган шу беозоргина бир масалда тарихий даврнинг фожиали бир саҳифасини очиб ташлаган.

Бундай катта ижтимоий мазмун билан тўйинган шеърлар Элбек ижодида оз эмас. Шунинг учун ҳам кекса авлод вакиллари Элбек ижодига, айниқса, самимий муносабатда бўлганлар.

Элбекнинг “Қўшчи Турғун” ҳикоясига ёзган муқаддасида бундай сўзларни ўқиймиз: *“Қўлингиздаги бу кичкина ҳикоя ер ислоҳоти муносабати билан ёзилмишдир. Мен гарчи ҳикоя ёзиш тўғрисида тажрибам бўлмаса-да, ўзимдаги табиий завқ билан ёзишга тутиндим. Туғилган ўрнининг деҳқонлар орасида бўлиши ва ўзимнинг-да шул деҳқонларга мансуб бўлишим бу ҳикояни ёзишга журъат эттирди. Мен бунда мода ҳолига кирган деҳқон отини ўзимга тақмоқ учун эмас, балки деҳқонларга муҳаббат ва уларнинг эзилишлари тўғрисида юрагимда ўрин олиб қолган ҳасрат юзасидан буни ёздим...”*

Бу ҳикояда тасвирланган Турғун меҳнатсевар, қўли гул, кўзлари ҳаётга доим умид билан қарайдиган йигит бўлиб, ёзувчи бу образда ўзининг инсоний сифатларини, меҳнатга, ижодга ташналигини тасвирлаган. Ана шу деҳқон йигитдек куч-қувватга тўлган, ўзидаги бутун ғайрат ва шижоатни халқ манфаатига бағишлашга тайёр бўлган Элбек жўшиб ва тошиб ижод қилди, армонсиз ёзди. Унинг ёзмаслиги мумкин ҳам эмас эди. Зероки, у ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган, эзгуликнинг ва эзгулик тимсоли бўлган кишиларнинг қадрига етган ижодкор эди. Шунинг учун ҳам унинг энг яхши шеър ва дostonларида “ҳаёт суви” жонланиб туради:

Шеърим жонланади ҳаёт сувидан,
Мен унинг ичида бир томчи каби.
Сўзларим чиқади юрак тубидан,
Нега жилмаймайди ғунчанинг лаби.

Гуллар очилмоқда аста-асталаб,
Шу гулзор саҳнига мен ўзим эга.
Мен сенга гул берсам даста-дасталаб,
Айт-чи, кўчманчи қиз, олмадинг нега?

Бу менинг қўлим-ла яратилган гул,
Қандай қила олай, менинг совғам шул.
Гул каби очилган сулук, эй сунбул,
Шуни қўлларингга олгин-да, бир кул.

Бу шеърдаги кўчманчи қиз шоирнинг ўзи каби замона зайли билан киндик қони тўкилган тупроқни тарк этган ва қишлоқма-қишлоқ кезиб, туз-насибасини топиб юрган қиз ҳам ёки гулга, гўзалликка меҳр қўйган, аммо лирик қаҳрамон узатган гулга парво қилмаган жонон ҳам бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда у ўз қадр-қимматини билган, ҳар томонлама гўзал инсондир. Лирик қаҳрамон, яъни шоир ана шу инсонга ўзи ўстирган гулни тутиб, ундан шу гулни олиб, бир кулишини илтимос қилади. Истиораларга бой бу шеърда тасвирланган гул шоирнинг шеъри, гулзор эса “ҳаёт суви”ни симирган ижодидир.

Бу шеър ёзилган кезларда Элбек мамлакатда олиб борилаётган маданий ишларда фаол иштирок этаётганлиги тўфайли руҳан кўтаринки ҳолатда бўлган. Шундай пайтларда у ҳаёт карвонининг тўғри йўлдан бораётганига ва эртақларда тасвирланган Сусамбилларга — бахт ва саодат манзилига етиб боришига, ҳаттоки, теварак-атрофдаги ғаразли кучларнинг ҳам харитадаги қизил рангга бўялган мамлакатга раҳна сола олмаслигига ҳаддан зиёд ишонган. Қуйидаги лирик туйғулар силсиласи орқали ифодаланган икки бандли шеърда ана шу фикр ўз ифодасини топган:

Табиатнинг кучли қўли орқали
Ер остидан қайнаб чиққан булоқнинг
Қаршисига турли кучлар келтириб
Қўйган билан ҳеч тўхтатиб бўларми?

Ернинг юзин қоплаб олган денгизнинг
Тўлқинланиб турган тубсиз ерлари
Булоқ сувин тўхтатмоқ-ла, айтинг-чи,
Тўлқинланмай бутун қуриб кетарми?

Шоир большевиклар идора қилаётган мамлакатнинг келажигига, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам фаровон ва дориломон замонларга етиши ва эмин-эркин яшашига ишонган бўлса ҳам, ҳолва деган билан офиз чучимаслигини яхши билган. У ҳар бир сўзини “Яхши тилак — ярти мол”, деб бошловчи кишиларга бағишланган “Тилак” шеърисида бундай фикрни олға сурган:

Тила тилак, бизнинг тилак:
Тилак учун ўйнар юрак.
Қуруқ тилак кимга керак?
Тилак учун синсин билак.

Шоирнинг фикрига кўра, тилак икки хил кўринишга эга бўлиб, биринчиси “безак ичра жилваланган чиройли қизлар”га ёки кўз олдинда ёниб, ўчиб турувчи чироққа ўхшайди. Чиройли қизларни эслатувчи тилак, унинг ташбехига кўра, кўплаб кўзларни телмиртиратади-ю, аммо яқин келмай, қочиб юради. Чироқ эса ёнган пайтида зулматни севгани учун сени эмас, қороғуликни қучади. Шоир тасаввуридаги тилакнинг эса “билак” сўзига қофиядош бўлгани бежиз эмас. У давом этиб, ёзади:

Менча, тилак — кучли билак,
Билак билан ишлаш керак.
Қуруқ тилак — сувда элак,
Уни олиб, йиртмоқ керак!
Уни билан сув ташимоқ
Мумкин эмас, қўйгил, ўртоқ!

Элбекнинг бу шеърини ўқир эканмиз, шоирнинг 20-йиллар аввалида ёзилган “Қуролга” деган шеъри ёдимизга келади. Чўлпонона руҳ билан тўйинган бу шеърда Элбек ўзи ҳаттоки истамаган ҳолда ватандошларини большевизмга қарши курашга чорлагандек бўлади:

Қурол, оҳ! Қандайин гўзал бир сўз,
Ол қўлингга сен уни, эй бойқош!
Сен йиқилдинг бу кун заволли йигит,
Сабабин билмас эсанг, тингла, эшит!

Дунёда борлигини сақлар эсанг,
Хўр бўлуб тепки ичра қолмас эсанг,
Ол шуни қўлга, турма, тезда ол!
Шундадир бахт, шундадир иқбол.

Элбекнинг юқорида тилга олинган “Тилак” ва “Қуролга” шеърлари ғоявий жиҳатдан бир-бирига яқин. Ҳар иккала шеърда ҳам бахт ҳаётнинг бирдан-бир маъноси тарзида талқин этилади. Унга эришиш учун ҳаракат қилиш, билак ва мияни ишлатиш лозим, деган фикр шоирнинг нафақат ушбу шеъри, балки бутун ижоди оша “қизил ип” бўлиб ўтиб туради.

Элбекнинг адабий, педагогик ва ижтимоий фаолияти турли-туман қирраларга эга бўлганидек, унинг бадиий асарлари ҳам турли мавзуларга бағишланган. Элбек қандай мавзуларда асар ёзган бўлмасин, улар шеърий, насрий ёки илмий бўладими, бундан қатъи назар, у ўз асарлари билан кенг халқ оммасининг ич-ичига кирмоқчи бўлган. Шунинг учун ҳам бу асарлар ўта содда тилда ёзилган. У болаларга бағишлаб асарлар ёзганида, Авлоний сингари, болалар адабиётининг жанр хусусиятлари ва тасвир воситаларидан самарали фойдаланган. Аммо бу болаларни келажакда кутаётган муаммоларни кўз олдига келтирганида унинг руҳидаги чўлпонона туйғулар жунбишга келиб, соддалик ўз ўрнини ўй ва хаёлларга, фалсафийликка бўшатиб берган.

Чўлпон ва Фитратлар авлодининг қайси бир вакилига назар ташламайлик, уларнинг ҳар бири ўз овозига, ўзининг ижодий услубига эгаллиги, фақат ўзига, дунёқарашига, ижодий кредосига яқин мавзуларда асарлар ёзганлиги кундек равшан бўлади. Шу маънода Элбек миллий уйғониш даври адабиётининг ўзига хос ва миллий намояндаларидан биридир.

Заҳматкаш шоир 1937 йилнинг мудҳиш кунларида “халқ душмани” сифатида қамоққа олиниб, 12 йиллик қамоқ муддатини ўташ учун Колимага юборилган ва 1939 йил 11 февралда Магадандаги Ногиронлар шаҳарчасида вафот этган.

АДАБИЙ ҲАЁТ МАНЗАРАЛАРИ (XX асрнинг иккинчи чораги)

МИЛЛИЙ БАДИИЙ ТАФАККУР

XX аср ўзбек халқи тарихига улғуф фожиалар, эзгу интилишлар ва ширин орзулар асри сифатида кирди. Мана, бугун ҳам миллий истиқлол билан боғлиқ қутлуғ режалар ва орзулар оғушида яшамоқдамиз. Собиқ советлар мамлакатига, шу жумладан, ўлкамизга бозор иқтисоди қонунлари билан бирга янги маданий давр шабадаси ҳам келиб, режа ва орзуларимизга XXI аср нафасини пуркаб турибди. Истиқлол кошонаси секин-аста аён қирралар касб этиб бормоқда.

Куни кеча бўлиб ўтган адабий баҳсларда ўзбек совет адабиёти тарихини даврлаштириш масаласи пешқадамлик қилган эди. Ҳаёт бу баҳсга ўз вақтида аралашиб, уни осонгина, аммо доҳиёна бир тарзда ҳал этди. Энди “совет даври”нинг ўзи XX аср ўзбек адабиёти тарихининг бир қисмигина бўлиб қолди, холос. Демак, ҳозирги кунга қадар бўлган адабиётни асосан уч даврга ажратиб, биринчи даврни миллий уйғониш даври адабиёти ёхуд жаҳид адабиёти, иккинчи даврни эса ижтимоий силсилалар даври адабиёти, учинчи даврни эса истиқлол даври адабиёти, деб аташ тўғрироқ бўлади. Шубҳасиз, ижтимоий силсилалар даври ҳам, ўз навбатида, турли ички “даврча”ларга ажралади. Лекин бундан қатъи назар бугун у шу давр адабиётимизнинг яқунланган бир босқичи сифатида тарих мулкига айланди. Шунинг учун ҳам эндиликда XX аср ўзбек адабиётининг XXI асрда ҳам давом этаётган янги, учинчи даври тўғрисида ўйлаш, унинг олдида турган вазифалар-у йўналишларни аввалдан белгилаш, совет даврида барбод бўлган миллий руҳни, миллий бадиий тафаккурни тиклаш ҳақида қайғуриш лозим бўлади.

Таниқли рус шарқшуносларидан бири Л.Климовичнинг “Мерос ва замон” китобида бир фикр бор. “Чоризм, — деб

ёзади муаллиф, — ўз қўли остида эзилган халқларнинг маърифати, миллий адабиёти, бой оғзаки ижодининг сақланиб қолиши ва оммалаштиришдан манфаатдор эмас эди. Агар у бу халқларнинг маориф ва маданиятига эътибор берган бўлса, фақат ўз ғояларини тарғиб қилиш ва шу йўл билан ҳам мустамакалаштириш, руслаштириш сиёсатини олиб бориш унинг асл мурод-мақсади бўлган”.

Л.Климовичнинг бу сўзлари совет ҳокимияти ва большевиклар партиясининг етмиш йил давомида олиб борган миллий ва маданий сиёсати тўғрисида ҳам айтилгандек туюлади. Тўғри, ўзбек адабиёти рус ва қардош халқлар адабиётлари билан яқин алоқада бўлган даврда улардан ва, биринчи навбатда, рус адабиётидан анча нарсани ўрганди: адабиётимизга янги жанрлар кириб келди, ёзувчиларимиз А.С.Пушкин, Н.В.Гоголь, М.Ф.Достоевский, А.П.Чехов сингари мумтоз рус адабиёти намояндаларининг бой адабий тажрибасидан баҳраманд бўлдилар, асарларимизда реалистик майллар устуворлик қила бошлади. Лекин шу билан бирга, мустабид тузум ўз ихтиёридаги барча миллий адабиётларни руслаштириш, советлаштириш сиёсатига собит қолиб, бу адабиётларни ўз ғояларининг оддий ва жўн жарчисига айлантиришга эришди.

Ҳар бир адабиётнинг миллийлиги шу халқ фольклори ва мумтоз адабиётининг барҳаёт анъаналари билан, бу анъаналарнинг адабий жараёндаги реал ўрни ва иштироки билан белгиланади. Ҳолбуки, партия миллий адабиётларни шу анъаналардан маҳрум этиш, унинг адабий ҳодиса сифатида яшashi учун зарур бўлган заминни барбод қилиш учун тинмай курашди.

Собиқ совет Шарқи адабиётлари билимдонларидан яна бири — К.Зелинскийнинг “Октябрь ва миллий адабиётлар” номли тадқиқотидаги қуйидаги сўзларни ўқиб, ҳайратланмасдан иложимиз йўқ. “Фольклор анъаналарининг роли икки хил: ижобий ва салбий бўлиши мумкин”, деб ҳисоблаган олим бундай ёзади: “Халқ ижоди адабиётни меҳнаткаш халқ ҳаётининг ҳаётбахш анъаналари, ҳамиша тараққиётда бўлган образли халқ тилининг бойлиги ва таровати билан яшнатади. Аммо фольклор ўзига эскирган шакллар ва тасвирий воситаларни, баъзан эса ўтмишдаги ҳоким давра томонидан мажбуран киритилган халққа ёт мафкура унсурла-

рини элтиши мумкин”. Танқидчи миллий адабий анъаналарнинг собиқ СССР халқлари адабиётларидаги ўрнига бундай эҳтиёткорлик билан ёндашар экан, бир мақсадни кузатади. У ҳам бўлса шуки, бугунги адабиётнинг тараққиёт даражасини роман, драма, достон (поэма) сингари эпик жанрлар ташкил этар экан, демак, миллий адабиётлар ўз анъаналарига эмас, балки рус адабиёти тажрибасига таянган ҳолдагина замонавий эпос намуналарини яратишлари мумкин. Бошқача айтганда, К.Зелинский миллий адабиётларни миллий анъаналардан қочишга, рус адабиёти тажрибаларидан кўпроқ баҳраманд бўлишга, яъни руслаштиришга даъват қилади. Ўз-ўзидан маълумки, бундай қарашга эга бўлган танқидчи, масалан, ўзбек адабиётининг турк адабиёти тажрибаларидан фойдаланишини, туркий халқлар адабиётларининг ҳаётбахш анъаналарини давом эттиришни хуш кўрмайди ва буни миллатчиликка йўяди. *“Миллатчилик кайфиятига эга бўлга татарлар ва украинлар, белоруслар ва чувашлар, бурятлар ва тожиклар, ўзбеклар ва арманлар, — деб ёзади у, — янги тушунчалар учун ўз тилларининг архаик шакларидан ёхуқ ҳатто хорижий тиллардан сўзлар ахтардилар. Шарқ республикаларидаги миллатчилар форс, турк ва араб тилларига кўз тикдилар”*.

К.Зелинский сингари адабиётшуносларнинг фашига теккан ҳодисалар партия томонидан, социалистик реализмни ўйлаб топган “даҳолар” томонидан ҳали куртак пайтидаёқ янчиб ташланди. Ўтмишни идеаллаштириш, пантуркизм, панисломизм, ягона маданият назариясига қарши кураш шиорлари остида ўзбек адабиётини она замин билан, туркий маданиятлар олами билан боғловчи ришталар узиб ташланди. Оқибатда ўзбек адабиёти фақат рус адабиёти иқлимида нафас олиб, ўзининг миллий илдизидан, миллий озуқа манбаларидан маҳрум этилаёзди.

Ғафур Ғулом Иккинчи жаҳон урушининг дастлабки кунларида Берлин радиосидан берилган антисемитизм руҳидаги эшиттиришга жавобан “Мен яҳудий” деган шеър билан чиқди. Орадан икки йил ўтгач, Ҳамид Олимжон ўзбек халқининг совға-саломини олиб борган делегация таркибида фронт ҳаёти билан танишар экан, “Россия” шеърини ёзиб, унда Ғафур Ғулом образидан илҳомланган ҳолда, “Россия, Россия, менинг Ватаним, Мен сенинг ўғлингман, эмасман

меҳмон”, деб рус тупроғи учун қурбон бўлишга тайёр эканлигини айтди. Биз узоқ йиллар мобайнида бу шеърни, айниқса, мазкур сатрларни гражданлик лирикасининг энг юксак намунаси сифатида талқин қилиб келдик. Лекин бу сатрларнинг мантиқан далилланмаганини сезмадик. Зероки, бизнинг қонимизга алақачон рушлашиш майллари кириб бўлган эди. Шунинг учун ҳам биз Ҳамид Олимжоннинг ўзини нима учун Советлар Ватанининг эмас, айти Россиянинг фарзанди эканлигини, нима учун Советлар Ватанини эмас, айти Россияни тараннум этганини ўйлаб ҳам кўрмадик. Ҳамид Олимжон эса партиянинг узоқ йиллар давомида олиб борган ташвиқот ва тарғиботига ишониб, советлар мамлакатадаги барча халқларни тенг ва шу билан бирга бахтиёр, деб ўйлаган эди.

Мана бу мисраларга эътибор беринг:

Невский ухлаган буюк бешиқда
Уйғонмоқ ўзи ҳам олий бир ҳавас.
Пушкин пайдо бўлган ҳар бир эшиқда
Навоий шарафи яшар муқаддас.

Йўқ, Пушкинни эъзозловчи ҳар бир рус хонадони, айрим истисноларни эътибордан соқит қилганда, ҳеч қачон Навоийни билмаган, ўқимаган, шарафламаган. Билишни ҳам, ўқишни ҳам, шарафлашни ҳам истамаган. Сирасини айтганда, биз, ўзбекларнинг ўзимиз ҳам Навоийни бир чеккага суриб қўйиб, Пушкинни таржима қилиб, нашр этаверганмиз. Фурқатдан бошлаб қарийб барча машҳур шоирларимиз, маърифатпарварларимиз бизда миллий ғурур туйғусини эмас, рус маданияти, фани ва техникаси олдида ҳайрат туйғусини тарбиялаб келишган. Фафур Фулом “Улуғ рус халқига” шеърда ўз номидан “Аъло ташаккуримни рус халқига айтаман, Менинг инсонлигимдан у берди менга хабар”, деб, ўзбек халқининг куйчиси сифатида эса “Ижодкор зеҳнимизга қанот берган ўзингсан”, “Яна ҳам баландроқ уч, яна ҳам осмон бўл!”, деб “оға халқ”ни дуо қилган. Хўш, бу сатрлардаги “осмон бўл” дегани нима? Бутун ер юзини эгаллаб, бошқа халқлар устидан ҳам қуёш бўлиб нур соч, булут бўлиб сувга сероб эт, момагулдирак бўлиб титрат ва чақмоқ бўлиб даҳшатга сол, дегани эмасми?!

Атоқли шоирларимиз билиб-билмай ўз шеърлари билан, романнависларимиз эса ёстикдек-ёстикдек асарлари билан ўз халқини рушлаштириш жараёнига катта ҳисса қўшдилар. Амин Умарий қизи Алфияга бағишланган “Қуёш жарчиси” шеърда ана шу жараённинг қандай кечганини кўрсатувчи бундай сатрларни ёзган:

Тилинг чучук ҳали... Куйлаб “Катюша”,
Яслини ҳайратга соласан, қизим.
Кичик граждансан... Бахтинг ҳамиша
Соябонинг бўлсин, яша сен, қизим!

– Мамуля, вставай! – дебон ҳар сафар
Бахтли оилани уйғотувчисан.
О, қуёш жарчиси! Бериб хуш хабар,
Ҳаёт рубобини сайратувчисан.

Бу шеърда тасвирланган оиланинг ўзбек халқига ҳеч бир алоқаси сезилмайди. Қизнинг исмида ҳам, куйлаётган қўшиғида ҳам, онасига қилган мурожаатида ҳам бирор ўзбекона руҳ йўқ. Зеро, Амин Умарий партия ғояларига тўла-тўқис ишониб, ўзбек халқининг ҳаётини тасвирлашни миллий маҳдудлик деб билган ва шахсий ҳаётида ҳам, ижодида ҳам ана шу маҳдудликдан қочишга интилган ёшлардан эди. У тасвир этган ўзбек баҳорида ҳам миллий ранглар учрамайди, миллий тароват йўқ:

Шеър ёзаман... Юрак тўлқинда,
Саҳроларда баҳор кўринар.
Ярим оқшом, саҳар кўринар
Акация гуллаган тунда.

Акация гулламоқдадир,
Оқ шоҳидан унинг кўйлаги.
Шаббодада пир-пир этаги
Ҳилпирайди... Анқийди атир.

Бундай мисолларни ўзбек адабиётидан қоплаб топиш мумкин.

Мен мисолларни марҳум шоирлардан олганим учун улар руҳи мени кечирсин. Мен бу истеъдодли шоирларга орадан қанча-қанча йиллар ўтгандан кейин маломат тошларини

отмоқчи эмасман. Миллий бадий тафаккурдан узоқлашиш мазкур шоирлар ижодида аён кўрингани ва ана шу жараён, ҳийла беозор шаклда бўлса-да, кейин ҳам давом этгани сабабли улар ижодига мурожаат этдим, холос. Аммо, сирасини айтсак, ижтимоий силсилалар даври адабиётида миллий бадий тафаккур устуворлик қилди, деб бўлмайди. Асқад Мухтор шеърларини оламизми ёки унинг айрим издошларига разм соламизми, уларда катта фикр мавжуд бўлгани ҳолда, бу фикрнинг ифодаланиш усуларида миллий бўёқ ва оҳанглар етарли, деб бўлмайди.

Шубҳасиз, мен рус шеъриятидан ё испан шоирларидан ўрганишни бас қилайлик, демоқчи эмасман. Мен энди шу орттирилган бадий тажрибани миллий адабий анъаналар билан уйғунлаштириш лозимлигини, уларни миллий заминга, халқнинг миллий дидига ва эҳтиёжига яқинлаштириш йўларини ахтариш зарурлигини таъкидламоқчиман. Токи, жаҳон миқёсига чиқажак ўзбек адабиёти соф миллий ва ўзига хос жозибали ҳодиса сифатида етти иқлимда эътибор қозонсин.

Ўзбекистон серқуёш ўлка деб таъриф ва тавсиф қилиб келинади. Чиндан ҳам, унинг жуғрофий жойланиши шундайки, бу юртда халқ учун, унинг иқтисодий турмуши учун зарур бўлган барча ўсимлик, барча мевали дарахт, барча дармондорини ўзида мужассам этган кўкат ўсади. Ўзбекистоннинг ер ости бойликлари тўғрисида эса сўзламаса ҳам бўлади. Олимларнинг бугунги назарий хулосаларига кўра, Ўзбекистон сингари ўлкалар жойлашган минтақада инсоннинг ақл-заковати ва истеъдодининг гуллаши учун барча табиий имкониятлар мавжуд.

Ўзбекистон қуёшга бошқа минтақаларга нисбатан яқин ва қулай жойлашгани сабабли ундаги ўзгаришлар бу замин ва унинг кишилари ҳаётига, руҳиятига бевосита таъсир ўтказди. Кишилардаги, айниқса, ёш авлоддаги қизиққонлик ҳам ана шу ҳодисага алоқадор бўлса ажаб эмас. Аммо, шу билан бирга, юртдошларимиз ўз сажияларида ўлкамизнинг табиий хусусиятларига уйғун бўлган саховат, эзгулик, меҳрибонлик, фидокорлик, меҳмондўстлик, болажонлик, меҳнатсеварлик, сабр-қаноат сингари инсон руҳининг олтин зарраларини тажассум этганлар. Юртимиз ва кишиларимиз табиатидаги ана шу хусусиятлар уларга хос бўлган тафак-

кур тарзининг шаклланишида фаол қатнашган, албатта. Шу билан бирга, юртдошларимиз асрлар давомида турли урф-одатларни, халқнинг миллий қиёфасини ташкил этган диний, лисоний ва бадий маданият қатламларини ҳам ишлаб чиққанларки, улар ҳам миллий тафаккуримизнинг сайқалланишида муҳим мавқе тутган.

Халқимизнинг Абдулла Қодирий романларини севиб ўқишининг сабаби шундаки, уларда ана шу миллий тафаккур шуълалари балқиб туради. Бугун бу асарларни ўқир эканмиз, кишиларимиз руҳий оламидан аста силжий бошлаган фазилатлар билан учрашамиз ва бу фазилатларнинг хира тортганлиги бизни изтиробга солади. Бугун Чўлпон шеърларини ўқир эканмиз, уларда биз аллақачон унутган ўта самимий, ўта майин туйғулар чаппор уриб турганини кўрамиз. Бу шеърларни ўқиганимизда, бўйларида ялпиз ва исмалоқлар ўсиб турган ариқларнинг шалдираб оқиши эшитилгандек бўлади. Абдулла Қодирий ва Чўлпон асарларидаги бизни мафтун этувчи ана шундай ҳолатлар миллий бадий тафаккур самараларидир. Бундан кейин яратилажак асарларимизда ҳам ана шу миллий руҳ товланиб туриши лозим. Бундан кейин истеъдодли шоирларимизга таъриф бериш учун уларни “фалончи — ўзбек Пушкини”, “фалончи эса ўзбек Лоркаси” деб атамаслигимиз керак.

Тўғри, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларнинг ўзгариши билан миллий заминда, унга хос бўлган мундарижада, кишиларнинг шуури, руҳияти, эмоционал оламида ҳам ўзгаришлар содир бўлади. Лекин жамиятда қандай ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар юз бермасин, халқнинг миллий характери, миллий тафаккури ёт таъсирлардан омон сақланиши лозим.

Бениҳоя ўйчан, салобатли ва мунгли мусиқамиз совет даврида “Яна ўйнаймиз, яна куйлаймиз” қабилидаги енгил-елпи кўшиқларга ўз ўрнини берди. Шу руҳ шеъриятимизга ҳам, рақс ва тасвирий санъатимизга ҳам кириб борди.

Бугун ўзбек адабиётига янги шоир ва ёзувчилар авлоди кириб келмоқда. Бу авлод Абдулла Қодирий ва Чўлпон, Ойбек ва Миртемир, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов сингари устозларидан миллий бадий тафаккурни ҳозирги тарихий шароитда қайта ишлаб чиқишга ёрдам берадиган унсурларни олиши, ўзбек адабиётини она заминга, халқ са-

жиясига яқинлаштириши, Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий тилининг гўзаллиги ва бойлигидан тўла баҳраманд бўлиши зарур. Седанали, иссиқ нон ҳиди уфурган, райҳон ва жамбилларни ўпиб эсган шабадани эсга солувчи, қулоқларимизда танбур наволари бўлиб жарангловчи ва ҳақиқий ўзбек халқининг ҳаётини тасвирловчи асарлар билан ХХI аср китобхонларига пешвоз чиқайлик.

ЎЗБЕКИСТОНДА АДАБИЙ ҲАРАКАТЛАР

Ўзбек адабиёти тарихида (саройлар атрофидаги адабий муҳитни истисно қилганда) қалам аҳлини ўзаро уюштириб, адабий ҳаракатга йўналиш бериб турган ташкилотлар бўлмаган. Шунинг учун ҳам ўзбек адабиёти ХХ асрнинг биринчи чорагига қадар “Қўқон адабий муҳити”, “Хоразм адабий муҳити”, “Тошкент адабий муҳити” сингари турли жўғрофий-адабий ҳудудларга бўлинган ҳолда яшаб келди.

“Чифатой гурунги” эса Ўзбекистонда ташкил топган дастлабки адабий уюшмадир.

“Чифатой гурунги”. Ўзбекистон ёзувчилари 1934 йили Совет ҳокимияти томонидан ташкил қилинган Ёзувчилар уюшмасига бирлаштирилгунларига қадар ўзларининг бир неча кичик-кичик жамиятларига эга бўлганлар. Шулардан бири 1919 йили ташкил этилган “Чифатой гурунги”дир.

Совет даври ўзбек адабиёти тарихига бағишланган барча китоб ва мақолаларда “Чифатой гурунги” миллатчилик ва пантуркизм ғояларини олға сурган, ўта реакцион адабий уюшма сифатида тилга олиниб келинган. Шунинг учун ҳам бирор адабиёт тарихчиси бу дастлабки уюшма фаолияти билан қизиқмай, унинг вужудга келиши ва тутатилиш тарихини ўрганмай келган.

Чифатой Чингизхоннинг иккинчи ўғли бўлиб, Амударё бўйларида Фулжага қадар ёйилган ерлар — Мовароуннаҳр, Еттисув ва Қашқар унинг тасарруфида бўлган. Чифатой 1242 йили вафот этганидан кейин унинг аждодларига мерос сифатида ўтган бу жуғрофий кенглик “Чифатой улуси” деб аталган. Шу кенгликда яшаган халқлар тили “чифатой тили”, улар яратган адабиёт эса “чифатой адабиёти” деб юритилган.

Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин, 1919 йили Фитрат бошлиқ бир гуруҳ шоир ва олимлар биринчи адабий уюшмани тузганларида, унга “Чигатой гурунги” деб ном беришган. Фитрат ва унинг маслакдошлари мўғул истило-сидан ўзларига қадар туркий тилда яратилган адабиётни ўзбек халқининг маънавий-маданий бойлиги сифатида сақлаб қолиш ва халқнинг том маънодаги мулкига айлантириш мақсадида бу бой адабий меросни тўплаш, ўрганиш ва нашр этишни ўз олдларига вазифа қилиб қўйдилар. Бунинг учун эса улар аввало саводсизликни тугатиш, мураккаб араб им-лосини ислоҳ қилиш ва ўзбек тилининг софлигини таъмин-лаш лозим, деб топдилар.

“Гурунг”нинг илмий ва ижодий дастурини амалга оширишга киришган Фитрат ўзбек мумтоз адабиётини унинг қадимги даврларидан бошлаб ўрганишга киришди; Элбек халқ ижоди намуналарини тўплаш ва ўрганишни ўз зиммасига олди; Қаюм Рамазон ўзбек тилининг тарихи ва назариясини ўргана бошлади; Чўлпон ҳам ўзининг серқирра ижодий фаолияти билан бу хайрли ишга ҳисса қўшишга уринди.

Октябрь тўнтаришидан кейин собиқ чор мустамлакалари, шу жумладан, Ўзбекистонда сунъий равишда пролетар адабиёти яратилаётгани ва бу адабиётнинг нафис санъатдан узоқ, ғариб бир адабиёт бўлиши мумкинлигини кўрган бир гуруҳ ёзувчилар ана шу “чигатой адабиёти” анъаналарини сақлаб қолиш ниятида “Чигатой гурунги”га асос солганлар. Бу дастлабки адабий уюшманинг асосчиси XX аср ўзбек адабиётининг буюк сиймоларидан бири Фитрат бўлиб, у Совет давлати тонгидаёқ ўзбек халқи энди “қизил” кишанлар билан занжирбанд этилиши мумкинлигини сезган ва бу хавфдан қутулишнинг бирдан-бир йўлини Туркистонда истиқомат қилган халқларнинг бир байроқ остида бирлашишида ва улар маданиятини юксалтиришда кўрган. “Чигатой гурунги”нинг асосий мақсад-вазифаси ҳам ёлғиз ўзбек адабиёти ва ўзбек тилининг софлигини сақлаб қолиш, ўзбек адабиёти эришган бадиий ютуқларни мустаҳкамлаш эди. “Миллий-маданий мухторият” сўзларини ўзига шиор қилиб олган “Чигатой гурунги” бир йил муқаддам қизил қўшин томонидан тор-мор этилган “Туркистон мухторияти” ғоясини адабий-маданий жабҳада давом эттиришни ўзининг бурчи деб билди.

“Чифатой гурунги”, чиндан ҳам, сиёсатга аралашмаслик ваъдаси билан майдонга чиқди. Лекин унинг миллий тил ва миллий адабиётнинг софлиги йўлида олиб борган фаолияти Октябрдан кейинги ўзбек адабиётининг пролетарлашиш жараёнига, руслашиш ва советлашиш жараёнига қарши қаратилди. У ўзбек тилини арабий ва форсий сўзлардан халос этиш учун кураш олиб борар экан, бу курашнинг асосий йўналишини руслашишга қарши, ўзбек тилига русча-байналмилал сўзларнинг оқиб киришига қарши қаратди. Худди шу нарса совет ҳокимияти ва унинг мафкура соҳасидаги посбонлари томонидан аксилинқилобий ва миллатчилик ҳаракати деб баҳоланди.

Совет ҳокимиятининг ширин ваъдаларига ишонган ва 1918 йили Туркистон учун рус тили билан бирга умумтуркий тилнинг давлат тили деб эълон қилинганини кўрган “гурунг” қатнашчилари “Чифатой тили” ёки умумтуркий тилнинг софлиги учун курашиб, арабий ва форсий сўзларни туркий сўзлар билан алмаштириш, араб ёзувини ислоҳ қилиш, атамашунослик мезонларини ишлаб чиқишга киришдилар. Фитрат ва унинг маслақдошлари ўз дастурларини амалга оширишда, бир томондан, панисломистлар, иккинчи томондан, пантуркистларнинг қаршилигига дуч келдилар. Панисломистлар “чифатой тили”дан араб сўзларини қувиб чиқариш бу тилнинг адабий тил сифатида нуфузини йўқотади, деган даъво билан “гурунг”га қарши ҳаракат бошладилар.

“Дейдиларким, — деб ёзган эди Фитрат уларга жавобан, — туркчадан адабий сўзларни чиқармасга тейиш. Буни биз ҳам қабул қиламиз. Адабий сўзларни туркчадан чиқорингиз, демаймиз. Бизнинг тилагимиз — адабий сўзларни эмас, арабий сўзларни чиқармоқ. Англашиладирким, бизга қарши бўлгон оғолар арабий билан адабийни айирмасдан гапирадилар”.

Фитратнинг “чифатой тили”ни ислоҳ қилишга қаратилган фаолиятини тўғри тушуниш учун унинг яна қуйидаги сўзларига эътибор бериш лозим: *“Шул чоқда тилимиздаги араб, форс сўзларининг туркчаси топилмайди, демоқчи эсангиз, ўрганинг! Ҳозирги сўзларимиздаги арабча, форсчалардан бир нечаси учун туркча топилмайди, десангиз, сўзларингиз тўғридир. Биз ҳам унларни чиқармоқчи эмасмиз, унларни олурмиз, лекин ўзимизники қилармиз, туркчалашдурурмиз. Айтайликким, “қоида”нинг туркчаси йўқдир.*

“Ҳарф”нинг-да туркчасин тополмадик, иккисин гаҳи олур-миз. Лекин сизлар каби “қавоийди хурфия” демасдан, “ҳарф қондалари”, гермиз”.

Фитратдан ташқари, “гурунг”да Шокиржон Раҳимий, Қаюм Рамазон, Шорасул Зуннун, Чўлпон, Элбек, Боту, Саид-аҳмад Назиров ҳам аъзо бўлганлар. Улар Хадрада умумтурк тили адабиётини ўрганиш бўйича пулсиз курслар ташкил этиб, шаҳар мактабларидаги кўплаб муаллимларни ўз дарсларидан баҳраманд этганлар. Бу дарслардан олдин, 1918 йилда Фитрат саккиз ойлик курсларда ҳам умумтурк тили ва адабиётидан сабоқ берган.

“Бир кеча, — деб ёзади Фитрат, — “Чигатой гурунги”нинг мажлиси бўлгон эди. Гурунг аъзолари томонидан ёзилгон асарларни ўқиб, муҳокама қилмоқда эдик. Тошкентнинг энг катта ташкилотининг бирида тургон бир ўртоқ винтовка кўтариб келиб, мажлисимизга бирдан кирди. “Муҳаммад пайғамбарнинг меърожини инкор қилар экансиз”, деб тафтишга киришди ва бизни мунақа йўлсиз ҳаракатлардан ман қилиб кетди. Мана буларнинг ҳаммаси пантуркистларнинг ифвоси билан бўлар эди”.

Фитрат бу сўзларни ёзганда, пантуркизмга қарши кураш авж олган, унинг ўзи ҳам пантуркист сифатида қораланаётган эди. Шунинг учун у пантуркистларни ўта қора бўёқлар билан тасвир этган бўлиши мумкин. Лекин шу нарса ҳақиқатки, у келажакда ўзбек давлатчилигининг Россиядан ҳам, Туркиядан ҳам мустақил яшашини орзу қилган ва “Чигатой гурунги”нинг сиёсатга аралашмаган ҳолда шу ғояга хизмат қилишини кўзлаган эди.

Фитратнинг ёш маслақдошларидан бири Ботудир. У кейинчалик, турли омилар таъсирида, Фитрат ва Чўлпондан узоқлашган, ҳатто уларга қарши курашган. Лекин у 1931 йил 16 февраль санали кўргазмасида “Чигатой гурунги” ва унинг раҳбари Фитрат тўғрисида ҳаққоний маълумот берган ва, жумладан, бундай ёзган:

“Мен Фитратни биринчи марта 1918 йилнинг ўрталарида, 8 ойлик курсларда кўрдим... Фитрат ўша вақтда чигатой тили ва чигатой адабиётини тарғиб қилар эди. Мен ўша вақтда Фитратни билмас ва мутлақо тушунмас эдим. Агар янглишмасам, мени Фитрат билан 1919 йили Икромов таништирган. Фитрат бу даврда ҳокимият тепасида бўлган

Мунаввар қори гуруҳининг таъқибидан яшириниб яшарди. Уни, менга маълум бўлишича, даҳрийлик ва ғайрипантуркизмга айблашган эди...

Икромовнинг “Изчи тўда” гуруҳи Саид Аҳрорий группаси ва турк зобитлари билан уришиб қолгач, биз Фитрат томонига ўта бошладик. Мен баъзан Шорасул Зуннун, баъзан Икромов билан Фитратнинг олдига ўз шеърларимни олиб борадиган бўлдим. Шорасул Зуннун тез орада Саид Аҳрорий томонига ўтиб кетди ва биз у билан биродарлик муносабатларини уздик.

1919 йили Саид Аҳрорий гуруҳи билан “Изчи тўда” ўртасидаги кураш бизнинг қаттиқ мағлубиятимиз билан тугаб, Икромов Наманганга иш сафари билан кетди, мен Тошкентда осмон билан ер ўртасида муаллақ бўлиб қолдим. Шу вақтда мен “Чиғатой гурунги”нинг котиби Элбек билан танишдим. Унинг таклифи билан 1920 йилнинг бошларида “Чиғатой гурунги”га аъзо бўлиб кирдим ва техник котиб вазифасини ўз зиммамга олдим. “Чиғатой гурунги” биздан сал нарида, Баландмачитда жойлашган экан, мен у ерда бир ой мобайнида ёлғиз ўзим ишлай бошладим”.

Фитрат, юқорида айтиб ўтилганидек, бу вақтда рақиблар таъқибидан қочиб юргани учун ҳатто “Чиғатой гурунги”нинг мажлисларида ҳам иштирок эта олмаган.

Боту “гурунги” қатнашчилари ташкил этган мажлислар тўғрисида ҳам озми-кўпми муфассал маълумотлар беради:

“Мен бир марта “Чиғатой гурунги” биносида бўлиб ўтган мажлисда қатнашдим, унда янги имлони ўрганиш курсларини очиш, чамаси, Қ.Рамазон томонидан тузилган ўзбек тилининг имлосини ўрганиш, ўзбек халқ қўшиқларини тўплаш, ҳукумат идоралари олдига ўзбекларни ўзбек деб аташ масаласини қўйиш каби муаммолар муҳокама қилинди. Сўнгги масала қандай муҳокама этилганлиги ёдимда йўқ. Мен қатнашган иккинчи мажлис Рамзийнинг уйида бўлиб ўтди. У ерда Рамзий ва Фитрат ўз шеърларини ўқидилар. Мен тез орада кетиб қолганим учун кейин нима бўлганини билмайман. Учинчи мажлис амакиваччамнинг уйида бўлиб, унда мусиқа чалинди. Дарвоқе, бу мажлисларнинг ҳаммасида мусиқа чалинар эди. Фитрат суҳбат пайтида ҳар доим ўзбек миллий маданиятини барпо этиш, аниқроғи, тирилтириш ва мустақил ўзбек миллатини яратиш масаласини кўтариб

чиқарди. У ўша пайтда босмачилик ҳаракатига шубҳа билан қарарди. У дерди: аввал — маданият, кейин — мустақиллик; босмачилар Русияга қарши ҳеч нарса қила олмайдилар; бизнинг ҳозирги вазифамиз миллатни маданий жиҳатдан тарбиялашдир. Мен ўша пайтда айтилган гапларнинг аксарига тушунмаганман. Билишимча, ўша пайтда маданий ўзбек миллатини яратиш (қайси йўл билан эканлигини ҳали ҳам тасаввур этмайман), динга қарши кураш, янги алифбо учун кураш зарурлиги қайта-қайта айтилган.

1919 йил охирида бўлса керак, турклар “чиғатой гурунчилар” билан келишиб олиш учун Ҳайдар афанди ва унинг тарафдорларини юбордилар. Уларнинг Фитрат ва “Чиғатой гурунги”нинг бошқа раҳбарлари билан нима ҳақда сўзлашганлари менга қоронғи, аммо бу музокарадан ҳеч нарса чиқмаган; натижада барча пантуркистлар ўзаро бирлашиб, бизларга қарши шиддатли ҳужум бошлаганлар. Улар янги имлони ўрганиш бўйича Тошкентда очган курсларимизни ёпиб, аҳоли ўртасига гўё динга қарши иш олиб бораётганимиз ҳақида овоза тарқатдилар. Бу сўнги тағбир аҳволимизни ўша заҳоти ёмонлаштириб юборди ва “Чиғатой гурунги” чок-чокидан сўкилиб кетди”.

Фитрат гарчанд Туркияда таълим олган ва ёш турклар таъсирида жади́дчилик ҳаракатига кириб келган бўлса-да, икки дарё оралиғида яшаган халқларнинг турк тилидан мустақил ўзбек тилини, турк адабиётидан мустақил ўзбек адабиётини янги тарихий-маданий шароитда ривожлантириш лозимлигини тушунди. Бу гоё ўша вақтда Эски шаҳардаги совет ҳокимиятини ўз таъсир доирасига олган Мунаввар қори ва унинг беҳисоб маслақдошлари учун мутлақо ёт эди. Бундай қудратли кишилар билан курашда Фитратнинг ва “Чиғатой гурунги”нинг мағлубиятга учраши тайин эди. Зероки, бу икки гуруҳни ўзаро уриштириб қўйишдан манфаатдор бўлган учинчи бир куч ҳам бор эдики, у ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун ҳеч нарсадан, ҳатто мунофиқона ҳаракатлардан ҳам тоймас эди.

Фитратнинг “Чиғатой гурунги” раҳбари сифатидаги сўнги иши 1921 йил январида ўзбек тили ва унинг имлосини ўрганиш бўйича биринчи ўзбек ўлка қурултойини ўтказиш ва 1922 йилда “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламини чоп этиш бўлди.

Фитрат қурултойда янги ўзбек имлоси тўғрисида “Чигатой гурунги” номидан маъруза ўқиди. Ашурали Зоҳирий ва секин-аста советлар томонига ўта бошлаган Боту Фитратга қарши сўзга чиқдилар. Боту 20-йилларнинг аввалидаёқ лотин ёзувига ўтишни таклиф қилди, лекин унинг ўша давр учун гўр таклифи ҳатто муҳокама учун қабул ҳам қилинмади. Панисломизмнинг 20-йиллардаги йирик арбоби Муса Бегиевнинг қурултой ишида қатнашганлигидан руҳланган Тошкент зиёлиларининг руҳоний қисми “Чигатой гурунги” таклиф қилган янги имло лойиҳасининг қабул қилинишига қаттиқ қаршилиқ кўрсатди.

Мунаввар қори гуруҳи билан “Чигатой гурунги” ўрта-сидаги келишмовчиликнинг туб моҳиятини тушуниш учун яна Фитратнинг ўзига мурожаат этайлик. У Бойбўлатовга ёзган очиқ хатида 1917–1918 йилларда Тошкентда айниқса кучайган туркпарастлик кайфияти тўғрисида сўзлаб, бундай деган: “...Турк тилларини, турк адабиётини бирлаштириш шиори остида “Чигатой гурунги” ташкил этилди. “Чигатой гурунги”... ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида пантуркист тўғаларга ва уларга берилган ўн жадидларга қарши курашди”.

Демак, “Чигатой гурунги”ни тузишдан мақсад Тошкентдаги туркпараст зиёлилар ва асир турк зобитлари туфайли кучайиб бораётган пантуркизм ғояларига зарба бериш, ўзбек тили ва адабиётининг турк тили ва адабиётига сингиб кетишига қарши курашиш эди. Ўзбек жадидларининг сўл қанотидан ташкил топган “Чигатой гурунги” ана шу хайрли вазифани ўз елкасига олиб, ўзбек тилининг софлиги учун, янги ўзбек имлосини яратиш, халқнинг маънавий ва маданий ўсишига ёрдам бера олувчи ёзувчиларни етиштириш учун фидокорона кураш олиб борди. Бу, ниҳоятда қисқа умр кўрган дастлабки адабий уюшманинг катта тарихий хизмати эди.

Ботунинг айтишича, қурултойнинг руҳоний қисмида Фитратни жисмоний жиҳатдан маҳв этиш фикри ҳам туғилди. Буни сезган Фитрат ўз мухолифларига қарши дипломатларча муносабатда бўлиб, “Аввал — мустақиллик, сўнг — бирлашиш”, деган шиор билан чиқишга мажбур бўлди.

Туркий халқлар адабиётининг улкан билимдони бўлган Фитрат ўзбек тили ва ўзбек адабиёти эришган ютуқлар би-

лан ҳақли равишда фахрланган. У қурултойда қилган маърузасида “*Чигатой адабиёти турлича шевали турк адабиёти орасида энг юксак, энг муҳим ўринни тутгандир. Бошқа шевадаги турк адабиёти орасида юксак, юқори, олий бўлгонидан кейин чигатой тилининг ҳам турк тиллари орасида юксак, юқори, олий бўлгонлигин қабул этмак мутлақо лозимдир*”, деган фикрни бежиз олға сурмаган.

XX аср шеъриятида фикрнинг аниқ, ифоданинг халқчил ва лўнда бўлишлиги лозимлигини сезган “Чигатой гурунги” ўзининг дастлабки шеърий тажрибалари билан янги ўзбек шеъриятининг туғилишига унудор замин яратди. “Гурунг”-нинг тил ва адабиёт бобидаги изланишлари маълум қусурлардан холи бўлмаса-да, Чўлпон, Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Миртемир, Усмон Носир шеъриятининг майдонга келиши учун қутлуғ замин бўлиб хизмат этди.

Афсуски, 20-йиллар аввалида авж олган адабий кураш ёш советлар мамлакатада жорий этила бошлаган адабий сиёсат натижасида “Чигатой гурунги” 1922 йили ўз фаолиятига нуқта қўйишга мажбур бўлди. Лекин бугун, орадан 85 йил кечганига ва турли мафкуравий шамоллар эсиб ўтганига қарамай, Фитрат асос солган “Чигатой гурунги”нинг тўғри йўлни танлаб, ўзбек тили ва адабиётини, демак, ўзбек халқини мустақиллик хиёбонидан олиб боришга интилгани бизда мамнуният ҳисларини уйғотади.

“Гурунг” қатнашчилари ўзбек тили ва адабиётининг фақат умумий масалалари билангина чекланиб қолмай, адабий жараённи ҳам синчковлик билан кузатдилар. Шу маънода уларнинг “Фарғона фожиалари” асарига муносабати бир мунча ибратли. “Фарғона фожиалари” Ҳамзанинг бизга етиб келмаган кўп қисмли пьесаси бўлиб, “гурунг”нинг унга муносабати салбий бўлган. Чўлпоннинг айтишича, 1919—1920 йилларда Фарғонада тўкилган қонлар нафақат Тошкент ва Самарқанд, балки Москва ва Ленинградга қадар етиб борган. Аммо бу воқеалар ниҳоятда мураккаб бўлганига қарамай, Ҳамза ўз асарини шошма-шошарлик билан ёзган ва унинг моҳиятини тўғри оча билмаган. “Чигатой гурунги” эса ўз мажлисларида бундай асарларни муҳокама қилиб, янги адабиётнинг шаклланиш йўлидаги қусурларни бартараф этишга ҳаракат қилган.

“Гурунг” аъзолари 1922 йили “Ўзбек ёш шоирлари” деган шеърӣ тўпламни чоп этдилар. Тўпламдан Фитрат, Чўлпон, Ботунинг шеърлари жой олган эди. Бу шеърлар орасида Фитратнинг “Миррих юлдузига”, “Шоир”, “Шарқ”, Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” сингари асарлари ҳам бўлиб, уларда мазкур шоирларнинг Фарғона водийсидаги воқеалардан жунбишга келган қалблари ҳамон фигон қилиб турарди.

Мазкур тўлам эълон қилингандан кейин Фарғона аҳлининг тинчини бузган қўллар 1922 йили “Чигатой гурунги”нинг фаолиятига ҳам чек қўйдилар ва “гурунг” мустақиллик офтоби чиққунига қадар қораланиб келинди. Тарихдан беҳабар кишилар “гурунг”ни “пантуркизм” ғояларини тарғиб қилишда, ўзбек маданияти байроғини турклар қўлига бериб қўйишда айбладилар. Ҳолбуки, Фитрат ва унинг маслақдошлари бу масалада мутлақо бошқа фикрда эдилар.

Совет ҳокимияти “Чигатой гурунги”нинг ташкил топишига рухсат берганида, сиёсатга аралашмаслик шартини қўйган эди. Фитрат ва унинг биродарлари шу шартга қанчалик амал қилмасинлар, уларнинг ўзбек тилини чет таъсирдан муҳофаза қилиш, мумтоз адабиёт ва халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш ва ўрганиш, янги ўзбек адабиётининг эстетик гўзаллигини сақлаш ҳамда ҳаётни тўғри акс эттиришга қаратилган ишлари кундан-кунга нотўғри баҳолана бошлади. Шунинг учун ҳам “Чигатой гурунги” номатлуб адабий уюшма сифатида тарқатилиб юборилди.

“Нашри маориф”. Дунёқараши 1917 йилга қадар шакланган ва шу даврда маърифат соҳасида жонбозлик кўрсатган зиёдилар “Чигатой гурунги” тарқатилганидан кейин ҳам халқни маориф ва маданият меваларидан баҳраманд этиб боришни виждоний бурчлари, деб билдилар. 1922 йилнинг сўнги кунларида навбатдаги норасмий йиғинларига тўпланган тошкентлик зиёдилар “Нашри маориф” номли янги жамиятни ташкил этишга қарор қилдилар. Мунаввар қори Абдурашидхонов ташаббуси билан тузилган бу жамиятнинг таъсисчилари эса қуйидагилар эди: Умархон Акрамхонов, Маннон Рамзий, Саидносир Миржалилов, Толибжон Мусабоев, Шокиржон Раҳимий, Муҳаммад Усмонов, Холмуҳаммад Охунов, Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон) ва Ҳами-

дуллахон Орифхонов. 1923 йил 1 январда “Туркистон” газетасида ана шу таъсисчилардан таркиб топган ижроия гуруҳининг Туркистон республикасидаги маориф ходимларига мурожаати эълон қилинади. Бу мурожаатда таъсисчилар жамиятнинг мақсад ва вазифаларини тушунтирибгина қолмай, унга аъзо бўлиб киришни ҳам маориф ва маданият ходимларидан илтимос қилган эдилар.

Агар шу мурожаатни “Нашри маориф” жамиятининг илк қадами сифатида қабул қилсак, унинг вужудга келиш санаси 1922 йил декабрининг сўнгги кунлари бўлади. Тошкентдаги Эски шаҳар халқ маориф шўъбаси қошида қад кўтарган жамият тез орада қанот ёзиб, республикамизнинг бошқа қатор вилоятларида ҳам ўз бўлимларини ташкил этди. Жамиятнинг Тошкент шаҳридаги бўлими ҳайъати эса қуйидаги маориф ва маданият фидойиларидан таркиб топди: Шокиржон Раҳимий (раис), Мунаввар қори Абдурашидхонов (раис ўринбосари), Миркомил Алиев (котиб), Саидносир Миржалилов (хазиначи), Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон), Холмуҳаммад Охунов, Толибжон Мусабоев, Зуфар Носирий, Абдулла Авлоний, Салимхон Тилахонов ва бошқалар. Бу тилга олинган зиёлилардан ташқари, жамиятнинг Тошкент бўлими фаолиятида Маннон Рамзий, Элбек, Шоҳид Эсон каби сиймолар ҳам яқиндан иштирок этдилар.

XX асрнинг 10 – 20-йилларида Тошкентдаги маърифатпарварлик ҳаракатининг бошида халқимизнинг улуғ фарзандларидан бири Мунаввар қори Абдурашидхонов турган. Бу даврда қандай ижтимоий-сиёсий ва маданий тадбир амалга оширилган бўлмасин, уларнинг аксари Мунаввар қори Абдурашидхонов ташаббуси билан майдонга келган. “Нашри маориф” жамияти ҳам даставвал унинг хаёлида туғилган. Аммо Тошкент аҳолиси ўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлган бу сиймо дастлаб “оқ”, кейин “қизил” таъқиб остида яшагани учун, жамият манфаатидан келиб чиқиб, расмий раислик қилиш ҳуқуқини бошқаларга берган. Шунга қарамай, у “Нашри маориф”нинг фаолиятида асосий роллардан бирини ўйнаган. Мунаввар қори билан келишувга мувофиқ, Шокиржон Раҳимий “Туркистон” газетасининг 13 феврал сонидан “Нашри маориф” нима?, Мунаввар қорининг ўзи эса шу газетанинг 4 март сонидан ““Нашри мао-

риф” уюшмасининг аҳамияти”” деган мақолаларини эълон қилишган. Жамият фаолларидан яна бири Усмонхон Эшонхўжаев ҳам бу “баҳс”дан четда қолмай, шу газетанинг 28 апрель сонисида “Яна “Нашри маориф” тўғрисида” деган мақола билан чиқиб, уюшманинг маориф ходимлари ўртасида машҳур бўлишига ўз ҳиссасини қўшган.

Жамият раиси Ш.Раҳимий ва котиби М.Алиев имзолари билан, шунингдек, муҳр билан тасдиқланган низомга кўра, жамиятнинг асосий мақсади: а) ўзбек адабий тили, атама-шунослиги ва имлоси масалаларини ишлаш; б) миллий санъат тўғрисидаги билимни ўрганиш ва тарқатиш; в) ўзбек халқининг тарихи ва маиший ҳаётини ўрганиш; г) ўзбек мактабларидаги таълим ва тарбия масалаларини йўлга қўйиш; д) ўзбек халқ таълими ходимлари ва санъат арбобларига ёрдам кўрсатиш; е) Туркистон, Россия ва хорихдаги олий ҳамда қуйи мактаблардаги ўзбек ўқувчилари сонини оширишга қаратилган тадбирларни ишлаб чиқиш; ж) аҳоли ўртасида мавжуд бўлган ўтмиш сарқитлари ва фанатизмга қарши кураш йўли билан ўзбек халқини маданий жиҳатдан ўстириш эди.

Жамият ана шу вазифаларни ҳал қилиш учун: а) мунозаралар, суҳбатлар ва маърузаларни ташкил этиш; б) экспедиция ва экскурсияларни уюштириш; в) кўргазмалар очиш; г) муваққат ва номуваққат нашрларни босмадан чиқариш; д) китоблар, қўлёзмалар, осори атиқа ва санъат асарларини тўплаш ҳамда тарқатиш; е) танловлар ўтказиш ҳамда илмий ишлар ва санъат асарлари учун мукофотлар белгилаш; ж) ўзбек мактаблари учун зарур бўлган мутахассисларни тайёрлаш бўйича курслар очиш; з) муваққат ва номуваққат нашрлар учун ўзбек таржимонлари, мусаҳҳиҳлари ва ходимларидан иборат бюрони ташкил этиш; и) ўзбек стенографиясини яратиш ҳамда ҳукумат идоралари ҳамда жамоат ташкилотларидан мадад сўраш ҳуқуқига эга эди.

Туркистон мухторияти тугатилгандан сўнг ўлкада авж олган сиёсий таъқиб шу даврда бир оз юмшаган, Москвада эса Лениннинг хасталиги туфайли пролетариат инқилобининг кемаси хийла қалқиб-қалқиб кетаётган эди. Буни сезган зиёлилар яқин орада мамлакатнинг сиёсий ҳаётида жиддий ўзгариш рўй бериши мумкинлигини ва ҳозирги номўтадил вазиятдан фойдаланиш лозимлигини тушундилар.

Уларнинг яна бир мақсади халқ ўртасидаги бошбошдоқликка, даставвал, зиёлилар ўртасидаги гуруҳбозликка чек қўйиш, у ёки бу гуруҳга ёпиштирилган “қадим”, ё “жадид”, ё “уламо” ёрлиқларини олиб ташлаш эди. Улар Февраль инқилобидан кейин бой берилган имкониятларни қайта чамалаб кўриб, асосий хато зиёлилар ва умуман халқнинг ноиттифоқлигида эканлигини эътироф этдилар. Шунинг учун ҳам улар, модомики, халқимиз ислом динининг кучли таъсирида экан, демак, биз Маҳкамаи шаръия билан ҳамкорликда иш олиб боришимиз, халқимиз мусулмон халқи эканлигини доимо ёдда тутишимиз лозим, деган қарорга келдилар.

Чор охранкаси ҳам, ҳар қандай янгиликдан чўчиган амалдорлару руҳонийлар ҳам жадидчилик ҳаракатининг камол топишига тўғаноқ бўлдилар. Шунинг натижасида жадидлар маълум даражада халқдан узилган эдилар. Таъсисчилар жадидчилик ҳаракатининг ана шу нуқсонини инобатга олиб, “Нашри маориф”ни тобора халқ ичига яқинлаштириш чораларини ахтардилар. Шу мақсадда улар, масалан, Эски шаҳардаги мусулмонлар ўртасида маориф ва маданият ишларини олиб борар эканлар, қарийб барча маҳаллаларда “гап”лар ташкил этдилар ва бу “гап”ларда маориф ишлари билангина чекланиб қолмай, кишиларнинг сиёсий онги ва миллий ғурурини оширувчи фикрларни ҳам ўртага ташладилар.

Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) эълон қилинган, Тошкентда 1-Туркистон ширкати тузилди. Маърифатпарвар Саидносир Миржалилов ташаббуси билан майдонга келган бу ширкат гарчанд савдо-саноат жамияти деб ҳисобланган бўлса-да, у амалда тошкентлик илғор ёшларнинг учрашиши ва фикрлашиши мумкин бўлган марказ ҳам эди. “Нашри маориф” ташкил этган “гап”ларнинг аксар қатнашчилари ҳам шу ёшлар бўлди. Жамият раҳбарлари ўз ғоя ва маслақларини ана шу ёшлар орқали тарқатиш, уларни уюшма ҳисобига хорижга ўқишга юбориш йўли билан янги маърифатли авлодни тарбиялаш вазифасини ўз олдларига қўйдилар. Улар бахтига, шу даврда ширкат қошида худди шу масала билан шуғулланувчи “Кўмак” жамияти ҳам фаолият кўрсата бошлаган эди.

Шу тарзда жамият, биринчидан, “Нашри маориф” номида Тошкент, Бухоро ва бошқа шаҳарларда чоп этилган

муваққат нашрлари, иккинчидан, “гап”лари орқали, айниқса, мусулмон ўқитувчилари ва ўқувчи ёшлари ўртасида катта тарбиявий-маърифий ишларни олиб борди; учинчидан, “Кўмак”ни ўз ихтиёрига жалб этиб, Россия, Туркия, Германия ва бошқа мамлакатларга ўқишга юборилажак ёшлар билан боғлиқ муаммоларни ҳам ўз зиммасига олди.

Жамиятнинг барча аъзолари учун (фахрий аъзолардан ташқари) кириш бадали ярим пуд буғдой бўлган. Жамият маблағи аъзолик бадаллари, ионалари, давлат ва жамоат муассасаларидан олинадиган ёрдам, нашрлар, пулли маърузалар, спектакллар, сайиллар ва бошқа тадбирлардан тушган даромад асосида тўпланган. Бу маблағ, ўз навбатида, муваққат нашрлар, мактабларнинг ўқув-методик эҳтиёжлари, хорижга ўқишга юборилаётган ё юборилган талабалар ўртасида тақсимланган.

Жамиятнинг 1923 йилдаги фаолияти, айниқса, самарали бўлди. Жамият бир йил ичида оёққа турибгина қолмай, турли нашрларни амалга оширди. Жамиятнинг вилоят бўлимлари ҳам орқада қолмади. Афсуски, биз турли кутубхоналарда сақланиб қолган жамиятнинг журнал ва нашрларини ҳали тўплаб ўрганиб чиққанамизча йўқ. Бу — келажакнинг иши. Аммо ҳозирнинг ўзидаёқ шу нарса аниқки, “Нашри маориф” қисқа фаолияти мобайнида халқ маориф ва маданиятини кўтариш бўйича кўпгина хайрли ишларни амалга оширди. У олиб борган хайрли ишларнинг асосий нишаби эса истиқлол сари — элу юртимизни миллий мустақилликка олиб чиқишга қаратилган эди.

Жамият фаолларидан бири Салимхон Тиллахонов ўз маслақдошлари билан суҳбатда бундай деган экан: *“Биз шу пайтга қадар бурчак-бурчакларда яшириниб ишлаб келган эдик, эндиликда ошқора ишлаш пайти келди. Шунинг учун ҳам ғайратимизга ғайрат қўшишимиз керак”*. Шокиржон Раҳимий эса Мунаввар қори билан суҳбатлашар экан, бундай сўзларни айтган: *“Агар жамиятимиз биз хоҳлаган йўналишда яхши ишларни олиб борса, худо хоҳласа, тез орада ажнабий халқларнинг таъсиридан қутулиб қоламиз”*.

Бундай некбин кайфиятга берилган жамият аъзолари 1924 йилнинг январиди уюшма фаолиятини янада жонлантириш истагида ҳайъат таркибини қайта сайладилар. Мунаввар қори жамиятга раис, Ғози Олим Юнусов эса котиб этиб сайланди.

30 январь куни “Нашри маориф” ва “Қўмак” жамиятлари раҳбарлари кенгаши бўлиб ўтди ва унда ҳар иккала жамият-ни бирлаштириш масаласи ўртага ташланди. Аммо шу пайт, кутилмаганда, Шокир Раҳимий “Нашри маориф” жамияти-ни тарқатиб юбориш ҳақидаги таклифни ўртага ташлади. Ва унинг таклифи кўпчилик овоз билан қабул қилинди.

Советлар мамлакати шу вақтда ўз ҳаётининг оғир бир даврига қадам қўйган эди. Ленинизм “туғаб”, сталинизм бошланганини кўрган маорифчилар шу даврнинг хосиятсиз бўлишини Сталиннинг мақбара олдидаги қасамларидан аниқ сезган эдилар.

“Қизил қалам”. 1923 йилда “Адабий-бадий тўғарак” деган Йўқсил (пролетар) ёзувчилар уюшмаси тузилди. Бу уюшма ҳозир Санъат музейи жойлашган ва ўша йилларда Кафанов номидаги Ишчилар клубига қарашли бинода ўз фаолиятини бошлади. Ўша йилларда ўзбек адабиётига кириб келган йўқсил шоир ва ёзувчилар шу тўғаракнинг аъзоси бўлганлар. Лекин бу тўғарак ўз атрофига йўқсил адабиёт вакиллари тўплаш ва тарбиялашга қаратилган вазифасини, ижодий ночорлиги орқасида, бажара олмади ва бирор амалий натижага эришмади. Шу сабабдан унинг аъзолари тез орада пароканда бўлиб кетдилар.

1926 йили эса Самарқандда “Қизил қалам” жамиятига асос солинди. Шокир Сулаймон раҳбарлик қилган бу жамиятда Отажон Ҳошим, Боту, Зиё Саид, Сотти Ҳусайн, Анқабой, Олтой билан бирга янги етишиб келаётган Уйғун, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Ойдин сингари ёш қаламкашлар ҳам бор эди. Ўша йилнинг охирларида жамиятнинг Фарғона ва Наманган вилоят бўлимлари ҳам ташкил этилди. Жамиятнинг асосий мақсади Ўзбекистонда барпо этилаётган социалистик тузумга хайрихоҳ ёзувчиларни тўплаш ва тарбия қилиш эди. Лекин “Қизил қалам” аъзолари орасида, бир томондан, катта авлод вакиллари, иккинчи томондан, ёшлар бўлгани ва улар, дунёқарашларига кўра, фарқлангани учун жамият йиғилишларида ўзаро қизғин баҳс ва мунозаралар тез-тез бўлиб турди. Бу мунозаралар 1928 йилда, “Қизил қалам” мажмуасининг биринчи китоби чоп этилганидан кейин, айниқса, авж олиб, кекса ва ёш аъзолар ўртасида жиддий ихтилоф юзага келди. Бу ихтилоф ҳатто жа-

миятнинг маълум муддатга тарқалиб кетишига ҳам сабаб бўлди.

Ихтилоф туфайли пайдо бўлган қисқа муддатли танаф-фусдан сўнг “Қизил қалам” 1928 йили яна ўз фаолиятини давом эттирди. 1929 йилда эса жамиятнинг бошқарув органи қайта кўрилиб, Зиё Саид унинг раҳбари этиб сайланди. Шу йили жамиятнинг иккинчи мажмуаси нашрдан чиқди.

Совет ҳокимияти “Қизил қалам” орқали ёзувчиларни Ўзбекистондаги социалистик қурилиш мавзуга бағишланган, шунингдек, СССРнинг пахта мустақиллигига эришиши учун қишлоқ аҳлини “қаҳрамонона меҳнат”га сафарбар этувчи асарлар ёзишга рағбатлантирди. Бундай асарлар пайдо бўлиши биланоқ улар янги ўзбек адабиётининг ажойиб намуналари сифатида баҳоланди. Шу тарзда яланғоч гоёлар ифодаланган долзарб мавзулардаги асарлар оқими вужудга кела бошлади.

“Қизил қалам” Ўзбекистоннинг бир неча вилоятларида ўз бўлимларини очиш ва улар ҳаётини жонлантириш устида қайғурибгина қолмай, Озарбайжон ва Татаристондаги адабий ташкилотлар билан ҳам яқин алоқа ўрнатди.

“Ёш ленинчи” газетаси қошидаги тўғарак. Шу йилларда “Қизил қалам” жамияти билан бирга баъзи газеталар ва олий ўқув юртлари қошида ҳам адабий тўғараклар ташкил этилиб, улар ёш қалам аҳлини тарбиялаш ишлари билан шуғулланди. Шундай тўғараклардан бири Тошкентда, “Ёш ленинчи” газетаси қошида тузилди. “Ёш пролетар адибшоирлари” деб номланган бу тўғарак газетанинг янги муҳаррири Сотти Ҳусайн ташаббуси билан 1927 йилда ташкил топди.

Сотти Ҳусайн газетада ўз шеърлари, ҳикоя ва очерклари билан қатнашган ёш ижодкорларни тўплаб, уларнинг дастлабки асарларини тўғарак муҳокамасига қўйди, эпақали асарлар устида муаллифлар билан бирга ишлаб, сўнг газетада эълон қилиб борди. Бундан илҳомланган ёшлар тўғарак атрофида янада жипслашиб, дастлабки адабий сабоқларни шу ерда олдилар.

Тўғарак қатнашчиларидан бири — Миртемирнинг “Шуълалар қўйнида” (1928) деб номланган дастлабки тўплами ўша даврда катта воқеа бўлди. Бу тўпламдан жой олган аксар

шеърлар шу тўғарақда муҳокама қилиниб, сайқалланган эди. Мазкур тўпламга кириш сўзи ёзган Сотти Ҳусайн истеъдодли ёш шоир туғилганидан ғоят мамнун бўлиб, унинг адабий келажагига катта умид билдирган эди. Бу, ўша пайтда Миртемирга нисбатан уч-тўрт кўйлакни ортиқ кийган айрим қаламкашларнинг гашини келтиради. Улар Миртемирга қарши мақолалар билан чиқиб, сиёсий идоралар эътиборини унинг келиб чиқишига жалб этмоқчи бўладилар. Бундай ошқора ғаразгўйлик ва ҳасад ёш шоирни майиб қилиши мумкинлигини сезган мураббий уни ўз паноҳига олади. У фақат Миртемирни эмас, бошқа ёшларнинг адабий келажаги ҳақида ҳам қайғуриб, 1929 йилда тўғарақ аъзоларининг асарларидан таркиб топган “Кўрмана” тўпламини бостириб чиқаради. Бу тўпламдан Миртемир, Яшин, Собир Абдулла, Эргаш, Ҳасан Пўлат, Юнус Латиф ва бошқа шоирларнинг шеърлари ўрин олган эди.

Миртемир Сотти Ҳусайн тўғрисидаги хотираларида ўша даврни эслаб, бундай ёзган: “Сотти Ҳусайн ташаббуси билан қаламкашларнинг “Кўрмана” сарлавҳали тўплами ёруғлик кўргани ҳам катта ҳодиса бўлгани ёғимда. “Ҳозирги воқелик бадиий асар учун илҳом беришдан ожиз!” деб айюҳаннос солганга бу тўплам: “Кўр, мана!” маъносига бўлганлигини Сотти Ҳусайн фахр билан адабий йиғинларда такрорлагани эсимда”.

Сотти Ҳусайн марксчи мунаққид бўлгани учун тўғарақ аъзоларида марксизм-ленинизм таълимотига нисбатан ҳурмат туйғусини сингдириш, уларни совет даври мавзуларида асарлар ёзишга рабатлантиришга уринди. Ўзининг марксча-ленинча қарашларига ҳаддан зиёд ишонган мунаққид ҳатто бир туркум мақолалар ёзиб, ўзбек адабиётининг “Ўтган кунлар”дек буюк асарини чилпарчин қилиб ташламоқчи ҳам бўлди. Аммо у тўғарақ раҳбари сифатида шу йилларда кўплаб шоирларнинг шаклланишида муайян ролни ўйнади.

Пролетар ёзувчилари уюшмалари. 1923 йил мартида бўлиб ўтган Москва пролетар ёзувчиларининг 1-қурултоғида Москва пролетар ёзувчилари уюшмаси – МАППга асос солинади. Ва ўша йилнинг май ойида МАПП ташкилотчилари Бутуниттифоқ пролетар ёзувчилари уюшмаси (ВАПП) ни ташкил этишга қарор қиладилар. Бу ҳар иккала

уюшмани тузишдан мақсад адабиётга раҳбарлик қилиш ҳуқуқини партиёга бериш ва шу йўл билан пролетар адабиётини яратишда иштирок этмаган ёзувчиларни партиё ёрдамида четлаштириш эди. Уларнинг асосий шиорлари эса адабий меросни ўрганишга чек қўйиш, йўқсил ёзувчилар қаршида кенг ижодий майдон ва шароитни яратиш, “йўловчи” ёзувчиларни адабиётдан четлаштириш орқали “буржуа мафқураси”нинг жонланишига имкон бермаслик эди.

Афсуски, бундай қарашлар Ўзбекистонда туғилиб келган йўқсил ёзувчиларга ҳам бегона эмас эди. Улар 1924 йил июнида юқорида зикр этилган Кафанов номидаги Ишчилар клубида таъсис йиғилишини ўтказиб, ВАППнинг Тошкент бўлими (ТАПП) ни очишга қарор қилдилар. Шундан кейин ТАПП мутасаддилари МАПП ва ЛАПП билан алоқа ўрнатиб, пролетар адабиётининг аҳволи ва вазифаларига бағишланган кечалар ўтказдилар, маърузалар қилдилар.

1928 йил апрелида ТАПП замирида Ўрта Осиё пролетар ёзувчилари уюшмаси (САПП) ташкил этилди. Ўз навбатида бу уюшманинг Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон бўлимлари тузилиб, улар бу ўлкаларда пролетар адабиётининг кенг қанот ёзиши учун турли-туман тadbирларни амалга оширдилар. Уюшма қошида рус тилида “Ўрта Осиё адабиёти” газетаси ва “Ўрта Осиё халқларининг совет адабиёти” журнали нашр этила бошлади.

1928 йилнинг апрель-май ойларида Москвада Пролетар ёзувчиларининг 1-Бутуниттифоқ қурултойи ўтказилиб, унда ВАППни Пролетар ёзувчилари уюшмасининг бутуниттифоқ бирлашмаси (ВОАПП)га айлантириш ҳамда Россия пролетар ёзувчилар уюшмаси (РАПП)ни тузиш ҳақидаги қарорга келинди. Шу вақтдан эътиборан ВАПП ўз мавқеини йўқотиб, пролетар адабиётига раҳбарлик жиловы РАПП қўлига ўтди. РАППчилар ўз қарорларини қабул қилмаган барча ёзувчиларга қарши курашиб, уларга “йўловчи” ёрлигини ёпиштира бошладилар. Улар ҳатто М.Горький ва В.Маяковскийни ҳам “йўловчи ёзувчилар”, деб эълон қилдилар.

РАППнинг бутуниттифоқ пролетар адабиётидаги кундан-кунга ошиб бораётган мавқеини кўрган республика раҳбарияти 1930 йилда “Қизил қалам” жамиятини тутатиб, Ўзбекистон пролетар ёзувчилар уюшмаси (ЎЗАПП) га пойдевор

қўйди. Умаржон Исмоилов бу янги ташкилотнинг раҳбари этиб тайинланди. Шу вақтдан бошлаб РАППнинг Ўзбекистондаги издошлари рус оғаларининг ҳар бир ҳаракатидан ибрат олиб, завод ва фабрикалардаги “ижодий кучлар”дан пролетар ёзувчиларни етиштиришга киришдилар. “Сельмаш” сингари завод ва фабрикалар қошида ишчилар учун адабий тўғарақлар ташкил этилди. ЎЗАПП ўз сафларидаги айрим ёшларни “ҳаёт мактаби”ни ўташ учун бу завод ва фабрикаларга ишга юборди. “Қизил қалам”нинг ғоявий хатоларини тузатиш баҳонаси билан адабий меросни ўрганишга қарши кураш бошланди. Пролетар ёзувчилари 1-бутуниттифоқ курултойининг делегати бўлган ўзбек ёзувчи ва танқидчилари ўз ҳамкасбларини турли гуруҳларга ажратиб, “йўловчилар”ни ҳар томонлама сиқув ва таъқиб остига ола бошладилар.

Шу йилларда ЎЗАППнинг мафкуравий раҳбарларидан бири бўлган Сотти Ҳусайн дастур аҳамиятига эга бўлган бир мақоласида қаламкаш биродарларини гуруҳ-гуруҳларга ажратиб, бундай ёзган эди:

“...Энди йўловчиларнинг кимлигини билиб қўяйлик.

Йўловчини белгилаганда, унинг табақаларга бўлинишини кўзда тутишимиз лозим. Йўловчиларни ажратишда ҳозирча фақат мафкуравий ёқдан қараймиз, ҳозирги адабиётимизда ўнг бурилишдаги йўловчи Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпондир. Абдулла Қодирий ўнгчиликдан бир мунча қайтиб келмакдадир.

Фитрат, Чўлпонлар инқилоб бошида ўта ўнг эдилар. Кейин-кейин миллий бойлар томони енгилиши билан сўниб қолдилар. Сўнишлари табиий эди. Уларга бир чора инқилоб билан бирга бориб, ёзувчиликда кучланиш бўлса, иккинчи чора бутунлай сўнишдир...

Шокир Сулаймон, Элбек, Ойбек, Н.Раҳимий сўллашмакда бўлган ёзувчилардир. Булар ичиган Шокир Сулаймон мафкуравий ёқдан ўсиб, сўллашиб келмоқда”.

РАПП билан ЎЗАППнинг шу йиллардаги фаолиятини ўзaro қиёсласак, ажабтовур бир манзарани кўрамиз. Агар РАППчилар нафақат М.Горький ва В.Маяковский, балки А.Толстой, С.Есенин, С.Сергеев-Ценский, И.Эренбург, Л.Леонов, К.Федин ва бошқа рус ёзувчиларига ҳам шубҳа билан қараган бўлсалар, ЎЗАППчилар ҳам шу даврдаги барча энг

истеъдодли ёзувчиларни бадном этмоқчи бўлдилар. Фитрат ва Чўлпонларга қарши 20-йилларнинг ўрталарида матбуотда бошланган кураш уларни адабиётдан сиқиб чиқариш билан тугади. ЎзАППчилар улар қаршисида матбуот ва нашриёт эшикларини ёпиб қўйдилар. Нафақат бу улф ёзувчилар, балки адабиётда ўзига эндигина ўрин ҳозирлаётган ёшлар шаънига ҳам бўлмағур гапларни айтдилар. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1928 йил 5 июль сонида босилган мақола муаллифи Ойбекка мурожаат этиб: *“...асарларингиздаги мафқурани ленинчи комсомол номига жавоб берадиган вазиятга келтирсангиз, сизга – нажот, бўлмаса – ҳалокат”,* – деб ёзди. Элбек эса *“йўлдан озган муртаг”,* деб аталди. Оддий инсоний маданиятни унутган ЎзАППчиларнинг “фикр афкори” – “Қурилиш” журнали эса Навоий, Машраб, Турди, Муқимий ва бошқа мумтоз адабиётимиз намояндаларини “ҳозирги замон кемаси”дан улоқтириб ташлашга чақирди.

ЎзАППнинг шу йилларда олиб борган амалий фаолияти ҳақида қуйидаги фактлар ҳам аниқ тасаввур бериши мумкин: “Қурилиш” журналининг 1931 йил 3-сонида берилган маълумотда айтилишича, Ҳусайн Шамс ЎзАПП топшириғига кўра “Ишчилар кутубхонаси” учун 12 та асар ёзиб берган; ҳозир эса “Колхоз кутубхонаси” учун 3 та асар ёзмоқда. Агар бундай хабарларнинг шу йилларда Чўлпон ва Ойбекларга қарши олиб борилган ҳаракат билан қиёслайдиган бўлсак, ЎзАПП фаолиятидаги ғайримаданий ҳолат кўзга янада яққолроқ ташланиши мумкин.

Шу нарса ажабланарлики, агар биз 30-йиллар адабиётига назар ташласак, унинг энг яхши намуналарини на Ҳусайн Шамс сингари ЎзАПП ишончини қозонган ёзувчилар, на завод ва фабрикалардан адабиётга “кириб келган” Фиёс Соатий, Фатхулла Фулом, Солиҳ Собирий, Ҳошим Зоҳидов сингари қаламкашлар, балки “ўнг ва сўл йўловчилар” ёзганини кўрамиз. Қизиги шундаки, рус адабиётида ҳам пешонасига “йўловчи” тамғаси босилган ёзувчиларгина шу даврдаги энг машҳур асарларни яратганлар.

Шу тарзда пролетар адабиётини яратишга қаратилган уриниш пировардида сароб бўлиб чиқди; пролетар ёзувчилари уюшмаларининг фаолияти эса адабиётга фойдадан кўра кўпроқ зарар келтирди.

Ёзувчилар уюшмаси. 30-йилларнинг бошларига келиб, собиқ иттифоқ, республика ва ҳатто вилоят миқёсидаги пролетар ёзувчилари уюшмаларининг адабий ҳаракатга салбий таъсир кўрсатаётгани кундек равшан бўлди. Партия, бир томондан, ўз мақсадига эришди: яхшими-ёмонми, талайгина пролетар ёзувчилари етишиб чиқди; завод ва фабрикаларнинг дудини озми-кўпми симириган қаламкашлар ҳам пайдо бўлдилар; партия бу икки кучнинг ёрдами билан “буржуа кайфияти”даги истеъдодли адибларни жиловлаб олди. Лекин, иккинчи томондан, турли мавқедаги уюшмалар ҳатто бир-бирлари билан ҳам рақобатлашадиган, бир-бирларининг бурунларини қонатадиган гуруҳларга айланиб қолдилар. Шунинг учун ҳам ВКП(б) Марказкоми 1932 йил 23 апрелда “Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш тўғрисида” қарор қабул қилди. Бу қарорга мувофиқ пролетар ёзувчилари уюшмалари тарқатилиб, совет ҳокимиятини қўллаб-қувватловчи барча қалам аҳлини совет ёзувчиларининг ягона уюшмасига бирлаштириш вазифаси қўйилди.

9 май куни ВКП(б) МКнинг Ўрта Осиё бюроси мазкур қарорга асосланиб, “Ўрта Осиёда адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида” қарор қабул қилди. 16 июнда Тошкент шаҳар совет ёзувчиларининг Самарқанд шаҳар ёзувчилари вакиллари билан биргалиқдаги кенгайтирилган йиғилиши бўлиб ўтди. Йиғилиш ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг мазкур қарорини муҳокама қилишга бағишланди. “Ўрта Осиё совет адабиёти” журнали муҳаррири Алексеевнинг кириш сўзидан кейин Садриддин Айнийнинг йиғилиш номига ёзган “адабий комбинатлар”ни ёқлаган хати ўқиб эшиттирилди: мунаққид Раҳмат Мажидий ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси қарори муносабати билан совет ёзувчилари ташкилоти олдида турган вазифалар тўғрисида маъруза қилди. Ушбу маъруза юзасидан бўлиб ўтган муҳокамада сўзга чиққан нотиклар бюро қарорини қўллаб-қувватладилар. Йиғилиш сўнгида Совет ёзувчилари иттифоқининг Раҳмат Мажидий раислигидаги ташкилий комитети сайланди. Комитетга Ойдин (котиб), Зиё Саид, Голодович, Ҳамид Олимжон, М.Усмонов, М.Алексеев, Элбек, Анқабой, Фафур Фулом ва З.Фатхуллин аъзо қилиб сайландилар

Шундан кейин янги адабий уюшма таъсис этилгунга қадар ЎЗАПП муассислигида нашр этиб келинган “Қурилиш” жур-

нали тўхтатилиб, унинг ўрнига июнь-июль ойларидан бошлаб “Ўзбекистон шўро адабиёти” журнали (муҳаррири Р. Мажидий) чиқарила бошлади.

Шу йилнинг август ойида Москвада Совет ёзувчилари уюшмасининг М.Горький раислигида бутуниттифоқ ташкилий комитети тузилди. 50 кишидан иборат бу комитетга Ўзбекистондан М.Алексеев, Р.Мажидий, У.Исмоилов, Фафур Фулом, Ойдин ва Садриддин Айнийлар киритилди.

1933 йил 22 февралда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси қотибияти Ўрта Осиё ёзувчилар уюшмасининг ташкилий комитетини тузиш тўғрисида қарор чиқарди. Бу қарорга биноан комитетга М.Алексеев — раис, Қосим Лоҳутий — раис ўринбосари, Р.Мажидий, С.Трегуб, Тошназаров ва А.Тоқомбоевлар раёсат аъзолари қилиб сайландилар.

Совет ёзувчилари уюшмасининг бутуниттифоқ, Ўрта Осиё ва Ўзбекистон ташкилий комитетлари тинимсиз равишда турли пленум, йиғилиш ва мунозаралар ўтказиб турди. Аммо СССР Ёзувчилар уюшмасининг низоми ва тузилмаси устида олиб борилган ишлар ўз вақтида тугалланмаганлиги сабабли бу ташкилий комитетларнинг фаолияти узоқ давом этди.

Ниҳоят, 1934 йилнинг 7 март куни Ўзбекистон совет ёзувчиларининг I қурултойи ўз ишини бошлади. Ташкилий комитет раиси Р.Мажидий Ўзбекистондаги адабий ҳаракатни қайтадан қуриш яқунлари ва галдаги вазифалар ҳақида маъруза қилди. Зиё Саид драматургия, Анқабой ёш ёзувчилар билан ишлаш, Н.Сафаров Ёзувчилар уюшмасининг ташкилий масалалари бўйича қўшимча маърузалар билан чиқдилар. Қурултой 37 кишидан иборат Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ташкилий комитетини сайлади. 12 март куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг пленуми бўлиб, унда Р.Мажидий раёсат раиси этиб тасдиқланди.

Шу тарзда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вужудга келди.

Ўша йилнинг 17 августида совет ёзувчилари I Бутуниттифоқ қурултойи Москвада ўз ишини бошлади. Қурултой СССР Совет ёзувчилар уюшмасининг низомини ҳам қабул қилди. Унда, жумладан, совет адабиётининг ижодий методига оид бундай сўзлар битилган эди: *“Социалистик реализм совет бадиий адабиёти ва адабий танқидининг асосий методи*

бўлиб, санъаткордан воқеликни инқилобий тараққиётга ҳаққоний, тарихан аниқ тасвирлашни талаб этади. Айни пайтга воқеликни ҳаққоний ва тарихан аниқ бадиий тасвирлаш меҳнаткашларни социализм руҳида ғоявий қайта қуриш ва тарбиялаш вазифаси билан бирлашиши лозим”.

Совет адабиётининг бу сўзларда ўз ифодасини топган методи адабиётимизни ўта сиёсатлаштириб, партиявийлаштириб юборди. Лекин шунга қарамай, 1934 йилдан кейинги адабиётимизнинг тараққиёт йўлига назар ташлар эканмиз, катта ва чинакам истеъдоднинг, юқори адабий маҳоратнинг маҳсули бўлган кўпгина асарларнинг ҳам яратилганини кўрамиз. Ана шу асарларнинг майдонга келиши, неча-неча истеъдодли ёзувчилар авлодининг етишиб чиқиши, адабиётимизнинг янги адабий тур ва жанрлар, рус ва жаҳон ёзувчиларининг бадиий тажрибалари билан бойиши, адабий ҳаракатнинг эса мислсиз даражада ўсиб, халқ ҳаётига яқинлашишида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг ҳам хизмати каттадир.

ИЖТИМОЙ СИЛСИЛАЛАР ДАВРИ АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ФАФУР ФУЛОМ
(1903–1966)

Шеърят гулшани

XX аср ўзбек шеъряти тарихи саҳифаларини варақлар эканмиз, ҳар бир адабий даврнинг ўзига хос шеъряти бўлганлиги ва бу шеърят аввалги ва кейинги давр шеърятларидан ғоявий ва бадиий хусусиятлари билан ажралиб тургани аён бўлади.

Уруш даври шеърятида соф лирика намуналарининг оз яратилгани бежиз эмас. Негаки, Иккинчи жаҳон уруши йилларида нафақат совет давлати, балки миллионлаб кишилар ҳаёти ҳам тақдир тарозига қўйилган эди. Шундай вақтда шоирнинг шахсий дарду ҳасратлари шеърят учун муҳим ҳисобланмаган. Шеърят билан тарихий давр ўртасидаги бундай узвий алоқани кўрган ва сезган Фафур Фулом ўз шеърлари билан уруш йилларида жабр-жафо чекаётган халқ жароҳатларига малҳам бўлишга интилди. “Соғиниш” шеърининг ҳужайраларидан ана шу малҳам эриб-оқиб туради.

“Фафур Фулом поэзияси, — деб ёзган эди Асқад Мухтор, — янгроқ гражданлик пафоси билан бирга самимий инсоний ҳисларга шу қадар бойки, кўплар бу жиҳатни таҳлил қилиб ўтиришни ортиқча, деб биладилар... Фафур Фулом поэзияси ширага тушган олмадек ҳис билан лиммо-лим. Жанговар гражданлик руҳи ва инсоний ҳислар бойлиги — бу катта поэтик талантнинг икки қудратли қанотидир. Унда ижтимоий салмоқ ва ҳиссий бойлик бир-бирининг манбаи, бир-бирининг давомидек юзага келади”.

“Кўнгил шеъряти” гуркираб камол топаётган ҳозирги даврда Асқад Мухторнинг бу сўзлари кимгадир эриш тую-

лиши, Фафур Фуломнинг биз тилга олган ва тилга олажагимиз шеърлари эса ўз умрини ўтаган бўлиб туюлиши мумкин. Агар шундай мезон билан ёндашсак, нафақат совет даври ўзбек шеърляти, балки мумтоз шеърлятимиз, шу жумладан, ҳазрат Навоий ижодининг баъзи бир намуналари ҳам ўз қимматини йўқотган бўлиб чиқадики, бу мутлақо хатодир.

Лекин Фафур Фуломнинг гражданлик руҳи балқиб турган шеърларида бошқа бир қусур бор. Бу — совет даври “қадриятлар”и тасвирига катта ўрин ажратилганлигидир. Худди шундай қусур туфайли шоирнинг ҳатто айрим илиги тўқ шеърлари ҳам, сир эмас, дами чиқиб кетган ҳаво шарларидек бўшашиб қолган. Шу сабабдан биз ушбу мақолада ўз эътиборимизни Фафур Фуломнинг давр синовидан ўтган сара шеърляригагина қаратмоқдамиз.

Иккинчи жаҳон урушининг ғалаба билан тугаши — ўтган асрнинг мунаввар тарихий воқеаларидан бири. Собиқ совет мамлакатада яшаган барча халқлар шу улуғ кун умидида тўрт йил мобайнида барча азоб-уқубатлар, кўргиликлар ва мусибатларга дош бериб яшадилар. Шунинг учун ҳам Фафур Фулом шу даврда яратган аксар шеърляри бағрига фашизм устидан эришилган ғалаба нашидасини тилла кунларидек сочиб юборган. Аммо шу билан бирга бу шеърларда мусибат оҳанглари ҳам йўқ эмас.

Халқ фронтнинг оловли сўқмоқларида қолган фарзандларини унутмаслиги лозим. Ғалаба, жумладан, ўзбек халқига жуда қимматга тушган. Фафур Фулом бунини яхши билади. Ғалаба шавқи билан яшаётган халққа назар ташлаб, шоир: “Орада кимлардир кўринмас..” — дейди ва “Ғолиблар байрами” шеърида ҳалок булган жангчилар шаънига шон-шаараф ўқиб, ёзади:

Шон ила шарафлар... Бали, интиқом
Жаллодлар устидан ҳукмин юргизди.
Эрк учун тўкилган ҳар бир қатра қон
Саодат асрини барпо турғизди.

Ушбу сатрларда биз икки мавзунини — икки образни кўра-миз. Уларнинг бири эрк иккинчиси эса саодатдир. Фафур Фулом учун саодат — фашизм асоратидан халос бўлиш ва эмин-эркин нафас олиш. Шу маънода саодат — эрkning олий нуқтаси ва тантанаси. Шоир ҳаттоки *бахт-саодат*

тушунчаларига ҳам ижтимоий маъно ва мазмун бағишлаган.

Ғафур Ғулом назарида, Иккинчи жаҳон урушининг зафарли яқун топиши билан янги тарихий давр, янги замон бошланган эди. Юқорида келтирилган сатрларда у шу замонни *саодат асри*, деб атаган.

Ана шу саодат асри Ғафур Ғулом учун кечаги жангчиларнинг она-Ватанларига ғолибона қайтиши билан бошланган. Бошқа юртдошларимиз қатори, шоирнинг жияни Ҳамидулла Хусанов ҳам урушдан омон-эсон қайтган.

Ҳамидулла ака ҳаётининг шу унутилмас кунини бундай эслаган:

“1945 йилнинг 3 сентябрь куни урушдан қайтиб, Тошкент тупровига қадам қўйдим. Вокзалда ота-онам, Ғафур акам, қариндош-уруғларим зўр қувонч билан кутиб олишди. Орадан кўп ўтмай, Ғафур акам: “Бу кунларга ким етди-ю ким етмади, ғолибларни эъзозласак, шарафласак арзийди” — дея оиламизни Арпапоя кўчасидаги уйига чорлаб чақирдилар. (Ҳали у пайт ҳовлининг кунгай, шимол томонидаги иморат солинмаган эди.) Ўша зиёфат асносида мен қўлимдаги соатимни Ғафур акамга совға қилдим. У киши мамнуният билан қабул этдилар-да, “Бунақа олтин соатлар биздака шоир одамларгагина ярашади. Ҳали сен ёшсан бунақа соат тақишга. Совға қилмаганингда барибир тушириб қўярдинг”, дея ҳазиллашиб қўйдилар...”

Шу ўринда Ҳамидулла аканинг сўзларини бўлиш жоиз кўринади. Гап шундаки, душман собиқ совет мамлакатига бостириб кирганидан кейин хонадонлар борми, давлат музейлари ёки бошқа тарихий обидалар борми — ҳаммасини вайрон қилиб ташлаган. Уруш тугагач, бизнинг жангчиларимиз ҳам немис тупровидан қуруқ қайтмаганлар. Ҳамидулла Хусановнинг қўлидаги соат ҳам ўлжа соат эди.

Ғафур Ғулом А.Наумов билан қилган суҳбатида ўша соат воқеасини эслаб, бундай деган:

“Мен нималардир деб миннатдорчилик билдирган киши бўлдим, уни қўлимдан қўймаслигимни айтдим. Аммо менга жирканиш десаммикин ёки ирим десаммикан, қандайдир бир туйғу бор эди: мен бу соатни бирорта фашист, бунинг устига ўлган фашист таққан бўлса керак, деб ўйладим...”

Ҳамидулла ака хотирасини давом эттириб, деган:

“Бу соат воқеаси “Вақт” шеърининг қоғозга тушишига бир туртки бўлди, холос. Шеърнинг ўзи эса Фафур акамга пишиб-етилиб турган эди, албатта”.

Воқеанинг давомини яна Фафур Фуломнинг ўзидан эшитинг:

“Менда бирор фикр ҳали шаклланиб улгурмаган эди — мен энди уни тақиб юришим мумкин эди, холос. Ва қайси бир зиёфатда — байрамлар кетма-кет ўтаётган эди ўшанда — қадаҳ сўзини айтар эканман, қўлимдаги ўлжа соат шунчаки соат эмас: у илгари душманга хизмат қилган эди, бугун бизни вақтимизни ҳисоблаб бермоқда, дедим. Ва шароб қуйилган пиёла билан жойимга чўқар эканман, бу у қагар баланд бўлмаган сўз орқасига оддий қадаҳ сўзига қараганда каттароқ маъно борлигини сездим... Бу, албатта, Вақт эди, қўлимдаги кичкина машина шу вақтнинг тимсолига айланган эди”.

Шундай қилиб, шоирга ўлжа соатнинг ҳадея этилиши “Вақт” шеърининг яратилишига сабабчи бўлди.

Ушбу шеър “Қизил Ўзбекистан” газетасининг 1945 йил 21 сентябрь сонида илк дафъа эълон қилинди. Шу вақтдан бери ушбу шеър ҳақида жуда кўп ёзилди. Унинг Фафур Фулом фалсафий шеърятининг шоҳ намуналаридан бири эканлиги айтилди. Бу гапларнинг ҳаммаси ҳақиқат. Аммо бу шеър ҳақида қанчалик кўп ёзилган бўлмасин, унинг шу вақтга қадар эскирмай, оҳорини тўкмай келиши, сир-синоати ҳамон очилмай қолмоқда.

Шеър марказида фақат бир образ бор — *Вақт* образи. Шеърнинг дастлабки уч бадида шоир шу Вақт атрофида фалсафий мулоҳазалар юритади. Шеърнинг биринчи бадида Вақт образини очишга қаратилган *ғунча ва капалак* “образчалари” тасвир ипига тортилади, сўнг капалак ёнига *юлгуз*, *юлдуз* бўлганда ҳам *минг юлгуз* “образча”си ёрдамга келади.

Вақт — бу бениҳоя қисқа, оний лаҳзадан асрларга қадар бўлган даврни ўз қамровига олади. Шоирнинг фикрига кўра, бир ғунчанинг очилиши учун зарур бўлган вақтда бир капалак ҳам туғилиб, ҳам ўлиши мумкин. Вақт — ҳам шундай қисқа, ҳам бениҳоя бепоён тушунча. Модомики, ғунча очилиши учун зарур бўлган вақт капалак умри учун ҳам, минг юлдузнинг сўниши учун ҳам етарли экан, демак, Вақтнинг ҳар бир зарраси ўз қимматига эга бўлиши лозим:

Бир оннинг баҳосин ўлчамоқ учун
Олтиндан тарозу олмосдан тош оз.
Нурлар қадами-ла чопган секунднинг
Барини тутолмас айюҳаннос овоз.

Бу сатрларда, *бир томондан*, ҳар бир лаҳзанинг қиммати олтин билан белгиланиши қайд этилса, *иккинчи томондан*, нафақат секунднинг, балки умрнинг ҳам чопафон эканлиги катта шоирона маҳорат билан таъкидланади.

Ғафур Ғулом ана шу руҳдаги фалсафий мулоҳаза ва мушоҳадалардан кейин инсон ҳаёти тасвирига кўчади. Тўғрироғи, у инсон ҳаётининг фақат бир нуқтасига эътиборимизни жалб этади:

Йигит термулади қизнинг кўзига,
Киприк сузилиши, майин табассум.
Қўша қаримоққа муҳр бўлади .
Ҳаётда икки лаб қовушган бир зум.

Инсон ҳаётининг ранг-баранг лавҳаларидан шоирнинг фақат шу манзарани танлаб олиши бежиз эмас. Негаки, бу манзарада биз зарҳал китобни, шоир айтмоқчи, яшаш дарвозасини кўз олдимизга келтирамиз. Бу шунчаки яшаш дарвозаси эмас, балки унинг орқасида катта ҳаёт, катта олам бор:

Яшаш дарвозаси остонасидан
Зарҳал китоб каби очилур олам.
Тириклик кўркидир меҳнат, муҳаббат.
Фурсатдир қилгувчи азиз, мукаррам.

Сўнги сатрдаги *фурсат* сўзи туфайли яна соат милларининг товуши эшитилгандек бўлади. Шоир яшаш дарвозасининг орқасида кишиларни азиз ва мукаррам қилувчи икки нарсанинг — *меҳнат ва муҳаббат*нинг борлигини айтади. Тириклик ана шу икки нарсанинг мавжудлиги билан гўзалдир, деган фикр шу сатрлар оша яшил ёғду сочиб туради. Баъзи бир лирик чекиниш ёки тафсиллардан кейин шоир айтмоқчи бўлган ғоя қуйидагича узил-кесил шаклланади:

Азиз асримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.

Агар Фафур Гулом шеърнинг биринчи қисмида Вақт образини яратган ва унинг фалсафий қирраларини ёритган бўлса, иккинчи қисмида инсон ҳаёти лавҳалари тасвир этила бошлаши билан Вақтнинг Инсондан четда эмаслиги маълум бўлади. Вақт ва Инсон ўзаро муносабатда намоён бўлади. Шоирнинг диққат марказида капалак ҳам, ҳатто юлдузлар ҳам эмас, балки Инсон турганлиги ойдинлашади. Шоир ана шу Инсоннинг Вақт фарзандигина эмас, балки Вақт Ижодкори эканлигини ҳам чуқур ҳис қилади:

Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал.
Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўйлик ҳайкал.

Шеърнинг умумий мусиқасида ана шу даъват оҳанги устуворлик қилган бўлса-да, у аслида Вақт ва Инсонга — Ижодкор ва Голиб Инсонга, саодат асрининг бунёдкори бўлган инсонга гўзал мадҳия ўлароқ жаранглайди.

Фафур Гулом билан бир вақтда ўзбек шеърятининг Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Шайхзода ва Собир Абдулла сингари машҳур намояндалари ҳам ижод қилдилар. Улар бир замонда, бир адабий муҳитда яшаб, ижод қилганларига қарамай, уларнинг бири иккинчисига мутлақо ўхшамайди.

Фафур Гулом, ўз моҳиятига кўра, лирик шоир. Аммо унинг шеърларидаги қарийб ҳар бир сатр эпик кенгликка эга. Шоир турли тарихий воқеалар ва шахсларни шунчаки тилга олиб ўтган пайтларида ҳам китобхон бу воқеалар ва шахсларсиз шеърнинг ғоявий мазмуни ғариб бўлиб қолиши мумкинлигини сезади. Масалан, ҳозиргина таҳлил этишга уринганимиз шеърда бундай сатрлар бор:

Шуҳрат қолдирмоққа Геростратдек
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас.
Кўпларнинг бахтига, ўзликни жамлаб,
Шу улуғ бинога бир фишт қўйсақ, бас.

Герострат милоддан аввалги 356 йилда яшаган юнондир. Шуҳрат қозониш васвасасига чалинган бу зот ўзининг худбин мақсади йўлида Эфес шахридаги Артемида ибодатхо-

насига ўт қўйган. Артемида Юнонистондаги машҳур маъбудалардан бири бўлиб, у турли даврларда турли соҳаларнинг ҳомийси сифатида танилган. Агар у энг қадимги даврларда ўсимликлар ва дов-дарахтлар маъбудаси ҳисобланган бўлса, кейинчалик у ҳомиладорлик “соҳа”сига ҳам ҳомийлик қилган. Артемида ибодатхонаси бўлган ва Герострат ўт қўйган Эфес шаҳрининг аҳолиси эса унга ҳомиладорлик маъбудаси сифатида сиғинган.

Юнон мифологияси Римга муайян ўзгаришлар билан кўчиб ўтган. Жумладан, Артемида маъбудаси Римда Диана исми билан машҳур бўлган. Аниқроғи, Артемида бу ерда ой маъбудаси Диана билан тутшиб кетган.

Ғафур Фулом ўз шеърида бор-йўғи шуҳрат қозониш учунгина Эфес шаҳридаги Артемида-Диана ибодатхонасига ўт қўйган Герострат номини бежиз тилга олмаган. У бу бадий усулдан қўйидаги мақсадларда фойдаланган. *Биринчиган*, у айтмоқчики, тарихда ном қолдириш учун Геростратдек ибодатхонага ўт қўйиш шарт эмас, аксинча, бу, Худо ва инсоният олдидаги энг катта жиноятлардан биридир; шуҳрат қозониш ва тарихда қолиш учун эса инсон хайрли ишларни амалга ошириши, масалан, эркин ва бахтли келажак биносига бир ғишт қўйиши лозим. Бу фикр шеър матнига узвий равишда сингдириб юборилган. Аммо шу билан бирга ушбу шеърда, хусусан, юқорида тилга олинган сатрларда тағмаъно ҳам йўқ эмас.

Гап шундаки (*иккинчиган*), шуҳрат қозониш учун жиноят йўлига кирган кимсалар орасида Нерон исми император ҳам бўлган. У худбинона мақсади йўлида ўз ватани Римга ўт қўйган. Аммо Ғафур Фулом “Вақт” шеърида Нерон эмас, балки Герострат номини тилга олган. Маълумки, *гер* немис тилида жаноб дегани. Ғафур Фулом Герострат исми ёрдамида бизга Гитлерни эслатмоқчи, унинг фашизм ғоялари билан захарланган мақсади йўлида қанчадан-қанча мамлакатларни вайрон қилгани, қанчадан-қанча шаҳар ва қишлоқларни култепаларга айлантирганини ёдга солмоқчи бўлган.

Хуллас, шоир биргина Герострат исмини тилга олиш билан шеърда олға сурилган бунёдкорлик ва инсонпарварлик ғояларининг янада бойиши ва ранг-баранг жилолар билан товланишига эришган.

Фафур Фулом шеърларини ўқир эканмиз, шоирнинг жаҳон халқлари тарихини яхши билганини доимо ҳис этиб тураемиз. У шеър ёзаётган пайтида ўзига туртки берган нарса ё воқеадан бир зумда кўтарилиб, тасвир этилаётган воқеликка юксак бир нуқтадан туриб ёндашади. Бу нуқтада одатда шоирнинг мияси, ақл-заковати ҳаракатга келиб, соат механизмидек аниқ ва бетиним ишлаб туради. Бинобарин, шоирнинг фалсафий олами ўз шуълаларини худди шу нуқтада сочиб юборади.

“Йигитларга” шеъри 1946 йили “Вақт” билан бир даврда ёзилган.

Одатда, ҳамма халқлар ва ҳамма даврларда ҳам шоирлар қизлар тўғрисида ёзишган. Хотин-қизлар ҳамма даврларда шеърининг бош қаҳрамонлари бўлишган. Бундан кейин ҳам шу анъана, албатта, давом этади.

Фафур Фуломнинг бу шеъри ёзилган вақтда йигитлар даҳшатли урушнинг қонли сўқмоқларида ўз ҳаётлари эвазига халқни қуликдан, мамлакатни эса вайрон ва пайҳон бўлишдан сақлаб қолишган, машаққатли ғалаба улар жасорати эвазига эришилган эди. Шунинг учун шоирнинг уруш йилларида ҳам, урушдан кейинги ҳали замбараклар наъраси ёддан кўтарилмаган даврда ҳам йигитларни шарафлаб шеърлар ёзиши табиийдир.

Шеър мумтоз адабиётдаги ҳамду санони эслатувчи бундай сатрлар билан бошланади:

Йигитлар халқларнинг мақтови-кўрки.
Наслнинг жавҳари, давлат таянчи.
Юртнинг ободлиги, тўйлар сабаби,
Элнинг гуркираши, файзи, қувончи...

Кўрамизки, шеърда бадиий тасвирнинг таъриф ва тавсиф усули устуворлик қилмоқда. Шеър бошдан-оёқ шу усул асосига қурилган. Шу усул устуворлик қилган шеърларда одатда поэтик тафаккур қушлари у қадар парвоз қила олмайди. Фафур Фулом буни яхши билгани ҳолда “Йигитларга” шеърида шу бадиий усулдан фойдаланишни лозим, деб топган. Бунинг сабаби шундаки, у ўз олдига йигитларнинг жамиятда тутган ўрнини, халқ тақдирида касб этган аҳамиятини очишдек муҳим ижтимоий вазифани қўйган. Шеърдаги йигитларни таъриф ва тавсиф этувчи сўзлар шунчаки

оддий, сийқаси чиққан чиройли сўзлар эмас. Аксинча, улар йигитлар образининг туб моҳиятини очувчи калитсўзлардир.

Шоир давом этиб, ёзган:

Йигит қалқон бўлса, хавфу хатар йўқ,
Қалқон бор: қалъа бут, қўрғон саломат.
Қизлар кулгусида авжу даромад,
Чоллар уйкусуда жаннат, фароғат.

Ушбу сатрларда йигитларнинг халқ ва Ватанни ҳимоя этувчи бирдан-бир куч сифатидаги образи қалқон ташбеҳи ёрдамида катта поэтик қувват касб этганки, биз бу сатрларга келиб оддий тавсиф усулининг Фафур Фуломдек улкан шоирга ярамай ва ярашмай қолганини сезамиз. Шоирнинг поэтик тафаккури бу сатрларда бояги фалсафий фикрлар маскани — ёғдулар таратган чўққи сари парвоз қилгандек бўлади. Аслида, йигитларнинг халқ ва мамлакат тақдиридаги роли шу сатрларда ўзининг тўла бадий инъикосини топган; образнинг энг муҳим қирралари очилган. Шундай бўлгач, поэтик тафаккур, кўкка отилган мушак сингари, энди турли ранглар сочиб, ерга тўкила бошлайди. Бу, шубҳасиз, кишида бир оз нохуш кайфият, маъюсона туйғулар уйғотувчи ҳолат. Шунинг учун ҳам шоир шу ҳолатга монанд равишда бундай кечинмага берилади:

Бир йигит ҳижрони баъзан отанинг
Бағрини, дўстларим, доғ-доғ ўртар...

“Йигитларга” уруш жароҳатлари ва ғалаба нашидалари ҳали унут бўлмаган бир вақтда ёзилган. Шунинг учун ҳам шу ғамгин кайфиятнинг шеър сатрларига кўз ёшларидек тўкилиши табиий. Аммо шоир марсия эмас, мадҳия ёзмақда. Унинг илҳомий ҳолатида тушкун бир руҳ эмас, балки гулгун туйғулар ҳукмрон. Шоир ана шу ҳолат тақозоси билан яна шеърнинг “пилиг”ини кўтариб юборади:

Расо қоматингиз бизга асодир,
Уфуринг, боғимиз бўлсин муаттар.

Сиз ахир ўлимни юртдан кўчириб.
Ҳаётни пойдор қилган аскарсиз.
Сиз ахир улуғ юрт иқболи учун
Жон тиккан эрларсиз, зотсиз, нафарсиз.

Агар йигитлар образи шеърнинг даромад қисмида бир оз умумий режада тасвир этилган бўлса, энди у сатрдан-сатрга аниқлик касб этиб боради. Биз йигитлар образининг қайси макон ва замонда тасвир этилаётгани ҳақида аниқ ва ҳаққоний тасаввур ҳосил қиламиз. Фафур Фуломнинг поэтлик тафаккури умумийликдан хусусийлик сари, конкретлик сари ҳаракат қилар экан, йигитлар образи қуйидагича ёрқинлик касб этиб, шоир ижодидаги энг баркамол қаҳрамонлар образи даражасига кўтарилади:

Лаънати галалар ердан суприди
Муқаддас ва ҳалол қонингиз билан.
Янги жаҳон учун асос қўйдингиз
Ўлимни билмаган жонингиз билан.

Сир эмас, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда қардош халқларнинг жанговар жасорати ва улар берган қурбонлар эвазига эришилган буюк ғалаба фақат бир кишининг номи билан боғланди. Фафур Фулом шеърлятида ҳам шахсга сиғиниш даврининг ана шундай таъсири йўқ эмас. Лекин таҳлил қилинаётган шеър шу маънода истиснодир. Фафур Фулом бу шеърда “лаънати галалар”нинг ер юзидан қувилиши ҳам, янги тарихий даврнинг бошланиши ҳам йигитлар туфайли, кечаги жангчилар туфайли юз берганини айтмоқдаки, бу ўша давр шеърляти учун ғоят муҳим ва жасоратли фикрдир.

Фафур Фулом шеърларини қалб “назар”идан ўтказар эканмиз, шоирнинг 40–50-йилларда ижодий камолот босқичига эришгани ва унинг ижод булоғидан худди шу даврда кўплаб сара шеърларнинг отилиб чиққанини кўраемиз. Унинг ижоди шу даврда шундай қайнаган эдики, у ҳатто бир кунда турли-туман мавзуларда бир неча шеърлар ёзган. Ва бу шеърлар чин маънода фафурона юксак шеърлар бўлган.

Камина шу ўринда Фафур Фулом билан, айниқса, ўша йилларда яқин бўлган Шукруллонинг қуйидаги хотирасини келтиришни истар эдим:

“Бир куни мен Фафур Фуломнинг уйига эрталаб барвақт келдим. У жуда барвақт турарди. Гоҳ қушлар сайроғи шоирни, гоҳ шоир шеъри билан қушларни уйғотарди. Кўпчилик шеърлари тонгда ёзиларди. Унинг ўз таъбирича, “Шеър тонгдек ёқимли бўлсин, тонгнинг нафасини уфуриб турсин”. Бу сўзини 1948 йилнинг апрелида эшитган эдим. Чойгача ўтган кетгандан гаплашиб ўтирдик. Гап орасида ҳазил тариқасида туш кўрганамни айтиб, таъбирини Фафур ака шу кунларда таҳрир этаётган ўз тўпламимни тезроқ тугаллашига йўйдим. Афсус, таъбир тўғри чиқмади. Тўпламнинг таҳрири кейинга қолди. Туш сабаб бўлди-ю Фафур ака дарҳол “Шукруллонинг тушига таъбир” деган шеърини ёзишга киришди. Мана, шеър ҳам битди. Таажжуб, шу бугунги суҳбатимиз қайси мавзуда бўлмасин, Фафур ака кетма-кет шеър қилаверди. “Москвич”, “Сиёҳдон”, “Қизимга”, “Тилам”, “Лолақизғалдоқ”, “Умр” (бу тўртлик тўпламларда йўқ, лекин мен ёд биламан) каби шеърлар бир кунда ёзилди. Мен ёзиб туришган, Фафур ака қуйлиб келаётган шеърларни айтишдан чарчамасди. Буларнинг ҳар бири бир дунё эдики, назаримда, Фафур Фулом бу дунёнинг у бурчидан-бу бурчига бир дақиқада сакрай оладиган кучга эга одамдек кўриниб кетди”.

Мазкур шеърларда намоён бўлган Фафур Фуломга хос бош хусусият шундаки, шоир қайси мавзуда шеър ёзмасин, қайси бир кичик нарса ёки ҳодисадан илҳом олмасин, у шу мавзу доирасидагина чекланиб қолмаган; уни ўзининг фафурона катта кўзлари билан кўрган, уни ўзининг фалсафий оламига олиб кирган, уни ўзининг бой билими ва ҳаётий тажрибаси асосида бойитиб юборган.

Бугунги ва келажак китобхон Фафур Фулом ва унинг тенгдошлари яшаган замонни нафақат ҳис қилишлари, балки тушунишлари ҳам осон эмас. Қарийб ҳар куни партиянинг бирор ҳужжати эълон қилинган, бирор йиғилиши ўтказилиб турган даврда жамият шу қадар сиёсатлашиб кетган эдики, ҳатто шеърятнинг ҳам фақат сиёсий лирика, минбар лирика, граждонлик лирикаси деган навларигина омон қолган эди. 1937–1938 йиллардаги қатағонга ҳамоҳанг равишда Ойбекнинг “Наъматак” сингари шеърлари “буржуа лирикаси” намуналари, деб эълон қилинди; табиат лирикаси, севги ва муҳаббат лирикаси шеърят бағридан юлиб таш-

ланди. Ўзбек шеъриятига “Туйғулар” ва “Кўнгил найлари” шеърий китоблари билан кириб келган Ойбек узоқ йиллар мобайнида қалбидаги нуқра туйғулар фавворасини яшириб юрди.

Ниҳоят, 60-йилларнинг бошларида сталинизмнинг чиркин сиёсатига зарба берилиши муносабати билан жамиятда янги шабадалар эса бошлади.

Шундай кунларнинг бирида Ёзувчилар уюшмасида 1963 йил шеъриятининг муҳокамаси ўтказилди. Сўнг, оқшом чоғида мушоира бўлиб ўтди. Мушоирани Фафур Фулом бошлаб берар экан, гўё шу йиллардаги ўзбек шеъриятининг байроқдори эмас, балки тетапоя қилаётган ёш шоирдек: “Ҳозир ўқийдиган шеърим лирикамикан”, – деб хотини Муҳаррама аяга бағишланган икки шеърини ўқиб берди. Биринчи шеър бундай сатрлар билан бошланган эди:

Вафонинг оқ йўли шунча узунми,
Сочингда мунчалар оқ кўп, Муҳаррам?
Ишқингда кезганим тонготарларни
Ўраб олгандирсан, шу дурранг кўркам.

Бу шеър бошдан-оёқ соф лириканинг, унутилаёзган муҳаббат лирикасининг гўзал намунасидир.

Ушбу шеърнинг ёзилишига Муҳаррама ая сочидаги оқ толаларнинг кўпайиши сабаб бўлган. Тўғрироғи, шоир худди шу нарсадан илҳомланган, туртки олган. Маълумки, сочининг ёки соқолнинг оқариши умр кузининг келганидан нишона. “Соқол оқи ўлимга пешравдир”, – деган эди Навоий. Фафур Фулом ҳаётбахш ғоялар куйчиси сифатида Муҳаррама ая сочларида беғубор ва покиза тонглар рангини, тонг бўлганда ҳам ёр ишқида кезиниб чиққани Қўқон ва Тошкент тонглариининг рангини кўрган. Унинг шоирона хаёлига кўра, Муҳаррама ая ана шу тонгларни дурра қилиб ўраб олган. Ташбеҳнинг гўзаллиги ва ўзига хослигини қаранг-а!

Шеърни ўқишда давом этар эканмиз, шоир интим туйғуларини баён қилиш, вафонинг “оқ йўли”да босиб ўтилган “бекат”ларни эслаш орқали севимли ёр образини ёрқин гавдалантириб берганини кўрамиз. Шеър сўнгида у яна соч поэтик образига қайтиб, энди унга бутунлай янги маъно юклайди:

Менинг Муҳаррамим, шеърлар ёзиб,
Кўнглингни овламоқ ниятим эмас.
Сочинг юлуғидан тузоқ боғлабон
Қалбим бедонасин овлагансан, бас!

Ушбу шеърда Муҳаррама аянинг шоир муҳаббатини қозонган, у билан бирга узоқ йиллар мобайнида “вафонинг оқ йули”ни босиб ўтган ва шоир кезинган тонготарларни кўркем дурра қилиб ўраб олган аёл сифатидаги образи ғафурона маҳорат билан яратилибгина қолмай, шеърдан ишқий кезиндилар маскани – оппоқ тонготарларнинг майин уфори ҳам эсиб туради.

Муҳаррама аяга бағишланган иккинчи шеър, “Сочинг оқарибди” шеърдан фарқли ўлароқ, аруз вазнида ёзилган. Аммо биз қуйида бу шеърга ҳам, Ғафур Ғулумнинг 60-йилларга қадар ёзган бошқа машҳур шеърларига ҳам тўхталмоқчи эмасмиз. Негаки, бу шеърларни таҳлил этиш юқорида баён қилинган қайсидир фикрларни такрорлашга олиб келиши мумкин. Аммо бу мулоҳаза Ғафур Ғулумнинг “Қозоқ элининг улуғ тўйи”, “Алишер”, “Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим”, “Алишер Навоий қабри устида” сингари ўнлаб шеърлари эътиборга лойиқ эмас, деган маънони мутлақо англатмайди.

Ғафур Ғулум Чўлпон ва Фитратлар фожиали тақдирининг гувоҳи сифатида улар ҳаётидан сабоқ олишга уринди. У ёзиши мумкин бўлган кўплаб мавзу ва масалаларни онгли равишда четлаб ўтди. “Ғафурнинг ихтиёри ўзида эмас эди”, – деган эди қаламкаш биродари ҳақида Мақсуд Шайхзод. Фақат Ғафур Ғулум эмас, Ойбек ҳам, Миртемир ҳам, Шайхзоданинг ўзи ҳам шундай қисматга гирифтор бўлган эдилар. Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулум 60-йилларда эса бошлаган “янги ҳаёт” шабадасидан умидвор бўлди. Бунинг устига, у 1964 йилда, вафотидан атиги икки йил аввал орзу қилгани Афғонистонга бориб, улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий қабрини зиёрат этиш шарафига эришди. “Дилим равшанлигин ҳиссим йўлида офтоб айлаб, Мазоринг бошида турмақдадурман сарҳисоб айлаб...”, деб ёзди у Навоий қабрини зиёрат қилгандан сўнг.

Шу ўринда нима учундир каминанинг кўнгли Ғайзулла Хайруллаев исм-шарифли кишининг 1936 йилга оид бир хотирасидан лавҳа келтиришни тусаб қолди.

“...Ўша йили август ойида, — деб ёзган эди у юқорида номи тилга олинган Ҳамидулла Хусановни назарда тутиб, - *Фафур ака мен билан Ҳамидуллани дам олиш куну Шивлидаги Ёзувчилар боғига олиб бордилар. Боғга шу куну ҳазрат Навоий туғилган кун муносабати билан ўтказиладиган юбилейга тайёргарлик кўрадиган комиссия мажлиси бўлиши керак эди. Мажлисга Тошкент, Хоразм, Қўқондан катта-кичик ёзувчилар йиғилган. Боғ шундай обод эдики, қараб баҳри дилингиз очилар эди. Ҳар хил мевалар пишиб, тағига тўкилиб ётган эди. Боққа кирганимизда, биринчи бўлиб кўзимиз хоразмлик Шерозий домлага тушди. У эса бир неча созандалар билан ёқимли куйни ижро этарди. Боғнинг бир томонида катта биллиард қўйилган экан. Биллиарднинг таёқчасини ушлаган Усмон Носир ким биландир шар сурмоқда. Улар атрофини ёш ёзувчилар ўраб олган. Шукрулло, Рамз Бобожон, Шухрат, Ҳамид Фулом, Асқад Мухтор, мен танимаган ёш ёзувчилар бор эди. Яна бир томонда, узун катта столда ёзувчи ва меҳмонлар шоҳмот суришмоқда эди. Яна бир улкан супанинг устига гиламлар тўшалган, шоҳи кўрпачалар ёзилган. Бу даврада Абдулла Қодирий, Чўлпон, Шайхзода, Уйғун, Фитрат, Миртемир, Назир Сафаров, Абдулла Қаҳқор, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон, Фафур ака, Яшинлар суҳбатлашиб ўтиришар эди...*”

Бу хотирада тилга олинган 1936 йилда ҳали Навоий юбилейини ўтказишга тайёргарлик ишлари бошланмаган, бинобарин, ҳеч қандай комиссия ҳам тузилмаган. Шунга қарамай, модомики, шу куну Навоийга бағишланган гурунг бўлиб ўтган экан, унда Чўлпоннинг ҳам, Ойбекнинг ҳам, Фафур Фуломнинг ҳам сўзлаган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Негаки, уларнинг қалби ўша йиллардаёқ Навоийга нисбатан катта ҳурмат ва эҳтиром туйғулари билан тўла эди.

Навоий ҳаёти ва ижодига нисбатан ўша кезларда Фафур Фуломда бошланган қизиқиш, улуғ шоир 500 йиллигининг зўр нишонланиши билан янада авж олди. Ниҳоят, у 1964 йил ноябрида Афғонистон сафарида бўлиб, Навоий номи билан боғлиқ қадамжоларни зиёрат этгач, улуғ шоир газа-лига “тун била тонг” радифли мухаммасини боғлади.

“Ҳазойин ул-маоний”нинг учинчи китоби — “Бадоеъ ул-васат”даги “тун била тонг” радифли 363-ғазал бундай байтлар билан бошланган:

Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг,
Бу навъ даҳрда йўқ эҳтимоли тун били тонг.

Ғариб зулфу юз эрмас букун, жаҳон элига,
Кўрунмамиш бу иккининг мисоли тун била тонг.

Тонгим ёруғу тунум тийрадурки, чирмашадур
Кўнгул аро юзу зулфинг хаёли тун била тонг...

Навоий ана шу тарзда лирик қаҳрамон билан ёр ўртасидаги “тун била тонг”дек фарқли ҳолатларни тасбеҳ доналаридек бирма-бир санаб, уларни шеъриятнинг шоҳи ипига териб чиққан. Ва ана шу жараёнда жавобсиз севгини ҳар қандай изтиробларига қарамасдан балад пардаларда куйлаб, лирик қаҳрамоннинг ёрга бўлган муҳаббатини кўкларга кўтарган. Навоий ишқий шеъриятига хос бўлган энг яхши хусусиятлар бу ғазалда ўзининг такрорланмас ва гўзал ифодасини топган. Навоий лирикасининг шоҳ намуналаридан бўлган бу ғазалга мухаммас боғлаш, шак-шубҳасиз, осон эмас эди. Шунга қарамай, Ғафур Ғулом Афғонистон сафаридан қайтгач, Навоийнинг лирик меросини мутолаа қилиш асносида худди шу ғазалга мухаммас боғлашни ўзига ният қилиб олган.

Маълумки, мухаммас боғловчи мухаммас боғланаётган ғазалнинг ҳар бир байтига уч мисра қўшади. Мухаммас ана шу уч мисра билан бошланади ва шу уч мисрада нафақат вазн, радиф ва қофия, балки мухаммас боғланаётган шоирнинг тирик нафаси ҳам сақланиб қолиши лозим.

Ғафур Ғулом Навоий ғазалининг юқорида келтирилган матлаиға бундай мисраларни қўшишни муносиб деб билган:

Менинг қароғиму онинг жамоли тун била тонг,
Менинг заволимун онинг камоли тун била тонг,
Менинг куюк маҳим, онинг ҳилоли тун била тонг.
Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг,
Бу нав даҳрда йўқ эҳтимоли тун била тонг.

Кўрамизки, Ғафур Ғулом Навоий ғазалидаги мавзу, вазн ва қофия талабларига тўла риоя қилган ва ғазал матлаи билан узвий алоқага кириша олувчи мисраларни ярата билган.

Ғафур Ғулом кейинги бандларда ғазалдаги лирик мавзуни Навоийга хос баланд маҳорат билан ёритишга киришиб, мухаммас боғланаётган ғазалнинг ич-ичига “сингиб” кетади:

Нечук тушунтира олдим буни гумон элига,
Ҳамиша ишни қилувчи имтиҳон элига,
Ки бирни икки дейиб бўлмагай замон элига.,
Ғариб, зулфу юз эрмас букун жаҳон элига,
Кўринмамиш бу иккининг мисоли тун била тонг.

Аруз гарчанд Ғафур Ғулом шеъриятида етакчи вазн тизими даражасига эришмаган бўлса-да, шоир мумтоз адабиётимиздаги бу асосий вазн табиатини жуда яхши билган. Шунинг учун ҳам у ушбу мухаммасда улуғ Навоий билан шеърый баҳс юритиш ҳуқуқига эга эканлигини намойиш қилган. Биз мухаммасни ўқишда давом этар эканмиз, унинг Навоий байтлари билан баравар шеърят уфорини тاراتувчи, Навоий ғазалида олға сурилган муҳаббат тароналарини баланд пардада давом эттирувчи асар ёзганига ишонч ҳосил қиламиз.

Навоий ижодининг моҳир тадқиқотчиларидан бири профессор Абдуқодир Ҳайитметов Ғафур Ғулом билан кўп мулоқотда бўлган. У атоқли шоирга бағишланган мақолаларидан бирида ундан эшитган қуйидаги мароқли воқеани ҳикоя қилган: *“Ғафур Ғулом Умархон ва Ногира ҳаётлари, ижодлари билан бир умр қизиқди, ўрганди. Ғафур Ғулом Умархон шахсига ҳақиқий шоиртабиат инсонни кўрар, “Умархонга кимлардир шеър ёзиб берган!” деган фикрдан мутлақо узоқ эди. Ғафур ака ҳикоя қилишича, кунларнинг бирида Умархон (Амирий) шеър ёзиш учун ўлтирган. Лекин ҳадеганда янги шеър ёзилавермаган. Умархон эса бу аҳволдан ортиқча ранжмай, шоирона хаёл суриб ўлтиришда давом этган. Одатда у шеър ёзаётганда бир канизак қиз олдида туриб, қамишқаламнинг учини майда хас ва бошқа куйқалардан тозалаб бериб тураркан. Хаёл асносига Умархоннинг кўзи канизак қизга тушади. У бир пайтда қаламнинг учини қошига тегишиб тозалаётган бўлади. Умархон бу манзарадан илҳомланиб, қуйидаги матлаъни битган ва шеърни давом эттириб, тўла ғазал ҳолига келтирган экан:*

Қошинга тегизмагил қаламни,
Бир хат ила бузмагил рақамни...

Буни ҳам Фафур Фулом ана шундай чиройли ҳикоя килиб бердики, биз Умархондаги шоирлик назокатига қойил қолдик”.

Ушбу ҳикояни келтиришдан мақсад Фафур Фуломнинг нафақат мумтоз ўзбек шеъриятини, балки мумтоз шоирларимиз ҳаётини ҳам гоят яхши билганлигини айтишдир. Шундай чуқур билимга эга бўлган шоирнинг аруз вазнида кўплаб асарлар яратиши, чунончи, Навоий ва бошқа мумтоз шоирларга мухаммас боғлаши мумкин эди. Аммо у ўзининг ўзбек адабиёти олдигаги бурчини давр билан ҳамқадам ва халқ билан ҳамнафас бўлишда, ўзи нафас олаётган даврга муносабат билдиришда, ўзи яшаётган даврнинг бадий йилномачиси бўлишда кўрди.

АБДУЛЛА АЛАВИЙ (1903–1931)

Ҳаёти ва ижоди саҳифалари

Абдулла Алавий... Бу ажойиб шоир ва нозиктаъб инсон ҳаётдан кўз юмганида, мен ҳали дунёга келмаган эдим. Лекин XX аср ўзбек шеърияти тарихини унча-мунча билганим ва ана шу шеъриятимиз бўстонида Абдулла Алавийнинг ҳам бир нечта хушбўй ва хушранг гуллари борлигига амин бўлганим учун йиллар ўтган сайин унга бўлган меҳрим озаймай, аксинча, янги-янги жилвалар касб этиб борди. Бунга таниқди фольклоршунос олима ва шоира Музайяна Алавия билан тоғаси ҳақида қилган суҳбатларим, Чўлпоннинг унга бўлган муносабати-ю унга бағишланган шеърлари сабабчи бўлди, десам, хато бўлмас.

Одатда бевақт вафот этиб кетган, айниқса, вафотидан кейин миллатчига, аксилинқилобчига чиқарилган илм-фан

ва маданият арбоблари ҳақида бирор тайинли маълумот, бирор ёзма ҳужжат қолмайди. Абдулла Алавий ана шундай кишилар тоифасидан. Бир томони, у ҳаддан зиёд камтарин ва маданиятли киши бўлгани учун на таржимаи ҳолини ёзиб қолдирган, на шеърларини бир ерга жамлаб улгурган. У ҳақда фақат адабиётшунос Муҳсин Зокиров томонидан нашрга тайёрланган ва “Тошкент оқшоми” газетасининг 1966 йил 28 ноябрь сонида эълон қилинган бир саҳифалик маълумотнома бор, холос. Мен Музайяна опадан Абдулла Алавий тўғрисида мукамалроқ бир хотира ёзиб беришни қанчалик сўрамай, у мазкур газетада эълон қилинган хотирасига жузъий қўшимчаларнигина киритиб берган. Бинобарин, қуйида адабиёт мухлислари эътиборига ҳавола қилажамим аксар маълумотлар Музайяна опанинг хотиралари-ю М.Зокировнинг шоир ҳақидаги мухтасар маълумотномасига асосланган.

Абдулла Алавий 1903 йили Тошкент вилоятининг Пискент туманига қарашли Мўминобод маҳалласида адабиёт ва санъатдан узоқ бўлмаган бир оилада дунё юзини кўрди. Унинг болалик ва ёшлик йиллари Қурама тизма тоғларининг этаклари ва Оҳангарон дарёси бўйларидаги қир-адирларда кечди. Қишлоқнинг қайрағочзор ва бутазор ерлари кўклам келиши билан кўзиқорин ва чамбичларга, Олмалик тоғлари ва теварак-атрофдаги адирлардан келтирилган қизил, тарғил, сариқ рангли лолалар билан тўлар, кейинчалик қишлоқ аҳлининг бутун умр бўйи ёдида қолган баҳор сайиллари шу яшил кенгликларда ўтказилар эди. Абдуллахон тоғ этакларида жойлашган қишлоқнинг ипак ҳавоси, шўх ва ўйноқи ариқларнинг шифобахш тароватини симириб ўсди. Унинг инсоний табиати ва сажияси ҳам боғдор қишлоқ табиатига эш ҳолда майин ва дилбар шакл-шамойил касб этиб борди.

Абдуллахоннинг отаси Ҳакимхон Алавий ерли-сувли дехқонлардан бўлиб, эрта баҳордан кеч кузга қадар боғдорчилик юмушлари билан шуғулланар, қиш кунлари эса ёр-биродарлари билан баёзлар ва жангномаларни ўқиб, илм-урфон ва адабиёт оламидаги янгиликлардан хабардор бўлиб яшарди. Бўлажак шоирнинг онаси Ҳабибахон эса зийрак, донишманд ва тадбиркор аёл бўлгани учун қишлоқ аҳлининг турли-туман кор-қолларида бирдан-бир беминнат

маслаҳатчи эди. Ана шу ўқимишли, шоиртабиат кишилар бағрида катта бўлган Абдуллахон болалик чоғларидан бошлаб Шарқ мумтоз газалиёти ва халқ кўшиқларидан баҳраманд бўлиб ўсди.

Абдуллахон дастлаб мадрасада таҳсил кўриб, араб ва форс тилларидан сабоқ олади. Сўнг Марказий Россиядаги бой ва бадавлат ота-оналарини ташлаб, тақдир тақозоси билан шу ерга келиб қолган агроном Арсентьев ва врач Спиридоновларнинг маслаҳати билан рус-тузем мактабига ўқишга киради. Бу мактабда рус тили ва адабиётидан ташқари, француз ва лотин тилларини ҳам ўргана бошлайди. Ўтган асрнинг 20-йиллари аввалида Тошкентга келиб, таҳсилни давом эттиради. 1922 – 1923 йилларда эса Ленинградга ўқишга боради. Афсуски, биз ниҳоятда оз умр кўрган, ҳали ижодий имкониятлари тўла рўёбга чиқмай туриб ҳаётдан кўз юмган шоир тўғрисида етарли билимга, ҳатто унинг Тошкентдаги қайси билим юртида таҳсил кўрганлигига оид маълумотга ҳам эга эмасмиз. Аммо шу нарса аниқки, у Ленинградда таҳсил олиш билан бирга Жонли Шарқ тиллари институтида ўзбек тилидан машғулотлар ҳам олиб борди. Бу ерда рус шарқшунослик илмининг В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, К.Н. Юдахин сингари забардаст намояндалари билан яқиндан танишди. Рус фани ва маданиятининг машҳур марказларидан бирида яшаш Абдуллахон учун беиз кетмади.

Абдуллахон қанчалик билимли ва маданиятли бўлгани сайин эскилик билан янгилик ўртасидаги қизғин курашлар даври ундан, умуман, жамиятнинг илғор кишиларидан ошини ошаб, ёшини яшаган урф-одатларни ислоҳ этиш, янги тарихий давр билан ҳамқадам бўлишни тақозо этар эди.

“Тоғам Абдулла Алавий жуда тараққийпарвар, хурофот, бигъатларга қарши, ортиқ даражада илм-маърифатга берилган, жуда хассос, нозиктаъб, озода, юқори маданиятли йигит эдилар, – деб эслаган эди Музайяна Алавия. – Тоғамиз ёш бўлганликлари учун биз уни “ака”, дер эдик. Отам бир оз мутаассиб бўлганларидан акам билан отамнинг фикрларидоғи, қарашларидоғи, хатти-ҳаракатларидоғи зиддият борган сари кучаяр, икки орада акам қаттиқ эзилар эдилар.

Акам ҳар қандай қаршиликка қарамай, Тошкентга ўқишга кетиб, ҳар келганларига менга турли газета-журналлар олиб келар, ўқиганларимни сўраб эдилар.

1922–23 йилларда Тошкентдан Ленинградга ўқишга кетиб, у ерда Шарқ тиллари институтига ҳам ўқиб, ҳам ўзбек тили тарихидан дарс берганлар. Сил касаллигига чалинганларидан кейин Кавказ томонларда кўп даволанардилар. 1922 йилларда ўқиш орқасидан узоқ шаҳарларга кетган Абдулла Алавийнинг Тошкентга ҳар келиши катта хурсандлик эди. Ўша вақтларда педкурсларга ўқиб, муаллимлик қилаётган тенгқурлари, Пискентга яшовчи рус, татар, қозоқ яқинлари келиб, биз билан узоқ ўтиришга вақтлари ҳам бўлмас эди...”

Музайяна опанинг сўзларини шу ерда бўлиб, бир масалага ойдинлик киритиш жоиз кўринади. Аввало шуни айтиш лозимки, олиманинг отаси Акмалхон Алавий ўз даврининг истеъдодли шоирларидан бўлган. У “Осий” тахаллуси билан кўплаб ажойиб ғазаллар битган. У совет ҳукумати амалга ошираётган аксар тадбирларнинг халқ бошига фалокат тошлари бўлиб ёғилиши мумкинлигини яхши сезган. Акмалхон Алавий ҳатто Қудратулла Маҳзум ва Раҳимбобоевларнинг таклифига кўра ер-сув ислоҳоти бўйича тузилган комиссия аъзолари билан бирга ишлашига қаттиқ қаршилиқ кўрсатган. “Мол аччиғи — жон аччиғи. Ерлари тортиб олинаётган кишиларнинг ҳам ҳолини ўйла. Қарғаса нима бўлади? Тағин жувонмарг бўлиб юрма!” — деб танбеҳ берган қайнинисига.

Музайяна опа давом этиб, ёзади:

“Абдуллахон акамнинг онаси (сўз ажойиб шоира Ҳабибахоним ҳақида бормоқда — Н.К.) — бувим оқила, фаросатли ва тадбирли хотин бўлиб, қизини эрга берадиган, ўғил уйлантирадиганларнинг яхши маслаҳатчиси, гапи ўтадиган обрўли эди. Маърифат деган хотин қизини ўқитувчилик қилиб юрган камбағал етимга сўраб совчи келганини айтиб маслаҳат сўраганида: “Тожинисо камбағал экан, деб ўлтирма. Қизинг илмсиз бойваччанинг қўйнида ётгандан кўра, илли камбағалнинг оёғида ётгани яхши”, деб маслаҳат берганлари ҳамон қулоғимда. Чиндан ҳам, шу қиз бахтли бўлиб кетди. Ғижим рўмолини орқага ташлаб очиқ юриши ҳамманинг ҳавасини келтирарди. Бу билимдон бувимиз кўп китоб ўқир, шоирлик табиати ҳам бор эди.

Абдулла Алавийнинг фақат бир опасигина бўлгани учун улар бир-бирларига жуда меҳрибон эдилар. Мўътабархон — нозик табиатли, раҳмдил, чумолига ҳам озор беришни истамайдиган опагинам — кўп шеърни ёд билар эдилар. Ўрни келганда айтилган гапни тасдиқлаш учун ишлатиб қўяр ҳам эдилар. Опамдан ҳам акамнинг ҳофиза қуввати кучли эди. Бу ҳақда дўстлари ўртасига қизиқ нақллар юрарди.

1927 йили педагогикада доцент ва илмий-текшириш институтига катта илмий ходим бўлиб ишлаб турганларида оиламизни Самарқандга кўчириб олиб келдилар. Акам курортга кетганларида бизга ҳам бир боғ олиб бериб, кўчириб қўйиб кетардилар. Акам курортдан келганларида боғимизга Самарқанддаги созандалар, Абдуқодир найчи, бир қанча бухоролик созандалар келар, айниқса, хоразмлик Матюсуф Харратов янги басталаган куйларидан чалиб берарди. Мақсад: хаста акамни хурсанд қилиш эди. Қизиқчи Ҳожи Сиддиқ, Миршоҳид Мироқиловлар ҳам келиб турардилар...

Самарқанднинг Янги Хайробоғ маҳалласига турганимизда бир кунни Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий Газет Маҳсум деган киши билан келиб, анча вақтгача гаплашиб ўлтирди. Дарвоқе, шу вақтда билимдон таржимон Санжар Сиддиқ, журналист Ҳожи Юнус ҳам келишган эди. Мен ошни сузиб келтиргунимча меҳмонлар жуда кўп қаҳқаҳа отиб, кулишиб ўлтирдилар. Бу кулдираётган киши “Муштум”га ишловчи Ҳожи Юнус экан.

Сира унутмайман: Оҳақлик йўлидаги боғимизга эндигина ўқишни битириб, Ленинграддан келган рассом Искандар Икромовни дўстлари бошлаб келдилар. Акам шу яқин орада шундай хурсанд бўлганмидилар-йўқми, билмайман. Бу санъаткорнинг яна бир санъати бор экан. Ҳали ёш Искандар оғзига гугурт чўпини қўйиб, ҳуштак қилиб, классик куйларни жуда ёқимли чалар экан. Акам мамнун бўлиб, таъсирланиб ўлтирар эдилар. Бир жойида бошларини кўтариб, санъаткорга қараган эдилар, у ҳам тўхтаб: “Янглишиб кетдим”, деди. Шоир Шокир Сулаймон билан Наум Саид акамнинг мусиқани нозик тушунишига таҳсин ўқидилар...”

Кези келганда айтиш лозимки, Абдулла Алавий жияни Музайяна опанинг фольклоршунос олима ва шоира бўлиб шаклланишига муҳим ҳисса қўшган. Музайяна ҳали Пискентда янги асрнинг талаб ва эҳтиёжларидан беҳабар яшаб

юрган пайтларида турли газета ва журналларнигина эмас, балки глобус ва граммофон сингари техника мўъжизаларини, ҳатто рус ва татар муаллималарини ҳам олиб келиб, жиянининг илғор тенгдошлари қаторидан ўрин олиши ҳақида астойдил қайғурган. 1926 йили таътил кезларида Ленинграддан Пискентга келганида эса Оҳангарон дарёси бўйларида жойлашган Эвалак қишлоқлик Берди бахшидан “Алпомиш” достонининг бир лавҳасини ёзиб олиб, Музайянага ўқиб берган ва Тошкентга олиб бориб, халқ ижодини тўплаш ишлари билан шуғулланаётган биродарларига беражagini айтган. Шунда Музайяна: “Ака, менинг ҳам эртақ ва қўшиқларни ёзиб юрган дафтарим бор. Шуни ҳам олиб кетмайсизми?” деб дафтарни тоғасига берган. Абдулла Авлоний жиянидаги фольклорга бўлган майлини кўриб, рағбатлантирган.

Шу йили Самарқандда Манзура Собирова (Ойдин), Хосият Тиллахонова, Собира Холдорова сингари қизларнинг шеърларидан иборат “Эрк куйлари” деган тўплам нашр этилган эди. Абдулла Алавий Музайянага бу тўпламни берар экан: “Мана бу китобчадаги шеърларнинг муаллифи сенга ўхшаган қизлар. Ўқиб кўр, балки бу шеърлар сенга ҳам маъқул бўлар”, деган. Музайяна тенгдошларининг қалб қўшиқларини ўқир экан, ўзида ҳам улардек шеър ёзиш ҳаваси уйғонади.

Йиллар ўтган сайин тобора унутилиб бораётган бу шоир ҳақидаги маълумотлар оз бўлганлиги сабабли биз уни юқорида жияни Музайяна Алавия хотиралари орқали ва унинг тақдирида ўйнаган роли орқали эшлашга уриндик. Афсуски, шоирнинг адабий ижоди қачон ва қандай бошлангани, унинг мероси нимадан таркиб топгани ва бу мероснинг тақдири қандай кечгани тўғрисида бирор маълумот йўқ. Абдулла Алавийга вафотидан кейин “пантуркист ва миллатчи шоир” деган тамға ёпиштирилганлиги учун унинг қўлёзма асарлари йўқотиб юборилган. Матбуотда эса унинг бор-йўғи 9 та шеър ҳамда “Алифбо масаласини ҳал қилиш керак” (“Туркистон” газетаси, 1924 йил, 12 ноябрь), “Халқ ашулалари бузилмасин” (“Қизил Ўзбекистон” газатеси, 1925 йил 12 январь), “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” (“Ер юзи” журнали, 1926 йил, 8–9, 10-сонлар) ва “Тилимиз тўғрисида бир-икки оғиз сўз” (“Аланга” журнали, 1928, 2-сон) мақолалари эълон қилинган. “Қизил Ўзбекистон” га-

зетасининг 1929 йил 17 май сонида эса Абдулла Алавий билан Наим Саиднинг “Ўзбек адабий тили ҳақида” деган илмий конференцияда қилган маърузалари босилган, холос. Унинг адабиёт назарияси (шеър техникаси) га доир рисо-ласи, “Хуросон хотиралари” мақоласи ва талай шеърлари қўлёзма ҳолида йўқолган.

Шоирнинг бизга маълум бўлган дастлабки шеъри 1922 йили “Маориф ва ўқитувчи” журналида чоп этилган бўлиб, “Англадим” деб аталади. Ушбу шеър қуйидаги сатрлар билан бошланади:

Ахтардим, ахтардим, ахтардим сени,
Ерлардан, кўклардан, тоғлардан, чўллардан.
Ахтардим, ахтардим, ахтардим сени,
Тўлқинли денгизлар, сокин кўллардан!
“Алла” деган куйлар, ширин сўзлар-ла
Энг аввал бошимда кўриндинг. Кўрдим...
Олтин табассумлар, қийғоч кўзлар-ла:
“Юксал! Ахтар!” — дединг, ўрнимдан турдим.
Умримнинг энг тиниқ, маъсум чоғидан
Алдамчи кўзларнинг мафтуни бўлдим.
Олтин табассуминг райҳон боғидан
Бир гул уздим, унинг мажнуни бўлдим.

XX аср бошларида дунёга келган бошқа биронта шоир 20-йиллар тонгида зариф туйғуларини Абдулла Алавийдек юксак шоирона маҳорат билан ифодалай олмаган, десак хато бўлмайди.

Ушбу шеърнинг лирик қахрамони нимани ахтармоқда? Онаними? ““Алла” деган куйлар, ширин сўзлар-ла Энг аввал бошимда кўриндинг. Қўрқдим...” сатрларини ўқиган кишида шундай тасаввур ҳосил бўлиши мумкин. Аммо: “Олтин табассуминг райҳон боғидан Бир гул уздим, унинг мажнуни бўлдим” сатрлари-чи, улар кимга қаратилган? Ўша онагами?... Келинг, яхшиси, шеърнинг кейинги дилбар сатрларини ҳам ўқиб кўрайлик:

У кундан йўл солдим сени сўроқлаб,
Ахтардим, изладим, ҳар қайси ердан.
Ишқинг гули қўлда, бағримни доғлаб,
Ўсанмай: “Қайдасан? Қайси диёрдан?”

Гўдаклик чоғимда қидирдим сени
Таҳурнинг титраган нозик куйидан.
Йигитлик кунимда чорладинг мени
Гул танли қизларнинг ниҳол бўйидан.

Топмадим унда ҳам, яна югурдим
Хаёл гулшанингга самандар каби....

Лирик қаҳрамоннинг оташин ишқини қозонган ким бўлди экан? Агар у она бўлса, лирик қаҳрамон нега уни Робин-дранат Тагор (Таҳур)нинг “титраган нозик куйи”дан ахтармоқда? У нега лирик қаҳрамонни “гул танли қизларнинг ниҳол бўйи”дан чорламоқда?...

Шеърни ўқиганингиз сайин шоирни қуршаган лирик туйғулар калавасига тобора ўралашиб қоласиз. Сиз ҳам лирик қаҳрамонга қўшилиб, у излаётган рўени ахтара бошлайсиз. У билан бирга умидланиб, у билан бирга саробланасиз:

Изладим, қидирдим, топмадим дарак,
Нақадар югурсам, тинмай елсам-да:
Қуёшни қутлашиб чинор-ла терак
Кулганда ахтардим, йўқинг билсам-да...

Изладим, ахтардим, топмадим сира.
Излашда кўзимнинг зиёси кетди.
Зиёдан каттароқ юз милён марта
Қалбимнинг сафвати, жилоси кетди...

Бу сатрларни ўқир экансиз, лирик қаҳрамоннинг нафақат меҳр-муҳаббати, балки бутун борлиғини банд этган ва у ахтараётган нарса мустамлакага айланган, бошқалар эга чиққан, бошқалар ўзини ҳам, халқини ҳам вайрон этгани учун ҳатто таниш-да маҳол бўлиб қолган она-Ватан, мустақиллик экани ойдинлашгандек бўлади. Абдулла Алавий Фитрат ва Чўлпон сингари дилидаги жароҳат сабабларини ошкор этмайди, балки ахтариш мавзуи, ахтариш мотиви орқали мустақил Ватанини бутун вужуди билан қўмсаётганини жўшқин сатрлар орқали ифодалайди.

Шубҳасиз, шоир 1922–1927 йиллар орасида ҳам лирик туйғу ва кечинмалар тасвиридан иборат шеърлар ёзган бўлиши мумкин. Нозиктаъб ва нуктадон шоирнинг, айниқса, Ленинградда кечирган ёлғизлик йилларида лирик хаёллар

оғушида яшамаганлигига ишониш қийин. Лекин у азбаройи камтарлиги туфайли на бу шеърларни Тошкентдаги газета ва журналларга юборган, на бирор дафтарга жамлашни ўйлаган. Шунинг оқибатида биз Абдулла Алавийнинг фақат 1927 — 1928 йилларда асосан Ялта ва Арслонбобда, хасталик пайтида ёзган ҳамда дўстлари туфайли “Маориф ва ўқитувчи” журналида босилган шеърларигагина эгамиз, холос.

Абдулла Алавийнинг “Карвон” шърида (1927) Ялта оқшомларида шоирни қуршаган кечинмалар тасвири устуворлик қилади. Шоир карвон босиб ўтаётган йўлни тасвирлаб туриб, ўзига-ўзи бундай савол беради:

Кўп кунлар йўл юрдик кўзлаб манзилни,
Билмаймиз манзилга етар кун борми?
“Севгилим шунда”, деб титратиб дилни,
Кездим... Бу йўлга ҳам етар кун борми?

Манзилим қаерда? Ўзим хабарсиз,
Билмайин кетдим мен карвон-ла оқиб.
“Унда — у манзилда мен севдигим қиз”, —
Деган хаёл билан уфққа боқиб...

Шоирнинг бу сатрларида чўлпонона руҳ, чўлпонона аросат туйғуси ҳайқириб туради. Аммо у Чўлпон сингари найқалам шоиргина эмас, балки устозига нисбатан некбин ва рангин туйғулар рассоми ҳамдир. Мана, қаранг юқорида ифодаланган туйғулардан кейин уни қандай кечинмалар ўз оғушига тортади:

Қоронғу кечанинг юмшоқ бағрида
Юдузлар эртагин тинглаб йўл кездим.
Саҳарнинг маъноли у оқ бағрида
Сабонинг нашъали бўсасин сездим.

Лекин Абдулла Алавий, айрим қаламкаш биродарлари сингари, шеърни некбин ғоявий мазмун билан, яланғоч ҳаёт-севарлик пафоси билан тугатмайди. Балки бизни бир оз ўйлашга мажбур этади:

Кун қизиди. Чўлнинг қуми қайнар чоғ —
Яқин келди. Йўл кетаман мен ҳамон.
Яқин келди самум йили ёнар чоғ,
Манзил ортда қолди... Тўхта, эй карвон!

Бу сатрлардан қандай оҳанглар эшитилмоқда — ҳаётдан, жамият етиб келган манзилдан мамнун шоир қалбининг са-доларими ёки бедаво дардга чалинган шоир рубобининг мунгли ёлворишларими? Балки у ҳам, бу ҳам эмасдир?..

Шеърни шеър қилувчи ҳоллардан бири ҳам шунда — уни турлича талқин этиш мумкинлигида.

Шоирнинг “Эркин саҳоб (оқ булут)” шеъри 1927 йил 19 мартда Ялтада ёзилган. Ленинграднинг нам ҳавосини симириб, сил касаллигига йўлиққан шоир ёр-биродарларининг хатларини интиқлик билан кутаётган кезларида Самарқанддан бир хат олади. Унда паранжи-сачвоннинг ташланаётгани, хотин-қизларнинг мажлисларда эркаклар билан барабар иштирок этишаётгани ҳақида ҳам икки оғиз сўз бўлиб, у худди шу сўзлардан мутаассир бўлади. Негаки, паранжи хотин-қизларнинг инон-эркини қафас янглиғ ўраб олиб, нафақат улар ижодий имкониятлари ва истеъодларининг барқ уришига монелик қилган, балки инсоний ҳақ-ҳуқуқларининг ҳам поймол бўлишига шароит яратган эди. Паранжини ташлаш хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдан ўрин олиши, ҳақ-ҳуқуқларининг тикланиши, истеъодларининг гуллаши, деган гап эди. Шунинг учун ҳам Абдулла Алавий мазкур хабардан илҳомланиб, ўтган асрнинг 20—30-йилларида расм бўлганидек, икки қисмдан иборат шеър ёзади ва шеърнинг ўтмишни тасвирловчи қисмида мавзуни бундай бадий образлар ёрдамида ёритади:

Қоронғу даҳшатли кечанинг қўйнида
Кўмилмишди нозик оқ булут.
Зулматдан кишанлар у нафис бўйнида
Бўғар эди: “Ҳаққинг, — деб, — унут!”

“Унутгил “мен”лигинг, унутгил барчасин,
Эсдан чиқар ўйноқ кунингни.
Баҳорнинг шамоли белингдан кучмасин,
Титратмасин нафис танингни...”

20—30-йилларда хотин-қизлар озодлиги мавзуига бағиш-лаб ёзилган юзлаб шеърлар орасида бадииятнинг ҳарир ли-босига ўранган бундай шеърлар жуда-жуда оз. Абдулла Ала-вий ҳатто ана шу сийқаланган мавзуда ҳам китобхоннинг дил торларини ўйнатиб юборадиган шеър ёза олган. Шеър

сатрлари оша юксалиб борган оқ булут хотин-қизлар образига, абадий гўзаллик ва эркинлик образига айланиб боради:

"Сен менга тутқунсан, сен менга ўлжасан,
Чиқараман деб эрка, ўйлама.
Зулматдан сен учун бичганман кафан,
Кун нуридан кўйлак сайлама!

Бу кафан ичида сув бўлиб эрирсан,
Зулмат каби қора тус олиб.
Бўларсан мендайин эзгучи бир туман,
Қуёш нуридан тўсгил тўр солиб..."

Шундайин сўз билан қўрқитиб сўқарди
Жаллод каби манфур қора куч.
Оқ булут индамай ёшин тўқарди,
Кўтармасдан бошин сира ҳеч...

Шеърнинг сўнгги сатрларида хотин-қизлар озодлиги мавзуининг оқ булут образи ёрдамида ёритилиш сабаблари мантиқан асослаб берилган. Бу мантиқ шеърнинг иккинчи қисмида янада гўзал бадиий қиёфа касб этиб боради.

Шеър зулмат қўйнидан халос бўлган хотин-қизларни кўриб беҳад қувонган оқ булут тасвири билан тугайди:

Булутнинг кўзлари шодликдан ёшланди,
Қизил нурга юзи кўмилди.
Эртанинг балқиган кўлига ташланди,
Қуёш сочган сувда чўмилди.

Шу сўнгги сатрлардаги бадиият гавҳарларига эътибор беринг-а. Нақадар ҳассослик билан терилган марварид доналари! Шоир: "Булутнинг кўзлари ёшланди", деб ёмғирнинг бошланишини эмас, шафақ нурларининг булутга қизил ёмғир ўлароқ сочилишини тасвир этмоқда. Шоир талқинидаги булут юз ва кўзларига эга бўлибгина қолмай, балки кўлнинг қуёшдан сочилган сувида ҳам чўмилади. Аксар шoirларга қуёшнинг ботишини англатгани учун мунг, маъюслик ва ҳазинлик рамзи бўлган шафақ Абдулла Алавий талқинида эртанги куннинг муждаси ўлароқ намоён бўлади. Шоир банднинг биринчи сатрини 12, иккинчи сатрини эса 9 ҳижолик вазнда ёзиши билан шеърга ўзгача бир жозиба ва ўйноқи оҳанг бағишлаган. Шеърнинг на мусиқий тасви-

ри, на образли тафаккури ва на луғати — сўзлар тизмасида архаизм унсурлари бор.

Абдулла Алавийнинг Қора денгиз соҳилларида ёзилган, Тифлис оқшомлари нашъаси билан тўйинган ёки Арслон-бобнинг шаффоф ҳавосини симирган шеърлари шу қадар гўзал ва ҳар жиҳатдан баркамолки, улкан шоирдан фақат ўнга яқин шеърнинггина қолганига афсусланасан, киши. Аммо шуниси ҳам борки, бу шеърларнинг барчаси ўзбек шеърятининг олтин хазинасини безайдиган дуру гавҳарлардир.

Музаёна Алавиянинг айтишича, Нева дарёси галаён кўтарган 1926 йил баҳорида Ленинградга машҳур шарқшунос олим Фуод Кўпрулузода ташриф буюрган. Ленинграддан қайтиб кетаётганида Абдулла Алавий меҳмонни ҳурмат юзасидан вокзалга қадар кузатиб чиққан. Шоир шу куни ҳам шимол ёмғири, ҳам тошқин оқибатлари орасида шамоллаб, сил касалига мубтало бўлган. 1927—1929 йилларда у Қора денгиз бўйларидаги шифоғоҳларга бориб, у ерда ойлаб даволанган.

Аммо Абдулла Алавийнинг 1929 йил 7 январь куни Ялтада ёзган “Йўловчи” шеъри унинг сиҳат-саломатлиги ҳаддан зиёд оғирлашганидан шаҳодат беради. Шоирнинг бу сўнгги шеърида бундай сатрлар ҳам бор:

Кечмишнинг ботқоғи
Бор кучимни олган,
Ёлғиз суратим қолган.
Шунинг-чун
Ҳар тўсиқ
Бир ўқ
Бўлиб менга қадалар...

1929 йилнинг ёзида Боту, бошига маломат тошлари ёғилиб тургани учун, хотини Валентина Васильеванинг ёлғиз ўзини Қримга дам олгани юборган. Валентина Петровна “Ўзбекистон” санаторийсига етиб келгач, Абдулла Алавийнинг неча ойдан бери шу масканда даволанаётганидан дарак топган. Улар баъзан-баъзан, шоир ўзини ҳийла яхши сезган кезларда санаторийнинг рақс майдонида кўришиб турганлар. Шундай кунларнинг бирида Тошкентдан Валентина Петровнанинг эри, оташин ўзбек шоири Ботунинг қамоққа олингани ҳақида хабар келади. Рақс майдонининг бир чеккаси-

да ўтирган шоир бу даҳшатли хабардан ларзага тушиб, ҳатто офир хаста эканлигини ҳам унутади-да, оркестрдан “Лезгинка”ни чалишни сўрайди ва устидаги хасталик либосини улоқтириб, рақсга тушиб кетади. Бу қувонч ва шодлик рақси эмас, алам ва қайғу рақси, Ференц Листнинг “Мефистовальси” сингари оташин рақс эди. Музыка тугар-тугамас шоир ҳолдан тойиб йиқилади.

Шундан кейин уни даволашнинг фойдасиз экани маълум бўлади. Ўн бир ойлик даволанишдан кейин Абдулла Алавий Самарқандга қайтиб келади. Уни дўстлари Санжар Сиддиқ билан Искандар Икромов уйига суяб олиб кирадилар.

Абдулла Алавий Самарқанддаги хастахонада тўққиз кун ётиб, 1931 йил 8 январда вафот этади. Самарқанд улуғ шоир ва улуғ бир инсоннинг вафот этганини қарийб сезмайди. Уни бор-йўғи бир неча кишигина сўнгги манзилга кузатиб қўяди.

9 январь кун эрталаб фотиҳага келган Чўлпон марҳум дўсти хотирасига тиловат қилгач, кечагина Абдулла Алавий ётган хонага кириб, унинг суратини қўлига олади. Нималардир унинг хаёлидан ўтадию, сўнг секин суратни ўтириб, орқа тарафига титроқ қўллари билан шу сатрларни ёзади:

“Абдулла Алавий абадий уйкуга кетди.

Эй улвий йўлдошим, юмшоқ тилингни
Ўлимнинг омонсиз панжаси олди.
Мен сендан айрилдим. Шу ондан бошлаб
Тилимда сўз деган нарса йўқолди.

У юмшоқ тилингда у юмшоқ сўзлар...
Шулар эмасмиди кўпни банд этган?
Демак, эй йўлдошим, қора ерларга
Ширин сўзларингнинг Лайлоси кетган.

Дедим-ку, тилим йўқ! Бу сўзсиз тилим
Теваси йўқолган бадавий бўлди.
Менинг тилим эмас, бутун бир элнинг
Мулоийим шеваси ерга кўмилди.

Сен тилга ипақдек кўйлак кийгиздинг...
Кўй, дўстим, у кўйлак битмасдан қолди.
Мен сендан айрилдим. Шу ондан бошлаб
Айрилиқ тилимга калолат солди.

Абадий дўстинг:

Абдулҳамид Сулаймон. 9.1.1931 й. ”

Орадан бир неча кун ўтгач, “Қизил Ўзбекистон” газетасининг бир чеккасида ўзбек шеърияти тарихида бир умрга қолган шоирнинг вафот этгани ҳақида қуйидаги хабар босилиб чиқади: “Шоир ва адабиётшунос Абдулла Алавий вафот этди”.

Илова ўрнида

Ўтган асрнинг 90-йилларида Абдулла Алавийнинг 90-йиллигига бағишланган кўрсатувни ёзиб олиш учун телестудия ходимлари билан бирга шоирнинг жияни Музайяна Алавия яшаган хонадонга борган эдик. Шунда Абдулла Алавийнинг яқин қариндошлардан бири Рашодхон ака тоғасининг номаълум бир шеърини менга ўқиб берган. Унда бундай сатрлар бор эди:

Гул ва булбул билан баҳорлар ўтар,
Ёз ўтар, куз ўтар, қора қиш кетар.
Ҳеч нарса абадий қолмас жаҳона,
Ёлғиз эсдаликлар сақлар замона.

Менимча, бу сатрларда баён қилинган ҳақиқат, биринчи навбатда, Абдулла Алавийнинг ўзига тааллуқлидир.

БОТУ (1904–1937)

Ҳаёти ва ижоди саҳифалари

Шоирнинг ҳаёт йўли. Ўтган асрнинг 20-йилларида Боту тахаллуси билан ижод қилган Маҳмуд Ҳодиев 1904 йил 16 майда Тошкент шаҳрида дунёга келди.

“Боту бўзчи оиласига дунёга келган, — деб ёзади шоирни яхши билган замондошларидан бири Лазиз Азиззода. — ...Отаси Мақсуд Ҳодиев катта илм эгаси бўлмаса-да, улкан қалб эгаси эди, тараққийпарвар ёшлар ва олимлар билан доимо му-

носабатда бўлиб, ҳамиша газета ва журналларни қўлидан қўймасди. Саррожлик касбини ҳам яхши биларди”.

Ботунинг хотини Валентина Васильева берган маълумотга кўра, Мақсуд ака ўттиз ёшида халол меҳнати билан топган маблағи ҳисобига Тўхта исми Бешоғоч даҳалик ўн уч яшар қизга уйланган. Эр билан хотиннинг ёши ўртасидаги фарқ катта бўлгани сабабли улар бир-бирларини яхши тушунмаганлар. Шунинг учун ҳам Тўхтаҳон ўз қалбининг барча нозик туйғуларини ўн тўрт ёшида кўргани Маҳмудга бағишлаган, уни оқ ювиб, оқ тараган.

Маҳмуднинг болалиги Шайхонтаҳур даҳасидаги Қатор-терақ маҳалласининг тор кўчаларида кечди. У қиш кунларида маҳалла болалари билан гурпанглашиб, турли ўйинлар билан машғул бўлар, баҳор келиши билан кўм-кўк ўт-ўланлар ва лолақизғалдоқлар билан тўла томларда варрак учирар эди. Аммо унинг энг севган машғулоти онасидан чўпчак ва эртақлар, ажабтовур воқеаларни тинглаш эди. Маҳмуд беш ёшга кирганида Тоҳир ва Зухра эртагини ёд олиб, ўзи ҳам онасига қўшилиб айтадиган бўлди. Олти ёшида эса эски мактабга бориб, хат-савод чиқарди.

XX аср, денгиз сингари, тўлқинланаётган пайт эди. Кўп ўтмай, Биринчи жаҳон уруши бошланди. Урушнинг момогулдиракли акс-садолари Туркистонга қадар етиб келди. Туркистон аталмиш кеманинг руслар томонидан бошқарилаётгани оддий кишилар ҳаётига ҳам ўз таҳририни киритди. Мақсуд ака замонасининг шайхонтаҳурлик илғор кишиларига яқин бўлгани учун тўнғич фарзандини рус-тузем мактабига ўқишга берди. Боту русчага унча-мунча тушунадиган, рус тилида чиққан “Самарқанд” сингари газеталарни бинойидек ўқийдиган бўлди.

Биринчи жаҳон урушида чор Россиясининг танг аҳволга тушиб қолиши ва шу муносабат билан мардикорликка олиш ҳақидаги фармоннинг эълон қилиниши Туркистон халқларини жунбишга келтирди. Туркистон халқ қўзғолонларининг ўтли ҳалқасидан иборат ўлкага айланди. Халқнинг норозилик кайфияти билан йўғрилган ҳаракати шафқатсизлик билан бостирилди. Жабрдийда халқ ҳали эс-хушини йиғиб ҳам олмаган эдики, 1917 йил Февраль инқилоби содир бўлди.

Турли сиёсий-ижтимоий воқеаларнинг, занжир ҳалқалари ўлароқ, кетма-кет келиши ижтимоий ҳаётдан узоқда

яшаётган ёшларнинг сиёсий кураш майдони сари интилишига сабаб бўлди. Боту 1918 йилда “Ватан” мактаби қошида Саид Аҳрорий ташаббуси билан ташкил этилган “Изчи” тўдасининг, 1919–1921 йилларда эса Фитрат ташаббуси билан тузилган “Чифатой гурунги” ташкилотининг фаолиятида иштирок этди. Ўзбекистонга турк зобитлари қаторида келган Саид Аҳрорийнинг ҳам, Фитратнинг ҳам ўз ташкилотларини тузишдан мақсади ёшларда ватанпарварлик ва миллатпарварлик туйғуларини шакллантириш эди. Боту шу даврда, айниқса, Фитрат таъсирида бўлиб, устози муҳаррирлик қилган “Тонг” журналининг нашр этилишига котиб сифатида ҳисса қўшди.

Шу мураккаб тарихий даврда Боту сингари илғор ёшларни ўз таъсир доирасига тортмоқчи ва келажакда улардан сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган бошқа кучлар ҳам йўқ эмас эди. Шундай кучлар туфайли Боту 1921 йилда “Фарғона” газетасига муҳаррир этиб тайинланади, 1922 йилда эса Москвага, Покровский номидаги институт қошидаги ишчилар факультетига ўқишга юборилади. Боту ўқишни тугатгач, 1923–1927 йиллар мобайнида 1-Москва Давлат университети ижтимоий факультетининг иқтисод бўлимида таҳсил кўради.

Фалакнинг гардиши билан шу йилларда Фитрат ва Чўлпон ҳам Москвага бориб қолган, уларнинг бири Жонли Шарқ тиллари институтида, иккинчиси эса Ўзбек драма студиясида ишлаётган эдилар. Боту Москвадаги қайноқ сиёсий-ижтимоий ҳаётда нафас олиш билан бирга бу устозларининг таъсир доирасида ҳам яшади.

Боту Москвада таҳсил кўрган йилларида отаси Мақсуд ака хасталикка чалинади. Тўнғич фарзанд бўлгани учун Боту Москвадаги Бухоро маориф уйида фаолият олиб бориб, Маориф институтида дарс бериб, баъзи бир рисоаларни таржима қилиб, топган қўшимча пулини ота-онасига мунтазам равишда юбориб туради.

Ботунинг 1923 йилдан кейинги қувонч ва изтиробларга тўла ҳаёти Валентина Петровна Васильева номи билан чамбарчас боғлиқ.

Валентина 1904 йили Курск вилоятида туғилган, 1922 йили Москва Давлат университетига ўқишга боришидан аввал эса Ашхобод шахрига кўчиб бориб, ёшлар ташкилотида ишла-

ган эди. 1923 йили совет давлати комсомол аъзолари сафидан маданият ва халқ хўжалигининг барча соҳалари бўйича мутахассислар тайёрлаш шиорини ўртага ташлайди. Ва Валентина беш нафар тенгдоши билан бирга Москвага ўқишга боради. У университетга ўқишга кирганининг дастлабки ойларида ўқув юртидаги жамоат ташкилотларининг бирида иттифоқо Боту билан учрашиб қолади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ижод завқи билан яшагани учун адабий мавзуларда баҳслашадиган, бир-бирларининг ижод намуналари билан танишадиган бўлишди.

Шу йилларда Москва ва Ленинградга ўқишга борган аксар ўзбекистонлик ёшлар юпун кийинганликлари ва аёзли рус қишига кўникмаганлари сабабли турли хасталикларга дучор бўлганлар. Оғир хасталикка чалинган Боту таътил кунларида Валентина билан Тошкентга келган ва ота-онаси малласоч қизни хушмуомалалик билан қарши олганига қарамай, шифокорларнинг тавсиясига биноан, тез орада Қримга йўл олган.

“Боту денгизни кўриб, ғоят завқланиб кетди, — деб эслаган эди В.П.Васильева. — Денгиз уни илҳомлантириб юборди. У қирғоқдаги тош устида ўтириб, тўлқинлар шовқинига қулоқ солган ҳолда шеърлар ёзди. Ва тез-тез: “Нақадар гўзал-а, бу денгиз!” — деб қўярди.

Биз тоғда сайр қилдик. У Қрим тоғларини Фарғона ва Чимён тоғлари билан қиёслаб: “Бизнинг тоғларимиз ҳам чакки эмас. Шундай жойларимиз борки, улар гўзалликда Қримдан ўзса ўзадики, ундан асло қолишмайди!” - деди...

У Ўзбекистоннинг келажаги ҳақидаги, ўзбек халқининг бошқа илғор халқлар қатори маърифатли ва маданиятли бўлиши, ҳар бир шаҳар ва қишлоқда маданият ўчоқлари бўлиши ҳақидаги орзуларини изҳор қилди...”

Боту назарида, ўзбек халқининг тараққий этган халқлар қаторидан ўрин олишининг муҳим шартларидан бири бошқа илғор халқларга, биринчи навбатда, рус халқига яқинлашиш, унинг маданий, илмий ва техник салоҳиятидан баҳраманд бўлиш эди. Унинг 1924 йили Валентинага уйланишида шоир шуурига, балки, шундай фикр-мулоҳаза ҳарорат бағишлагандир.

20-йилларнинг ўрталарида Москва ва Ленинград сингари шаҳарларда ўқиб келган ёшлар кўп бўлмаган. Шунинг

учун ҳам нафақат ота-оналари, балки ҳамшаҳарлари, ҳатто бутун Ўзбекистон уларни интиқлик ва катта умидлар билан кутиб олган.

Боту Тошкентга олий маълумотли иқтисодчи дипломи билан қайтиб келгач, 1927 йил январида Ўзбекистон К(б)П Марказий Қўмитасида инструктор лавозимида қисқа муддат хизмат қилди. Сўнг Марказқўмнинг матбуот бўлимига мудир этиб белгиланди. 1928 йил январида эса Самарқанд округ партия ташкилоти тарғибот ва ташвиқот бўлимига мудир этиб тайинланди. Боту мазкур бўлимнинг мудир сифатида хотин-қизлар озодлиги масалаларига катта эътибор берди; “Аланга” ёшлар журналини ташкил этиб, унинг биринчи муҳаррири бўлди; шунингдек, “Қизил қалам” адабий уюшмасининг ташкилотчиси ва раҳбари сифатида адабий жараёнда фаол иштирок этди.

Шу йилларда республика раҳбарларининг умид кўзи Ботуга қаратилган эди. Улар Ботуни партиявий ишларда обдон шишитиб, сўнг республика миқёсидаги юқори мартабаларга кўтариш ниятида эдилар. Унинг 1929 йил 28 августда халқ маорифи комиссари ўринбосари этиб тайинланиши ҳам шу мақсаддаги дастлабки қадамлардан эди.

Боту ижодий ва ижтимоий фаолиятига чизгилар. Ботунинг илк шеъри 1919 йилда ёзилган. Бўлажак шоир шу вақтда эндигина ўн беш ёшга қадам қўйган эди. Шундан кейин унинг вақтли матбуот саҳифаларида бир неча шеърлари эълон қилинди. 1922 йилда эса “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламида Фитрат, Чўлпон, Элбек шеърлари билан бирга улар издоши бўлган Ботунинг ҳам дастлабки шеърлари нашр этилди. Фитрат ва Чўлпонларнинг ёш шоирни ўз бағрларига олишларида катта ҳикмат бор эди. Улар шу йўл билан ҳам Ботуни ўз таъсир доираларида ушлаб турмоқчи, уни ўз маслаклари руҳида тарбияламоқчи эдилар. Ёш шоир ижодининг дастлабки даврида адабий устозларига манзур бўла оладиган, ҳам янги тарихий давр руҳи билан тўйинган шеърлар ёзди. 1925 йили “Умид учқунлари”, 1929 йили эса “Тўлқин товушлари” тўпламининг нашр этилиши билан Боту ўзбек ёшларининг энг севимли шоирлари қаторидан ўрин эгаллади:

Кўнглим ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ёш йўллар, ёш кучлар излайман.
Ортга тортганга ҳадым — тош,
Ҳар чоқ мен илгари ундайман.

“Ўзбек қизига” шеърдан олинган бу сатрларда Ботунинг шу йиллардаги ижодий дастури, дунёқарашининг асосий йўналиши ўз ифодасини топган. Чиндан ҳам, жамият шу йилларда ўзгариб бораётган, янгилик билан эскилик ўртасида жаҳид зиёлилари туфайли бошланган кураш янги тарихий шароитда давом этаётган эди. Модомики, ёшлар янгиликнинг нафақат тарафдори, балки, энг аввало, яратувчиси сифатида дунёга келар эканлар, Боту ҳам ўз асарлари билан ана шу ёшлар ҳаётига кириб бормоқчи, уларга ўз орзу ва интилишларини юқтирмоқчи ва шу йўл билан янгиликнинг ғалаба қозонишига ўз ҳиссасини қўшмоқчи бўлди.

Ботунинг шу йилларда ёзган шеърларидан бири С. исмли қизга бағишланган. “Севган қиз” деб номланган ва 1928 йилда ёзилган бу шеър бундай сочма сатрлар билан бошланади:

У севади...

У алангали севгини кўнглида ўстиради, яшнатади.

У чиндан севади...

Унинг севгиси хаёлларни эзади, у дам азобдан, дам роҳатдан безади. Бироқ у ҳар дам севги аллаларини сезади...Унинг қулоқларига ҳар вақт эшитилган:

— Севгисиз яшаш яшаш эмасдир...

— Балиқ сувсиз, кўнгил севгисиз яшолмас...

— Севмоқ ва севилмоқ — буюк саодат...

У бунга ғуборсиз ишончларини бағишлаган...

Бу ҳаяжон шаробини симирган сатрлар ўзбек саҳнасининг бўлажак юдузи Сора Эшонтўраевага бағишланган. В.П.Васильеванинг айтишича, Боту ҳатто Сора опа тўғрисида дoston ҳам ёзмоқчи бўлган. Эҳтимол ҳозиргина келтирганимиз сатрлар шу дostonнинг дебочасидандир...

Сора Эшонтўраева Боту ижодининг тадқиқотчиларидан бири Бобоҳон Шариповга шоир ҳақидаги хотираларини сўзлаб, бундай деган:

“Мен Боту билан илк бор 1925 йилда учрашган эдим. Бу вақтда мен 14 яшарлик қизча бўлиб, Зебунисо номли мак-

табга ўқир, ҳаваскорлар тўғарагига қатнашар эдим. Ўша йили Москвага Ўзбек драмстудиясига ўқишга иккита йўланма берилди. Шу йўланмалардан бирини дастлаб менга беришди, аммо кейинчалик ёшим етмаганлиги сабабли мени қолдирадиган бўлишди. Шунда бу ишга Боту аралашди. У мени билар эканми ёки эшитган эканми, хуллас, ўртага тушиб, ҳатто Маориф халқ комиссарлигигача бориб, ўша йўланмани менга тўғрилаб берди. Ўзи бош бўлиб, мени ва Турсуной Саидазимовани Москвага бошлаб олиб борди. Биз у ерда ўқиб, санъат сирларини ўргандик”.

Боту 1928 йили юқорида тилга олинган шеърини ёзганида ўзи Москвага олиб борган 14 яшар қизалоқ студияни тугатиб, театр санъати сирларини эгалаб, ўзбек профессионал театрининг илк қалдирғочларидан бири бўлиб она юртига қайтган ва Сора Эшонтўраева исми билан театр мухлислари даврасида ҳурмат қозона бошлаган эди. Бу, Ботулар, қолаверса, Чўлпон ва Фитратлар орзу қилган келажакнинг аён мевалари эди. Шундай бўлгач, Ботунинг янги даврни куйлаши табиий эди. Бинобарин, у шу даврни жўшиб куйлашга киришди. Унинг шоирлик нигоҳи янги Сораҳонлар туғилажак, янги ҳаёт чечаклари бўй чўзажак кунларга — келажакка қаратилди.

Боту шеърлар билан бир қаторда дostonлар, ҳикоялар ва мақолалар ҳам ёзди. “Ҳайит ҳаром бўлди”, “Тоғ қизи” ва “Йўл” қиссаларини ёзишга киришди. Айни пайтда тил ва имло масалаларига фаол аралашди, араб ёзувидан латин ёзувига ўтишининг илмий-назарий жиҳатларига катта эътибор бериб, қатор мақолаларни эълон қилди. 1928 йилда тузилган Янги алифбо Марказий Қўмитаси ҳайъати аъзоси сифатида Боку ва Махачқалъада бўлиб ўтган йиғилишларда иштирок этди.

Гарчанд мавзуга алоқадор бўлмаса-да, камина, хонаси келганда, архив ҳужжатларидан топилган бир маълумотни ошкор қилишни истар эдим. Ботунинг маориф соҳасидаги биродарларидан бири — Қамчинбек (Абдулла Гайнуллин) тергов пайтида бундай маълумотни берган: У (яъни Қамчинбек) 1929 йилнинг июнь ойида Махачқалъада янги турк алифбосига бағишланган илмий анжуманда Боту билан учрашиб қолади. Маълум бўлишича, Боту бу анжуманга Боку шаҳридан келган ва озар диёрида бўлган вақтида ўзбекистонлик

талабаларнинг мушкул бир аҳволда яшаётганидан хабар топиб, улар билан учрашган ва улар шароитини тубдан яхшилаш учун барча чора ва тадбирларни кўриб келган экан.

Бу вақтда шоир сифатида шуҳрат қозона бошлаган, маданият арбоби сифатида “Аланга” журнали ва “Қизил қалам” уюшмасини ташкил этган, жамоат арбоби сифатида мактаб ва маориф соҳасида ислоҳот ишларини олиб борган, латин ёзувига ўтишнинг илмий-назарий муаммолари билан қизгин шуғулланаётган Боту эндигина йигирма беш ёшга тўлган эди.

Боту Маориф халқ комиссарлигида узоқ вақт ишламади. Аммо у қисқа вақт ичида маориф тизимини биринчи навбатда юқори малакали педагоглар билан таъминлаш, кекса педагоглардан мақсадли фойдаланиш, ҳунар-техника билим юртлари сони ва сифатини оширишга қаратилган қатор тадбирларни ишлаб чиқиб, маориф тизимини бутунлай ислоҳ этишга киришди. Педагогика фанлари номзоди Йўлдош Абдуллаев берган маълумотга қараганда, Боту Ўзбекистонда ўқитувчилар учун махсус газета нашр қилишнинг ташаббускори бўлган. 1930 йил 14 майда Боту раислигида бўлиб ўтган ҳайъат йиғилишида “Қизил Ўзбекистон” ва “Узбекистанская правда” газеталарига илова тарзида ўқитувчилар учун варақалар чиқариш масаласи муҳокамага қўйилган ва бу ташаббус маъқуланган. Шундан кейин ўқитувчилар учун “Маданий инқилоб” (ҳозирги “Маърифат”) номи билан махсус газета нашр этила бошлаган.

Боту сиймосига чизгилар. Ўтган асрнинг бошларида дунёга келиб, ҳаёти совет ҳокимияти йилларида кечган ва шу туфайли совет-партия идораларида хизмат қилган кишилар маълум маънода мустабид тузумга хизмат қилган бўлишлари мумкин. Аммо бундай кишиларнинг айни пайтда халқ ва мамлакат манфаатларини ҳам ёддан чиқармаганлари сир эмас. Шунинг учун уларнинг фожиали ҳаёти ва тақдирига хайрихоҳлик билан қараш лозим бўлади.

Қатағон даврининг аччиқ тузини тотган, умрининг қарийб чорак асрини азобгоҳларда кечирган Лазиз Азиззода Боту ҳақидаги хотираларида бундай самимий сўзларни ёзган:

“Ботунинг руҳида зариф бир туйғу, нозик ҳис, оғамийлик бор эди. Халққа хизмат қилиш ғояси унинг миясидан

кенг ўрин олганди. У роҳатни, завқни меҳнаткашларга хизмат қилишдан олган. Табиатга руҳ билан эмас, кўз билан қараган. У кенг манглай, кучли иродали, азим бўлиши билан бирга самимий, ...ўзига хос ажиб бир шахс эди. У ёшлик чоғиданоқ жамоат ишларига жўшқин муҳаббат билан киришди ва тездан жамоат арбоблари қаторидан ўзига муносиб ўрин эгаллади. Шунинг учундирки, мен Ботунинг сиймосига доимо бир инсоний севги ва фидойилик сезардим”.

Мен Лазиз Азиззоданинг Боту ҳақидаги бу дил сўзларини келтирар эканман, ундаги бир иборани қисқартирмай иложим бўлмади. Бу, Ботунинг коммунизмга ишонгани ҳақидаги жумладир. Боту ва унинг аксар замондошлари совет давлати раҳбарларининг коммунизм ҳақидаги афсоналарига астойдил ишонганлар. Бу раҳбарларнинг бепоён мамлакатда яшовчи халқларни тарихнинг боши берк кўчаларига олиб бораётгани уларнинг ҳаттоки тушига ҳам кирмаган.

30-йилларда Йўқсил тахаллуси билан унча-мунча шеърлар ёзган Баҳром Иброҳимов Боту ҳақида қизиқ бир воқеани ҳикоя қилган: Улар мактаб ва болалар уйларини текшириш учун Самарқанддан Тошкентга келганларида Боту бир бола билан танишган. Боту болалар уйида тарбияланаётган бу боланинг илк шеърларини эшитиб, уларни ўзи муҳаррирлик қилган “Аланга” журналида эълон қилган. Кейинчалик ўзбек шоирлари даврасидан муносиб ўрин эгаллаган бу боланинг исми Ҳасан Пўлатдир.

Боту ана шу тарзда бир неча истеъдодли ёшларнинг ўзбек адабиёти ва санъатига кириб келишига сабабчи бўлган.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Раҳимжон Отажоновнинг Боту ҳақидаги хотираларида ҳам эътиборли жиҳатлар оз эмас. У таниқли шоир билан бўлган учрашувларини бундай эслаган:

“Юзларидан самимият барқ уриб турган йигитча 1921 йилнинг баҳорига Таълим ва тарбия техникумига кириб келди. Бу ўша йили Фарғона вилоят газетаси — “Фарғона”га муҳаррир бўлиб келган Маҳмуд Ҳодиев — Боту экан. Табиатан серҳаракат йигитчани менга ўшанда Қори ака (сўз Т.А. Қори-Ниёзий ҳақида бормоқда. — Н.К.) таништиргандилар. Маълум бўлишича, Боту эндигина ўн етти ёшга тўлган, унинг фикрлаш қобилияти кенг, рус тилига чечан

эди. Ўша кунни Боту газетага обуна масаласида маслаҳатлашиш учун келган экан.

Боту “муаллим”, “иншоолло” сўзларини кўп ишлатар экан. Кексайиб қолган ота-онасини ташлаб, вилоятма-вилоят кўчиб юриш ҳам жонига теккан эди. Бир туманган иккинчи туманга, бир шаҳардан иккинчи шаҳарга тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориш учун пиёда узоқ йўл босиш осон эмас эди, ўшанда. Шунда ҳам у умидсизланмас, нурли кунларнинг келишига ишонар эди. Баъзан-баъзан: “Ҳа, майли, бу қийинчиликлар ҳам ўтиб кетар, ҳукумат Туркия билан Олмониядан машина сотиб олиш ҳақида музокара олиб борапти, келиб қолар”, дея ўзига ҳам, бизга ҳам тасалли берар эди.

Ботунини охириги марта 1930 йилнинг 5 майида Фарғонада кўрганман. Ҳозирги Фарғона Давлат университети мен мудир бўлиб ишлаган Таълим ва тарбия техникуми базасида ташкил топган. Ўша кунни Боту Маориф халқ комиссарининг ўринбосари сифатида Фарғонада педагогика олий ўқув юртини очиш учун келган эди. Институтнинг очилишига бағишланган тантанали кеча Зобитлар уйи биносига бўлиб ўтди. Боту Ўзбекистон ҳукуматининг Фарғона педагогика институтини очиш тўғрисидаги қарорини ўқиб, катта нутқ сўзлади. Залда ўтирганлар унинг нутқини қарсақлар билан бўлиб турдилар. Боту йиғилиш охирида кўпчилиكنинг таклифи билан “Фарғона ёшларига” деган шеърини ўқиб берди”:

Фарғонанинг етим-есир, дардли йўқсил ёшлари,
“Юртимизнинг кўп баҳоли тупроқлари, тошлари
Бир неча йил қон эмди”, деб бўлманг сира умидсиз.
Умидсизлик йўқликларга йўл бошлайдир, шубҳасиз.
Илгарига югурингиз, юксалингиз, учингиз!
Қарши чиқса тоғни янчинг танда боркан кучингиз!

Юқорида номи тилга олинган Қамчинбек (Абдулла Гайнуллин) 1930 йил 18 октябрь кунни бўлиб ўтган терговда Боту ҳақида бундай кўрсатмани берган:

“Боту Ҳодиев билан танишишим 1922-24 йилларда Москвада ўқиган пайтимга тўғри келади. Шу вақтда Москвада таҳсил кўраётган туркистонлик талабалар икки лагерга — ўртоқ Сталин номидаги Шарқ халқлари коммунистик уни-

верситетига ўқиётган талабалар бир лагерга, бошқа ўқув юртларига таҳсил олаётган талабалар эса иккинчи лагерга ажралиб чиққан эдилар. Мен коммунистик университетда ўқир эдим, шунинг учун дастлаб шу университет талабалари даврасига, кейин матбуотда ўзбек ёшларининг Германияга ўқишга юборилишига қарши мақола билан чиқдим. Мақолам чоп этилганидан кейин талабаларнинг ҳар иккала қисмига узоқ вақт муҳокама қилинди. Кунларнинг бирида Боту билан учрашиб қолдим, шунда у гўё менинг яхши ўйланмай ёзилган мақолам Туркистон ёшларининг тараққиёти ишига катта зарар келтиришини айтди...

Тергов материалларига қараганда, Қамчинбек ўша кезларда Москвада яшаган Фитрат шаънига ҳам ножўя сўзларни айтган. Боту унинг матбуотда эълон қилган мақоласидан ҳам, Фитратга нисбатан шаккоклик қилганидан ҳам қаттиқ ранжиган.

Замондошларнинг бундай хотираларини кўплаб келтириш мумкин. Улар Ботунинг ҳар томонлама гўзал, меҳрибон, жонкуяр, ташкилотчи, иродали, бир сўзли инсон бўлганидан далолат беради.

Ботунинг қамоққа олиниши. Андижон вилояти халқ маориф бўлими мудирини Носир Саидов 1930 йил 23 июнь куни Самарқанддан поездда кела туриб, Тошкент вокзалида тушган ва акаси Обид Саидов билан дийдорлашгач, яна Андижонга, бола-чақаси бағрига қайтмоқчи бўлган. Аммо шу куни унинг режаси бузилиб, кимлар биландир акасининг уйида меҳмон бўлиб қолган. Улар кечқурун уй бекаси тайёрлаган лағмонни пок-покиза тушириб, узоқ суҳбатдан сўнг уйқуга кетганлар. Аммо кўп ўтмай, Обид Саидов безовталаниб, пировардида вафот этган.

Носир шубҳа найзаси ўзига келиб санчилмаслиги учун мурдани суд-тиббиёт текширувидан ўтказишларини талаб қилади. Биринчи текшириш натижа бермайди. Иккинчи текширишда марҳумнинг ошқозон ва ичак деворчаларида заҳар излари борлиги маълум бўлади. Обид Саидов ГПУ айғоқчиси бўлгани ва Ўзбекистон Олий Суди раиси Саъдулла Қосимов устидан ўтказилган суд жараёнида бир гуруҳ зиёлилар ва давлат арбобларининг босмачилар билан алоқада бўлганликларини фош этганлиги учун унинг ўлимига сиё-

сий тус берилади. Текшир-текшир натижасида Маориф халқ комиссарлиги тизимидаги 20 кишидан иборат гуруҳ қамоққа олинади. Улар Обид Саидовни ўлдириш мақсадида Самарқандда тузилган яширин аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси сифатида айбланадилар. 1930 йил 23 июль куни навбат Ботуга келади ва унга Маориф халқ комиссарлигидаги аксилинқилобчи ва миллатчилар гуруҳининг раҳбари деган жиддий айб қўйилади.

Бу, 30-йиллар аввалида тайёрлана бошлаган катта қатғоннинг репетицияси эди. Шунинг учун ҳам маҳбуслар Москвага олиб кетилиб, Бутирька қамоқхонасида сўроқ қилинади. 1933 йил 31 март куни бўлиб ўтган судда Боту ўлим жазосига ҳукм қилинади, сўнгра бу жазо 10 йиллик қамоқ муддати билан алмаштирилади ва маҳбус жазо муддатини ўташ учун Соловец оролларидаги концлагерга юборилади.

Боту қамоққа олинганидан кейин Валентина Петровна эрининг совет давлати олдида мутлақо гуноҳсиз, аксинча, ватанпарвар, халқпарвар, тараққийпарвар инсон эканлигини айтиб, кирмаган эшиги қолмайди. Аммо бирор идора раҳбари унинг сўзларига қулоқ осмайди. 1941 йил июлида эса унинг ўзи қамоққа олиниб, 10 йиллик қамоқ жазосини ўташ учун Магаданга юборилади. 15 яшар Эркли билан 13 яшар Наима энди онасиз ҳам қоладилар.

Ўзбекистон НКВДсининг ўша кунларда қабул қилган қарорига кўра, Боту оиласининг бошқа аъзолари ҳам сургун қилиниши лозим эди. Аммо Эркли билан Наимани тақсимот пунктига олиб борганларида, икки дийдираган ва кўз ёшлари шашқатор оқиб турган болани кўрган ходималардан бири раҳми келиб, Ботунинг ота-онаси қўлида қолишига ижозат беради. Лекин орадан кўп ўтмай, бошқа “халқ душманлари”нинг 16 ёшга тўлган фарзандлари қатори, Эркли ҳам қамоққа олинади. Аввал унга 10 йил берилади, кейин бу муддат 4 йилга қисқартирилади. Ва Эркли Ҳодиев бу муддатни тўла ўтиб, 1946 йилда озодликка чиқади.

1937 йилнинг мудҳиш воқеалари бошлангандан кейин Боту Москвага олиб келиниб, 1938 йил 9 май куни отиб ташланади.

Ботунинг ҳозир Ўзбекистон Миллий хавфсизлик хизмати архивида сақланаётган «иши» билан танишган киши унинг ҳатто Тошкент ва Масквадаги қамоқхоналарда ётганида ҳам рус ва ўзбек тилларида шеър ва дoston, қисса ва романлар ёзганини кўриб ҳайратга тушади. Агар у тирик қолганида, замондошлари айтганидек, ўзбек адабиёти хазинасидан ўрин олган кўплаб асарлар яратган бўларди.

Афсуски, мустабид тузум нафақат Чўлпон ва Фитрат сингари миллий уйғониш даври адабиёти намояндалари, балки Боту сингари совет даврида шаклланган шоир ва ёзувчиларга ҳам эркин яшаш ва ижод қилиш имконини бермади. Акс ҳолда “Умид учқунлари” (1921) ва “Тўлқин товушлари” (1929) шеъррий тўпламлари билан 20-йиллар ўзбек шеърлятига чақмоқ сингари отилиб кирган ва ёш авлод муҳаббатини қозонган Боту шоир, носир ва таржимон сифатида ўзбек адабиёти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган бўларди.

50-йилларда совет давлати азобгоҳларидан соғ-омон қайтган В.П.Васильева Боту номининг тикланиши, асарларининг нашр қилиниши йўлида жонбозлик кўрсатди. Унинг саъй-ҳаракати билан шоирнинг “Ёз куни” (1983) шеърлар тўплами, кейинчалик эса “Танланган асарлар”и (2003) нашр этилди.

“Замон, — деб ёзган эди у, — яхши ишни ҳам, ёмон ишни ҳам ўзи билан бирга олиб кетади, аммо тарих қолади. Кишилар авлодларга мерос бўлиб қолувчи ишлари ва хатти-ҳаракатлари билан, жўшқин уммонга интилган гарё тўлқинлари сингари, халқ ва инсоният тарихига кириб қоладилар.

Агар инсон ўзи учун яшамай, аксинча, бошқалар учун, келажак авлодларнинг бахт-саодати учун яшаса, миннатдор авлодлар уни асло унутмайдилар”.

Маҳмуд Ҳодиев — Боту ана шундай чин инсонлардан бири эди.

ОЙБЕК (1905–1968)

Ижоди саҳифалари

*И*л тўрт фаслдан иборат. Баҳордан кейин ёз, ёздан кейин куз, ундан кейин эса қиш келади. Инсон умри ҳам табиатнинг ана шу темир қонунига бўйсунган. Агар болалик ва ёшлик йилларини баҳорга менгзасак, ёз унинг шаклланиш, ижодий тўлишиш ва дастлабки тансиқ меваларини бериш палласидир. Кузда инсон зоти ҳам камолот босқичига эришади, ҳам дастлабки талафот аламларини тотади...

Ойбекнинг машаққатли умри ҳам ана шу зайилда кечган. У Чўлпон ва Фитратлар отилган, номларига қора бўёқ суркалган даврда яшагани сабабли ҳаётлик пайтида ҳам, кейин ҳам ўзининг муносиб баҳосини топмади. Тўғри, у ҳаётлик пайтида мафтункор ижодий фаолияти учун турли унвон ва мукофотларга сазовор бўлди. Бу унвон ва мукофотлар бошқа ҳар қандай ижодкор учун турли ҳужумларга қарши қалқон бўлиши мумкин эди. Аммо Ойбекка қарши кураш, уни қатағон этиш истаги юқоридан идора этиб турилгани учун жангарилар бу қалқонни парча-парча қилиб, улуг ўзбек адибини 46 ёшида, ижод булоғи авжи қайнаган чоғида бир умрга тўшакбанд этдилар. Ойбек тили ва қўли қаттиқ шикастланганига қарамай, марҳум устозлари учун ҳам сўнгги нафасига қадар тинмай ижод қилди.

Бундай гигант сиймоларни халқ юз — икки юз йилда яратади. Бироқ: “Табиатдан меҳр-эҳсон кутмаймиз” сўзлари тилдан тушмаган замонларда ҳаётнинг бу азалий қонуни билан ким ҳам ҳисоблашарди. Ойбек сингари улуғлар ортидан тош отишни обрў қозонишнинг осон йўли, деб ҳисоблаган кимсалар адиб вафотидан кейин ҳам у ҳақда турли-туман фикс-фужурларни бичиб тўқидилар...

Аммо Навоий сингари буюк устозлари ҳузурига борган Ойбек бугунги ва келгуси авлодларга бадий ва илмий тафаккур ёғдуларини ҳамон сахийлик билан сочиб турибди.

Европада ҳам, Шарқда ҳам *илмий шеърият* деган тушунча бор.

Ойбекнинг шеърий ижоди шаклланган 20-йилларда ажойиб рус шоири Валерий Брюсов туфайли “илмий шеърият” умуминсоний шеърятнинг муҳим бир тармоғи сифатида адабиёт ихлосмандларининг диққат-этиборларини қозонган. Шу даврда фан ва техникани ривожлантирмай туриб, “янги ҳаёт”ни барпо этиш мумкин эмас, деган фикр кенг тарқалиб, шўролар жамиятида катта акс-садо берган. Бу фикр, бошқа илғор ёшлар қатори, Ойбекнинг ҳам дилига яқин бўлгани сабабли у илм-фанни тарғиб қилувчи қатор шеърлар ёзган. Ойбекнинг бундай шеърлари билан ўзбек адабиётида “илмий шеърият”нинг дастлабки намуналари майдонга келган.

Агар Ойбекнинг 30-йиллар аввалида ёзган “Фикр”, “Фанга юриш” сингари шеърларини ўқисак, 26 яшар шоирнинг ҳали халқ ҳаёти ва онгини диний бидъат ва хурофот ўргимчаклари ўраб турган бир вақтда фикрнинг, фаннинг ижодкор кучини нечоғлик катта ишонч билан тасвирлаганидан ҳайратга тушамиз.

Шоир шу шеърларининг бирида Фикрга мурожаат этиб, бундай ёзган:

Бир колба ичида биқиниб, яна
Йилларча ишлайсен жасурлик билан.
Сирлар ўлкасида олтин машъала
Ёндириб, жаҳонга нурлар сепасан...

Эски ҳақиқатлар харобасидан
Юксалиб, қурасан фан саройини.
Йиқасан баъзида бир ҳамла билан
Минг йиллик даврнинг эътиқодини...

20–30-йилларда янги ўзбек фанига тамал тоши қўйилди. Замонавий фанлар ва уларнинг кейинчалик кенг қанот ёйган тармоқлари вужудга келди. Ойбек ана шу жараёнда оддий шоир эмас, балки кишилик жамиятининг иқтисодий тараққиёт қонунларини пухта ўрганган шоир сифатида шаклланди. У янги тарихий давр тақозоси билан майдонга

келган, шу даврнинг иқтисодий асосларини яхши билган ва ўз билимидан адабий ижодида маҳорат билан фойдаланган шоир ва ёзувчи эди.

2

Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романига қадар ўзбек роман-навислик мактабида кўплаб йирик асарлар яратилган, деб бўлмайди. Шу даврда Абдулла Қодирийнинг икки машҳур асаридан ташқари, Садриддин Айнийнинг “Қуллер”, Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” сингари бармоқ билан санарли романларигина мавжуд бўлган, холос. “Қутлуғ қон” бу асарлардан кескин фарқ қилувчи, ўзбек романнавислик мактабини нафақат янги тарихий роман жанри билан бойитган, балки, биринчи навбатда, Биринчи жаҳон уруши давридаги ўзбек халқи ҳаётини бадиий таҳлил этган, илмий ифода билан айтсак, шу даврдаги ўзбек жамияти анатомиясини шафқатсизлик билан очиб берган асардир.

Биз бу асарни ўқиганимизда Ойбекнинг улкан бадиий маҳорати билан бирга унинг тасвир этилган давр ҳаётини иқтисодчи олим сифатида ҳам чуқур ўргангани ва бадиий таҳлил қилиб берганини яққол кўрамиз.

Шундай романлар борки, уларда тасвир этилган қаҳрамонларни бошқа тарихий даврларга бемалол кўчириш мумкин. Бундан мазкур асарлар заррача ҳам ютқазмайди. “Қутлуғ қон”, шу тоифадаги асарлардан фарқли ўлароқ, XX асрнинг 10-йиллари билан, Ўрта Осиёга кириб келган рус капиталига қарши миллий сармоядорлар авлодининг пайдо бўлиш тарихи билан узвий боғлиқ асардир.

Оддий китобхон учун бу асарда муҳаббат мавзуининг мастона тасвирлари муҳим. У Йўлчи билан Гулнорнинг ишқий муносабатлари катта маҳорат билан тасвирланган сажифаларни зўр ҳаяжон билан ўқийди. Айни пайтда Йўлчининг Мирзакаримбой ва бошқа қаҳрамонлар муҳитида кечган ҳаёти бу китобхонга зерикарли туюлиши мумкин. Аммо ёзувчининг асосий мақсади бош қаҳрамонларнинг бахтсиз севгисини тасвирлаш эмас. Муҳаббат мавзуси Ойбек учун, агар таъбир жоиз бўлса, ўзига хос “гарнир”. У ана шу хуштаъм “гарнир” ёрдамида тарихнинг бурилиш нуқтасида халқнинг бир-бирига зид икки ижтимоий қатламга ажралиб ке-

тишини кўрсатиш, шу аччиқ муаммо “гўшт”ини унга “едириш”дир. Ойбек ХХ аср бошларида кўзга ташланган ана шу муаммони бир оила — Йўлчи оиласи тақдири орқали ёритади.

Йўлчи — Мирзакаримбойнинг жияни. Унинг онаси Хушрўйбиби эса, Мирзакаримбойнинг яқин қариндоши. Аммо янги тарихий-ижтимоий даврнинг тақозоси билан Хўжа-кент қишлоғида истиқомат қилган Хушрўйбибилар оиласи қашшоқлашган бўлса, Мирзакаримбой, аксинча, Тошкенти азимнинг манаман деган бойларидан бирига айланади. Шунинг учун отаси вафоти олдида бир парча ерини ҳам сотиб, ночор аҳволга тушган Йўлчи, онасининг маслаҳати билан, бадавлат тоғаси ҳузурига мадад излаб келади. Бу, ўша пайтда, шарқона қариндош-уруғчилик удумларига кўра, ғурбатли вазиятдан чиқишнинг бирдан-бир йўли эди.

Аммо бойлик жамиятдаги ҳал қилувчи омилга, асосий қадриятга айлана бошлаган бир даврда қариндош-уруғчилик муносабатлари ҳам жамиятнинг шу қонуни асосида ўзгарган, ўзининг азалий кучини йўқота бошлаган эди.

Мана, Йўлчи тоғаси қошида мўлтираб ўтирибди:

“Чол ўтмишни эслади. Йўлчи ўз онасидан юз марталаб эшитган гапларни ҳикоя қила бошлагди, яъни онасидан икки ёш қиз етим қолгани, улардан Хушрўйбиби ўз отаси тарбиясида қолиб, унинг сингиси Ойимбибини Мирзакаримбой ўзи тарбия қилиб, нақ эрга бериш олдида вафот этгани, Хушрўйбибининг толеи пастлик қилиб, ота ўлгандан сўнг амакилари қишлоққа, Шералига эрга берганликлари ва ҳоказони сўзлагди. Сўнг чол сукутга ботди, кичкина, лекин ҳали тетик кўзларини мудроқ босган одам каби, секингина юмди. У ҳозиргина ёдига олган қишлоқи Хушрўйбибини ҳам, унинг камтарин, меҳнаткаш марҳум эрини ҳам, кутилмаган вақтда йўқлаб келган бу арслондай қишлоқи жиянчани ҳам унутган, унинг фикрини ёлғиз ўз ишлари ишғол этган эди. У банклар орқали ўз рақибларига қарши олиб бормоқчи бўлган сирли ишларни, ўз қарздорларига қандай муомала ва муносабатда бўлишни ўйлар эди...”

Биз мана шу тасвирнинг ўзиданоқ Йўлчи билан Мирзакаримбой бир оиланинг эмас, балки бошқа-бошқа оламнинг фарзандлари эканлигини, уларнинг ўзаро яқинлашиши маҳол эканини сезамиз.

Мирзакаримбой шу дақиқада ўз “дарди”, ўз хаёли билан банд экан, Йўлчи тоғасининг чеҳрасини, у яшаётган манзилни, ичкари ҳовлидан чувиллашиб чиққан болаларни кузатади. Тўғрироғи, адиб “пайтдан фойдаланиб”, бизни Мирзакаримбой ва унинг ҳовли-жойи билан таништиради. Яна ҳам тўғрироғи, биз Мирзакаримбойни ҳам, унинг ҳовли-жойи-ю ичкаридан чувиллашиб чиққан болаларни ҳам Йўлчининг нигоҳи орқали кўрамыз. Ойбек бу ва бундан кейинги кўпгина ўринларда бизни воқеалар ва кишиларга Йўлчи назари билан қарашга мажбур этади.

Ночор бўлса-да, ҳар қалай жияни эмасми, Мирзакаримбой Йўлчининг олдига нонни ушатиб, патнисни суриб қўяры экан, бундай дейди:

“– Ол, жиян, йўл юриб келгансан. Бир парча ерларинг борлигини эшитар эдим, қўлларинггами?”

“Мирзакаримбой, — адибнинг изоҳ беришича, — ерга ўч одам эди. Ерли-сувли одамлар қандай бўлмасин бир сабабдан қийналиб қолсалар, дарров уларнинг пинжига тиқилар ё ўртага киши қўйиб, ерни тезроқ ўз қўлига ўтказишга тиришар эди”. Шунинг учун у жиянининг бир парча ерни ҳам асрай билмаганини эшитиб, ўзининг машҳур сўзларини айтади:

“– Чакки бўлибди, жиян. Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сотмайди. Мана бу гапнинг маъзину чақ... Ер сотганларнинг кўпини кўрдик, ахири гадоё бўлади. Тўғри, ерни пулга сотдилар, нақд пулни жарақ-жарақ санаб оладилар. Пул — ҳамма нарсанинг отаси. Пул — белга қувват, бошга тож. Пулдор одам — қанотли одам, бу қанот билан мағрибдан машриққача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан... Пулдор одам Маскавгача, Варшавгача боради. Пулсиз одам ўз жойидан бир қадам селжисин-чи! Бе!.. Пул шундай азиз нарса, жиян...”

Мирзакаримбойнинг бу сўзлари хусусий мулкни, бойликни рад этган, асосий шиорларидан бири “Йўқолсин бойлар!” сўзлари бўлган совет даврида инсоний қиёфасини йўқотган, пулга ҳирс қўйган, очкўз кишининг сўзлари сифатида талқин этилиб келди. Совет давлати билан бирга унинг иқтисодий-ижтимоий фалсафаси ҳам тарих ғалвиридан тушиб қолган ҳозирги даврда эса пулга, мол-мулкка, бойликка муносабат тубдан ўзгарди. Ана шу ўзгаришлар даври Мирзакарим-

бойларни жамият тараққиётига таъсир ўтказа биладиган куч сифатида тарих саҳнасига олиб чиқди.

Тўғри, бугунги мулкдорлар пулни шу қадар фетишлаштириб, унга ошкора ҳамду сано ўқимасалар керак. Аммо бу ҳол Мирзакаримбой руҳиятининг бугунги мулкдорлар руҳиятидан кескин фарқланишини мутлақо англамайди. У, айниқса, қуйидаги сўзлари билан бугунги мулкдорларга устоз бўлиши мумкин:

“Лекин пулни жуда мақтаб юбордим, шошма, ерга ҳам хосият кўп. Ер туғади. Ерга чўпни тиқиб қўйсанг, кўкариб, қулоч сиғмас гарахт пайдо бўлади. Пул-чи? Пул ҳам туғади. Жуда кўп туғади, тез туғади. Айниқса, бу замонда пул сертухум бўлиб кетган. Аммо, пулни тутуш қийин; еб, ичиб қўйиш жуда осон. Пул асов қушга ўхшайди, сал бўш тутдунгми, қўлингдан учади-кетади. Ер ҳам туғади, ҳам пулга кишан солади. Ер олган кўкаради, ер сотган қурийди. Мана бу гапнинг мағзини чақ, жиян!”

Ойбек Мирзакаримбойнинг бу сўзлари билан ҳар қандай жамият, бинобарин, шу жамиятда яшаётган кишилар тараққиётининг иқтисодий асосларини нафақат адиб, балки, энг аввало, иқтисодчи мутахассис сифатида ҳам очиб ташламоқда.

Пул эмас, балки ернинг бирдан-бир қадрият эканини халққа биринчи бўлиб жадид ёзувчи ва публицистлари тушунтирмоқчи бўлганлар. XX асрнинг 10-йилларида Туркистоннинг чекка вилоятларига темир йўл келиши муносабати билан ернинг нарх-навоси бир оз кўтарилган. Шунда содда халқ кўзига ортиқча кўринган ерини дуч келган кишига сота бошлаган. Убайдулла Хўжаев ва Чўлпон сингари жадидлар охир-оқибатда халқни қашшоқланишга олиб борувчи бу ҳолатдан ташвишга тушиб, келажақда нарх-навоси ўн карра, йигирма карра ошиши аниқ бўлган ерни сотиш нафақат фарзандлар, балки невара-чевараларнинг ҳам туз-насибаларини қирқиш билан баравар, дея бонг урганлар, ўшанда. Негаки, ота-боболардан мерос бўлиб келаётган ерда авлодларнинг ҳам насибаси бор.

Ойбек халқ манфаати йўлида жон куйдирган буюк устозларининг бу саъй-ҳаракатларини яхши билган.

Ер, Ойбек назарида, ватаннинг бир парчаси. Ери бор инсоннинг ризқ-насибаси муҳайё. Ер — туганмас хазина.

Кези келганда шуни айтиш жоизки, Ойбек 1942 йил баҳорида, урушнинг айна долзарб кунларида Шимолий Тошкент канали қурилишига ижодкор сифатида сафарбар этилган эди. Ер тўғрисида шундай фикр билан тўйинган адиб канал қурилишини олқишловчи шеърни эмас, балки ўзининг ерга бўлган меҳрини ифодаловчи бундай сатрларни ёзган:

Кўксимдаги севинч шунча зўр,
Думалаймен далада танҳо.
Гоҳ тентираб кетамен узоқ,
Ерни қучиб ўпамен гоҳо.

Қир, тепалар, адирлар чаман,
Кўклам ёйган ҳар ерда гилам.
Олтинланган хушёқар ҳаво,
Шўх, маст шамол тинмайди бир дам.

Турналарнинг қоп-қора ипи
Жилпоқланиб кўқда сўнар жим.
От кишнаши ҳусн далага,
Гувиллайди сойда сув лим-лим...

Она-ер бағрида, турналарнинг “қоп-қора ипи”ни кузатиб ётган шоир шундай тўлқинли бир ҳолатда эдики, у ҳатто бир кун келиб ана шу замин бағрига сингиши мумкинлигини, қутилмаганда, ҳаётининг бахтли дақиқасидек некбин бўёқлар билан тасвирлайди. Шеър бундай сатрлар билан ниҳояланади:

Танҳо кезиб, мирқиб думалаб,
Соғинч билан ерни ўпамен.
Деймен: кўп соз, меҳри она,
Қучоғинга бир кун қайтамен...

Ойбек учун ер *Ватан* тушунчасидан асло ажралмайди-ган ана шундай муқаддас қадриятдир.

Адиб Ўзбекистон Миллий академик драма театри биносининг шуңдоққина орқасида жойлашган Говкуш маҳалласидаги торгина бир ҳовлида дунёга келгани, сўнг Тошкент ва Ленинграддаги ўқув юртлари ётоқхоналарида яшагани учун бир парча ери бўлишини дил-дилидан орзу қилган эди. 1934 йили “Бахтигул ва Соғиндиқ” тўплами нашр этилиб, қўли

ҳийла пул кўргач, Оқота мавзеидан боғ сотиб олган. Ва шу боғда шийпон қуриб, шийпон атрофига райҳон-у жамбиллар экиб, гуллаб-яшнаган жажжигина ватанида яшай бошлаган. Бу, адиб ҳаётининг энг бахтиёр кунлари эди. Афсуски, саодат дарахтининг гуллари узоқ вақт яшамайди... Орадан икки-уч йил ўтмасдан, Юнусобод мавзеидаги жамоа хўжалиги кенгайиб, Ойбек боғини ҳам “ютиб” юборди...

Йўлчи оиласининг бир парча ердан жудо бўлишининг эса бутунлай ўзгача сабаблари бор.

Гарданида қарзи бўлган отанинг касали оғирлашганидан кейин у: *“Кўзим очиқ экан, қарздан қутулиб олай, гўримда тинч ётай, Йўлчи рўзғорга қарийдим, қарзимни узадими”*, дейди хотини Хушрўйбибига. Хуллас, ер сотилиб кетади...

Мирзакаримбой бу воқеани эшитиб, дейди: *“Бу энди бошқа гап. Қарз ёмон нарса, жиян. Қарздан қутулиш учун ер тугул, киши ўзини қул қилиб сотиши керак. Одамнинг ҳайвони киши молига кўз олайтиради... Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат қилма. Тийин ҳам пул, юз сўм ҳам пул. Сен ҳар нарсани оллоган сўра, у берса — хўп; бермаса — хафа бўлма, тақдирга шукур қил, номусли камбағал бўл...”*

Мирзакаримбойнинг бу сўзлари — кўпни кўрган номусли бойнинг эмас, балки “эвини топиб” бойлик орттирган кишининг сўзлари. Яъни, бир томонлама фалсафа.

Мирзакаримбойнинг лақаби ёшлигида бежиз Карим читтак бўлмаган. Камтарин маҳалла боққолининг бу фарзанди Тошкентнинг бадавлат кишиларидан, сармоядорларидан бири даражасига эришгунига қадар мураккаб йўлни босиб ўтган. Эҳтимол, у Ракат мавзеидаги отасидан қолган уч таноб жойни эмас, балки хотинининг “уйни безашдан бошқа нарсага ярамайдиган асбоблар”ини сотиб, “ишини тўғриламагани”да Йўлчи сингари “номусли камбағал” бўлиб яшашда давом этган бўлармиди...

Шу ерда бир савол туғилади: Йўлчи сингари ор-номусли йигитларнинг бу дунёда бой-бадавлат кишилар бўлиб яшаши ёки Мирзакаримбой сингари кишиларнинг ор-номусли, халол сармоядорлар бўлиб қолиши мумкинми?..

“Қутлуғ қон” романида тасвир этилган тарихий даврда, Ойбекнинг талқин этишига кўра, Мирзакаримбойларнинг халол йўллар билан бойлик орттиришлари мумкин бўлма-

ганидек, Йўлчиларнинг ҳам эмин-эркин яшашлари, қилган меҳнатларининг роҳатини кўришлари маҳол. Тарихий-ижтимоий шароит, муҳит уларнинг тақдирларини олдиндан ҳал этиб қўйган. Тоғаси Мирзакаримбойнинг хонадонига ҳалол меҳнати эвазига рўшнолик кўрмаган, ҳатто севгани, ўзи сингари “номусли камбағал” Гулнорга етолмаган Йўлчининг бу дунёга сиғмаслиги ва 1916 йил ғалаёнлари пайтида ҳалок бўлиши олдиндан программалаштирилган. Ўз жиянини қулдек ишлатганига қарамай, уни одам ўрнида кўрмаган, кўп йиллик хизмат ҳақини бермаган, ҳатто хотини бўла туриб, унинг севгани Гулнорни тортиб олган Мирзакаримбойга бало ҳам урмайди. Бу ҳам олдиндан программалаштирилган.

Шундай экан, инсоннинг ўзи ким? Унинг жамиятдаги ўрни қандай? У тақдири азалнинг қулими? Кимларнингдир фақат азоб-уқубатда, бошқаларнинг эса роҳат ва фароғатда яшашлари инсоният тарихининг ўзгармас қонуними? Эрк ва ҳуррият, роҳат ва фароғат, бахт ва саодат сингари туншунчалар орқасида ётган илоҳий неъматлар фақат бир сиқим кишилар учунгина яратилганми?.. Агар шундай бўлса, *ағолат* деганимиз нима, у шунчаки ширин сўзми?..

3

Йўлчининг бундай саволларга жавоб топиши ҳам, бу саволлар замирида ётган зиддиятларни ҳатто кураши ва ўлими билан бартараф этиши ҳам асло мумкин эмас. Умуман, халқ қўзғолонлари ва инқилобларининг на раҳбарлари, на минглаб иштирокчилари тарихий жараённи ўзгартира олмайдилар. Жамият тараққиёти ўз маромида, турли суръат билан давом этаверади.

Ойбек иккинчи романида ўзбек халқи тарихининг янада олис даврига — ХУ асрга мурожаат этди. Ва Навоийдек ҳам улуғ шоир ва мутафаккир, ҳам давлат арбобини ўз романига бош қаҳрамон этиб танлади.

Биз бундан беш юз йил илгари бўлиб ўтган тарихий воқеаларни ва бу воқеаларнинг қандай натижа билан тугаганини, ҳар қалай, яхши биламиз. Шунинг учун ҳам юқорида берилган саволларга бу асарда жавоб топамиз, дейиш соддаликдан ўзга нарса эмас. Аммо бу асарда буюк инсонпарвар шоир ва давлат арбобининг ўзи яшаган даврда, ўзи яшаган салтанатда

адолат ўрнатмоқчи бўлгани, ғарибу ғураболарнинг ҳақ-ҳуқуқларини тиклаш учун, инсон деган номнинг шарафли бўлиши учун жон куйдирганини аён кўрамыз.

Навоий ижодининг марказий нуқталаридан бири адолатли подшо ва адолатли давлат масаласининг талқин этилишидир. Ойбек ҳам ўз асарида Навоий учун гоят муҳим бўлган ана шу масала тасвирига катта эътибор берган.

Адиб Навоийнинг дўсти Хўжа Афзал ҳузурига ташриф буюриб, унинг шахсий ишлари ҳақида сўраганидан кейин, аввалги суҳбатларда бўлганидек, баҳс давлат ва халққа доир умумий масалаларга кўчади.

Адиб ёзади:

“...Навоий адолатли давлатнинг асосий сифатлари нималардан иборат бўлиши кераклиги, подшоҳнинг халққа ва халқнинг подшоҳга муносабати, вазирлардан ва беклардан тортиб, то энг кичик амалдоргача ҳар бир иш учун қонун олдида масъул бўлиши, халқнинг тирикчилигини яхшиламоқ учун лозим бўлган чоралар ва ҳоказо тўғрисида гапирди. Бутун бу масалалар устида Хўжа Афзал шоирнинг фикрини қувватлади ҳам бу яхши ниятларни ҳаётда кўрмоқни орзу қилди.

— Хуросонда бир давр яратмоқ лозимки, — деди Навоий шавқланиб, — ўзга халқлар ибрат ола билсинлар... Токайгача инсонлар ваҳшат саҳросида қолурлар! Инсон барча махлуқотнинг тожидир. У шарафли, соф, гўзал яшамоғи керак. Давлат арбоблари ақл ва адолатни шиор қилсалар, халқни парвариш этсалар, ҳаётнинг зангини олтинга айлантирмоқ мумкин”.

“Инсон барча махлуқотнинг тожидир. У шарафли, соф, гўзал яшамоғи керак”. Бу сўзлар нафақат Навоийнинг, балки Ойбекнинг ҳам инсон ҳақидаги концепциясининг ўзагини ташкил этади. Аммо Ойбек бу олтин сўзларни ёзар экан, фикрини давом эттириб: “Давлат арбоблари ақл ва адолатни шиор қилсалар...” деган шартни ҳам айтишни унутмайди. Унинг қатъий ишончига кўра, давлат арбоблари ақл ва адолат билан иш кўрганларидагина инсон шарафли, соф ва гўзал яшаши мумкин. “Қутлуғ қон” романида қўйилган саволларга Навоий даврини, Темурийлар даври тарихини яхши ўрганган Ойбек шундай сўзлар билан жавоб беришга уринади.

Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган даврда ҳам (“Навоий” романида тасвирланганидек!), Мусулмонқул ҳукмдорлик қилган замонда ҳам (“Ўтган кунлар” романида тасвирланганидек!) халқ аҳволини эътиборга олмай, турли-туман солиқларнинг солиниши халқнинг бусиз ҳам офир турмушини мушқуллаштириб, унда норозилик кайфиятини уйротган. Натижада халқ билан давлат ўртасида зиддият пайдо бўлган. Куч давлат қўлида бўлгани учун подшоҳ ғалаён кўтарган халқни беаёв жазолаган.

Ойбек “Навоий” романида ана шундай ҳоллардан бири-ни тасвирга тортади.

Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасида бундай “суҳбат” бўлиб ўтади:

“Навоий ўзига хос улуғворлик, назокат ва мулойимлик билан геди:

– Подшоҳ ҳазратлари, мулки Хуросоннинг тақдири ва ҳаёти сизнинг қўлингиздадир. Сизнинг муборак хотирангиз бу алам-ангиз ҳодиса хусусида не фикр баён қилур?

– Бу тожу давлатни қилич билан олибмиз, – бир нафас сукутдан сўнг кескин гапирди Ҳусайн Бойқаро, – уни яна айни қилич билан пойдор қилмоққа ҳаракат қилғумиздир.

Бу сўзлар шоирни чўчитмади. Дунёнинг ярми устида қилич ўйнатган жаҳонгирнинг бу авлоди қилич тутишни яхши билса, қилич билан фахрланишни севса ҳам, лекин қиличдан кўра майга, жанг майдонларидан кўра чаман боғларда тузилган шўх базмларга кўпроқ мойил эди. Шоир ақлли кенгаш билан уни тўғри йўлга солиб юбориш мумкинлигига ишонарди ҳам. Лекин арзимаган бир баҳона гоҳо унинг ғазабига, оловни бирдан гуриллатган шамолдай таъсир қилар эди. Навоий вазминлик билан мурожаат этди:

– Ҳоқон, яралик кўнгулларнинг шифоси учун сиз ҳақими ҳозиқ бўлишингиз керак. Каминанинг фикрича, бу ерда қиличнинг асло ҳожати йўқдир!

Ҳусайн Бойқаро хаёл сургандай, чодир шипига қараб қолди. Ҳамсуҳбатлар елкаларидан бир нима босгандай, паст чўкиб ўтирдилар”.

Шу пайт суҳбатга вазир Мажидиддин аралашиб, султонни “жоҳил оломон”ни тиф ёрдами билан тарбия қилишга чақирмоқчи бўлади.

Ойбек давом этиб, ёзади:

“Навоий титраб, кинояли кулди:

– Масала адолат ва ҳақиқат масаласидир, – жавоб берди Навоий ўзини тутушга туришиб, – ҳақиқат оломон та- рафидадир. Ҳақ сўзни айтган оғизларни тош билан қонат- моқ эмас, ҳақиқат тамалини қулатмоққа кўтарилган қўллар- ни кесмоқ зарур. Закоат йиғмоқ давлат ишидир, лекин бир неча багнафс, чиркин махлуқлар учун бойлик манбаи эмас! Бундан сўнг бутун Хуросонда жамики фуқаро тирикчилиги- ни назарда тутиб, закотни ислоҳ этмоқ керак. Бу игорани ширага ўч чиркин пашшалардан тозаламоқ зарур! Такрор айтаманки, элнинг қаҳри, ғазаби асосидир. Унинг овозига қулоқ солмоқ, шикоятларини сабр-тоқат билан тингламоқ вазифамиздир...”

Навоийнинг бу сўзларидан кейин Мажидиддиннинг ранги қув оқариб кетади. Суҳбатдошлар зимдан бир-бирларига қарайдилар, султон нима дер экан, деб. Ҳусайн Бойқаро давлат одамларига қўл кўтарган халойиқни жазога тортиш- ни мақбул, деб топади. Унинг мантиқдан холи бўлмаган фик- рига кўра, бугун айбдорларга нисбатан қўлланган жазо ис- тиқболда рўй бериши мумкин бўлган ғалаёнларнинг олдини олади, халойиқ учун эса сабоқ бўлади.

Мантиқ, ханжар тиғи янглиғ, икки томонлама бўлмай- ди. Ҳусайн Бойқаронинг сўзлари мантиқдан холи бўлмага- нига қарамай, мантиқ адолатсизликка қарши бош кўтар- ган халқнинг томонида эди. Буни яққол кўриб ва сезиб турган Навоийнинг ҳатто подшоҳ қаршисида ҳам оғзига талқон солиб ўтириши ёки ўзини панага олиши асло мум- кин эмас.

Ойбек ёзади:

“Навоий яширин, ичдан хўрсинди. Подшоҳнинг бемаъни ўжарлигини синдириш учун жасур оҳанг билан геду:

– Шоҳо, халқнинг молини, жонини бўрилар ихтиёрига топ- ширилса, улар бу қонхўр махлуқлар гасгидан фиғон кўтар- са, уларга қулоқ солмаслик ағл-инсофдан эмас. Таҳдид ва сиёсат эмас, меҳрибонлик даркор. Халқ билан бўлгуси муо- малада қиличга эмас, ағл кучига суянмоқ, халқни жабр-зулм- дан қутқармоқ лозим. Зеро, халқ шундай бир дарёйи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур, у шундай бир ўтки, унинг бир учқуни туташ- са, на хашакни қўяр, на фалакни... Бас, яхшилик қилмоқ ке-

рак: элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам беҳатар бўлур”.

Навоий тили билан айтилган бу сўзлар фақат Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган давргагина тааллуқли эмас. Навоийнинг адолат мезонлари ҳақидаги Ойбекнинг бу ҳикматли сўзлари барча тарихий даврлар ва барча давлат тузумлари учун ҳам муътабардир. Ойбек Навоий гуманизмининг моҳиятини белгиловчи бу сўзларга шундай катта урғу қаратганки, улар, худди олтин куқунлари сингари, бутун асарга сочилиб, барча воқеалар давомида бизнинг хотирамизда товланиб, бизнинг эътиборимизни ўзига жалб этиб, бизнинг қалбимизда ҳаётбахш туйғуларни уйғотади ва нурли келажакка умид иқлимини мавжлантириб юборади.

Шубҳасиз, жамиятда адолат қонунининг қарор топиши фақат давлатга раҳбарлик қилаётган кишигагина боғлиқ эмас. Арофат тоғида шайтонни кўпчилик бўлиб, тош отиб қувганларидек, жамиятдаги ноҳақликка қарши ҳам кўпчилик бўлиб курашиш зарур. Негаки, ноҳақлик чекинган жойни адолат обод этиб, шу ерда ўзининг осмонўпар мовий қасрини барпо этиб боради.

Отаси Ҳусайн Бойқаро билан ораси бузилган Бадиуззамон ноҳақликдан шикоят қилганида, Навоий эл-юрт олдида, тарих олдида шахсий гиналарнинг ҳеч бир қиммати йўқлигини исбот этишга уриниб, бундай дейди:

“– Инсон учун тож киймоқ шарт эмас, балки номус ҳам виждон соҳиби бўлмоқ, жамият олдида ўз масъулиятини сезмоқ шарт!”

Агар “Қутлуғ қон”да қўйилган саволга бирор тайинли жавоб бериш мумкин бўлса, Ойбек, эҳтимол, шу сўзлар билан жавоб берган бўлармиди.

4

1968 йил 1 июль куни Муса Тошмуҳаммад ўғли Ойбек пайғамбар ёшида вафот этди.

63 ёш — инсон умрининг ақл ва заковатга тўлган, ижод булоғи қайнаб-тошган, дунё сирларининг тагига етган гўзал бир палласи. 63 ёшни қишнинг биринчи куни, деб аташ ўринсиз. Шунинг учун ҳам биз Ойбекни халққа, Ватанга, адаби-

ётга бахшида этилган умрининг авжи куз фаслида ёруф дунёни тарк этди, деб айтишимиз мумкин.

Ҳозиргина айтганимдек, инсон шу ёшида нафақат ўзини, балки дунё сирларини ҳам кашф этган бўлади, ўзини қийнаган кўплаб саволларга жавоб топган бўлади. Лекин Ойбекнинг олтимиш ёшга кириши муносабати билан босиб ўтилган ва ортда қолган доvonларга назар ташлаб ёзган рубоийларининг биридан маълум бўлишича, у тагига етмаган муаммолар ҳам оз бўлмаган. Хусусан, “Қутлуғ қон”, “Навоий” сингари романларида ўзини ҳам, қаҳрамонларини ҳам ҳаяжонлантирган масала ҳақида Ойбек бундай ёзган:

Сирли йўллар босиб, кезамен осмон,
Ўйлаймен, ўйлаймен, сира билмаймен...
Осмонга сепилган олтиндан сомон,
Ҳақиқат нимадир, ўйлаймен ҳамон...

Айтишларича, Афлотун умрининг охирида: “Мен фақат бир нарсани — кўп нарсаларни билмаслигимни биламан”, деган экан. Балки Ойбекнинг ҳам бу сўзларини шундай тушунишимиз керақдир. Негаки, унинг ўлмас асарларини ўқиганимизда кўпгина мураккаб фалсафий саволларга жавоб топгандек бўламиз. Ойбек гулшанида мавжуд бўлган асарларни ўқиб, инсон ва дунё тўғрисидаги билимимиз кенгайгандек, руҳимиз енгиллашгандек, фикр ва туйғуларимиз эса қанот боғлагандек бўлади.

Ёзувчи, қаҳрамон ва китобхон

*А*дабий қаҳрамон — ёзувчи қалбининг кўзгуси. Китобхон қайси бир асарни ўқимасин, унда тасвирланган қаҳрамон образида ёзувчи қалбининг зарраларини кўради. Агар қаҳрамон олижаноб ва меҳридарё инсон бўлса, демак, ёзувчи ҳам шундай эзгу фазилатлар соҳиби. Борди-ю қаҳрамон шўх ва қув бўлса, шундай инсоний хислатлар асар муаллифига ҳам бегона эмас.

Ойбек асарларидаги қайси қаҳрамонни кўз олдингизга келтирманг, уларнинг маънавий гўзал, олижаноб, танти, миллий ва умумбашарий қадриятларга ҳурмат туйғуси билан йўғрилган инсонлар эканига амин бўласиз. “Қутлуғ қон” романидаги Йўлчи ҳам, “Навоий”даги бош қаҳрамон ҳам,

“Қуёш қораймас”даги Бектемир ҳам, “Олтин водийдан шабадалар”даги Ўктам ҳам китобхонни ажойиб инсоний фазилатлари билан мафтун этадилар. Агар: “Ана шу барча қахрамонларнинг муштарак фазилатлари нимада?” деб сўралса, ҳар бир китобхон, сўзсиз: “Одамийлик ва инсонпарварлик”, деб жавоб бериши мумкин.

“Навоий” романида, эҳтимол, кимнингдир хотирасидан ўчган, аммо адибнинг бу буюк асарини тилга олишим билан ҳар сафар каминанинг ёдига келадиган ва ҳайратга соладиган бир лавҳа бор.

...Хусайн Бойқаро баҳорги сайилдан сўнг пойтахтга отланар экан, навкарлар Навоийнинг қошига келиб, ундан чодирни йиғиштиришга рухсат беришни сўрашади.

— *Кўчиш дарагини эшитгандан буён бир мушкулотни ҳал қилишдан ожизмен, — дейди Навоий ўйланиб.*

— *Қандай мушкулот? — навкар ҳайрон бўлиб, кўзларини шоирга тикади.*

— *Ана! — кулимсираб дейди Навоий чодирнинг бир бурчагини кўрсатиб.*

Чодирнинг бир бурчагига эса одам бўйи баландликда, бир парча хас-хус устида кўзларини мўлтиллашиб мусича ётар эди. Навкарлар ҳеч нарса тушунмасдан бир-бирларига қарайдилар.

— *Чодир йиғиштирилса, у бечорага озор етур. Бундан кўрқамен, — дейди Навоий.*

Навкарлар кулишади.

Уларнинг бири дадиллик билан шоирга эътироз билдиради:

— *Тақсир, қанотли-қуйруқли махлуқ, учади-кетади.*

— *Тухумларига ҳам қанот боғлаб учира олурсизми? — қаттиқроқ гапиреди Навоий ва мулозими Хўжа Ҳасанни чақиртириб, унга уқтиради:*

— *Чодирни йиғиштирмаймиз. Мусича бола очиб, учирма қилиб, бу инни тарк этгунча сен шу ерда қол. Чодирга ҳам, қушга ҳам қоровулик эт. Кейин чодирни йиғиштириб, Ҳиротга қайтурсен. Бу хизматинг учун сенга яхши ҳақ тўлурамен...”*

Ойбек Навоийга хос бўлган меҳр-шафқатни, инсонпарварликни ана шу кичик бир лавҳа орқали ёрқин кўрсатишга эришган.

Тўғри, мусича янглиф беозор жонворлар у ёқда турсин, ҳатто одамзоднинг қони тинимсиз оқаётган ҳозирги замонда Навоийнинг бир паррандага бўлган шафқатли муносабати кимгадир эриш туюлиши мумкин. Лекин сирасини айтсак, инсонпарварлик паррандаларга, ҳайвонларга меҳр-мурувватдан бошланади. Мусичага шафқатли муносабат эса, Ойбек талқинида, инсонпарварликнинг оддий, аммо ёрқин бир кўринишидир.

Ойбек “Навоий” романида фақат бош қаҳрамоннинг эзгу хислатлари ва эзгулик ҳақидаги қарашларини ифодалабгина қолмай, умуман, инсонни “барча махлуқотлар тожи” сифатида талқин этиб, унинг “шарафли, соф, гўзал яшамоғи керак”лигини айтган ва бу фикр асарнинг марказий ғоясига келиб туташган.

“Навоий” романини ўқиб, қаттиқ мутаассир бўлган арман китобхони адибга миннатдорчилик изҳор этиб ёзган хатида: *“Агар Сиз Навоий сингари улуғ ва меҳригарё инсон бўлмаганингизда, унинг образини бу қадар ҳаяжонли ва ишонарли қилиб ёза олмаган бўлардингиз”*, деб жуда тўғри айтган.

Агар биз Ойбекнинг машаққатли ҳаётига назар ташлайдиган ва замондошларнинг адиб ҳақидаги хотираларини ўқийдиган бўлсак, унинг ниҳоятда олижаноб ва ҳатто авлиёсифат инсон бўлганлигини кўрамыз.

“Ойбек, — деб хотирлаган эди шоир Шухрат, — жуда саховатли ва раҳмдил одам эди. Унинг саховати ва меҳрибонлиги ҳақида ҳатто ҳикоя ва латифалар ҳам тўқилган. Эмиш Ойбек уруш йилларида бозорга тушса, бир хотин гилам сотиб турган экан. Нега сотаётганини сўрабди. Хотин: “Эрим фронтга ўлган, тирикчилик...”, дебди. Ойбек астойдил гилам олиш ниятида бўлмаса ҳам, хотинни гилами билан бошлаб уйига олиб келади ва унинг айтган нарҳини беради. Кимдир “жуда қиммат-ку”, деса, Ойбек дарров унинг сўзини бўлади:

— Унақа деманг, эри фронтга ўлган экан!”

Таниқли адабиётшунос олим ва педагог Фулом Каримов ҳам Ойбек ҳаётининг уруш йиллари билан боғлиқ бир саҳифасини хотирлаб, бундай воқеани ҳикоя қилган:

Ўша йилларда Фанлар академиясининг ижтимоий фанлар бўлими ҳамда Тил ва адабиёт институтига раҳбарлик

қилган адиб бир куни Фулом Каримовга: “Юр, Юсуф Султоновнинг уйидан хабар олиб келамиз”, дебди. Юсуф Султонов Ҳамза ижоди билан шуғулланган олимлардан бўлиб, уруш йилларида ҳарбий хизматга чақирилган, ўша йилларда жорий этилган инсонпарварлик қондасига кўра, ҳар бир ташкилот раҳбари урушга кетган ходимларининг бола-чақаларидан хабар олиб турар экан. Ойбек билан Фулом Каримов ҳамзашунос олимнинг отасидан қолган ҳовлисига йўл олишади. Улар бориб, эшикни қоқишганда ҳам, ичкарига кириб, теварак-атрофга назар ташлашганда ҳам ҳеч зор кўринмайди. Фулом Каримов Ойбекни ҳовлида қолдириб, айвонга кирганида қулоғига заиф ингроқ овози эшитилгандек бўлади. У ичкарига кирса, хонанинг ўртасига ёзилган эски шолча устида Юсуф Султоновнинг хотини Инобатхон уч яшар ўғли Фарҳод билан оғир касал ҳолда ётган экан. Буни кўрган Фулом ака дарҳол Ойбекни бошлаб келади. Маълум бўлишича, қариндош-уруғлар бу икки хастанинг ҳолидан хабардор бўлсалар ҳам, даврнинг қийинчилик ва ташвишлари орқасида уларга узоқ вақт қараш имконига эга бўлмаганлар ва уларнинг хасталиги кундан-кунга оғирлашган.

Ойбек аҳволни диққат билан кўздан кечириб, ҳамма гапни эътибор билан тинглайди, Фарҳоднинг бошини силаб: “Бўш келма, хафа бўлма, болакай, туриб кетасан. Ҳали қараб тур, полвон йигит бўлиб улғаясан”, деб унга далда беради ва охирида Инобатхонга мурожаат қилиб, катта-кичик билан маслаҳатлашиб, ўйлашиб, албатта, бирор чора топажagini, ёрдам беражagini айтиб, хотиржам қилади. Уйдан чиқар экан, Ойбек Инобатхондан Юсуф Султонов хизмат қилиб турган ҳарбий қисмнинг адресини сўрайди.

Ойбек ўша куннинг эртасигаёқ институт аёлларини чақириб, уларга Юсуф Султонов оиласидан галма-гал хабар олиб туришни топширади ва олим хизмат қилаётган ҳарбий қисмга телеграмма юбориб, унинг келиши ва оиласини оёққа турғизишига ёрдам беради. Шундай қилиб, ҳалокат ёқасига бориб қолган оила Ойбекнинг саъй-ҳаракати ва ёрдами орқасида омон қолади.

Афсуски, адибнинг меҳр-муҳаббатидан баҳраманд бўлган кишилар ўз вақтида бирор хотира ёзиб қолдирмаганлар. Аммо замондошлар унинг кўплаб қариндош-уруғлари, кўни-кўшни-

лари ва ёзувчиларга ёрдам бергани, мушкул кунларида улар дардига малҳам бўлганлиги тўғрисида кўп гапирганлар.

Истеъдодли болалар шоири Қудрат Ҳикмат — Ойбекнинг назар-эътибори туфайли адабиёт оламига кириб келган қаламкашлардан бири эди. Ойбек Олой бозорида паттачилик билан кун кечирган бу туғма шоирни Ёзувчилар уюшмасига қабул қилиб, дастлабки китобларининг нашр этилишига ёрдам берган. Бу билан кифояланиб қолмай, шоир Шухратнинг гувоҳлик беришича, ҳатто унинг уй-жой қуришида ҳам моддий ёрдам кўрсатган.

Яна бир хотира:

“1948 йилда, — деб ёзган эди Шухрат адиб ҳақидаги хотирасида, — менинг отам вафот этди. Таъзияга бориб келган Ойбек эртасига кабинетига чақириб қолди. Мен бу маҳалда “Шарқ юлдузи” журналида ишлар эдим. Ойбек яна бир марта чуқур таъзия билдириб, ака-укаларим бор-йўқлигини суриштирди. Ёлғиз ўғил эканимни билгач, аҳволимни сўради-да, таъкидлади:

— Албатта, отангизга жонингиз ачийди. Лекин бидъат аҳдининг сўзига кириб, ўзингизни қийнаб қўйманг. Уларнинг урф-одат деганининг ҳаммаси бидъат, бизнинг миллий урф-одатимизга алоқаси йўқ. Ота-она учун энг аъло нарса уларни ёддан чиқармаслик, эслаб туриш ва яхши ишларини давом эттириш, — деди”.

Ойбек ҳақидаги хотираларда ана шундай бағри кенг, ҳаммага яхшилик қилиш истаги билан яшаган олижаноб ва улуғ инсон образи қад кўтаради ва шундай Инсоннинг ажойиб фазилатлари адиб қаҳрамонларини ичдан нурлантириб туради.

Адиб олтмиш ёшга тўлиши муносабати билан ёзган ва тантанали йиғилишда шоир Ҳамид Фулом томонидан ўқиб берилган хатида бундай деган эди:

“Халққа хизмат қилиш — катта бахт. Мен қирқ йилдан буён адабиёт майдонига қалам тебратиб келяпман. Шу қирқ йил давомига мен ижодимни халқ тақдири билан боғлашга ҳаракат қилдим, халққа фойдали иш қилишга, унинг орзу-қувончларини ифодалашга интилдим, халқнинг қувончлари ва қийинчиликларига ҳамдард бўлдим”.

Ойбек фақат илҳомбахш асарлари, ижоди билан, яъни ёзувчи сифатидагина эмас, балки инсон сифатида ҳам халқ-

нинг қувонч ва қийинчиликларига ҳамдара бўлишга, унинг давр мураккабликларидан дол бўлган қаддини кўтаришга, унга тиргак бўлишга интилди. Шу маънода ХХ аср ўзбек адабиётида унга тенг келадиган бошқа бир адибни топиш қийин.

Ўзбек ёшларининг “Гулхан” журнали адибдан кириб келётган 1963 йил муносабати билан Янги йил тилаklarини ёзиб беришни сўраганида, у табрик сўзини “Юртнинг кўз қорачиғи эркатоилар!” деган ўта самимий сўзлар билан бошлаб, бундай истак билдирган эди: “...Сизнинг пок қалбларингизда Ватанга севги, садоқат, ота-оналарингизга, муаллимларингизга эътибор, чуқур эҳтиром, муҳаббат жо бўлсин. Энг юқори таълим-тарбия, энг гўзал ахлоқ эгаси бўлингиз”.

Энг гўзал ахлоқ... Ойбек ёшларга бундай сўзлар билан мурожаат этганида, уларнинг Йўлчи ва Гулнор, Ўктам ва Комила, Навоий сингари Ватан ва халқ ишига камарбаста, инсонпарвар, адолатпарвар, меҳрибон, камтар, одобли бўлишларини ва ахлоқ-одоб бобида мазкур қахрамонларидан ибрат олишларини айтмоқчи бўлган. Ойбек 1965 йили олтимиш ёшга тўлиши муносабати билан ёзган ҳайёмона рубоиларининг бирида эса бундай пурҳикмат сўзларни шеърининг тилла ишига тизган:

Гўзал хулқ гавҳардир, асло бўлмас хор,
Ҳаёт илдизида ундан бир нур бор.
Ҳақиқат ва ахлоқ яқин, туғишган,
Ўғлим, ўйла, умр ўтмасин бекор.

Бу сўзлар буюк шоир ва адиб Ойбекнинг авлодларга қолдирган васиятидир.

Ойбек ижоди ХХ аср ўзбек адабиёти кўзгусида

ХХ аср ўзбек адабиёти тараққиёти тарихи бир неча даврлардан иборат. Адабиётшунослиқда ХХ аср ўзбек адабиётини даврлаштириш бўйича бир неча фикрлар юради. Бу фикрлар билан баҳслашмаган ҳолда шу давр адабиёти тарихида учта катта адабий даврлар борлигини айтиш ўринли. Булар: 1) миллий уйғониш даври адабиёти, 2) ижтимоий силсилалар даври адабиёти ва 3) мустақиллик даври адабиётидир. ХХ аср адабиётининг сўнгги, мустақиллик даври —

XXI асрда ҳам давом этувчи адабий жараён. XX аср ўзбек адабиётининг ижтимоий силсилалар даври эса, ўз навбатида, яна бир неча босқичларга, “даврча”ларга бўлинади. Ойбек ижоди шу даврдаги энг катта адабий ҳодисадир.

* * *

Ойбек авлоди адабиёт оламига кириб келган вақтда М.Бехбудий, А.Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ҳамза сингари устозлар туфайли ўзбек адабиёти ва тилининг янги тараққиёт даври бошланган эди. Шеъриятда бармоқ вазнининг камол топиши, насрда реалистик ҳикоя, қисса ва роман жанрлари ҳамда драматургиянинг пайдо бўлиши биринчи навбатда шу устозларнинг номлари билан боғлиқ.

Ойбек 1922 йилдан бошлаб шеъриятда тетапоя қила бошлаган пайтда Чўлпон ва янги турк шеърияти намояндаларининг асарлари ёшлар ўртасида машҳур эди. У 20-йилларда, бошқа тенгдошлари қатори, ана шу шеърият жилваларидан баҳраманд бўлди. Ойбек 1927—1929 йилларда Ленинграддаги Плеханов номли Халқ хўжалиги институтида ўқиб юрган кезларида А.Блок, В.Брюсов, В.Маяковский сингари рус ва Э.Верхарн сингари Ғарб шоирлари ижоди билан танишди. 1936 йилда “Евгений Онегин” шеърый романини таржима қилиш асносида А.С.Пушкиннинг сеҳрли шеъриятини кашф этди. 1938 йили эса Ойбекнинг “Рим адабиёти” хрестоматиясини таржима этиши унга жаҳон адабиётининг олтин саҳифалари билан яқиндан танишиш нашидасини ҳада этди... Ана шу тарзда адабий билим доирасининг кенгайиши билан Ойбек шеърияти ҳам сайқаланиб, янги шакл, ранг ва оҳанглар билан бойиб, ўн тўрт кунлик ойдек гўзаллашиб борди.

Шеърият туйғулар гулшанидир. Биз Чўлпоннинг “Гўзал” сингари лирик шеърларини ўқиганимизда, қалбимиз шу гулшандан таралган нафосат уфори билан тўйинади. Аммо, афсуски, бир томондан, ўз ижоди билан эрк ва ҳуррият учун курашгани, иккинчи томондан, исканжага олингани ва шу курашда соғлиғини батамом йўқотгани учун Чўлпон 30-йилларда ўзбек лирик шеъриятини янги ижодий босқичга олиб чиқиш имконига эга бўлмади.

Ойбекнинг шеърый истеъдоди худди шу даврда олмос қирралари билан товланиб юборди. Айниқса, 1936 йили ёзил-

ган ва “Чимён дафтари” туркумини ташкил этган шеърларида Ойбек, Чўлпондан кейин, бармоқ вазнининг аруз сингари, ҳатто арузга нисбатан ҳам катта бадиий имкониятларга эга эканини исботлаб берди. У ўзбек шеърининг муסיқий-ритмик оҳанглариини бойитиб, нафис ташбеҳлар билан безанган тилига янада сайқал берди. Лирик қаҳрамоннинг руҳий оламиини шу қадар ажойиб поэтик топилмалар ва тасвир воситалари ёрдамида очдики, шоирнинг лирик туйғу ва кечинмани ифодалашда нафақат Чўлпон, балки Пушкин мактабида ҳам таълим олгани кундек равшан бўлди. У шеърларидаги замон ва маконни ёрқин бўёқлар билан нурлантириб юборди; бинобарин, унинг шеърларида ҳаётийлик, ҳаққонийлик, бадиий ҳақиқат кучайди. Лирик туйғунинг теранлиги, бокиралиги, порлоқлиги, поэтик тилнинг эса фавқулодда нафислиги Ойбек шеъриятининг ўзига хос белгилари сифатида намоён бўлди.

Мана бу сатрларга эътибор беринг:

Сен ғурубнинг олтин қўлларидасен,
Табассуминг, Қуёш, сўнар оҳиста.
Дала ва қирлардан тиниқлик учар,
Сувлар ойнасига шом қора суркар,
Хаёлнинг мен сокин чўлларидамен...

Қуёш ботаётган ва табиат маъюсона бир кайфият оғушига кира бошлаган манзарани Ойбек шундай аниқ бўёқлар билан чизган. Биз шу сатрларни ўқиганимизда шоирнинг ҳар бир сўзи, рассомнинг бўёқлари каби, оқшом манзарасини аниқ гавдалантириб берганини кўрамиз. Айни пайтда табиатнинг шу лаҳзадаги манзараси киши руҳида уйғотадиган ҳазин бир ҳолатни сезамиз. Бу ҳолат эса бизда мавҳум фалсафий ўйларга мойиллик уйғотади. Ойбек ўзини забт этган ана шундай ҳолатни: “Хаёлнинг мен сокин чўлларидамен” сатрларида аниқ ва гўзал ифодалаган.

Ойбек - лирик шеър устаси. Аммо у айна вақтда ўткир нигоҳли ижодкор. Шунинг учун ҳам у табиат манзараси ёки инсон образини тасвирлар экан, сийқа сўзлар ва туссиз бўёқларга мурожаат этмайди, балки шу манзара ва шу инсонга хос энг муҳим ҳаётий тафсилларни топиб, шеърят маржонига тизади.

Шоир 1931 йили марҳума онаси Шаҳодат Назар қизини эслаб ёзган шеърда поэтик тафсиллардан шундай маҳорат билан фойдаланганки, шунинг натижаси ўлароқ биз шоирнинг онасини кўз олдимизга яққол келтирамиз:

...Ёз чоғи... Сен якка ариқ бўйида
Ёдингга келган бир дардли қўшиқни
Куйлаб секингина... хаёл қўйнида
Қатим тортиб қучдинг умид-тўпиқни.

Куйиларкан секин руҳсиз оқшомлар
Сенинг ёниқ кўзларинг қорачиғида,
Кундузги меҳнатнинг излари қатор...
Биз-ла ўлтирардинг айвон бурчида.

Еттинчи лампанинг олов тилчаси
Қоронғилик бағрин аста тиларкан,
Тизангда бир дўппи ё тўн жияги,
Ишлардинг тинмасдан, асло тинмасдан.

Қаҳратон қиш... Совуқ... Титрар қўлларинг...
Тутолмас игнани... Ўлик бир кеча
Илиқ нафаслари сўнган танчага
Ётқизгач бизларни, очиб китобинг —

Ўқирдинг ичингда...

14 банддан иборат бу шеърни дoston деб аташ ўринли. Ойбек бутун бир дostonда ҳам тасвирлаш осон бўлмаган она образини ана шу шеърда буюк шоирона маҳорат билан мужассамлантирган. Бу шеърдан келтирилган сатрлардаёқ замон ва макон образлари ёрқин қиёфага эга: Она ана шу замон ва маконда секингина “дардли қўшиғи”ни куйлаб, қаҳратон қишда, “еттинчи лампа”нинг жонсиз шуъласида совуқдан титраган қўллари билан қатим тортади. Она кўзларининг қорачиғида кундузги меҳнатнинг излари аён сезилиб туради.

Шоир она образини тасвирлар экан, фақат бир нарсани — унинг тинмасдан ишлашини, асло тинмасдан ишлашини таъкидлайди. Биз айна вақтда онанинг айвон тўрида эмас, балки бир бурчида ўтиришига эътибор қаратмоқчимиз. Зеро, худди шундай тафсилларда ўта меҳнаткаш, меҳридарё, кам-

тар, жабрдийда, хоксор ўзбек аёлларининг образлари очилади. Ойбек шеъридаги яна бир ғоят муҳим нарса — онанинг болаларини ётқизгач, ўша совуқ кечада китобини очиб ўқишидир. Лирик сюжет ана шу нуқтага етганида шеър портлаб юборгандек бўлади...

“Онамни эслаб...” шеъри — ойбекона лиро-эпик шеъриятнинг юксак намунаси. Ойбекнинг шеърий меросида бундай дурдоналар оз эмас. Кези келганда айтиш жоизки, Ҳамид Олимжон қаламкаш дўстини “прозада шоиру поэзияда прозаикдир”, деб бежиз таърифламаган. Ойбек ўз истеъдодининг хусусиятидан келиб чиқиб, 1933 йилдан то сўнгги нафасига қадар дoston жанрида бошқа барча ўзбек шоирларига қараганда изчил ва самарали меҳнат қилган ва 18 та дoston ёзган. Бу дostonлар халқ, мамлакат ва Ойбек яшаган давр ҳаётининг энг муҳим масалаларига бағишланганлиги, халқ манфаати йўлида яшаган ва курашган фидойи кишилар образини яратишга бағишланганлиги, ўзбек шеъриятида реалистик тасвир санъатининг қарор топишидаги ўрни ва аҳамияти билан, айниқса, қимматлидир.

Ойбек шоир сифатида лирик ва лиро-эпик дурдоналар яратибгина қолмай, лирик (масалан, “Навоий”), драматик (масалан, “Маҳмуд Торобий”) дoston жанрларига асос солди; уч сатрли (терцет) ва “Онегин банди” таъсирида ўн сатрли (“Қизлар” дostonида) банд тизимларини, шунингдек, мансур шеър жанрини бошлаб берди; энг муҳими, Абдулла Қодирий ва Чўлпонлар туфайли шаклланган замонавий ўзбек адабий тилига ойбекона сайқал берди.

Ўзбек шеъриятининг XX асрда янги, юксак босқичга кўтарилишида Ойбекнинг ҳиссаси буюқдир.

* * *

Ойбек-шоирни уч муҳим фазилат ажратиб туради. Булар — билим ва дунёқарашнинг кенлиги, туйғу ва фикрнинг ўзаро муносабатида фикрнинг устуворлиги ва лиро-эпик тасвирга мойилликдир. Худди шу хусусиятлар Ойбекнинг наср оламига дадил кириб келишида асос бўлди.

Ойбек биринчи романи — “Қутлуғ қон”ни 1938 йили, 33 ёшида ёза бошлади. Шу вақтда у “Туйғулар”, “Кўнгилай найлар”, “Машғала”, “Бахтигул ва Соғиндиқ” сингари шеърий китобларнинг, “Евгений Онегин” шеърий романи тар-

жимасининг муаллифи, машҳур шоир эди. Ойбек шеърият соҳасида катта ютуқларга эришганига қарамай, шеърият майдони торлик қила бошлаганини сезди. Дарвоқе, 30-йилларнинг ўрталарига келиб, у катта ижодий куч-қувватга тўлган, халқ ва мамлакатнинг олис ва яқин ўтмиши ҳамда ҳозирги куни ҳақидаги билими, мушоҳадалари, дардли фикрлари боши ва юрагига сиғмай қолган эди. Шунинг учун ҳам шоир ички эҳтиёж талаби билан “Қутлуғ қон” романини ёзишга киришди.

1937 – 1938 йилларнинг қонли кунларида Ойбек камбағал оиладан чиққанлиги ва совет ўқув юртларида тарбияланганлиги туфайли қатағон қиличидан омон қолган, лекин хизмат қилаётгани Тил ва адабиёт институти ҳамда Ёзувчилар уюшмасидан ҳайдалган эди. Бундай кимсанинг нафақат асарлари, ҳатто номини ҳам матбуотда чиқиши мумкин эмас эди, ўшанда. Ойбекнинг шундай қалтис тарихий даврда ва мушкул иқтисодий-руҳий шароитда роман ёза бошлашининг ўзи том маънода жасорат эди.

“Қутлуғ қон” — ўзбек халқининг XX аср бошларидаги миллий уйғониши ҳақидаги асар. Ойбек Тошкентдаги 1916 йил воқеаларининг шоҳидигина бўлмай, Туркистондаги миллий уйғониш ҳаракатининг раҳнамоларидан бири Мунаввар қорининг шогирди ҳамдир. Шу сўнги омил адиб дунёқарашининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган. У “Қутлуғ қон”да мустамлака шароитида яшаган, чексиз-чегарасиз зулм орқасида сабр косаси тўлган халқнинг Биринчи жаҳон уруши арафасидаги офир аҳволини Л.Толстой сингари даҳо санъаткорларга хос зўр бадиий куч билан очиб берди.

Адиб бадиий мақсадининг рўёбга чиқиши учун халқнинг мустамлакачилик шароитида икки соҳилга ажралиб чиққан вакиллари, бир томондан, Йўлчи ва Гулнор, иккинчи томондан, Мирзакаримбой ва унинг куёву фарзандларини қахрамон қилиб танлади. Аслида, Йўлчи Мирзакаримбойнинг жияни бўлади: улар қариндош. Бинобарин, асарда ўзаро яқин қариндошлар ҳаёти мисолида ўзбек халқи тарихининг муҳим бир даври бадиий тадқиқ этилган.

Ойбекнинг ушбу асарни ёзишдан мақсади халқ миллий онгининг уйғонишини кўрсатиш. Шунинг учун ҳам у, бир томондан, халқнинг ижтимоий омиллар таъсирида турли

қатламларга бўлиниб кетишини, иккинчи томондан эса, зулм ва зўравонлик қурбони бўлган қатламнинг қашшоқланиши ва инсоний ҳуқуқларининг поймол этилишини тасвирлашга алоҳида эътибор берди. Халқ икки қатламга ажралиб чиққач, бойлар қатлами камбағаллар қатламига зулм ўтказиши, уларни хизматкорларга айлантириши, уларнинг инонихтиёри, эрк-иродаси билан ҳисоблашмаслиги табиий. Худди шунингдек, бу икки қатлам ўртасида низо ва жанжал чиқиши ҳам тайин. Мустамлакачи давлат эса халқнинг парчаланшидан ҳам, ички низо ва курашлардан ҳам манфаатдор. Лекин у Туркистон аҳолисини муте ва итоаткор омма ҳисоблаб, катта хатога йўл қўяди: Биринчи жаҳон урушида Россиянинг танг аҳволга тушиши муносабати билан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган кишиларнинг фронт орқасида қора ишларни бажариши учун сафарбарлик эълон қилади. Бу, сабр косаси тўлган халқнинг миллий уйғониши ва кураш майдонига чиқишига сабаб бўлади. Ойбек ўз асарида катта ижтимоий аҳамиятга молик шу воқеани бадиий тасвир доирасига тортади.

“Ўтган кунлар” романининг китобхонларга манзур бўлишининг асосий сабаби Отабек билан Кумуш муҳаббатининг юксак маҳорат билан тасвир этилишида. Агар “Қутлуғ қон”да ҳам Отабек билан Кумуш муҳаббатига тенг ёки яқин ишқий сюжет чизиги бўлмаганида китобхонлар оммаси асарни, шак-шубҳасиз, шавқ-завқ билан ўқимаган бўларди. Ойбекнинг санъаткорлик маҳорати шундаки, у ўз олдига қўйган муҳим ижтимоий масалани бадиий тадқиқ этганига қарамай, муҳаббат чизигини асарнинг бадиий тўқимасига усталик билан сингдириб юборди. Натижада китобхон Йўлчи билан Гулнор фожиали муҳаббатининг тасвири оша асарда тасвирланган ижтимоий масалаларни идрок этиш имконига эга бўлди.

Хуллас, адиб 1937–1938 йиллардаги қонли воқеаларни бошидан кечирган ва яна шундай воқеалар туфайли азобуқубат чекиши мумкин бўлган замондошларига халқнинг 1916 йил воқеаларига бўлган фаол муносабатини эслатиш билан уларда ижтимоий фаоллик ва муросасизлик хислатларини тарбиялашга интилди.

Агар Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” асари билан романтик тасвир тамойилига асосланган ва Шарқ адабиёти

анъаналари билан уйғун бўлган ўзбек романчилик мактабига пойдевор қўйган бўлса, Ойбек устози Чўлпон билан бирга Европа адабиётидаги бадиий тасвир мезонларига тўла жавоб бера олувчи дастлабки реалистик ўзбек романларини яратди.

“Қутлуғ қон” – ўзбек халқининг мустамлакачилик даври ҳақидаги асар. Аёнки, ўзбек халқи тарихининг бу шармандали давридан аввал халқ ва мамлакатнинг гуллаб-яшнаган давлари кўп бўлган. Шулардан бири Амир Темур ва Темурийлар давридир.

Ойбек ўзининг иккинчи буюк романида ана шу даврга, шу даврнинг тимсоли бўлган буюк мутафаккир шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий ҳаётига мурожаат этди.

Адибнинг “Навоий” романи яратилгунига қадар Европа, шу жумладан, рус ижтимоий фанларида “Навоий – форс шоирларининг тақлидчиси”, деган қараш ҳукмронлик қилган. Совет мафкурачилари Навоийга берилган бундай “баҳо” билангина кифояланиб қолмай, улуғ ўзбек шоирини “феодал давр маддоҳи”, деб ҳам атадилар. Бу, ўз моҳиятига кўра, Навоий билан XX асрдаги ўзбек халқи ўртасига қўйилган темир парда эди. Ойбек ўз романи билан ана шу пардани парчалаб ташлади. У “Навоий” романини ёзишдан аввал шоир яшаган даврни, унинг ҳаёти ва ижодини тадқиқотчи олим сифатида пухта ўрганиб, шундай илмий мақолалар ёздики, бу мақолалар ўзбек адабиётшунослигида навоийшунослик фанининг вужудга келишида пойдевор бўлиб хизмат этди.

Шундай катта тайёргарлик билан асар ёзишга киришган адиб Навоийни ўзбек халқи тарихининг бурилиш нуқтасида майдонга келган, шу даврдаги миллий уйғонишнинг тимсоли ҳисобланган мутафаккир ва гуманист (инсонпарвар) шоир сифатидаги пурвиқор образини яратди. Роман Фарб ва Шарқдаги қатор тилларга таржима қилинди. Турли мамлакатлардаги китобхонлар роман муаллифига Навоийни қайта тирилтириб, халққа қайтиб берган ёзувчи сифатида ҳурмат билдирдилар. Ойбек бу ўлмас асари билан ўзбек адабиётида тарихий-биографик роман жанрига асос солди.

“Навоий” романининг “Ўтган кунлар” тарихий романидан фарқи аввало шундаки, *биринчидан*, Ойбек ўз асарига тарихий шахсларни асосий қаҳрамонлар сифатида олиб кир-

ган бўлса, *иккинчидан*, асарда бош қаҳрамоннинг муҳаббати тарихини эмас, балки Султонмурод билан Дилдорнинг — иккинчи режадаги қаҳрамонларнинг муҳаббатини тасвир этди ва китобхондаги руҳий эҳтиёжни шундай йўл билан қондирди. Айти пайтда бу муҳаббат чизигини романдаги асосий воқеалар тизмаси билан узвий равишда боғлай билди. *Учинчидан*, адиб адолатли шоҳ ва халқ, Навоий ва халқ, Навоий ва уруш, Навоий ва маданият тақдири, Навоий ва халқлар дўстлиги сингари масалаларни бадиий талқин этди ҳамда замондошлари учун муҳим, келгуси авлодлар учун эса ибратли бўлган ижтимоий-фалсафий қарашларини шоир образи орқали олға сурди.

“Қутлуғ қон” ҳам, “Навоий” ҳам гоят нафис, ширали, камалак нурлари билан товланувчи адабий тилда ёзилган. Бу ҳар иккала асар Ойбек қаламидан тўкилган ҳикматли иборалар билан тўла. Мана, бир-икки мисол:

“Чақмоқ қанчалик баландга чақмасин, эгри бўлгани учун ернинг қаърига борур. Шамки, тўғри, ағдир — куйса ҳам бошдан-оёқ нур бўлиб куюр”;

“Кишиларни бахтли кўрмакнинг ўзи бахтдир”;

“Кўмирчининг юзи қаро, жаллоднинг кўзи қон бўлганидек, разилларнинг разолати улар учун жазо ва шармандаликдир”;

“Бир гул юз ғунча очади”;

“Табиатнинг ўзи ҳусни мутлақнинг бепоён жилвалар кўрсатган улуғ кўзгусидир”...

“Навоий” — ана шундай шоҳи иплар билан тўқилган ажойиб асар.

Ҳикоя қилишларича, роман совет давлатининг юксак мукофотига тавсия этилганида, давлат бошлиғи А.А.Фадеевдан: “Қани, айтинг-чи, Александр Александрович, “Навоий” романининг қандай фазилатлари учун унинг муаллифига мукофот бермоқчисиз?” деб сўраган ва шунда СССР Ёзувчилар уюшмасининг бош котиби бундай жавоб берган экан: “Агар Алексей Толстой “Улуғ Пётр” романида Пётр сиймоси орқали рус халқининг бундан 250 йил аввалги ҳаётини бадиий мужассамлантирган бўлса, Ойбек ўз романида Навоий сиймоси воситасида ўзбек халқининг бундан 500 йил аввалги ҳаётини шундай мужассамлантирган”.

Чиндан ҳам, биз Ойбек асарини ўқир эканмиз, унда Навоий сиймоси орқали XV асрда Моварауннаҳрда яшаган халқ ҳаётининг ёрқин манзараларини кўрамиз. Шу маънода “Навоий” романи XV асрдаги ўзбек халқи ҳаётининг ўзига хос комусидир.

Ойбек Абдулла Қодирий ва Чўлпонлар номи халқ хотирасидан ситиб чиқарилган, асарлари куйдириб ташланган, уларни ўқиш эса ўта хавфли бўлган замонларда зикр этилган бадий полотнолари билан ўзбек романчилик мактабига ғубор қўндирмасдан, уни янада юксак поғонага кўтарди. Унинг бу икки буюк асари яратилажак янги ўзбек романлари учун бадий мезон вазифасини бажарди.

* * *

Навоий – Ойбек ижодининг қалби.

Ойбек 1928 йилдан – Ленинграддаги Плеханов номи Халқ хўжалиги институтига ўқиб, айна пайтда Жонли Шарқ тиллари институтига ишлаб юрган кезларидан то умрининг сўнгги кунларига қадар Навоий яшаган тарихий даврни, шоир ҳаёти ва ижодини тинмай ўрганди ва у ҳақда турли жанрларда асарлар яратди. Айтиш мумкинки, у бутун умри давомида Навоий олами билан яшади.

Ойбекнинг бу қутлуғ мавзуга бағишланган “Навоий ҳақида” ва “Хамса”нинг асосий образлари” деган икки йирик тадқиқоти 1935–1936 йилларда навоийшунослик илмининг илк намуналари сифатида майдонга келди. Шундан кейин Ойбекнинг “Навоийнинг дунёқараши масаласига доир”, “Навоийнинг “Мажолис-ун нафоис” асари ҳақида” (1940), “Навоийнинг таржимаи ҳоли” (1941), “Навоийнинг адабий меросига доир” (1948) деган тадқиқотлари юзага келди. Ойбек Навоийнинг 500 йиллиги муносабати билан 1948 йил май ойининг ўзида қардош халқларнинг 10 дан зиёд тилларида 30 дан ортиқ газета ва журнал мақолаларини эълон қилди. У, бошқа навоийшунослардан фарқли ўлароқ, улуғ шоир ҳаёти ва ижодини рус тили орқали собиқ совет мамлакати ва жаҳон миқёсида тарғиб этишга алоҳида эътибор берди. Ойбекнинг рус адаби ва адабиётшуноси А.Дейч билан ҳамкорликда ёзган мақолалари 1968 йили алоҳида китоб шаклида нашр этилди. 1948 йилда Навоий юбилейининг собиқ иттифоқ миқёсида баланд савияда нишонланишида

Ойбекнинг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси сифатидаги хизматлари улкандир.

Ойбек Навоий сиймосига шоир сифатида илк бор 1937 йил майида, ўзбек санъатининг Москвадаги декадаси кунларида мурожаат этиб, “Навоий” лирик достонини яратди. 1942 йилнинг қаҳратон қишида тугалланган “Навоий” романи 1944 йилда нашр этилиб, рус (1945), латиш (1947), литва, эстон, чех, француз (1948), қозоқ (1949), украин (1950), уйғур (1952), туркман (1955), хитой (2002, 2006) тиларига таржима қилинди. (Бирорта ўзбек ёзувчисининг асари шу вақтгача бу қадар кўп тилларга таржима этилмаган.) Ойбек ана шу тарзда, ҳам навоийшунос олим, ҳам шоир, ҳам романнавис ёзувчи сифатида Алишер Навоийни ҳар бир ўзбек хонадонига барҳаёт сиймо сифатида олиб кирди, унинг жаҳон бадиий маданиятидаги қонуний ўрнини тиклаб берди.

Ойбек адабиётшунос, тарихчи, адиб сифатида ўзбек фани ва маданияти равнақига қўшган катта хизматлари учун 1943 йилда янги ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар академиясига ҳақиқий аъзо этиб сайланди.

Адиб “Навоий” романини ёзган вақтда “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” достонлари муаллифининг муҳаббати тарихи ҳамда болалик ва ёшлик йилларини тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган эди. Шунинг учун ҳам у ҳаётининг сўнгги кунларида ижодидаги шу кемтикни тўлдириш ниятида “Бола Алишер” қиссаси ҳамда “Гули ва Навоий” достонини ёзди.

* * *

Ойбек — нафақат Навоий ижоди билан шуғулланган адабиётшунос ва тарихчи олим, айти пайтда замонавий адабий жараённинг ҳам нозик билимдони ва тадқиқотчиси бўлган. У 1934—1937 йилларда ҳозирги Тил ва адабиёт институтининг илмий ходими, 1943—1951 йилларда эса янги ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар академияси академиги ва гуманитар фанлар бўлимининг раҳбари бўлиб хизмат қилган. Шу даврда у “Сўнгги йиллар ўзбек поэзияси”, “Ўзбек поэзиясида тил” (1934), “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” (1936), “Ўзбек совет адабиётининг юқори ғоявийлиги учун” (1947), “Ўзбек поэзиясининг тарихий тараққиёти тўғриси-

да” (1948), “Йигирма беш йил мобайнида ўзбек совет поэзияси” (1949) сингари тадқиқотлар, А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, А.М.Горький сингари рус, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон каби ўзбек, Файз Аҳмад Файз, М. Ауэзов, Б.Кербобоев сингари Шарқ адабиёти намояндalари тўғрисида кўплаб мақолалар ёзган.

Ойбекнинг адабиётшуносликка оид тадқиқот ва мақолалари орасида Абдулла Қодирий ва Чўлпонга бағишланганлари, айниқса, муҳим аҳамиятга эга. “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” монографияси совет мафкураси таъсиридан холи бўлмаган бўлса-да, мазкур тадқиқотнинг асосий пафоси “Ўтган кунлар” романи муаллифининг бадиий маҳоратини очишга қаратилди. Ойбек бу тадқиқоти билан биринчи ўзбек романини вульгар социологизм марраларидан туриб баҳолаган Сотти Ҳусайнга кескин зарба берди. Унинг 1927 йилда Олим Шарафиддиновнинг “Ўзбек шоирлари. Чўлпон” мақоласига қарши “Шоир Чўлпон ижодини қандай текшириш керак”, Усмонхон Эшонхўжаевнинг “Мунаққиднинг мунаққиди” мақоласига қарши эса “Мунаққиднинг мунаққиди” мақоласининг муаллифига жавоб” деган мақолалари том маънода илмий ва ижодий жасоратдир. Ойбек бу мақолаларида Чўлпонни рус аристократияси вакили Пушкинга муқояса қилиш орқали устоз шоирни доноларча ҳимоя қилди.

* * *

Ойбекнинг бой адабий меросида таржима алоҳида ўринни эгаллайди.

Адиб 1937 йилнинг қонли бўрони тингач, 1938 йил охирида Ўқув-педагогика Давлат нашриётига таржимон лавозимида ишга қабул қилинди. Шу даврда у “Антик адабиёти” мажмуасининг Рим адабиётига бағишланган 2-жилдини таржима қилиб, ўзбек китобхоналарига жаҳон адабиётининг илк манбаларидан бири билан танишиш имконини яратди. Бундан ташқари, у “Довуд Сосунли” арман эпоси, А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” шеърий романи, Мольернинг “Тартюф” комедияси, М.Ю.Лермонтовнинг “Маскарад” драмаси, В.Г.Белинскийнинг машҳур мақолалари, шунингдек, қатор хорижий шоир ва ёзувчиларнинг асарларини ўзбек тилига ўтирди.

У ҳаётининг бир кунини ҳам адабий меҳнатсиз ўтказган эмас. Ҳамиша ижод иқлимида яшаган адиб учун адабиёт халқ ва мамлакатни юксак ғоялар ва идеаллар асосида олға етакловчи буюк куч эди. У ўзининг олтин қалами билан ўзбек халқини ер куррасидаги тараққий этган халқлар қаторига олиб чиқишга интилди. Аммо бундай истак ва орзу билан яшаган кишилар мустабид давлат раҳбарлари назарида “миллатчилар” бўлишган.

Сталинча қатағоннинг навбатдаги тўлқинида Ойбек бошига маломат тошлари ёғилди. Унинг кундан-кунга ортиб бораётган шухрати туфайли кимлардир роҳат ва фароғатларини йўқотган эдилар. Улар НКВДнинг Ойбек атрофига қўйган тузоқларини интиқлик билан кузатибгина қолмай, унинг шу тузоққа илиниши учун астойдил ҳаракат қилдилар. Натижада 1951 йил 16 апрель куни Ойбек инспектор хасталигига йўлиқиб, тили ва ўнг қўлидан ҳаёт асари кетди.

Тошкент, Москва ва Пекиндаги бир неча йиллик даволашнидан сўнг Ойбек яна ижодий ҳаётга қайтди. У ўз қўли билан ёза олмагани сабабли кўнглида туғилган катта-кичик асарларни вафодор хотини Зарифахонимга қийинчилик билан бўлса-да, айтиб турди. У шундай йўл билан 1968 йили вафот этгунига қадар “Олтин водийдан шабадалар” романини қайта ишлади, чала қолган “Қуёш қораймас” романини тугатди, “Улуғ йўл” романи, “Нур қидириб”, “Болалик хотираларим”, “Бола Алишер” қиссалари, “Даврим жароҳати”, “Гули ва Навоий” дostonлари, талайгина шеър ва мақолаларни ёзди.

Ижодга ўта ташна адиб 1959 йили дилидаги орзу ва армонини ифодалаб, бундай ёзган эди:

Ҳастамен... Фикрга, туйғуга тўлиб,
Ой менга ҳамқадам — сокин юрамен.
Соғайсам бир куни ёзамен тўйиб,
Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзамен...

Кечалар юрурмен телбадай ҳориб,
Бошимда ой борур — менга ҳамқадам.
Хаёллар учади машғалдай ёниб,
Тўйиб ёзажакмен бир кун соғайсам.

Ойбекнинг бу мовий орзуси рўёбга чиқмади. Аммо у хаста ҳолда ҳам, шоир айтмоқчи, ўлимларни доғда қолдириб, умрининг сўнгги нафасига қадар она халқи учун, адабиёт учун мардона ишлади.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР (1907–1968)

Халқ дилининг таржимони

Ўзгалликнинг рангба-ранг кўри-нишлари мавжуд. Зулмат пардасини тилиб, кўкка ҳамла қилган мушакнинг минг бир парчага бўлиниб тов-ланиши ҳам, метин ерни тешиб чи-қиб, қуёш сари талпинган ва хандон уриб турган гуллар ҳам гўзал. Аммо тун бағрига сочилиб, эриб ва бир лаҳзада сўнган мушакнинг гўзаллиги бебаҳодир. Гулнинг гўзалигида эса унга нур ва сув берган ҳаётнинг абадий гўзал-лиги мужассам.

Абдулла Қаҳҳор ҳаётни нозик, ҳатто айтиш мумкинки, шоирона нигоҳ билан кузатар экан, ана шундай ажойиб хулосага келган.

Камина ҳар сафар адибнинг шундай нафис мушоҳада-ларга бой қайдларини ўқир эканман, ижодкор учун — у адиб, мусаввир ёки бастакор бўладими — ҳаётни, табиат-ни, кишиларни кузатиш санъати қанчалик инжа бўлса, унинг асарлари шунчалик юксак санъат намунаси даражасига эри-шади, деган хаёлга бораман. Шунда бадиий тафсил ва ун-дан фойдаланиш санъати бадиий маҳоратнинг асосий омил-ларидан бири бўлиб туюлади, менга.

XX аср ўзбек адабиётининг пешқадам намояндаларидан бири Абдулла Қаҳҳор нафақат ҳаётни кузатиш, воқелиқда кечаётган жараёнларга муносабат билдириш, балки халқ тили ва дилининг таржимони бўлишга интилган адиб сифатида шуҳрат қозонган.

Ҳозирги ўзбек адабиёти намуналарини ўқиган китобхон Фафур Фулом ва Ойбек авлоди ижод майдонига кириб кел-

ган вақтда Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва Ҳамзанинг ижодий жасорати билан замонавий наср, шеърят ва драматургия шаклланиб улгургани, бой тажрибага эга бўлган жаҳон адабиётига эса эндигина дарча очила бошлаганини билмасликлари мумкин. Ваҳолангки, XX асрнинг бошларига келиб, фақат миллий адабий анъаналар ҳисобига ўзбек адабиётини ривожлантириш ва уни жаҳон адабий жараённинг таркибий қисмига айлантириш амри маҳол эди. Масаланинг мураккаб томони шунда эдики, ўзбек ёзувчиларининг ҳар иккала авлоди Европа халқлари тилларини билмас ва шу тилларда ижод қилган ёзувчиларнинг бадиий тажрибаси ва ижодий ютуқлари билан бевосита танишиш имкониятига эга эмас эди. Аммо ўша пайтда адабий алоқаларнинг йўлга қўйилганлиги ва аксар жаҳон мумтоз ва замонавий адабиёти дурдоналарининг рус тилига таржима қилинганлиги ёзувчиларимиз олдида турган вазифани бажариш имконини берди.

Адабий жамоатчилик Чўлпоннинг 1925 йили “Маориф ва ўқитувчи” журналида босилган “Улуғ ҳинди” мақоласини яхши билади. Бу мақоладаги шоирнинг “Кўнгил янгилик қидирадир”, деган сўзлари шу вақтда ижод эта бошлаган аксар қалам аҳли учун ҳам бегона эмас эди. Эҳтимол 1924 йилда ижодини “Ой куйганда”, “Салла тўн”, “Эшонимнинг бошларидан ўтганлари” сингари ҳажвий шеърлар билан бошлаган Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам янги бадиий-услубий имкониятларни ахтара бошлашига Чўлпоннинг худди шу мақоласи туртки бергандир. Ҳар ҳолда у ўз олдига катта мақсад қўйиб, бири насрнинг, иккинчиси эса назмнинг “пир”лари бўлган Абдулла Қодирий ва Чўлпон таъсиридан ҳоли бир майдонда ижод қилмоқчи бўлди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ҳақидаги мақолаларидан шу нарса маълумки, у 1925 йили Тошкентга кўчиб келиб, ҳозирги “Ўзбекистон овози” газетасида ишлаб юрган кезларида ўзидан уч-тўрт кўйлакни ортиқ йиртган, ўзбек тилини пухта билган Павел Шафрин деган университет талабаси билан танишган. Шафрин бўлажак адибни университетнинг ишчилар факультетига ҳамма фанлардан тайёрлаш билан бирга унинг Гоголь ижоди билан танишишига сабабчи бўлган. Ҳали рус тилини яхши билмаган Абдулла Қаҳҳор улуғ рус адабининг “Иван Иванович ва Иван Никифорович орала-

рида бўлиб ўтган низолар” қиссасини Павелнинг қистови билан қайта-қайта ўқиб, ҳатто ёд қилиб олган. *“Бу китоб, — деб ёзган эди у “Биринчи домлам” деган мақоласига, — менга, бир томондан, рус тилини ўрганишда, иккинчи томондан, мени янги бир оламга, китобга эмас, ҳаёт одамларнинг товуши эшитилиб, қиёфаси якқол кўриниб турган, уларнинг ички дунёсини ойнадай акс эттирган адабиёт оламига етаклади”.*

Абдулла Қаҳҳор Чўлпон айтган ва ўзи ахтарган янгиликни “ҳаёт одамларнинг товуши эшитилиб, қиёфаси якқол кўриниб турган, уларнинг ички дунёсини ойнадай акс эттирган адабиёт олами” — рус мумтоз адабиётидан топди. Абдулла Қаҳҳор ёзувчи сифатида шаклланаётган ижтимоий-маданий давр ҳам ундаги ана шу майлнинг авж олишини тақозо этди. У 1935 йили “Сароб” романи учун энг яхши насрий асарлар танловида мукофот олгач, Москва ва Ленинград шаҳарларига бориб, у ердан рус ва Фарб ёзувчиларининг бир дунё китобларини олиб келди. Шу китоблар орасидан илк бор ўқигани Чехов асарлари Абдулла Қаҳҳорга шу даражада самарали таъсир кўрсатдики, ҳатто унинг асарларидан буюк рус адабининг “ҳид”и келадиган бўлди.

Абдулла Қаҳҳор Чехов туғилган куннинг 100 йиллиги муносабати билан 1960 йилда ёзган “Устод” номли жажжи мақоласида бу ҳолни қуйидагича эътироф этган: *“Мен қўлимга қалам олиб рус адибларидан мадаг сўраган вақтларимда буларнинг кўпига эргашганман, лекин услубда менга ҳеч ким Чеховчалик таъсир кўрсатган эмас”.* Адиб худди шу йили ёзган “Муборак кўзойнак” деган мақоласида эса шу жараённинг қандай бошлангани ва қандай кечгани ҳақида бундай маълумот берган:

“Бундан йигирма беш йил бурун (яъни 1935 йилда — Н.К.) мен у кишининг инқилобдан олдин босилиб чиққан 22 томлик асарлари тўпламини қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга муборак кўзойнақларини бердилар-у: “Мана бунга тақиб, ўз халқининг ўтмишига назар сол”, дедилар.

Устоднинг муборак кўзойнақларини тақиб, халқимнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда — темир йўл гайкаларини бураб олган “ёвуз ниятли киши” Денис, иккинчи томонда — отқоровул юр деса юрган, тур деса турган, устидан оши-

риб ўқ узганда киприк қоқмаган “баттол ўғри” Бабар! Булар замона гарахтида етишган бир олманинг икки палласи эди.

Шундай қилиб, болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаётини кўз олдимга келтирди. Шунинг натижаси бўлиб ғам-ғуссага тўла “Ўғри”, “Томошабоғ”, “Бемор”, “Анор” — ўз вақтида ёзилмай қолган ҳикоялар вужудга келди.

Мен ҳикоячилик ҳунарининг алифбесини ҳам шу муборак кўзойнак билан ўқиганман”.

Миллий анъана ва қадриятлар эъзозланиб, ҳатто тавоф этилаётган ҳозирги вақтда адибнинг бу эътироф сўзлари кимгадир эриш туюлиши табиий. Кимдир бу сўзларни одатда юбилей муносабати билан айтиладиган ва муболағадан ҳоли бўлмаган сўзлар сифатида талқин қилиши мумкин. Яна кимдир: “Абдулла Қаҳҳорга, биринчи навбатда, Абдулла Қодирий ижоди маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилган, аммо ўша пайтда бу ҳақда оғиз очиш ҳам хатарли эди”, дейиши ҳеч гап эмас.

Гап шундаки, Абдулла Қаҳҳор ижодининг дастлабки даврида, худди Чўлпондек, адабиётимиздаги бир хилликдан қочишга, янги ижодий уфқларни забт этишга интилди. Тақдир худди шу пайтда унга Гоголь ва Чехов сингари рус ёзувчилари ижоди билан яқиндан танишиш имконини берди. Чеховни кашф этиш, унинг ортиқча безаклардан холи, сиқик, ўзига хос услубини ўрганиш натижасида Абдулла Қаҳҳорнинг на Абдулла Қодирий, на Чўлпон, на Ойбекнинг услубига ўхшамаган ижодий услуби шаклланиб борди. Бу услубнинг Чеховнинг услубига яқинлиги эса шубҳасиздир.

Адиб юқорида тилга олинган мақолаларининг бирида Чехов ижодининг ўзига энг манзур бўлган хусусияти ҳақида сўзлаб, бундай деган: “Кўп сўз ёлғоннинг юзини пардозлаш учун керак. Ҳақиқат шундай жононки, пардоз унинг ҳуснини бузади. Устог Антон Павловичнинг кўзни қамаштирадиган гўзал ҳикояларини қайта-қайта ўқиб, буларнинг гўзаллик сирини ахтарганимда шу фикрга келган эдим”. Агар ана шу сўзларни ёдда тутган ҳолда Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқисак, ҳар иккала адибнинг ижодий услуби ва шу услубнинг тамал тоши — эстетик қарашларидаги яқинлик ҳам яққол кўринади. Аммо бу ҳол ўзбек адибининг адабиёти-

миз олдидаги буюк хизматларини асло камситмайди. Зероки, агар шоир ва ёзувчиларимиз рус ва жаҳон адабиётининг энг яхши анъаналаридан, Шекспир, Гёте, Бальзак, Пушкин, Тагор сингари мумтоз адибларнинг бой тажрибаларидан баҳраманд бўлмаганларида, ўзбек адабиёти ҳозирги тараққиёт даражасига, шак-шубҳасиз, эришмаган бўларди.

* * *

1924 йил август ойининг бошларида Қўқонда рўй берган воқеа Абдулла Қаҳҳорни ларзага келтирди. Ўша куни ярим тунда ой тутилишини кўрган аҳоли, худди қиёмат қойим бўлаётгандек, ваҳимага тушиб, шовқин-сурон кўтарди. Катталарнинг бақириб-чақиргани, болаларнинг йиғлагани, сизирларнинг маъраб, итларнинг увлагани оламни бузди. Ҳамшаҳарларининг илм-фан асрида оддий табиат ҳодисасидан жазавага тушиб, ўзларини ўрта асрларда яшаган оми оммадек кўрсатиши унча-мунча ҳажвий шеърлар ёзиб юрган йигитни ҳам кулдирди, ҳам ўйлатди. У дастлаб шунга ўхшаш шармандали ҳоллар тўғрисида ҳажвиялар ёзди. “Норин шилпиқ” тахаллуси билан “Муштум” журнали саҳифаларида эълон қилинган бу ҳажвиялар орқали у танилиб, таниш-билишлари ўртасида шуҳрат қозона бошлади. Ҳатто Тошкентга, республиканинг марказий газетасига ишга таклиф этилди. Лекин ёш қаламкаш ҳаётида шундай учрашувлар ва воқеалар юз бердики, у шу учрашув ва воқеалар таъсирида нодонлик ва жаҳолат иқлимида яшаётган ҳамшаҳарларини олға етаклаш, фан ва маданият меваларидан баҳраманд қилиш, бунинг учун эса, аввало, улар қаршисига кўзгу тутиб, шу кўзгуда улар онги ва ҳаётидаги қусурларни акс эттиришни лозим, деб топди. Хуллас, у, Абдулла Қодирий ифодаси билан айтсак, ўтмишнинг кирли саҳифаларини варақлашга киришди. Шу тарзда ўтмиш мавзуи Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг бош ва устувор мавзуи бўлиб қолди.

Агар Абдулла Қодирий ўз вақтида фельетонлар қироли сифатида машҳур бўлган бўлса, Абдулла Қаҳҳор ҳикоя жанрининг устаси сифатида донг қозонди. Аммо унинг ҳикоянавислик маҳорати ўтмиш мавзуига бағишланган асарларида, айниқса, намоён бўлди. Бунинг сабаби ёшлик йилларида кўрган, эшитган ғайритабиий воқеаларнинг, Бабар сингари

ажабтовур кишиларнинг адиб хотирасига бир умрга мухр-ланиб қолганидир.

Абдулла Қаҳҳорнинг айтишича, унинг ҳикоялари саксонга яқин бўлиб, шулардан ярминигина олти жилдлик “Асарлар” тўпламига киритган, холос. Ана шу ҳикоялар орасида “Даҳшат”, “Анор”, “Бемор”, “Ўғри”, “Жонфигон”, “Минг бир жон” сингари адабиётимизнинг олтин фондидан ўрин олган асарлар борки, уларнинг ҳар бирида Абдулла Қаҳҳорнинг нафақат ҳикоянавислик маҳорати, балки инсоний моҳияти ҳам мана мен деб туради. Шу ҳикояларнинг бири — “Минг бир жон”да ўн йилдан бери тўшақдан турмаган, умрининг аксар бўлаги касалхонада ўтаётган Мастура образи яратилган. Иттифоқо у билан бир пайтда касалхонада даволанаётган кишилар хаста аёлнинг эри борлиги ва шу эри унга ўн йилдан бери қараётганини, ҳозир ҳам у билан бир хонада хотинига парвона бўлиб яшаётганини эшитиб, шу хаста аёл ва унинг вафодор эрини кўрмоқчи бўладилар. Ҳожи ака (ҳикоя қаҳрамонларидан бири) аёлнинг юзидаги ўлим шарпасини кўрибоқ ҳушидан кетгудек бўлиб, хонадан аранг чиқиб кетади. “Уч кунлиги борми-йўқми” бўлган аёл қолган икки марднинг ҳам ичида рўй бераётган ғалаённи сезиб, уларга турли ҳазил-ҳузулар билан “таскин беради”. “Ташрифчилар”дан яна бири Мастуранинг ўлим билан қаҳрамонона курашаётганини кўриб: *“Бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта!.. Ҳозир тугаб қолган шамгай липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам, қолган мингтасини ёқиб, кейин сўнади”*, — дейди кечаси уйқуси қочиб. Аслида бу сўзлар гарчанд қаҳрамонлардан бирининг тили билан айтилган бўлса-да, унинг эмас, балки муаллифнинг Мастура Алиеванинг темир иродаси ҳақидаги сўзларидир, унинг иродаси кучига берган юксак баҳосидир.

Абдулла Қаҳҳор “Минг бир жон”да тасвир этилган аёлни яхши билган, уни, худди Ҳожи ака сингари, касалхонада кўрган. Умуман, унинг аксар ҳикоялари ҳаётда рўй берган воқеалар асосига қурилган ва уларда аксар ҳолларда адибни узоқ йиллардан бери бири ранжитиб, иккинчиси эса ҳайратлантириб келаётган кишилар образи яратилган. “Минг бир жон”да тасвир этилган аёл 20—30-йилларда машҳур бўлган ўзбек хотин-қизларидан бири Тўраҳон аянинг қизи Жўраҳон эди. Жўраҳон ўн йил дард чекиб, ахийри, шифо

топмай, вафот этиб кетган. Аммо унинг ўн йил давомида хасталик билан мардона олишгани, эшиқдан эмас, тешиқдан кириб келмоқчи бўлган ўлимга чап бериб келгани адибни ҳайратга солган. Унинг назарида, Жўрахон сингари иродали аёллар ўлимни ҳам енгишлари мумкин. Ана шу ҳаётбахш фикр Абдулла Қаҳҳорни шу ҳикояни ёзишга илҳомлантирган. У айти пайтда фақат ўн йил давомида хасталик билан олишган Мастура образинигина эмас, балки хаста хотинини тарк этмай, эрлик меҳр-муҳаббати билан унинг кучига-куч қўшган Аҳмадjon образини ҳам қаҳрамонлаштирган.

Аслида 1956 йилда ёзилган бу асар Абдулла Қаҳҳор учун характерли эмас. У, айниқса, ўтмиш мавзуида ёзилган ҳикояларида бирор воқеа ёки қаҳрамон образини тасвирлаш орқали ўтмишнинг кирли томонларини, ўзида шу ўтмишни мужассамлантирган кишиларни фош этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Юқорида тилга олинган ҳикояларда худди шу тамойил устуворлик қилади.

Маълумки, адибнинг болалик ва ёшлик йиллари “катта-катта, оғир ва шафқатсиз воқеалар юз бериб турган вақтлар”га тўғри келган. У ота-онаси билан бирга қишлоқма-қишлоқ кўчиб юргани сабабли “кўпгина фожиали ҳодисалар”ни кўрган ёки эшитган. Масалан, “Анор” ҳикоясининг майдонга келишида Бувайдада рўй берган воқеа “хамиртуриш” бўлиб хизмат қилган. Бу ҳикоядаги Туробжон уларга қўшни бўлиб, асл исми Бабар бўлган. Бабарнинг бирдан-бир толеи, Абдулла Қаҳҳорнинг айтишича, дунёга келиб яхши кўрган қизига уйланганидир.. Ҳикояда унинг ана шу қувончли кунлари тасвир этилади. Аммо унинг ҳаётидаги “энг бахтли дақиқаларини ҳам йўқчилик татитмаган” — бечора Бабар бошқоронғи хотинига иккитагина анорни ҳам олиб бера олмаган. Ҳикоя қаҳрамони Туробжон ҳам хотинининг ана шу арзимаган талабини қондиришга ожизлик қилади, қийналади, ночорлигидан асабланиб, хотинини тепишгача боради. Шундан кейин уйдан чиқиб кетган Туробжон алламаҳалда каттагина бир тугунни кўтариб келади.

У Муллажон қозининг боғига ўғирликка тушган эди.

Ҳикоя бундай сўзлар билан тугайди:

“У тугунни уйнинг ўртасига ташлади. Бир чойшаб анор ҳар томонга юмалаб кетди, бир нечаси обреза тушди. Ту-

робжон хотинига қаради. Унинг рангини кўриб хотини кўрқиб кетди — бу қадар оқарган! Туробжон ўтириб пешонасини ушлади. Хотини югуриб олдига келди ва елкасига қўлини қўйди.

— Қаёққа бордингиз? — деди энтикиб. — Нима қилдингиз?

Туробжон жавоб бермади. Унинг вужуди титрар эди ”.

Бу ҳикояда тасвирланган воқеа ҳам, қаҳрамон ҳам айна ҳаётдан олинган. Абдулла Қаҳҳор Бабар — Турсуналининг ўғирлик қилишга, бир томондан, йўқчилик, иккинчи томондан эса, хотинига бўлган меҳр ва шафқат мажбур қилганини яширмайди. У ҳатто мақолаларининг бирида шу ҳақда: мулоҳаза юритиб: *“Менимча, Туробжон бу ишни қилгани йўқ, зотан, ўғирлик қилиш қўлидан келадими! Лекин яна писанга қиламан, ҳар нечук бу воқеани ичимдан чиқарганим йўқ”,* деб ёзган ва яна бундай кўшимча қилган: *“Менинг онам ҳам бошқоронғи бўлганини эслайман. Ҳикояда айтилган боғ эсимда бор, бизнинг ҳовлидан анча нарида, Олим саркорнинг боғи эди ”.*

“Анор” ҳикояси “Минг бир жон”дан роса йигирма йил аввал, 1936 йилда ёзилган. Дарвоқе, адабнинг энг яхши ҳикоялари ана шу йигирма йил оралиғида дунё юзини кўрган. Бу ҳикояларнинг аксарида қандай воқеалар тасвирланган ва қандай кишилар образи яратилган бўлмасин, уларни асосан бир нарса — Туробжонни ўғирлик қилишга мажбур этган, унинг бошқоронғи хотинини эса икки дона анорга зор қилган ўтмишни қоралаш пафоси бирлаштириб туради. Бадиий тафсиллар устаси Абдулла Қаҳҳор “Анор” ҳикоясида ана шу ғояни анор тафсили орқали катта маҳорат билан ифодалаган.

* * *

Ҳикоя шундай бир жанрки, бу жанр табиатини чуқур ҳис этган ва муайян адабий тажрибага эга бўлган киши катта эпик жанрларда ҳам ижод қилиши мумкин. Умуман, ҳикоя аксар ёзувчилар учун қисса ва роман жанрларига ўтишда дастлабки поғона бўлиб хизмат қилади.

Шу нарса фаройибки, Абдулла Қаҳҳор, бошқа ҳамкасбларидан фарқли ўлароқ, ҳали ҳикоя жанрининг қонунқоидаларини тўла эгалламай туриб роман жанрига қўл ур-

ган. Агар “Сароб” романининг 1930 йилда бошлангани ва 1933 йил охири – 1934 йил бошларида якунланганини эътиборга олсак, шу давргача ва ҳатто шу даврда ҳам адибнинг бирорта эпақали ҳикоя ёзмаганини кўрамиз. Абдулла Қаҳҳор ҳатто шу тўрт йил ичида ҳам ёзган “бир қанча катта-кичик ҳикоялари”ни “ҳикоячиликда уста кўрмаган шогирдининг ҳар мақомда йўрғалаши”, деб эътироф этган. Модомики, адиб “Сароб”ни муайян тайёргарлик босқичини ўтмай туриб ёзган экан, унинг, кутилмаганда, атоқли мунаққид Озод Шарафиддинов томонидан “иккинчи чўққи” деб баҳоланган романни қандай яратгани жумбоқдир.

Сир эмас, мазкур роман ёзилган 30-йилларнинг бошлари синфий кураш деб аталган алғов-далғов воқеалардан иборат бир давр эди. Шу даврда минглаб оилалар “қулоқ” қилиниб, Украинанинг даштларига-ю Қозоғистонда ташкил этилган меҳнат посёлкаларига жўнатилган. Қанчадан-қанча ватандошларимиз аксилинқилобчилик, миллатчилик ва советларга қарши тарғиботда айбланиб, қамоққа олинган... Хуллас, халқнинг тинчи, хотиржамлиги йўқолган замон эди. “Сароб” ана шундай мураккаб бир шароитда даврнинг ижтимоий буюртмаси сифатида ёзилди. Абдулла Қаҳҳорнинг ана шу мушкул ва чигал бир замонда рўй бераётган воқеаларни бир изга тушириб тасвирлаши осон эмас эди. Аммо адибнинг катта ютуғи шу бўлдики, у романни ёзишдан аввал Жек Лондоннинг “Мартин Иден” асарини мутолаа қилиб, унинг асосий сюжет чизиги (канваси) дан ўринли фойдаланди. Кези келганда шуни айтиш керакки, бу икки асар ўртасидаги муштаракликка биринчи бор Озод Шарафиддинов эътиборни қаратган. Унинг “Абдулла Қаҳҳор. Ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида лавҳалар” (1988) китобида бу ҳақда қуйидаги сўзларни ўқиймиз: “Жек Лондоннинг бу романи Абдулла Қаҳҳорга ўз романининг композициясини топиб олишга ёрдам берган. Ҳар икки романни ўқиган китобхон улар ўртасидаги айрим ўхшашликларга эътибор беради. Маълумки, Жек Лондон романининг қаҳрамони Мартин Иден зодагонлар доирасига мансуб Руфь деган қизни ўлимдан қутқаради. Шу баҳона бўлиб улар ўртасида яқинлик пайдо бўлади. Йигит қизни севиб қолади, аммо Руфь оғдий табақадан чиққан денгизчи йигитнинг муҳаббатини қабул қилолмайди. Мартин қизга қасдма-қасдига йирик ёзувчи

бўлиб этишишга интилади ва бунга эришади. Шундан кейин Руфь унга кўнгул қўяди. Аммо у кечиккан эди — бу орада Мартиннинг қарашлари кескин ўзгаради, у Руфьнинг Мартинни эмас, унинг шухратини севаётганини тушунади ва қизнинг муҳаббатини рад қилади. Пировардга бу дунёда ўзининг идеалини тополмаган, ўзини тушунадиган дил маҳрамини учратолмаган, барча орзулари ер билан яксон бўлган Мартин Иден ўз жонига қасд қилади”.

Озод Шарафиддиновнинг ёзишича, “Мартин Иден”ни ўқигач, Абдулла Қаҳҳор хаёлотида пайдо бўлган турфа характерлар бир сафга тизилгандек, турли тўқнашувлар жой-жойини топгандек бўлади — энди ўтириб ёзишгина қолади, холос. “Шунинг учун ҳам романнинг дастлабки саҳифалари устидаги иш анча равон кечади”, деб якунлайди фикрини Озод Шарафиддинов.

Шубҳасиз, Абдулла Қаҳҳор Мартин Иденни Саидий, Руфьни Мунис деб, воқеаларни эса Фарғона водийсига кўчирибгина қолмаган. У Жек Лондон романининг композицион қурилишидан маҳорат билан фойдаланган ҳолда шундай янги бир асарни яратганки, у ўзбек адабиёти тарихида дастлабки психологик роман бўлиб қолган.

Одатда Абдулла Қаҳҳор тўғрисида сўз борганда адабиётшунослар уни туғма ва ноёб ҳикоянавис сифатида баҳолайдилар. Бу баҳо қанчалик тўғри ва одилона бўлмасин, унинг замирида Абдулла Қаҳҳор романнависни камситиш оҳанги йўқ эмас. “Сароб” ва “Қўшчинор чироқлари”нинг адиб ҳикояларидек машҳур бўлмаганининг сабаби шундаки, биринчидан, бу ҳар иккала роман атрофида бўлиб ўтган баҳслар, мутахассисларнинг бу асарлар бўйича ягона фикрга келмаганлари уларнинг оммалашшига салбий таъсир кўрсатган бўлса, иккинчидан, бу ҳар иккала асарда тасвирланган тарихий даврнинг ўта мураккаб бўлганлиги ва ўша даврда кечган воқеалар талқинининг ҳозирги қарашлар билан у қадар уйғун эмаслигидир.

Ҳар бир ёзувчи — ўз даврининг фарзанди. У, истайдими ё йўқми, давр унинг асарларига ўз муҳрини босади. Фақат улуғ санъаткорларгина ўз даврининг мафкуравий чегараларини ёриб чиқиб, келажак авлодлар билан ҳам узоқ мулоқотда бўладилар.

50-йилларда шахсга сивиниш фожиали оқибатларининг фош этилиши ёзувчиларга сталинизм даврида рўй берган сиёсий-ижтимоий ва маданий воқеаларга янгича назар ташлаш, бир оз бўлса-да эркин нафас олиш ва ижод қилиш имконини берди. Абдулла Қаҳҳор шу даврда “Оғриқ тишлар”, “Тобутдан товуш” комедияларини ёзди, умрининг сўнгги кунларида эса “Зилзила” қиссасини ёза бошлади. Адабиётда бадий ночор асарларнинг серобланаётганига, пахта далаларига заҳарли дориларни сепиш орқасида қишлоқ аҳли сиҳат-саломатлигининг ёмонлашаётгани ва бу ҳолнинг халқ генофондига катта салбий таъсир кўрсатаётганига, порахўрликнинг эса кундан-кунга авж олиб бораётганига қарши дадил курашди. Шу даврда у ёзувчининг бурчи фақат ғоявий соғлом ва бадий юксак асарларни яратишда эмас, балки халқ дилининг таржимони бўлишда, деган тамомила янги ва жиддий шиорни ўртага ташлади. *“Ёзувчининг қулоғи, — деб ёзди у, — ҳамиша халқнинг кўксига бўлиши, унинг қалбига ҳаяжонни дарҳол сезиши, илғаб олиши, шундан илҳомланиши, асарини мана шу илҳом, кучли эҳтирос билан ёзиши керак. Ўшанда ёзувчи халқнинг тили учига турган гапни айтади, халқ дилининг таржимони бўлади”*. Бу, шу давр адабиёти назарияси учун янгилик эди. Бу, ўзбек адабиётини янги тараққиёт босқичига олиб чиқувчи, унинг халқ ҳаёти билан алоқасини янада мустаҳкамлашга ёрдам берувчи янги эстетик мезон эди.

Абдулла Қаҳҳор кейин яратган бадий асарлари ва публицистик мақолалари, ҳаттоки адабий ва илмий анжуманлардаги чиқишлари билан жамият ҳаётини соғломлаштириш ишига муносиб ҳисса қўшди. У юқорида келтирилган фикрини давом эттириб, бундай ёзди: *“Ёзувчининг вазифаси яхши асарлар ёзиш, халқ дилининг таржимони бўлиш билангина чекланмайди, унинг вазифасига адабиётни ҳар қандай бало-қазолардан қўриқлаш, адабиётнинг сергак, жасур посбони бўлиш ҳам кирради”*.

Бу сўзларни айтган адиб учун адабиётни бало-қазолардан сақлаш халқни бало-қазолардан асраш, деганидир. Зероки, унинг учун адабиёт халқнинг виждони ва халқ қалбининг кўзгуси эди.

МИРКАРИМ ОСИМ (1907–1984)

Тонг сирлари

XX аср ўзбек адабиёти ва унинг намояндалари ижоди, фаолияти турли сир-синоатлар билан тўла. Мустабид тузум уларнинг бирларини қатағонга учратган бўлса, иккинчиларини ўз измига солиб, собиқ тузум мафкурасига хизмат қилишга мажбур этди.

Тилга олинган давр адабиётида забардаст тарихнавис адиб Миркарим Осимнинг ўзига хос салмоқли ўрни бор. Агар ўша давр адабиётида ўзбек халқи тарихини Миркарим Осимдек пухта билган адибларнинг бор йўғи уч-тўрт нафар эканини инобатга олсак, унинг ўрни ва хизматлари янада ойдинлашади. Аммо афсуски, адиб барча ижодий имкониятларини рўёбга чиқариш имкониятига эга бўлмади.

Турли манбалардан шу нарса яхши маълумки, Миркарим Осим 1907 йили Тошкентда дунёга келиб, 1917–1920 йилларда Лангар маҳалласидаги “Шамс ул-урфон” бошланғич мактабида, сўнг Навоий номидаги мактабда ўқиган. Бўлажак адиб 1921–1925 йилларда билим юртида таҳсил кўргач, Тошкент мактабларининг бирида ўқитувчилик қилган. 1926 йил августида эса Москвага бориб, Бубнов номидаги Педагогика институтига ўқишга кирган. Мазкур институтнинг тарих факультетида тўрт йил давомида таҳсил кўргач, Самарқандга келиб, ўқитувчиларни тайёрлаш курсларида дарс берган. Сўнг Тошкент... Педагогик йиллари... Адабиёт майдонидаги ижодий изланишлар...

Ижод тонгини шеър ва мақолалар билан бошлаган Миркарим Осим шу кезларда бундай сатрларни ёзган:

Ҳар нарса ўзгарар, ҳар нарса оқар,
Тинмасдан оқади буюк табиат.
Табиат тинмасдан тўнин ўзгаргар,
Оламда тиним йўқ, мана, ҳақиқат!...

Шу букун тарихдан дарс берар экан,
Эсладим Гераклит фалсафасини.
Эсладим қўрқинчли туш каби бирдан
Қуллиқнинг қоронғу дабдабасини...

Мен бу сатрларни ўқир эканман, Миркарим Осимнинг бизга номаълум бўлган, аммо ушбу шеърнинг замирига яширинган ўтмиш ҳақиқати хаёлимда секин-аста жонлана бошлайди.

Миркарим Осимнинг таҳсил йиллари турк асир зобитлари Тошкент мактаблари ва билим юртларида фаолият кўрсатган даврга тўғри келди. Бу даврда тошкентлик Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигидаги ўзбек зиёлилари ўз олдиларига Романовлар сулоласининг тарих саҳна-сидан кетиши ва чор ҳокимиятининг ағдарилиши муносабати билан пайдо бўлган бахтли имкониятдан фойдаланиб, ўзбек юртини мустақиллик йўлига олиб чиқишни мақсад қилиб қўйдилар. Ана шу мақсад билан йўғрилган жадид маърифатпарварлар замона зайли билан Красноярскдаги ҳарбий асирлар лагеридан қочиб Тошкентга келиб қолган турк зобитлари билан биргаликда ёш авлодни миллий руҳда тарбиялашга бел боғладилар. Миркарим Осим Навоий номидаги мактабда ҳам, таълим ва тарбия билим юртида ҳам турк ўқитувчилари таъсирида шакллана бошлади. Билим юртини юқори кўрсаткичлар билан тугатган Миркаримни жўғрофия ўқитувчиси Шаҳобиддин Аҳмадий ҳатто Туркияга олиб бормоқчи бўлади.

Шаҳобиддин Аҳмадий Эски шаҳар аҳли ўртасида Шаҳобиддин эшон номи билан танилган шахс бўлиб, диний ва дунёвий билими билан талабалар ҳурматини қозонган зот эди. У кейинчалик Ойбек домланинг қайнотаси атоқли маърифатпарвар Саидносир Миржалилов билан бирга Тошкентда, НКВД ертўласида ётган. Зарифа Саидносирова ҳаётининг ана шу таҳликали йилларини эслаб, “Ойбегим менинг” китобида Шаҳобиддин эшон тўғрисида бундай маълумотни берган.

“Дадам билан бир хонада Шаҳобиддин эшон ҳам ётган. Унинг отаси машҳур эшонлардан бўлган. Шаҳобиддин эшон ўрта яшар, баланд бўйли, ниҳоят келишган қоматли, чиройли, соқол-мўйлови қоп-қора киши эди. У Ойбекнинг синфдо-

ши Миркарим Осимни ўзи билан бирга Туркияга олиб кетмоқчи бўлган”.

Хуллас, Миркарим Осим Туркия дорилфунунларида олий маълумотни олиш иштиёқида бўлгани учун олис ва махфий сафарга жон деб отланади. Аммо устоз билан шогирд совет-турк чегарасини кесиб ўтиш пайтида қўлга тушадилар. Бу воқеа 1925 йил 19 ёхуд 20 июнь куни Ожаристон чегараларида юз беради.

Шаҳобиддин Аҳмадий Миркарим Осимга мактабда ҳам, билим юртида ҳам жўғрофия ва бошқа табиий фанлардан дарс берган. Бўлажак адиб бу фанлардан аъло баҳо олиб ўқигани ва устоз меҳрини қозонгани учун Шаҳобиддин Аҳмадий унга Туркия ва Татаристонда нашр этилган китобларни ўқишга берар, Миркарим эса уларни шавқ-завқ билан ўқир эди.

Навоий номидаги билим юртида Ёқуб Файзий ва Бокий исми Туркияда таҳсил кўрган ўқитувчилар бўлиб, улар талабаларда Туркияга ва умуман Шарққа ҳурмат туйғусини тарбиялашга ҳаракат қилганлар. Масалан, Бокий Шарқ саркардаларининг жасоратлари тўғрисида сўзлаганда талабаларнинг қонлари жўшиб кўпириб кетган. Кунларнинг бирида у синфда Амир Темир тўғрисида ҳаяжон билан сўзлаб туриб, ҳамманинг олдида йиғлаб юборган. У Темурнинг Грузия ва Туркияга қилган ҳарбий сафарларини бериб ҳикоя қилганида, талабалар ифтихор ҳиссига тўлиб-тошганлар.

20-йилларнинг аввалида Истанбулдан Эсон афанди келиб, дастлаб Миркарим ўқиган Навоий номидаги иккинчи босқич мактабида адабиётдан дарс беради, сўнг билим юртига мудир этиб тайинланади. У билан бирга келган Иброҳим афанди эса тарих фанини ўқитади. Кўп ўтмай, Навоий номидаги мактаб билим юртига айлантирилиб, Туркиядан келган муаллимлар талабаларга туркий халқларнинг тарихий-маданий илдизларига ҳурмат ва садоқат руҳини сингдириб борадилар.

Эсон афанди тошкентлик зиёлилардан бўлиб, совет давлатининг мустамлакачилик сиёсатидан — Ўзбекистонда кечган нохуш воқеалардан изтиробга тушган ҳолда талабаларда большевиклар тузумига нисбатан норозилик кайфиятини уйғотишга интилди. У маҳаллий халқнинг камситилиши,

пахтанинг ўзбек халқи бошига тушган кулфатга айланиб бораётгани, солиқларнинг кундан-кунга ошиб, иқтисодий аҳвол оғирлашаётганининг даҳшатли манзараларини тас-вирлаб берган.

Аслида, Эсон афанди томонидан тасвирланган манзаралар Миркаримга бегона эмас эди. У отаси ташлаб кетганидан кейин тоғаси Шолутфулла Шоикромовнинг қўлида тарбияланган. 1918 йили Шолутфулла аканинг мол-мулки ёш Миркаримнинг кўз ўнгида мусодара этилган ва бу адолатсизлик унга қаттиқ таъсир ўтказган эди. Шунинг учун ҳам у Эсон афандининг ҳар бир сўзида ҳақиқат булогининг фаввора бўлиб отилишини кўрган.

Эсон афанди Миркарим Осим ўқиган синфга катта умид боғлаган эди. Бу синфда эса Ойбек, Маҳмуд Ҳакимов, Муқсид Қориев, Азиз Мақсудов, Маннон Эминжон, Саидвали Шарафиддинов, Темучин Аъламов ва бошқалар ўқишган. Улар учун Эсон афанди том маънода мураббий бўлган.

“Мен, — деб ёзган Миркарим Осим 1931 йилга оид таржимаи ҳолида, — табиийки, Эсон афандининг сўзларига бутун қалбим билан ишонганман ва Эсон афандидан юксакроқ бошқа кишининг бўлиши мумкин эмас, деб ўйлаганман. Мен унга шеърларимни кўрсатар эдим. Борди-ю у бу шеърларни яхши чиқмабди деса, уларни парча-парча қилиб йиртиб ташлар эдим. Эсон афанди бу вақтда менинг шеърларимни Ойбекнинг шеърларига қараганда юқори баҳолар эди.

Шу кезларда Тошкентнинг Эски шаҳарига Эсон афандининг обрў-эътибори беҳад баланд эди. Эсон афанди Эски шаҳар кенгаши йиғилишида зикр тушишдан воз кечиш тўғрисида сўзлаганида ҳеч ким унга қарши чиқишга журъат этмаган. Йиғилишида Эски шаҳар партия ташкилоти котиби Обид Маҳзум ва вақф ишлари мудири бўлишган”.

Миркарим Осим нафақат Эсон афанди, балки Шаҳобиддин Аҳмадийга ҳам эътиқод қўйди. У билим юртида ўқиб юрган кезларида синфдоши Туроб Худоёрий билан бирга бир ойда бир марта унинг уйига бориб, нафақат бадий асарлар, балки дин, ахлоқ ва одобга оид китобларни ҳам олиб ўқир эди.

1924 йили Шаҳобиддин Аҳмадий шогирдига Туркияга кетиш ниятида юрганини айтади ва уни ҳам олиб боришга ваъда беради. Шарқ адабиётини пухта ўрганиш ниятида юр-

ган Миркарим Туркияни Шарқдаги энг илғор мамлакатлардан бири деб ўйлаб ва у ерда олий таълим олиш истиқболидан сархушланиб, сафар чоғини орзиқиб кутади.

1925 йил июнь ойида устоз билан шогирд йўлга чиқадилар. Уларнинг Туркияга бориш ниятларидан фақатгина Эсон афанди билан Иброҳим афандигина хабардор эди.

Шу ўринда Миркарим Осимнинг оилавий ҳаётига назар ташлаш жоиз.

Миркарим Осимнинг отаси Миросим Насруллахўжаев 1880 йили таваллуд топган. Эски шаҳардаги Чопонбозор яқинидаги унинг отамерос каттагина боғида етиштирилган мевачеваларни сотиш орқасида рўзгор тебратмай, чопон савдоси билан шуғулланган. Унинг тўнғич фарзанди Мирмаъруф Миросимов 1900 йили дунёга келган бўлиб, у ҳам тижорат ишлари билан машғул бўлган. 1930–1931 йилларда хусусий савдо билан шуғулланиш большевиклар томонидан тақиқлангач, у Фулжага борган ва ўша ердан доимий макон топган, янги оила қурган. Бироқ шунга қарамай, у вақти-вақти билан Тошкентга келиб, бола-чақасидан хабар олиб турган.

Миросим ака 1924 йил охирларида Тошкентга келиб, 1925 йил февралига қадар фарзандлари бағрида яшайди. Шу вақтда у ўғлининг Туркияга боришга шайланганидан хабар топиб, унга 300 сўм миқдорида пул беради.

Шундай қилиб, 1925 йил июнининг 19 ёхуд 20 куни Миркарим Осим устози билан бирга Тошкентдан йўлга чиқиб, поездда Москвага боради. Улар Москва меҳмонхоналарида бир ҳафта давомида яшайдилар. Миркарим Осим имкониятдан фойдаланиб, Москвадаги тарихий жойлар ва музейлар билан ташнишади. Шаҳобиддин Эшон эса сафар ташвишлари ва муаммоларини ҳал этиш билан банд бўлади. Орадан бир ҳафта ўтгач, улар поездда дастлаб Тифлисга, сўнг Ботумига борадилар. Ботумида кечган тўрт-беш кун давомида Шаҳобиддин эшон 35–40 ёшлардаги Ҳусайн деган бир оғир йигит билан танишади ва у тошкентлик йўлчиларни чегарадан яширин равишда ўтказиб қўйишга ваъда беради.

Шанба куни, оқшом пайтида, устоз билан шогирд фэзтонга ўтириб, чегарага яқин ерга борадилар. Ҳусайн уларни шу куни кечаси Грузия-Туркия чегарасидан ўтказиб қўйи-

ши лозим эди. Аммо устоз билан шогирднинг чегарадан ноқонуний йўл билан ўтишлари ҳақида маълумотга эга бўлган чекистлар уларни жиноят устида ушлаб оладилар.

Ожаристон Фавқулудда комиссияси мазкур иш билан жиддий равишда шуғулланади ва Миркарим Осим уч ойдан зиёдроқ вақт давомида Ботумида биринчи марта совет қамоқ-хонасининг тузини тотади. Ниҳоят, 1925 йилнинг октябрь ойида озодликка эришган Миркарим Осим Тошкентга қайтиб, Хадрадаги Навоий номидаги иккинчи босқич мактабда жуғрофиядан дарс бера бошлайди. Орадан бир йил ўтгач, 1926 йилнинг кузида у Москвага бориб, 1930 йилга қадар вилоят Педагогика институтида таҳсил кўради. Сўнг Самарқанд... Ўқитувчиларни тайёрлаш уч ойлик курси... Давлат нашриёти... Тошкент...

Миркарим Осим хизмат қилаётган Педагогика институтининг 1931 йил кузида Душанбе шаҳрига кўчирилиши муносабати билан Маориф халқ комиссарлиги қошидаги илмий муассасада 1949 йилнинг ёзига қадар кичик илмий ходим лавозимида ишлайди.

Миркарим Осим чегарада юз берган воқеалардан омон-эсон чиқиб, она юртига қайтгач, “Янги ариқ” деган қисса устида иш бошлаган. Қисса мавзуи Фарғона водийси тарихидан олинган ва унда Наманган канали қурилиши билан боғлиқ воқеалар тасвир этилган эди. Асар урушдан кейинги йилларда “Шарқ юлдузи” журналида эълон қилингандан сўнг унда бадиий муҳрланган воқеалар “халқ ўртасида ўзининг шафқатсизлиги ва зулм-зўравонлиги билан машҳур бўлган Қўқон хони Умархон даврида юз бергани ва Умархон даври идеаллаштирилгани, тарихий воқеаларнинг эса нотўғри акс этирилгани” маълум бўлиб қолади. Тошкент шаҳар партия ташкилотининг котибларидан бири 1948 йили бўлиб ўтган фаоллар йиғинининг бирида феодал ўтмишни гўё идеаллаштиргани учун Миркарим Осимга маломат тошларини отади. Шундан кейин кўп ўтмай, адиб хизмат жойидан ҳайдалади. 1950 йил 15 январидан эса Миркарим Осим қамоққа олинади.

Тергов ўн ой давом этади. Ниҳоят, ўша йилнинг 18 октябрида Миркарим Осим советларга қарши тарғиботда ва айрим маълумотларни ошкор этганликда айбланиб, 10 йилга кесилади. Афсуски, маҳбуснинг “жиноий-архив иши”-

да унинг жазо муддатини қаерда ўтганлиги тўғрисида бирор маълумот йўқ. Аммо шу нарса маълумки, у “соқчиларнинг назорати остида кечувчи умумий ишлар”да банд бўлган. Бу “умумий ишлар” эса 1955 йилгача – СССР Олий Совети Президиумининг “Афв тўғрисида”ги Фармони эълон қилингунига қадар давом этган.

Адиб НКВДнинг ички қамоқхонасида ҳаммаси бўлиб 22 ой бўлди. 1925 йил воқеалари ҳам, айниқса, 50-йиллардаги тергов ва қамоқ даҳшатлари ҳам унинг ҳаётида беиз кетмади. Вужудда отасининг эмас, балки мусичадек беозор онасининг қон зарралари кўпроқ бўлган ўта камтарин, хокисор, камгап, эҳтиёткор адибнинг сажияси ана шу шафқатсиз жараёнда шаклланди. У тарихга бўлган беадад муҳаббати туфайлигина фақат тарихий мавзуларда қалам тебратмади. У совет даврига ёзувчи сифатида мурожаат этгани ва замонавий мавзуларда асар ёзгани тақдирда “ҳаёт ҳақиқати”ни бузганликда айбашлари мумкинлигидан қўрқди. Шу давр ҳақида ҳақ гапни айтиш мумкин эмаслигини билиб-сезиб яшади. Бу оғир сезги уқубатли тонгдан умр шомига қадар давом этган даҳшат кўланкаси эди.

Аммо Миркарим Осимнинг ижодий жасорати шундаки, у тақдир берган имкониятдан фойдаланиб, ўзбек халқи тарихининг нурли саҳифаларини ўзининг умрбоқий асарларида ҳаққоний тасвирлаб, XX аср ўзбек адабиёти ривожига муносиб ҳисса қўшди.

Ҳар бир миллий адабиётнинг ўзига хослигини ва миллат олдидаги тарихий вазифасини белгиловчи нарса тарихий мавзудир. Агар асрлар давомида туғилиб, шаклландиган ҳар бир авлод ўз миллати тарихини билмаса, нафақат шу авлод, балки бутун бир миллат маънавият ва маданият олаmidан четда яшайди. Шундай вазият юзага келмаслиги учун ёзувчилар тарихий мавзуга мурожаат этадилар ва тарихий мавзу ҳар бир миллий адабиётнинг етакчи мавзуи бўлиб қолади. Миркарим Осим бутун ижодий ҳаётини устози Абдулла Қодирий ва дўсти Ойбекнинг шу борадаги анъаналарини давом эттиришга бағишлади. У Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи тарихининг энг қадимги давридан 1917 йилга қадар кечган вақт ичида рўй берган тарихий воқеаларни ва шу даврда яшаган ўзбек халқининг улуғ фарзандлари ҳаётини акс эттирувчи ўнлаб

ажойиб қисса ва ҳикояларни яратди. Адиб “Тўмарис”, “Широқ”, “Искандар ва Спитамен”, “Темур Малик”, “Маҳмуд Торобий”, “Ўтрор” каби қиссаларида олис аждодларимизнинг хорижий истилочиларга қарши эрк ва ҳуррият йўлида олиб борган қаҳрамонона курашини бадиий муҳассамлантириб берди. Унинг бу асарлари, айниқса, ҳозирги даврда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ишида муҳим аҳамият касб этади.

Миркарим Осим асарларида тасвирланган қаҳрамонлар галереясини назардан ўтказар экансиз, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида яшаган қарийб бирорта машҳур тарихий шахснинг адиб эътиборидан четда қолмаганини кўриб, ҳайратга тушасиз. У юқорида тилга олинган асарларидаги қаҳрамонлардан ташқари, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Машраб сингари ўнлаб тарихий шахсларнинг ёрқин образларини гавдалантириб берди. Унинг “Зулмат ичра нур”, “Аждодлар қиссаси”, “Жайҳун устида будлутлар”, “Ибн Сино қиссаси”, “Синган сетор” сингари асарлари ўзбек тарихий қиссачилигининг юксак намуналари бўлиб қолган. Тарихий мавзуда ижод қилган ёзувчилар совет даврида замонавий мавзулардан қочишда, совет даврида рўй берган воқеалардан юз ўгиришда айбландилар. Шундай таъна ва дашномлар Миркарим Осимни ҳам четлаб ўтмади. Аммо у ҳеч нарсага қарамай, тарихий мавзуда тинмай ижод қилиб, шундай асарларни яратдики, бу асарлар туфайли халқимиз совет даврида ҳам ўз тарихининг шавкатли саҳифалари билан танишиш имконига эга бўлди.

Одатда Миркарим Осим сингари камтарин ёзувчилар вафотларидан кейин унут бўлиб кетадилар. Аммо умид қиламизки, ҳозирги ва келажак авлодлар бу аллома адибнинг энг яхши асарларини қайта-қайта нашр этиб ва ўқибгина қолмай, улар асосида кино, театр ва музыка асарларини ҳам яратадилар ва шу тарзда Миркарим Осимнинг XXI асрдаги ҳаёти аввалгисига қараганда мунаввар бўлади.

Миркарим Осимнинг мустақиллик йилларида давлатимизнинг “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирлангани ана шу эъзознинг шояд дебочаси бўлган бўлса...

МАҚСУД ШАЙХЗОДА (1908–1967)

Ҳаёти ва ижоди саҳифалари

Бундан қирқ йил муқаддам ХХ аср ўзбек адабиётининг буюк сиймоларидан бири Мақсуд Шайхзоданинг жабрдийда юраги уришдан тўхтади. Ўтган давр мобайнида унинг нафақат бошқа тенгдошлари, балки издошлари, шогирдлари ва мухлисларининг ҳам аксари ҳаётдан кўз юмди. Шу даврда туғилиб, вояга етган авлодлар эса унинг жўшқин сўзини эшитмай, нурли чеҳрасини кўрмай, танти қалбининг заррин шуълаларидан баҳраманд бўлмай ўсмоқдалар. Бинобарин, уларнинг Шайхзодани нафақат буюк шоир, балки буюк инсон сифатида ҳам идрок этишлари, унинг порлоқ истеъдоди олдида таъзим қилишлари қийин. Шунинг учун ҳам бу оташнафас шоирнинг қандай ноёб сиймо бўлганлиги тўғрисида ёзиш биз, замондошларнинг вазифамиздир.

Шайхзода 1908 йил 25 октябрда Озарбайжон Республикаси Ганжа вилоятининг Оғдош шаҳрида шифокор Маъсумбек ва Фотимахоним оиласида дунёга келган. Маъсумбек Шихлиев Петербург университетининг тиббиёт факультетини тугатган ва Оғдошда янги усуддаги илк мактабни ташкил этган зиёлилардан бири эди. Мақсуд 1917 йилда ана шу 1-босқич мактабда муаллим Мухтор Афандизоданинг қўлида таълим олди. Иккинчи синфни фақат аъло баҳолар билан тугатгани сабабли юқори босқич мактабнинг 2-синфига ўтказилди.

Кези келганда айтиш жоизки, мазкур мактабда Мақсуд билан бирга ўқиганлардан Саид Рустам таниқли композитор, халқ артисти, Шокир халқ рассоми, Идрис Алиев эса маориф ходими бўлиб етишди. Шайхзоданинг 70 йиллиги муносабати билан Озарбайжонга қилинган сафар вақтида Идрис Алиев болалик дўсти ҳақида сўзлаб, бундай деган эди:

“Биз, Мақсуд, Саид ва Шокир бир синфда ўқир эдик. Биз таълим олган билим маскани Мақсуднинг отаси Маъсум-

бекнинг саъй-ҳаракати билан ташкил топган Оғдошдаги янги усулдаги биринчи мактаб эди. Маъсумбек мактаб ва ўқувчиларнинг аҳволдан тез-тез хабар олиб турар эди.

Мақсуд ёшлигида ўзи ҳам тинчимас, бизга ҳам тинчлик бермас эди. У зийрак, синчков, шижоатли ўғлон бўлиб, бир ишни бошладими, албатта, уни охирига етказмай қўймасди...”

Мақсуд шундай зийраклиги ва тиришқоқлиги туфайли муаллимлар эътиборини қозониб, 1921 йилда бир гуруҳ тенгдошлари билан бирга Боку шаҳридаги дорилмуаллиминга ўқишга юборилди. 1925 йили мазкур билим юртини аъло баҳолар билан тугатган Мақсуд Озарбайжон Маориф халқ комиссарлигининг йўлланмаси билан Дарбанд шаҳрига йўл олди. У ўша пайтда Доғистон автоном республикаси ҳудудида бўлган Дарбанддаги 1-босқич мактабда бир йил хизмат қилгач, Доғистон Маориф халқ комиссарлигига мурожаат қилиб, Бўйноқ шаҳрига ишга кўчиришларини сўради. Ва 1927 йилнинг июнь ойига қадар Бўйноқдаги педагогика билим юртида жамиятшунослик фанидан дарс берди.

Идрис Алиевнинг юқорида келтирилган сўзларидан маълум бўлганидек, Мақсуд Оғдош сингари кичик шаҳарларда камдан-кам учровчи тараққийпарвар кишилар оиласида туғилган эди. Бўлажак шоирнинг шаклланишида отаси Маъсумбекнинг иштироки ниҳоятда катта бўлган; нафақат отаси, балки онаси Фотимахоним ҳам оғдошлик аёлларнинг ижтимоий фаоллашувига таъсир кўрсатган кишилар эди. Машҳур озар адиби ва жамоат арбоби Мирза Иброҳимовнинг шаҳодат беришига кўра, унинг ота-онаси зийрак, зеҳнли фарзандларининг қобилиятини ўстиришга алоҳида эътибор берган, уларда илм-фанга ихлос, гўзалликка нисбатан муҳаббат туйғусини уйғотган. Мақсуд улар таъсирида хушёр, зукко, билимдон, янгиликка талпинувчи, жамиятда рўй бераётган воқеа ва ҳодисалар моҳиятини тушунишга интилувчи йигит бўлиб ўса бошлаган. Шундай зукко йигитнинг ўша пайтда ёшлар ўртасида тарқалган ва улар эътиборини қозонган газета ва журналларни ўқимаслиги ақл бовар қилмас ҳодиса эди.

Мақсуд Бокуда таҳсил кўрган йилларда “Ени Кавказ” журнали ёшлар ўртасида, айниқса, машҳур эди. Истанбулда Мамед Эмин Расулзода томонидан нашр қилинган ва

Бокуга яширин йўллар билан келтирилган мазкур журналда босилган “Қизил империализм” мақоласи Мақсуднинг дунёқарашига таъсир этмай қолмади. Мазкур мақолада 1917 йил октябрида тарих саҳнасига келган совет давлатининг миллий республикаларга ва шу республикаларнинг туб аҳолисига эркинлик бермагани, аксинча, миллий халқларнинг диний ва дунёвий маданиятини сиқув остига олгани айтилган ва Озарбайжон ҳаётидан бундай фикрларни тасдиқловчи кўплаб мисоллар келтирилган эди.

Мақсуд Бокуда ўқиб юрган кезларида “Ени Кавказ” журнали билангина эмас, балки 1925 йили Бўйноқ шахрига келиб, “Маориф йўли” журналини чоп эта бошлаган Эдҳем Файзий билан ҳам танишган. Унинг Дарбанддан Бўйноққа бориб ишлаши ҳам шу кимса билан бевосита боғлиқ.

Эдҳем Файзий Мустафо ўғли асли қримтатарлардан бўлиб, 1885 ёки 1886 йилда Руминиянинг Селистра шаҳрида туғилган. 1914 йилга қадар Туркия, Болгария ва Францияда яшаб, педагогика ва иқтисод бўйича олий маълумот олган. 1914 йили турк-рус уруши бошланиши билан ота юртига қайтиб келган. Эдҳем Файзий 1918 йили Қримда Миллий фирқа партиясига аъзо бўлиб, маълум вақт партиянинг “Миллат” газетасига муҳаррирлик қилган. Сўнгра “Ени дунё” журнали муҳаррири, таълим ва тарбия техникуми муаллими, шунингдек, Қрим миллий банки комиссиясининг аъзоси сифатида фаолият олиб борган. 1925 йили эса Доғистонга кўчиб бориб, Бўйноқдаги педагогика билим юртида ишлаган ва айна пайтда “Маориф йўли” журналини нашр қилган.

Мақсуд Бўйноққа кўчиб бурганидан кейин Эдҳем Файзий билан бирга бир ўқув юртида ишлаш билан бирга, “Ени дунё” журналида асосан таржимон сифатида қатнашади. Шу аснода “эркин дунё”ни кўриб, оқ-қорани таниган, большевикларнинг Қримда қилган жиноятларига гувоҳ бўлган Эдҳем Файзийнинг таъсир доирасига кириб боради.

Эдҳем Файзий Миллий фирқа партияси “Миллат” газетасининг муҳаррири, шунингдек, Февраль инқилобидан кейин Қримда барпо қилинган мухтор ҳукуматга моддий ёрдам кўрсатган Миллий банкнинг ходими бўлгани учун ГПУнинг уни назорат остига олмаслиги маҳол эди.

1923 йили Муса Бегиев “рус мусулмонлари”нинг раҳбари сифатида жаҳон мусулмонларининг Калькуттадаги конгрес-

сига таклиф этилган. У конгрессда Қрим мусулмонларининг вакили сифатида ҳам қатнашиш учун қримлик муфтий Иброҳим Тарпининг розилигини олмоқчи бўлган. Эдҳем Файзий шу жараёнда фаол иштирок этиб, муфтийнинг розилик хатини Ленинградга, Муса Бегиевга олиб борган. Шу воқеадан кейин ГПУ ходимлари нафақат Эдҳем Файзий, балки у билан мулоқотда бўлган бошқа кишиларни ҳам таъқиб остига олишган. Хуллас, Мақсуд Шейхизоданинг (атоқли ўзбек шоирининг исм-шарифи ўша вақтда шундай бўлган) Бўйноққа кўчиб келиб, Эдҳем Файзий билан бирга ишлаши ва у муҳаррири бўлган журналда қатнашиши унинг ҳам ГПУнинг назорат доирасига тушишига сабаб бўлган.

ГПУ ходимларининг Эдҳем Файзийга яқин бўлган кишилардан, шу жумладан, Шейхизодадан шубҳаланиши асоссиз эмас эди. Зеро, Шейхизода, Тавфиқ Жалол ва Селим Фитрат ўзаро мулоқотлари пайтида “устоз”лари таъсирида бундай сўзларни айтиб юришган: *“Озарбайжон ҳозир русларнинг мустамлакаси бўлиб қолди. Шўро мухтор жумҳурияти қазиб олинаётган нефтнинг 10 фоизига ҳам эга бўлолмайди. Шўро ҳокимияти Озарбайжоннинг Туркиядан ўзи хоҳлаган адабиётни сотиб олишига, долзарб масалалар бўйича матбуотда эркин чиқишимизга рухсат бермаяпти. Агар Озарбайжонда мусовотчилар ҳокимияти ўрнатилганида биз анча илгарилаб кетган бўлардик. Биз ўз ишимизни ВЛКСМга кириш йўли билан олиб бормоқчи бўлган эдик, аммо бизни бу ташкилотдан миллатчи деб ҳайдаб чиқаришди. Мана, ҳозир ВЛКСМ сафига ёлғиз Шейхизоданинг ўзигина бор...”*

Маълум бўлишича, Шейхизода 1927 йили Бокуга бориб, у ердан Истанбулда нашр этилган “Ени Кавказ” журналининг олиб келган. Озарбайжоннинг мустамлакага айланиб, Доғистоннинг эса руслашиб бораётганидан ташвишланаётганини яширмаган. Ва нима учундир Бўйноқдаги ҳарбий қисмнинг сон-салмоғи, аҳволи ва миллий таркиби билан қизиққан, шунингдек, гарнизондаги Қозон татарлари билан яқинлашишга уринган. Гарчанд у ўзининг сиёсий қарашларини ошкор қилмаган бўлса-да, у билан бирга Дарбанддан Бўйноққа келган ва билим юртида ўқитувчилик қилган Тавфиқ Жалол Доғистонга маҳаллий аҳолининг руслашиб кетишига йўл қўймаслик учун келганларини очикдан-очик айтган.

Хуллас, 1927 йил июнь-июль ойларида Шейхизода аксил-инқилобий тарғибот олиб боришда айбланиб, Эджем Файзий ва Мамед Файзий билан бирга қамоққа олинади. Эджем Файзий таъсирида ҳаракат қилган Селим Фитрат ва Тавфиқ Жалол эса Довистон ҳудудидан чиқиб кетганлари учун улар иши алоҳида ажралиб чиқади. Махачқалъада бўлиб ўтган суд 1927 йил 6 декабрда юқорида номлари тилга олинган уч кишини ОГПУ ихтиёридаги сиёсий қурилишга юбориш ҳақида ҳукм чиқаради.

Шейхизода ўзига кўйилган айбни асословчи бирорта далил бўлмаганлиги сабабли ишни қайта кўришларини талаб қилиб, тегишли идораларга аризалар ёзади. Шундан кейин ОГПУ коллегияси ҳузуридаги Махсус кенгаш бўйноқлик муаллимлар ишини қайта кўриб, Э.Файзийни концлагерда ўташ шарти билан 3 йиллик қамоққа, Шейхизодани эса 3 йиллик сургунга юбориш ҳақида ҳукм чиқаради. Мазкур ҳукмга кўра, Шейхизода Москва, Ленинград, Тибилиси ва Бокудан бошқа шаҳарларда сургун муддатини ўташи мумкин эди.

Шейхизода қамоқдан озод бўлгач, онасининг маслаҳати билан (отаси ўша вақтда Москвада ўқишда бўлган) сургунгоҳ сифатида Тошкентни танлайди ва ўзбек юртига келиб, отасининг танишларидан бири Собир Шариповнинг Шаҳрисабз кўчасидаги уйида яшай бошлайди.

У Тошкентда ҳаётининг ҳар томонлама янги, баҳор тароватидек тоза ва беғубор даврини бошлашга аҳд этади, исм-шарифига жиндек таҳрир киритиб, Шайхзода тахаллусини қабул қилади.

* * *

Шайхзода ижодининг бошланиши Дарбанд билан боғлиқ. Унинг бизгача етиб келган аксар шеърлари 1922 йилда ёзилган. Аммо Шайхзоданинг ўзи ижодининг қачон бошланганлиги ҳақида сўзлаб, бундай ёзган эди: *“Мен агар китобхонларимга ҳали алифбони эгалламасдан олдин шеър яратганман, деб айтсам, улар балки менинг бу гапимни ё ҳазил, ёки киноявий маънога бир муболағадур, деб талқин қилишлари мумкин. Аммо бу чин гап. Менинг отам раҳматлик (ўз замонасининг илғор зиёлиси, доктор) одатга бола-*

ларга шеър ўқиб берар ва кейин айрим сўзларни айтиб бериб, шу сўзга мос қофия топишни бизлардан талаб қилар эди. Қофия ҳам вазн оҳангига қулоғим ўрганиб кетиб, мен беш яшарлигимда 8–10 мисрадан иборат бир “масал” тўқиганым эсимда. Албатта, муайян фикр ва сюжетдан холи бўлган бу “масал” бўри билан олмахон ҳақида тўқилган эди. Ҳар қалай, шеърга муҳаббат умримнинг илк йилларидан бошлаб қонимга, қалбимга, фикримга сингиб кетганини айта оламан”.

Номи юқорида тилга олинган Идрис Алиев (дарвоқе, у ўша мактабда муаллим, кейинчалик эса директор бўлиб ишлаган) Шайхзода ижодининг бошланиши ҳақида бундай маъумотни берган:

“Мақсуд ёшлигидан адабиётга жуда ҳавасманд эди. Эсимда, мактабда ўқиб юрган кезларимизда у кичик бир пьеса ёзди. Мен, Мақсуд, Саид, Шокир ва бир неча ўқувчилар иштирокида “28 апрель инқилоби” деган шу “пьеса”ни саҳнага қўйдик. Томошага ўқувчиларгина эмас, кўпчилик ота-оналар ҳам йиғилиб, бизни қизғин олқишлаганлари ҳали-ҳали ёдимда.

Мактабимизда бўлган бир тарихий воқеа ҳануз кўз ўнгимда: 1920 йилнинг охирлари бўлса керак, шахримизга Наримон Наримонов келиб қолди. Халқни мактабга тўплаб, ката йиғин ўтказди. Шунда Мақсуд минбарга чиқиб, шеър ўқиди. Бағоят таъсирланган Наримон Наримонов Мақсудни бағрига босиб, пешонасидан ўпди, “Қизил аскар қўшиғи” деган ўша шеърни олиб кетиб, Боку газетасига чоп эттирди”.

Шайхзоданинг Наримон Наримоновни ҳаяжонга солган “Қизил аскар қўшиғи” (1920) деб номланган илк шеъри “Ой билан суҳбат” шеъри билан бирга “Гулистон” журналининг 1978 йилдаги сонларидан бирида босилган. Ун икки яшар боланинг бу шеърини ўқир эканмиз, унда ифодаланган фикрдан ҳозир ҳам ҳайратга тушиш мумкин:

Биз жанговар аскармиз,
Эл ишига дастёрмиз.
Халқ эркини сақлашга
Кеча-кундуз тайёрмиз.

Биз жанговар аскармиз
Энг шиддатли жабҳада.
Муҳаққақ голиблармиз
Мегин, олов сафларда.

Севинчимиз — юрт ишқи,
Таянчимиз — бирдамлик.
Ватан бурчи — олий бурч,
Бизга ётдир беғамлик...

Ижодининг дастлабки намуналарини 1922 йилда озарбайжон тилида ёзган Шайхзода 1928 йилда Тошкентга келиб, “Шарқ ҳақиқати” газетасида ишлар экан, ўзбек тилини Ойбек ва Фафур Фулом сингари дўстлари кўмагида шиддат билан ўрганиб, 1929 йилда шу газетада “Трактор” деган шеърини эълон қилди. Бу, атоқли шоирнинг ўзбек тилидаги биринчи шеъри эди. У шу вақтдан бошлаб умрининг сўнгги нафасига қадар ўзбек адабиётининг равнақи йўлида тер тўкиб, адабиётимиз хазинасини ўзига хос шайхона жўшқин шеър ва дostonлар, драма ва таржима-лар, публицистик ва адабий-танқидий мақолалар билан бойитди.

* * *

Озарбайжондан сургун қилинган шоирнинг шўролар Ўзбекистонидан эмин-эркин яшаши асло мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам у Совет давлати раҳбарларини, партияни олқишловчи шеърлар ёзиб, даврнинг ўтқинчи масалаларига ўз вақтида муносабат билдириб туришга, замонасоз шоир ниқоби билан яшашга интилди. У 1933 йили бадий ижоддан кўра илмий фаолият билан шуғулланишни хавфсиз, деб билибми, Тил ва адабиёт институти аспирантурасига ўқишга кирди. Аспирантурани тугатгач, кичик илмий ходим бўлиб ишлай бошлади. Лекин 1937 йил ўроғи бу институт ходимларини ҳам ўриб кетганини, ижодини текшириб, рисола ёзаётгани Чўлпоннинг эса қамоққа олинганини кўрган шоир илмий жабҳани тарк этди-да, дастлаб Тошкент вилоят кечки педагогика институти, кейин эса шаҳар педагогика институтида ўзбек мумтоз адабиётидан маърузалар ўқиди. Табиатан сахий, топган-тутганини дўст-ёрлар даврасида сочиб яшайдиган шоир учун домлаликнинг доимий маоши айнаи муддао эди. Аммо у, ўзи эътироф этганидек, туғма шоир бўлган. Шеър ёзиш унинг учун нафас олишдек табиий бир жараён ва ҳаётий эҳтиёж эди. Агар Шайхзода бошқа тарихий-маданий шароитда яшаб

ижод қилганида Оллоҳ берган буюк истеъдоди туфайли бадий маданиятнинг кўплаб муҳташам обидаларини яратган бўларди.

Шоирнинг “Ҳаёт дафтарида” деб номланган шеърида бундай сатрлар бор:

Бизнинг қадар ҳаётга
Ҳақли бўлган кимлар бор,
Сазоворми сўлмоққа
Бор экан қиш, ёз, баҳор?

Ол мени бағринга, юв,
Эй замон шаршараси,
Соф тиззанга ястанай,
Эй руҳим музикаси!

Замон шаршараси Шайхзодани кумуш сувлари билан ювиб-тарабгина қолмай, ўзининг баланда чўққисидан асов тўлқинлар қайнаб турган ҳавзасига неча бор олиб тушди. Агар Шайхзода ўрнида бошқа бир инсон бўлганида бу шаршарадан омон чиқмаган бўлармиди. Аммо оташнафас шоир омон чиқибгина қолмай, мағрур руҳининг айни пайтда ҳам дилбар, ҳам жўшқин музикасини сақлаб қолди. Ва бу музика ҳозир ҳам унинг асарларидан ҳаволаниб, қудратли симфония ўлароқ янграб-жаранглаб турибди.

Шайхзода мансуб бўлган ўзбек шоирлари авлоди турфа овозлар ва услублардан иборат. Фафур Гуломнинг мумтоз ўзбек шеърияти булоқларидан отилиб чиққан шеърияти Ойбекнинг ўйчан шеърларидан кескин фарқланганидек, Миртемирнинг халқона шеърлари Ҳамид Олимжоннинг дилбар шеърий асарларига мутлақо ўхшамайди. Улар билан бир ҳаводан нафас олиб, бир бурда нонни баҳам кўрган Шайхзоданинг шеъри эса бутунлай ўзгача! Унинг шеърларида шоирнинг танти табиати ва ёш боладек тоза қалби-ю турк ва озарбайжон шеъриятига хос мавжлар товланиб-долғаланиб туради. Шайхзода ўзига хос оҳанглар ва ҳис-туйғуларга бой шеърлари билан ўзбек шеъриятининг янада юксак даражага эришишига улкан ҳисса қўшган.

Шубҳасиз, замон шаршарасида оққан шоирнинг партияга, Октябрга, советлар ватанига, “оқ олтин”га ҳамду санодан иборат шеърларни бағишламаслиги, Совет давлатининг ташқи сиёсати туфайли жаҳон тақдири қил устида турган вақтларда тинчлик учун кураш каби мавзуларда ижод қилмаслиги маҳол эди. Аммо унинг юрагида бошқа туйғулар, муаммолар, дардлар ҳам бўлган. У ўзини қийнаган изтиробли масалаларни тасвирлаш ва, умуман, макродунё ҳақида фикр

юритиш, ҳозирги даврда рўй бераётган воқеалар моҳиятини тарих сабоқлари кўзгусида кўриш ва тушуниш учун 40-йиллардан бошлаб драматургия соҳасида қалам тебрата бошлади.

Аmmo бу масалага кўчишдан аввал шоир ҳаётида рўй берган мудҳиш воқеани ёд этиб ўтайлик.

Маълумки, 50-йилларнинг бошларида қатағоннинг навбатдаги тўлқини ўз гирдобига шу давр адабиётининг кўзга кўринган вакиллари тортган. Шухрат, Саид Аҳмад, Шукрулло сингари шоирлардан фарқли ўлароқ Шайхзода совет ёзувчиси деган “шарафли унвон”га доғ туширган ижодкор сифатида дастлаб Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан чиқарилган. Сўнгра қамоққа олиниб, уни яхши билган, унинг инсоний фазилатлари ва ижодий ютуқларидан баҳраманда бўлган кимсалар олдига вәжиш учун ташланган.

Шундай кимсалардан бири С. фамилияли аёл эди. Шайхзода Театр ва рассомлик институтини сиртдан тугатаётган бу аёлнинг “Бой ила хизматчи” драмаси ҳақидаги диплом ишига илмий раҳбар этиб тайинланган эди. У 50-йиллардаги қама-қамаларнинг ташкилотчиларидан бири В.Мильчаковнинг ноғорасига мақом қилиб, устозини миллатчиликда, Шарқни ҳаддан зиёд идеаллаштиришда айблаган. Маълум бўлишича, у Ҳамза асарининг Н.Островскийнинг “Момагулдирак” асари таъсирида яратилганига урғу бермоқчи ва шу фикрни диплом ишининг янгиллиги сифатида олға сурмоқчи бўлган. “*Мен, — деган у терговчига берган кўрғазмасида, — диплом ишимда Ҳамза Ҳакимзоданинг адабий ижодига Октябрь инқилоби, рус мумтоз ва совет адабиёти катта таъсир кўрсатгани тўғрисида ёзган эдим. У (яъни Шайхзода — Н.К.) очиқ-ойдин айтмаган бўлса ҳам, Ҳамза энг аввало Шарқ маданиятидан ўрганган, демоқчи бўлган... Умуман, Шайхзода Шарқ ҳақида ҳаминша ҳайрат билан сўзлар, унинг фикр-мулоҳазаларидан шундай хулоса чиқар эдики, гўё Шарқ ҳамма нарсадан афзал эди. Шайхзода Қадимги Шарқни назарда тутган ҳолда Шарқ маданиятига бирламчи аҳамиятни берарди. Шайхзода учун рус маданияти Қадимги Шарқ маданиятига нисбатан сариқ чақалик аҳамиятга эга эмас эди...*”

Шайхзода ана шу Шарқнинг шоир ва олимлари, давлатчилик тарихига асос солган подшолари, босқинчиларга қарши

эрк ва ҳуррият учун курашган саркардалари билан ҳақли равишда ифтихор қилган. У ана шу ифтихор туйғусини Иккинчи жаҳон уруши йилларида совет мамлакати тақдири хавф остида қолган бир пайтда халқни курашга, ғалабага чорловчи “Жалолоддин Мангуберди” трагедиясида ифодалаган. Аммо бу асар халқни ватан озодлиги йўлида қаҳрамонона меҳнат ва курашга рағбатлантириш ишига қанчалик хизмат қилмасин, кўп ўтмай, саҳнадан олиб ташланди. Фалакнинг гардиши билан Ўзбекистонга келиб қолган айрим кимсалар Шайхзодани тарихий ўтмишга синфий мезонлар асосида ёндашмасликда айблаб чиқдилар. Сталин мукофотига тавсия этилган асар муаллифи феодал ўтмишни идеаллаштиришда, Кавказ халқларига жабр-зулм ўтказган Жалолоддин образини бузиб талқин қилишда айбланди. 1952 йилда Шайхзоданинг қамоққа олинишида худди шу масала рақиблар қўлида асосий дастак бўлиб хизмат қилди. Агар 1953 йил баҳорида қатағон даҳоси вафот этмаганида, 25 йилга ҳукм қилинган маҳбуснинг умри Сибирдаги азобгоҳларнинг бирида яқунланган бўлурди. Аммо Оллоҳ севган кишилари-ни, барибир, асрар экан. Шайхзода советлар дўзахидан тирик қайтибгина қолмай, Шарқнинг бошқа бир буюк сиймоси — Улуғбек ҳақидаги шекспирона кўламга эга бўлган асарини яратиш имкониятига эришди. Агар шоир вафот этган куни ўғирланмаганида, унинг Беруний тўғрисидаги яна бир муҳташам асари адабиётимиз хазинасини бойитган бўларди.

Тарих мустабид тузум даврида Жалолоддиннинг миллий қаҳрамон сифатидаги образини яратган, аммо тергов пайтида рақиблар фикри билан ҳисоблашишга мажбур бўлган Шайхзоданинг юз карра ҳақ бўлганини исбот қилди. Ўзбек халқи 1998 йилда Жалолоддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини зўр тантана билан нишонлаб, Шайхзоданинг ҳам пок руҳини обод қилди.

“Жалолоддин Мангуберди” пьесасида бундай саҳна бор. Хоразмшоҳ Жалолоддиннинг душманга қарши кураш олиб боришига фотиҳа бермай, ундан юз ўгиради. Шундан кейин изтиробга тушган Жалолоддин онасидан ким ҳақ эканлигини билмоқчи бўлиб сўрайди:

Жалолоддин

Сўйла, она, ким ҳақли, отам ёки мен?
Қароримга ишонай, сўйла, токи сен!

Она

(тумор беради)

Ўғлим, жавоб — туморни армуғон қилиш,
Отанг бўлсам берардим дудама қилич!
Тиз чўкмайсан дўзаҳдан келса фотиҳ ҳам,
Оқ сутимни оқлагин — сенга фотиҳам!

Жалолоддин

Хоразмшоҳ йўқ деса, ҳа, дер хотини,
Жалолоддин онаси — дерлар отини.
Бу дунёда онасиз туғилган ким бор?
Жон берганга жон бермоқ мардларга даркор!
Онамизнинг онаси бўлса шу Ватан —
Кўрлик афзал шу юртни асир кўрмоқдан.

Бу сатрларда Шайхзода ижоди учун бирламчи аҳамиятга молик масала — Ватанни озод кўриш масаласи катта эҳтирос ва маҳорат билан ифодаланган. Балки 1943 йил ёзида шу сатрларни ёзганида, Шайхзода Ўзбекистоннинг мустақиллиги билан боғлиқ орзу-умидларини ифодаламагандир. Лекин Доғистоннинг озод бўлиши йўлида саъй-ҳаракат қилган шоирнинг 1952—1954 йилларда аччиқ ҳаётий тажриба орттиргани ва мустабид тузумнинг кирдикорларини ўз кўзи билан кўрганидан кейин бошқа ўйларга борган, ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилмай туриб озод ва бахтли яшаши мумкин эмас, деган бирдан-бир хулосага келган бўлиши шубҳасиздир.

“Мирзо Улуғбек” трагедияси яратилган 1960 йилдаёқ инсоният табиат сирларини кашф этишга жиддий киришган ва сунъий йўлдошларни учира бошлаган эди. Инсоният жаҳоншумул кашфиётлар олдида юзма-юз турган бир пайтда Шайхзода Шарқнинг буюклигини тасдиқловчи яна бир мавзуга қўл уриб, буюк ватандошимиз — астрономия илмига пойдевор қўйган олимларнинг бири ҳақида асар яратди. Улуғбекнинг Темурийзода подшо бўла туриб мутаассиб кимсалар қўлидан ҳалок бўлиши ва бу фожиада ўз

фарзандининг яқиндан иштирок этиши Шайхзодани турли ўй-хаёлларга олиб боради. Инсон олим бўлиб, олис юлдузларнинг сиру асрорини билиши, уларни инсониятга хизмат қилдириши мумкин-у, ammo ўзи яшаётган заминдаги муаммоларни бартараф эта, ўз фарзандини мутаассиб кимсалар чангалидан торта ололмаслиги, ҳатто шу фарзанди қўлидан ҳалок бўлиши мумкинлиги инсон руҳий ҳаётининг чигалликлар, зиддиятлар, жумбоқлардан иборат эканлигини кўрсатади. Шайхзода Улуғбекнинг адолатли подшо, буюк олим ва олижаноб инсон сифатидаги образини яратиш билан бирга инсон зотининг турли заифликларга мойиллигини, ундаги юксакка интилиш туйғусининг сустлигини ёрқин кўрсатди. У ўзи билан Улуғбек ҳаёти ўртасидаги фожиали нуқталарни сезиб, муҳим хулоса чиқаришга интилди.

Улуғбекнинг асар муқаддимасида айтган қуйидаги сўзларини айна пайтда ҳам асарда тасвирланажак воқеаларнинг фалсафий калити, ҳам ҳаётнинг аччиқ-чучукларини тотган муаллифнинг васияти ўлароқ идрок этиш мумкин:

Улуғбек

...Қирқ йил бўлди коинотнинг китобин ўқиб,
Маърифатнинг даргоҳига қўйдим ихлосим.
Оғир бўлди қисмат менга ортган вазифа.
Мен султонлар ўртасида бўлдим донишманд,
Донишмандлар тепасида султон саналдим.
Маърифатни ҳукуматга қилиб раҳнамо,
Бу ўлканинг ерида ҳам юлдузлар ёқдим.
Инсонларга айтиб турдим: боққин самога,
Қанча тоза ва мусаффо, фараҳбахш, зебо.
Эй одамзод, ибрат олгин юлдузлардан сен
Хайрихоҳлик ва баландлик хислатларида.
Шалтоқларга ағнамагин, кўтарил, юксал,
Сўқир бахтдан кўрар кўзли бахтсизлик афзал...

Шайхзода назарида, ер юзидаги барча фожиалар инсонларнинг шалтоқларга ағанаши, хайрихоҳлик ва баландлик хислатларидан маҳрум бўлиши орқасида содир бўлади.

Шайхзода, ўзи эътироф этганидек, шеъриятда замонавий воқеликни, драматургияда эса тарихий ўтмишни тасвирлашга, халқ ва мамлакатнинг оғриқли масалаларини ўтмишга бағишланган асарларида ифодалашга интилди. У юқорида номлари тилга олинган авлоддошлари билан бирга адабиётимизни янги тараққиёт босқичига олиб чиқди. “Бу авлоднинг аъзоси бўлган мен ҳам, — деб ёзган эди шоир, — 25 га яқин шеърий тўпламлар нашр эттирдим. Ўзбек тупроғини қайтадан эккан илк тракторларнинг мадҳиясидан бошлаб фазо йўларини айланувчи олтин кемалардаги сайёҳларни тараннум этишгача барча муҳим ҳодисалар, халқимизнинг меҳнат қаҳрамонлиги, кураш ва жанг, озодлик ва дўстлик, бахт ва алам, юртнинг гўзал манзаралари ва инсоннинг маънавий жамоли менинг қаламимга ошно ва дилимга мазмун бўлиб келди”.

Шайхзоданинг шеър ва дostonлари шундай ранг-баранг мавзуларга бағишланганлиги билангина эмас, шунингдек, турли вазн ва жанрларда ёзилганлиги билан ҳам ўзбек шеъриятини бойитганлиги шубҳасиздир.

ҲАМИД ОЛИМЖОН (1909–1944)

Сеҳр

Машҳур рус шоири Н.А.Некрасов ўз шеърларидан бирининг қўлёзмаси ҳошиясига бундай сўзларни ёзган экан: “Ўхшатиш — шеърият, картина — шеърият, воқеа шеърбоп бўлиши мумкин, табиат — шеърият, ҳис-туйғу — шеърият, фикр эса таҳ-

лил, тадқиқот, совуқ хаёлот маҳсули сифатида ҳамиша насрдир. Лекин бундан шеърият фикрсиз яшаши мумкин, деган хулоса келиб чиқмайди. Гап шундаки, бу фикр-наср айни пайтда куч-қудрат, ҳаётки, уларсиз чинакам поэзиянинг бўлиши мумкин эмас”.

Н.А.Некрасов бу сўзларни шунчаки, ўзи учун ёзган бўлса-да, уларда барча ижод аҳли учун, барча шоирлар учун муҳим фикр ўз ифодасини топган: чиндан ҳам, шеърият фикр-сиз яшаши мумкин эмас: шеъриятнинг ҳаётбахш кучи унда ифодаланган фикр билан, унинг салмоғи билан ўлчанади.

Ҳамид Олимжон ўз лирикаси, Некрасов айтмоқчи, фикр-наsrни, ҳаётбахш қудратга эга бўлган фикр ва ғояларни юксак шеърият билан узвий равишда бирлаштира олади. Унинг лирикасида мужассамланган фикр ва кечинмалар китобхон қалбини ҳамиша мафтун этувчи, унга эстетик завқ бағишловчи, уни нафосатнинг илоҳий оламига олиб кирувчи шаклга эгадир.

Шеър дастлаб фақат шоир учунгина тушунарли бўлган бир тилда вужудга келади. А.Блок замондошлари билан қилган суҳбатларининг бирида ўз шеърларини дастлаб “қандайдир ўзга бир тил”да ёза бошлашини, шундан кейингина уни рус тилига таржима этишини айтган эди. “Мен баъзи бир шеърларимни ҳали тўла-тўқис таржима эта олмаганман”, деб эъгироф этган эди у ҳатто. Ҳамид Олимжоннинг аксар лирик шеърлари ҳам дастлаб ана шундай “ўзга бир тил”да пайдо бўлган. Лекин биз бу “ўзга бир тил”ни туйғулар тили деб атаган бўлардик. Зеро, шеър сўз шаклида, ритмик бирликлар шаклида қоғозга тушмасдан аввал шоир ҳаёлида, ҳиссиёт ва кечинмаларнинг ғира-шира жилвалари шаклида пайдо бўлади, сўнгра у тобора ёришиб, аниқ қирралар касб этади. Шундан сўнггина у сўз ёрдами билан реаллаша бошлайди.

Чамаси, Ҳамид Олимжоннинг “Ишим бордир ўша оҳуда” сарлавҳали шеъри ҳам шу таҳдидда майдонга келган.

Бу шеър 1936 йилнинг ёз ойларида Чимёнда ёзилган. Шоир бу шеърда ижодий жараён ҳақида, илҳом ҳақида фикр юритади. Илҳом унинг тасаввурида қоядан-қояга сакраб, кишига тутқич бермай юривчи оҳу бўлиб кўринади. Ана шу истиора шеърнинг бошидан охирига қадар изчил ўтиб турувчи поэтик образ вазифасини ўтайди. Ҳамид Олимжон умуман илҳом ҳақида эмас, балки ўзининг “илҳом париси”га бўлган муносабати тўғрисида ёзади. Шеърда илҳом ва ижод шоир ҳаётининг ажралмас бир қисми ўлароқ гавдаланади. Лекин шунга қарамай, у шоирдан четда — сойнинг жўшқин оқимида, қоялар учида оқ булутлар бағрида — қай-

ноқ ҳаётнинг юксак доираларида яшайди. Шоир уни ахтариб топиши учун ҳаётни кезиши керак. Шундагина у “оғушида баҳор яширинган” ўша оҳуни топиши ва ўз мақсадига эришиши мумкин. Шеърнинг ғоявий мундарижаси худди шундан иборат. Ҳаёт — илҳом, гўзаллик ва ижод манбаидир, деган фикр бу шеърни ёритиб, унинг ҳар бир бандидан қуёш янглиғ нур сочиб туради.

Ана шу таҳдидта шакл ва мазмун, фикр-наср ва шеърият бу шеърда узвий алоқада, яхлит ҳолатда намоён бўлади.

Ҳамид Олимжоннинг бу шеърдаги маҳорати ҳақида фикр юритар эканмиз, унинг ижодий услубига оид баъзи бир масалаларга, унинг асарларида кўпроқ фойдаланилган баъзи бир бадиий приёмларга назар ташлаш керак бўлади.

Ҳамид Олимжоннинг поэтик образлари силсиласида истиора айниқса салмоқли ўрин тутади. Истиора шоир учун оддий шеърий безаклардан эмас. Умуман, тасвирий воситалар Ҳамид Олимжон шеърларининг паспорти бўлиб келмайди. Маълумки, айрим жўн шеърлар бирор тасвир унсури туфайли шеъриятнинг ясама паспортига эга бўлиши мумкин. Бироқ бундай шеърий тизмаларга дурустроқ назар ташлаш биланоқ уларнинг шеърий санъатга алоқасиз эканлиги аён бўлади. Ҳамид Олимжон эса тасвир воситаларидан ўз ҳаётини фалсафасини, табиат ва жамият ҳаётига фаол муносабатини ифодалаш ниятида фойдаланади. Шу маънода истиора унинг шеърларида айниқса катта аҳамият касб этади.

Шоирнинг “Шинел” шеърда тасвирланган жангчи либоси оловли йилларнинг тимсолигагина эмас, балки озодлик учун кураш рамзига ҳам айланади (“Агар улғайса ўғлим, Кийгазаман унга ҳам, Тушмасин деб қайтадан Элимнинг бошига ғам!”). “Ниҳол” шеърдаги кўчат эса фронтда жон олиб, жон бераётган йигитдан осуда ҳаёт бағрида қолган ёдгорликкина эмас, балки унинг ёри қалбида қолган ва кундан-кунга ўсиб улғаяётган муҳаббатнинг нафис бир образи ҳамдир. “Сен туғилган кун” шеърда эса жангчи йигитнинг қалби олисдаги ёр ҳузурига қуш бўлиб учиб боради ва уни таваллуд куни билан муборакбод этади. Ҳамид Олимжоннинг “Ўрик гуллаганда” ва бошқа қатор шеърларидаги гуллар лирик қаҳрамон бахт ва саодатининг муждаси ўлароқ гавдаланади.

Истиора ана шу тарзда Ҳамид Олимжон шеърларидаги лирик сюжет ҳаракатини уюштириб, уни идора этиб келади. Шоир айтмоқчи бўлган фикр-наср, шоир ифодаламоқчи бўлган ҳаёт фалсафаси ана шу лирик сюжет ҳаракатида ечилади.

Биз таҳлил этаётган шеърнинг лирик сюжети оҳу билан боғлиқ истиоранинг табиатидан келиб чиқади. Шоир бир ҳодиса (илҳом) да иккинчи бир ҳодиса (у) нинг аломатларини кўрибгина қолмай, балки бир-бирига ўхшамаган икки хил ҳодисани ўзаро қиёслайди, уларнинг ҳар иккисини бир-бирининг фазилатлари билан бойитади. Оҳу ижод табиатини ифодаловчи кўзгуга, илҳомнинг моддийлашган ифодасига, образига айланади. У ижодининг сир ва машаққатларга тўла жараёнини очувчи восита сифатида кўринади. Оҳу образи ижод табиатини, илҳом табиатини тушунтириш учун хизмат қилади. Айни пайтда ижод ҳам, илҳом ҳам оҳу табиатини тушунишимизга ёрдам беради. Ана шу тарзда ҳар иккала ҳодиса ўзида бир-бирини акс эттира бошлайди.

Физикавий тажрибаларнинг бирида бир-бирига қаратиб иккита кўзгу қўйилади, улар ўртасига эса ёниб турган шам ўрнатилади. Кўзгуларда ҳар иккала ойна ва шамнинг порлоқ акслари ҳисобсиз суратда пайдо бўлади. Мазкур шеърдаги истиора ҳам ана шундай ҳисобсиз жилвалар билан товланади.

Ўзбек тилида “оҳу” сўзининг турли синонимлари мавжуд. Лекин Ҳамид Олимжон бу тушунчанинг кийик, физол, сайғоқ каби ифодаларидан эмас, айнан “оҳу” формасидан фойдаланади. Бунинг сабаби оҳунинг анъанавий шеърӣ ифодага айланганидагина эмас балки унинг товуш хусусиятларида ҳамдир. Зотан, “оҳу” сўзининг ўзиёқ енгил бир шабада янглиғ эсади. Шоирга тутқич бермовчи, қоялардан бемалол учиб ўтувчи “оҳу” сўзи айнан шундай нафис бир садога эга бўлиши керак. Шунинг учун ҳам унинг кийик ё физол, сайғоқ ёхуд тоғ эчкиси сифатида бу шеърга кириб келиши Ҳамид Олимжон шеърятининг табиатига мувофиқ келмаган бўларди.

Мазкур шеър шундай қурилганки, ҳар тўрт мисрадан кейин “Ишим бордир ўша оҳуда” сатрлари айнан такрорланади. Агар шеърнинг ҳар бандини тоғ қояларига қиёс қил-

сак, лирик қахрамон ахтараётган оху қоядан-қояга сакраб ўтаётгандек таассурот қолдиради.

Ҳамид Олимжон учун характерли хусусиятлардан бири тўрт мисрадан ташкил топган бандларнинг шоир шеъриятида етакчи ўрин эгаллашидир. Мазкур шеър шу маънода истиснодир. Шеър мухаммас — беш мисрали банд шаклида ёзилганлиги сабабли Фурқатнинг “Сайдинг қўявер, сайёд” мусаддасини беихтиёр ёдга туширади. Ҳар иккала шеърда ҳам оху тасвирланиб, тимсол даражасига кўтарилади. Ҳар иккала шеърдаги оху банддан-бандга янги-янги шеърий бўёқлар билан бойиб, ўзига катта ғоявий “заряд”ни тўплайди.

Шеъриятни ташкил этувчи, уни вужудга келтирувчи барча нарса — образлар ҳам, ритм ҳам, қофия ва товуш товланишлари ҳам тил замирида майдонга келади. Шеърий сатрдаги сўз фақат ўзининг ўлчови ва салмоғи билангина эмас, балки шоир қалбининг нозик тебранишларини акс эттириши билан ҳам ана шу ғоявий “заряд”нинг тўпланишига хизмат қилади.

“Ишим бордир ўша охуда” шеъридаги қарийб ҳар бир сўз ва бу сўзнинг товуш компонентлари шеърнинг фақатгина мазмуний эмас, балки мусиқий мавзусини ҳам ёритиб келади. Шеърнинг биринчи, иккинчи ва учинчи бандларида “оху” сўзининг товуш компонентлари аста-секин сочила бориб, ниҳоят, латиф куйчанликни — шеърнинг мусиқий мавзусини вужудга келтиради. Биринчи банддаги “у”, “оху”, “ҳар замон”, “беомон”, “ёмон” каби сўзлардаги *о, ҳ, у* товушлари *ш* товуши билан уюшган сўзларнинг шитирлашлари оша иккинчи бандга кўчар экан, “сувда-осуда-охуда” қофиялари орқали янги оҳанглар билан бойийди. Ниҳоят, “сув”, “оху”, “осуда” сўзларининг товуш компонентлари учинчи бандда мусиқий мавзунинг қудратли тўлқинига келиб қўшилади:

Тунда ухламадим ахтариб,
Кутиб турдим булоққа бориб,
У-чи? Қоқиб ўтди қанотин,
Оқ булутлар бағрини ёриб,
Ишим бордир ўша охуда.

Бу мисралардаги товуш товланишлари *т, б* ва *қ* товушларининг аллитерацияси билан бойиб, шеърнинг янада бой ва ранг-баранг ички мусиқасини ҳосил қилади.

Чинакам шеърият намуналарида товуш товланиши шоирнинг руҳий ҳолати, бадиий нияти, шеър мазмунига бево-сита алоқадордир.

“Оҳу” сўзининг товуш компонентлари Ҳамид Олимжон шеърининг бошидан охирига қадар қизил ип сингари ўтар экан, бу мусиқий мавзу шеър лейтмотивини очиш, ундаги фоявий пафосни янада таъкидлаш учун хизмат қилади.

Товуш товланишлари шеърнинг мусиқий мавзусини яра-тибгина қолмай, баъзан ҳар бир банд, баъзан ҳар бир мис-ра доирасида шеърнинг ички оҳангдорлигини ҳам вужудга келтиради:

У юрганда очилар гуллар,
Бахмалга бурканар баҳорий чўллар,
У бор ерда жонланар ҳаёт,
Уни кўрса чайқалур кўллар,
Ишим бордир ўша оҳуда.

Дастлабки мисралардаги “гуллар-чўллар” қофияси “очи-лур” сўзидаги актив *ч* товуши туфайли мукамал ва нафис қофия тусини олади. Иккинчи мисрадаги *б* товушининг из-чил такрори эса шеърнинг умумий ички мусиқасига янги оҳанг қўшади. “Очилар”, “гуллар”, “чўллар” сўзларидаги — лар қўшимчасининг жаранги эса кейинги мисралардаги “жон-ланар”, кўллар”, сўзларида акс-садо янглиф такрорланиб, шеърнинг сеҳрли оқимига янада равонлик бағишлайди.

Сўз жаранги, сўз мусиқаси унинг мазмуни билан бево-сита боғлиқ. Ҳамид Олимжон шеърининг сеҳрли мусиқий садолари унда ифодаланган фикрнинг шеърият фактига ай-ланиши учун хизмат қилади.

Яхши шеър, чинакам шеърият кишини ҳамиша ҳайратга солади.

“Ишим бордир ўша оҳуда” шеърининг лирик қаҳрамони илҳом излаб, сойма-сой, боғма-боғ, тоғма-тоғ кезади; уни топмасдан яшашни тасаввур ҳам этмайди. Бу лирик қаҳра-мон — шоирнинг айнан ўзи. Қисқа умри давомида жўшиб ижод этган шоирнинг илҳом ахтариб қийналиши, шубҳа-сиз, ақл бовар қилмайдиган ҳодиса. Шоир бу шеър орқали

илҳомсиз, ижодсиз яшай олмаслигин айтади, илҳом ва ижод манбаи бўлган ҳаётни улуғлайди, шеъриятнинг ҳаёт билан ҳамиша мустаҳкам алоқада бўлиши лозимлигини уқтиради.

Шеърнинг сеҳри ва шеърӣй латофати худди шу фикрни, Некрасов айтмоқчи, фикр-наصري ифодалашга қаратилган.

Ҳамид Олимжон 30-йилларнинг ўрталарига келиб, ўз ижодий камолотига эриша бошлади. Шоирнинг шу даврдан бошлаб ёзган барча шеърӣй асарларида чинакам истеъдод муҳри мавжуд. “Ишим бордир ўша оҳуда” шеърӣда кўзга ташланган ижодий тамойиллар шоирнинг кейинги асарларида янада такомиллашди. Унинг поэтик санъати шеърдан-шеърга ўсиб борди. У олий инсоний қалбининг нозик ва нафис тебранишларини, даврнинг ўз қалби оша ўтган ғояларини юксак шеърӣй шаклда акс эттирди. У шеър илмини, шеър сеҳрини буткул эгаллади.

Биз Ҳамид Олимжоннинг шеърӣй оламига назар ташлар эканмиз, шоир асарларининг сеҳрли кучи ҳамон бизни мафтун этади.

Ўша машъум йилда

Ҳамид Олимжон тўғрисида сўз борганида, биз уни, албатта, шодлик ва бахт куйчиси деб айтгимиз келади. Бундан олтмиш уч йил муқаддам марҳум шоирнинг “Танланган асарлари”га сўз боши ёзганида, Уйғун унинг “Шодлик йўлга бошлади мени, Бахтиёрлик бўлди одатим...” деган мисраларини пешсўз тарзида келтирган ва уни “шодлик ва бахт куйчиси” деб атаган эди. Шундан бери шоир китобхонлар ва мунаққидлар орасида шу ёрлик билан яшаб келади.

Шубҳасиз, Ҳамид Олимжон шеърӣятида бахт мавзуи билан пардаларда тараннум этилган. Аммо шоир ижодининг моҳиятини фақат бахт мавзуи билан чеклаш адолатдан эмас. Унинг шеърӣятида ўз талқинини топган мавзулар, шу жумладан, абадий мавзулар бениҳоя кўп ва ранг-барангдир.

Ҳамид Олимжон бошқа қаламкаш дўстлари сингари мураккаб тарихий даврда яшади. Шу даврда халқлар ва улар маданияти Октябрь ва социализм шаънига чалинган қарнай ва сурнай садолари остида топталди. Совет кишиларидан, шу жумладан, шоирлардан фақат сталинча ақидалар билан яшаш талаб этилди. Қашшоқона яшаш ва фикрлашни ис-

тамаган кишилар “янги буржуазия” вакиллари деб эълон қилиндилар, уларга қарши қақшатқич кураш бошланди. Бундай кишиларнинг муайян қисми эса фан ва маданият арбоблари эдилар.

30 – 50-йилларда эълон қилинган аксар қарорларни ўқиган киши уларнинг инсон фикри, ҳуқуқи ва яшаш тарзини назорат қилишга, чеклашга, пролетар бўлмаган барча унсурларни эса топташ ва секин-аста маҳв этишга қаратилганини сезади.

Ҳамид Олимжон ана шундай мураккаб ижтимоий-мафкуравий шароитда яшади. У 1931 йилда Ўзбекистон Давлат Педагогика академиясини битириши арафасида паспорт олиш учун ариза беради. Маълум бўлишича, ўша йилларда паспорт балоғат ёшига тўлган кишиларга осон-гаров берилмаган. Бунинг учун балоғатга етган кимсанинг яшаш жойидан, унинг келиб чиқишини тушунтирувчи, ғоявий соғлом оиладан эканлигига кафолат берувчи гувоҳнома ҳам талаб этилган. Мана, 1931 йил 31 мартда Жиззахлик маҳалла шўросининг раиси Халилов томонидан Ҳамид Олимжонга берилган ҳужжат:

“Справка

Берилди Жиззахлик маҳалла шўроси томонидан ўртоқ Ҳамид Олимжонга шул тўғридаким, мазкур 1909 йилда туғилган, отасидан 4 ёшда сағир қолгон. Отаси 1912 йилда ўлган. Жамъи отаси 32 ёш умр кўрган. Мазкур умрида 20 ёшгача ўқигон. 6 йил атторлик, 3 йил гумашта бўлиб қолгон. 3 йил ҳам кейинги йилда деҳқончилик қилгон. Деҳқончилиги мазкурни ўрта ҳол ҳисобида бўлиб, шул кейинги даврда Ҳамид туғилгон. Шул сабабдан Ҳамиднинг ижтимоий чиқиши ўрта деҳқон оиласидан бўлиб, Ҳамид 7 ёшдан буён шўро мактабида, Эски шаҳар(даги) ҳозирги Наримон(ов) исмидаги мактабда ўқуди ва 1923 йилдан буён Самарқандда ўқийди. Ҳамид Олимжон ижтимоий чиқиши, ижтимоий аҳволи жиҳатидан ҳеч қандай хавfli эмас”.

Бу ҳужжатни берган маҳалла шўроси раисининг имзоси етарли бўлмай, уни Йўлчибоев исми шаҳар шўросининг масъул котиби ҳам имзо чекиб тасдиқлаган. Шундан сўнги-на ёш шоирга совет фуқароси эканлиги ҳақида васиқа берилган.

Бугун бу ҳужжатни ўқир эканмиз, унда Ҳамид Олимжоннинг совет жамияти учун хавфсиз кимса эканлигини исботлаш ниятида унинг келиб чиқишига доир муҳим тафсилотлар баён этилганига ҳайрон қолмай бўлмайди. Сталинча сиёсий тузум ҳаётга эндигина йўланма олаётган ёшларни ҳам ана шундай ўз исқанжасига олган эди.

Мана бу ҳужжат эса Ҳамид Олимжоннинг 1931 йил 12 апрелда Педагогика академиясини тугатиши муносабати билан комсомол ячейкаси томонидан берилган:

“Характеристика

Ушбу характеристика берилган (Ўз)ЛКСМ аъзоси Олимжоннинг миллати ўзбек, келиб чиқиши ўрта ҳоллардан бўлиб, 1924 йилдан комсомол, билет № 2831, ЎзДПАСини 1930/31 ўқув йилига тугатди.

Ўр. Олимжонов мафкуравий жиҳатда соғлом бўлиб, партиянинг бош йўлидан оғмаган, интизомли, ЎзДПАСи қошидаги (Ўз)ЛКСМ ячейкасида бўлган вақтида автогаражда комсомол ячейкасини бошқарган. Ишга виждонан муносабатда бўлган”.

Рус тилида битилган ушбу ҳужжатга академия қошидаги комсомол ячейкасининг масъул котиби Ёқубов ва техник котиб Сафоев имзо чекканлар.

“Мафкуравий жиҳатдан соғлом бўлиш”, “партиянинг бош йўлидан оғмаслик”, шубҳасиз, “совет халқининг гениал доҳийси” чизиб берган чизиқдан чиқмасликни англатади. Бу кўйга туша бошлаган, Сталинга, у раҳнамоси бўлган партиёга астойдил ишонган ёшлар 20–30-йилларда ҳатто ўз оталаридан ҳам воз кечиб, уларни ўз қўллари билан ГПУ ходимларига топширганлар. 30-йилларда яшаган комсомол шоирлар Сталин истибдодининг дастлабки қурбонлари ҳибсга олинган кезларда “халқ душманлари”ни яқдиллик билан қоралаганлар. Ҳамид Олимжон ҳам “Жабҳа бўйлаб” дostonида (1931) ана шундай сергаклик намунасини, мафкуравий жиҳатдан соғлом эканлигини кўрсатган.

30-йилларда бўлиб ўтган воқеаларга бугунги юксакликдан туриб баҳо бериш, кимларнидир қоралаш қийин эмас. Аммо бу мураккаб ҳодисага тарихий давр хусусиятларини назарда тутган ҳолда ёндашиш лозим. Ҳамид Олимжон сингари совет даврида тарбия кўрган ёшлар “жаҳондаги би-

ринчи социалистик мамлакат”да партия номи билан, Сталин номи билан амалга оширилган ҳар бир ишни тўғри, деб билганлар. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. 1937 йилда Фитрат, Чўлпон сингари суяги инқилобдан аввалги йилларда қотган зиёлилар ҳибсга олина бошлаганда, Ҳамид Олимжон ҳам, унинг аксар тенгдошлари ҳам мамлакатимизда улф жиноят содир бўлаётганини мутлақо сезишмаган. Аксинча, улар “халқ душманлари” деб лаънатлаган кўзсиз ва қулоқсиз омма орасида бўлишган. Аммо шунга қарамай, катта суръат билан келаётган зулм тошқини Ҳамид Олимжонга ҳам ўз қучоғини очган.

Адабиётшунос олим Фулом Каримовнинг хотирлашига кўра, қора қирғин навбати республика Ёзувчилар уюшмасининг биринчи раиси Раҳмат Мажидийга ҳам келиб, уни ҳибсга олганларида, Ҳамид Олимжон сиёсий идорага қўнғироқ қилиб, унинг ҳақиқий коммунист эканлиги ва ноҳақ ҳибсга олинганини тушунтирмақчи бўлган. Аммо уни тушунишни хоҳламаганлар. Шунда шоир: “Ундай бўлса, мени ҳам қаманг. Мен кўп масалаларда Раҳмат Мажидий билан маслақдош бўлганман”, деган экан. Ҳамид Олимжоннинг бу сўзларига берилган жавобни айтмаса ҳам бўлади. “Керак бўлса, сизни ҳам қамоққа оламиз”, деганларини китобхон ҳис этиб турган бўлса ажаб эмас.

Дарвоқе, шундай кун яқинлашиб ҳам келган.

1937 йил 14 декабрда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг умумий мажлиси бўлиб ўтади. Бу мажлисда пароканда бўлган уюшманинг ташкилот бюросига Холмат Қурбонов, Насрулло Охундий, Ковальчук, Ҳасан Пўлат ва Кураев ўртоқлар сайланадилар. Ушбу кенгаш муносабати билан “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 18 октябрь сонида босилган мақолада Мажид Усмон ва Насрулло Охундий бундай деб ёзганлар:

“...Совет Ёзувчилари союзининг III ва IV пленумларида профессорларга хос “камтарлик” билан кўпроқ “объектив” масалалар тўғрисида гапириб ўтган Ҳамид Олимжоннинг кенгашда музокарага чиқиб гапирган сўзларига ҳам тўхталмай ўтиб бўлмайди.

Дуруст, Ҳамид Олимжон эътироз қилиш мумкин бўлмаган фактлар ёғила бергандан кейин у халқ душманлари бўлган Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев ва бошқаларнинг чет эл-

лардаги шериклари — оқ қочоқ Мустафо Чўқаев, Заки Валидийлар томонидан чиқарила турган аксилнқилобий “Миллий йўл” журналини 1931 йилда Миртемир орқали олиб тургани, Миртемир сургундан қайтиб, назорат остида юрганида, унга “раҳми” келиб, моддий ёрдам қилгани, аксилнқилобий буржуа миллатчиларнинг уни миллатчи қилиб тарбиялашга қандай тиришганлари тўғрисида гапириб беришга мажбур бўлди.

Лекин у гапираркан, кенгаш президиуми аъзоларидан бири:

— “Қизил қалам” ташкилотига Акмал Икромов установакаларини қандай амалга оширганнингиз тўғрисида гапириб беринг, — деб “луқма” ташлаганида, Ҳамид Олимжоннинг:

— Мен ўз тўғримда гапираяпман, — деб берган жавоби масалани анча ойдинлаштириб ташлади.

У фақат ўзи тўғрисида гапиради. Демак, у бошқаларнинг “ишлари” тўғрисида айтиб беришни, шу йўл билан душманларнинг сўнгги томилари юлиб ташланишини ихтиёрийми, ғайриихтиёрийми, истамайди. Ҳамид Олимжоннинг ҳалиги жавобидан фақат шу хулосанигина чиқариш мумкин”.

Мазкур йиғилиш ҳақида “Мадааний инқилоб” рўзнома-сининг 17 октябрь сонидида берилган Б.А (Акбаров) нинг ҳисоботида эса қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

“Шоир Ҳамид Олимжондан ёзувчилар жамоатчилиги кўп нарсани кутган эди. Бироқ, Ҳ.Олимжон ўзининг Анқабой, Усмонов, Берекинлар билан бўлган яқин алоқасини яшириб келди. Ҳ.Олимжон уларнинг сирларини очишдан қўрқди. Чунки, Ҳ.Олимжоннинг ўтмиши жуда қоронғи. У 1925 йилда Олтой, Боту каби ўзбек халқининг ашағдий душманлари билан яқин алоқада бўлади. Душманлар Ҳ.Олимжонни мақтаб кўкка кўтарадилар. Ҳамид шу вақтларда миллатчилар таъсирида умидсизлик билан тўлган, давримиздан норози бўлган, миллатчилик руҳида шеърлар ёзади. Ҳамид “Сиёб” шеърисида ўзбек халқига ўлим ва очлик келтирган қора буржуа ўтмишни “кечмишдек вафоли ёз” деб кўмсайди. Ҳамид шу хилдаги таъсирини яна “Бухорони соғинганда”, “Ишим бордир ўша оҳуда”, “Зарафшон” каби шеърларида акс эттирган. Ҳамид бир вақтлар Самарқандда аксилнқилобий ташкилот бўлган “Қизил қалам” жамиятида масъул котиб бўлиб ишлаган. Шу вақтлари Ҳамид номига фашистик журнал келиб турган.

Ҳ.Олимжон ҳамма вақт халқ душмани Анқабойни кўча-кўйда саводсиз одам деб юриб, унинг уйига бориб юрган.

Ҳ.Олимжон ўзининг бу жинойтларини жамоатчилик олдига чин кўнғил билан бўйнига олмади, буларни у тасодуфий бўлиб қолган ҳодиса деб қаради”.

Маълум бўлишича, Ҳамид Олимжон шу мажлисда бошқа дўст-ёрларини тузоққа тутиб беришни хоҳламай, фақат ўзи тўғрисида гапирмоқчи бўлган. Шоирга нисбатан хайрихоҳлиги сезилмаган муаллифларнинг бу маълумотларига ишонса бўлади ва бу маълумотлар Ҳамид Олимжонни бизнинг назаримизда бир поғона кўтаради.

Ҳамид Олимжонга қўйилган айблар кун сайин ортиб борди. Ниҳоят, 2 ноябрь кuni Ёзувчилар уюшмаси республика ташкилот қўмитасининг қарори билан Ҳамид Олимжонни миллатчи шоир сифатида уюшмадан чиқариб ташлади. Шоирнинг рафиқаси Зулфиянинг гувоҳлик беришича, Ҳамид Олимжон шу қарордан кейин ҳам ташкилот қўмитасининг ялпи мажлисида иштирок эта берган. Йиғилиш ҳайъатида ўтирган кечаги дўстлари эса ундан мажлисни тарк этишни талаб этиб, дағдаға қилганлар. Бу дағдағаларга чиқолмаган Зулфия Ҳамид Олимжондан: “Юринг чиқиб кетайлик”, деб илтимос қилган. Лекин ўзига, ўзининг советлар ғоясига содиқлигига қатъий ишонган шоир: “Нега чиқар эканман? Менинг жойим шу ерда. Улар чиқиб кетсин!” деб ўтира берган. “Ахийри, — эслаган эди Зулфия, — Ҳамид Олимжоннинг мажлисдан чиқиб кетиши масаласини овозга қўйдилар. Менинг бир томонимда Ҳамид Олимжон, иккинчи томонимда Оппоқова ўтирар эди. Мен Ҳамид Олимжоннинг залдан чиқиб кетиши учун қўл кўтармаганимда, Оппоқова қулоғимга яқин келиб, “қарши овоз бер, бўлмаса, сени ҳам қамаб қўйишади”, — деди. Унинг бу сўзлари ҳозир ҳам қулоғимдан нари кетмайди”.

Шу воқеадан кейин шоирнинг ҳибсга олиниши нақд гап эди. Буни сезган Ҳамид Олимжон “Башар қуёшига” деган шеърини ёзиб, уни ўша кунларда Ҳамза театрида бўлиб ўтган спектакль премьераси олдидан саҳнага югуриб чиқиб, ҳукумат раҳбарлари олдида ўқиган ва шу тарзда омон қолган. Аммо бу воқеа билан ҳам хавф-хатар тугамайди. 19 декабрда Ҳамид Олимжоннинг шахсий иши Ўзбекистон Фанлар Қўмитаси комсомол ташкилотининг йиғилишида батафсил кўриб

чиқилади, аммо унга қўйилган айблар тасдиқланмайди. Шундан кейин ҳам унинг уюшма аъзолигига тиклашларини сўраб 25 декабрда ёзган аризаси узоқ вақт эътиборсиз қолади. Фақат 1938 йил апрелидагина Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси ташкилот қўмитасининг Тошкент ёзувчилари билан биргаликда ўтказилган мажлисида шоир аризаси кўриб чиқилади. *“Бу масала юзасидан информация қилган ташкилот комитетининг ўринбосари, — деб ёзади “Қизил Ўзбекистон” газетаси ўзининг 1938 йил 18 апрель сониди, — шоир Ҳамид Олимжон тўғрисидаги материалларни текшириб чиққандан кейин уни Ёзувчилар союзида ҳақиқий аъзо қилиб қолдириш фикрига келганини маълум қилди”.*

Ҳамид Олимжоннинг 1937 йилдаги ҳаёти ана шундай ларзалар оша кечган.

Хўш, шундай экан, қандай қилиб у айна қатағон йили бахт ва шодлик тароналарини куйлаган?..

Аввало шуни таъкидлаш керакки, Ҳамид Олимжон шу йилларда ёшлик ва муҳаббат сурури билан яшаётган шоир эди. У ўзининг Зулфияга муҳаббати, тўнғич фарзандни кўриш нашидаси, ижод юлдузининг тобора порлаб бораётган ёғдулари билан чиндан ҳам бахтиёр эди. Иккинчидан, у 37-йилнинг биринчи тўлқинида қурбон бўлган шоирлар “партиянинг бош йўли”дан четда борганлигига астойдил ишонган ва шу ҳолни нотўғри деб ҳисоблаган. Учунчидан, шу даврда бахт ҳақида куйлаш унинг учун “Башар қуёшига” шеърини ёзишдек омон қолишнинг бирдан-бир чораси бўлган. (Ҳасан Пўлатнинг ҳам худди шу кезларда “Мен бахтиёр” деган шеърини ёзиши бежиз эмас!)

Чўлпон, Фитрат ва Усмон Носир ҳибсга олинган, 19 июль куни ёзган бир шеърида Ҳамид Олимжон: “Йўлдан озганларга ҳеч бир бўлмадим мен қайғудош, Шул сабабданким, менинг бағримда жой олмиш қуёш”, деб ўзини “халқ душманлари”дан четга олмоқчи бўлган. Худди шундай фикр шоирнинг “Ўлка” шеъридаги “Билсинларким, йўлдошим бўлмас Кўзда ёши билан кулганлар”, деган сатрида ҳам тўвланиб туради. Ҳамид Олимжоннинг ўзини Чўлпонлардан четга олмоқчи бўлганининг сабаби бор, албатта. 30-йиллар матбуотида, жумладан, Шокир Сулаймон қаламига мансуб “Тарихнинг қора тахтасига” (1930) мақоласида Ҳамид Олимжондан Чўлпон руҳини қидириш ва шу баҳона билан уни

миллатчиликда айблаш тамойили кўрина бошлаган эди. Шунинг учун ҳам шоир 37-йил гирдобидан омон қолиш истагида ўзини оқлаш йўллари ахтарди.

1937 йилнинг 30 августидан бошлаб 1938 йилнинг 27 мартига қадар шоирнинг бирорта асари матбуот юзини кўрмади. Бу давр Ҳамид Олимжон учун ҳам хавф-хатар билан тўла бўлган. Аммо бутун қалби билан Октябрга, партияга, социалистик келажакка ишонган шоир шу йилларда совет воқелигини шарафловчи асарларни жўшиб-тошиб яратди. Бугун бу асарларнинг бир қисми ўз вазифасини ўтаб, тарих ғалвиридан тушиб қолган. Аммо Ҳамид Олимжон ижодида шундай асарлар бор ва кўпки, улар абадулабад XX аср ўзбек шеъриятининг том маънодаги дурдоналари бўлиб қолади.

МИРТЕМИР (1910–1978)

Ҳаёти саҳифалари

XX аср ўзбек адабиёти тарихининг аксар саҳифалари зулмат пардаси билан бурканган. Биз ҳатто ўзимизга замондош бўлган ижодкорларнинг машъум даврлардаги ҳаёти ва ижодидан ҳам яхши хабардор эмасмиз. Эҳтимол, ушбу мақолада баён қилинган воқеа XX аср ўзбек адабиётининг мураккаб тарихи фонида кимгадир жузъий бўлиб туюлар. Аммо бундай таассурот мутлақо тўғри эмас. Зеро, агар шу мудҳиш воқеа рўй бермаганида, биз тилга олмоқчи бўлган шоир тафин ҳам юксак парвоз қилган ва кўпроқ ўлмас асарларни қолдирган бўларди.

“Зафар” ортидаги хатарлар. Миртемир ўз таржимаи ҳолида 1929 йили Тошкентдаги билим юртини тугатиб, Самарқандга боргани, ҳам педакадемияда таҳсил олиб, ҳам жумҳурият президенти Йўлдош Охунбобоев ҳузурда котиб бўлиб хизмат қилганини айтгач, бундай ёзган: *“Ўшанган буён*

институтларга марксизм-ленинизм ва адабиётдан гарс бердим. Редакцияларда, театрларда адабий эмакдош, Ёзувчилар уюшмасида маслаҳатчи, нашриётларда редактор бўлиб ишладим”.

Шоир ҳаётининг 1929 йилдан кейинги даври унга бағишланган адабий-танқидий рисолаларда ҳам қарийб шу фактларни санаш орқали ёритилган. Жумладан, шоир билан яқин мулоқотда бўлиб, дастлаб номзодлик диссертациясини ёқлаган, сўнг 1969 йилда “Миртемир” номли рисоласини эълон қилган Нодир Азизов ҳам шундай йўл тутган: “Миртемир, — деб ёзган у, — 1929 йили Тошкент эрлар билим юртини битиргандан сўнг... Самарқанд шахрига ишга жўнатилган эди. У ерда (ўша йилларда Самарқанд республикамизнинг пойтахти эди) Ўзбекистон Марказий Ижроия Комитети раиси ўртоқ Йўлдош Охунбобоевнинг шахсий секретари вазифасида ишлади. Айни вақтнинг ўзига педагогемия (ҳозирги Самарқанд Давлат университети) га ўқиб, “Агроколхоз”, “Сирьевой” институтларида ижтимоий фанлардан гарс берди. У 1935 йилда Тошкентга қайтиб, марказий болалар ижодий тарбия уйида адабий ходим бўлиб ишлади”.

Бу маълумотдаги “у 1935 йилда Тошкентга қайтиб” сўзларини ўқиган китобхон, шак-шубҳасиз, Миртемир Самарқанддан Тошкентга қайтган, деб тушунади.

Худди шу давр Озод Шарафиддиновнинг шоир ҳақидаги адабий очеркида бундай тавсиф этилган: “Самарқандда у Ҳамид Олимжон ва бошқа талай шоирлар билан танишиб, қизғин адабий муҳитнинг ҳавоси билан нафас ола бошлади. Кетма-кет “Зафар” (1929), “Қайнашлар” (1931), “Коммуна”, “Бонг” (1932) сингари шеърини тўпламлари нашр этилди”. Мунаққид бу тўпламларга кирган шеър ва дostonларга қисқа тўхтаб ўтгач, ёзади: “Миртемир 1934–1935 йилларда Россиянинг улкан қурилишларини ўз кўзи билан кўрди. Бу қурилишлар бутун социалистик Ватан бўйлаб олиб борилаётган улуғ меҳнат фронтининг нафаси ва моҳиятини англашда ёш шоирга ҳаёт мактаби бўлиб хизмат қилди. Ҳаёт мактаби деяётганимизнинг боиси шундаки, у шу сафарлар вақтида унутилмас, ўзи учун бутунлай янги таассуротлар олди”.

Озод Шарафиддиновнинг бу сўзларидан маълум бўлишича, Миртемир Самарқандда кечган ҳаётидан кейин 1934—

1935 йилларда “Россиянинг улкан қурилишлари”да бўлган, сўнг Тошкентга қайтган. “Ҳаёт мактаби” бўлган, ўзида унутилмас “янги таассуротлар” қолдирган бу “сафарлар” ҳақида шоирнинг ўзи таржимаи ҳолида: *“Бошимга синоғлик кунлар ҳам тушди. Лекин ёзишдан, таржимадан ҳеч қачон тинмаганман”*, деб ёзган холос.

Миртемир айтган “синоғлик кунлар” 20-йилларнинг иккинчи ярми — 30-йилларнинг бошларида ўзбек ёзувчиларининг чекига туша бошлаган ва, ниҳоят, 1937 йилда энг сара ёзувчиларимизни олиб кетган катта қирғиннинг дебочаси эди. Шоир ўз ҳаётининг бу қора саҳифаларини ҳеч эсламас, эслашни ёқтирмас, шунинг учун ҳам биз, унинг хонадонига, ижодхонасига яқин бўлган адабиётшунослар ҳам шу ҳақда сўрашни одобсизлик деб билар эдик.

Аммо камина марҳум шоирнинг мероси билан шуғулланиш ва унинг асарларини нашрга тайёрлаш жараёнида Миртемирнинг ўша “синоғлик кунлар”га оид кундалигини топишга маваффақ бўлдим. “Эсдаликлар” деб номланган дафтарчанинг беш-олти саҳифаси шу мудҳиш кунлар нафасини ўзига сингдирган бўлиб, улар билан танишиш шахсга сингиртириш даврининг вабоси Миртемир ҳаётини ҳам четлаб ўтмаганини кўрсатди.

“Эсдаликлар” қуйидаги сўзлар билан бошланган: *“1932 йилнинг 7 августи кечаси соат 1 да Самарқанд шаҳрида, ўз уйимда сиёсий идора томонидан қамоққа олингим. Уйда: онам, синглим, иним, ўртоғим ва қизалоғим қолди. Ўзим ҳеч нарса сезмасдан кетдим”*.

“Ўзим ҳеч нарса сезмасдан кетдим” — Миртемирнинг бу сўзларини бундай тушуниш керак: у нима учун қамоққа олаётганларини билмаган, бирор айби бўлмагани учун бу ҳолни қандайдир англашилмовчилик, деб ўйлаган ва “сиёсий идора”га бориб, ўзини танитгач, шу заҳоти узр сўраб, қўйиб юборишларига ишонган. Лекин қоқ ярим кечада унинг уйини тақиллатиб келган чекистлар кимнинг уйига ва нима мақсадда келганларини яхши билар эдилар. Шунинг учун ҳам улар уйни обдон титиб-текшириб, айниқса, шоирнинг китоб ва қўлёзмаларини ҳафсала билан тўплаганлар-да, уларни чойшабга ўраб, олиб кетганлар.

Бу даҳшатли воқеанинг гувоҳи бўлган кишиларнинг аксари ўша йиллардаёқ бу ёруғ оламдан ўтган. Шоирнинг иниси

Тўра ака ҳам бугун барҳаёт эмас. Камёб гувоҳлардан бири — шоирнинг собиқ рафиқаси Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, раққоса Ҳалима Раҳимова ўша кечани бундай элаган эди:

“1931 йилнинг апрель-май ойларида бўлса керак, Уста Олимнинг Эски шаҳардаги ҳовлисига бизнинг тўйимиз бўлиб ўтди. Шу оқшомда Тамарахоним, Ҳалимахоним, Яшин сингари машҳур санъаткорларнинг қатнашгани ҳали ҳам хотирамда. Тўй ўтиши билан биз Янги шаҳардаги Йўлдош Охунбобоевнинг собиқ уйига кўчиб ўтдик. Жумҳурият маркази Тошкентга кўчиши муносабати билан Йўлдош ота ўз уйини бизга қолдириб, янги пойтахтга кетди. Биз унинг бир катта, бир кичик хона ва айвондан иборат уйига истиқомат қила бошладик. 1932 йилнинг 15 январига шу ерда қизимиз Клара туғилди. Биз Миртемир оиласи билан аҳил ва тотув яшардик. Уйимизда севги ва ўзаро ҳурмат ҳукмрон эди. Миртемир мени астойдил ҳурмат қилар ва менга бағишлаб шеърлар ёзарди.

Ўша мудҳиш кун кечаси бевақт уйимизга кириб келган кишилар ҳаммаёқни кавлаштириб, Миртемирнинг китоб ва қўлёзмаларини олиб кетмоқчи бўлдилар. Шунда Миртемирнинг жаҳли чиқиб, бу қўлёзмалар орасига менга бағишланган шеърлар ҳам борлигини, уларни менга қолдиришлари лозимлигини айтди. Лекин улар бунга парво ҳам қилмадилар...

Миртемир ўзининг заррача ҳам айби йўқлигини айтиб, унинг софлигига ишонишимни сўради ва тезда қайтиб келишига ишонч билан чиқиб кетди”.

Танқид тўқмоқлари. 1928 йилда Миртемирнинг илк шеърлар тўплами “Шуълалар қўйнида” номи билан чоп этилди. Бу тўпламни ташкил этган сочмалардаги шоирнинг ўзи айтган “жиндек пафос шаклий янгилик, оптимистик рух, жиндек ҳайқириқ” шеърият мухлисларига манзур бўлди. Китоб тез орада ёш китобхонларнинг эътиборини қозонди. Шоирнинг устозлари Олим Шарафиддинов ва Сотти Ҳусайн эса китобга юксак баҳо бериб, Миртемирнинг ижодий истиқболига катта умид билдирдилар. Китобга кирган сочмалар ўша кезларда ёшлар газетаси қошида унинг муҳаррири Сотти Ҳусайн томонидан ташкил этил-

ган тўғарак машғулотларида ўқилган, муҳокама қилинган ва маромига етказилган асарлар эди. Шунинг учун ҳам Сотти Ҳусайн мазкур тўпламга “Андак” деб номланган сўз боши ёзиб, унда, чунончи, қуйидаги самимий фикрларни баён қилган эди:

“Қўлингиздаги тўплам ўзбек адабиётига янги қўзғолон, янги умидлар бағишлайди.

Бизда шу чоққача социализм қуришда ўтган йўллар, қурашларни адабий тилда қониқарлик куйлаб берган асар йўқ, “Шуълалар қўйнида”ги сочмаларда ҳақиқатан қураш, исён, зафар тароналарини тинглаб оларсиз...

Бу тўплам ёш Миртемирнинг пролетариат адабиёти майдонига биринчи армуғонидир. Ўзбек ишчиси, деҳқони ўз ҳаётини, қурашини шу китобчадан ўқиб кўради, завқланади, лаззат олади. Шунинг учун санъатда юксак, кучли ва нафис пролетариат шоирини ўзбек адабиётидан яратиш қаҳрамонлиги нишони умидли ёш Миртемирга тақиладир”.

Бундай юқори баҳо ўша давр матбуотида бошқа бирор ўзбек шоирига берилмаган. Чўлпон ва Фитрат сингари катта шоирлар “миллатчи”, Ойбек сингари ўрта авлод вакиллари “йўловчи”, Олтой қабилдаги шоирлар эса “футурист” деб аталган кезларда Миртемирнинг бирдан-бир пролетар шоири сифатида баҳоланиши кимларнингдир ғашини келтирган. Ғайратий, Элбек, Ойбек, Наср Раҳимий, Боту, Шокир Сулаймон, Олтой ва, табиийки, Миртемир ижоди баҳона матбуот саҳифаларида қизгин адабий мунозара бошланиб кетди. Кашшоф Триғуловнинг “Нафис адабиёт жабҳамизни соғломлаш йўлида” мақоласи билан бошланган бу мунозарада Олтой (“Нафис адабиётга соғлом мафкура ва соғлом танқид керак”), Ботир (“Нафис адабиёт тўғрисидаги мунозараларга”), Юнус Латиф (“Пролетариат адабиёти тўғрисида”, “Бугунги шеъриятимиз ва “Шуълалар қўйнида”, “Миртемир сочмалари устида”) сингари шоир ва мунаққидлар иштирок этдилар. К.Триғулов Миртемир ижодидан катта ва кичик нуқсонлар “топган” бўлса-да, “бу алангалик ва энг умидлик комсомол шоиримизнинг нафис-фосих сўзлар чашмаси” чуқур эканлигини эътироф этди. Ўз моҳиятига кўра, бу мулоҳаза ҳам Сотти Ҳусайннинг ёш шоир ҳақидаги фикр-хулосасига яқин эди. Шунинг учун ҳам Ол-

той мунозара жараёнида масалага аниқлик киритмоқчи бўлди.

Бу даврда ўзининг футуристик машқлари билан танилган ва бошқа йўналишдаги шеърини изланишларни тан олмаган шоир бундай деб ёзди: *“Бу ёш комсомол шоири тўғрисида бир нарсани қатъий айтишга тилим бормади. Ҳақиқат, бунда талант борлигида шубҳам йўқ. Бу талантини қайси йўлда (русло – оқим) тараққий эттириш масаласи бор. Ул фақат сочма усулига ёзадиган бўлиб қоладими? Бу номаълум”*. Олтой Сотти Ҳусайннинг “оқ йўл” тилаб айтган сўзларидан сўнгги парчани келтириб, яна давом этади: *“Миртемир ҳали оқни қорадан энди ажратай деб турган бир ёш бола. Бу қагар ортиқ баҳо бериш, менимча, нотўғри. Балки келгусида шундай бўлиб... чиқмас. Ҳозир бир нарсани қатъий айтиш мутлақо келишмаган бир нарса. Бу ёш шоир ҳали ўзининг қатъий бир йўлини белгилаб олгани йўқ”*.

Юнус Латиф ҳам “Шуълалар қўйнида”ги айрим нуқсонларга гарчанд ўта танқидий муносабат билдирган бўлса-да, ўша вақтга қадар ёзилган сочмалар орасида Миртемир сочмалари ажралиб турганини эътироф этган.

Шундай қилиб, аксар шоир ва мунаққидлар “Шуълалар қўйнида” китобини самимий кутиб олдилар. Олтойнинг Миртемир истеъдоди ва истиқболига нисбатан туйган шубҳаси эса унутилгандек бўлди. Шу орада шоир “Зафар” (1929) деб аталган иккинчи шеърлар тўпламини нашр этди, қайноқ илҳом ва янги ижодий ниятлар билан яшади.

Аммо шу йилларда Ўзбекистон Пролетар шоирлари уюшмалари ва уларнинг вилоят бўлимларига кириб олган айрим мунаққидлар ўзбек адабиётининг пурвиқор чўққилари ва улар этагида улғая бораётган ниҳолларга қарши курашни авж олдирдилар. Жамики чин истеъдод соҳиблари “душман” деб ёки “душман муридлари”, деб эълон этилди, уларга туҳмат тошлари отила бошлади. Ўзбек адабиётида душман ёзувчи образини ахтарган ва “топган” мунаққидларнинг бири Қосим Бобоев бўлиб, у шу даврда адабиётимизга мислсиз даражада катта зарар етказган қатор мақолаларни ёзди. Ана шу мақолалардаги вульгар танқид найзаларидан бири Миртемир кўксига қадалди.

“Ўзбек совет адабий танқиди тарихи” китобининг 1-жилдида (1987) қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

“Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1930 йил 30 октябрь сонига бир танқидчининг “Ниқобли шоирлар” сарлавҳали мақоласи босилди. Унда муаллиф истеъдодли ёш шоирлардан Ҳамид Олимжон ва Миртемир шеърларини саводсизларча таҳлил этади. “Танқидчи”га шоирларнинг табиат манзараларини тасвир этганлари ёқмабди. Бундан у мана шундай хулоса чиқаради: “Бутун халқимиз социализм қуриш учун ҳормай-толмай курашаётганида, булар ойга қараб суҳбат қуришади”. Муаллиф қарашича, совет ёзувчиси табиат ҳақида ёзиши мумкин эмас, муҳаббат ҳақида ёзиш эса, “порнография моментларига ўрин бериш” бўлар эмиш. Шундан кейин танқидчи Миртемирнинг “муштумзўр боласи”, Ҳамид Олимжоннинг “савдогар ўғли” эканини даъво этади ва, бинобарин, улар бошқача ёзишлари мумкин эмас эди, деган хулосага келади”.

“Танқид тарихи”да тилга олинган бу мақола Қосим Бобоев қаламига мансуб бўлиб, у ўзининг бутун руҳи билан яқинлашиб келаётган 1937 йилнинг қалдирғочи, тўғрироғи, қора қузғуни эди. “Танқидчи” Миртемир ижодини таҳлил этмоқчи бўлиб, бундай шахсий мушоҳада ва мулоҳазаларини баён этган: “Миртемир вазнсиз, қофиясиз, сочма йўли билан ёзди. Дуруст, унда қайноқ парчалар бор. Лекин у адабий соҳада тез бузилиш томон йўл олди... Сотти Ҳусайн Миртемирнинг биринчи асари – “Шуълалар қўйнида” деган китобига сўз бошида у “биз пролетар шоири Миртемирга “пролетар шоири” лақабини бошлаб унга тақамиз”, деб Миртемирнинг пешонасига сиёсатсиз печать уради... (Миртемир) хотин-қизларни хотин-қиз бўлганлиги учун мақтаб, “комсомол билетли” “Лайли-Мажнунлар” туғдириб, порнография моментларига шеърдан жой берди... (Миртемир) символист, идеалист, майда буржуазиянинг ўзгинаси бўлди. Агар Миртемирнинг бир қулоқ-помешчик боласи бўлиши, унинг бир вақтлар аксилинқилобчилар уяси бўлган Тошкент ўлка билим юртида тарбияланишини эсга олсангиз, Миртемирнинг шундай бўлганлигига шубҳа қилмайсиз...”

Бу сўзларнинг бирор далилсиз эканлигини сезган танқидчи Миртемир шеърларини титиб, ғоясиз, маслаксиз сатрларни топмоқчи бўлган. Қуйидаги уч мисра эса унга худди излагани пролетар адабиёти руҳига батамом зид бўлган парча бўлиб туюлган:

Тун қоронғу,
Кўқда юдуз нурсиз.
Ерда сукут...

“Мана бу сатрларни, — қувона-қувона ёзади танқидчи, — “пролетар шоири” ёзади. Минг-миллион ишчи-деҳқон ёшлари янги ижтимоий дунё қуриш учун жонбозлик кўрсатиб кўришаётган бир пайтга “қоронғу тун”, “нурсиз юдуз” кўради шоир”. Миртемир ижодидан бошқа сиёсий нуқсонларни топишга ожизлик қилган муаллиф энди унинг шахсий ҳаётидан кир ахтаради, “аксилнқилобчи шоир” Чўлпоннинг Миртемир ижодига кўрсатган таъсирини тасдиқловчи фактларни топади. “Шоир, — давом этади у, — шахсий ҳаётида ҳам артистларга ошиқ бўлиб, йиғлаб хатлар ёзиб боришларини, 700 сўмлаб қалин тақдим қилишларини ёзиб, сўзни чўзмадик”.

“Танқид тарихи”да Қосим Бобоевнинг Ҳамид Олимжон ва Миртемир шеърларини саводсизларча таҳлил қилганлиги тўғри айтилган. Аммо “танқидчи”нинг шоирнинг шахсий ҳаётига ҳаёсизларча назар ташлаб, унинг бўлажак рафиқаси билан муносабатларини жамоатчилик эътиборига олиб чиқмоқчи бўлганлигини қандай баҳолаш керак? Бу маълум ташкилотларга манзур бўлишга уринган “танқидчи”нинг ўз мақсади йўлида фойдаланган фирром усуллари дир. Ана шу фирром усул кейинги парчада янада яққол кўринади: “Энди “Қизил қалам”нинг ичкарасидаги қора пардани очайлик... Қора парда орқасида саҳифалар, аксилнқилобий миллатчилар “Қизил қалам” жамиятининг тепасига миниб, ...котиб қилиб муштумзўр боласи Миртемирни тортдилар. Чўлпоннинг аксилнқилобий шеърларидан ўзининг “Қува қўйнида” деган очеркида (“Фарғона” газетасида) парчалар олган. Уни халқ ашулаларидан деб ўқувчиларни алдаган, батрақларнинг онгсизлигидан кулган...”

Бундай айблар фақат 1937 йилда эмас, балки 20-йилларнинг сўнгида ҳам хоҳлаган шоирни занжирбанд қилиш учун етарли эди. Буни яхши тушунган Сотти Ҳусайн “Қурилиш” журналининг 1931 йил 1–2-қўшма сонида “Адабий танқидда партия чизифини маҳкам ўтказув учун” деган мақола билан чиқиб, ёш шоирни ҳимоя қилмоқчи бўлди. Аммо шу журналнинг кейинги сонида босилган “Ўзбек пролетар ёзув-

чиларининг ижодий юзи” сарлавҳали мақоласида Анқабой ҳам баҳсга аралшиб, Миртемирни фош этувчи янги “далил”ларни ўртага ташлади.

Бу танқидий мулоҳазалардаги саводсизлик, туҳмат, бадий ижод табиатини мутлақо ҳис этмаслик ўша йилларда гуркираб ўсиб бораётган вульгар социологизмнинг таркибий унсурлари эди. Шу тоифадаги “танқидчи”лар учун маъно ва мантиқ, ҳалоллик ва холислик, виждон ва эътиқод янги давр истеъмолидан тушиб қолган тушунчалар эди.

Ўша даврда сиёсий идоралар учун ҳам, мунозарага киришган унсурлар учун ҳам дадил айтилган туҳмат ийманиб айтилган ҳақиқатдан юз чандон кучли эди. Шунинг учун ҳам Сотти Ҳусайннинг ҳимоя сўзлари бошқа танқидчиларнинг туҳматлари олдида эшитилмай қолди.

Синоялик кунлар. Шундай қилиб, Миртемир ҳибсга олинди ва уч ой мобайнида Самарқандда, НКВД ҳибсхонасида ётди. Ўша йилнинг ноябрь ойида эса Тошкент ихтиёрига жўнатилди. Тошкентга келгач, яна олти ой чамаси ертўлада ўтирди. Сўнгра маҳбус 1933 йил 23 апрель куни Ўрта Осиё меҳнат-тузатув лагерларининг 1-шўъбасига юборилди. Ўша йилларда Тошкентнинг Қўйлиқ даҳасида жойлашган лагерда Миртемир ҳукми кутиб, икки ой ётди. Ниҳоят, 27 июнь куни бўлиб ўтган суд шоирни уч йилга озодликдан маҳрум этиш тўғрисида ҳукм чиқарди.

Миртемир “Эсдаликлар”да ҳибсга олинган ва озодликдан маҳрум этилган йилларига тааллуқли энг муҳим воқеалар ҳақида қисқа-қисқа маълумотлар берган. Бу маълумотлар орасида қандай айби учун ва қайси моддалар билан унга жазо муддати белгилангани ва ҳоказолар ҳақида бирор сўз учрамайди. Ўн ойлик терговдан сўнг унга 3 йиллик жазо муддати берилганига кўра, Миртемирга катта сиёсий айблар қўйилмаган. Унинг гуноҳи кичик бўлганини тасдиқловчи далиллардан бири шундаки, у ҳатто лагерь бошлиғининг ижозати билан ора-сира уйига бориб, хаста қизи, рафиқаси ва касалхонадаги онасининг ҳолидан хабар ҳам олиб турган.

Шоир ҳибсга олинганидан, айниқса Тошкентга жўнатилганидан кейин оиласи ҳам Самарқандда туролмади. Ҳалима опа қизи, онаси ва қайнсинглиси билан Тошкентга кўчиб келиб, Шайхонтахур даҳасида яшай бошлади. Шу йилларда

Миртемирнинг оғир хасталикка чалинган онаси шаҳар касалхоналаридан бирида даволанмоқда, иниси ва бошқа яқин қариндошлари ҳам Тошкентда истиқомат қилмоқда эдилар.

Келинг, яхшиси, “Эсдаликлар”ни варақлаб кўрайлик:

“9.VII.33 да айрим киши билан бирга жавоб олиб, “уй”га бориб келдим: кампир¹ бутун кийимларимни сотган, китобларим йўқолган, асбобларим йўқ! Клара² касал ва ёмон тарбияда; Ҳалима бир оздан сўнг келди.

Онамни кўролмадим ҳам оғир хафа бўлиб қайтдим.

* * *

8.VIII.33. Бу кун ҳибсга олинганимга роса бир йил тўлди. Кеча “уй”га бориб келдим (3-маротаба)...³ кўрдим. Кечкурун кўчаларга юрдим. Ҳалима маҳкам кўришади. Онам касал, Маҳфуза⁴, Клара ориқ, Кампир хурсанд!

* * *

16.VIII.33. Эртага “уй”га бориш хаёли бор. Билмадим-бораманми ё йўқ?

12.да бордим, онамнинг аҳволи жуда оғир. Яна унинг бу аҳволини Ирис⁵нинг хафачилиги орттиради.

Тағин папирус чека турган бўлиб қолдим. Ҳозир гарсга ўтириб ёздим.

* * *

Қирқ, сочларингни ёй-да,
Гўзалим, боғла мени.
Узоқ-яқин ҳар жойда
Суйганинг чоғла мени.

* * *

28. IX.33. Ўтган ҳафта олдига бордим. У қаттиқ касал. Онам олдига, унинг қаршисига жуда уятлиман.

¹ Ҳалима Раҳимованинг онаси.

² Шоирнинг тўнғич қизи. 1932 йилнинг 15 январида туғилган.

³ Ўчирилган. “Охунбобоев” деган сўз бўлиши ҳам мумкин. Нима учун-дир Охунбобоев шу мушкул кунларда шоирга ёрдам қўлини узатмаган.

⁴ Шоирнинг синглиси.

⁵ Шоирнинг яқин қариндоши.

Мен она хизматини қилолмадим!

Бу кун ҳам уйга бордим: Клара касал, у мунгли ва аламли боқадир. Ҳалима Москвада. У хою ҳавас қилиб кетди. Эҳ сен, шафқатсиз она, кимга ишондинг болани?

* * *

2.Х.33. Қандай бахтсиз туғилганман: онам оғир хаста, касалхонада шундай оғир аҳволда ётадир. Ох, мен қандай чидайман!

Клара 2/Х га ўлди.

Онаси йиғлаб... ”

Миртемирнинг НКВД ертўлалари ва меҳнат-тузатув лагерида кечган ҳаётида ғамли-аламли кунларнинг зиёд бўлганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Кунни кеча сочмалари “йи-финлару намоийшларда, митингларда, байрамларда ва радиода” қайта-қайта ўқилган, саводхон юртдошлари ўртасида машҳур бўла бошлаган, ёшлиқдаги дўсти Ҳамид Олимжон билан Й.Охунбобоевнинг Ўзбекистон бўйлаб сафарларига ҳамроҳ бўлиб, унинг маданият бобидаги ишларига ва матбуотдаги чиқишларига қарашган, меҳнатқаш халқ билан суҳбатлари, учрашувлари ҳақида очерклар ёзган, қаламкаш дўстлари билан Озарбайжонга бориб, қардош шоирлар билан адабий алоқаларни ўрнатаётган, қайнар булоқ янглиф ижод қилаётган шоир учун бу ҳол оғир кўргулик, мусибатли ҳодиса, хўрлик ва хорлик эди. Ҳасадгўй рақибларнинг асл мақсадлари ҳам ана шу булоқнинг кўзини ёпиш бўлган.

Миртемирнинг юраги ёш ва бардам бўлгани учун бу таҳқирларга чидади. Лекин ўша мушкул кунларда унинг бошига кетма-кет оғир синовлар тушди.

“Мен Москвада гастролда эдим, — деб ҳикоя қилади Ҳалима опа, Миртемир Қўйликдаги турмада бўлиб, онда-сонда, рухсат берганларида бизни кўриб кетар эди. У келмаган пайтларда қизимиз Клара агасини йўқлаб, йиғлагани-йиғлаган эди. Аям куз кунларининг бирида Клара билан передача кўтариб, Қўйликқа борган. Турма назоратчилари передачани олганлару қизимнинг агаси билан учрашувига рухсат беришмаган. Шунда қизим ўзини тўхтатолмай, қон-қон йиғлаган экан. Аям қайтишда овунар деб Кларага музқай-

моқ олиб берибди. Хум-хум йиғлаб, бутун ичи яллиғланиб турган қизалоқ шундан кейин қизилча касалига мабтало бўлиб, оламган ўтди”.

Шу пайтда Ҳалима опа гастролда эди. Шунинг учун ҳам у Кларанинг ҳақиқатда қандай ўлганини кўрмаган. Шоир қариндошларидан бирининг хотирлашига кўра, Миртемир қамалиши билан қайнона ёш, гўзал, эл-юрт оғзига тушган раққоса қизининг бахти қаро бўлмаслигини истаб, унинг бошқа, бахтли турмуш қуриши билан боғлиқ режаларни тузган. Шу орада эрининг кейинги тақдири даргумон бўлган раққоса ортидан ўлдим-куйдим деб елиб-югурувчи йигитлар ҳам оз бўлмаган. Шулардан бири Файзулла Хўжаевнинг ёрдамчиларидан бири — Абдулла Зокиров деган кимса эди. Унинг ҳукумат идораларига мансублиги ва бошқа фазилатлари қайнонага, айниқса, маъқул бўлган. У ҳар икки гапнинг бирида: “Эриндан умидингни уз. У энди отилиб кетади”, дегани-деган, ҳукуматнинг куёви ҳам Ҳалима опанинг келажакда Миртемир билан бирга яшашга бўлган умидини сўндиришга астойдил ҳаракат қилгани-қилган эди. Ана шундай вазиятда бечора гўдакнинг хасталикка йўлиқиб, вафот этиши кимлар учундир айтиш мумкин эди...

Хуллас, биринчи фарзандининг ўлими ёш ота қалбига санчилган иккинчи найза бўлди.

Халқда “Офат кетидан офат келади”, деган гап бор. Чиндан ҳам, бало-қазолар ҳаётда қузғунлар сингари галалашиб юради. Ҳали Клара вафот этмасдан илгарироқ ўлим шарпаси Миртемир оиласи атрофида кезиб юрган эди. Унинг онаси очлик йилларида силласи қуригани туфайли оғир юқумли касалликка қарши курашиш учун ўзида куч-қувват тополмай, шамдек сўниб борди. Озодликдан маҳрум этилган шоир эса онанинг ҳолидан хабар олиб туриш, унинг дардига малҳам бўлиш, унинг сўнгги кунларида тўшаги қошида туриб хизмат қилиш имкониятига эга бўлмади. У ана шу фарзандлик бурчини ўтай олмагани учун бутун умри мобайнида ўзини кечира олмай, ичини кемириб яшади.

Шоирнинг отаси беш марта уйланган бўлиб, Моҳирўй хола унинг тўнғич хотини эди. *“Она кичкина, қора, ориқ, меҳнаткаш, ўта мушфиқа, ўта мақолгўй аёл эди. Сўзи мақолсиз бўлмас эди. Бувим билан бирга турардик. Бизни гўдакликдан меҳнатга ўргатган онам бўлади”*, деб ёзган эди Мир-

темир таржимаи ҳолида. Моҳирӯй хола номига яраша руҳан гўзал, олижаноб ва мунис аёл бўлган. “Менинг аям фарғоналик бўлгани учунми қайноқ ва тез эди. Миртемирнинг онаси эса ғоят камтар, камгап, камсуқум, меҳрибон, заҳматкаш бир аёл эди”, — деб элаган Ҳалима опа.

1933 йил 5 октябрда Миртемирнинг онаси касалхонада оламдан ўтди. Моҳирӯй хола юқумли касалликдан вафот этгани учун, билишимча, унинг жасадини оила аъзоларига бермаганлар. Бечора онанинг жасади қандай дафн этилгани ҳам номаълум. Миртемир кейинчалик бу даҳшатли воқеадан хабардор бўлган бўлса ажаб эмас “Эсдалиқлар”даги қуйидаги сўзлар шундан далолат беради:

“5. X.33. Бу кун Онам ўлган...Она.

7. XI.33 Онам ўлганини Баҳром акам сўзлаб берди — уятсиз!”

Баҳром ака Миртемирни Тошкентга олиб келган амакиваччаси эди. У, чамаси, она ўлими ҳақидаги даҳшатли ҳақиқатни айтиб, шоирнинг жигар-бағрини тилиб юборган. Балки шундай таҳликали бир пайтда қамоқда бўлгани учун аччиқ устида уни койиган, гуноҳқор қилган; “Онанг сен деб куйиб ўлди!” деган. Эҳтимол, шунинг учун шоир уни “уятсиз”, деб атамоқда.

Орадан роса тўрт ой ўтгач, 1934 йил 7 мартда Миртемир илож топиб, синглисидан хабар олади. Бу ҳақда у ёзади: “Бу кун, Маҳфузани кўриб келдим, онамнинг ёдгори!” Бу иборадаги сўнгги икки сўздан шоирнинг аламоқ юраги зарб бериб, кўзларидаги ёш эса шашқатор оқиб турибди.

Шоир қалбида Онанинг ўлими туфайли бўлган алам ва армон, зардоб ва гашлик узоқ йиллар мобайнида унинг шеъриятига юзиб чиқмади. У кўпроқ социалистик реализм талабларига жавоб берувчи некбин шеърлар, чақириқлар ижод қилди. Аммо орадан қарийб ўттиз йил ўтгач, 1960 йилда шоир кўнглида қонталаш бўлиб ётган туйғулар дафъатан булоқ янглиғ отилиб, мусибат тиканлари ҳануз унинг юрагида санчилиб ётгани аён бўлди. “Онагинам” деб номланган бу шеърни кўз ёшисиз ўқиш мумкин эмас:

...Дунёга қайтиб келишинга кўзим етсайди,
Йигит ёшим тўлмаи туриб,
Айрилиқ зайлида қоқ ёғочдай қуриб
Жон берган онамни кўришга кўзим етсайди,

Ҳеч кимни кўрмадим. На ака, на ука, на ота, на она, на дўст, на ўртоқ?

Кимсасиз, якка кетдим.

Йўлдан Баҳром акам, Қумри¹ ва бошқаларга хат ёзарман”

Миртемирнинг шу йилларда нобуд бўлган тўнғич фарзанди — Кларанинг фотосурати тагига шоир қўли билан “Кимсасиз ўлган қиз Клара” деган сўзлар ёзилган. Шоир бу сўзларни ҳали этап бўлмасдан туриб ёзган ва мурғак жасадни қабристонга элтган эди. Мана, ҳозир унинг ўзи қарийб ўша жасадек бегона кишилар қуршовида бормоқда...

Мана, ниҳоят, маҳбус шоир Москвага етиб келади:

“7. VIII. 34. Бу кун Масков келиб, V-РУ участкасига тушидик. Бошимдан оғир кунлар кечаётир. Кўрмаганни кўриб, эшитмаганни эштаётирман”.

Москва яқинидаги Дмитров лагери ихтиёрига етиб келган маҳбусларнинг йигирма кунлик йўли хорлик ва хўрлик йўли бўлгани шубҳасиз. Миртемир ҳам, бошқа маҳбуслар ҳам ана шу йўлда “кўрмаганни кўриб, эшитмаганни эшитиб” келдилар. Бу йўл уларни 30-йиллардаги энг азобли, энг одамютар қурилишлардан бирига олиб келган эди.

Канал қурилишига. Москва-Волга канали қурилиши 1932 йилнинг охирларида бошланган ва 1937 йил 15 июлда тугалланган. Миртемир ва унинг ҳамюртлари 1934 йил августда қурилишнинг III ва бошқа участкаларига келиб, Дмитров меҳнат-тузатув лагерининг маҳбуслари сифатида иш бошлаганларида, Волгани Москва дарёси билан боғловчи сув йўли муайян масофани босиб ўтган эди. Аммо иссиқ ўлкадан келган маҳбуслар бу ерда энг мураккаб ишларнинг ҳам рус қиши шароитида асосан қўл кучи билан бажарилаётганига гувоҳ бўдилар.

Қурилишнинг асосий ишчи кучини маҳбуслар ташкил этгани сабабли улар ўртасида тарбиявий иш олиб бориш мақсадида рус тилида “Перековка” газетаси ва “На штурм трассы” журналидан ташқари, ўзбек тилида “Ўттизбешчилар Перековкаси” ва “Канал зарбдори” номли иккита га-

¹ Шоир амакисининг қизи.

зета чиқарилган. Бу нашрларда қатнашган маҳбус мухбирлар сонининг ўзиёқ 5 мингга яқин бўлган. Бу ҳол қурилишда маҳбус ишчилар сони камида 10—20 марта кўп бўлганидан дарак беради.

“Канал зарбдори” газетасидан қирқиб олинган ва Миртемир архивида сақланиб қолган баъзи бир расм, шеър ва хабарлардан маълум бўлишича, қурилишга юборилган ўзбеклар орасида аёллар ҳам бўлган ва улар агитбригада таркибида иш олиб боришган. “Канал аскарлари”дан бири Б.Ф.Страдовскийнинг “На штурм трассы” журнали ҳақида билдирган ва ҳозир Москвадаги М.Горький музейида сақланаётган “таассуротнома”сида бундай сўзларни ўқиймиз: “Биз лагерларда қаттиқ меҳнат мактабини ўтмоқдамиз ва айни пайтда тонг саҳардан тунга қадар радио овозлари, агитбригада постановкалари билан қуршалганмиз, тўғараклар, курслар, қизил бурчаклар, клублар, кинолар, кутубхоналар ва бошқалар тизими билан ўралганмиз”.

Бу сўзлардан аён бўладики, канал қурилиши, бир томондан, овир ва машаққатли меҳнат майдони бўлган бўлса, иккинчи томондан, лагерда маҳбуслар ўртасида катта тарбиявий ишлар олиб борилган. Лагерь раҳбарияти мазкур нашрлар атрофига Миртемир, А.Державин, В.Соловьев, И.Беляев, Н.Жигулин сингари ижод аҳлини тўплаб, уларни “канал аскарлари”га илҳом беришга ундаган. Чунончи, Миртемирнинг “Канал зарбдори” газетасида қуйидагидек мисралари бўлган “Янгра, товуш бер!” сингари шеърлари эълон қилинган:

Қум тўла ғалтаклар, юринг тўхтовсиз,
Дардик қўшиқлари, янгра, садо бер!
Тарих варақларига чизиб олтин из,
Ударник, қаҳрамон, ишда кўкрак кер!..

Миртемирнинг шоирлик иқтидоридан хабар топган ва унинг “канал аскарлари” ўртасида ҳурмат қозонганини кўрган лагер раҳбарлари унинг ана шу шоирлик-тарбиячилик қобилиятидан фойдаланишни маъқул деб билганлар. Шундай қилиб, шоир қурилишга келганининг дастлабки давридан бошлаб тарбиячи бўлиб хизмат қила бошлади. У ҳамюртлари қаерда меҳнат қилсалар, ўша ерда ҳозир бўлиб, улар билан бирга ишлаб, бирга яшаб, улар руҳини кўта-

ришга, ўз шеърлари билан уларга далда беришга, улар меҳнатини шарафлашга уринди.

Шундай қилиб, Миртемир тез орада ҳалол меҳнати, шоирлик истеъдоди ва инсоний сифатлари билан “канал аскарлари” ўртасидагина эмас, лагерь маъмурияти олдида ҳам эътибор қозонди.

Янги, 1935 йилнинг биринчи куни Миртемирнинг озод этилганлиги тўғрисида хушxabар келди.

Сўнги найза. Ҳалима ўша йилларда эндигина санъат бўсағасига қадам қўйган ёш, истеъдодли, Фарғона сойлари-дек шўх раққоса эди. Миртемир уни чин дилдан севарди. У ҳали бўйдоқ кезларида Ҳалиманинг рақслари тугар-туғамас, унга даста-даста гуллар тутар, унга бағишлаб шеърлар ёзар эди. Рафиқасини шундай ўтли туйғулар билан севган шоир 1935 йил январиди азоб-уқубатлардан қутулиб, меҳрга зор бўлиб қайтганида, унинг бошқа бир кишига турмушга чиқиб кетганини эшитади. У бундай хиёнатнинг бўлиши мумкинлигига ишонмайди. У Ҳалимани эридан чиқишга, у билан узилган турмуш ипларини қайта, ипақдан ясаб, янги муҳаббат чаманзорини бунёд этишга чорлайди. Аммо Ҳалима бундай кескин ҳаракатга қодир эмас эди.

“Мен Миртемирнинг кейинги тақдирдан беxabар эдим. Менга эринг отилиб кетди, деб айтишди. Шундан кейин бошқа турмуш қуришга рози бўлдим. Миртемир қайтиб келгач, мен билан қайта турмуш қурмоқчи бўлди. Лекин бунинг иложи йўқ эди. Шундан кейин у: “Мени сенинг эринг қаматган”, деб менга таъна қилди,” – деб элаган эди Ҳалима опа.

Ким билади, балки шоирнинг таънаси ўринли бўлгандир?

Лекин таъна қилиш билан шоирнинг изтироблари, алами, бир умрга олган жароҳати малҳам топмаган, албатта. Бу сўнги найзадан чавақланган қалб узоқ йиллар давомида фақат ижоднинг шифобахш чашмасидан даво ахтарди.

Қанча-қанча йиллар, сувлар оқиб ўтди. Шоир бошига қиров қўниб, умрнинг хазонрез палласи яқинлашди. Аммо дафъатан қоғозлар, китоблар орасида ёш Ҳалиманинг сурати чиқиб қолди:

Қайдан чиқиб қолибди бу бало сурат...

Йигирма йилдан зиёдроқ вақт илгари бўлиб ўтган воқеалар шоир хаёлига хийла озор бериб ўтди:

На олтин, на жавоҳир эдим...
Армонли бир ёш шоир эдим.
Зухро бўлмасанг ҳам чиройда,
Мен ишқингда нақ Тоҳир эдим.

Тошлон ўлди, деган ким ахир?
Гулдай сўлди, деган ким ахир?
Наҳот поймол қутлуғ ишқ аҳди,
Бол бўлурми шунчалар тахир?...

Гуноҳим на? — Жангда бўлганим,
Қон кечганим, юз бир ўлганим...

Эски яралар очилиб, улардан сачраган қон бугун Миртемирнинг “Сурат” номли гўзал лирик қиссасининг ҳар бир сатрида яшамоқда. Бу қон томчисида машъум даврлар, синовлик йиллар акс этиб турибди.

ТОПИЛМАЛАР

ФИТРАТ

ТУРК ЭЛИ*

Турк эли, эй буюк эл, кўзинг оч!
Оч кўзинг, бир қара жаҳонга.
Кўкрагингда ёнган ўтларинг соч!
Қўйма золимларни Туронга.

Сен кимнинг ўғли, сен ўйласанг-чи,
Сенга бунча хорлик ёқишмас.
Ўз отингни ерга урмасанг-чи,
Турқдирсен, қуллигинг ярашмас!

Давлатинг, иззатинг йўқ қўлингда,
Бошқага қул бўлиб қолибсен.
Тоғ юрак, отга мин, чоптир энди,
Қўйма золимларни Туронда.

БИЗ КИММИЗ?

Биз киммиз? Олтой тоғининг ўктам, алп арслонлари!
Ернинг энг улкан ботирлари, энг улуф хоқонлари!

* Дастлабки ўзбек кимёгар педагог ва олимлардан бири Саттор Жаббор Фитратнинг севимли шогирдларидан бўлиб, 1922 йилда Бухоро Халқ Республикасининг ёрдами билан Германияга ўқишга борган. У Берлиндаги таҳсили пайтида ҳам устози билан яқин алоқада бўлган ва унинг “Чин севиш” драмасининг Берлинда нашр этилишида ташаббус кўрсатган. Фитрат ва бошқа истиқлолсевар ўзбек шоирларининг ижодини яхши билган Саттор Жаббор Берлинда Ҳайри Тўқай исмли туркиялик талаба билан танишиб, унинг маслаҳати билан “Қутулиш йўлида” деган китоб ёзган. 2000 йили Истанбулда нашр этилган ушбу китобда, бошқа ўзбек шоирлари қатори, Фитратнинг ҳам бир неча шеърининг асари эълон қилинган. Қуйида Ўзбекистонда илк бор дунё юзини кўраётган Фитратнинг “Турк эли”, “Биз киммиз?”, “Темур сағанаси устида” шеърлари шу нашрдан олинди. Бу шеърларнинг барчаси 1923–1924 йилларда ёзилган ва муайян доирада қўлёзма шаклида тарқалган. “Турк эли” шеъри эса 20-йилларнинг бошларида шарқия сифатида ижро этилган.

Отга минсак, титрар "урҳо"миз эшитган тоғ, денгиз,
Олға чопсак, бош эгар ёвнинг бутун эл-хонлари.
Биз қилич чекканда душман тупроқ узра бош қўяр,
Биз юриш этганда арслон тулкилар янглиғ қочар.

Тешмадими сунгимиз бир кун темир қалқонлари?
Оқмадими ханжаримиздан чиққан ўт қонлари?
Эрк учун титратмадикми бир замонлар ерни биз?
Юрт йўлинда тўкмадикми ерга сувдек қонлари?!
Биз қилич чекканда душман тупроқ узра бош қўяр,
Биз юриш этганда арслон тулкилар янглиғ қочар.

Бор экан биз, турк элининг гавдамизда жонимиз,
Ганимларнинг қўлинда қолмас сира Туронимиз,
Ганимнинг маймунлари-ла чопишар юрт йўлинда
Хотинимиз, эркагимиз, қаримиз, ўғлонимиз.
Биз қилич чекканда душман тупроқ узра бош қўяр,
Биз юриш этганда арслон тулкилар янглиғ қочар.

ТЕМУР САҒАНАСИ УСТИНДА

Ювош эс, тонг ели, тўхта, бу ерларни кўрарсенми?
Бу тошнинг остида кимдир ётиб қолган, билурсенми?
Бутун очунни титратган буюк хоннинг туғу тошин
Зиёрат этмайин, юз суртмайин илдам ўтарсенми?

Бу сипсидам қора тош остида бор ўйла бир хонким,
Ёритганди қоронғуликларда қолган турк дунёсин.
Оғир тупроқлар ичра ён босиб тинган бу арслондирким,
Турарди еридан-да эшитган чоғда "урҳо"син.

Бу хоқоннинг қиличлар синдириб тузган улуғ мулки
Эсизлар, оҳлар, мунғлар, ёзишларким, бузилмишдир.
Бутун қонлар тўкиб, жонлар сочиб кўрган чечак боғи
Фигонлар, қайғулар ва ҳасратларким, бузилмишдир.

Ёрил, эй турк бахтини эсга солган тош, ёрил илдам,
Ёриким, кўкрагинг ичра ётиб қолган хон уйғонсин!
Таланган, ёндирилган юртини – Туронини кўрсин!
Эзилган, яраланган бойқош элга йўлни кўрсатсин!

ЧЎЛПОН

ОЗОД ТУРК БАЙРАМИ*

Кўз очинг, боқинг ҳар ён!
Қардошлар, қандай замон!
Шодликка тўлди жаҳон!
Фидо бу кунларга жон!

На қ о р а т :

Туркистонлик — шонимиз, туронлик — унвонимиз,
Ватан — бизнинг жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!

Бизлар темир жонлимиз!
Шавкатлимиз, шонлимиз!
Номусли, виждонлимиз!
Қайнаган турк қонлимиз!

На қ о р а т :

* 1917 йил 26–29 ноябрда Қўқонда бўлиб ўтган Умуммуслмонлар қурултойи Туркистон Мухторият ҳукуматининг ташкил топганини эълон қилган. Узоқ тарихий даврлар мобайнида ижтимоий тарқоқлик ва мустамлакачилик шароитида яшаган, шу туфайли хонавайрон бўлган ўлкада Мухторият ҳукуматининг барпо этилиши тараққийпарвар кишилар томонидан катта қувонч ва шодлик билан кутиб олинган. Туркистон халқларининг тақдири билан куйинган Чўлпон биринчи бўлиб Мухториятнинг олқишловчи “Озод турк байрами” шеърини ёзган. Мухториятнинг эълон қилинишига бағишланган намоишда эса оташин нутқ сўзлаб, нутқи орасида бадиҳа йўли билан “Оллоҳу акбар” шеърини айтган ва бу шеърнинг ҳар бир сатридан кейин намоиш аҳли “Оллоҳу акбар!” сўзлари билан шоирга жўрлик қилган.

“Озод турк байрами” шеъри варақа шаклида тарқатилиб, Мухториятнинг мадҳияси сифатида халқ орасида ижро этилган. Мазкур варақалардан бири қўқонлик таниқли адабиётшунос Аҳмаджон Мадаминов томонидан топилган ва у бу шеърни илк бор эълон қилиш ҳуқуқини каминага лутфан берган. Шеър “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1991 йил 20 сентябрь сонидида тегишли изоҳ билан эълон қилинган.

** Ўтган асрнинг 20-йилларига қадар аксар манбаларда, шу жумладан, жаҳид шоирларининг асарларида ўзбек халқи “турк эли”, ўзбек тили эса “турк тили” шаклида қўлланган.

Бўлди кенглик, зўрлик йўқ,
Берилди бизга ҳуқуқ!
Тараққийга йўл очуқ!
Жаҳолатга йўл ёпуқ!

На қ о р а т.

Мухторият олинди,
Ишлар йўлга солинди,
Миллий маршлар чолинди,
Душман ўртансун энди!

На қ о р а т.

Шодлик, хурсандлик чоғлар,
Кетсун юракдан доғлар,
Ватан боғиндан зоғлар!
Селкулласун байроғлар!

На қ о р а т.

Ҳуррият — байроғимиз,
Адолат — ўртоғимиз,
Хурсанд бўлган чоғимиз
Мевалансун боғимиз!

На қ о р а т.

Турк бешиги — Туркистон!
Ери олтун, тоғлари кон!
Болалари қаҳрамон!
Ватан учун берур жон.

На қ о р а т.

Туркистонлик — шонимиз, туронлик — унвонимиз,
Ватан — бизнинг жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!

ЮРТ ҚАЙҒУСИ*

Юртнинг чексиз кўкларинда қанот ёйган қора қуш!
Бу кўринган қизилликлар — нур ўйнаши, бу бир туш!..
Ўликларнинг суяклари шақиллашиб чопалар,
Чопалар ва эл кўксиндан юксак ўрин топалар...
Йўқсиз эдир, подачисиз пода каби ташланган,
Ойидан-да, кунидан-да эрта ва кеч таланган...
Ёв кўзлари, олов каби, тўрт бурчақда ялтирар,
Эл бошинда бир тўп маймун... япроқ каби қалтирар...
Айрилиқлар уя солган узун йўлга қара бир,
Тандан эмас, кўзлариндан қонлар тўқар ботир ер...
У қонларни даво дея кўкрагимга томизма,
Фоҳишанинг юпқа ипак кўйлагини кўрсатма,
Кўнгилдаги яраларни “кавсар” билан ҳўл этма!
Қара, бузуқ сочларингда қон йиғлаган “нурлар” бор,
У нурларнинг инглайиши яраларни қонатар...
Қатор турган ўксикларнинг кўнгиллари оппоқдир,
Улардаги қора кафан, эй маймунлар,
Сиздаги тилаклардан соф, покдир.
Эл кўксига шам ёқғали топилмасми синиқ тош?
У эзгу шам ёқилмаса ҳеч тўхтамас қонли ёш.
Кўлларига гугурт тутган у йўлбосар маймунлар
Шамни ташлаб, гугурт билан ўйнайлар...

Юртнинг сўнгсиз кўкларинда қанот қоққан қора қуш,
Йўқсил элни ташлаб кел-да, энди мени бир оз қуч!

* Бу шеър 1921 йил 9 июнда Фитратнинг шу номдаги туркум шеърлари таъсирида ёзилган ва илк бор Сагтор Жабборнинг “Қутулиш йўлида” китобида эълон қилинган.

ФАРҲОД ВА ШОПУР ДУЭТИ*

(“Фарҳод ва Ширин” музикали драмасидан)

Ф а р ҳ о д

Сабо, етгил саломимни, етургил кўйи дилдора,
Паришон хотирамдин арзаи қил нозанин ёра.

* Таниқли драматург Хуршид (Шарафиддин Шамсиддинов) 20-йилларнинг бошларида “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” сахна асарларини яратган. Бу асарларнинг биринчиси 1923 йилда, иккинчиси эса 1924 йилда сахна юзини кўрган. Аммо драматург бу асарларни яратишда Навоий ва Фузулий асарларидан кўра кўпроқ халқ эртақларига таянган.

Ўзбек миллий театри асосчиларидан бири М.Уйғур Москвадаги ўзбек драма студиясини сафдошлари билан бирга тугатиб келганидан кейин, 1929 йилда “Фарҳод ва Ширин” спектаклини қайта сахнага қўйган. У шу жараёнда асарнинг биринчи сахна талқинидаги камчиликни бартираф этиб, уни, бир томондан, Навоий достонига яқинлаштиришни, иккинчи томондан эса, томошабоп қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Янги спектаклнинг яратилишида Уйғурнинг маслақдош дўсти Чўлпон яқиндан иштирок этиб, бир неча ария ва дуэтлар ёзиб берган.

Ҳозир Санъатшунослик институти кутубхонасида сақланаётган “Ўзбек театри тарихидан материаллар”да Хуршид мазкур масалани бундай талқин қилган: “1927 йили Карл Маркс труппасининг директори Қосимхўжаев орадан беш йил ўтгач, менинг “Фарҳод ва Ширин” музикали драмамни Чўлпонга берган (сўз асарнинг 1923 йилдаги постановкаси устида бормоқда. — Н.К.). Чўлпон менинг “Фарҳод ва Ширин” музикали драмамни, унинг топшириғига кўра, менинг рухсатимсиз музикали комедияга айлантирган, аммо мени пьесанинг муаллифи қилиб қолдирган. Чўлпон сўнгги кўринишларга бир неча ариялар қўшган... Агар Фарҳод ва Шириннинг лирик ҳис-туйғулари мазох қилинмаганида (?) биринчи картина фоят ажойиб чиққан бўларди. Чўлпоннинг биринчи картинага қўшган ариялари узукка қош қўйгандек бўлган...”

“Онамнинг айтишича, — деб ёзган эди Чўлпоннинг жияни Ўктам Мирзахўжаев, — Чўлпон Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони асосида ёзилган сахна асарига кўшиқлар ёзиб берган экан. Бунинг исботига мисол тариқасида қуйидаги матлали ғазални келтиради:

Сабо, юргил, саломимни етургил кўйи дилдора,
Паришон хотирамдин арзаи қил нозанин ёра”.

Бир томондан, Хуршиднинг юқоридаги сўзлари, иккинчи томондан, Фоика аянинг хотираси қуйида келтирилаётган Фарҳод ва Шопур дуэтининг Чўлпон қаламига мансублигини тасдиқлайди. Мазкур матн Хуршиднинг “Танланган асарлар”ига айнан киритилган.

Баён этгил юзини ёди била қилган фигонимни,
Этар шояд келиб бу Кўҳқан ҳолига наззора.

Нигорим лаб очиб сендан агар аслим савол этса,
Хўтандандир мусофир, севги саҳросида овора.

Ш о п у р

Эмиш юртида Фарҳод исми, бунда Кўҳқан ўлмиш,
Матои ҳусн олмоққа келибдур ушбу бозора.

Ф а р ҳ о д

Менга учмоҳ кўринмиш шавқи бирла бу жафо тоғи,
Нигорим шарбати васлида, во, мен ташна бечора.

ШОИР АБДУЛЛА АЛАВИЙ ВАФОТИ МУНОСАБАТИ ИЛА ОНАЛАРИ ҲАБИБАХОНИМ ЁЗГАН МАРСИЯ-ҒАЗАЛГА МУҲАММАС*

Бордир бу жафо устида ғурбатни қароси,
Йўқлик ичида мангу ниҳон дилни сафоси.
Хавф остида доим бу узун йўлни ароси,
Йўқдир бу фалакнинг меҳри-ю ҳеч кимга вафоси,
Йўқдир бу жаҳоннинг ғаму дардига давоси.

Ҳеч менга насиб бўлмади бу дунёда саодат,
Ёлғиз ғамига, ғуссасига айладим одат,
Дунёда бирор кун топа олмай тўла роҳат,
Тўлди жигарим қон ила, дил бўлди жароҳат,
Фурқат чўлида қолди кўнгил, қайда адоси.

* Кўҳқан — 1) тош қазувчи; 2) Фарҳоднинг лақаби.

** 20-йиллардаги ўзбек зиёлиларининг “гул”ларидан бири Абдулла Алавийнинг вафоти (1931 йил) истеъдодли шоира онаси Ҳабибахон Умар қизи учун катта фожиа бўлган. Унинг шу муносабат билан ёзган марсия-ғазалидан гоят мутаассир бўлган Чўлпон мазкур ғазалга муҳаммас боғлаган. Камина мазкур муҳаммас матнини 1991 йилда шоирнинг синглиси Фоиқа аядан ёзиб олиб, 1992 йилда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигида эълон қилганман. Маълум бўлишича, “Ўзбек шоирлари” китоби муаллифи Тўхтасин Жалолов таниқли фольклоршунос олима ва шоира Музайяна Алавия билан Ҳабабахон ая тўғрисида суҳбатлашганида, ундан мазкур муҳаммаснинг гўё Ҳабибахон ая томонидан ёзилганлиги ҳақидаги маълумотни олган. Ва муҳаммаснинг Музайяна Алавия архивида сақланиб қолган чала нусхасинини шу нуқтаи назардан таҳлил қилган.

Билмам, ким учун ушбу жаҳон жойи сафодур,
Аммо менга қисматда фақат жабру жафодур,
Дардимга менинг мулки адам хоки даводур,
Ҳижрон майидин ичди кўнгил, айди, шифодур,
Чок бўлди юрак, битмади бағримни яроси.

Умид кўзини юммади ул кунгача абёт,
Йиғларди мени ташлама, деб ул кеча абёт,
Сўнг дамда у ҳам дерди: ўқинглар пича абёт,
Илгимга қалам олдим у ёздим неча абёт,
Бошимга тушиб марсия қилмоқнинг ҳавоси.

Ёширма ниқоб остига, эй ёр, сен юзингни,
Кўнгил сўзидин ўзгага сарф этма сўзингни,
Ҳар кўйга солиб қилма ҳалок бир кун ўзингни,
Алданма жаҳон гулларига, солма кўзингни,
Бир гул ғамида, кўр, неча булбулни навоси.

Дунёга келиш эрдими, билмам, менинг айбим,
Бўш қўймади бир кун мени занжир ила қайдим,
Ул кунки, менга ҳол сўргали келса-да, айдим:
“Ер остига кирди менинг куррат ул-аъйним,
Кетди кўзимнинг нури-ю йўқ бўлди зиёси”.

Девонага мен ўзни нечук ўхшатайинким,
Дурдонага ул сўзни нечук ўхшатайинким,
Мастонага ул кўзни нечук ўхшатайинким,
Ойнага ул юзни нечук ўхшатайинким,
Ойнада ҳам йўқ эди ул юзни жилоси.

Кўз юмди адиб маҳфилининг суюкли ёри,
Юксалди фалакларга адаб аҳлини зори,
Йўқ энди на шоир, на адибларни мадори,
Баҳри ғамида нарқа ҳама хеши табори,
Олам юзига парда бўлиб тушди азоси.

Бир кун сўлиши бўлмаса, ҳеч бир гул очилмас,
Ҳар ёнда ўлим чангали бордурки, қочилмас,
Ҳеч кимга ҳаёт паттаси мангуга сотилмас,
Кўнгил тилаган нарса бу дунёда топилмас,
Ғаддора фалакнинг тугамас жабру жафоси.

Қандоқ қилайин босса мени ғам ила аълом,
Шам бўлмаса, зулмат ичида қолса бу маъвом,

Ўлмоқ ва қутулмоқ менинг фикрим ва таманном,
Ўтди бу жаҳондин сўзи ширин, юзлари раъном,
Туфроқни ватан қилди, кафан бўлди либоси.

Туфроғи анинг сурма-ю, қабри ватанимдир,
Ўлсам-да қовушсам — менга шул биргина тадбир,
Чўлпон қошида ой эди ҳам кун эди ул бир,
Шўрлик она ҳар қанча куйиб йиғласа арзир,
Кетди бу жаҳондин жаҳон аҳлининг сароси.

ШАРАФИДДИН САЛОҲИДДИН ЎҒЛИГА МАКТУБЛАР*

БИРИНЧА МАКТУБ

Эй аҳли Шараф, олинг қулоққа
Юк юклангиз бу бесўлоққа.
Мумкинки чопиш ва ёки йўртиш
Бу шўр пешона даканг чўлоққа.
Ҳар бор ўқиганда бу номангизни
Қандоқ жавоб айлайин сўроққа.
Деб хавф ила бағри қон калима
Бошлар дил-у эвонга йиғламоққа.
Ночор тутаман қалам қўлимга .
Дил дафтарини варақламоққа.
Дил дафтарида аламдан ўзга

* Маълумки, Чўлпоннинг отаси Сулаймонқул Мулла Юнус ўғли Ўш вилоятининг Ёркент қишлоғида туғилган ва Андижонга кўчиб келганидан кейин баззозлик билан шуғулланган. У Салоҳиддин баззоз исми ўшлик дўсти билан, айниқса, яқин алоқада бўлган ва шу сабаб катта қизи Фозилани унинг ўғли Шарафиддинга берган. Шарафиддин Салоҳиддин ўғли Чўлпоннинг сирдош дўсти бўлиб, умрининг сўнгги нафасига қадар қатағон этилган шоирга содиқ бўлиб қолган. Чўлпон 1931 йили Москвага бориб, СССР Халқ Комиссарлари Кенгаши ва СССР халқлари марказий нашриётига таржимон бўлиб ишга борганида моддий аҳволи бир мунча яхши бўлган Шарафиддин Салоҳиддин ўғли дўстини иссиқ кийим ва бошқа зарур буюмлар билан таъминлаб турган.

Чўлпоннинг қуйида эълон қилинаётган шеърий мактублари шу даврда Шарафиддин Салоҳиддин ўғлининг яққофия шеърий хатларига жавоб тарзида ёзилган. Бу хатларнинг биринчиси 1932 йил февралда, иккинчиси эса ўша йилнинг апрель ойида битилган. Мазкур мактублар Чўлпоннинг андижонлик мухлисларидан бири шоир Восит Саъдулланинг архивидан топилди.

Бир ҳарф бўлурми номламоққа?
Илҳом арифи қуриб ётибдир,
Йўқ хафсала ани ковламоққа.
Ковлаб, ани гар равона қилсам,
Бошлар ўзгаларким лойламоққа.
Қўнгул яна тунд бўлиб бузулгач,
Тушгай яна эски сирқироққа.
Умид шудурки, афв этарсиз
Йўқ нарсаларимни борламоққа.
Эй, дўст, мени қитиқлағонсиз,
Зил кетганин англамай туёққа.
Ҳа, майли, - дедим, - жавоб ёзай бир
Мен, бир ола қарға, рағламоққа.
Ё бўлмаса маҳмадона, эзма,
Бемаъни сўзимни сўзламоққа.
Ҳозир шаҳар ичра сокин ўлдим,
Гўё эгаман баланд равоққа.
Хурсандлик ила бу дардли бошим
Тенг бўлди-ку кўк ўпгувчи тоққа.
Тор бўлса-да энди соҳиб ўлдим
Бир кичкина хонаи ётоққа.
Хизмат ерим жойида ва лекин
Мушкуллигини ўхшатинг сабоққа.
Ўрганмаган иш қийин бўлибдир
Ўргангувчи ўзни қарғамоққа.
Ойлик-да яна кифоят этмас
Рўзгор иши ҳам тушиб чатоққа.
Ҳеч қурбимиз ўлмади, биродар,
Ҳатто онамизни йўқламоққа.
Оз-оз юборилди икки-уч бор,
Лозим буни яхши англамоққа.
Айниқса, кийим хусуси чучмол,
Бир маҳсидан ўзга йўқ оёққа.
Сўрмангки, сариқ ботинка бирлан
Кетти қораси, дебон, қаёққа?
Сиз берганингизни тоза кийдим,
Мажбур бўлинди ташламоққа.
Йиртилди, яқоси чок бўлди
"Ҳа, бор", жавоб айлаин демоққа.
Ҳожи Ражабин йўғон қароси
Тор келди бу тўнкадек оёққа.
Начораки, бошқага узатдим,
Кун қолди шу маҳсии ямоққа.

Ёз вақтида шул маҳси бирла юрмоқ,
Ҳеч одат ўлинмаиш бу ёққа.
Гар бўлса иложи, қирқ учинчи,
Тезроқ юборинг олиб бу ёққа.
Гар почта ила юборсангиз сиз,
Шукр айлардим жаноби Ҳаққа.
Гар Сизни юборсалар Қримга,
Тўғри кетиш ўлмагай у ёққа.
Чунки, йўлингиз шу ердан ўтгай,
Лозим яна бунда ўғрамоққа.
Хўп ўйнатамиз азим шаҳарда,
Бошлаб сизни боққа-ю равоққа.
Эй, аҳли Шараф, бас энди нома,
Куч битди, олинг муни қулоққа.

ИККИНЧИ МАКТУБ

Толе қуши энди қўнди шоҳқа,
Ўт кирди бу қақшаган ўчоққа.
Сизнинг у соф дил билан юборган
Хоҳишларингиз эришди Ҳаққа.
Бир хона тегиб шаҳар ичиндан,
Турмуш гули очилди саёққа.
Лампа ёғиниким талоқ қилдик,
Тутқун бўлиб интирис чироққа.
Тўп-тўғри ва тез топармиз уйни,
Урмай ўзимизни оққа-боққа.
Кўп тегди қўнгилга эски манзил,
Асло ҳавас айламай йироққа.
Ёз бўлса, "чу!" деб юриб қоларсиз,
Бир отланубон тез аргумоққа.
Биз бўлсак, бу ерда интизормиз
Воззолда Сизни қабул қилмоққа.
Сиз балки бу ерни тенг қилмассиз
Ўш шаҳри ила оқ уйли тоққа.
Биз ҳам биламиз: баробар ўлмас
Ҳеч ўлка бу мазҳари пачоққа.
Минг бод ёзишга моне ўлди
Уйқу қушики келиб қавоққа.
Бир номаи соз Шароф кетирсин
Бечора-ю ожиз-у саёққа...

МУШОАРА*

Чўлпон

Бу масоилдан зерикдим, сўнгра ислоҳ истадим,
Сўнгра ислоҳдин қочишга ўзга бир роҳ истадим.

Фафур Фулом

Шак яқин, Муҳдис**, буларнинг барчаси мenden йироқ,
Бен эса салқин шаробли хийра*** коргоҳ истадим.

Чўлпон

Бул жавобни мен қабул қилдим чиройлик қиз каби,
Май ила, мутриб ила шоҳона даврагоҳ истадим.

Фафур Фулом

Бир қоронғулик чўқди охир вожиб ул-автод****дин,
Бен реал кўқдин буларнинг қалбига моҳ истадим.

Чўлпон

Кўз ўнгимда ҳар замон Хайём қиларди жилвалар,
Бир кеча масту аласт ўлмоқни валлоҳ истадим.

Фафур Фулом

Теврагим дўзах, беҳишт, аърофларнинг шубҳаси,
Шу чигалларни ечирга бунда Оллоҳ истадим.

* Чўлпон гарчанд Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор сингари совет давлатига ишонган ёш ёзувчилар билан яқин алоқада бўлмаган эса-да, 1934 йили, Москвадан қайтиб келганидан кейин, улар билан яқинлашишга эҳтиёж сизди. Шу йили Наманганга қилган сафари вақтида ҳатто Фафур Фуломга бағишлаб “Дарё бўйи” деган шеърини ёзди. Куз ойларида эса, Чўлпон Фафур Фулом билан, тахминимизга кўра, қайсидир қаҳвахонада учрашиб, у билан мушоара қилди.

Куйида эълон қилинаётган мушоара матни андижонлик шоир Восит Саъдулла архивидан топилди.

** *Масоил* — масалалар.

*** *Муҳдис* — янгидан яратувчи.

**** *Хийра* — қоронғи.

***** *Вожиб ул-автод* — азиз-авлиёлар эрки.

Чўлпон

Ушбу жойдин кетсайидик бирор сайфияга,
Лолазор тоғ бағрида улвий саҳаргоҳ истадим.

Ғафур Ғулом

Лола жомидек қизил майгун дудоқлар бўсасин
Яхши ҳам эсга тушурдингиз ки ногоҳ истадим.

Чўлпон

Лола жомидин йироқ тушгач, бу Чўлпон найласин,
Ноилож созимни тўхтатдим, қароргоҳ истадим.

Ғафур Ғулом

Ҳар қароргоҳида соз бўлганда мен унга Ғулом,
Сиз каби гапга тушунган марди огоҳ истадим.

БОТУ

ГУЛЁР**

Қуш уяси бузилди,
Аҳд иплари узилди,
Ўзга тузук тузилди.
Иш бузилгач қуш кетди,
Аҳд иплари узилгач,
Мен йўқсидан эс кетди.

Қоп-қоронғи зиндонга
Сени кучлаб солдилар,
Мени Мажнун қилдилар.
Сен яшарсан зиндонда,
Севмадигинг бир ёвуз
Зиндончининг қўлида...

* Сайфия — ёзлик қароргоҳ.

** Ботунинг мазкур шеъри Тошкент жаҳидларининг сарвари, “Миллий иттиҳод” ташкилотининг асосчиси Мунаввар қори Абдурашидхонунинг 1921 йилда биринчи марта қамоққа олиниши муносабати билан “Гулёр” халқ куйи оҳангида ёзилган. Мунаввар қори шу йили бир неча ойлик қамоқдан озод этилгач, маслақдош дўст ва шогирдлар устозларини Тошкент қамоқхонаси олдида шу ашулани айтиб кутиб олганлар.

Шеърнинг мазкур тугалланмаган нусхаси тергов материаллари орасидан топилган.

МИРТЕМИР

* * *

Ҳалиманинг гафтарыга

Энг лирик шеъримнинг сен илҳомчиси,
Шеърки, юрагимнинг қайноқ томчиси.

Шеърим ҳам оҳимдир, ҳам фиғонимдир,
Томчи-томчи оққан юрак қонимдир.

Шеърки, азобларим, қора тунларим,
Бутун ҳасратларим, бутун мунгларим.

Шеърки, қайнаб турган юрак томчиси,
Шу мунгли ноланинг сен илҳомчиси.

1934 йил 16 январь.

* *Ҳалима Раҳимова* — таниқли раққоса, шоирнинг биринчи хотини. Миртемир 1932 йилда номаълум сабабларга кўра қамоққа олиниб, дастлаб Қўйлиқдаги лагерда ётган, сўнгра этап билан Москва-Волга канали қурилишига юборилган. Шу вақтда Ҳалима Раҳимова шоир эрига бевафалик қилиб, бошқа бир кишига турмушга чиққан.

“Мен Миртемирнинг кейинги тақдиридан беҳабар эдим, — деган эди Ҳалима опа камина билан суҳбатда. — Менга: “Эринг отилиб кетди”, — деб айтишди. Шундан кейин бошқа турмуш қуришга рози бўлдим. Миртемир қайтиб келгач, мен билан қайта турмуш қурмоқчи бўлди. Лекин бунинг иложи йўқ эди. Шундан кейин у: “Мени сенинг эринг қаматган”, — деб менга таъна қилди”.

Миртемирнинг “Сурат” лирик қиссасида шоирнинг Ҳалима Раҳимова билан боғлиқ ҳаёти саҳифаси тасвир этилган.

УСМОН НОСИР

И.В.ГЁТЕ

ЭГМОНТ*

(Трагедиядан парча)

КЛЕРХЕН ҚЎШИФИ

(Музика)

Янграр барабанлар
Ҳам флейта куйлар.
Менинг ёрим отряд
Олдида борар.

Эй, завқинг келар,
Қўнглинг қўзғолар.
Эй, бўлса агар
Дубулға, қалқон,
Курашга чиқардим
Мен ҳам бегумон.

* Ўтган асрнинг 30-йилларида таниқли рус артистлари буюк немис шоири И.В.Гётенинг “Эгмонт” трагедияси ва Бетховеннинг шу асарга ёзган музыкаси асосида моноспектакль тайёрлаб, радио орқали ижро этганлар. Ушбу асар 30-йилларнинг ўрталарида Ўзбекистон радиоси адабий-муסיқий эшиттиришлар тахририяти раҳбарларида ҳам катта қизиқиш уйғотган ва улар ташаббуси билан Усмон Носир “Эгмонт”дан кичик бир лавҳани ўзбек тилига таржима қилган. Радиоспектаклда Эгмонт ролини ижро этиш Аброр Ҳидояттовга топширилган. У таржима матни билан танишиб, Эгмонт ролини завқ-шавқ билан репетиция қила бошлаган. Аммо ўша кунларда Усмон Носир қамоққа олиниб, асар устидаги иш тўхтаб қолган.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, 50-йилларда радио комитетига ишга келган Убай Бурҳон ушбу асар матнини топиб, уни радиоспектакль сифатида эфирга олиб чиққан. Мазкур радиоспектакль ўша йилларда радио тингловчилари ўртасида катта муваффақият қозонган. Аммо матндан “халқ душмани”нинг исми олиб ташлангани учун таржима муаллифи номаълум бўлиб қолган.

Камина тергов материалари орасидаги шу масалага доир ҳужжатлар асосида “Эгмонт”дан олинган мазкур парчанинг Усмон Носир қаламига мансуб эканлигини аниқладим.

Борардим ортидан
Қолмай изма-из.
Чекинди ёв. Олға —
Борар полкимиз.
Қандай яхши ботир,
Зўр жангчи бўлмоқ,
Зўр жангчи бўлмоқ.

Э г м о н т (*ёлғиз*). Қадрдон дўстим! Вафоли уйқу! Бошқа дўстларим каби наҳотки сен ҳам мени тарк этдинг! Сен ахир эркин ўйларимга ором берар, гўзал ва сўнмас бир севги чамбари каби ардоқлар эдинг. Жанглар сурони ва дунё ташвишлари остида мен бир бегуноҳ гўдак сингари оғушингда тинч ва енгил нафас олар эдим. Бўрон дарахт булоқлари ва япроқлари орасидан эсиб ўтиб, унинг танасини силкитса ҳам ўзаги омон қолади-ку! Нечун мен қалдирамоқдаман? Дадил ва содиқ қалбимни галаёнга солаётган нима? Биламан: бу — қотил болтаси! У менинг ҳаёт илдизларимни кемирмоқчи бўлади. Қоматим расо турса ҳам, ичдан қалтироқ сезаётирман. Нима учун сен, энг кўрқинчли хавф-хатарларни совун кўпикларидек учириб юборган киши, сенга қарши келаётган даҳшатларни маҳв этиб ташлаёлмайсан? Ахир сен ўлимнинг ҳар қандай даҳшатлари ичида, ҳаётнинг оддий ташвишлари ичида яшагандек баҳузур яшардинг-ку!.. Йўқ. Мени даҳшатга солган ўлим эмас. Бу мард юрак ногихон ўлим билан олишишга ҳар қачон тайёр. Гўрга ўхшаш бу зиндон кўрқоқлар назарида ҳам, ботирлар назарида ҳам жирканч кўринади. Давлат кенгашида князлар ҳал қилиниши жуда осон бўлган масалалар устида узундан-узоқ музокара юритганларида, юмшоқ креслода ўтириб, уларни тинглаш нақадар оғир эди менга! Узилмас залнинг деворлари остида мен ўзимни худди бўғилгандек ҳис қилардим. Ўшанда мен имкон борича у ердан тезроқ қочишга шошилар ва отга минар, соф ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олиш учун олисларга, эркинлик қўйнига, қирларга чопардим. У бепоён далаларда табиат ўзининг ер тагидан чиққан бутун ноз-неъматларини инъом этар ва осмон ўз юлдузлари билан оламни ёритарди. У ерларда биз она ернинг фарзандлари каби унинг оғушида худди паҳла-

вонларга ўхшаб юксакларга баланд парвоз қилиш учун яна кучлироқ интилардик. Биз у ерда бутун инсоний ҳис-туйғуларни сезардик, қонларимизда бутун инсоний интилишлар алангаси ёнар, у ерда ёш овчининг кўнглида олға интилиш, зафар ташналиги, ўз куч-қудратини кўрсатиш орзуси жўш урарди.

Оҳ, бу фақат хаёлот, холос. Кўп замонлар молик бўлганим саодатнинг сохта хаёлотли, холос! Бу маккор тақдир сени қаёққа ундар? Ёки сени ҳеч қачон қўрқита олмаган ўлимни қуёш чехрасига келтириш ўрнига гўр азобидан дарак бермоқчимиз? Бу тош деворлар нақадар бадбўй ҳид сочадилар менга! Ҳаётим сўнаётир. Тобутга ўхшаш бу уйқу тўшагига бош қўйиш нақадар даҳшатли...

Оҳ, ҳасрат, қайғу! Мени бевақт ўлимга маҳқум этмоқчи бўлган ҳасрат, тўхта, қўй мени!.. Қачондан бери Эгмонт оламда бутунлай танҳо қолди? Сени эзаётган нарса бахт эмас, шубҳалар, шубҳалар эзаётир... Наҳотки, сен бутун умр ишонганинг қиролнинг адолати ёки маликанинг муҳаббат-симон дўстиги сени қоронғи сўқмоқда ёлғиз қолдириб, тун қўйнида ғойиб бўлиб кетди? Наҳотки, шаҳзода Оранский дўстларга бош бўлиб, мени озод этишга журъат этолмаса? Наҳотки, халқ кўтарилмаса? Наҳотки, қудратли куч бўлиб ўз қадрдон дўстига нажот бермаса?

Эй, мени ўз исканжасига олган деворлар! Ўз қалбларини қалқон қилиб мен учун ёрдамга келаётганларнинг йўлини тўсмангиз! Авваллари менинг кўзларимдан эмиб олганлари у жасорат оловлари энди уларнинг қалбларидан яна менинг қалбимга қуюлсин. Ҳа, ҳа! Улар мингминг бўлиб қўзғолаётирлар! Улар менга мадад берадилар! Уларнинг ўтинч нидолари кўкка учмоқда, улар мўъжиза истайдилар, улар найза ва қилич олажақлар. Уларнинг зарбалари остида дарвозалар қулаб тушади. Кишанлар парчаланаяди, деворлар йиқилади ва Эгмонт ёришаётган тонг шуълалари остида озодлик қаршисига пешвоз чиқаяди. О, қанча-қанча таниш юзлар шодиёналик билан кутиб олурлар мени!..

КЛЕРХЕН ҚЎШИГИ

(Музика)

Шодлик ва қайғу
Фикринг банд этар.
Ёрим чарчаб, нафас
Кучланар, қийнар.

Азоб тугаб, уни
Кучади шафқат
Ва бахтиёрлик.
Фақат муҳаббат
Бахту баҳор билан,
Севги-муҳаббат.

Э г м о н т. Ҳаммаси тугади. Ҳаммаси ҳал. Нажот йўқ, Турмадан чиқишга ҳам йўл йўқ. Жаллодлар бостириб кирадилар. Мен эса бошимни болта остига қўяман ва шу турмада мангу уйқуга кетаман. Мен қўлда қилич билан эмас, шуҳратли жангда эмас, Гравелин жангида ўзини жангга ташлаган ва орқасидан бутун қаҳрамонлар полкани етаклаб борувчи қаҳрамон сифатида эмас, турмада ҳаёт билан видолашмақдаман. Энди шу қора турма деворлари остида, шу болта остида танҳо жон бераман.

Ҳаммаси тугади. Ҳаммаси ҳал. Нима бўлди менга? Нима учун кўнглимда осойишталик? Бу қандай тоза руҳ? Менга ҳеч нарса қўрқинчли эмас. Мен танҳо эмасман. Эй, менинг дўстларим, жонажон халқим, ўртоқларим! Мен сиз учун яшадим ва менинг руҳим абадий сиз билан бирга. Қалбим тўла нур ҳам ором. Мен ухламоқ истайман ва ишонаманки... Эй, жаллод, мени уйқудан уйғотмасданоқ...

Кел, эй, менинг тинч оромим! Мен ухламоқ истайман ва ишонаманки, ухлайман. Ум-м... жаллод мени уйқудан уйғотмасданоқ умримга хотима бера қолсайди. (Музика.) Кел, эй, менинг тинч оромим! Кел, ҳаёт ва ўлим ҳақида бутун тасаввурларни бир-бирига қориштириб юбор. Шодлик ва ўлимни ҳам бир-бирига қўш. Сен ҳам кел, эй, менинг севгим! Кел, эй, менинг ягона Кларам, лабларимга лаб қўйиб, сўнгги видолашув бўсасини бер. Кел, тинч оромим, ҳаётимнинг сўнгги ороми, кел. (Музика.)

Мен ажойиб лавҳани кўрдим! Қуёш нурига бурканган озодлик тимсолини кўрдим ва унинг орази, бу — эрк орази, севгилим Кларанинг оразидек табассум қилди менга. Сизлар — менинг қалбимдан жой олган эрк ва севгилим, айтинг, қайси бирингизнинг севгингиз кучли экан?.. Бироқ мен сўнгида кўрдимки, Кларанинг табассуми озодлик қайғуси билан ва қон офтоб қиёфасида равшан кўринди. Бу қон эрк оёғи остида тупроқни қип-қизил қилиб бўяди. “Бу, сенинг қонинг, сенинг, Эгмонт! Бу, кўпларнинг қони, эрк севувчиларнинг қони!” — деган садо янгради. Бу қон беҳуда тўкилмади. Бу қон озодлик учун тўкилган қутлуғ қондир.

Сенинг қонинг табаррук бўлади, Эгмонт! Қўзғол, халқим, қўзғол, сени зафар кутади. Сен денгиздек улуғвор халқсан, денгиздек қудратли ва кўрқинчлисан. Сен денгиз тўфони каби бутун тўсиқларни парчалаб ташлайсан.

О, жонажон шаҳрим, душман сенинг деворларингга яқинлашмоқда. Халқим, граждандар, дўстларим, нега ҳозир сиз билан бирга эмасман? Аммо руҳим сиз билан бирга. Яна мардон бўлинг, ўлимдан кўрқманг! Озодлик учун, ўлмас муҳаббатга эга бўлган ҳамма одамлар учун ўлим йўқ! Демак, озодлик учун курашингиз! Бу турмада тинч ва шодлик билан жон бераётган мен каби сиз ҳам жангда шодлик билан жон беринг.

Жаллод, қани кир, ўз ишингни тутат! Эй, сиз, ёлланган солдатлар, сиз жанг майдонида керак эмассиз. Менинг олдимга бостириб кирсангиз ҳам, ўз сафларингизни оширсангиз ҳам, барибир, менинг олдимда ожиз қоласиз, мен энди икки умр билан яшайман. Бирини сиз оласиз, аммо иккинчисини сизга бермайман. Иккинчиси — менинг умрим. Бу умр халқ билан озодликда яшайди. *(Тантанали музика.)*

* * *

Холида Сулаймоновага

Татар қизи! Яшил кўзларингдан
Аллақандай сирлар англадим.
Сенга айтам, ишон, маъсум қиз,
Мен ҳеч қачон булай ёнмадим.

Сўйла, сенинг ўйноқ кўзларингдан
Мен англаган сирлар сирини.
Нега шулай бир ёндириб ўтдинг
Шоирингнинг касал дилини?

Сенинг кўзлар сирли, шоён боқди,
Менинг юрак эриб, сувдек оқди.

* Қуйида эълон қилинаётган шеър Усмон Носирнинг озодликда ёзилган энг сўнгги шеърларидан бири. Шеър узоқ йиллар мобайнида Ўзбекистон Давлат нашриётида, сўнгра “Ўқитувчи” нашриётининг ўзбек тили ва адабиёти таҳририятида бўлим мудирини бўлиб ишлаган, аксар шоир ва ёзувчилар билан ҳамкорлик қилган Холида Сулаймоновага бағишланган. Холида опа ўта гўзал, ақл-заковатли ва зукко аёл бўлиб, кўплаб шоир ва ёзувчиларнинг ҳурмат ва муҳаббатларини қозонган аёл эди.

Мазкур шеър 1936 йилда ёзилган. Шеърнинг Холида опа томонидан тақдим қилинган лотин ёзувидаги машинкаланган нусхаси каминанинг шахсий архивида сақланади.

ИККИ СОҲИР – ИККИ ЖАВОҲИР

МУҚАДДИМА

Янги, XXI асрнинг бошланиши билан ўзбек адабиёти тарихининг XX асрдан кейинги яна бир муҳташам даври бошланди. Бу давр ҳар жиҳатдан, шу жумладан, маданий, маърифий ва маънавий жиҳатдан ҳам биз учун янги тарихий давр бўлажак. Бу даврда Ўзбекистоннинг жаҳон халқлари ҳамдўстлигига қўшилиши, бозор иқтисоди қонунларининг тобора қарор топиши ва янги авлоднинг пайдо бўлиши билан аввалги тарихдан, шу жумладан, адабиётимиз тарихидан узилиш янада кескин тус олажак. Бу, қонуний тарихий жараён.

XX аср ўзбек халқи тарихига улуғ бир давр сифатида киради. Бу асрда пайдо бўлган миллий уйғониш ҳаракати адабиёт ва санъат турларини ҳар томонлама янгилаб ва бойитиб берди. У ўзининг тараққиёти давомида халқ ҳаёти билан яқинлашибгина қолмай, уни нурли манзиллар сари етаклашга ҳам интилди. 1917 йил Октябрь тўнтаришига раҳбарлик қилган партия миллий уйғониш ҳаракати ва адабиётига қанчалик чек қўйишга, унинг намояндаларини ўз тарафига ағдаришига қанчалик уринмасин, 1917–1937 йиллар адабиётининг ёрқин намуналарини улар – Абдулла Қодирий ва Ҳамза, Чўлпон ва Фитратлар яратиб бердилар. Улар қатл этилганларидан кейин эса миллий уйғониш руҳи Ойбек ижодида, айниқса, порлаб юборди.

Одатда Ойбекнинг дастлабки шеърларини таҳлил этган мутахассислар уларда Чўлпон руҳининг балқиб турганига эътиборни қаратганлар. Камина шу фикрни давом эттириб, Ойбекнинг “Гулнор”, “Фанорчи ота”, “Мусича” сингари насрий машқларида ҳам “Тонг юлдузи”нинг таъсири сезилиб турганини таъкидлашни хоҳлардим. Умуман, Ойбек аталмиш улуғ ҳодисанинг туғилишида Чўлпоннинг таъсири ва ўрни беқиёсдир.

Ойбек ўз ижодининг тадрижий ривожда соф лирика уфқларидан кўтарилиб, насрнинг бепоён олами сари парвоз этди. Шеъриятнинг латиф либосини ечмаган ҳолда у ўзига ўзбек, рус ва Европа адибларининг ҳам либосларини чама-лаб кўрди. Шунда унга “Ўтган кунлар” муаллифининг либоси кўпроқ ярашгандек бўлди. Бу либосни яхши таниган ва хуш кўрган халқнинг бадий диди унинг наср майдонидаги изланишларида бадий мезон бўлиб хизмат қилди. Аммо, Германияда ўқиган талабалардан бири: “Шекспир Шекспирдир, Чўлпон Чўлпондир”, деганидек, Ойбекнинг ҳам Абдулла Қодирий соясида қолиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Ойбек Абдулла Қодирий ижодини пухта ўрганиш билангина кифояланмай, унинг адабий тажрибаларини бойитиш лозимлигини ҳам теран тушунди.

Кўп асрлик ўзбек адабиётининг XVI–XVII асрлардан бошлаб ўз тараққиётида тўхтаб қолишининг сабабларидан бири шунда бўлдики, шоирлар узоқ асрлар мобайнида адабий тақлид, юмшоқроқ айтсак, адабий анъаналар доирасида кўпроқ ижод қилдилар; шеъриятнинг эскириб ва тора-йиб бораётган либосини янгилаш лозимлигини ҳеч ким ўйлаб кўрмади. Ҳатто Шарқ адабиёти билан ошно бўла бошлаган ва унинг намуналарини таржима қилишга киришган Ғарб бу адабиётдан баъзи бир унсурларни, масалан, ғазални “қабул қилиб олди”. Ҳатто Гёте “Шарқу Ғарб девони”ни яратди. Баъзи бир илмий доираларда жилва бериб турадиган мулоҳазаларга кўра, италян шеъриятида сонетнинг пайдо бўлишида ғазалнинг, япон шеъриятидаги танка ва хоккуларнинг туғилишида эса қитъанинг таъсирини йўқ, деб бўлмайди. Аммо Шарқ (ўзбек) шеърияти фақат XX асрга келибгина бошқа жаҳон халқлари адабиётини кашф этди. Кашф этганда ҳам бу адабиётлар тажрибаси ёрдамида шиддат билан камол топа бошлади. Шу туфайли XX аср ўзбек адабиёти, ҳатто коммунистик мафкура тазйиқида яшаганига қарамай, буюк ва ўлмас адабий ҳодисадир.

XX аср ўзбек адабиёти деганда, нафақат Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ҳамза, балки Ойбек бошлиқ кейинги авлоднинг мумтоз вакиллари ҳам кўз олдимизга келади. Улар ўз ижодларида салафлари анъаналарини давом эттирибгина қолмай, давр берган имкон даражасида ривожлантирдилар ҳам.

Камина ушбу рисолада ХХ аср ўзбек адабиётининг икки буюк сиймоси Абдулла Қодирий билан Ойбекнинг ижодий муносабатлари ва улар қаламига мансуб “Ўтган кунлар” ҳамда “Қутлуғ қон” романларига назар ташлаб, бу икки умрбоқий асарнинг бадиий жозибасини ташкил этувчи масалаларга сиз азизларнинг диққат-эътиборингизни қаратмоқчиман.

Адабий жараён фақатгина ҳозирги кун ва эртанги режалар билангина яшамайди. У кечаги бадиий ғоялардан, адабий тажрибадан, маданий заминдан озик олган ҳолда ҳаракат этади. Шу маънода Абдулла Қодирий ва Ойбекнинг бадиий-услубий изланишлари ҳам келгуси адабий ютуқларни қўлга критикда омил бўлиб хизмат қилиши табиий.

Ниҳоят, яна бир нарса. Агар Абдулла Қодирий дастлабки, ўзбек романини яратишдан олдин араб романапислиги билан яхши танишган, жумладан, Жўржи Зайдон романини кунт билан ўрганган бўлса, Ойбек ҳам “Қутлуғ қон”ни яратишда биргина А.Қодирий анъаналари билан чекланиб қолмади. “Ўтган кунлар” яратилган 20-йилларнинг аввали билан “Қутлуғ қон” ёзилган 30-йилларнинг сўнгги ўртасида кечган вақтда китобхон ҳам, адабиёт ҳам, унинг олдида турган вазифалар ҳам ўзгарган эди. Бинобарин, ана шу давр сўнгги асарнинг бадиий ва ғоявий фазилатларига ўз муҳрини босди. Агар 20-йиллар этагида роман ёзишга жазм этган Абдулла Қодирий ихтиёрида зарур миллий адабий анъаналар мавжуд бўлмаган бўлса, 30-йилларнинг охирида Ойбек ҳузурида ҳатто романапислик мактаби бор эди. Аммо бу мактаб асосчисининг “халқ душмани” деб эълон қилингани ва асарларининг эса ёндириб ташлангани, шунингдек, қайси бир ёзувчи “халқ душмани” ижодидан баҳраманд бўлгудек бўлса, унинг “дум”и сифатида жазоланиши нақд бўлгани учун Ойбекнинг бу мактаб сабоқларидан бевосита фойдаланиши хатарли эди. Бошқача айтганда, Абдулла Қодирий ихтиёрида бор бўлган ижодий эркинлик Ойбекда бўлмаган, 1937 йил дорларидан аранг омон қолган ва НКВДнинг назорати остида яшаётган адиб шунинг учун ҳам 30-йилларда “халқлар турмаси” ҳисобланган чоризмга қарши кўтарилган 1916 йил қўзғолонини ўз романи учун мавзу этиб танлади. Абдулла Қодирийнинг романтик тасвир услуби билан француз реализмидан пайдо бўлган ва

айни пайтда социалистик реализм талаблари билан зиддиятда бўлмаган ижодий методни ишлаб чиқди.

А.Қодирий ва Чўлпон романларини ўқиш қатъий тақиқланган, 1937 йилда “халқ душмани” Анқабой муҳаррирлик қилгани учун Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романи ҳам зарарли, деб эълон этилган даврларда “Қутлуғ қон” кейинги ўзбек романларининг вужудга келишида ягона адабий мактаб вазифасини ўтади. Шунинг учун ҳам бу романларнинг аксарияти бағрида Ойбек романининг “қон”и оқиб туради. Аммо шуниси ҳам борки, Ойбек ўз асари тўқилмасига жуда моҳирлик билан “Ўтган кунлар”нинг ҳаётбахш адабий руҳини киритган эди. У шу йўл билан адибнинг романнавислик анъаналарини мустабид тузум даврида унут бўлишидан сақлаб қолди.

ИККИ СОҲИР

Абдулла Қодирий номини тилга олганимизда, даставвал “Ўтган кунлар” романи кўз олдимишга келади. “Ўтган кунлар” хаёлимиз саҳнасида жилвалана бошлаши билан Отабек ва Кумуш сиймолари бетакрор қиёфалари билан қад кўтаради. Бу ўлмас асар дунё юзини кўрибдики, олис 20-йилларда ҳали роман нималигини билмаган китобхонларнинг ҳам, даҳшатли 30-йилларда ҳар қандай ҳадик ва кўрқувни енгиб, севимли асарни яшириб ўқиган ватандошларимизнинг ҳам, 50-йилларда адиб “фуқаро сифатида” оқланиши биланоқ “Ўтган кунлар”нинг халқ ва адабиёт бағрига қайтиши йўлида фидойилик кўрсатган муҳибларнинг ҳам қалби ва ақл-заковатини банд этиб келди. Бугун ҳам адабиётимиз хазиnasiда 400 га яқин роман мавжуд бўлишига қарамай, худди шу асарга бўлган китобхон эҳтиёжи асло сусаймаган. Хўш, бунинг сабаби нимада?

Ҳар бир халқ ўзининг олис ва яқин ўтмишини нурлантириб турган фарзандлари ё афсонавий қаҳрамонлари номини авлоддан-авлодга эртак шаклида етказиб келган. Роман жанри шу тарихий ва афсонавий қаҳрамонлар ҳаётини абадийлаштириш ва уларга, зарур бўлган ҳолларда, янги мазмун бағишлаш мақсадида пайдо бўлган. Бундай асарларнинг қаҳрамонлари халқ руҳига яқин бўлгани, унинг орзу ва интилишлари билан йўғрилгани учун севиб ўқилган. Бино-

барин, роман бадий адабиётнинг кенг эпик тасвирга асосланган жанри сифатида адабиёт ва жамият тараққиёти билан бирга равнақ топиб борган.

Бошқа тараққий этган халқларнинг романнавислик мактаби аллақачон шаклланиб, улар намуналари XX аср бошларида Туркистонга кириб келганида, халқ “Абу Муслим”, “Тоҳир ва Зухра”, “Баҳромгўр” сингари китобларни севиб ўқир эди. Жаид ёзувчилари адабиётимиздаги ана шу кемтикни тўлдириш чорасини изладилар. Ҳамза 1914 йилдаёқ “Янги саодат” насрий асарини ёзиб, халққа тақдим этди. Мирмуҳсин Шермухамедовнинг “Бефарзанд Очилдибой”, Мўминжон Муҳаммаджоновнинг “Эски мактаб турмуши ёки Толиб” деган қиссалари нашр этилди. Лекин улар “Тоҳир ва Зухра”ларнинг ўрнини боса олмади. Халққа унинг ақлушини мутлақ ишғол эта биладиган севги ва вафо ҳақидаги, қаҳрамонлик ҳақидаги асарлар керак эди. Абдулла Қодирий халқнинг ана шу эҳтиёжини, дидини биринчи бўлиб тушунди ва шу эҳтиёж, шу дидни аъло даражада қондира оладиган асар ёзишга киришди.

Адиб романга илова қилган сўзида ўзбек халқининг янги даврга қадам қўйгани, бинобарин, ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашаётгани, ёзувчиларнинг эса ўзларида “шу замоннинг “Тоҳир ва Зухра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод ва Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан танишдириш”га мажбурият ҳис этаётганини таъкидлаган. *“Ёзмоққа ниятлаганим ушбу – “Ўтган кунлар”, – деб ёзган у, – янги замон романчилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна ҳам тўғриси, бир ҳавасдир”*.

Абдулла Қодирий, кўрамизки, ўз романига “янги замон романчилиги билан танишиш” йўлидаги кичкина бир тажриба сифатида киришди. Лекин натижа адиб кутганидан юз чандон аъло бўлди. У ўзбек романнавислигидаги биринчи ва барча замонларда ўзбек халқи томонидан севилиб ўқилувчи асар бўлиб қолди.

Бугунги китобхон роман деганда ёзувчи ижодий хаёлининг маҳсули бўлган воқеалар тизмасини ва шу тизма орқа-

¹ Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. Меҳробдан чаён. Романлар. – Тошкент, 1992. – Б. 6. Ушбу романдан буздан кейин олинажак парчалар саҳифаси қавс ичида бериб борилади.

ли ифодаланган давр ё ҳаёт ҳақиқатини назарда тутлади. Ҳолбуки, ҳикоянависликнинг, шунингдек, ўзбек романа-вислигининг бошланғич даврида ёзувчи шахсан гувоҳ бўлган ё тирик гувоҳлардан эшитган ажабтовур воқеаларга асосланган ҳолда насрий асар яратган. “Ўтган кунлар” ҳам шу маънода истисно эмас. Унда тасвир этилган қаҳрамонлар ва воқеалар аввало ишонарли, ҳаётий ва айти пайтда бадий жозиба кучига эга бўлгани учун ҳам сеvimли асарга айланди.

Абдулла Қодирийнинг боғ қўшниси Ёқуб Алиевнинг нақл этганига кўра, адиб ушбу асарнинг яратилиш тарихига оид бундай маълумотни берган:

“Қарийб ярим умрини хон замонларида яшаган, талай ўтмиш воқеаларнинг шоҳиди бўлган отам ёшлигимда қизиқ-қизиқ хотираларни сўзлаб берарди...

Кунларнинг бирида боғимизга отамни кўргани эшак миниб, шаҳардан бир чол меҳмон бўлиб чиқди. Меҳмонни мен танимасдим. У отамнинг эски қадргони экан. Меҳмон қилдик. Отам шу чоғларда юзларда бўлиб, меҳмон эса ундан беш-ўн ёш кичик кўринар эди. Улар суҳбат қиларкан, қулоқлари оғирлашиб қолгани учун бир-бирларининг сўзларини яхши эшита олмас эди. Шу сабабли менга улар ўртасида тилмоч бўлиб, чой қуйиб ўтиришга тўғри келди. Отам меҳмондан сўради: “Андижондаги хотинингиздан неча болангиз бор?..” Уларнинг суҳбатидан мен англадимки, бу меҳмон тошкентлик бўлиб, уйли-жойли, бола-чақали киши экан. Аммо ёшлик чоғларида савдо важи билан Андижонга бориб қолиб, у ерда кўп йиллаб истиқомат қилган, Андижондан ҳам уйланиб, бола-чақали бўлган ва кексайгач, ўз шаҳрига келган экан.

Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чувалган иннинг учини топиб бергандай бўлди. Ёзмоқчи бўлган “Ўтган кунлар” романининг шаклини чизиб бергандай бўлди. Шу асосда бошимда воқеани аста-секин кенгайтира, ривожлантира бошладим”¹.

“Ўтган кунлар” шунга ўхшаш кўплаб ҳаётий воқеалар ва тарихий давр манзаралари тасвири ўзаро уйғун бўлган нуқ-

¹ Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида хотиралар. — Тошкент, 1983. — Б. 63–64.

тада майдонга келган ва ўз бадиий ҳақиқати билан китобхонлар оммасини ҳам, ижод аҳлини ҳам баравар ларзага келтирган асардир.

80-йилларга қадар Тошкентда яшаган шоир ва адабиётшунос А.Наумов “Дружба народов” номли Москвада нашр этилган журналнинг муҳбири сифатида Ойбек билан мулоқотда бўлган. Муҳбирнинг: “Сиз ҳозиргача классик адабиётдан нималарни ўрганганлигингизни айтдингиз. Замондош ёзувчилардан ҳам бирортасининг адабий таъсирини сездингизми?” деган саволига жавоб бериб, атоқли адиб, жумладан, бундай сўзларни айтган:

“Техникумнинг студенти эканлигимдаёқ муаллимларимиздан бири мени Абдулла Қодирий билан таништирди. Ўрта бўйли ва миқтидан келган, доимо тўн ва бахмал дўппи кийиб юрадиган, кўринишидан деҳқонларга ўхшаган, тим қора кўзлари кичик, ўткир, шўхчан, синовчан боқувчи, гоҳо эса, худди ўзи билан банг бўлгандай бепарво кўринган бу киши ўша пайтлардаёқ ёзувчи, ҳаммамиз қўлдан қўймай ўқийдиган ўзбек адабиётидаги биринчи улкан ва гўзал романнинг муаллифи эди. Мени у одамнинг салобати ниҳоятда босиб қолганидан, зўрға нималарнидир ёлдирадим, ўшанда унинг менга нималар дегани эсимда йўқ. Кейинчалик мен у билан тез-тез учрашиб турдим, бироқ уни фақат 30-йилларнинг бошларида, Ленинграддан қайтиб келганимдан кейингина дурустроқ билиб олдим.

Абдулла Қодирий истеъдодли, қалби бутун ва ўзига хос равишдаги шахс эди. Сиртдан қараганда, босиқ, камгап кўринар, чунки, у ҳар бир сўзни тарозига солиб кўрар, овзига келган ҳар бир сўзни айтавермас, секин ва гапи, худди ўзига халал бераётгандек, ёқинқирамай гап бошларди. У ақлий меҳнат кишиларига ҳар маҳал ҳам насиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатга ўч киши эди. Жисмоний меҳнатга чалғиб, унинг қандайлигини ўзига синаб кўриш ҳар бир зиёлининг зарур эҳтиёжи эмасди. Қодирийнинг меҳнатга ўчлиги деҳқондан чиққанида бўлса керак. Ўзи ҳам худди деҳқонлардай тиним билмасдан, қаттиқ меҳнат қилар эди. У Самарқанд гарвоза яқинида турар, каттагина боғи бўлиб, унда шафтоли, олма, тоғолчаларнинг кўп нави бор, уларни ўзи парвариш қиларди. Айтмоқчи, унинг адабий асарларидан келадиган гаромга қозонини ҳам қайнатавермас, шу-

нинг учун ҳам гоҳо бола-чақасини боғи боқарди. Боғнинг ич-карисига бир неча қути асалариси бўларди. Ўттизинчи йилларнинг бошларида уни тақсимот дўконига кўриб қолганим-да, рафиқамга:

— Бу ерда менга асал ҳам тегади, хўп, десанглар, тегишимни ола қолинглар, уйда асал ўзимдан чиқади...— дегани эсимга”¹.

Ойбек А.Наумов билан суҳбат қурган пайтда (1966 йил) бемалол сўзлаш имконига эга бўлмаган. Шунинг учун ҳам маҳаллий журналистлар ва ёзувчилар у билан камдан-кам суҳбат қилганлар. А.Наумов эса хаста адиб билан суҳбатини унинг ажойиб рафиқаси Зарифахоним ёрдамида олиб борган. Юқорида келтирилган гапларнинг бир қисми, эҳтимолки, мавзуга алоқадор эмасдир. Аммо хаста адибдан бизга етиб келган бу сўзларнинг барчаси катта маърифий аҳамиятга молик бўлгани учун уларни қисқартириб беришдан ўзимизни тийдик.

Энди муддаога кўчиб, яна Ойбекнинг рус шоири билан қилган суҳбатига қулоқ тутайлик. Адиб давом этиб, деган:

“...Ўзининг айтишига қараганда, у шундай ёзарди: аввалига кўчада, кўпинча кечқурунлари хувиллаб қолган пайтда узоқ вақт айланиб юриб, янги асарининг бўлажак қаҳрамонлари ва сюжет йўлларигача ўйлаб, роса пишитарди. У гоҳи пайтларда эрталабгача ҳам кўча кезарди, қайтиб келгандан кейин эса, кўрпача ёзиб, сиёҳ билан қоғозни бош томонига қўйиб оларди-да, ётиб ёзаверарди...”

— Бу жуда ноқулай усул бўлса керак, — дерди у кулимсираб. — Бошқа ҳеч кимга бунга маслаҳат бермайман. Ўзим эса ўрганиб қолганман, бўлмаса ёзолмайман...”

Абдулла Қодирий ўзининг бундай ёзиш услубини гарчанд “жуда ноқулай”, деб айтган бўлса-да, у, чамаси, ниҳоятда қулай услуб эди. “Кеча ва кундуз” романида тасвир этилган воқеаларнинг Москва трамвайларида пишириб етилгани тўғрисидаги хотиралар ҳам, ҳатто Ойбекнинг ўз ижодий тажрибаси ҳам бу услубнинг қулайлигидан далолат беради.

Ойбек Чўлпон ва Абдулла Қодирий каби ёзувчиларга нисбатан маломат тошлари отилган йилларни эслаб, адибнинг

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами, XIV том. — Тошкент, 1979. — Б. 286—287.

ўша кезларда айтган қуйидаги изтиробли сўзларини бундай баён қилган:

“– Айтишларича, гўё мен бугунги ҳаёт ҳақида ёзмаётган эмишман. Ёзувчи ўзи энг яхши билган нарсасини акс эттириши зарур-ку, ахир. Мен бошқа кўплар қатори ёшлигимда кўп кўрган нарсаларимнигина яхши биламан... – У жим қолди-га, ўйчан ҳолда қўшиб қўйди. – Ҳозирги замон мавзуси шундайгина “ёз-ёз”, деб туради, бироқ бирон нарса чиқара олармиканман? Ух, билмайман, ақлим етмай қолди... – У кулимсираб қўйди-га, ўзига-ўзи: – Ҳамма гап мана шу билмаслигимда! Кам нарса биламан. Мен оғир карвон одамман, кўп кузатишим керак, – деб қўйди.

Мен кейинчалик насрга ўтганимда унинг “кўп кузатишим керак”, деган сўзларини тез-тез эслаб турардим.

Абдулла Қодирийнинг насри, биринчи навбатда, ғоятда ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Қодирийнинг тилидан унинг халқнинг бой ва ажойиб тилини ғоятда яхши билганлиги яққол сезилади. Унинг режалари ана шундай гўзал тил билан ёзилган. У маълум нуқсонлардан қатъи назар, туғма эпик ёзувчи, кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди”¹.

Ойбекнинг устоз адиб тўғрисидаги бу юрак сўзлари ўз вақтида ёзиб олинган эди. Орадан икки йил ўтар-ўтмас, унинг ўзи ҳам Қодирий ва Чўлпонлар руҳи яшаётган манзилга жўнади.

Ойбек юқорида катта бир парчаси келтирилган суҳбатда Абдулла Қодирий тўғрисида нима деган бўлса, уларнинг қарийб барчаси унинг ўзига ҳам таалуқли сўзлар. Нафақат кўча-кўйда юриб, романнинг бадиий қурилмасини пишитиб, унга ҳаёт бағишлашдек ижодий жараён, балки ҳаётийликка эришиш, халқнинг бой ва ажойиб тилини ўзлаштириш, ҳаттоки замонавий мавзуда ижод этишнинг мураккаблиги хусусидаги мулоҳазалар остига Ойбекнинг ўзи ҳам имзо чекиши мумкин.

Дарвоқе, замонавий мавзу хусусида. Бу ҳақда ёзишнинг азобли томони шунда бўлганки, нафақат Ойбек, балки Қодирийнинг ҳам совет воқелиги тўғрисида ҳақ гапни айтиши маҳол эди. Партиянинг адабиёт ва санъат ҳақидаги қарор-

¹ Кўрсатилган асар. – Б. 288.

лари, социалистик реализмнинг темир қонунлари ёзувчидан совет воқелигини идеаллаштиришни, партиянинг жамият тараққиётидаги етакчи роли-ю оталарча меҳрибонлигини кўрсатишни талаб этарди. Шундай талаблар ҳатто “Қутлуғ қон” романида ҳам Ойбекнинг бўғзига чанг солиб турганини сезиш қийин эмас.

ТАРИХИЙ СЮЖЕТ ВА ТАРИХИЙ МАНЗАРА

“Мозийга қайтиб иш кўриш хайрликдир, дейдилар”. Абдулла Қодирий шу биргина оддий ибора билан икки фикрни илгари сурмоқчи. Биринчиси — мавзуни мозийдан танланганига ишора. Иккинчиси эса мозийга, яъни ўтмишда рўй берган воқеаларга қиёсан бугунги ишларга муносабат билдириш тўғридир, деган фикр. Ана шу иккинчи фикрда ёзувчининг тарихий романни ёзишдан кўзда тутган мақсади ўз аксини топган.

Абдулла Қодирий ва Ойбекдек ёзувчилар учун тарихий мавзу китобхонга ўтмишдаги турли-туман кишилар ва воқеаларни чаптастлик билан кўрсатувчи калейдоскоп эмас. Улар мозийда содир бўлган ё содир бўлиши мумкин ҳисобланган воқеаларни жонлантириш орқали халқнинг бугунги тақдирига таъсир кўрсатажак хавф-хатардан ҳам огоҳлантирадилар, кечаги сабоқлардан хулоса чиқаришга китобхонни, демак, халқни даъват этадилар. Шунинг учун ҳам “Ўтган кунлар” ва “Қутлуғ қон” романларидаги тағ маънони топиш уларнинг ғоявий йўналишларини белгилашга қараганда муҳимдир.

Абдулла Қодирий ўзининг биринчи романига нима учун ўтган асрнинг иккинчи палласига оид воқеаларни танлади? Ойбек нима учун Биринчи жаҳон уруши ва у билан боғлиқ воқеаларни қаламга олди? Уларнинг бошқа, олисроқ тарихий даврлардан қаҳрамонларни танлаши мумкин эмасмиди? Масалан, Ойбек Алишер Навоий ҳаёти ва яшган даврига биринчи романидаёқ назар ташлаши мумкин эди-ку!

Шубҳасиз, мумкин эди. Лекин улар бошқа йўлни танладилар.

Замондошларнинг айтишларига кўра, Абдулла Қодирий ўз романини ёзишга 1918—1919 йилларда киришган. Ойбек

эса 1938 йил ўрталарида романнинг биринчи нусхасини қўлдан чиқарган. Биз “Қутлуғ қон”нинг яратилиш тарихига оид баъзи бир маълумотларга эгамиз. Адибнинг рафиқаси Зарифахонимнинг гувоҳлик беришига кўра, Ойбек 1937 йил сурони уни четлаб ўтаётганига озми-кўпми умид ҳосил қилгач, роман ёзишга киришган. “Бу даҳшатли кунлар ўтиб, дориломон замонлар келса, мен бу замонларни бўш қўлларим билан кутиб оламанми?!” деган ва қутлуғ кунлар келишига умид боғлаб, узоқ давом этган ишсизлик йилларида (бу вақтда у Тил ва адабиёт институти ҳамда Ёзувчилар уюшмасидан ҳайдалган, асарлари эса, матбуот кўчасига йўлатилмаган эди!) улкан насрий асарини ёза бошлаган.

Адибда ушбу романни яратиш нияти пайдо бўлишидан олдин, у 1936 йил ёзида, А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” шеърий романини таржима қилган эди. Агар 1937 йил ўзининг қонли қиличи билан халқ ва мамлакат ҳаётига кириб келмаганида, Ойбек, эҳтимол, рус шоири таъсирида ишқий-қаҳрамонлик мавзуидаги дастлабки ўзбек шеърий романини яратган бўлармиди? Лекин у ҳатто номи ҳам 1937—1938 йиллар руҳига ҳамоҳанг бўлган “Қутлуғ қон” романини ёзишни айни вақти, деб билди.

Адиб таржимаи ҳолида ижодий ҳаётининг худди шу даври тўғрисида бундай ёзган: *“Мен таржима билан шуғуллана бориб, роман ёзишга аҳд қилдим. Романда ўзбек халқининг революциядан олдинги ҳаётини, унинг ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашга интилишини ва бу ҳаракатнинг машҳур 1916 йил қўзғолонига қўшилишини ҳикоя қилмоқчи бўлдим”*. Ойбек романда болалик даври хотиралари кенг ўрин эгаллаганини айтгач, яна бундай деган: *“Мен ўз қаҳрамонларим қиёфасида бўлажак революцион курашчиларни, совет жамиятини қурувчиларни пайқаб олган эдим. “Қутлуғ қон” романимни ёзиш учун материал йиғиб ўтирмадим, роман учун материал кўнгулдан, хотирамдан қўйилиб келаверди, шу тарзда қисқа фурсатда — 1938 йил ёзида уни тамомладим”*¹.

Бугун адибнинг бу сўзлари ортида ҳали ҳам 1937 йил ҳадиги турганини сезмай иложимиз йўқ. 1916 йили чор полицияси маҳкамасини қўпориб ташлаш учун борган Йўлчиларнинг совет жамияти қурувчиларига алоқаси бўлмагани-

¹ Кўрсатилган асар. — Б. 15.

ни яхши биламиз. Ойбек 1937 йилнинг яланғоч қиличи ўзбек халқини каллақлаб турганида 1916 йил кўзғолонини кўз олдига келтирган, халқнинг, Йўлчиларнинг қонхўр, мустабид тузумга қарши бош кўтаришини истаган ва шу истак унинг кўлига қалам тутқазган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Сталин чор ҳокимиятини “халқлар турмаси”, деб атаган эди. Сталинизм йилларида ёзувчиларга чор ҳокимияти давридаги зулми, бедодликни тасвирлаш имкони берилган. Ойбек сталинизм берган ана шу якка-ю ягона имкониятдан фойдаланиб, мустамлакачилик сиёсатига қарши кўтарилган 1916 йил кўзғолонини, халқнинг топталган ҳақ-ҳуқуқи учун олиб борган курашини бадий гавдалантириб берди. У ўз асари билан 1937 йилнинг қонли воқеаларига фаол муносабат билдирди. 1916 йил чор ҳокимиятининг фармони келтирган хўрликлар олдида 1937 йил даҳшатлари ҳеч гап эмас, халқ ҳар қандай замонда ва ҳар қандай шароитда зулмга қарши ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашиши лозим, деган ғояни асарнинг пинҳоний қатламига сингдирди.

Хўш, Абдулла Қодирий-чи? Адиб ўз романини 1918–1919 йилларда ёзишга киришган ва асарни бош қаҳрамоннинг “Олма-ота устидаги ўрус билан тўқунишма”да ҳалок бўлиши хабари билан тугатган. Демак, адибнинг 1918–1919 йилларда, Туркистон Мухторияти қонга ботирилиб, чор мустамлакачилари ўрнини большевиклар эгаллаб, энди улар ўз кучларини намойиш эта бошлаган пайтда “Ўтган кунлар”ни ёза бошлагани тасодифий эмас.

Хуллас, ҳар иккала роман муаллифларнинг муҳим замонавий муаммоларни ўртага ташлаш, замондошларни ва келажак авлодларни тарих сабоқларидан хулоса чиқаришга даъват этиш мақсадида тарихий материалга мурожаат этганларидан шаҳодат бериб турибди. Демак, тарих бу адиблар учун шунчаки мозийга, “ўтган кунлар”га назар ташлаш эмас, балки мозийга қайтиб иш кўриш, ўтмишдаги тарихий тажрибалар асосида халқнинг дунёқараши, фаолият даражаси, тафаккури ва интилишларига таъсир кўрсатишдир.

Шу нарсани ахборот тарзида айтиш лозим. 30-йилларнинг ўрталарида Ўзбекистон Фанлар қўмитаси қошидаги Тил ва адабиёт институтига замонавий адабий жараён ва шу жараёнда иштирок этаётган “кекса” ёзувчилар ижодини марксча-ленинча таълимот нуқтаи назаридан ўрганиш ва-

зифаси топширилган. Шу топшириққа биноан Ойбек Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжон Фитрат, Шайхзода эса Чўлпон ижодини ўрганганлар. Шайхзоданинг Чўлпон ижоди бўйича бирор рисола ёки мақола ёзганлиги тўғрисида маълумот йўқ. Ҳамид Олимжон “Фитратнинг адабий ижоди тўғрисида” деган каттагина адабий-танқидий очеркини 1936 йилда ўзбек ва рус тилларида эълон қилган. Ойбек эса “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” устида олиб борган кузатишларини монография тарзида шу йили нашр этди. Биз 1966 йили Ойбек “Мукамал асарлар тўплами”ни нашрга тайёрлаш ишига киришганимизда, адиб бу тадқиқотидан рози эмаслигини, уни коммунистик мафкура таъсирида ёзганини айтган. Чиндан-да, мазкур рисоланинг руҳи ҳам, текшириш услуби-ю айрим хулосалари ҳам бугунги илмий тафаккур билан уйғунлашмайди. Бу фикрни айтишдан мурод шуки, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романини “марксча-ленинча таълимотдан узоқ” “буржуа адаби”нинг бевосита таъсири остида ёзиши, унинг адабий тажрибасидан самарали фойдаланиши маҳол эди. Бу, 1937 йил сиртмоғи ҳали бўйнидан олинмаган адиб учун ўта хатарли эди. Шунинг учун ҳам ҳар иккала роман ўртасидаги муштарак ва ўзаро ҳамоҳанг нуқталардан бир томонлама хулоса чиқариш ва Ойбекни тақлидчи даражасига тушириш мутлақо хатодир. Зеро, адабий муштараклик ўзаро яқин ёзувчилар ижодидагина эмас, балки бошқа-бошқа асрларда ва бошқа-бошқа миллий адабиётларга мансуб ёзувчиларнинг асарларида ҳам мавжуд бўлиши ҳеч кимга сир эмас.

Агар Ойбекнинг насрий ижодига назар ташласак, мароқли бир ҳолни кўрамиз:

“Навой” романи улуғ шоирнинг Ҳиротга келиш хабари билан бошланади. “Олтин водийдан шабадалар” романи воқеалари Ўқтамнинг Иккинчи жаҳон уруши жангоҳларидан қайтиб келиши билан бошланади. “Қутлуғ қон” ҳам шундай муқаддимага эга: асар бошланмаси Йўлчининг Тошкентга, тоғаси Мирзакаримбой хонадонига келиши билан боғлиқ.

Инсон, қисқа ё узоқ умр кўришидан қатъи назар, бу дунёга меҳмон бўлиб келади. Кимдир: “Дунёга келдим бордим бозорга, Кафан олдим-у кетдим мазорга”, деган экан. Шоирлар-у файласуфлар инсон умрининг ана шундай қисқалигини унинг юзига солиш билан кишиларни эзгуликка, са-

воб ишларни қилишга чорламоқчи бўлганлар, улар устидан ҳукмронлик қилган шахслар олдида Адолат ва Ҳақиқат чи-роғини ёқишга интилганлар. Лекин кишилиқ жамияти пайдо бўлибдики, кимдир камбағал, кимдир бой; кимдир эзилади, кимдир эзади. Табақаланиш оқибатида униси ҳам, буниси ҳам, умид билан яшайди. Агар биринчиси ўз аҳво-лининг яхшиланишига умид боғласа, иккинчиси янада бо-йишдан умидвор.

“Қутлуғ қон”нинг қаҳрамони Йўлчини ҳам бой тоғаси хонадонига ана шундай умид етаклаб келади.

“Вақт пешиндан оққан эди. Июль ойининг қуёши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган, ҳаво алақандай оқ аланга билан жимгина ёнгандай...”

Қаҳратон қишда яланг оёқ муз босиб, саратонда қизғин кум кечиб, иссиқда, совуқда обдон пишган бизнинг йигитни ҳам (катта масофани пиёда босгани учунми) кун хийла бе-тоқат қилган эди. У куйиб ётган билқ-билқ юмшоқ тупроқ-да салмоқли оёқларини илдам ва йирик-йирик босар, кўзла-ган жойига тезроқ етишга ошиқиб, ўткинчилардан сўрар эди:

Тўпқайрағочга яқин қолдими?..”¹

Роман шундай сўзлар билан бошланади. Сўнг бундай ту-гайди:

“Қоқ ярим кечада Йўлчини тобутга солиб, ҳовлида уч киши – Шоқир ота, Қоратой, Ўроз – жаноза ўқишди. Бошқа одам йўқлигидан ва кечаси маҳалладан йигитларни чақириш анча хавфли бўлганидан, Қоратой билан Ўроз ўз кучларига ишо-ниб, тобутни кўтардилар...”

Унсин қабр тупроғига гоҳ бошини, гоҳ кўксини қўйиб, ўлчовсиз, ниҳоясиз қайғу билан узоқ йиғлади. Юлдузлар хи-раланиб, жимгина сўнаркан, Шоқир ота унинг қўлидан ту-тиб, куч билан суграб етаклади.

Улар жуда секин юришди. Йўлни ярмидан ўтганда, уфқ-ларга қон каби тоза, қизил шуълалар югурди. Чиқаётган қуёш-ни саломлаб, яшил дарахтларда қушлар сайрай бошлади...”
(358-бет).

¹ *Ойбек.* Мукамал асарлар тўплами, V том. – Тошкент, 1976. – Б. 9. Ушбу романдан бундан кейин олинажак парчалар саҳифаси қавс ичида бериб борилади.

Йўлчи “вақт пешиндан оққан”да роман саҳифаларига кириб келган эди. Қоқ ярим кечада унинг дафн этилиши билан асар тугайди. Икки ярим – уч йил ичида рўй берган воқеалар пешин билан қоқ ярим кеча ўртасида кечгандек таассурот қолдиради, кишида.

“Ўтган кунлар” ҳам шундай қолипга эга. 1264 ҳижрий йили далв (22 январь – 22 февраль) ойининг ўн еттинчисида Отабек Марғилонга, мусофирлар учун бино этилган саройга келиб тушади.

А.Қодирий қуйидаги сўзлари билан асарга нуқта қўяди:

“1277 йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуфбек ҳожи Қаноатшодан бир хат олди. Қаноатшо Авлиётадан ёзар эди:

“Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшинда эди. Олмаота устидаги ўрус билан тўқунушмамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона урушиб, шаҳид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим...”

Юсуфбек ҳожи хатми қуръон қилиб, юртга ош берди. Ўзбек ойим қора кийиб, таъзия очди” (303-бет).

Агар биринчи асар икки ярим-уч йиллик воқеалар тасвирига бағишланган ва бу воқеалар Йўлчининг Тошкентга келиши билан ўлими ўртасида бўлиб ўтган бўлса, Отабекнинг Марғилонга келиши билан ўлими ўртасида кечган тўққиз йиллик воқеалар иккинчи романнинг мундарижасини ташкил этади.

Ҳар иккала қаҳрамонни тенгдош, дейиш мумкин. Йўлчи, илк бор кўришганимизда 23, Отабек эса 24 ёшда бўлишган. Агар Йўлчи камбағал бўлса ва ночорлиги орқасида бой тоғасининг ҳузурига иш қидириб келган бўлса, Отабек халқнинг бадавлат қавмига мансуб ва у Марғилонга савдо ишлари билан боради. Агар Йўлчи Тошкентда Гулнорни кўрган ва уни севиб қолган бўлса, Отабек Марғилон гўзалига ошиқ бўлиб қолади. Агар Отабекнинг бахтли муҳаббатига Ҳомид тўғаноқ бўлган бўлса, Гулнорга Йўлчининг тоғаси, кекса Мирзакаримбойнинг ўзи уйланади. Агар Отабекнинг Кумуш билан қурган бахт кошонаси “ота-она орзуси” туфайли барбод бўлиб, кундош Зайнаб Кумушни заҳарлаб ўлдирган бўлса, Гулнор ота меросининг тақсимланиши хавфидан қўрққан Салимбойвачча томонидан заҳарлаб ўлдирилади. Агар ҳаётининг маъноси қолмаган Отабек ота уйини тарк этиб, Олмаота бўсағасидаги истилочилар билан урушда ша-

ҳид кетган бўлса, Йўлчи 1916 йил миллий озодлик ҳаракатида иштирок этиб, ҳалок бўлади.

Шундай қилиб, ҳар иккала адиб воқеалар оқимини ривожлантира бориб, эркинлик ва мустақиллик учун, истилочиларга қарши кураш лавҳалари билан боғлайди. Тўғри, агар Зайнаб Отабекнинг бахтига заҳар сочмаганида, у савдо ишлари билан машғул бўлишда давом этган бўларди. Зеро, у XIX асрнинг 60–70 йилларида яшаган, ҳали фаол ҳаракатга кўникмаган авлоднинг вакили. У Йўлчига нисбатан ақлли, дунё воқеаларидан яхши хабардор, тадбиркор, халқнинг, хусусан бекларнинг тотувсизлиги орқасида содир бўлган вазиятдан изтироб чекувчи йигит. Агар у (Отабек) истилочилар билан курашда тирик қолганида, XX аср бошларида етишиб чиққан жадидлар билан ҳам маслакдош бўлиши мумкин эди. Йўлчи эса Мирзакаримбой хонадонидagi адолатсизликни кўравериб, дунёқараши секин-аста ўзгариб боради. У халқ бойлар ва камбағаллардан иборат, улар ўртасидаги кураш эса узлуксиздир, деган хулосага келади. Йўлчига нисбатан ақл-заковат соҳиби бўлишига қарамай, Отабекнинг бундай қарорга келиши мумкин эмас. Йўлчи Гулнорни йўқотганлиги учунгина ўзини ўтга-чўққа урмайди. У янги давлатнинг, инқилобий даврнинг фарзанди. Зулм унда кураш руҳини, адолат, тенглик, ор-номус учун кураш хоҳишини уйғотган. Йўлчи, Отабекдан фарқли ўлароқ, адолатсизликка қарши бош кўтарган халқнинг – XX аср бошларидаги халқнинг вакили ва фаол ҳаракат кишисидир.

Йўлчи сингари кишилар оқил ва доно йўлбошчи раҳбарлигида иш олиб борганларидагина тарих ижодкорларига айланишлари мумкин. Акс ҳолда уларнинг Йўлчидек ё ҳалок бўлиши, ё халқни эгри кўчаларга етаклаши ҳеч гап эмас. Йўлчининг ўлими маълум маънода 1916 йил қўзғолонига раҳбарлик қилувчи оқил бир кучнинг бўлмагани натижасидир.

Мутахассислар Абдулла Қодирийни Отабекнинг асосий прототиби, деб биладилар. Чиндан ҳам, адиб “Ўтган кунлар”ни ёзишга киришган вақтда Отабек билан тенгдош бўлган ҳамда ўзининг айрим ижтимоий ва маънавий-маърифий қарашларини Отабек образи орқали акс эттирган. Аммо у, Отабекдан фарқли ўлароқ, 1917 йил воқеалари рўй берганда, шунингдек, Туркистон Мухторият ҳукумати бар-

по этилган ва тугатилган вақтда ҳаёт бўлган эса-да, уларнинг бирортасида иштирок этмаган. Отабек ҳам тирик қолганида, юқорида айтиб ўтганимиздек, асар муаллифи сингари, ижтимоий фаол кишилар қавмига мансуб бўлмаган бўлармиди? Ё Абдулла Қодирий ва Отабек сингари кишиларнинг ўзларини ўтга-чўққа урмасликлари, жамиятда кечаётган курашни четдан туриб кузатганлари ақл-заковат белгисимикан?!

Ҳар ҳолда шу нарса аниқки, Йўлчи тоифасидаги кишиларнинг халқ ҳаракатидан четда туриши маҳол. Улар бу курашда, худди йўқсиллар сингари, фақат ўз кишиларининггина йўқотишлари мумкин. Шунинг учун ҳам улар бу курашга жон-жаҳдлари билан киришадилар. Йўлчи худди шу нуқтада қашшоқлашган, бинобарин, ижтимоий зулм қамчисини ўз елкасида ҳар куни тотиб, зулмга ва зулм оламига қарши бош кўтариши мумкин бўлган халқнинг тимсоли даражасига кўтарилади. Шу маънода у Отабекка нисбатан халқнинг ич-ичидан чиққан ва ўзида халқ характери ифодадалаган қаҳрамондир.

Яна шу нарса борки, халқ ҳар доим ҳам жўшиб турган денгиздек бўлмайди. Жамият уни ўз исканжасига олиб, бу исканжа уни тобора эза бошлагандагина у азбаройи бўлганидан фарёд чекиб, зулм ва адолатсизликка қарши бош кўтаради. Агар 1916 йили, Тошкентга “оқ подшо”нинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармони етиб келмагани ва, бу фармонга кўра, бойларнинг фарзандлари ҳам мардикорликка юборилувчилар рўйхатига киритилганида халқ балки қўзғолон кўтармаган ва бу қўзғолон алангаси бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистонни забт этмаган бўлармиди. Бинобарин, халқ тарихнинг муайян бурилиш нуқталаридагина, дарё сингари, ҳаракатга келади. Йўлчи ҳам муайян тарихий фурсатда нафақат Тошкент, балки бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон бўйлаб кўтарилган халқ руҳининг ифодачисига айланади. Шу маънода Йўлчи Отабекка нисбатан чуқур ижтимоий илдизга эга бўлган ҳодиса. У сиёсатлашган, тўғрироғи, елкасига ижтимоий вазифа юкланган кишиларнинг тимсоли. “Ўтган кунлар”га нисбатан Ойбек романидаги тасвирда ижтимоий қатламнинг кенг ўрин эгаллаши, воқеалар ривожининг борган сайин ижтимоийлашиб, сиёсий руҳ касб этиб боришининг сабаби ҳам худди шундадир.

“Қутлуғ қон” романидек, “Ўтган кунлар” ҳам тарихий сюжетга асосланган.

“Тарихий сюжетга молик романлардан, — деб ёзган эди Ойбек “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” монографиясида, — тарихий ҳақиқатга бадиий образлар орқали эришув ва мозий картинасини аслига монанд бериш, асрларга кўмилган ҳаётни бадиий қайтадан яратиш, образларда жонли ҳаётни кўрсатиш талаб қилинади. Бадиий образларда қайтадан яратилажак даврнинг конкрет тарихий мазмунини бериш, ўтмиш давр фактлари, воқеаларнинг объектив маъносини кўрсатиш, умумлаштириш, даврнинг ижтимоий муносабатларини одамлар образи орқали кўрсатиш жуда муҳим”¹.

Ойбек “Ўтган кунлар”га ҳам, ўзи яратажак “Қутлуғ қон”га ҳам шундай талаблар асосида ёндошди. Айниқса, Абдулла Қодирий романини шундай бадиият талаблари асосида ўрганиб, ундаги ибратли ва нуқсонли ўринларга эътиборни қаратди. Шубҳасиз, биз “нуқсон” деганда тадқиқотчига синфийлик нуқтаи назаридан нохуш кўринган нуқталарни назарда тутамиз.

Ойбек давом этиб, ёзади: *“Ўтган кунлар” романи тарихий сюжетга эга. Ҳақиқатдан, асарга жуда кўп тарихий материалларни кўпроқ киритиб, асарда тарихий турмуш-ни эслаттиришга, тарихий манзарани таъмин қилишга муваффақ ҳам бўлади. Воқеаларни чиндан ҳам тарихий бир шароитда, тарихий картиналар доирасида инкишоф қилади. Воқеаларнинг давомига ёзувчи обстановкани (шароитни — Н.К.) шундай тасвирлайдики, чиндан ҳам бўёқлар турмушнинг тарихий хусусиятга эга эканини гавдалантиради. Лекин романда тарихий жараённинг моҳияти ҳамма вақт ҳам образлар, характерлар, уларнинг инкишофи орқали очилиб бормади. Тарихийлик кўпинча фақат чиройли ёзилган бир хроника характерида берилади”.*

Ойбекнинг бу сўзларидан кейин тарихий сюжет тушунчасига ойдинлик киритиш жоиз.

Аввало шуни айтиш керакки, ҳар иккала асар ҳам тарихий роман жанрига мансуб. Бир пайтлар мутахассислар Ой-

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами, XIV том. — Тошкент, 1979. — Б. 121.

бекнинг “Қутлуғ қон” ини 1916 йил воқеаларидан кейин атиги йигирма бир йил ўтгач ёзганини назарда тутиб, романнинг тарихий жанрга мансублиги масаласида баҳслашган эдилар. Ҳолбуки, бу тарихий воқеа ҳақида изма-из ёзилган тақдирда ҳам “Қутлуғ қон” ни тарихий роман деб аташ учун барча асослар бор эди. Бинобарин, ўтмиш ҳаётдан олинган асарнинг тарихий бўлиши шубҳасиз. Лекин барча тарихий асарларда ҳам тарихий сюжетнинг бўлиши шарт эмас.

“Ўтган кунлар” даги тарихий сюжет Ойбек хроника деб атаган воқеаларни ўз қамровига олади. Азизбек ва Мусулмонқул тарихий шахслар бўлибгина қолмай, уларнинг бири Тошкентни, иккинчиси эса умуман Қўқон хонлигини идора этган ва шу даврдаги тарихий шароитга таъсир кўрсатган шахслардир. Абдулла Қодирий XIX асрнинг иккинчи ярмида Азизбек ва Мусулмонқулнинг бедодлиги туфайли мураккаблашган халқ ҳаёти лавҳаларини ўз романига тарихий сюжет сифатида жалб этган. Отабек ва Кумуш ўртасидаги муҳаббат муносабатлари бу тарихий сюжетсиз ҳам яшаши ва тасвирланиши мумкин. Аммо адиб ўз олдида реалистик тарихий романни яратиш вазифасини қўйган. Китобхон, унинг бадий ниятига кўра, Отабек ва Кумушнинг, улар оташин муҳаббатининг мавжуд бўлганига ишониши лозим эди. Шундагина биринчи ўзбек романи олдида қўйилган мақсадга эришилиши мумкин эди. Алалхусус, Абдулла Қодирий Отабек ва Кумуш яшаган даврнинг тарихий манзарасини ёрқин ифодалаш, улар ҳалокатининг ижтимоий илдизларини очиш истагида бояги тарихий сюжетни асар “тўқилма” сига (Ойбек ифодаси) киритган. Бу, *биринчи навбатга*, асар воқеалари тарихий фонининг аниқ бўлишини таъминлаган, *иккинчидан*, қаҳрамонлар ҳаёти ва муносабатининг турли реал синовлардан ўтиши, ҳалокат ёқасига келиб қолиши-ю худди шу нуқтада улар маънавий куч-қудратининг бутун гўзаллиги билан намоён бўлишига имкон яратган, *учинчидан эса*, асарнинг маърифий қимматини реал тарихий маълумот ва тафсилотлар билан оширган.

Бу тарихий сюжет “Ўтган кунлар” нинг бадий қурилмасида ўқтин-ўқтин юзага чиқиб, момагулдирак сингари, тарихий давр пўртаналаридан дарак бериб туради.

“Қутлуғ қон” худди шу масалада Абдулла Қодирий асаридан фарқланади. Унда ёзувчи томонидан қаламга олин-

ган аксар воқеалар бадиий тўқима маҳсули ўлароқ тас-
вир этилиб ва ривожланиб боради. Бу воқеалар тарихий
давр руҳи билан мутлақо уйғун. Ҳатто Йўлчи билан Гул-
норнинг севги муносабатлари ҳам шу тарихий давр ман-
заралари фонида гоҳ сўниб, гоҳ ёниб боради. Йўлчи та-
рихий давр, ижтимоий муҳит томонидан гаровга олинган
шахс сифатида ҳаракат этади. Романда муҳаббат мавзуи-
нинг “қизил ип” сингари ўтмагани, ишқий туйғу ва му-
носабатларнинг баланд, юлдузўпар чўққиларга кўтарил-
магани боиси ҳам шунда. Аммо роман воқеалари изчил
бир тусда ривожлана бориб, тарихий сюжет билан таби-
ий равишда қўшилиб, ажралмас бир оқимга айланиб ке-
тади. Бу тарихий сюжет эса 1916 йил мардикорликка олиш
воқеалари муносабати билан Тошкентда гуруллаб ёнган
қўзғолондир.

Ойбек болалик кезларида бу воқеаларни ўз кўзи билан
кўрган. Гарчанд таржимаи ҳолида романини ёзиш учун ма-
териал йиғиб ўтирмадим, деган эса-да, адиб архивидаги ҳуж-
жатлар, кутубхонасидаги 1916 йил қўзғолонига оид китоб-
лар унинг асар ёзишдан аввал тарихий материални пухта
ўрганиб чиққанидан гувоҳлик беради. У ана шу манбалар
ёрдамида роман тўқилмасидаги тарихий сюжетни ҳаққоний
акс эттиришга эришган.

Яна такрор бўлса-да, айтиш лозимки, Йўлчи ва бошқа
қаҳрамонлар тарихий сюжетга узвий равишда келиб қўшил-
ганлари ҳолда, тарихий сюжет “Ўтган кунлар” романида,
Ойбек айтмоқчи, “чиройли ёзилган бир хроника” тарзида
қолади. Гарчанд Ойбек бу ҳолга нуқсон сифатида қараган
бўлса-да, тарихий сюжетдан қандай фойдаланиш Абдулла
Қодирийнинг ижодий нияти ва ёзувчилик ҳуқуқи билан
боғлиқ эканини унутмаслик лозим.

Абдулла Қодирий талқинидаги тарихий сюжет уч ком-
понентдан иборат. Булар: халқ, асарнинг бош қаҳрамонла-
ри ва тарихий шахслар. Улар ўзаро бирлашган ҳолда тари-
хий сюжетни ташкил этадилар.

Халқ тарихий сюжетда етакчи ролни ўйнаши ҳам, ўйна-
маслиги ҳам мумкин. “Ўтган кунлар”да у ҳолни ҳам, бу ҳолни
ҳам кўраимиз.

Мана, XIX аср ўрталаридаги, ҳатто 1937 йилда ҳам то-
мошабин бўлиб қолган халқ:

“Қарамоқғагина эмас, сўзлашга ҳам гаҳшат: Камолон гарвозаси билан Самарқандғача бўлган қўрғон остлари (бу икки гарвоза оралари беш юз адим келади) бошсиз ва иштондан бошқаси тунолган инсон гавдалари билан тўлибди. Бу очик мазористонни қўрғон кунгиралари устига мудофаадан сўнг чарчаб, қуёшда жилмайиб ўлтурган саллалик, қалпоқлик ва попоқлик Тошканд мудофиълари минг турлик шодликлар ичига томоша қиладирлар. Бу икки гарвоза орасида икки хил ҳолат ҳукм суради – қўрғон остларида жаҳаннам гаҳшати билан яланғоч, боши танидан олиниб, қора қонига беланган одам гавдалари ётиб, қўрғон устига иккинчи кишилар дунё шодлиғи ичига сузадилар” (81-бет).

Аслида, ўликлар ҳам, тириклар ҳам бир халққа мансуб. Уларнинг бири тошкентлик, иккинчиси Қўқон хонлигига қарашли кишилар. Агар вазият қўқонликлар фойдасига ҳал бўлганида, улар Қўқон устида туриб, ўз қурбонларининг бошсиз, яланғоч гавдалари устидан тантана қилган бўлардилар.

Азизбек тантана қилаётган халққа не-не жабр ва зулмлар келтирган. Лекин халқ Азизбек танг аҳволга тушиб, тил-ёғламалик қилганида, унинг сўзларига ишониб, Тошкентни қаҳрамонона ҳимоя қилади. Ва шу жараёнда ўз биродарларини, қондошларини ҳалок этаётганини ўйлаб ҳам кўрмайди. У, маълум маънода, пода. Азизбек сингари кишилар қаерга бошласа, ўша ерга боради, қаерни пайҳон этишни буюрса, ўша ерни вайрон қилади. Аслида, 1937–1938 йилларда бегуноҳ отилган, қамалган, жабрланган “халқ душманлари” устига лаънат тошларини ёғдирган халқ ҳам шу оломон, шу омий оммадир.

Романда Отабек билан халқ ўртасида яқин алоқа йўқ. Бу алоқани биз Юсуфбек ҳожи образи талқинида кўра-миз. У Марғилонга, Отабекка йўллаган машҳур хатида Азизбек томонидан алданган халқ тўғрисида бундай сўзларни ёзади:

“Кечагина қонлик қиличини фуқаро устига юргузиб турган Азизбекка унинг тиғи зулми билан қора қониға беланган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб, бу кун халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрга ўз қони билан ямин этди (онт ичди – Н.К.)...

Азизбек:

*“Раҳмат, фуқаро! Орқамда сизнингдек фуқаром турган-
да менга ҳеч бир қайғу йўқдир!”*

Халқ:

*“Сиз омон бўлиб осойиш ўтирсангиз, қипчоққа йўл бер-
маймиз, тақсир! Қўрғон тузатишка фотиҳа берингиз, тақ-
сир!”*

*Азизбек фотиҳа берди. Халқ уруш ҳозирлиғига киришди.
Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмай-
сан, кулишни ҳам! Ҳар ҳолда Тошканд устида қонлик булут-
лар чиқди...”* (39–40 бетлар).

Азизбекнинг бу сўзларини ўқир экансиз, халқнинг ўз ёстиғини қурутган Сталинга 1937–1938 йилларда қанчалик ишонч, ҳурмат ва муҳаббат билдиргани кўз олдингизга келади. Наҳотки, халқнинг кўзлари мустабид раҳбарнинг тобора кучайиб, қонсираб бораётганини кўрмаган бўлса, деб ҳайратга тушасиз.

Қўқон хонлиги устидан муваққат ғалабага Азизбек осонлик билан эришмади: хазина бўшаб қолди. Етмиш кунлик қамал пайтида деҳқончилиги, кундалик ташвишлари қолиб кетган халқнинг аҳволига маймун йиғлайдиган бўлди. Аммо шу халқнинг жасорати эвазига голиб чиққан Азизбек ўзига янги, кўркамоқ тож-тахтни орзу қилди, халққа ўттиз икки тангадан солиқ солди. Халқни хонавайрон қилувчи бу солиқни ундириш Юсуфбек ҳожининг гардонига юклатилди.

“Ўттиз икки тангадан солиқ йиғ, эмиш... Бир ҳафтадан кейинга қолмасин, эмиш... Гўё Юсуфбек ҳам ўзидек бир қонхўрга, бир элимга айлансин, эмиш... Мен қонхўрлик учун худонинг фарз қилган ҳажини адо қилмадим; олдимда ўғлум бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келтирган виждон бор, дин бор, диёнат бор” (109-бет).

Юсуфбек ҳожининг хаёлидан шундай фикрлар, кечинмалар ўтади. Ва бу кечинмалар оловидан бундай дуд кўтарилади:

*“Бизнинг халқни ер ютсин. Азизбекнинг тулкилигига учди-
да...”*

Адолатсизликнинг метин деворига иккинчи бор боши билан урилиб, кўзи очилган халқ Юсуфбек ҳожи даъвати билан Азизбекка қарши бош кўтариб, ўзидаги ички қуд-

ратни намоиш этади. Азизбек шармандаларча мағлуб бўлади.

Ана шу тарихий сюжет тасвирида бир неча муҳим нуқталар бор. Шулардан бири қаҳрамонларнинг, хусусан Юсуфбек ҳожининг халққа бўлган муносабатидир.

Юсуфбек ҳожи халқнинг ижтимоий савиясини яхши билади. Унинг яхши яшаш, эркин нафас олиш, тинч ва осуда рўзгор тебратиш ва ўзидан авлод қолдиришга бўлган ҳуқуқини чуқур тушунади. Шу билан барабар унинг жамиятда рўй бераётган воқеалар олдида масъулиятли эканини ҳам унутмайди. Айни пайтда у кўзи очиқ бўлгани ҳолда зolimни ҳам қўллаб-қувватлаган, унинг макрига учган халқдан ихлоси қайтиб, “Бизнинг халқни ер ютсин!” деб ичидан ўсиб чиққан фифонни яширмайди, яшира олмайди.

Масаланинг нозик томони шундаки, Юсуфбек ҳожи халқнинг ана шу эргашувчилик хислатини яхши билгани ва ўзи ҳам Азизбекка қарши курашда фойдалангани ҳолда унинг кўзини очиш, ички, руҳий куч-қудратини рўёбга чиқариш борасида ҳеч нарса қилмайди. Ҳолбуки, зиёлиларга, халқнинг пешқадам кишиларига лозим бўлган бу вазифани бажариш учун XX аср бошланиши ва жадиҳчилик ҳаракати юзага келиши шарт эмас эди. Бинобарин, Абдулла Қодирий, ўзи истамаган ҳолда, Юсуфбек ҳожи сингари кишиларнинг ижтимоий фаолсизлигини, нуқсонларини кўришимизга имконият туғдиради.

Хуллас, XIX аср ўрталаридаги баъзи бир нохуш, ҳаттоки фожиали воқеаларнинг юз беришида, Юсуфбек ҳожининг фикрича, халқнинг ҳам айби бор.

Юсуфбек ҳожи — Отабекка нисбатан бошқа, ёши улуғ авлоднинг вакили. У Шамайгача бориб, яхши-ёмонни кўрган, дунё тўғрисидаги тасаввурлари тўлароқ ва тўғрироқ бўлган Отабекдан, албатта, фарқ қилади. Абдулла Қодирий ўзбек халқи тарихининг айрим муҳим масалаларига оид фикрларини Отабек орқали айтади ёхуд унинг бундай қарашларини айнан келтиради.

Энди Отабекнинг асар бошида, марғилонлик илк танишлари билан бўлиб ўтган суҳбатига эътибор берайлик:

“— Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукумдорлигимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим, — деди Отабек, — лекин Шамай манинг фикримни ост-уст қилиб,

Ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўриснинг игора ишларини кўриб, ўз игорамизнинг хужди бир ўйинчоқ бўлганлигини иқрор этишга мажбур бўлдим...

Бизнинг игорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кета-берса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди...” (16-бет).

Шу руҳдаги сўзлардан кейин бундай хулосавий фикр ўртага ташланади:

“— Манимча, ўриснинг биздан юқоригалиги унинг иттифоқидан бўлса керак, — деди Отабек, — аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низоъимиз сабаб бўлмоқда... Орамизда бу кўркунч ҳолатқа баҳаққи тушунадиган яхши одамлар йўқ, билъакс, бузғучи ва низоъчи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон соғда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар...” (17-бет).

Абдулла Қодирий бу ерда тасвир этилаётган жамият анатомиясини Отабекнинг тили билан очиб беришга уринган. Отабек эса, биринчидан, истилочи кучи унинг аҳиллигида, иттифоқлигида эканлигини таъкидлаган бўлса, иккинчидан, мустамлакага айланиш арафасида турган юртда шу иттифоқликнинг йўқлиги, аксинча, ўзаро низолар бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга сабаб бўлаётганлигини айтади. Адиб ижодининг мухлисларидан бири — Тоҳир Малик ушбу нашрга ёзган сўнгсўзида мазкур масала ҳақида мулоҳаза юритиб, бундай якунга келади:

“Юртнинг қора кийишига сабаб нима? Худоёрхоннинг ҳарбий жиҳатдан қолақлигимиз? Йўқ! Халқ орасида тотувлик йўқлиги асосий сабаб бўлди. Ёзувчи тарихни тўғри англаб, тўғри таҳлил қилиб, ўз хулосаларини дам очиқ тарзда, дам рамзлар орқали ифода қилганлар”¹.

Халқнинг савияси боягидек бўлгани ҳолда ҳамма айбни унда тотувликнинг бўлмаганига қўйиш соддаликдир. Амир Темур асос солган қудратли давлатнинг асрдан-асрга дарз кетиб, кучсизланишига сабаб шаҳзодалар ўртасида парчаланиб, турли хонлик ва амирликларга айланиши ва ички низоларнинг авж олишигина эмас, балки, энг аввало, давлат тузумининг, механизмнинг асрлар мобайнида ислоҳ

¹ Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. — Тошкент, 1994. — Б. 384.

этилмай, чириган унсурлари янгиланмай, занг босиб қолишидир. Эҳтимол, Отабек “ўриснинг идора ишлари” бора-сида сўзлаганида шу фикрни ҳам айтмоқчи бўлгандир.

Ҳар ҳолда Абдулла Қодирийнинг тарихий сюжетни тасвирлашда турли усуллардан фойдалангани сезилиб туради.

Энди яна Камолон ва Самарқанд дарвозалари яқинидаги даҳшатли манзарага қайтайлик.

“Уч-тўрт юз инсон бошидан турғузилган бир тепа.

Қаричга келадирган узун соқоллар, бошдағи хун олуғ (қонга беланган — Н.К.) сийрак сочлари бўзарган юзлар, қонга беланиб, ярим оч ҳолда қорачиқ ўрнини кўркунч бир оқлиқ босқан кўзлар дунёга ва ҳаётга лаънат уқуғандек қарайдилар. Айниқса, бир бош, эҳтимолки, ҳали йигирма йилни ҳам ўтмагандир, мурти ҳам чиқмаган. Хун оллуб қуюқ қошлар ортидағи ярим очик кўзлари кимнидир излагандек қарайдилар... Ярим очин иринлари (лаблари — Н.К.) ичигаги оқ тишлари билан тилини ғарчча тишлаган-га, гўё шу турмушда, шу бесар халқ ичига туғилгани учун “атманг” ўқуйдилар” (66-67-бетлар).

Адиб шу ваҳшиёна манзарага на Юсуфбек ҳожи, на бошқа бир қаҳрамоннинг нигоҳи билан қараган. Йўқ, унинг ўзи худди шу воқеаларнинг бевосита шоҳиди бўлгандек, уч-тўрт юз инсон бошидан ҳосил бўлган тепага кўзларини катта очиб қарайди. Уларнинг айримлари ҳолатида қотиб қолган фикрни ўқийди. Уларнинг тирикларга қараганда фожиа моҳиятини яхшироқ кўрган, бинобарин, бесар халқ, яъни ақл-ҳушидан маҳрум бўлган, манқурт одамлар эмаслигига умид қиладди. Абдулла Қодирий ана шу тарихий манзара тасвирида буюк гуманист ёзувчи сифатида қад кўтаради.

Шундай қилиб, тарихий сюжет ва тарихий манзара гарчанд асар қаҳрамонлари характери орқали инкишоф этилмаса-да, ёзувчига ўтган кунлар ҳақиқатини рўй-рост кўрсатиш имконини берган, деб айтишимиз мумкин.

Тарихий сюжетнинг бадиий мужассамланиши турли омиллар иштирокида кечади. Ана шу омиллар, ўз навбатида, тарихий манзарани вужудга келтиради.

“Қутлуғ қон” романидаги тарихий сюжет 1916 йил Тошкент кўзғолони тасвиридан иборат. Кўзғолон воқеалари эса асарнинг сўнгги, ўн саккизинчи бобининг иккинчи ва учинчи фасларини ташкил этган, холос. Лекин асарнинг дастлаб-

ки барча бобларида тасвирланган воқелик шу сўнги воқеани — икки ёқлама зулмга қарши кўтарилган миллий озодлик ҳаракатини яратувчи заминдир. Ана шу заминда содир бўлган асосий воқеалар романдаги тарихий манзарани нурлантириб туради.

Бу воқеалар нималардан иборат? Биринчидан, мустамлакачилик шароитида яшаётган оддий халқ икки ёқлама зулм натижасида, Биринчи жаҳон уруши олиб келган иқтисодий ва ижтимоий муаммолар таъсирида янада қашшоқлашади, айрим кишилар, масалан, Йўлчи ер-сувидан маҳрум бўлиб, шаҳарга келиб, бойлар қўлида чорикорлик қилишга мажбур бўлади. Ушбу вазиятдан фойдаланган маҳаллий бойлар эса бева-бечораларнинг ер-сувларини арзон баҳога сотиб олиб, бойлик орттирадилар. Тарихий шароит халқни ана шу тарзда икки соҳилга ажратиб юборади. Ойбек ўз асаридан ана шу жараёни Йўлчи ва унинг дўстлари тақдири орқали ёрқин кўрсатиб берган.

Тарихий манзаранинг иккинчи томони шундаки, кундан-кунга кучайиб бораётган табақаланиш ортида қудратли бир куч — мустамлакачилар ва улар идора этаётган давлат машинаси туради. Улар маҳаллий бойлар ёрдамида мустамлака ўлкани бошқараётганлари учун зулм қамчиси камбағал халқнинг елкасида синади, ҳақиқат тарозуси ҳам маҳаллий бойлар тарафига оғади. Бу ҳол уларнинг адолат байроғини истаганча оёқости қилишларига имкон беради. Ўлкадаги ана шу вазият мустамлакачиларга ҳам, маҳаллий бойларга ҳам қулай ва мақбул. Шунинг учун улар халқни зулмат қўйнида ушлаб туришга, янги давр вояларининг ўлкага кириб келмаслигига ҳаракат қиладилар. Асардаги воқеалар занжирида даврнинг шу ҳақиқати очилиб боради ва ҳаёт ҳақиқатининг шундай нурланиши жараёнида қаҳрамонлар инкишофи юзага келади.

Мустамлакачилик тузуми ўз қоидаларига эга. Бу тузум забт этилган ўлқадан барча бойликларни, шу жумладан, маданий бойликлар ва осори атиқаларни ҳам олиб кетади ва булар эвазига фоҳишабозликни, ичкиликбозликни олиб киради. Тантибойвачча билан Салимбойваччанинг Гулнорни олиб қочиб яширишдан мақсадлари ҳам шу бечора қиз билан айш-ишрат қилиш. Бойлар меҳнатсиз топган пулларини ресторанлардаги ойимқизлар устидан сочадилар.

Дарвоқе, асардаги айрим қаҳрамонлар ва, умуман, мус-тамлакачилик тузуми моҳияти ресторанлардаги суҳбатлар пайтида очилади.

Абдушукур Жамолбой ва Салимбойвачча билан рес-торанда маишат қилиб ўтирар эканлар, ўқиган бой билан ўқимаган бой ўртасидаги фарқ мавзу боиси бўлиб қола-ди:

“— Бу чизи тўғри гап. Ўзимдан қиёс қиламан. Ишим ёмон эмас-ку, лекин йўл-йўриқни билмайман. Зақунга тушунмай-ман. Ўрис орасида юриб, беш-ўнта сўз ўрганиб олганман, шуну ишга солавераман. Энди болаларимни ўқитмоқчиман-у, аммо дини сусайиб кетмасмикан, деб кўрқаман. Тунов кун бир абразаван ўрис билан учрашганимда, энди бизнинг “сарт-тия” болалари ҳам школда оз-моз ўқияпти, десам, у хафа бўлди... “Сарт чистий халқ, школда сартнинг дини бузила-ди, сенларнинг эски школларинг яхши”, деди. Кофир бўлса ҳам инсофли экан, деб ўйладим” (91-бет).

Маҳаллий халқ фарзандларининг ҳатто рус-тузем мак-табларида ўқишини хоҳламаган рус Жамолбойга ҳам ўқи-мишли (образованный), ҳам инсофли бўлиб кўринади. Худ-ди шу маданиятли рус кишисига ўхшаш бошқа бир кўзой-накли, кийимига зеб берган кимса ресторанда шеригини бундай “кашфиёти”дан воқиф қилади:

“— Сартлар ирқ жиҳатдан, албатта, паст, — тарелка-даги гўштни пичоқ билан кеса туриб гапирди чиновник, — улар маданиятга мутлақо қобилиятли эмас. Яқинда бир про-фессор илмий жамиятда бу даъвони жуда яхши исбот қил-ди. Биласизми, мен бу иссиқ мамлакатда йигирма йилдан бери яшайман. Сартларнинг психологиясини яхши ўргандим. Улар ирқан паст. Лекин шунга қарамай, баъзи хусусиятлар-ни кўрсатадиларки, буну фан ҳали ойдинлата олмайдди. Ме-нинг мушоҳадамга қараганда, уларда, масалан, бадиий сезги анча ўсган. Улар гулни севадилар. Кийимлари чиркин бўлса ҳам қулоқларига гул қистириб юрадилар... Лекин уларнинг ҳаммаси кўрқоқ, ҳаммаси айёр...” (97-бет).

Рус амалдори бу сўзларни айтмасидан аввал маст Са-лимбойваччанинг саховати тутиб, кўчада совуқ қотган Йўлчини ресторанга таклиф этади. Йўлчининг атрофини бир зумда Анна билан Мария ўраб олиб, уни шароб ичишга маж-бур қилмоқчи бўладилар. Шу пайт...

“Йўлчининг орқасидан кимдир туртди. Йигит ялт этиб қаради: баланд бўйли, йўғон, серсоқол, текис сочлари мой суркалгандай йилтираган кекса рус унинг орқасида турарди. У “эшикка чиқ!” деган маънони қўл билан ишорат қилди. Йўлчининг бошидан олов қуйгандек туюлди...” (96–97–бетлар).

Бу сўнгги лавҳани ўқир эканмиз, биринчи ўзбек кино-режиссёри Сулаймон Хўжаевнинг 1916 йил Жиззах қўзғолонига бағишланган “Тонг олдида” фильмидан омон қолган кадрлар кўз олдимиздан ўтади. Бу кадрларда Тошкент куранти ёнидаги томошабоғ тасвирланган бўлиб, унинг дарвозаси олдидаги лавҳага катта ҳарфлар билан “Сартам и собакам вход воспрещается” деган сўзлар ёзилган эди.

Ана шу тарзда Мирзакаримбойлар Йўлчиларнинг тумордек ерини қарз ҳисобига тортиб олиб, у севган қизга ўзлари эга чиқадилар. Ўлкага янги маданиятни олиб келган мустамлакачилар эса Йўлчиларни улар юртидаги истироҳат боғларига ҳам йўлатмай, ресторанлардан қувиб чиқармоқчи бўладилар. Бу, икки томонлама зулмининг ёрқин тимсолидир.

“Қутлуғ қон” романидаги ана шу тарихий манзара тарихий сюжет билан ўзвий бадиий муносабатга киришиб, тасвир этилган давр ҳақиқатини ҳаққоний гавдалантириб берган.

Ҳар иккала асардаги тарихий сюжет ўзбек халқи ҳаётининг турли, аммо бир-бирларига тарихан яқин давридан олинган. Бу ҳар иккала давр – XIX асрнинг 60-йиллари ва XX асрнинг 10-йилларида рўй берган халқ тақдири билан боғлиқ воқеалар ўзбек адабиётининг бошқа намуналарида ҳам ўз тасвирини топган. Аммо бу асарларда даврнинг тарихий манзараларига оид айрим лавҳалар тўғри акс эттирилгани ҳолда тарихий сюжет, Абдулла Қодирий ва Ойбек асарларида бўлганидек, катта фуқаролик жасорати ва ёзувчилик маҳорати билан бадиий ифодасини топмаган.

ЭСТЕТИК ИДЕАЛ ВА ИЖОБИЙ ҚАҲРАМОН

Биз юқорида Абдулла Қодирийнинг Отабек образига қисман ўз ҳаёти лавҳаларини ва кўпроқ маънавий оламини, дунёқарашини ифодалаганига шама қилган эдик. Бундай ижодий тамойилни фақат Абдулла Қодирийнинг мулки, деб бўлмайди. Француз адабиётининг машҳур намуналаридан

бири — “Бовари хоним” романи муаллифи Гюстав Флобер: “Эмма — бу менман”, деган эди. Модомики, ёзувчи зоти (маълумки, уларнинг аксари эркак жинсига мансуб) аёл қаҳрамон образида ўз руҳияти ва ҳаётга қарашларини ифодалаши мумкин экан, нега, масалан, Алишер Навоий Фарҳод ёки Мажнун образларида, ёхуд бошқа дostonларидаги ижобий қаҳрамонлар образида ўз ҳаётининг унутилмас саҳифаларини, дард ва аламлари-ю орзу ва интилишларини ифодаламаган бўлсин?! Шубҳасиз, ижобий қаҳрамонлар образлари замирида Навоийнинг “мен”и ҳам озми-кўпми ўз бадий тажассумини топган.

“Ўтган кунлар”нинг яратилишида ёзувчига замондош кишиларнинг хотиралари муҳим манба бўлиб хизмат этган. Эҳтимол, Отабекнинг андижонлик прототипдан ташқари, бошқа “хамиртуруш”лари ҳам бордир. Лекин, бизнингча, Отабекнинг асосий прототипи адибнинг ўзидир.

Отабек Марғилондаги қилар ишни қилиб, бахти ва бахтсизликларининг боиси бўлган шу шаҳарни тарк этиши олдида Уста Алим билан учрашиб, ундан — кўнгли булоқ сувидек топ-тоза кимсадан гуноҳини ўтишни сўрайди. Отабекнинг шароит тақазоси билан айтган ёлғони учун узр сўрамай кетиши унинг исломий тарбиясига зид эди. Шунинг учун у ҳам Уста Алимдан гуноҳини кечиришини ўтинади:

— *Менга қолса, сизнинг ҳеч гуноҳингиз йўқ... Менга номаълум гуноҳингиз бўлса, кечирдим.*

— *Раҳмат, — деди Отабек ва сўради: — Мен ким?*

— *Сизми, сиз Шокирбек!*

Отабек уят аралашиб кулиб қўйиб, деди:

— *Ана, уста, маним борлиқ гуноҳим сизнинг шу кунгача мени Шокирбек, деб билишингиздагина!*

— *Бўлмаса, сиз ким?*

— *Гуноҳимни кечиргансиз-а?*

— *Кечирганман.*

— *Мен сиз билган Шокирбек эмас, тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли ва марғилонлик Мирзакарим аканинг куёви — Отабек!*” (201—202-бетлар).

Отабек романдаги ҳаёти давомида юксакликка ҳам кўтарилади, чуқурликка ҳам неча бор афдарилиб тушади. Аммо мазкур лавҳада у ўзини маҳкам ушлаб олиб, китобхон ҳам, Кумуш ҳам севган мумтоз шахс даражасига эришади.

Отабек Уста Алим билан биринчи учрашувда ўзининг кимлигини айтиши мумкин эмас эди. У ўша пайтда, Имре Кальманнинг машҳур “Сильва” опереттасидаги қаҳрамон сингари, Мистер Икс бўлиб қолиши лозим эди. Лекин ўзига нисбатан шунчалар илтифот кўрсатган, ўзининг бахтли ва бахтсиз муҳаббати тарихи, қоронғи ҳаётининг пинҳоний чироғи Саодат ҳақидаги ҳикояси билан унга қайта куч бағишлаган киши олдида ёлғончи бўлиб қолиши, ҳозиргина айтиб ўтганимиздек, унинг инсоний ва исломий ақидаларига терс эди. Шунинг учун ҳам у мавруди келиб, уста Алим қаршисида кийиб юрган ниқобини олиб ташлайди. Абдулла Қодирий шу лаҳза тасвирини ўз руҳий оламининг бирламчи ранги — ҳақиқат ва самимият нурлари билан музайян этади.

Отабек одоб ва ахлоқи билан, теварак-атрофдаги кишиларга муносабати сингари юксак туйғунинг кадр-қимматига етиши, тубан кишилардан узоқда юриши, аммо зарур бўлган тақдирда уларни маҳв этишга қодирлиги билан ҳам, Абдулла Қодирий назарида, идеал кишидир. Адиб ўзбек адабиётидаги биринчи романни ёзганда бош қаҳрамонни ўз идеалидаги киши сифатида танлаб, унинг инсоний улуғворлигига, севги ва вафо масаласида “Тоҳир ва Зухра” каби халқ китобларидаги, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” сингари достонлардаги ошиқ қаҳрамонлар билан баҳслаша олувчи фазилатларига урғуни қаратиб, тўғри қилган. Негаки, ўзбек халқи учун халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт намуналари доимо ибратнома бўлиб келган. Халқ узун қиш кечаларида тўп-тўп бўлиб бундай асарларни ўқиш асносида ўз руҳининг, инсоний хислатларининг тарбия топаётганини сезган. Шунинг учун ҳам халқимиз менталитетини ташкил этувчи белгилар яқин-яқингача асло хира тортмай, ўзида Ўзбекистон табиатининг турфа рангларини ифодалаб келган.

Отабекка хос инсоний ва исломий фазилатлар отаси Юсуфбек ҳожи орқали унга ўтган. Ота билан бола роман яратилган йилларда, совет давридагидек, икки қутбга ажралиб чиқувчи ҳодисалар бўлмаган. Ислом ўзининг қатъий қоидалари билан жамиятнинг маънавий иқлимини узоқ асрлар мобайнида мўътадил ҳолатда ушлаб турган. Шунинг учун ҳам Отабеклар Юсуфбек ҳожи сингари улуғвор дарахтнинг тагига тушган олмалар эди.

Аммо бизнинг Отабек савдо ишлари билан қилган сафарлари чоғида отасига нисбатан кўпроқ воқеаларни кўради. Турк дунёси унинг ёшлик йилларида олис юртлар билан яқин алоқада бўлган. Олис юртлар шабадаси турк дунёсига тобора кўпроқ кела бошлаган. Қисман шунинг натижаси ўлароқ Отабекнинг кўзи ўз даврида юз бераётган воқеаларни Юсуфбек ҳожига нисбатан кўпроқ кўра бошлайди.

Олис юртлар шабадаси... Бу шабаданинг ўзбек юртига кириб келиши қонуний ва табиий ҳодиса. Худди шунингдек, чириган сиёсий ва ижтимоий тузум туфайли аввалги асрлар бағрида қолган Туркистоннинг Россия империяси томонидан забт этилиши ҳам тарихий жараённинг табиий маҳсулидир. Дунё XIX асрдаги супердавлатлар ўртасида тақсим қилинаётган пайтда Россия ўз нигоҳини нафақат Туркистон, балки Ҳиндистонга қадар бўлган кенгликларга ҳам қаратган эди. Гапнинг қисқаси, XIX асрнинг 60–70-йилларида Туркистон Россия томонидан тўла забт этилди. Ва ана шу тарихий чегара ўзбек халқи тарихини икки бўлакка ажратиб юборди. Шу даврдан кейинги воқеалар халқ характери ва менталитетига таъсир кўрсатмаслиги амри маҳол эди. Бинобарин, “Ўтган кунлар” романида Отабек ўз қиёфасида мустамлакачилик даврига қадар бўлган ўзбек характерини ифодаловчи қаҳрамон образи сифатида яратилди. Абдулла Қодирий учун шу характер қимматли эди. Унинг эстетик идеалини Отабекдан бошқа қаҳрамоннинг ифода этиши маҳол эди.

Ойбек — бошқа авлоднинг вакили. У камбағал оилада туғилгани ва улғайгани учун 1917 йилдан кейин совет давлати томонидан ташкил этилган таълим-тарбия техникумида ётиб ўқиган. Ўрта Осиё Давлат университети ижтимоий фанлар факультетининг сиёсий иқтисод бўлимида таҳсил кўрган. Агар у ярим оч, ярим яланғоч ҳолда яшамаганида, Ленинграддаги Плеханов номли Халқ хўжалиги институтига тугатган бўларди. Айтмоқчимизки, у мадраса тарбиясини кўрган Абдулла Қодирийга нисбатан ўзга муҳитда, бояги тарихий чегаранинг бериги бўлагида шаклланди. Давлат турли йўллар билан уни ўз таъсирига олишга уринди. Аммо унинг бахтига, у ҳаракат этган муҳитда Туркияда таҳсил кўрган ва туркий халқларнинг ўзаро яқинлашуви ғояси билан яшаган Эсон афанди, Иброҳим афанди ва Мунаввар

қорилар, адабиёт боғ-роғлари билан “чангланган” даврида эса Чўлпон ва Абдулла Қодирийлар бор эди. Улар туфайли Ойбекнинг ҳаёт ҳақидаги, адабиёт ҳақидаги, келажак ҳақидаги тасавури мукаммаллашди.

1929–1930 йилларда Боту бошлиқ маориф ходимларининг, Мунаввар қори Абдурашидхонов бошлиқ “миллий иттиҳодчилар”нинг қамалиши Ойбекнинг кўзларини янада очди. У совет давлати учун ўзбек халқининг қулдек меҳнати-ю табиий бойликлари кераклигини тушунди. 1937 йил болтаси эса унинг ҳам бошига тушишига бир баҳягина қолди, холос. Унинг камбағал оилада туғилгани, “етимхона”да яшаб ўқигани жонига оро кирди. Аммо у ўша йили “миллатчилар” билан алоқада бўлган унсур сифатида ишдан ҳайдалди.

Абдулла Қодирий ўз романини цензура деган ғалвир эндигина тўқилаётган, ижод эркинлиги деган бахт гулларини эса ҳали совуқ урмаган бир пайтда ёзган. 1937 йилнинг қонли бўрони ҳали тинмаган бир пайтда биринчи йирик асарини ёзишга киришган Ойбекнинг 1916 йил мавзуга қўл уриши, асар қаҳрамони сифатида эса Йўлчини – онгсиз бир камбағал кишини танлаши ҳам табиий, ҳам ғайритабиий эди. Табиийлиги шундаки, 1916 йил қўзғолони ҳар қандай романга етарли даражада ҳаётий материал беради. Ғайритабиийлиги эса Йўлчидек содда, гўл, саводсиз, ижтимоий онги ҳали ҳатто куртак ҳам очмаган қаҳрамон образи билан адибнинг эстетик идеали ўртасидаги масофанинг узоқлигидадир. Абдулла Қодирийдан кейин бир бечора камбағал ҳаётининг тасвири билан китобхон эътиборини қозониш осон эмас эди.

Ойбек бундай муаммолар қаршисида каловланиб қолмади. Ўзи ҳам жулдур турмуш бағрида улғайгани, кимсан, машҳур маърифатпарвар ва тадбиркор Саидносир Миржалиловнинг қизи Зарифахонимнинг муҳаббатини қозониб, унга уйлангани, халқнинг умидбахш адиби даражасига эришгани учун Йўлчи сиймосида китобхон эътиборини жалб эта олувчи эстетик идеал нурларини кўрди. Ойбек ҳам Флобердек гурур ва сурур билан: “Йўлчи бу – менман!” дейиши мумкин. Қолаверса, қишлоқ кишиларига хос бўлган гўзал бир соддалик, тошқин самимият, дўст бўлиб кўринган кишига чексиз садоқат, ҳордиқ нима эканлигини билмай меҳнат қилиш

нафақат Йўлчи, балки Ойбекнинг ҳам бирламчи фазилатларидан.

“...Юк ортиб, отни қамчилаб, зиглаб қайтаркан, Хадрага келганда у бирдан отни тўхтатди: аптека деворига қисилган Шоқосим паст, аянчли овоз билан бир нималар сўзлаб, ўткинчилардан садақа сўрайди! Унинг деворга ёпишиб туриши, кўзларини ердан узолмаслиги, қўлини чўзмасдан, тавозе билан кўксига олиб туриши — унинг бу вазиятдан қандай азоб сезганини, одамгарчилигининг емирилганидан, уятдан, номусдан ўлимга рози эканини кўрсатар эди. У кўзини ерга тиккани учун Йўлчини кўрмади. Йўлчи эси овган одамдай, бир нафас бақрайиб қолди, сўнг бошида шу фикр учқунланди: “Мен чақирсам, бағтар уялади, ерга киради ҳам унинг кўзига қандай қарайин! Ёнимда пулим бўлсайди, ёрдамлашардим. Ҳеч нима йўқ!.. Ух!.. Отни ҳайдади. Фақат озгина юриб, яна тўхташга мажбур бўлди: “Ҳар нима бўлмасин, унга суюнчиқ керак”. Отдан туриб, бир неча қадам орқага юрди ва чақирди: “Шоқосим ака!” Шоқосим бошини кўтариб, атрофга аланглади. Иккинчи чақиришда Йўлчини кўриб, эгилган ҳолда чориғини судраб келди ” (129—130-бетлар).

Ойбек бу нохуш манзарани тасвишлаб бўлгач, бундай маълумот беради:

“Уч кундан сўнг Шоқосим тиланчиликдан қутулди. Йўлчи уни бир жувозкаш бойга хизматкорликка — унинг жувозини ҳайдовчи сифатида ўрнаштирди ” (131—бет).

Бу лавҳа роман қахрамонининг инсоний моҳияти билан танишишимизда муҳим аҳамиятга молик. Йўлчи — камбағал. Айниқса, Мирзакаримбой хонадонига келганининг дастлабки босқичида қўли қисқалиги уни фаол ҳаракатдан тизгинлаб туради. Лекин унинг кўнглида олижаноб инсоний ҳислар фаввораси жўш ургани-жўш урган. Бу, Ойбекнинг ўзидан унга ўтган фазилатдир.

Ўзбек адибларининг бизга замондош вакиллари орасида учта Ҳотамтой бўлган. Булар — Ойбек, Шайхзода ва Миртемирдир. Ойбекнинг Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда ҳурмат ва эътибор минбарига кўтарилишидан, моддий аҳволи яхшиланишидан баҳраманд бўлган кишилар оз эмас. У нафақат қариндош-уруғлари, балки ёрдамга муҳтож нотаниш кишиларга ҳам ҳиммат ва саховат кўрсатган. Улуғ донишманд шоирнинг “Одами эрсанг демагил ода-

ми, Ониким йўқ халқ ғамидин ғами” деган ҳикматли сўзлари Ойбек қалбидан ҳам таралган нурлар бўлиб, ўзида унинг ҳаёти маъносини, саховати кўламини акс эттиради.

Юқорида Йўлчи ҳаётидан келтирилган лавҳада Ойбек қалбининг таманнолари жилва бериб туради. Ҳеч шубҳа йўқки, моддий аҳволи имкон бермаган пайтларда Шоқосимга ўхшаш кишиларни кўрган Ойбек кўзларидан раҳм-шафқат ҳислари кўз ёш бўлиб отилган ва адиб мазкур ҳаётий лавҳада ўзининг мунгли учрашувлари ва хотираларини акс эттирган. Ойбек гуманизмининг моҳияти ҳам худди шундадир. Унинг ўз романи учун бош ижобий қаҳрамонни Шоқосимлар даврасидан танлаши, булардаги руҳий гўзалликни заррин турмуш қучоғида яшаётган кишиларнинг маънавий олаmidан устун қўйиши, уларнинг эмас, худди шу кишиларнинг халқ тақдирида муайян роль ўйна-яжagini кўрсатиши тасодифий эмас. Шу маънода Йўлчи адиб эстетик идеалига озиқ бера оладиган ва шу эстетик идеалнинг бадиий мужассамланишига имкон берадиган қаҳрамондир.

“Дин адолатга буюради” (340-бет), — дейди Абдулла Қодирий. Лекин на “Қутлуғ қон”да, на “Ўтган кунлар”да масаланинг адолат фойдасига ҳал этилишида аксар кишилар қалби ва руҳиятидаги диннинг қудратли садосини эшитмаймиз. Наҳотки, диннинг адолатга буюрувчи амри фақат Йўлчи билан Отабек сингари кишиларгагина тааллуқли бўлса?! Кўмакка муҳтож бева-бечораларни қўллаб-қувватлаш у ёқда турсин, “қора чопонли” деб тошкентликларни, Мусулмонқул авлодидан деб қирғизларни қириб ташлаган шон-шухрат ва куч-қудрат соҳиблари диннинг бу амридан беҳабар яшаганларми?!

Агар масалага жиддийроқ ёндашадиган бўлсак, яқин-яқингача Ўзбекистонда эмин-эркин яшаган маҳаллий яҳудийлар орасида миллионерлар бўлганидек, ночор кимсалар ҳам бўлишган. Лекин бу ночорларнинг тиланчилик қилганини ҳеч ким кўрмаган. Улар бир-бирларини, бир оила фарзандларидек, қўллаб-қувватлаганлар. Сталинча қирғин қурбонлари бўлган қримтатарлар ҳам Ўзбекистонга кўчириб келтирилганларидан кейин, кўп ўтмай, ўз меҳнатлари билан дастурхони тўкин халққа айланганлар. Улар ҳам бир-бирларидан нажот ва меҳр қўлини яширмаганлар. Демак,

Ўзбек бойларида ҳиммат туйғуси шу даражада баланд эмас чиқади.

Нафақат Шоқосим, балки Йўлчининг ўзи ҳам пулга муҳтож. У тоғасининг бой-бадавлат хонадонида хизмат қилганига қанча вақт бўлганига қарамай, муштипар онасига сариқ чақалик ёрдам бера олмаган. Ҳатто онаси вафот этганида дафн маросимида сарф бўлган қарзи эвазига тумордек ҳовлисининг яна бир қисмини сотган. Мирзакаримбой, тоғаси, жилла бўлмаса, сингисининг дафн этилиши учун етарлича пул бериши мумкин эди-ку! Аммо бу оиланинг чўнтаги дўппайган аъзолари ҳам, уларнинг дўст-ёрлари ҳам этакларида оч-ялонғоч хизматчилари яшаётганини кўра туриб, ким ўзарга меҳмондорчилик билан машғул бўладилар, ресторанларда айш-ишрат сурадилар, бу ҳам камлик қилгандек ҳатто содиқ қуллари Ёрматнинг қизини, Йўлчининг севгилисини бирлари олиб қочиб, у билан ишрат қилмоқчи, иккинчилари унга уйланмоқчи, яна бирлари мерос ташвиши билан уни гумдон қилмоқчи бўладилар, аниқроғи, заҳар бериб ўлдирадилар. Диннинг адолатга буюришини улар ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Бинобарин, дин жамиятнинг бу қатлами учун юлиш ва эзиш воситаси бўлган, десак, марксизм тегиримонига сув қуйган бўлмаймиз.

Тўғри, ўртада Юсуфбек ҳожилар, Мирзакарим қутидордек кўнгли жамиятдаги иллатлардан холи бойлар ҳам бўлишган. Аммо уларнинг ўзлари ҳам турли-туман қиёфадаги Ҳомидлар туфайли азоб-уқубат чекиб адо бўлганлар.

Шундай қилиб, XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX асрнинг 20-йилларига қадар бўлган даврда ўзбек халқининг ижтимоий табақаланиш жараёни кучайди. Абдулла Қодирий тасвир этган даврда ҳали Йўлчилар “синфи” шаклланмаган, Отабеклар эса ҳали худбинлаша бошламаган эдилар. Шунинг учун ҳам Отабекнинг “Ўтган кунлар”да “могиканларнинг сўнггиси”, Йўлчининг эса “Қутлуғ қон”да эзилмиш “синф”нинг исёнчи вакили сифатида танланиши ва улар характерида А.Қодирий ва Отабек орзу-умидларининг ифодаланиши табиий.

Ҳар иккала асар икки қатламдан иборат. Агар биринчи қатлам қаҳрамонларнинг муҳаббати ҳақида ҳикоя қилиб, севгидек илоҳий ҳиссиётнинг камалак рангларини намойиш этса, иккинчи қатламда уларни қуршаган ижтимоий муҳит

тасвири устувор аҳамиятга молик. Агар Абдулла Қодирий романнинг ишқий қатламини тасвирлашда катта имкониятга эга бўлган эса, Ойбекнинг Йўлчиси қаршисида Отабекдагидек шарт-шароитлар бўлмаган. Ёрматдек қулнинг қизи билан Йўлчидек камбағал йигит ўртасидаги муҳаббат қушларининг қанчалик баян парвоз қилиши мумкинлиги ҳаммага аён. Бунинг устига, романдаги ижтимоий қатламнинг ўқтин-ўқтин, пиравардида эса бутунлайин биринчи ўринга кўтарилиши қанчалик тарихий давр ҳақиқати билан уйғун бўлмасин, “Ўтган кунлар”ни ўқиб шаклланган китобхон учун зерикарли бўлиши аниқ. Аммо Ойбек худди шу масалада ўз маҳоратини намойиш этди ва китобхонни ўз қахрамонлари, бинобарин, ўзининг эстетик диди ва тасвир санъати билан мафтун эта билди.

Отабекнинг Кумушга бўлган муҳаббати ғалат нуқталардан холи эмас. У Кумушни биринчи нигоҳ “қонун”и билан севиб қолган. Уни тушларида, демак, ўйлаймизки, ўнгида ҳам ёддан чиқармайди. У ўз севгисида изтиробланади. Аммо у нафақат ишқий орзуларига эришиш, балки шу орзуларини ошкор этишда ҳам ғоят сустдир. Худди шу нуқтада фаллик Ҳасаналининг қўлига ўтади. У Отабекка билдирмаган ҳолда Мирзакарим қутидорнинг уйига Зиё шоҳичи билан бирга бориб, Кумушни Отабекка унаштириб келади.

Хўш, Юсуфбек ҳожи оиласининг қули Ҳасаналида бундай ҳуқуқ бўлганми? Ҳар ҳолда у қул-ку! Биринчи навбатда Юсуфбек ҳожининг қули-ку! Наҳотки, у йигитнинг Тошкентдаги ота-онаси олдидан ўтмай туриб, бундай жиддий ҳаракатга қўл урса!

Шу ерда Гули ва Навоий ҳақидаги халқ эртаги ёдга келади. Уйланиш истаги уйғонган Алишер бир-биридан гўзал қизларни кўрса-да, улардан бирортасини ҳам кўнгил маликаси сифатида танлай олмайди. Шундан кейин у мулозими билан бирга қизлар тўпланиши мумкин бўлган жойларга боради. Ниҳоят, Алишер бир ерда халойиқ эътиборини ўзига жалб этмоқчи бўлиб, мулозимини ура бошлайди. Ушбу ҳодисадан ажабланган халойиқ ундан бу ҳолнинг сабабини суриштиради:

— Хизматкорим айтганимни қилади. Шунинг учун ура-япман, — жавоб беради Алишер.

Бунга ҳайрон бўлган халойиқ эса дейди:

- Шунинг учун ҳам урадимми?
- Айтганингизни қилса, яхши эмасми?
- Бундай хизматкорни жазолаш эмас, тақдирлаш керак-ку!..

– Уни яхшилаб уринг! Хизматкор соҳиб буюрган ишнингина эмас, у ўйлаган юмушни ҳам қилиши лозим!

Алишер бу сўзларни айтган дилбар қизнинг ақлига қойил қолиб, унга уйланади.

Ҳасанали Гули қўйган ана шу талабга амал қилиб, Отабекнинг хаёлида уйғонган орзусини рўёбга чиқаради ва нафақат зийрак хизматкор, балки олижаноб ҳислар соҳиби сифатида ҳам ўзини намойиш этади.

Шундан кейин Отабек Кумушга уйланиб, бир неча бахтли кунларни бошдан кечиради. Кейин эса унинг чекига турли синовлар тушади. Жаллод қиличи унинг боши узра кўтаришганда нақд ўлимдан уни Кумуш қутқариб олади. Сўнгра тухмат... Ҳасаналининг нажоткор чопар бўлиб келиши... Ота-она орзуси... Марғилонга қатнов... Қутидор томонидан ҳайдалиш...

Отабек бу узлуксиз жараёнда фаолиятсиз. Агар таъбир жойиз бўлса, у фаолиятсизликда фаол.. У фақат ҳамма тухмат-у жабрлар Ҳомид туфайли рўй берганини ва унинг барча макрлари Кумушга эришиш учун бўлганини билганидан кейингина ундаги йигитлик виждони уйғонади ва у ҳаракатга тушади. Унинг журъати билан уч қабиҳ унсур йўқ қилиниб, орадаги тиканли симлар бартараф этилади. Аммо Отабек яна Тошкентга бориб олиб, гафлат тўридан чиқа олмайди. Унинг ҳаракатга келиши учун яна бир пўртана, яна бир ларза лозим. Кумушнинг Зайнаб томонидан заҳарланиб ўлиши Отабекка ана шундай ларза ва зарба бўлди. Ўз ҳаётининг маъносини йўқотган Отабек ота уйини тарк этиб, Олмаота яқинида руслар билан бўлган жангда “қаҳрамонона урушиб”, шаҳид кетди.

Роман қаҳрамонининг характери ана шу чизикда ривожланади.

Абдулла Қодирийнинг бундай қаҳрамонни танлаши тасодифий эмас. Ушбу романи ёзишдан адиб кўзлаган бадий мақсад ўзбек давлатчилигининг парчалана-парчалана, XIX асрнинг 60-йилларида мустамлакага айланиш сабабларини таҳлил этишдир. Бу жараён эса ички низолар ва ку-

рашлар оқибатигина, давлат идора тузилишининг эскирган-лиги оқибатигина эмас, балки шу ҳолларнинг сабабчиси бўлмиш лоқайдлик, фаолсизлик ва шу фаолиятсизликнинг жамиятдаги барча қатламларни, ўргимчак инидек, ўраб олишидир. Абдулла Қодирий асарининг тағмазмунида ана шу фикр ётади.

Йўлчи ҳам курашчи бўлиб туғилмаган. Лекин Отабекдан фарқли томони шундаки, унинг кўзи фақат ўз бошига тушган кўргиликлар туфайлигина очилмайди. Халқ қалбида кун сайин рўй бериб турган жароҳатлар унинг “зулм дунёси”-ни яққолроқ кўришига имконият яратади. Ва Йўлчи “Мирзакаримлар дунёси”га қарши бош кўтаради. Аммо унинг исёни диннинг адолатга чақиришдек қутлуғ вазифасидан четда кечади.

“Йўлчи бозор айланиб, газлама ташиб, тоғасининг дўқони олдида баъзан соатларча ўтириб, бозорнинг, савдонинг, савдогарларнинг кўп сирларига ошно бўла бошлади. Турли расталарга оломоннинг шовқини, олтин-кумушнинг жаранги, қоғоз ақчаларнинг шилдираши, савдо дарёсининг тўлқини, бўрони қўйнида одамларнинг турмуши, руҳи, юраги, бахт ва фалокати унинг кўзига яланғочланди. Косиблар, деҳқонлар, ҳар нав камбағал қашшоқларнинг олов кўйлак кийган каби бозор жаҳаннамиде куйиб ўтаётганларини пайқади. Лекин ҳали у кўп сирларга тушунмас эди... Аммо ҳаёт ҳар кун, ҳар соат унга янги меваларини ошкор қилар, сирлар яланғочланар эди” (127-бет).

Ойбек Йўлчи онгида ижтимоий рангларнинг пайдо бўлишини секин-аста кузатиб боради. Теварак атрофдаги адолатсизликларни, бойларнинг бепоён ҳуқуқларини кўриб, бунга чек қўймаслик инсон зоти учун ҳақоратдир, деган фикрга келган Йўлчи илк бор Салимбойвачча билан “теппа-тенг гаплашади”:

“— Сан аблаҳ! Кўзингни олайтирма! — бойваччанинг тумшуғига келиб қичқирди Йўлчи ва унинг биллагидан маҳкам сиқди.

Салимбойваччанинг кўзлари ола-кула бўлиб, юзидаги гўштлири пириллади: бу қандай гап? Бир хизматкор унга қичқирсин, “сан” десин, “аблаҳ” десин!.. Йўлчининг юзига урмоқ учун зонтикни кўтарди. Йўлчи у қўлини ҳам ушлаб, силтади. Зонтик ерга тушди.

— Уятсиз! Ёш қизга тиккан кўзларингни ўйиб оламан!
Салимбойвачча лабини тиржайтириб заҳарханда қилди.

— Қўлимни кўй, бақриш шунгами! Синглинг ким? Подшоҳ қизими?! Жуда олтин бўлса ҳам... Йўқ, тузим, ноним сани қутуртирган, ит! — ўдағайлади Салим.

Йўлчи тишини қайраб, бойваччанинг кўкрагига зарб билан бир мушт туширди. Бойвачча гандираклаб уч-тўрт қадам нарида қорга йиқилди. Йўлчи этиги билан унинг думбасига бир-икки тенги...” (271-бет).

Агар Йўлчи бозорга қовун ортиб кетаётган деҳқоннинг араваси синиб, унинг ёз бўйи не-не умид билан етиштирган қовунини “сув текин” олганларини, шолғом эккан йигитнинг ерига сув бермаганларини кўриб, аламини ичига ютган, аммо базм пайтида бечора баччанинг ҳаётини сақлаб қолиш учун маст Тантибойваччанинг тўппончали қўлини даст ушлаб олган бўлса, энди унинг Салимбойваччага қўл кўтариши ундаги адолатсизликка қарши норозилик ҳисси тобора учқунланиб, исёнга айланиб бораётганидан дарак берар ва асар хотимасидаги 1916 йил кўзғолончиларининг олдинги сафларига келиб қўшилиши Йўлчи характерида рўй бераётган сифат ўзгаришларининг қонуний натижаси эди.

Салимбойвачча билан бўлиб ўтган илк тўқнашувдан кейин, шу воқеанинг гувоҳи бўлган Қодир сувоқчи Йўлчининг елкасига қоқиб, огоҳлантиради.

“— Болам, — деди у, — эҳтиёт бўл. Замон кимники — бойники! Одам отиш ҳам буларга ҳеч гап эмас. Буларни пул қутуртирган, булар ёмон одам: илондан чаён туғилган-га! Камбағалнинг тириги нима эди, ўлиги нима бўлади, — шундай ўйлайди булар. Тўғрими гапим? — одамларга қараб кўйди сувоқчи ” (272-бет).

Қодир сувоқчининг бу сўзларини тўпланган кишилар маъқуллашади.

“Илондан чаён туғилган!” Сувоқчининг бу сўзлари маънодан холи эмас. Бир замонлар бойлар, савдогарлар халқнинг олди кишилари бўлишган. Улар замона зайли билан ўз қулларига эга бўлишган, ер-сувларида чоракорларни, бевабечораларни ишлатишган бўлса-да, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларига озор беришмаган. Буни биз Юсуфбек ҳожи хонадонининг Ҳасаналига бўлган муносабатига яққол кўраимиз. Аммо Туркистонга капиталистик муносабатларнинг кириб кели-

ши билан бойлар ва савдогарлар табиатида салбий хислатлар кўпайди. Диннинг таъсири сусайиб, ичкиликбозлик, фоҳишабозлик каби иллатлар авж олди. Ана шундай ижтимоий-маънавий иқлимда бойлар худбинлаша, золимлаша, Қодир сувоқчи тили билан айтсак, илонлаша бошлашди. Шундай шароитда Йўлчи сингари оммани қўзғолонга бошловчи кишилар етишиб чиқди. Уларнинг том маънодаги халқ ҳаракати раҳбарлари бўлиши маҳол эди. Шунинг учун ҳам бундай ҳаракатлар мағлубият ва фожиалар билан тугади. Шунга қарамай, Йўлчиларнинг адолатсизлик билан мураса қилиша олмай, унга қарши бош кўтаришлари халқнинг ижтимоий онги куртак ёзаётганидан дарак бераётган эди. Бинобарин, Йўлчилар ўз фаолиятларининг кейинги босқичида бундан кўра самарали натижаларга эришишлари мумкин эди.

Модомики, Туркистоннинг мустамлакага айланиш сабабларидан бири ва муҳими идора усулининг, давлат институтларининг эскириб, яроқсиз ҳолга келиб қолганида экан, бу ҳол кишилар руҳияти, ҳаёт тарзи ва оилавий тартиб-қоидаларга ҳам ўз кўланкасини ташлаши табиий эди. Давр ўтиши, қабилачилик давридан қолган урф-одатлар ва қарашларнинг эскириши билан жамиятнинг оиладек муҳим институтига ҳам янги тартиблар кириб келиши, фарзанднинг оиладаги мавқеи ўзгариши, унга ота-онанинг кули сифатида қарашдан воз кечиш зарур эди. Жамиятнинг Юсуфбек ҳожи, Отабек сингари илғор кишилари мавжуд идора тизимини, шу жумладан, оиладаги эскирган тартибларни ҳам янгилаш заруратини тушунишлари лозим эди. Ўзбекоийм қабиладаги аёлларнинг оиладаги ўз эрк-хоҳишларини ўтказишларига чек қўйиш вақти келган эди. Лекин...

Лекин эскилик кишилар руҳиятида теран илдиз отган бўлади. Кишилар эски анъаналар ва оилавий тартиблар туфайли бирор фожиани бошдан кечирганларидагина бу анъана ё тартибларга қарши исён кўтарадилар.

Отабек исломий тарбия олгани учун ота-онасини ҳурмат қилади. Ҳатто у Кумушни севиб уйлангани ҳолда “ота-она орзуси”га бўйсуниб, Зайнаб билан ҳам турмуш қуради. Зайнабни севиши, Зайнаб у билан жўяли турмуш кечириши мумкинлигига ишонмаса ҳам, ота-она олдидаги “бурч”ини ўтайди. Унинг хатти-ҳаракатини идора этувчи ахлоқ нор-

малари шунга мажбур этади. Биз бу ўринда Отабекни танқид қилишимиз ўринсиз. Отабекнинг аксар ҳоллардаги суст-кашлиги, фаолиятсизлиги ҳам у олган исломий тарбия билан боғлиқ.

Отабек Кумушдан жудо бўлиши мумкинлигини, Кумуш Салим шарбатдорнинг ўғли Комилбекка ё Ҳомидга тегиб кетиши мумкинлигини сезгандан кейингина ҳаракатини қилади. Аммо Ҳомид бошчилигидаги уч жинойтчини ўлдириб, Кумуш ва қутидорнинг меҳр-муҳаббатига сазоворли иш қилганига амин бўлади-да, яна Тошкентга қайтиб келиб, боқибегам бир ҳолда — “обломовча”сига яшайди. Кумуш Зайнаб томонидан заҳарланиб, вафот этганидан кейингина Отабек фаолият кишисига айланади. Дастлаб ота-она уйини тарк этиб, Марғилонга кетади. Бир йилдан кейин қайтиб келиб, Кумуш қабрини зиёрат қилади-да, сўнг, эркакларда бўлганидек, уч йўлдан энг даҳшатлиси — қайтиб келмас томонга равона бўлади. Отабек ана шу сўнгги хатти-ҳаракати билан “ота-она орзуси”га қарши, гарчанд кечикиб бўлса-да, исён кўтаради. Бу, ўз навбатида, нафақат “ота-она орзуси”, балки умуман эскирган урф-одатлар-у идора усулига қарши унинг сокин исёни эди.

Қўқон хонининг қипчоқларни қириш ҳақидаги фармонидан ларзага тушиб, мамлакат ҳаётида ортиқ қатнашмасликка аҳд қилган Юсуфбек ҳожи Отабек билан мулоқотида бундай дейди:

“... — Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиғи ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқни не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияти йўлида бир-бирини еб ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядиган бўлсак...” (237-бет).

Шу ерда Юсуфбек ҳожининг нутқини кесиб, лирик чекиниш тарзида қуйидаги мулоҳазани ўртага ташлашни хоҳлардим. Отабек биз тушунган маънодаги ижобий қаҳрамоннинг намунаси эмас. Унга бошқача мезонлар билан ёндашиш лозим. Умуман, ижобий қаҳрамоннинг фақат Йўлчига ўхшаб тўғри йўлдан заррача ҳам толмай-чеккинмай, олғага

қараб, юксаклик сари бориши шарт эмас. Отабек — XIX аср ўрталаридаги навқирон йигитларнинг вакили. У сушт ҳам бўлиши, Кумушни сева туриб, Зайнабга ҳам уйланиши, кайфияти тубанлашган пайтда Чуқур қишлоққа тушиб, бўза-хўрлик ҳам қилиши мумкин. Аммо, барибир, у Кумушга ҳар томонлама муносиб йигит. Шу билан бирга у, Йўлчидан фарқли ўлароқ, отаси Юсуфбек ҳожидек донишманд кишидан руҳий мадад, ақл-заковат ва тафаккур дурдоналарини олиши мумкин. Мана, ҳозир ҳам Юсуфбек ҳожи унинг кейинги ҳаётига, аҳду қарорига таъсир кўрсатувчи сўзларни айтмоқда:

“– яқиндирки, ўрис истибдоғи ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсак, ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрис бўйиндириғини кийдирган бўламиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширқучи — биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати, албатта, тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мағхун (дафн қилинган — Н.К.) Туркистонимизнинг тўнғизхона қилишига ҳозирланган биз, итлар, Яратғучининг қаҳрига, албатта, йўлиқармиз! Темир Кўроган каби доҳийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлар бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағувчи, албатта, Тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим!..” (237–238-бетлар).

Эҳтимол, Отабек бу сўзларни кейин тез-тез эслаган, келатган хавф қаршисида ўзининг ҳам масъул эканлигини ўйлагандир. Айниқса, отанинг: *“Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширғучи — биз кўр ва ақлсиз оталарга...”*, деб бошлаган сўзлари унга таъсир кўрсатгандир. У эҳтимол, ўғлининг қарғишига қолмаслик учун истибдод лашкари билан кечаётган курашга ўзини отгандир.

Абдулла Қодирий муайян мулоҳаза тақозоси билан Отабекнинг сўнгги сафари тафсилотларидан қочади. Шунга қарамай, биз қаҳрамоннинг Амир Темур Кўрагон каби доҳийлар, Мирзо Бобур каби фотиҳлар, Форобий, Улуғбек ва Али Абу ибн Сино каби олимлар ўсиб унган ва нашъу намо қилган ўлканинг мустақиллиги йўлида курашга отлангани ва шу қутлуғ курашда шаҳид бўлганини яхши биламиз. Отабек ҳаётининг шу сўнгги нуқтаси уни Йўлчи билан яқин-

лаштиради ва улар бизнинг қарашимизда биродарлардек гурур билан қад кўтардилар.

Эстетик идеал тажассуми бўлган қаҳрамонларнинг буюк инсоний фазилатларга эга бўлиши шубҳасиз. Абдулла Қодирий ҳам, Ойбек ҳам ўз қаҳрамонлари образини яратишдан муайян мақсадни назарда тутганлар. Лекин бу қаҳрамонлардан бирининг турли ҳаётий муаммолар ва азоблар водийсидан ўтиб, Олмаота яқинидаги жангларда, иккинчисининг эса Туркистонни тўла забт этиб, мустамлакачилик сиёсатини изчил амалга ошириб бораётган империяга қарши кўтарилган кўзғолонда иштирок этиши ва ҳалок бўлиши фактининг ўзи мақсадларнинг муштараклигидан шаҳодат бериб туради.

ИЖОБИЙ ҚАҲРАМОН ВА КОНФЛИКТ

Абдулла Қодирий ва Ойбекдек улуф адибларнинг эстетик идеали фақатгина эркак қавмига мансуб асосий қаҳрамонлар образида мужассамланмаган. “Тоҳир ва Зухра” сингари оғзаки адабиёт намуналарида халқ ўзининг орзу ва умидларини, ижобий қаҳрамон тўғрисидаги тасаввурини ҳар иккала қаҳрамон образида ифодалаганидек, “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” сингари дostonлардаги қўшалoқ қаҳрамонлар Алишер Навоий эстетик идеалининг жонли тимсолларидир. Абдулла Қодирий билан Ойбек ҳам ўз эстетик идеалларини бадий гавдалантиришда Кумуш ва Гулнор образларидан самарали фойдаланганлар.

Шу билан бирга бу ҳар иккала образнинг “Ўтган кунлар” ва “Қутлуғ қон” романларининг бадий қурилмасида тутган мавқеларида айри ўринлар ҳам йўқ эмас. Аммо бу ҳақда қуйироқда баҳс юритамиз.

Ойбекнинг бош қаҳрамонлардан бирини Йўлчи деб атаганининг боиси хусусида аввалги фаслларда сўз юритган эдик. Аммо Абдулла Қодирийнинг роман қаҳрамонини нима учун Отабек деб атагани тўғрисида, бизнингча, бирор сўз айтилмаган. Ҳолбуки, “Ўтган кунлар” муаллифидек заргар адибнинг севимли қаҳрамонларидан бирига бундай ном бергани тасодифий эмас. Чамаси, биз бермоқчи бўлган талқин дастлаб Ойбекнинг ҳаёлига келган бўлса керакки, у атоқли бастакор Юнус Ражабийга бағишланган мақоласини “Санъ-

атимиз Отабеги” деб номлаган. Яъни у ўзбек халқ муסיқасини биринчи бўлиб тўплаб, ўрганиб, нашр этган ва шу тарзда буюк бир маданий меросимизнинг сақланиб қолишида беқиёс роль ўйнаган санъаткорнинг ўзбек муסיқаси тарихидаги ўрнини шу ном билан белгилаб берган. Айтиш мумкинки, Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонининг ўлка ҳимоясига биринчилардан бўлиб отилиб чиққани учун уни шундай исм билан атаган. У ҳолда нима учун адиб Отабекнинг севгилсига Кумуш деб ном берди? “Заррина” ёки “Дилбар” деб эмас? Балки бунда ҳам биз билмаган маъно бордир. Ҳар ҳолда “Кумуш” — кам учрайдиган исм. Ойбекнинг “Дилбар — давр қизи” достонидан кейин ўзбек қизлари орасида Дилбар, “Қутлуғ қон” эълон қилинганидан сўнг эса Гулнор исмлари кенг ёйилиб кетган. Аммо Кумуш образи муаллиф томонидан нафақат катта маҳорат, балки муҳаббат билан ҳам тасвирлангани ва китобхонлар оммасининг ғоят севимли қаҳрамонига айланганига қарамай, бу гўзал исм у қадар оммалашмади. Шунга қарамай, Кумуш — барибир адабиётимиз яратган энг порлоқ, ўлмас ва завола билмас образлардан бири.

Кумуш образидан фарқли ўлароқ, Гулнор Ойбек романида катта ақл ва заковат соҳиббаси сифатида намоён бўлмайди. Кумуш, келиб чиқиши ва жамиятдаги мавқеига кўра, Гулнордан кескин фарқ қилади. Бир томони, исломий қарашлар нуқтаи назаридан, жамиятнинг “кейинги қатлами”га, мансуб бўлган, иккинчи томони, Мирзакаримбой хонадонининг том маънодаги чўриси бўлган Гулнорнинг ақл ва заковат бобида Кумуш билан баҳслашиши кулгилидир. Лекин Ойбекнинг новаторлиги ҳам шундаки, у ўзбек романапислигига Йўлчи ва Гулнордек оддий, ғоят камбағал халқ вакиллари образини биринчилардан бўлиб олиб кирди. Олиб кирибгина қолмай, уларнинг, хусусан Гулнорнинг ички гўзаллиги ва руҳий шаффофлигини бадиий кашф этди. Ойбек тасвиридаги Гулнорга нафақат Йўлчи муҳаббат боғлаши, балки унча-мунча мансабдор ва бадавлат кишиларни-да менсимайдиган, синфий мавқеига бирорта ғуборнинг тушишини истамаган, ҳатто яқин қариндошини танимаган Мирзакаримбойнинг уйланиши ҳам мумкин. Демак, Гулнорнинг Йўлчи томонидан ҳар томонлама қадрланиши нафақат субъектив, балки объектив асосларга ҳам эга.

Адабиёт аёл қаҳрамондан, худди аксар эркаклар синга-ри, гўзал бўлишни тақозо қилади. На Зуҳра, на Шириннинг гўзаллик бобида бошқа аёллардан паст туриши мумкин эмас. Бунини адабиётнинг нафис санъат эканлиги, ҳаётдаги гўзалликни акс эттиришга сафарбар этилганлиги тақозо қилади. Гулнор билан Кумуш аввало гўзал қизлар бўлганликлари учун ҳам, биринчи ғойибона учрашувдаёқ, бири Йўлчининг, иккинчиси эса Отабекнинг муҳаббатини қозонган. Ёзувчининг вазифаси ҳам шундаки, у асар бошидаёқ ташқи қиёфаси билан бош қаҳрамон қалбини ром этган аёл образини ривожлантириб, унинг гўзал чеҳраси билан уйғун бўлган руҳий дунёсини очиши ва китобхонни шу қаҳрамонни севиб қолишга мажбур эта билиши лозим.

Мана, Йўлчининг Гулнор билан илк бор кўришуви саҳнаси:

“Йўлчи катта тўнканини яланғочлаб, илғизларини, йўғон томирларини болта билан уриб, ердан айирар экан, ўзидан ўн беш-йигирма қадам нарида, бедапоя этагида, ёнига пақирини қўйиб, унга яширинча тикилиб турган бир қизга кўзи тушди. Қиз паранжи ўрнига чуқур бир яқтак ёпинган эди. Эгнида эски, лекин оқ чит кўйлак. Оёқларида жуда эски калиш...” (29-бет).

Мана, Отабекнинг Кумуш билан илк бор юзма-юз келиши:

“Отабек Марғилон келганнинг иккинчи куни пойафзал бозорида бўлган эди. Аср намознинг вақти ўтиб боргонлиқдан ул шундаги дўкондорларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради... Дўкондор унга сувнинг қулай ўрнини кўрсатди. “Мана шу бурчакдаги дарвозадан ичкарига кирсангиз, ариқнинг юза жойини топиб, таҳорат олурсиз”, деди. Отабек дўкондорнинг кўрсатишича, қутидорнинг ташқарисиға кирди. Шу вақт тасодифан нима юмиш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгучи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасиға келиб тўхтағон чингилин (бежирим — Н.К.) йигитка беихтиёр қараб қолди. Ихтиёрий эмас, ғайриихтиёрий иккиси ҳам бир-бирисидан бир мунча вақт кўз ололмадилар...” (52-бет).

Ҳар икки ҳолатда ҳам қаҳрамонлар бир-бирлари билан тасодифан учрашиб қоладилар. Агар Йўлчи тўнканинг йўғон томирларини болта ёрдами билан ердан айираётган пайтида

паранжи ўрнига чуқур бир ятакни ёпинган Гулнорни ит-тифоқо кўриб қолган бўлса, намоз ўқишга шайланган Отабек билан ариқ ёқасига келиб тўхтаган Кумуш ҳам шундай тасодифан учрашиб қоладилар. Отабекнинг Кумуш билан биринчи учрашувини яхши билган Ойбек ўз қаҳрамонларини атайин қора иш устида, эски-туски кийимлар кийган бир ҳолда учраштиради:

“Бу кимнинг қизи, қайдан келади, қаёққа боради, унинг боқишларини сездими, йўқми — Йўлчи билмас, аммо унинг гўзаллигини биринчи қарашдаёқ ҳис этди. Қиз ҳали ёш бўлса-да, бўйчан эди, бичими ингичка ва самбит гули навдасидай ади эди. Оппоққина, нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилгандай... Пешана ва чеккасида салқиган сочларининг жингалакларига шуълалар мавжланиб ёнар эди. Ниҳоят, Йўлчи, болтани қўйиб, манглайдиган терини сидирди-да, қизга дадилроқ қаради. Лекин қиз уялиб, дарров юзини яширди. Бир минутча қимир этмасдан, қаёққадир қараб турди, сўнг пақирни кўтариб, бедапоя бўйлаб юқорига, бойнинг боғи томонга юрди. Йўлчи кўзларини қиздан узмай қотиб қолди. Қиз нарироқ бориб, орқага бир қайрилиб боқди. Йигит уни юзларида, кўзларида қандайдир мулойим табассум сезди” (ўша бет).

Ойбек шу лаҳзанинг ўзидаёқ Гулнорнинг Йўлчи хаёлини ўзига жалб этган портретини чизиш билан бирга унинг ҳам Йўлчига нисбатан бефарқ бўла олмагани, ҳатто унга қандайдир мулойим табассум ҳада этгани ва Мирзакаримбойнинг боғига юриб кетгани, демак, шу атрофда яшаганини ҳам айтган.

Абдулла Қодирий эса мазкур саҳнада, асарда қабул қилган “сир сақлаш” бадий тамойилига риоя қилиб, Кумушнинг тўла портретини бермаган. (Биз унинг қиёфаси ҳақида аввалроқ тасаввур ҳосил этганмиз.) Лекин... лекин у шу оний лаҳзанинг ўзидаёқ Отабекнинг ақл-ҳушини ўғирлаб кетади:

“...Охирда Кумуш нимадандир чўчигандек бўлди, енгилгина бир ҳаракат билан ўзини ичкари йўлак томонга бурди. Бу бурилишдан унинг орқа-ўнгини тутиб ётқан қирқ кокиллари тўлқинландилар. Кумуш ичкарига қараб чопар экан, йўл устидан ариқ бўйида қотиб турган йигитка яна бир қараб қўйди ва бу қарашда унга енгилгина бир табассум ҳам ҳада

қилди... Кумуш ичкарига кириб, кўздан ғойиб бўлди, лекин Отабек яна бир неча дақиқа ерга михлангандек қотиб турди. Охирда кўзини катта очиб, ўтган дақиқада учрашкани хаёлий гўзални истаб хаёлланди. Яширинган гўзал иккинчи қайта кўринмади, эҳтимолки, Отабекни ипсиз боғлаб, ўзи қайси бурчакдан бўлса ҳам асирини томоша қилар эди” (52-бет).

Абдулла Қодирий шу сахнада Кумушнинг орқа-ўнгини тутиб ётган қирқ кокилларининг (қирқ кокилининг эмас!) тўлқинланганлигигагина бизнинг эътиборимизни қаратади. Отабек ҳам Кумуш кокилларининг ана шу офатижон тўлқинини кўради. Кўради-ю ерга михлангандек қотиб қолади.

Хўш, ана шу кокилларнинг орқа тарафида қандай хаёлий гўзаллик бор? Адиб тасвиридаги Кумушнинг ташқи қиёфаси қандай?

Абдулла Қодирий бизни Мирзакарим қутидор оиласи аъзолари билан таништиради экан, бундай ёзади:

“Биз булар билан танишишни шу ерга қолдириб, айвоннинг чап тарафидаги горича орқалиқ уйга кирамиз ҳам унинг тўрига солинган атлас кўрпа, пар ёстиқ кучоғида совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми уйғоқ ётган бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турлик томониға тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жинггила киприк остидаги тимқора кўзлари бир нуқтага тикилган-да, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиғ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлған ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликқа айланган-да, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик қўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қошиди ва бошини ёстиқдан олиб ўтирди. Сарик рупоҳ атлас кўйнакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўлтургач, бошини бир силкитди-да, ижирғаниб қўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиган соч толалари ўраб олиб, жонсўз (жон ўртовчи – Н. К.) бир суратка киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак – қутидорнинг қизи Кумушбиби эди” (25-бет).

Агар назаримизга илк бор тушган Гулнор 16 ёшни қоралаган бўлса, Кумуш 17 ёшга тўлиб, 18 ёшга қадам қўйган,

бинобарин, Йўлчининг маъшуқасига нисбатан жисмоний (ва, албатта, ақлий) камолотга эришган қиздир. Абдулла Қодирий унинг портретини шу қадар мукамал тасвирлайдики, хатто бу тасвир реал инсон қиёфасидан чизилгандек таассурот қолдиради. Бу тасвир билан танишган китобхон Отабекнинг уйқусираган ҳолатда “қора кўзлари, камон қошлари”, “ой каби юзлар, кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар...”, дея “уф” тортиши сабабини яхши тушунади.

Аммо адиб Кумуш сеҳрининг юқоридаги тасвири билангина кифояланмайди. У эндигина нозик уйқудан уйғонган Кумуш эди. Энди у ўз қаҳрамонининг бояги машҳур ариқ бўйигача бўлган йўлни босиб ўтиб, Отабек билан юзлашган пайтдагига ўхшаш ҳолатини қаламга олади. Аммо бундан аввал нима учундир унинг хомуш ҳолатига эътиборни қаратиб, бундай гўзал тасвирни беради: “*Бир нарса тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғриғиси кучликмиди, ҳар ҳолда намозшом гули каби ёпиқ эди*” (34-бет).

“*Намозшом гул каби ёпиқ...*” Нақадар ажиб ташбеҳ! Бу ташбеҳда нафис бир мавжудотнинг хомуш бўлишига, тева-рак-атрофдагиларнинг гап-сўзларига қар ва кўр каби бўлишига қарамай, нафис бир ёпиқлик ҳолатида эканлиги жонлантирилади.

Кўп ўтмай, Кумуш ҳолатдан чиқади:

“*Кумушбиби ўзининг бир соатча вақтини шу кўйи кечирди, сўнгра ўрnidан туриб, кичкина латиф оёқларига отасининг яқиндагина олиб берган қала кавишини кийди ва ошхона юмуши билан қоришиб ётқан онасининг олдига борди.*”

Кумушбиби энди ўн еттини кўйиб, ўн саккизга қадам босқанликдан бўйи ҳам онасига етаёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўлароқ эди. Онасининг юмишига бир оз қараб турганидан кейин ташқариға томон кетди... Энди бояғиға қараганда бир оз енгилангансумон, жон олғучи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган, бўғриққан қизил юзлари очилинқираган эдилар. Айвон устуниға суянғач, қора қийиғ қошларини чимириб, кўча йўлак томонға қаради, бир оз қараб турди-да, айвондан ерга тушиб, йўлак томонға, ариқ бўйиға кетди. Сув бир дўконнинг остидан чиқиб, бу ҳовлида учтўрт қулоч чамаси очиқ ҳавода оқар ва кўприк-том остиға кетар эди. Кумушбиби ариқ бўйидан бир ўринни кўзлади-да,

сақраб нариги юзига ўтди ва чўққайди. Унинг кўзлари мулойимгина сув остига оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошгина оқиб келар, Кумушбибининг қаршисиға етканда гўёки унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўлтурган соҳиранинг сиҳрига мусаххар бўлган каби тағи бир каттароқ доирада айлангач, оҳистагина кўприк остига оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурғач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушган сув томчилари билан ариқ ҳаракатга келиб чайқалди, гўёки сув ичига бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...

Нозик оёқлар толдилар шекиллик, сагаф каби оқ тишларини бир-икки қайталаб чайди, ариқ бўйини ва унинг сувларини ташлаб кетди ” (26-27-бетлар).

Бу сўнги парчани Кумуш портрети тасвирига бағишланган, деб бўлмайди. Бу парчадаги адибнинг вазифаси Кумуш қиёфаси тасвирига эмас, балки унинг намозшом гул каби очилиш жараёнини кузатишга қаратилган. Адиб ана шу вазифани ғоят усталик билан бажарган. Аммо шу аснода Кумуш портретига доир баъзи бир чизгилар беришга эришганки, биз буни Кумуш портретининг сочма чизгилари, деб атасак тўғри бўлади.

Мавзуга дахлдор бўлмаса-да, Кумушнинг намозшом гул каби ёпиқ бўлгани ва ҳатто эрталаб ўрнидан туришга эринганининг боисига келсак, улар ҳам Отабекда бўлгани каби, руҳий силсиланинг оқибатидир. Кумуш ҳам Отабекни севиб қолгани учун хомуш бир ҳолатда юради, сўнг ариқ бўйига келиб, куни кечаги ҳолатни, кино тасмасидек, кўнглидан ўтказди-да, юзини ўпиб тушган сув томчилари билан ариқни ҳаракатга келтириб, енгиллашади.

Ойбекнинг Гулнор тасвирига бундан катта ўринни ажратиши шарт эмас. Гулнорнинг ўз ҳусн-жамолини намоёни этиш имконияти, шубҳасиз, чегараланган. Унинг Йўлчи қаршисида намоён бўлиши эса умуман камёб ҳодиса. Шунинг учун ҳам Ойбек Гулнор портрети тасвирини беришга шошилмайди.

Гарчанд Нури образи билан боғлиқ масалани кейинроққа қолдирган бўлсак-да, ҳозир Йўлчи ва Нури муносабатларини четлаб ўтиш маҳол. Негаки, Нури жисмоний жиҳат-

дан вояга етгани, ўз вужудининг талаби билан Йўлчига яқинлашгани ва уни бошқалардан рашк қила бошлагани учун у Гулнорга ҳам шубҳа билан қарайди. Нури Фазлиддинга турмушга чиқиш ва ўзининг аёллик ҳирсини қондириш истаги билан ёнган паллада эшикни оҳиста очиб, танчага солиш учун қўлида бир хокондоз лаққа чўғ билан Гулнор кириб келади:

“Нафис, нозик, маъсум бир қиз. Бўйи ёшига қараганда баландроқ, лекин бутун гавдаси мутаносиб. Болаларча кўлимсираган ва юқоридан пастга тобо майин ингичкалашган, оқ, тиниқ юзи, қалам билан чизгандек ингичка, маънодор қошлари, узун, куюқ киприклар орасида ёнган йирик қора кўзлари бор эди. Бу кўзларда туйғунлик, олижаноблик, кўнгилнинг баҳорий тозалиги, илиқлиги ва қандайдир паришонлик, хаёлчанлик жилваланар эди. Аммо Гулнорнинг кийими чўри қизларники каби эди: бошида эски, тўзиган қизил шойи рўмол, эгнида пахтаси юқа солинган ёки ювила-ювила юпқалашган каттагина қора липис камзул, этаклари ғижимланган, ранги айниган чит кўйлак. Мўъжаз оёқларида маҳси ҳам йўқ...” (105-бет).

Агар Кумушни тасвирлаш жараёнида Қодирийнинг ўзида ҳам унга нисбатан муҳаббат туйғулари пайдо бўлгандек бўлса, Ойбек қарийб ҳар сафар Гулнор суратини чизар экан, унинг уст-бошига назар ташлаб, ўзида раҳм-шафқат ҳисларининг оловланиб борганини яширмайди. Аммо уларнинг ҳар иккиси ҳам ўз қаҳрамонининг фақат нозик бўёқлар билан чизилган портретини китобхонга тақдим этади. Бу портретлар билан танишиб борар экансиз, Кумуш ҳам, Гулнор ҳам сизнинг яқин кишингизга, тирик инсонларга айланиб боради. Ва сиз улар тақдирининг азоб ва уқубатлар оша ўтганини кўриб, фалакнинг ўз бандаларига юборган синовларидан ўртанасиз.

Мана, Нурининг тўй куни ҳам етиб келди. Тўйда эса ҳатто чўриларнинг ҳам дурустроқ кийиниши шарт.

“Ҳовлида тинмай-қўнмай хизмат қилиб юрган пахмоқ сочили, исқирт кийимли ёш-қари хотинлар ҳам анчагина. Буларнинг орасида Йўлчи кеча ташқарида бир зум кўрдиги қизни таниди. Лекин у энди бир оз дуруст кийинган. Бошида янги рўмол, эгнида эски бўлса ҳам беқасамдан пахталик камзул,

оёқларида янгироқ маҳси, эскироқ калиш... (таъкид бизники – Н.К.) У югуриб-елиб хизмат қилади...” (133-бет).

Худди шу оқшом Йўлчи билан Гулнор хизмат юзасидан бир-бирлари билан яқинлашадилар:

“...Мирзакаримбойнинг хотини бир катта бўлак чойни Йўлчига бериб, Гулнорни имлади. Гулнор келгач, у Йўлчи билан қизга шивирлади:

– Мана бу жуда тоза чой. Катта уйга эшон оймлар ҳам Тўрахўжабойнинг хотини, келинлари, Маҳаммад Шариф қозининг қизлари ўтиришибди. Уларга чойни аччиқ-аччиқ дамланглар, тузукми? У уйга чой сўрашса, Йўлчи акангга келиб шилшит, Гулнор қизим! – деб тўй бекаси Лутфиниса кетди.

Унинг орқасидан қиз ва Йўлчи киноя билан бирдан қаттиқ кулишди. Бу кулги уларнинг руҳларини қандайдир улагандай бўлди. Бундан сўнг Гулнор ҳам минут сайин келаверди. Йўлчи ҳар гал кулиб сўрайди: “Эшон оймими? Шариф қозими? Ё Халча бувими? Айтинг?” Гулнор “куюқ”, “нимта-тир”, деб жавоб беради. У чиройли майин товуш билан сўзларкан, йигитнинг қўлидан чойнак-пиёла оларкан, шўх, ҳумор кўзлари билан йигитга қарайди, унинг юзларида, ду-доқларида йигитнинг юрагини эритувчи бир табассум ёнади (таъкид бизники – Н.К.).

Мана шу кундан бошлаб, Йўлчи бу қизнинг асири, мафтунни бўлди” (133–134-бетлар).

Гулнор ва Кумуш сийрат ва суратларининг икки адиб томонидан нозик бўёқлар билан чизилишида улар танлаган тасвир методи бонг уриб туради. Гарчанд ўзбек адабиёт-шунослигида “Ўтган кунлар” романи назарда тутилиб, “Абдулла Қодирий миллий адабиётимизда реалистик роман жанрига асос солди”, деган фикр ҳукмронлик қилса ва бу фикр илмий жиҳатдан тўғри бўлса-да, мазкур асардаги тасвир методида романтик жилвалар устуворлик қилганини эътироф этиш лозим. Айниқса, тахлил этилаётган икки романни ўзаро қиёслаш бирининг романтик, иккинчисининг эса соф реалистик тасвир аъъаналарига таянганини намо-йиш этади. Агар бу асарлардаги портрет тасвирига шу нуқтаи назардан ёндашсак, Абдулла Қодирийнинг Кумуш жамолини истаганча тўлиб-тошиб тасвирлаганига, Ойбекнинг эса Гулнор қиёфасини бир-икки ёниқ чизгилар билан гав-

далантириб берганига гувоҳ бўламиз. Шунга қарамай, уларнинг ҳар иккиси ҳам ҳусну малоҳат бобида қиёссиз эканлиги равшан бўлади. Бундай гўзаллик эса ҳар кимнинг, айниқса, унга муносиб бўлмаган кимсаларнинг ҳам назарини тортади. Ва улар одатда ўзларининг ёвуз мақсадлари йўлида шиддат билан ҳаракат этадилар. Ва, афсуслар бўлсинки, ўз мақсадларига эришадилар ҳам.

Отабек билан марғилонликларнинг биринчи учрашуви чоғида унга берилган саволлар орасида “Уйланганмисиз?” деган одатдаги савол ҳам бўлган. Ҳасаналининг бу саволга берган жавоби ва шу йўналишдаги баҳслардан кейин Раҳмат Отабекни ҳам баҳсдан четда турмаслиги учун:

— *Бизнинг Марғилонда бир қиз бор, — деди, — шундоғ кўҳликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман.*

Ҳомид бир турлик вазиятда ер остидан жиянига қаради. Тоғасининг ҳолидан хабарсиз Раҳмат сўзига давом этти:

— *Шаҳримизда марғилонлик Мирзакаримбой отлиғ бир савдогар киши бор, бу шу кишининг қизидир. Балки сиз Мирзакарим акани танирсиз, у бир неча вақт Тошкентда қутигорлик қилиб турган экан?*

— *Йўқ, танимайман.*

Ҳомиднинг юзигағи бояги ҳолат яна ҳам кучайиб, гўё тоқатсизлангандай кўринар эди ” (12-бет).

Романнинг дастлабки саҳифаларида берилган бу имошоранинг ўзидаёқ Ҳомиднинг алақачонлардан бери Қумушни кўз остига олиб юргани ва унинг Отабекка Марғилондаги энг кўҳлик қиз сифатида таништирилишидан гаши келгани аён сезилиб туради. Ҳолбуки, у икки бор уйлангани ва бу ҳодиса яқин ўтмишимиз учун ажабтовур ҳодиса бўлмаганига қарамай, хотинбоз лақабини орттирган эди. Демак, хотинларга нисбатан пайдо бўлувчи ҳирс унинг сажиясидаги асосий белгилардандир.

Бояги суҳбат чоғида Раҳмат уйланишнинг дунёдаги энг нозик ишлардан бири экани хусусида фикр билдиргач, бунга жавобан Отабек:

— *Сўзингизнинг тўғрилигига шубҳа йўқ, — деди, — аммо шуни ҳам қўшмоқ керакки, оладирған хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида эр ҳам хотиниға мувофиқтабъ (муносиб — Н.К.) бўлсин ” (11-бет).*

Бу сўзлар Отабекнинггина эмас, аввало, асар муаллифининг Отабек тили орқали айтаётган сўзларидир. Шу сўзларда кейинчалик воқеалар ривожини билан таранглиниб борувчи конфликтнинг учинчи нурлиниб туради.

Отабекнинг бу одилона сўзлари Ҳомиднинг эътирозига сабаб бўлади:

“— Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмаслиқни унга кераги йўқ, — деди Ҳомид эътирозланиб, — хотинларга “эр” деган исмининг ўзи кифоя.., аммо жиян айтгандек, хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас ” (ўша бет).

Ҳомиднинг Отабек олдида ўзини шарманда қилаётганини кўрган Раҳмат бу сўзларга нисбатан эътироз билдиришни лозим, деб топади. Шундан кейин:

“— Жиян, — деди Ҳомид Раҳматқа қараб, — бошлаб уйланишинг, албатта, ота-онанг учун бўлиб, улардан ранжиб юришингни ўрни йўқ. Хотининг кўнглингга мувофиқ келмас экан, мувофиқни олиб, хотинни икки қил. Буниси ҳам келишмаса, учинчисини ол. Хотиним мувофиқ эмас, деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас ” (11–12-бетлар). Биз Ҳомиднинг бу сўзларини бутунлай бошқа мақсадда — унинг инсоний моҳиятини очиш ва роман бадиий қурилмасидаги ўрнини кўрсатиш мақсадида келтирмоқдамиз. Аммо унинг ҳозирги сўзларида Отабекка оид бир ҳақиқат ҳам бор. У “Хотининг кўнглингга мувофиқ келмас экан, мувофиқни олиб, хотинни икки қил ”, дейди. Афсуски, Отабек гарчанд ота-онасининг хоҳиши билан бўлса-да, хотинни иккита қилади.

“Раҳмат Отабекка кулимсираб қаради-да, тоғасига жавоб берди.

— Хотин кўпайтириб, улар орасига азобланишининг нима ҳикмати бор? — деди. — Бир хотин билан муҳаббатлик умр кечирмак, менимча, энг маъқул иш. Масалан, икки хотинликнинг биттаси сизми? Уйингизда ҳар кунини жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ ” (12-бет).

Раҳмат Отабек билан Ҳомид ўртасида чиққан баҳсга ҳакамлик қилар экан, Отабек тарафида туриб, тоғасига жиддий эътироз билдиради, унинг ҳақиқий башарасини очиб ташлайди. Айни шу пайтда унинг бу сўзлари, истайсизми ёки йўқми, Отабек учун огоҳлантириш ўлароқ жаранглайди.

Кўчирмани келтиришда давом этамиз:

“ – Сенингдек йигитлар учун, албатта, битта хотин ҳам ортиқчалик қилади, – деб кулди Ҳомид. – Кўп хотин ўртасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчинган қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қиласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйғанумча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас ” (ўша бет).

Ҳомид Марғилондаги “шундоқ кўҳлик”, “бу ўртада ўхшаши йўқ” Кумушбиби ҳисобига – Абдулла Қодирий сурат ва сийратини жўшиб тасвирлаган малак ҳисобига хотинини учта қилмоқчи эди. Шунинг учун ҳам у Раҳматдан Кумуш таърифини эшитгач, ғайриихтиёрий равишда бир тебраниб қўйган Отабекнинг юзида ўзгариш, вужудида эса чайқалиш рўй берганини сезади. Шу лаҳзадан бошлаб у Отабекни ўзининг душмани деб билади ва Отабек билан Кумуш ўртасидаги масофа қанчалик қисқариши билан унинг кўксига пайдо бўла бошлаган заҳарли илон шунчалик тез ўса боради.

Энди Кумушнинг “тутинган эгачи”си Гулнорнинг ҳолидан хабар олсак.

Мана, баҳор келиб, Нурининг ҳовлисидаги гилослар чаман бўлиб очилди. Нури гилослар остига қўйилган, панжалари кўк бўёқ билан сирланган катта ёғоч караватга қалин кўрпача ёйиб, ёстиққа ёнбошлаб ўтирибди. Унинг қаршида Гулнор ҳам секингина қўшиқ айтиб, дам Нури билан у-бу тўғрисида гаплашиб, кир ювмоқда. “У бу кун шог, баҳор унинг нашъасига нашъа, гўзаллигга гўзаллик қўшган! Енглари шимарилган, тикмачоқдай оқ билаклари қуёш нурида кумушланар, сочлари қуюқ, киприклари майин ёнар эди ” (74-бет).

Гоҳ-гоҳ Гулнорнинг ёнига келиб, унга боқишиб тураётган Нурининг қайнонаси шу пайт нима учундир уни мақташга тушади:

“ – Қоп-қоп олтин-кумуш тўкиб олса арзийдиган қизсан. Илоҳим бахтли бўл! Онангга, отангга раҳмат, сенга иш ўргатишини ... ” (175-бет).

Қайнонанинг бу сўзларида ғалати бир оҳанг йўқ бўлма-са-да, унинг “Қоп-қоп олтин-кумуш тўкиб олса арзийдиган қизсан”, деган сўзлари қандайдир самимий жаранглайди. Эҳтимол, китобхон Гулнор шаънига айтилган бу сўзларни

ёдидан кўтариши мумкин эди, лекин кўп ўтмай, рўй берган бошқа бир ҳодиса уларда ҳақиқат зарралари йўқ эмаслигини яна бир бор эслатади.

Гулнор меҳмонхоналардан бирини супуриб-сидирмоқда эди. Бир уйдаги ёғочдан ишланган шкафни, катта-кичик чиройли хитой вазаларини латта билан яхшилаб артгач, иккинчи хонага ўтади. Бу уйда Мирзакаримбой ўтирар эди. Танчанинг устида бойнинг садаф тасбеҳи билан кўзойнаги ётарди. Гулнор уларни тоқчага олиб қўйди, чанг чиқиши учун деразаларни очди. Шу пайт оёқ товуши эшитилиб, Мирзакаримбой уйга келди. Гулнор четланиб, деворга қисилиб, секингина “ассалом”, деди. Мирзакаримбой Гулнорга оталарча муносабатда бўлиб, темир сандиғини жаранглатиб очди-да, бир нима олиб, чўнтагига яширди. Сўнг сандиқни қулфлаб, Гулнорга қайта назар ташлади:

“— Опоқ қиз, кийиминг ёмон-ку-а... — уй ўртасига тўхтаб, деди у, -нимага Ёрмат менга арз қилмайди? Онанг қалай, кийим-кечаги бутми? Уялма, айтавер. Опоқ қиз, нега юзингни бурасан? Вой-вой, уялма, тирикчиликларинг қалай, нима етишмайди? Менга айтмасаларинг, кимга айтасанлар? Оталарингман ” (201-бет).

Мирзакарим шу вақтгача бирорта хизматкорига нисбатан бундай сўзларни айтмаган. Ҳатто ўз жияни Йўлчи онасининг қийналиб қолгани ва пул сўраттирганини айтганида ҳам у бечора жиянига нисбатан ўзида бундай шафқат ва мурувват туйғусини сезмаган. Ана шундай меҳри қаттиқ, тошбағир бой Гулнорнинг вояга етиб, ўн тўрт кунлик ойдек очилганини кўриб тилёғламалик қилишда, тўғрироғи, ғайрли мақсади йўлида ҳаракат қилишда давом қиладди:

“— Қизим, ман кўп суриштирмайман, — қизга бир қадам яқинлашиб деди бой, — аввалгидай, дегин, мазаси йўқ, дегин. Йўқ, энди, албатта, дуруст бўлади. Даганг қанча йилдан бери менга ишлайди. У келганда сан чақалоқмидинг ё онанг қорнидамидинг? Кўп замон ўтди. Қизим, даганг яхши ишлади, яширмайман. Аммо энди роҳатини кўради, энди сизларни рўёбга чиқараман, — бой Гулнорга бошдан-оёқ разм солиб, кўзларини қисиб, лабини ялаб қўйди ” (ўша бет).

Гулнорнинг юзи уят-андишадан оловдек ёнган бўлса ҳам, дадасига яхши турмушни ваъда қилган хўжайин олдида бўза-

риб туришни одобсизлик билиб, унга миннатдорчилик билдирди.

— *Бери кел, санга бир нима кўрсатаман, — секингина геди хўжайин.*

...Бой ҳалиги сандиқни очиб, оқ латтага ўралган бир тугнчак олди.

— *Кўрдингми? Бу нима? Мана бу — гур, мана бу — марвариг. Мана бу ёнган — гавҳар. Қолганлари — ҳар-хил тошлар, ёқут, зумрад.*

Мирзакаримбойнинг ҳовучига сиғмаган бу қимматбаҳо безаклар кўзни қамаштиради. Оқ, сарғиш гур ва марвариглар пориллайди, ёқутлар, гавҳарлар ранг-баранг ёнади. Ҳаммаси бир-биридан гўзал товланади. Гулнор қизиқиб томоша қилди.

— *Мана бу гурми? Жуда тоза экан. Нури опамга ҳам бор-а?*

— *Ҳаммаси асл, қизим. Менга паст нарса бўлмайди, — геди хўжайин, кейин қизга қараб, кўзини қисиб қулди. — Ол, бир шодани тақиб кўр. Жуда ярашади... Буларнинг бари қизларга, хотинларга чиқарилган. Ма, ол, тақ..., — деб Гулнорнинг ҳовучига тўкди...*” (201 — 202-бетлар).

Нури қайнонасининг “Қоп-қоп олтин-кумуш тўкиб олса арзийдиган қизсан”, деган сўзлари бежиз айтилмаган экан. Мирзакаримбой темир сандиқчасидаги олтин-кумушларини таққан Гулнорнинг оддий бир чўридан гўзал маликага айланиши мумкинлигини билар, шунинг учун ҳам унга — кенжатоғи Нуридан ҳам кичик бир қизга уйланиш режасини тузмоқда эди.

Қайнонанинг Гулнор ҳақидаги сўзлари Нурининг қаҳрини келтиради. Йўлчини ўз уйига хизматкор бўлиб қолишга таклиф этганида, “йўқ” жавобини олган бойвачча қиз ҳамма “сир” Гулнорда эканини сезган эди. Йўлчига етишиши йўлида тўғаноқ бўлган бечора қизга қарши кураш оловини пуркаб, уни бузуққа чиқарган эди. Аммо воқеалар оқими кескин ўзгариб, отасининг кимсан бир оддий чўрига уйланмоқчи бўлганини эшитган Нури билан Салимбойвачча ўзаро бирлашиб, Гулнорга қарши жанг бошлайдилар. Ва бу жанг турли жабҳаларда, турли йўллар билан кечади. Дастлаб Салимбойвачча поччаси Тантибойвачча ёрдамида Гулнорни ўғирлаб, уни Қора Аҳмаднинг уйига яширади. Бу икки бой-

ваччанинг мақсади фақат отасининг Гулнорга уйланишига тўсқинлик қилиш, ўз фароғатли турмушларининг бундан кейин-да бир маромда оқишини таъминлашгина эмас, балки баҳор чечакларидек очилган қиз билан ишрат суриш ҳам эди. Улар ўз мақсадларига эришмай, қудратли оталари олдида ожиз қоладилар. Мирзакаримбой Гулнорга уйланибгина қолмай, ёш келиндан чақалоқ ҳам кутади. Шундан кейин улар...

Шундан кейин Ҳомид ўзининг барча макр-ҳийласи, олтин-кумушини Отабекни давлат аҳкомлари олдида душман қилиб кўрсатиш ва йўқ қилишга қаратади. Марғилон саройида, Отабекни зиёрат этиш учун жияни билан бирга борган Ҳомид билан асар қаҳрамони ўртасида ғойибона бошланган рақобат кескин ва ўткир қирралар касб этиб, тинимсиз равишда ривожланиб боради. Агар Нури бошланган курашга дастлаб Салимбойвачча келиб қўшилган ва улар сафига яна кимлардир илашиб турган бўлсалар, Ҳомид бошлаган кураш дастлаб қўрбоши билан қушбеги томонидан қўллаб-қувватланади, аммо кейинчалик Марғилондаги бошқа шубҳали унсурлар ҳам бу курашга ўз “ҳисса”ларини қўшадилар.

Ҳомид бошлаган кураш бир неча “раунд”дан иборат. У боксчилар ўртасидаги курашга ўхшайди. Аммо ундан фарқли жиҳати шундаки, бу кураш икки томондан бирининг ҳалок бўлиши билан тугаши лозим. Ҳомид, шак-шубҳасиз, галабага эришиш учун ҳар қандай фирром ўйинга ҳам тайёр.

Хар иккала романда шиддат билан кечган конфликт Отабекни ҳам, Йўлчини ҳам фалажлантириб қўяди. Тўғри, Йўлчи Отабекка нисбатан фаол ҳаракат этиб, гоҳ ўзига, гоҳ бошқалар устига тушаётган зарбани қайтариб туради. Унинг ана шундай кескин ҳаракатларидан бири ўғирланган Гулнорни топиши ва уни Қора Аҳмаднинг чангалидан тортиб олишидир. Аммо Йўлчи билан Гулнорга ва улар муҳаббатига қарши бошланган ҳаракатнинг бу икки ёш фойдасига тугаши амри маҳол эди.

Агар Салимбойвачча ва унинг шериклари мурод-мақсадлари йўлида очик кураш йўлини танлаган бўлсалар, Ҳомид зимдан зарба бериш тактикасини мукамал эгаллаган. У Отабек билан қутидорнинг жаллод пичоғидан омон чиқ-

қанлари билан мураса эта олмайди. У Марфилон ҳоқими Ўтаббой қушбегини қўлга олиб, унинг кўмагида Отабекни энди “қора чопонлилар” — тошкентлилар душмани Мусулмонқулнинг қонли қўлига топширади.

Аммо Ҳасаналининг Нормухаммад қушбеги қўли билан ёзилган ва Юсуфбек ҳожи ёрдамида Тошкентда исёнчи Азизбек устидан қозонилган ғалаба тафсилоти баён қилинган хатни ўз вақтида етказиб келиши Отабекни иккинчи маротаба нақд ўлимдан сақлаб қолади.

“Ўтган кунлар” романидаги конфликтнинг тинимсиз ривожида Кумуш ҳам, Отабек ҳам, Ҳомид ҳам ўз ролларини бажарар эканлар, тароз палласи навбатма-навбат гоҳ у, гоҳ бу томон фойдасига оғади. Агар конфликтнинг ҳаддан зиёд кескинлашишида Ҳомид ўтакетган иблис сифатида намоён бўлиб, ўзида мусулмон оламидаги барча иллат, макр ва қабиҳликларнинг тирик тажассуми ўлароқ гавдаланса, Кумуш унга қарши курашда малак ўлароқ улуғ бир виқор билан қад кўтариб туради.

Отабек билан қутидор илк маротаба ўлим билан юзмаюз келганларида, Кумуш қушбеги ҳузурига нажот излаб боради. Отабекнинг чўнтагидан топиб олинган хат, унинг назарида, ҳар икки маҳбусни қутқаришга қодир эди. Шунинг учун ҳам қушбеги Кумушдан сўрайди:

— Буни нега илгари олиб келмадингиз?

Қушбегининг бу саволидан Кумушбиби кўрқинч бир маънони англади. Гўё “иш ўткан, сўнг келибсан”, дегандек туншунган эди. Шунинг учун ул титроқ бир овоз билан сўради:

— Энди ярамайдими?

— Йўқ, йўқ, қизим, — деди қушбеги, — мен нега кеча ва ўткан кунларда олиб келмадингиз, демоқчиман.

Кумушбиби бир оз энтикиб қўйди ва ўзини тўхтатиб:

— Ўзим ҳам бу мактубни бу кун кўрдим, — деди.

— Мактубни илгари кўрмаган эдингизми?

— Кўрмаган эдим.

— Мактуб қаерда экан?

— Унинг эски камзулининг чўнтагида экан ” (78–80-бетлар).

Бу, Юсуфбек ҳожининг Тошкентда, Азизбек туфайли Қўқон хонига қарши кўтарилаётган исён ҳақидаги, Отабекни эҳтиёткор бўлишга чорловчи хати эди.

“– Бу мактуб билан эрингизни ўлимдан қутула олишини сизга ким айтди?

– Ўзим билдим.

– Бўлмаса илгаридан эрингизнинг ўша ҳаракатидан ҳам билар экансиз-да?

– Йўқ, тақсир, – деди Кумуш. Қушбегининг мақсадига тушуниб олган эди, – мен онам билан то шу кунгача уларнинг нима гуноҳ билан қамалғанларини билалмай ҳасратда эдик. Фақат бу кун кишиларнинг оғзидан эшитиб билдикки, сиз уни Тошкандан исён чиқарғали келгучи, деб гуноҳқор қилур экансиз. Онам билан маним бахтимга кутмаган жойдан мўъжизадек бу мактуб топилди-да, мен хизматингизга югирдим... “ (80-бет).

Хуллас, Кумушнинг ушбу хатти-ҳаракати туфайли қутидор билан Отабек дор остидан омон қайтадилар. Кумуш шу саҳнада нафақат эри билан отаси, балки қушбеги қаршисида ҳам нажот фариштаси ўлароқ мағрур қад кўтаради. “Қизим, – дейди унга қараб қушбеги, Отабекнинг адолатли талабларига жавоб бериб бўлгач, – сизнинг бунчалик заковат ва жасоратингизга отангиз билан эрингиз ҳар қанча ташаккур айтсалар ва ўзларининг мундан сўнгги умрларини сизнинг бахшишингиз (марҳаматингиз –Н. К), деб билсалар арзир (101-бет).

Ҳар иккала асардаги конфликт ана шу тарзда аёллар туфайли кескин тус олади. Аммо бу конфликт ва унинг ривожини жамиятдаги асосий иллатларни келтириб чиқарган ижтимоий илдизлар, сабаблар билан чамбарчас боғлиқдир.

Ҳар иккала асардаги конфликтнинг бир қутбини эзгулик тимсоли бўлган қаҳрамонлар ташкил этади ва бу ҳар иккала асар шу асосий ижобий қаҳрамонларнинг ҳалокати билан тугайди. Агар Кумуш кундоши Зайнаб томонидан захарлаб ўлдирилган бўлса, Гулнор Салимбойвачча қўлидан шундай ўлимни топади. Ҳар иккала эркак қаҳрамон эса ўз юртининг озодлиги йўлида курашиб, душман ўқидан ҳалок бўлади.

Шундай қилиб, конфликт ижобий ва салбий қутбдаги кишилар ўртасидаги “хонаки” курашдан секин-аста катта ижтимоий ва ҳатто сиёсий аҳамиятга молик курашга ўсиб чиқади.

Ўзгариб бораётган жамиятда жоҳиллик билан эзгулик, ҳурлик билан қуллик, осуда ҳаёт билан истибдод ўртасида жангу жадаллар кетаётган бир пайтда Отабек билан Кумуш, Йўлчи билан Гулнор муҳаббатларининггина эмас, балки уларнинг ўзларининг ҳам тирик қолишлари маҳол эди. Негаки, уларни ҳимоя этиши мумкин бўлган жамият ич-ичидан чириган, бинобарин, ўз фарзандларини ҳимоя қилиш кучига эга эмас эди.

ТАСВИР ҚАТЛАМЛАРИ

Бош қаҳрамонлар бадиий асарнинг юрагидир. Улар атрофини қуршаган, ҳатто уларни курашга чорлаган, улар билан зиддиятга киришган иккинчи ва учинчи даражали қаҳрамонлар ҳам бош қаҳрамонларнинг инсоний ва ижтимоий моҳиятини очишда фаол иштирок этади. Ва улар ўзаро бирлашиб, яхлит бадиий организмни ташкил этган ҳолда муаллифнинг бадиий ниятини ифодалаб келади. Шу маънода реалистик адабиётда адибнинг у ё бу мавзуга мурожаат этиши, у ёки бу қаҳрамон образини танлашида аввало унинг бадиий нияти муҳим аҳамиятга молик

Социалистик реализм методига асосланган совет адабиётининг асосий хусусиятларидан бири — ғоя ва ғоявийлик, айрим адабиётшуносларнинг фикрича, шу адабиёт билан бирга ўз умрини ўтади. Ҳатто совет адабиётидан кейинги даврда ғоя ва ғоявийликдан ҳоли бўлган баъзи бир асарлар ҳам пайдо бўлди. Аммо ғоя фақат марксча-ленинча мафқуранинг мулки эмас. Мустақиллик даври адабиёти ҳам муайян бир ғояни тарғиб этиши лозим. Ғоясиз, маъно ва мақсадсиз асарларни ўз вақтида турли адабий оқимларга мансуб ёзувчилар, хусусан, декадентлар ёзиб кўрдилар. Ҳозир ҳам хорижий адабиётда ғоясиз асарлар оқими тўхтаганича йўқ. Бундай асарларнинг муаллифлари ўзлари яшаётган жамиятда ғоясизлик ва маслаксизликни фаол тарғиб қилмоқдалар.

Шарқ адабиёти ўзининг узоқ асрлик тарихида ҳали бирорта ҳам ғоясиз асарни яратмаган. Шарқ шоир ва ёзувчилари учун адабиёт, биринчи навбатда, маънавий, руҳий ва бадиий тарбия воситаси. Шу маънода адабиёт Шарқда ҳамيشа ғоявий адабиёт бўлиб келган. Ҳали социалистик ре-

лизм методи ўйлаб топилмаган бир пайтда “Минг бир кеча”ни яратган араб адабиёти, шунингдек, Жўржи Зайдон романлари таъсирида майдонга келган “Ўтган кунлар” ҳам муайян бир ғояни тарғиб қилишга йўналтирилди. Абдулла Қодирий бу асарда Отабек билан Кумуш ўртасидаги муҳаббат тарихини тасвирлар экан, унинг фожиа билан тугашига сабаб бўлган эскича тафаккур, эскирган расм-русумлардан воз кечиб, жамият ва оила асосларини янгилаш лозимлиги билан боғлиқ ғояни илгари сурган. Бу жамият ва оила асосларининг XX аср ўрталарига келиб ўзгарганлиги, рус мустамлакачиларининг бундан манфаатдор эмаслиги, аксинча, маҳаллий амалдорлар ва бойлар билан оғиз-бурун ўпишган ҳолда халқни қуллик ва мутелик муҳитида ушлаб турганлари Ойбек романида бадий тадқиқ этилди. Ойбек ўз асарида ана шу мудҳиш шароитдан қутулиш учун халқ ижтимоий жиҳатдан фаоллашиши ва курашиши лозим, деган фикрни ўртага ташлади. Ана шу фикр-хулосада “Қутлуғ қон” романининг ғояси камалак ранглари билан товланиб туради.

Ҳар иккала романдаги бош қаҳрамонлар образи ана шу ғоянинг бадий реаллашишида муҳим роль ўйнайди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу бадий жараёнда бошқа персонажлар ҳам, ўз мавқеларидан келиб чиққан ҳолда, иштирок этадилар. Шу билан бирга ёзувчи бадий ниятининг мужасамланишига қуйидаги тасвири қатламлари ҳам хизмат қилади.

Тарихий воқеалар тасвири. “Ўтган кунлар”, ўз жанрига кўра, худди “Қутлуғ қон”дек, тарихий романдир. Тарихий роман жанри эса ҳатто бадий тўқима маҳсули бўлган қаҳрамонларнинг ҳам муайян тарихий шароитда, тарихий шахслар ва тарихий воқеалар муҳитида ҳаракат этишини тақозо этади.

Абдулла Қодирий асарга олтимиш йилдан зиёд вақт аввал содир бўлган воқеаларни тарихий фон сифатида жалб этган. Бу воқеалар ўз даврида халқни ларзага солибгина қолмай, балки роман ёзилган вақтда ҳам одамзод хотирасида тарихнинг мунгли ва фожиали саҳифалари ўлароқ яшамоқда эди. Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам роман учун ҳаётий материалларни ўрганиш мақсадида Қўқон ва Марғилонга борганида бу мудҳиш воқеаларнинг тирик гувоҳлари билан учрашган, улар хотиралари билан танишиб, мутаассир бўлган

ҳамда бу воқеалар авлодлар учун сабоқ бўлсин, деган ният-да уларни роман тўқилмасига олиб кирган.

Романдаги тарихий воқеалар, бир томондан, Қўқон ҳонлигига қарашли Тошкент ҳокими Азизбекнинг исёни, Нормухаммад қўрбошининг Тошкентга лашкар тортиб келиши ва енгилиши, кейин эса ғалабадан эсанкираган Азизбекнинг халққа катта солиқ солиши натижасида Тошкентда Азизбекка қарши кўтарилган қўзғолондан, иккинчи томондан эса Мусулмонқул зулмига қарши бошланган юриш ва у мансуб бўлган қипчоқларни қиришдан иборат.

“Қутлуғ қон” романидаги ягона тарихий воқеа 1916 йил Тошкент қўзғолонидир. Бу қўзғолон асарда тасвирланган барча воқеаларнинг манتيқий натижаси сифатида тасвирланган ва асар бадиий тўқилмаси билан узвий равишда боғланган. “Ўтган кунлар”да эса, Ойбек романидан фарқли ўлароқ, тарихий воқеалар асарнинг бадиий қатламига шу қадар сингиб кетмаган. Шунинг учун ҳам Ойбек “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” тадқиқотида бу ҳақда қуйидаги мулоҳазани баён этган:

“Масалан, ромanning учинчи қисмида “Мусулмонқул истибдодига хотима” дейилган 13–14 саҳифага чўзилган боб фақат бадиий хроникадир, ёзувчи тарихчи сифатида тарихий воқеани ўқувчига тушунтиради. “Шаҳар халқининг ҳар бир табақаси деярли Мусулмонқул даққисини еб келган, магар уламо халқда ундан жуда рози, зероки, Мусулмонқулнинг биринчи истинодгоҳи (таянчи) ўзининг қипчоқлари бўлса, иккинчиси уламолар эди. У уламо орқали ўз зулмини маршрут бир тусга қўйган, ўзи учун зарарли унсурларни йўқотишда шу уламолардан “улул амрга боғийлик” деган фатво ни олишни унутмаган эди. Уламонинг бу янглиф “боғийлик” ранги билан бўяб бериш мукофоти учун Қўқон ва Андижон каби шаҳарларга маълум мадрасаларни бино қилган ва бу мадрасаларга хизмати билан танилган уламодан мударрислар тайинланган эди. Аммо Мусулмонқулга яқинлаша олмаган, яъни унинг хизмат ва марҳаматидан четда қолган “нимча” уламолар ҳам йўқ эмас эдилар”.

Кўринадики, нақ шунинг каби парчаларда бадиий яратувчилик, яъни тарихни бадиий тушуниш ўрнини тавсифлаш олади. Тўғри, романда тарихий фактлар рангсиз, қонсиз тавсифланмайди. Хонлик даври тартиби, у даврдаги машаат,

одатларни Абдулла Қодирий бир қанча сезгилар билан... равшан кўрсатади”¹.

Ойбек шу сўзларни ёзган давр тарих фактлари ва маълумотларидан самарали фойдаланишга, уларни бадиий қатламга “едириб” юборишга монелик қилар, бинобарин, ҳозирги маънодаги тарихий романдан кўра, муайян тарих фактларидан ўсиб чиққан ва тарих ҳақиқатига нисбатан эркин муносабатда бўлган асарлар кўпроқ қадрланар эди. Айни пайтда шакллана бошлаган социалистик реализм эстетикаси ҳам тарихий воқеадан тарихий декорация сифатидагина фойдаланишни эмас, балки тарихий воқеаларни синфийлик мезонлари асосида талқин этишни талаб эта бошлаган эди. Ойбек ҳам “Қутлуғ қон”да тарихий материалга ана шу нуқтаи назардан ёндашди, аммо шунга қарамай, тарихий давр ҳақиқатини теран очишга эришди.

Шубҳасиз, 60-йилларда Ойбекнинг Абдулла Қодирий романига бўлган муносабати кескин ўзгарган ва у “Ўтган кунлар”да адибнинг тарихий декорациядан фойдаланишда новаторлик белгиларини намоиш этганини эътироф қилган.

Ойбек романдаги “Халқимиз таъбирича, бу замон “мусулмонобод бўлса-да...” сўзлари билан бошланадиган лавҳани келтириб, унга бундай талқин берган эди:

“Бу парчада келтирилган моментлар гарчи киши образида бадиий конкрет кўрсатилмасдан, фақат нақл қилинса-да, Абдулла Қодирийнинг чуқур сатира сезгилари “мусулмонобод” деб аталган даврни сездиради, ўқувчи хаёлини ўша даврга кўчиради, ўқувчининг тасаввурини дарров мозий ичига олиб киради”².

Ойбек танқидий мулоҳаза билдирган бояги лавҳа ҳам, бошқа тарихий воқеалар тавсифи ҳам, шак-шубҳасиз, тарихий давр руҳини бериш, китобхон хаёлини ўша даврга кўчириш ишига хизмат қилади.

Кези келганда шуни эслатиб ўтиш жоизки, асримизнинг буюк адибларидан бири Чингиз Айтматов асарлари ер юзидаги кўплаб халқлар ва уларнинг машҳур намояндалари эътиборини қозонган. Шундай сиймолардан бири компози-

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами, XIV том . – Б 122–123.

² Кўрсатилган асар, 123-бет.

тор Дмитрий Шостакович қирғиз адиби билан қилган суҳбатларининг бирида бундай деган:

“Чингиз, ...сендан иккита нарсани илтимос қиламан. Биринчиси — асарларингдаги қаҳрамонларни қуршаб олган оламини кучинг етганича фалсафий жиҳатдан идрок этиш йўлига ўтгин...”¹

Атоқли композиторнинг иккинчи истаги ҳозирги баҳсга алоқадор бўлмагани учун унинг сўзларини шу ерда бўлман.

Қаранг, бирор тажрибали ёзувчи эмас, балки композитор қаҳрамонларни қуршаб турган оламини мумкин қадар теранроқ фалсафий идрок этиш, бинобарин, акс этириш лозимлигини таъкидламоқда. Воқеликни тасвирлашнинг бундай тамойилига эҳтиёж 60–70-йилларда пайдо бўлган эса-да, Ойбек бу эҳтиёжни 40-йиллар арафасида сеза бошлаган.

Тарихий шароит тасвири. Ҳар қандай бадий асар қаҳрамонлари сингари, Абдулла Қодирий ва Ойбек романидаги персонажлар ҳам муайян тарихий замон ва маконда яшайдилар. Агар Отабек билан Кумуш ўтган асрнинг 60-йилларида Марғилон ва Тошкентда умргузаронлик қилган бўлсалар, улар характерининг шаклланиши ана шу шаҳарлардаги тарихий шароит ва урф-одатлар билан бевосита боғлиқдир.

Шунинг учун ёзувчининг шу шароитни тарихан аниқ тасвирлаши қаҳрамонлар образининг ёрқин ва ҳаққоний чиқишида муҳим роль ўйнаган.

Узоқ давом этган ички низо ва урушлар, айниқса, истилочиларнинг Туркистондаги хатти-ҳаракати оқибатида Тошкент, Қўқон ва Марғилондаги бир қанча тарихий бинолар бузиб ташланди, кўча ва уйларнинг ички тузилишида ўзгаришлар юз берди. Шунга қарамай, Абдулла Қодирий ҳам, Ойбек ҳам ўз қаҳрамонлари нафас олган шароит манзараларини тарихан ҳаққоний чизганлар, десак, хато бўлмайди. Айниқса, Абдулла Қодирий баъзан шарт бўлмаган, асосий қаҳрамонларнинг руҳий олами ва фаолияти билан бевосита боғланмаган жўғрофий жойлар, мудофаа усуллари, саройлар, расмий идоралар ва бошқа манзиларни ҳам майда таф-

¹ Шохонов М. Чингиз Айтматов. Чўққида қолган овчининг оҳи-зори. — Тошкент, 1998. — Б-99.

силотлари билан чизган. Масалан, у биринчи китобнинг “Қамоқ” бобида Марғилон ўрдасини, “Бир ғариб кеча” бобида эса Қўқон ўрдасини мукамал тавсиф этган ва рассомлар бу тавсифлар асосида ҳар иккала ўрданинг асл кўринишини чизиб беришлари мумкин. Лекин, Ойбек тўғри танқид қилганидек, бу тавсифу тасвирлар *“асарнинг бадиий тўқимасига узвий кириб, драматик моментларни ташкил қилмайди”*. Ҳолбуки, тарихий шароитни ташкил этувчи жойлар, бинолар, уй жиҳозлари ва бошқаларнинг мукамал тавсифини бериш ёзувчи услубининг муҳим бир қисмини ташкил этади. Бу услуб, Ойбек айтганидек, асарнинг бадиий тўқимасига узвий кириб, драматик моментларни ташкил этиши лозим.

Биз аввалги фаслда Кумушнинг ноз уйқудан уйғонган пайти билан танишган эдик. Бу лавҳа биринчи китобнинг “Киройи куёвинг шундоғ бўлса” деб номланган бобида берилган бўлиб, у қуйидагича бошланган:

“Пойафзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳовли... Ўқуғувчи, албатта, бу ҳовлининг эгаси билан таниш чиқар. Кўримсиз, чирк босиб қорайган, жуда кўп хизмат қилиб кексайган, очиб-ёпканда анвоғи-турлик доғи-фарёд қиладурғон, бунда саналган сифатларини бир ерга жамлаб натижа чиқарғанда “шарти кетиб, парти қолган” бир дарвозасининг остонасидан уч-тўрт қадам ичкарига кирилса, Бухоро зиндонларидан бирини ҳис этилур ва қоронғу йўлакнинг ниҳоятидаги ёруғликка томон ошиқилур... (24-бет).

Адиб ана шу руҳдаги узундан-узок, тавсиф ёрдамида бизни Мирзакарим қутидор хонадони билан таништиради. Шубҳасиз, бир-икки муҳим чизмалар орқали бу хонадоннинг ташқи ва ички қиёфасини чизганда ва бу чизмалар Кумуш образини очишга бевосита хизмат қилганда, асар кўпроқ ютган бўлар эди.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, адиб Ҳасанали билан Зиё шохининг қутидор хонадонига борганларидан фойдаланиб, яна назаримизни уй жиҳозларига жалб этади:

“Уй жиҳозга ғоятда бой, гўё музхона тусини берар эди. Тахмонда турлик рангда атлас ва шоҳилардан қопланган кўрпалар, тахмон тоқчаларига уйилган пар ёстиқлар, қатор-қатор хитойи жононлар: косалар, кўзалар, чинни идишлар, лаганлар, кумуш қинлик ханжар ва қиличлар, қалқон ва си-

парлар, дорга солинган турлик гуллик эр ва хотин кийимлари: пўстин, чакмон ва бошқалар, қип-қизил гилам ва шоҳи кўрпачалар киши кўзини қамашдирар даражада эдилар” (37-бет).

Бу тавсиф Кумуш ва унинг ота-онаси тўғрисидаги, улар яшаган муҳит тўғрисидаги тасаввуримизга аниқлик киритади, албатта. Аммо, эътирозли жойи шундаки, қутидор меҳмонларнинг совчи бўлиб келганлари ва уларнинг истаклари тўғрисидаги хабарни Офтоб ойимга етказиш учун уй ичига киргандан кейин шу манзара китобхон эътиборига ҳавола этилади.

Ойбек эса ўз асарида бундай ортиқча тавсифлардан, қаҳрамонлар образини очишга ёрдам бермайдиган портрет, манзара, шароит ва ҳ. к.лар тасвиридан онгли равишда қочади.

...Йўлчининг Мирзакаримбой хонадонига келган дастлаб-ки кунлари эди.

“Қўрғон эшигидан Мирзакаримбой чиқди. Йўлчи ўрнидан туриб, салом берди. Бой унга қарамасдан, “ваалайкум”, деб ўтиб кетди. Бир оздан кейин меҳмонлар олдидан қайтди-да:

– Бу ёққа юр-чи, жиян, – деди.

Бой ариқдан тетик ҳатлаб, олдинда юрди. Унинг янги амиркон қовуши юмшоқ ғирчиллар, шоҳи яктаги қуёшда живир-живир товланиб, учқунланиб ялтирар эди. У боғнинг ташқарига қаратилган кичкина эшигига кирди. Йўлчининг кўзига жаннатдай катта боғ манзараси очилди, томоша қилиб, кекса тоғанинг орқасидан юраверди. Орасидан Қўқон арава бемалол юрадиган кенг, узун ишкомлар икки танобдан мўлроқ ерни ишғол этган. Боғнинг тўрт томонини ўраган баланд, пахса девор бўйлаб шафтолилар ўсади. Кўпларига тирговичлар қўйилган бўлса ҳам, меванинг кўплигидан шохлари синиб, ерга тегиб ётади. Боғнинг қуйисига катта олмазор ... Йўлчига шуниси қизиқ туюлдиги, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма гарахтлар бир чизиқ устида, текис саф тортиб туради, гарахтлар ўртасидаги масофа ҳам баравар...

Мирзакаримбой боғни айланиб, бир ерда тўхтади ва кулиб:

– Ишга тобинг борми, жиян? – деди (26-бет).

Биз “Қутлуғ қон”дан Мирзакаримбой характерини очишга хизмат қилувчи ушбу лавҳани бежиз танламадик. Бу лавҳани ўқир эканмиз, камгап, ҳар бир сўзини ўлчаб гапирадиган бойнинг майин ва сокин овозини эшитгандек, унинг кексалигига қарамай, ариқдан тетик ҳатлаб ўтганини кўргандек, аниқ ва пишиқ режа асосида барпо этилган боғ тасвири орқали эса Карим читтакнинг қандай қилиб Мирзакаримбой даражасига эришганини билгандек бўламиз. Сўнг, албатта, унинг: *“Чакки бўлибди, жиян. Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сотмайди”*, деган сўзларини эслаймиз.

Ойбек, Абдулла Қодирий сингари, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларидан келиб чиққан ҳолда Тошкентнинг тарихий жойларини ҳам бир-икки чизмалар билан тасвирлаб ўтади. Аммо у кўпроқ тарихий шароитни тарихий қимматга молик жойлар тасвири орқали гавдалантиради. Мана, масалан, адиб Нурининг Гулнордан қутулиш йўлларини ахтариб, фолбинга боришини бундай тасвирлайди:

“Шўртепа маҳалласидан ўтиб, жарликка тушди. Обжувоз, тегирмоннинг юқорисига, ери шўрхок, деворлари бузуқ — ёриқ бир ҳовлига киришди. Ҳовли ўртасига чирик гавдаси ўрадай ўпирилган, қари баҳайбат бир туп тол. Унинг тарвақайлаган қўпол, яланғоч шохлари ҳовлининг у бурчагидан бу бурчагига етади. Уларга қўниб ўйнаган қарғалар, бир нимадан чўчиган каби, аянчли бир товуш билан қағиллашади... Нури олдиндан юриб, саҳни яланғоч, эни бир бўйра қадар айвонга яқинлашгач, тупроққа қоришиб ётган катта, пахмоқ кучук занжирини шилдиратиб, ўрнидан турди... Нурини нақ мазористонда ёлғиз ётган каби бир ваҳима босди... Айвонча билан бир қаторга, қўрғон каби баланд, ҳайбатли, лекин жуда эски пахса уйнинг ис босган, қора эшиги жимгина очилди, остонада мудҳиш бир махлуқ пайдо бўлди: бу фолбин эди” (214–215-бетлар).

Ойбек фолбин яшаган масканнинг бу мудҳиш тасвири билан унинг — олис ва аянчли ўтмишнинг тимсолига бўлган муносабатини, унинг образинигина эмас, балки бу ерга келишни ихтиёр қилган Нурининг қора нияти, ёвуз мақсадини ҳам нурлантириб юборган.

Ойбек тарихий шароит колоритини беришда мустамлақачилик сиёсатининг меваси бўлмиш исловотхона, ресто-

ран сингари Туркистон ҳаётидаги “ягиликлар” тасвиридан ҳам маҳорат билан фойдаланган.

Миллий анъаналар ва урф-одатлар тасвири. Ҳар бир асарга ҳам миллий руҳ бағишловчи, ҳам қаҳрамонларнинг миллий “илдиз”ларини намоиш этувчи восита миллий маросимлар, урф-одатлар ва бошқа белгилардир. Шубҳасиз, “Ўтган кунлар” биринчи ўзбек миллий романи бўлгани ва Абдулла Қодирий бу тўнғич романини ҳали “ўзбек совет адабиёти” шаклланиб улгурмаган даврда ёзгани учун унда миллий руҳ ва миллий ҳаёт бўёқлари ёрқин акс этган.

Миллий ҳаётдан олинган романда тўй тасвирининг бўлмаслиги маҳол. “Қутлуғ қон” ва “Ўтган кунлар”да эса қаҳрамонларнинг бир эмас, ҳатто иккита тўйи бўлиб ўтади. Агар биринчи асарда Ойбек (Йўлчига бир оз дахлдор бўлгани учун) Нури тўйининг баъзи бир лавҳаларини тасвирлаган бўлса, иккинчи асарда биз Отабек билан Кумушнинг тўйига гувоҳ бўлганимиз ҳолда, бош қаҳрамонлар ҳаётини заҳарлаган иккинчи тўйнинг бўлиб ўтганидан хабар топамиз, холос. Ойбек ҳам кекса бойнинг Гулнорга уйланганини айтиб ўтиш билангина кифояланади. Ҳар иккала ёзувчининг иккинчи тўйни тасвир этмаганлари бежиз эмас.

Нури Фазлиддинга турмушга чиқишидан аввал Йўлчи билан муҳаббат ўйинини бошлаган эди. Йигит бойвучча қизнинг батракни севиб қолишига у қадар ишонмаган бўлсада, тўй дарагини эшитиб, ўксингандек ва камситилгандек ҳис этади ўзини. Аммо кўп ўтмай, “Нурига ўхшаш қизларнинг ишқи баҳорда ёққан қордай: бир ёқдан ёғиб, бир ёқдан эриб кетади”, деган хулосага келади у. Шундан кейин биз Нурининг тўйини хизмат билан банд бўлган Йўлчининг нигоҳи орқали кўрамыз:

“Қиём вақтида бир қанча болалар: “тўй келди, тўй келди”, деб бақариб-чақариб югуришди. Юк орқалаган, оғир қоплар остида икки букилган аравакашлар ва маҳалла йигитлари ҳам кўриниб қолди. Ёрмат Йўлчини суграб, кўчанинг бошига, аравалар тўхтаган жойга югурди. Тўй учун куёв томонидан ўн беш арава юк юборилган. Ҳар бир аравада бошқа-бошқа моллар ва буюмлар... Бу ерда қийғос тўполон билан аравакашларнинг юзларига ун сепилди. Аравакашлар бошларини унга тикқандай ё тегирмончидай оқардилар. Йигирма бир қўйнинг маъраши, сўкиш, аския, маҳалла

болаларининг қий-чуви ичига араваларни илдамлик билан бўшатиб, юкларни бойниқига ташишга киришилди” (75–76-бетлар).

Йўлчидек камбағал йигитнинг хотирасига тўй ана шундай дабдабали муқаддимаси билан ўрнашиб қолади. Арава-арава мол келганига ва маҳалла болалари бу молларни терлаб-пишиб ташиганига қарамай, улар тўйдан қувиб чиқарилади. Бир соатдан кейин “ироқ-ёвуқ”дан тўйга даъват қилинганлар кела бошлайди:

“Келувчилар “аҳли раста”, яъни савдогарлардан, сўнгра уламо, мударрис ва эшонлардан иборат. “Аҳли расталар”га бойларча зоҳирий мутавозелик ва ички мағрурлик; дин намояндаларига – сохта виқор ва савлат... Айниқса, булар салмоқдор одим отиб, секин-аста юриб келишади; эпчил, зийрак “тўй бошилар”нинг мулоим муомалалари билан қарши олиниб, бойнинг ташқари ҳовлисига қадамранжиди қиладилар. Яна бир қанча минутдан кейин, айна дабдаба билан мойли соқолларини силаб, кекириб чиқадилар...” (84–85-бетлар).

Адиб Нурининг тўйидан бор-йўғи ана шу манзарани “юлиб олиб” тасвирлашни лозим топган. Бу манзарадаги ҳар бир бўёқ, ҳар бир тафсил адибнинг бадиий ниятини очиш. Йўлчи билан Нурилар. Мирзакаримбойлар ўртасидаги ижтимоий фарқни кўрсатишга қаратилган.

Агар Ойбек ушбу тўй маросимидан асар ғоясини очишда фойдаланган бўлса, “Ўтган кунлар”да бошқа бир мақсадни кузатамиз. Абдулла Қодирий, Ойбекдан фарқли ўлароқ, тўйнинг барча жараёнини эринмай, бирма-бир фаслларга ажратиб тасвирлар экан, бу маросимни аввало асрлар давомида шаклланган миллий ҳаёт тарзининг муқаддас бир бўлаги сифатида тасвир этади.

Мана, хотинлар мажлиси ҳам, қизлар мажлиси ҳам бўлиб ўтди. Аскиялар, лапарлар жаранглади. Ошлар ташилиб, тавонлар тортилди. Катта машаққат билан Кумушбибидан ваколат ҳам олинди.

“Ниҳоят, соат беш яримларда қуяв келди. Йигирма-ўттиз чоғлик ёш йигитлар – Раҳматнинг ўртоқлари, улар орасида Отабек – қуяв кўринди: бошида симоби шоҳи салла, устида қора мовут сирилган совсар пўстин, ичига ўзининг Шамайда тиктиргани осмони ранг мовут камзули, мовут шим;

оёғида қалапой афзали, белига Кумушбибининг уста қўли билан тикилган шоҳи қийиғи... Томда куяв кутиб ўлтурган хотинлар ичидан Офтоб ойимнинг эгачиси ошиқиб, синглиси ёнига тушди-га: “Офтоб, гарров исуриқ ҳозирла, куявингни ёмон кўздан ўзи асрасин!” деди. Қутидор эшик остида қўл қовуштириб меҳмонларни кутиб оладир...”

Яна: “Йигитлар куявни домлалар қаршисиға келтириб тўхтат қандан кейин Отабек вакили бўлган Зиё шоҳичи билан Кумуш қиз вакили Муҳаммадграҳим ораларида маҳр масаласи очиладир. Кўп тортишқандан сўнг куйидаги маблағлар маҳр қилиб белгуланадирлар: уч юз олтин пул, мундан кейин олиб бериш ваъдаси билан Марғилондан ўрдадек бир ҳовли, соғиш учун сигир, асбоби рўзғор... Бунга Отабек ҳам ўз ризолигини билдирадир. Домла хутба бошлайдир...”

Яна: “Ташқаридан эшитилган “куяв! куяв!” сўзи билан тағин ҳам унинг кўз ёшиси кўнайиб, туси ҳам ўзгарди. Янгаси Кумушни шу ҳолда қолдириб, ўзи югирганча эшикка чиқди. Куяв келар эди: икки томонни сириб олган хотин-қизлар ўртасидан Отабек келар эди. Унинг кетидан Офтоб ойимнинг эгачиси исуриқ тутатар эди. Хотинлар қўлларида шам билан унга қарар ва кузатиб қолур эдилар...” (48–49-бетлар).

Абдулла Қодирий ўз асарини диди халқ эртак ва китоблари таъсирида шаклланган халққа бағишлаб ёзган. Аслида, адибнинг эстетик диди ҳам шу манбалар асосида шаклланган, бинобарин, унинг адабий диди халқ дидига яқин бўлган. Шунинг учун у асарда тарихий воқеалар-у тарихий шароит билан бирга халқ маросимлари ва урф-одатларини ҳам мукамал таъриф ва тавсиф этган. Унинг учун бу нарсалар тарихий декорациями, асар ғоясини очувчи ё қаҳрамон образини қайси бир жиҳатдан нурлантириб юборувчи воситами — бунинг аҳамияти йўқ. Унинг асосий мақсади ўтган кунларни тасвирлаш, ундаги фоже саҳифаларни жонлантириш, ўтмишдаги гўзал кишилар ва ҳодисаларга мадҳиялар ўқиш.

Шубҳасиз, ҳар иккала романда миллий анъана ва маросимларнинг тўйдан бошқа шакллари ҳам тасвир этилган: Юсуфбек ҳожининг Кумушбиви манглайига қўлини тегишиб, сўнг шу қўлини ўпиши ё Зайнабнинг шарқона тавозе билан чой узатиши ва бошқалар.

Этнографик кўринишлар ва буюмлар тасвири. Абдулла Қодирий тасвиридаги тўй манзараларида шу қадар кўп миллий расм-русмлар (ваколат бағишлаш, маҳр масаласи, хутба ўқиш, исириқ тутатиш ва ҳ.қ.) ларни учратамизки, улар бугунги кунда этнографик кадриятлар сифатида баҳоланиши мумкин. Адиб бу миллий одатларнинг янги замонлар таъсирида секин-аста йўқолиб бориши мумкинлигини сезган чоғи. Шунинг учун ҳам худди Марғилон ўрдаси ёхуд Тошкентдаги “Беклар беги” мадрасаси бузилиб юборилганидек, бу расм-русмлар ҳам йўқолиш хавфидан ҳоли бўлмагани учун уларни муфассал тавсиф этган.

Шу нарса ғаройибки, Ойбек ўз асарини “Ўтган кунлар”дан кейин ёзгани учун Абдулла Қодирий қайси этнографик маросим, расм-русм, буюмлар тавсифини бермаган бўлса, шу нарсаларни тасвир доирасига тортган.

Ўзбек ойим ўғлининг кўнглини марғилонлик келиндан совиштириш учун турли-туман домлаларга қанчалик елиб югурмасин, биз унинг жуҳуд домла ёки бошқа домлалардан қандай тутатқи, эзиб ички, дуо ва туморлар олгани ва улар ёрдамида Отабекка қандай таъсир этмоқчи бўлганлиги ҳақида маълумот олмаймиз. Биз фақатгина унинг бундай расм-русмларга чиндан-да ишонгани, шунинг учун ҳам ўз мақсадига эришиш йўлида елиб-югурганига гувоҳ бўламиз, холос. Абдулла Қодирий эса бу ҳақда қуйидаги маълумотни беради:

“Ўзбек ойим марғилонликнинг домласини кучлик эканида шубҳа қилмаса ҳам, аммо бир ишқа жуда ҳайрон эди: жуҳуднинг қилган жодусини — жуҳуд, мусулмон домланикини — мусулмон дафъ қила олур эди, нега булар асар қилмайди сира? — Ҳозир Ўзбек ойим бунинг сирини ўйлаб тополмас эди. Бу боши берк кўчада ул узоқ қамалиб қолмади — бунинг сиррини дафъатан топди ҳам жуда тўғри топди: “Марғилонликнинг домласи жуҳуд ҳам эмас, мусулмон ҳам эмас — ҳинди!” Ҳиндларнинг ҳам ҳанноси (маккори—Н.К), бас, ҳанносининг сирини на мусулмон домласи қайтарсин-у, на жуҳуд. Ўшал ҳиндининг ўзи қайтармаса, ўзга илож йўқ!” (128-бет).

Ўзбек ойим ишга жиддий равишда киришгандек бўлади, ҳатто Ҳасаналини Марғилонга юбориб, ҳинд ҳанносини топишга ундайди. Лекин унинг Кумушбибига бўлган кеки Нурининг Гулнорга нисбатан қаҳр-ғазаби олдида ҳеч гап

эмас. Эҳтимол, шунинг учундир адиб Ўзбек ойим ҳаётида рўй берган бундай ҳолларга киноя билан қарайди, ўзини мусулмон ва жуҳуд домлалар “хунар” ини тасвирлашдан тияди.

Нури — ўз аҳдидан асло қайтмайдиган шахс. Мана, у бояги қўнғироқли фолбиннинг уйига ҳам борди, дардини ҳам тушунтирди.

“Сўнгра ўз кампирига сукулиб, фолбин орқасиган уйга кирди. Уй зиндон каби қоронғи ва совуқ. Уйда нима борлигини ғира-шира кўриш ҳам анча қийин. Фолбин уй бурчагида оқариб кўринган чодир ичига йўқолди. Бир озган сўнг у ердан унинг хаста товуши чиқди: “Эшикни ёпинглар, муаккирларим ёруғдан кўрқади...”

Эшик ёпилгандан кейин қоронғилик даҳшатли равишда қуюқлашди. Нури туртина-туртина чодир томонга бориб ўтиришга тиришди. Қўрқувданми, қоронғилиқданми унинг нафаси тиқилди... Ногоҳ бурчақдан қўнғироқли чирманда гулдираб кетди. Нури бир сесканиб тушди, кўзларини юмди. Чирманда бўғиқ гумбурлайди. Қўнғироқларнинг жарангидан ваҳима учади. Гўё чирмандани одам чалмайди. Қоронғи кечада мудҳиш жар ёқасида дев чалади. Оёқларига, қўлларига қўнғироқ таққан кўрқинчли ажиналар рақс этади!

Бу мудҳиш ва машғум базмга ҳалиги ялмоғиз фолбиннинг хафа овоз билан вайсаши қўшилади:

“Ё султон! Ё чилтон! Ху-ху-ху!”

Фолбин узоқ вайсади. Жинларга ялинди-ёлворди, одам кулгисига ўхшамаган бир йўсинда қийқириб кулди...” (215–216-бетлар).

Ойбек бу тасвир орқали яқин ўтмишимиздаги мудҳиш манзаралардан бирини яққол гавдалантириб берган. Кишилар ана шундай фолбинлар ёрдамида ўзларининг қора ниятларини амалга оширмақчи бўлганлар.

Жинлар “Гулнор билан Мирзакаримбойнинг дилларини боғлаган ип” ни узган бўлсалар-да, ҳали иш бу билан тугамаган эди.

“Фолбин оғзини йиғиштириб, латтага чандиб ўралган, катталиги данакдай бир нимани енг учидан чиқариб берди. Бу “амал” эди. Бу кичкина тугунча ичига мазор тупроғи, темиртак, тобутнинг чўпи, совун, ўлик тирноғи ва ҳоказолар бор эди. Уларнинг ҳар бири Гулнор учун бир бало ва

офатга ишорат қилиши керак: мозор тупроғи — Гулнор тездан тупроққа қоришсин учун; темиртак — Гулнор темирдай қотсин учун; тобут чўпи ва ўлик тирноғи — буларнинг даҳшати ўз-ўзидан маълум; совун — Гулнор совундай эрисин учун. Фолбин бу даҳшатли тугунчакни Гулнорнинг остонасига кўмиш кераклигини уқтирди. Кейин бир парча хамирни одам боши каби юмалоқ қилиб, қирқ игна билан ҳалиги хамирни муттасил санчиб туриш кераклигини ва бунинг орқасига Гулнор қаттиқ бош оғригига мубтало бўлиб, тез кунда ўлишини тушунтирди” (216-бет).

Шубҳасиз, бу тасвирда бўёқлар қуюқлаштирилган, фолбиннинг ташқи қиёфаси-ю хатти-ҳаракатларидаги даҳшат ошириб юборилган бўлиши мумкин. Аммо Ойбек бу манзара тасвири билан Нурининг фолбин қиёфаси ва “амал”ига эш ички оламини, Гулнор билан Йулчининг эса баҳор осмонидек беғубор ва тоза муҳаббатини совурган эски замонлардаги тартибларни очиб ташлайди.

Ойбек — янги даврнинг илғор қарашлари асосида шакланган адиб. У эски тузумнинг ошини ошаб, ёшини яшаган томонлари устидан кулишни севади, уларни кулги ёрдамида турмушдан сиқиб чиқаришни хуш кўради, аммо айни пайтда ўзбекона турмуш лавҳаларини севиб тасвирлайди. Шунинг учун ҳам биз романда азайимхонлар, арвоҳ ошлар, кинна солиш каби одатлар билан бирга қизларнинг тол баргакларидан сочларини жамалак қилиб ўришлари ва бошқа шу каби гўзал ҳоллар тасвирини ҳам кўрамиз. Йўлчи билан бирга йўлга чиқиб, ҳаммол бозорига йўл оламиз. “Бир томон чиннифурушлик, бир томонда атторлар растаси. Бир томон эса ҳар хил ширинликлар ва бошқа моллар сотиладиган “тул бозор”... У ерда отлар, аравалар, туяларнинг шовқини, аравакашларнинг сўкишлари, новвойларнинг қичқирिशлари бир-бирига қўшилиб, алақандай маъносиз, бошни айлантирадиган доимий бир ғовур-ғувур ясайди” (280-бет). Йўлчи бир мўйсафид кишининг каппондан сотиб олган буғдойини кўтариб, Қорёғди маҳалласига боради. Биз қаҳрамон билан изма-из борар эканмиз, Эски Тошкентнинг ҳар қандай этнограф учун ҳам қизиқарли бўлган манзиллари билан танишамиз. Чилим ва наша чеккан кишиларга, тол навдасидан ясалган хуштак билан дилини хушлаган болаларга, зирак, билакузук, заркокил, қўлтиқтумор, тиллақош,

зебигардон таққан қизларга нигоҳимиз тушади. Тўғон ча-
вондознинг уйида ўтган базмда эса ўн олти-ўн етти ёшлар-
даги баччани кўрамиз:

*“У рангсиз, хилча, “текисгина”, яна тўғрироғи, “полукдай”
бола... Унинг устида янги, ярқираб ёнган беқасам тўн; кўк
шоҳи белбоғни пастроқ боғлаган. Оёқларида бежирим хром
этик. У юшоқ гиламларга енгил учади...”*

*Ноғора чўпининг тез урилиши, баччанинг чир айланиши
ва кучли, ялли қийқириқ билан базмнинг биринчи қисми туга-
ди. Одамлар бирпасгина ёйилиб, ҳой-хуй билан қорилган, қақра-
ган ҳалқумларини ҳўлаша бошладилар. Бир неча минутдан
сўнг ўртага чиройли бир “қиз” тушди. Ноғора ва чирманда-
лар аввалгидан кўра оҳистароқ, енгилроқ, чалинди. “Қиз” аёл-
ларга хос ноз ва қилиқ билан рақс эта бошлади.*

*Эгнуда узун қизил шоҳи кўйлак, кимхоб нимча, бошида
шафтоли ранг ёрқин товланган ипак гуррача. Майда ўрил-
ган қора, узун кокиллар белига тушади, енгил йўрғалагани
сари ёйилиб силкинади. Бу “қиз” ҳалиги бачча эди” (61–62-
бетлар).*

Бундай этнографик кўринишлар бошқа халқларда бўлмас-
лиги табиий. Бачча — фақат Ўрта Осиё халқларининг “их-
тиро”си. Шариат хотин-қизларни тўрт девор ўртасига қама-
ган пайтларда тўй-ҳашамларда шундай баччалар қизлар-
нинг ролларини ижро этиб келганлар.

Ойбек ўз қаҳрамонининг машаққатли йўлини кўрсатар
экан, уни турли-туман воқеалар оша олиб ўтади. Ва шу
воқеалар тасвири ёрдамида тарихий давр ҳақиқатини ифо-
далашга эришади. Адибнинг ўша сахнадаги маҳорати шун-
даки, у бачча воқеасини шунчаки тасвир этибгина қолмай,
бир томондан, баччани отиб ташлашга шайланган Танги-
бойваччанинг такаббурилиги ва енгилтаклигини, иккинчи
томондан, унинг тўппончали қўлини маҳкам ушлаб қолган
Йўлчи сажиясидаги жасоратни ёрқин гавдалантириб бо-
ради.

Хуллас, асосий қаҳрамонлар характери ва тақдирини ёри-
тишда Ойбек иккинчи даражали воқеа ва персонажлардан
катта маҳорат билан фойдаланади ва бу масалада устоз адибга
нисбатан бадииятнинг юксак босқичига кўтарилади.

Айрим тақдирлар тасвири. “Қутлуғ қон” поэтикасига
хос хусусиятлардан бири шундаки, унда бош қаҳрамонлар

Ўқтин-ўқтин воқеалар ичига “сингиб-йўқолиб” кетади. На-тижада иккинчи ва учинчи даражали қаҳрамонлар тасвир майдонига чиқиб, китобхон этиборини ўзига кўпроқ жалб этади.

Ойбек бундай тасвир усули орқали, бир томондан, Йўлчи ва Гулнорнинг қайси муҳитда яшаётганини кўрсатишга, иккинчи томондан, китобхонни жамиятдаги барча ижтимоий қатламлар ва уларнинг вакиллари билан таништиришга интилади. Бир қарасангиз, бундай қаҳрамонлар ортиқча-дек бўлиб туюлади. Уларнинг тезда ўз вазифаларини ўтаб, яна кўздан ғойиб бўлиши сиздаги шу таассуротнинг тўғрилигини тасдиқлагандек бўлади. Аммо адиб китобхонни бу ногаҳон пайдо бўлган персонаж тарихи билан шундай ба-тафсил таништирадики, у катта асар ичидаги кичик, аммо мустақил бир ҳикоя ўлароқ хотирангизда қолади.

Тантибойвачча асарнинг биринчи даражали қаҳрамонларидан эмас. Лекин унинг ҳар бир хатти-ҳаракати аср бошларидagi бойларнинг маънавий ва ижтимоий жиҳатдан таназзулга юз тутаётганидан дарак беради. У қимор ўйнаб, ҳамма нақд ақчасини ютқазиб қўйгач, ўзига қарашли дўконлардан бирини катта пулга сотиб, бир “шўхлик” қилмоқчи бўлади. Исловатхонага бориб, Гуландом деган ўн тўққиз-йигирма ёшли гўзал аёл билан танишади. Гуландом гўзалгина эмас, балки ақлли ва инсоний ғурурини ҳали йўқотмаган хотин каби туюлади. Тантибойвачча Гуландомни гапга солиш учун, дейди:

“ – *Жоним пошшахон, қаерликсиз, қандай шамол сизни бу ерга учирди?..*

– *Дафтарни очиб нима қиласиз? – деди енгил хўрсиниб Гуландом.*

– *Дафтар узунми?.. Узун бўлса, қисқа қилинг, шохдан-шоҳга кўнинг, – мўйловини бураб тикилди Тантибойвачча*” (162-бет).

Ана шу сўзлардан кейин Гуландом ҳасрат ва алам билан тўла тарихини ҳикоя қилиб беради. Китобхон унинг Наманганда туғилгани, турмуш оғирлигидан кундош устига ёши эликдан ошган бир бойга турмушга чиққани, бойнинг ўлимидан кейин унинг гумашталаридан бири томонидан маккорона алданиб, уйсиз-жойсиз ва пулсиз қолгани, энг даҳшатлиси, унга катта ваъдалар билан уйланмоқ-

чи бўлган мирза йигитнинг уни Тошкентга, “тўппа-тўғри номер деган жой” га олиб келиб, шу уйга тиққанидан хабар топади.

“— *Худо мени ер юзига энг бағбахт қилиб яратган экан. Бу ифлос ерга туширганган кўра, жонимни олгани яхши эди. Бузилдим, одамгарчилигим қолмади, суратим одам, бойвачча ака, мендан ҳайвон яхши...* — Гуландом бошини қуйи солиб, қўли билан кўзларини яширди” (168-бет).

Гуландом тақдири билан боғлиқ бу узун ҳикоянинг на Йўлчига, на Гулнорга алоқаси бор. Лекин арава сиhib қолиб, қовунини “сув текин” сотган деҳқон ё марҳум отасининг қарзини узаман, деб каттагина боғидан маҳрум бўлган йигит сингари, бу бечора аёл ҳам ХХ асрнинг 10-йилларидаги ўзбек жамияти анатомиясининг очиб ташланишида муҳим аҳамиятга моликдир. Ойбек ана шундай тақдирларни таҳлил қилиш орқали қашшоқлашган халқ оммасининг бошига тушган савдоларни катта реалистик куч билан гавдалантириб беради.

Сирасини айтганда, бундай тақдирлар тасвири “Ўтган кунлар”да ҳам мавжуд. Абдулла Қодирий ҳам, худди Ойбекдек, уста Алимни воқеалар оқимига олиб кирар экан, биз уста билан унинг ҳикояси орқали танишамиз. Уста Алим, Гуландомдан фарқли ўлароқ, ўз ҳикояси билан чириган ва издан чиққан жамиятнинг “ичак-чавақ”ларини очиб ташламайди, балки мувозанатини йўқотган Отабекнинг қалби ва шуурига бир ҳовуч нур сочиб, унда яшаш ва севиш истагини қайта тирилтиради. Бофандалик орқасида рўзғор тебратиб, Саодатдек ажойиб бир қизнинг муҳаббатини қозонган ва у билан бирга фарзанди туғилгунга қадар бахтли ҳаёт кечирган устанинг ҳикояси асарга ўзгача бир латофат бағишлаган, Отабек оддий, бечораҳол кишиларнинг муҳаббати ҳақидаги бу гўзал ҳикояни тинглар экан, ўз қайғусини бутунлай унутиб қўяди, “қаршисидаги ерга сингибкина ётқан мужассам ишқдан кўз узолмай”ди, устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуғ бир маънони кўради.

“Қутлуғ қон”да ҳам, “Ўтган кунлар”да ҳам бошқа персонажлар тарихига доир тавсифий маълумотларни яна учратсак-да, улар китобхонни Гуландом ва уста Алимнинг тақдирларидек ҳаяжонлантирмайди. Бу ҳар икки тақдир тасвири ёзувчи бадий ниятининг юксак бир шаклда

мужассамланишига хизмат қилиши билан айниқса аҳамиятлидир.

Биз ушбу фаслда икки ўзбек романидаги тасвир қатламларига назар ташлашга уриндик. Кўриб ўтганимиздек, бу ва бошқа қатламлар ёзувчиларга марказий қахрамонлар образини ёрқин тасвирлаш, асар ғоясини теран ифодалаш, шунингдек, тасвир этилаётган тарихий давр ҳақиқатини рўй-рост очиш имконини берган.

БАДИЙ ТАСВИР УСУЛ ВА ВОСИТАЛАРИ

Абдулла Қодирий “ўзбеклар турмушидан тарихий роман”ига киришган пайтда ўзбек насри Саҳрои кабирдек бўм-бўш бўлган, деб ўйлаш тўғри эмас. Олис асрлардан бошлаб ХХ асрнинг бошларига қадар бўлган даврда яратилган диний, тарихий, мемуар асарлар ва халқ китобларини эътибордан соқит қилганда ҳам, жаҳид насри бир қанча реалистик асарларни берганки, булар орасида Ҳамзанинг “Янги саодат”, Чўлпоннинг “Қурбони жаҳолат” ва “Дўхтур Муҳаммадёр”, Мирмулла Шермухамедовнинг “Бефарзанд Очилдибой” сингари ҳикоя ва қиссалари борлигини унутмаслик лозим. Шу давр ичида жаҳид адиблари ўзбек адабиётининг тематик доирасини кенгайтириб, унга янги ғоя ва образлар олиб кирдилар, янги тасвир усуллари ва воситаларидан истифода этдилар, ўзбек адабий тилига сайқал бериб, уни янги босқичга олиб чиқишга интидилар.

Ҳамзашунослар узоқ йиллар давомида “Янги саодат”ни ўзбек романнавислигининг биринчи намунаси сифатида талқин қилиб келдилар. Шубҳасиз, ҳақиқий ўзбек романининг юзага келишида бу асар миллий манба сифатида ўз вазифасини ўтади. Бу асарнинг ўзбек адабиёти тарихидаги ўрни ва аҳамияти ҳали ҳам катта. Аммо ўзбек романнавислик мактаби тарихи “Ўтган кунлар” романи билан бошланади.

Абдулла Қодирий бу романини яратгунга қадар, тилга олинган миллий манбалардан ташқари, унинг ихтиёрида турк, татар ва озарбайжон ёзувчиларининг, бу халқларнинг тилларига таржима этилган ва универсал араб ёзувида чоп этилгани учун ўзбек китобхонига ҳам тушунарли бўлган жаҳон халқлари, биринчи навбатда, араб ёзувчиларининг романлари мавжуд бўлган. Уларнинг ҳам Абдулла Қодирий учун

ибрат намунаси, маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилгани шубҳасиз. Аммо юқорида баён қилинган фикрларга қарамай, Абдулла Қодирий ўзбек романининг бадиий мезонларини биринчи бўлиб ишлаб чиқди; ўзбек халқининг яқин тарихидан олинган мавзу учун роман жанри талабларидан келиб чиққан ҳолда воқеалар силсиласини яратди; сюжет чизиғининг тугун, ривож ва ечим сингари сирли, мароқли ва ҳаяжонли нуқталарини ахтариб топди; сир сақлаш бадиий усули устуворлик қилган бадиий курилма — композициядан фойдаланди ҳамда ҳар бир образ, воқеа ва унинг шохобчаларини тасвирлаш усулини кашф этди; энг муҳими, тасвир, образ яратиш, қаҳрамонлар тилини ифодалаш, тарихий шароит манзарасини чизиш жараёнида ўзбек тилини замонавий адабий тил даражасига олиб чиқди. Булар ҳазилакам хизматлар эмас.

Ўзбек романчилиги шундай бир майдонки, унга ҳар бир истеъдодли ёзувчи ўзининг бадиий кашфиётлари билан кириб келиши мумкин.

Орадан ўн беш-йигирма йил ўтгач, бу майдонга Ойбек ҳам “Қутлуғ қон” романи билан кириб келди. “Ўтган кунлар” билан бу асар орасида кечган вақт ичида ўзбек адабиётида, хусусан, роман жанрида ҳам янги бадиий тажрибалар тўпланди: Чўлпон, Садриддин Айний, Абдулла Қаҳҳор романлари юзага келди. Бироқ Ойбек кўзлаган бадиий ниятнинг рўёбга чиқишида кўпроқ Абдулла Қодирий анъаналари, шунингдек, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”и ҳам ёш носирга ёрдамга келиши мумкин эди. Аммо бу ҳар икки ёзувчи “халқ душмани” деб эълон қилинган 1937–1938 йилларда Ойбекнинг улар бадиий тажрибасидан бевосита фойдаланиши ўз жонига суиқасд қилиш билан баробар эди.

Тарихий давр А.Қодирий ва Чўлпонлар қамалган бир вақтда Ойбек олдига янги ўзбек романини яратиш вазифасини қўйди. У Абдулла Қодирийдек олис ва яқин ўтмишга мурожаат этиб, уни “идеаллаштириши” мумкин эмас эди. Шунингдек, у “буржуа миллатчилари”нинг аксилнқилобий фаолиятларини фош этувчи асарни ҳам ёза олмас эди. Шунинг учун у Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” романида етиб келган тарихий нуқта — Туркистоннинг забт этилиши тарихидаги муҳим воқеа — 1916 йил миллий-озодлик ҳаракатини ўз асари учун мавзу этиб белгилади. Мавзу ва ҳаётий

материал ўзига яраша тилни, услубни, тасвир усулларини тақозо этади.

Ижодий жараён турли шарт-шароит ва омиллардан таркиб топади. Агар Абдулла Қодирий баҳор ва ёзнинг долзарб кунларида деҳқончилик билан шуғулланиб, қишнинг қисқа кунлари ва узун тунларида танча атрофида ўтириб, осуда бир шароитда ўз романини яратган бўлса, тарихий давр Ойбекка бундай имкониятни бермади. Бўйнига турли-туман сиёсий айблар қўйилиб, 1937 йил сиртмоғидан аранг тирик чиққан, аммо хизмат жойидан, Ёзувчилар уюшмасидан ҳайдалган, ҳар кеча тонгга қадар эшикка қулоқ тутиб, энкеведечиларнинг келиши мумкинлигидан чўчиб, қўрқув ва ҳадик иқлимида ярим оч ва яланғоч ҳолда яшаган Ойбекнинг қандай қилиб катта асарга қўл урганини тасаввур этиш ҳам қийин. Шундай мушкул бир пайтда унинг қўли қандай ишга борган экан? Ундаги ёзиш, ишлаш иштиёқи қаердан, нимадан куч олган? Бир нафасда ўқилиши лозим бўлган романни шундай руҳий ва иқтисодий мушкул шароитда қандай қилиб олти-етти ойда ёзиш, ёзганда ҳам равон, текис, илҳом билан ёзиш мумкин?..

Ниҳоят, роман ҳам ёзиб тугалланди. 1937 йил охирларида бошланган асар 1938 йил ўрталарида қўлдан чиқди. Лекин даврнинг “тавқи лаънат”и ҳали Ойбекдан олиб ташланмаган, нашриёт ва таҳририятлар эшиги Ойбек учун очилмаган, ҳатто Ёзувчилар уюшмаси ҳам бу асарни муҳокама этишга тайёр эмас эди. Орада романни кимлар ўқимади — буни ёлғиз Яратганнинг ўзи билади. Ҳарҳолда адиб биринчи мунаққидларининг фикрлари асосида 1939 йилга қадар романни “советлаштира” бошлади. Ёзувчилар уюшмасида бўлган биринчи муҳокамада унга 1916 йил миллий-озодлик ҳаракатидаги “улуғ рус халқининг роли”ни алоҳида кўрсатиш, бой ва савдогарлар образи тасвирида “ёзувчи синфнинг золимлик даражасини, ғайриинсоний моҳияти”ни қабартиб тасвирлаш, айниқса, Мирзакаримбойнинг “ваҳшийлиги” тасвирини қуюқлаштириш сингари вазифалар топширилди. Ойбек бу танқидий мулоҳазаларнинг бир қисмини инобатга олиб, асарни қайта кўриб чиқди. Шундан кейингина роман 1940 йили китобхонлар қўлига етиб борди.

Бугун биз романни ўқир эканмиз, Петров образининг шу муҳокамалар, танқид ва тавсиялар натижасида романга зўр-

ма-зўракилик билан киритилганини, “золим синф” вакиллари, биринчи навбатда, Мирзакаримбой образида қора бўёқларнинг қуюқлашганини, “дор остида турган” ёзувчи руҳий ҳолатининг таъсири ўлароқ айрим фаслар, айниқса, қўзғолон арафасидаги воқеаларнинг шошма-шошарлик билан ёзилганини сезмай иложимиз йўқ. Шунга қарамай, бу объектив сабабларни назардан қочирмаган ҳолда қуйида Ойбек романидаги тасвир маданиятига муносабат билдириш, икки улкан санъаткорнинг бадиий тасвир усул ва воситалари тўғрисида фикр ва мулоҳазалар билдиришга ҳаракат қиламиз.

Тасвирдаги ўзига хосликлар. Ҳар иккала романни бири-бири билан тасвир маданияти бобида боғловчи нуқталар оз эмас. Агар “Ўтган кунлар”, қайд этилганидек, бош қаҳрамоннинг Марғилонга келиши билан бошланган ва бу ердан сўнгги маротаба кетиши билан тугалланган бўлса, “Қутлуғ қон” Йўлчининг Мирзакаримбой хонадонига — тоғасининг уйига келиши билан бошланади ва шу хонадонни тарк этиб, исёнчи оломонга қўшилиши билан тугайди. Аммо агар Отабек бегона шаҳар ва бегона оилага келиб, ўз бахтини топган, лекин ўз оиласида қарор топган тартиб ва қоидалар туфайли унинг ва Кумушнинг тақдири фожиа билан туганган бўлса, Йўлчи ўз тоғасининг хонадонига бориб, Гулнорни учратади-ю, аммо шу хонадонда унинг бахт-саодати гуллари хазон бўлади. Ҳар иккала асарнинг мухтасар ғоявий мазмуни шундан иборат.

Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонларини икки шаҳардан — Тошкент ва Марғилондан танлайди. Ҳар икки шаҳарда ҳам яхши кишилар бўлганидек, ёмон ниятли кишилар ҳам йўқ эмас. Бири Тошкентда туғилган, иккинчиси эса марғилонлик бўлган йигит билан қизнинг ўзаро учрашиб, бир-бирига муҳаббат боғлаши ва ҳатто турмуш қуриши табиий ҳодиса. Худди шунингдек, марғилонлик қизнинг тошкентлик йигитни ихтиёр қилиши марғилонлик бошқа бир кимсанинг ғашини келтириши ҳам табиий. Ваҳолонки, бу кимса уйланган ва ҳатто икки хотинлик бўлганига қарамай, гўзаллиги билан эл-юрт оғзига тушган қизга ҳам уйланмоқчи. Демак, конфликтнинг ниш уриши ва “гуллаб-яшнаши” учун “серҳосил замин” бор.

Яна шу нарсани ҳам ёдда тутиш керакки, Отабек Ҳомид туфайли ўз қаршисида пайдо бўлган энг даҳшатли синов-

лардан аввало Кумуш, сўнгра Ҳасанали ёрдами билан ўтади. Ҳомид қурдирган дор ошиқ ва маъшуқанинг бахти олдада ожизлик қилади. Қўрбошини сотиб олиш, Мусулмонқулга Отабекни душман қилиб кўрсатиш натижа бермайди. Лекин шу орада Тошкентдаги оилавий вазият ўзгаради. “Отаона орзуси” ва марғилонлик қудаларнинг ризоси билан Отабек иккинчи бор уйланади. Бу ҳол, ўз навбатида, Ҳомидни кураш тактикасини ўзгартиришга мажбур этади. Отабек номидан Ҳомиднинг қўли билан ёзилган хат, кутилмаганда, вазиятни, унинг фойдасига бўлмаса-да, Отабек зарарига кескин ўзгартириб юборади. Маънавий иқлим бузилган жамиятда тухматнинг катта ва даҳшатли қуролга айланиши мумкинлиги ойдек равшан бўлади.

Аммо, барибир, Отабек бу даҳшатли синовни ҳам енгиб ўтиб, Ҳомид билан бирга унинг икки разил ўртоғини чавақлаб ташлайди. Бироқ бу ечим билан ҳам конфликт тугамайди. Энди кундошлар жанги бошланиб, Отабек билан Кумуш ҳаётларининг энг бахтли соатларини кечираётган пайтларида бу жанг уларни ўзининг қонли гирдобига тортади.

Бир қарашда, бир конфликтдан кейин иккинчи конфликт ўсиб, секин-аста “вояга етгандек” бўлади. Яна бир қарашда, ўша машғум конфликт бошқа бир шаклда, бошқа бир киши қиёфасида давом этгандек туюлади. Агар шу таассуротни асос қилиб олсак, романдаги конфликтнинг ижтимоий-миллий қирралари янада ойдинлашади. Адибнинг маҳорати шундаки, у роман жанри табиатидан келиб чиқиб, воқеаларни магнитлантириб, улар ичидан ички тугунларни чиқариб туради, тасвирда детектив адабиёт усулларини кенг қўллайди. Драматизмни детектив тасвир усулларига таянган ҳолда беради. Китобхон худди шу нуқтада “адабий” қопқонга илиниб, асарни энтикиб, бир нафасда ўқиб чиқади. Бу “қопқон”ни яратишда адибнинг усталлиги, айниқса, ёрқин намоён бўлади. Аммо айни пайтда адибнинг ҳамма бадиий ютуқларини шу усулгагина боғлаш тўғри эмас. Қаҳрамонлар тасвири, бадиий мантиқ, ҳаяжонли манзаралар, мангу муҳаббат мавзуи ва тасвири... Булар илоҳий илҳом билан тасвир этилган. Лекин эндиги гап романдаги детектив-саргузашт адабиётга хос тасвир усулининг устуворлигида.

Абдулла Қодирийдан фарқли ўлароқ Ойбек ўз “ижодий” майдонини торайтириб олган. Йўлчи ҳам, асарнинг бошқа қаҳрамонлари ҳам Тошкент чегарасидан четга чиқмайдилар. Ҳакимбойваччанинг Фарғонадаги ҳаёти ва ишларини, Фазлиддиннинг эса Москва сафарини ёзувчи тасвир доирасига жалб этмайди. Бинобарин, барча воқеалар Тошкентда, асосан Эски шаҳарда рўй беради. Йўлчининг ҳаёти кўпроқ меҳнат муҳитида, ўзига ўхшаш меҳнат аҳли даврасида кечиб, у Мирзакаримбой хонадони ва бонидан камдан-кам четга чиқади. Қаҳрамон ҳаракати майдонининг бундай торлиги ёзувчининг реализмни ягона тасвир методи сифатида танлашига асос берган ва Ойбек бу методни онгли равишда, ўзбек адабиёти тараққиётидаги янги босқичнинг тақозоси билан танлаган.

Шубҳасиз, Йўлчининг меҳнатдан иборат ҳаёти тасвири, гарчанд у Гулнорни учратиб, уни севиб қолган ва улар ўртасидаги муносабатлар тасвири романдан катта ўрин эгаллаган тақдирда ҳам, роман жанри учун озлик қилган бўларди. Классик “учлик” қонуни бузилгани ва воқеалар драматизмига эришилмагани учун асарда пайдо бўлган монотонлик — яқоҳанглик маълум маънода унинг бадиий латофатига соя ташлаган бўларди. Бир томони, шунинг учун, иккинчи томони, баррикаданинг турли томонларидан жой эгаллаган Йўлчи билан Мирзакаримбойлар ўртасидаги жарликни кўрсатиш учун Ойбек асарга Нури образини киритган. Нурининг Йўлчи ҳаётига кира бошлаши билан воқеалар магнитланади, реалистик тасвирда романтик унсурлар пайдо бўлади. Шу орада Гулнорнинг пайдо бўлиши ва Йўлчи эътиборини қозониши билан ҳали қуртак ёзиб улгурмаган конфликт янги ранглар касб этади; воқеаларнинг магнитланган оқими давом этади. Лекин кўп ўтмай, Йўлчи билан Мирзакаримбойлар оиласи ўртасидаги фарқ, бинобарин, конфликт муттасил равишда катталашиб боради.

Агар Абдулла Қодирий ўз асари конфликтга халқ оммасини тортмаган, шунинг учун ҳам асосий воқеалар силсиласида халқ оммаси иштирок этмаган бўлса, Ойбекнинг асосий мақсади конфликтга синфий, ижтимоий мазмун бериш бўлгани сабабли “Қутлуғ қон”да халқ дастлаб Ўрозлар, Шоқосимлар, Қорабойлар, Шокир оталар, Ёрматлар қиёфасида кўринади ва пировардида халқ тарих ижодкори сифа-

тида майдонга чиқади. Аксар адабиётшунослар худди шу нуқтада соцреализмининг асосий белгисини кўрадилар. Агар халқнинг ижтимоий ҳаракатларда иштирок этиши тасвири-ни соцреализмининг мулки, деб ҳисобласак, у ҳолда Виктор Ҳюгонинг “Париждаги Биби Марям ибодатхонаси” ёхуд бошқа эпопеяларини нега реализмининг бу кўринишига ман-суб, деб билмаймиз?!

Бинобарин, “Қутлуғ қон” реалистик тасвир услубида ёзилган ва шу жиҳати билан “Ўтган кунлар”дан фарқ қила-ди, десак, тўғри бўлади.

Портрет тасвири. Ҳар иккала асар, қайд этилганидек, қаҳрамонларнинг кўзланган манзилга келишлари билан бош-ланади. Ҳар икки адибнинг бири шароит, иккинчиси эса йўл тасвиридан сўнг асар қаҳрамонларини улар портрети-ни чизиш йўли орқали таништиради. Абдулла Қодирий тас-виридаги Отабекнинг портрети мана бундай:

“Оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, кел-лишган қора кўзлик, мутаносиб қора қошлик ва эндигина мурти сабз урган бир йигит” (18-бет).

Кумуш тасвирини муфассал чизган адиб Отабек пор-третини беришда анчагина “хасислик” қилган. Бунинг бои-си, эҳтимол, Отабек образи ортида ўзи ҳам тургани, Кумуш эса унинг идеалидаги, балки тушидаги малаксимон бир қиз бўлганидир. Лекин Раҳматнинг уйида бўлган зиёфат пайти-да Ҳомиднинг истеҳзо билан “балки бегингизнинг таъмала-ри хон қизидадир”, деган сўзларига жавобан Ҳасанали Ота-бекнинг сурати эмас, кўпроқ сийратига ойдинлик бағиш-лайдиган бундай сўзларни айтади:

“— Мен унинг хон қизини олиш мақсади борлигини бил-майман, ...бирок ул хон қизини олса арзимайдирган йигит эмас... Ҳатто зархарид қули бўлганим ҳолда менга ҳам қат-тиғ сўз айтишдан сақланган бир йигит ўз никоҳида бўлган озоғ бир қизға, албатта, заҳмат бермас, деб ўйлайман...” (ўша бет).

Отабекнинг гап-сўзларини тинглаб, у ҳақдаги таассу-ротлари шаклланиб қолган қутидор эса: *“Гапингиз тўғри, ота, ...Отабек хон қизига лойиқ бир йигит экан”*, дея баҳсга нуқта қўяди. Отабекнинг ташқи ва ички қиёфаси тўғриси-да ҳам адиб, ҳам персонажлар томонидан берилган даст-лабки маълумотлар шулардан иборат. Бош қаҳрамон ха-

рактери ва маънавий олами, шубҳасиз, воқеалар ривожин билан, худди бошқа асосий қаҳрамонларнинг характери-дек, очилиб боради.

Ойбек ёз иссиғида Йўлчининг Тўпқайрағочга етиб келганига терлаб пишганига китобхон эътиборини жалб этар экан, унинг устидаги либосни бундай тасвир этади:

“Унинг очиқ ёқали узун кўйлаги, устидаги олача яхтаги сувга пишгандай жиққа ҳўл бўлган; баъзан ғашини келиб, баданга ёпишган кўйлакни кўчирар ва еллинар эди” (9-бет).

Йўлчи Мирзакаримбой уйига етиб келганидан кейин эса, тоғасининг кўзига “арслондай қишлоқи” йигит бўлиб кўрилади. Бойга Йўлчи қиёфасининг шу белгисигина аҳамиятли эди. Шунинг учун ҳам Йўлчи портретининг бошқа белгилари дастлаб унинг эътиборини ўзига тортмайди. Лекин орадан кўп ўтмай, қўлидан жуда кўп хизматкор, қарол ва чоракорлар ўтган, шунинг учун *“одамни тез англаб олувчи”* ва бу хислати билан мақтанувчи Мирзакаримбой жияни билан узоқ суҳбатлашиб, *“йигирма уч ёшли йигитнинг ақлига сира нуқсон кўрмади. Унинг арслондай (яна ўша хислати! – Н.К.) кўркам гавдаси, кенг пешонаси, чуқур самимият ифодаси”* билан тўла йирик ҳушёр кўзлари, кир яхтаги ичидаги қавариб турган кенг кўкраги, бақувват қўллари, сўзларидаги қишлоқча соддалик ва тўғрилиқ (бу хусусиятни камбағал одамларда катта фазилат деб топар эди бой) унга жуда ёқди. *“Обдон чиниққан йигит ва унга берилган овқат беҳуда кетмайди, деб ўйлади у. Лекин шу билан баравар, Мирзакаримбой Йўлчининг бутун сиймосига катта жасорат ва ғурур сезди. Бу сифат унга жилла маъқул тушмади”* (19-бет).

Ойбек Йўлчи портретини Мирзакаримбой нигоҳи орқали тасвирлайди. Одатда бу тасвир усули ёзувчининг қаҳрамонига нисбатан холисона бир маррада туриб ёндашганлигидан дарак беради ва қаҳрамон портретига объективлик муҳрини босади. Модомики, қўлида ишлаган ва ишлагани келган хизматкорларни бир назардан ўтказиш ва уларга баҳо бериш Мирзакаримбой характерининг ажралмас хислати экан, унинг Йўлчи қиёфасига диққат билан назар ташлаши, унинг мусбат ва манфий томонларини кўриши табиийдир.

Мирзакаримбой хонадонидан Йўлчига баҳоловчи назар билан қарайдиган яна бир киши бор. Бу, Нури. *“Акалари-*

нинг меҳмонларига, боғ ва шаҳар ҳовлисига қатнаб юрувчи дўстларига ва умуман йигитларга, шароитга кўра, гоҳ эшик тирқишидан, гоҳ девор орқали... мўралашни севган” Нури-нисо Йўлчини ҳам узоқ-яқиндан кўп марта кўришга муваффақ бўлган. У ҳатто “қомати келишган ёш йигит”га ўз юрагида кучли бир интилиш сезган эди. У ана шу интилиш кучи билан ҳар қандай қўрқув ва андишани енгиб, ярим тунда Йўлчи сари отилиб боради. “Эртакларга учрайдиган ботир каби ғурур, салобат билан ухлаб ётган Йўлчининг бош устида чўққайди” (66-бет), деб хабар беради адиб ва шу жумланинг ўзида Йўлчининг Нури нигоҳида муҳрланган портрет қирраларини чизиб ўтади.

Шундай қилиб, Ойбек, устоздан фаркли ўлароқ, Йўлчи портретини чизишда унинг куч-қуввати ва йигитлик латофатидан манфаатдор бўлган кишилар фикрига таянади. Улар асарда фотообъектив, воситачи вазифасини бажарадилар.

Ҳар иккала асарда иштирок этувчи персонажлар сони оз эмас. Айниқса, Ойбек ўз романида халқ оммасига катта ўрин ажратиб, кўплаб персонажларни асар бадиий тўқимасига киритган. “Ўтган кунлар”даги персонажларни ҳам миқдор жиҳатидан оз, деб бўлмайди. Абдулла Қодирий бу персонажлар портретини, бир-икки бўёқ ёрдами билан бўлсада, чизишга эришади.

Ўзбек ойим шаҳар бўйлаб “зир югуриб”, Отабекка қиз ахтарар экан, унинг нафақат олий доирадан, балки гўзал ҳам бўлишини истагани шубҳасиз. Шунинг учун ҳам Зайнаб билан илк бор учрашган китобхон унинг ташқи қиёфаси билан, албатта, қизиқсинади. Аммо Кумушга нисбатан меҳри зиёда бўлган адиб ўқувчининг бу хоҳишини қондиришга ошиқмайди. У тушлик пайтида Ўзбек ойимнинг таклифи билан эшиқдан кириб келган Зайнабнинг портретини бундай чизади: “Ўн етти ёшлар чамалиқ, кулча юзлик, оплоққина, ўртача ҳуснлик Зайнаб қайин онасининг тилак ва шаънига лойиқ тавозиъ-одоблар билан битта-битта босиб, дастурхон ёнига келди” (160-бет). Кўрамизки, адиб Зайнабнинг у қадар гўзал бўлишини, Кумуш билан ҳусн бора-сида баҳслаша олувчи келин бўлишини истамайди. “Ўртача ҳуснлик” деган баҳо, шубҳасиз, ҳақиқатдан йироқ бўлиши мумкин. Ишонч билан айтиш мумкинки, Абдулла Қодирий томонидан чизилган Зайнабнинг бу портретида субъектив-

лик белгилари йўқ эмас. Ойбек китобхонда шундай таассурот пайдо бўлмаслиги учун ҳам Йўлчи портретини Мирзакаримбой воситасида чизган.

Аммо шу нарса мароқлики, адиб Зайнабга нисбатан қанчалик субъектив муносабатда бўлмасин, воқеалар ривожланиши билан китобхон яна Зайнаб портрети билан танишадди. Аммо бу сафар китобхон Зайнабни Кумушнинг нигоҳи билан кўради. Зайнабдаги кундошлик адовати кучайиб бораётганини сезган Кумуш дастлаб Отабеклар хонадонидан чиқиб кетмоқчи бўлади, лекин зум ўтмай, унинг ўзида рашк ва “қизғончиқлик ҳисси” уйғонади.

“Фикри шу ерга етканда қайси кунидир Отабекнинг Зайнабга бошқачароқ қилиб кулиб қарагани ва Зайнабнинг шу вақтдаги ойдек жозибалик тўла юзи кўрингандек бўлди... Бу кўринишдан сўнг ул сакраб ўрнидан турди-да, токчадаги ойнани олди ва ўзига қаради.

Маълумки, киши ойнага боққанда нечоғлиқ айбсиз бўлса ҳам ўзини бир камчилиги орқалиқ кўради. Шунга ўхшаш бир қарашда Кумуш ҳам ўз-ўзидан рози қолмади... Ўзини Зайнабга қараганда сиқик, ёш, боласифат кўрди... Ойнани токчага кўйиб, Зайнабга чинлаб ҳасадланган ҳолда келиб, бояги ўрнига ўлтурди. Анчагина ўйлаб ўлтурғандан кейин кўнглига “у мени суйса бўлди-да”, деган гап келди... Ўзининг бу ҳукмига рози бўлмади, гўё ўзининг суйилиши бир неча ойлиққагина ўхшар, Зайнабнинг тўлган ойдек юзи бу суйилишга шу беш-ўн куннинг ичигаёқ хотима бератургандек кўринар эди” (269–270-бетлар).

Кумуш назарида, Зайнабнинг “ойдек жозибали тўла юзи”-да ёшлик ва ҳусн порлоқлиги бор эди, шунинг учун ҳам у Отабек томонидан суйишга арзирли аёл эди.

Абдулла Қодирий ана шу тарзда, баъзан ўзи истамаган ҳолда, ҳар бир персонаж портретини чизади.

Портрет тасвири қахрамоннинг ички моҳиятини очишда муҳим аҳмиятга эга. Бу ҳолни Ойбек Офтоб олим ва қутидор образлари таҳлилида чуқур ҳис этиб, бундай мулоҳазани билдирган:

“Кумушнинг онаси Офтоб олим қудасига қараганда жуда равшан эмас: бу бойвучча хотиннинг характери унча очилмайди. Шунинг учун Офтоб олим ўқувчининг кўз олдида яхши гавдаланмайди. Қутидор ҳам шахсиятга молик бир жонли

оғам эмас. Унинг табиати, характери у ёқда турсин, жисмоний аломатлари ҳам ёрқин кўринмайди. Қўтидор алақандай камсухан, ҳеч кимга азоб етказмайдиган, соядек тинч, сокин бир шахс каби таъсир қолдиради”¹.

Бу хийла танқидий муносабат Ойбекда Офтоб оғим ва қўтидор портретларининг ёрқинлик касб этмаганлиги туфайли туғилган кўринади.

Модомики, биз Ойбекнинг портрет масаласида Абдулла Қодирийга билдирган таъналарига қўшилган эканмиз, унинг қуйидаги фикрини ҳам келтириш лозим кўринади.

“Ўтган кунлар”га мусбат тиллар умуман чиройли, қағди-қомати келишган, қиёфалари мукамал шахслардир. Аксинча, аксар манфий тиллар, камбағал омма вакиллари, ифвочилар хунук, майиб, инсоний қиёфатлардан маҳрум кишилардир. Масалан, Жаннат опа билан ўғли Соғиқнинг портретларини чизишда ёзувчи манфий аломатларни аямайди...

Разил ифвогар Ҳомидбой ҳам жуда хунук оғам. Киши характери уни бундай ташқи хусусиятларга қараб очиш ҳам бир ёқламалик, юзакиликдир”².

Ойбекнинг бу таънаси, балки, ўринлидир.

Лекин Ойбек-ёзувчи “Қутлуғ қон”ни ёзганда Ойбек-танқидчининг бу таънаси ўзига ҳам тааллуқли бўлиши мумкинлигини ўйламади. Агар биз Тантибойвачча билан бирга бояги манзилга яна кириб борсак, ишратхона ходимлари ифлос иш билан шуғулланувчи кимсаларнинг, Ойбек тасвирлаганидек, дунёдаги энг хунук одамлар эканига ишонамиз ва Ойбек бундай унсурлар портретини чизганида Абдулла Қодирий шаънига айтган гина-кудуратлардан онгли равишда воз кечганини кўраимиз.

Мана бу тасвирга эътибор беринг:

“Извош боши берк кўчада тўхтади. Тантибойвачча кира пулини тўлаб, кўримсиз бир дарвозадан ичкарига кираркан, йўлакда, эски курсида ўтирган таниш чолга учради. Чолнинг патак соқоли кирликдан оқини йўқотган, эғнида кирланиб, мойланиб йилтилаган доғ-дуғли, лекин диққат билан боқилганда, таги асл пахта буюм эканлиги ҳозир ҳам билин-

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами, XIV том. — Б-134.

² Кўрсатилган асар, — Б.134–135.

ган узун қора камзул, оёқларида эскириб ола песланган амир-кон маҳси, йиртиқ калиш. Бу киши бир пайтлар Тошкентда ва Фарғонада донг чиқарган Шомуротбой эди. Бутун бойлигини айш-ишрат, фаҳш, бузуқлик оламида совуриб, шу оламнинг тўлқинларида бош айлантиргач, телбаликлар қаҳрамони бўлган, ниҳоят, тақдир уни завқ-сафо тахтидан унинг ифлос остонасига отган эди.

Тантибойваччани кўрган ҳамоно ўрнидан турди. Чиркин, хира кўзларининг ёшини кафти билан артиб, кўришмоқ учун кўлларини узатди” (144-бет).

Ойбек уч-тўртта бадий тафсил ва бўёқлар билан бутун бир кишининг тақдирини кўз олдимизда яққол гавдалантириб бермоқда. Лекин юқорида айтганимиздек, салбий қаҳрамон портретини чизишда у Абдулла Қодирий “анъаналар”ини бузишни хаёлига ҳам келтирмайди.

Шу лавҳадан яна бир мисол:

“Хўжайин ўрнидан туриб, эшикни қия очди, бировни имлаб, яна жойига ўтирди.

Ёшликда сатанг ўтиб, бу доирада сочи оқарган, лекин ҳали ҳам бутун гавдасидан ноз хазонини шилдиратувчи бир кампир кирди.

—Ҳа, бойваччам, энангта нима тортиқ қиласан?.. —ўйноқланди кампир.

—Тортиғим шу: сизга битта куёв топиб кўйдим.., —ҳазиллашди Тантибойвачча.

Кампир унда-бунда қолган, тишқоли сурилган тишларини очиб, қаҳ-қаҳ кулди...” (160-бет).

Ана шу тарзда Ойбек ҳам, Абдулла Қодирий ҳам воқеалар оқимидаги мавқеига қарамай, ҳар бир ижтимоий аҳамиятга молик персонаж портретини гоҳ яхлит, гоҳ сочма тарзда беради; уларнинг ички оламини, инсоний моҳиятини очиб ташлабгина қолмай, тарихий давр ҳақиқатини ёрқин ва теран ифодалашда портрет тасвиридан ҳам катта маҳорат билан фойдаланадилар.

Пейзаж тасвири. Одатда ўзларининг ҳажвий истеъдодлари билан китобхон эътиборини қозонган ёзувчилар лирикадан, ҳис-ҳаяжон тўлқинларидан узоқ бўладилар. Абдулла Қаҳҳор ижоди тонгида озгина шеър ёзганига қарамай, асосан реалист ёзувчи ва ичакузди комедиялар муаллифи сифатида машҳур. Лекин унинг эстетик қарашлари ва

ижодий мезонлари учун кўтаринки тасвир унсурлари мутлақо ёт. Унинг қисса ва романларида биз билган ва севган маънодаги пейзаж-манзара тасвири йўқ даражада.

Абдулла Қодирийни “Муштум” журнали орқали таниган китобхонлар учун у аввалло ҳажвгўй ёзувчи. Ҳажв билан лирика эса муз билан оловдир. Бинобарин, Абдулла Қодирий романларида катта шоирона кўтаринки руҳ билан тасвирланган табиат манзараларининг борлиги мўъжизавий ҳол. Шу маънода Ойбек Абдулла Қодирийдан ҳам, Абдулла Қаҳҳордан ҳам кескин фарқланади. Ойбек романида табиат манзараларининг чин маънода олтин қалам билан чизилганлиги ажабтовур ҳоллардан эмас. Бундай манзараларни фақат бағрида, юрагида улкан шоир яшаган кишигина чишиши мумкин.

Ўроз билан Йўлчи хароб уйининг ўртасида қазилган чуқурчага ўтин қалаб, ўт ёқиш учун дамма-дам пуфлашар эди. Улар қанчалик уринмасин, уй ичи тутунга тўлиб, олов ёнмайди. Йўлчи нафасини ростлаш учун эшикка чиқади:

“Осмон тиниқ, қалин қор билан қопланган далалар устида юлдузларнинг олтин гўзалари ёрқин чақнайди. Ҳар вақтдагидан кўркамроқ, тиниқроқ кўринган тўлин ой самонинг бир нуқтасида қотган каби... Унинг нурларида қишнинг поёнсиз оқ кўрпаси майда олтин учқунлатиб, ҳаммаёқни чуқур жимжитлик билан ўраб ётарди. Яланғоч дарахтлар майда юлдузчалар билан ёнган қора ажиб чиройли кўланкалар ташлайди. Ойдинли қиш кечаси шундай гўзал, шундай улуғворки, ҳатто хизматкорларнинг хароб кулбаси ҳам, деворларига кимнингдир томонидан ёпилиб, йиғиштирилмай қолган таппиллар ҳам алақандай бежирим манзара ясайди...” (114-бет).

Қиш куни хароб бир уйда совуқда яшаётганига қарамай, олам Йўлчининг кўзига шундай гўзал кўринади. Бунинг сабаби унинг Гулнорни илк бор кўриши биланоқ унинг муҳаббати тўрига илинганидир. Юқорида келтирилган лавҳа Йўлчи қалбига қўнган гўзаллик билан бениҳоя уйғун, бир-бирини тўлдирувчи ва шарҳловчи ҳодисалардир. Бу лавҳадаги “юлдузларнинг олтин гўзалари”, “қишнинг поёнсиз кўрпаси”, “чуқур жимжитлик” каби истиорали ифодалар, яланғоч дарахтдан майда юлдузчалар билан тўкилаётган қора ажиб кўлкалар ва ҳоказолар тасвиридан нафосатнинг нозик таманнолари эсади.

Энди қиш кечасининг мана бу манзараси билан танишайлик:

“Кечанинг совуғи, изғирин кучайди. Багани совуқдан муз кесилди. Чарми тошдай эски этик ичига оёқлари жонсизланди. Лекин у бир зум қўнмасдан тентирайверди. Бир бурда сариқ, совуқ ой хира нур тумани сепди. Йўлчи санқиб юриб, анҳор ёқасида тўхтади. Сув шувулаб, қандайдир сирли, ваҳимали кўриниш билан оқади. Унинг қорамтир ойнасига қирғоқдаги юпқа муз парчаларида ойнанинг олтин нури йилтирайди. Сув ёқалаб ўсган яланғоч дарахтларнинг бутоқ новдаларида совуқ шамол шивиллайди. Йўлчи сувнинг совуқ тўлқинларига узоқ тикилди. Бошида, тўсатган бир ваҳм, қўрқинчли бир фикр уйғонди: “Уни ўз уйидан ким олиб қочади? Нега олиб қочади? Бу жуда мушкул. Гулнор шу анҳорга ўзини отмаганми?!” Анҳор узоқ эмас. Ҳар кун деярли ўзи от суғоришга келган бу анҳор ҳозир унга даҳшатли бўлиб кўринди, гўё унинг қалбини, умид ва орзуларини бу анҳор ютган” (233-бет).

Сезган бўлсангиз керак: бу, Гулнорнинг ғойиб бўлгани хабарини эшитиб, уни ярим кечада, қишнинг айни чилласида излаётган Йўлчининг ҳолати-ю, унинг шу ҳолатини ўзида, худди кўзгудагидек, акс эттираётган манзара. Бояги манзарада ойнанинг илиқ ҳароратли нурлари улуғвор бир гўзалликни ҳосил этган эди. Аммо бу манзарада ҳатто ой ҳам — Ойбекнинг севимли самовий тусдоши ҳам совуқ нурлар таратмоқда. У куни кечагидек тўлин ой эмас, балки бир бурда ой. Бу ой нур эмас, хира нур туманини сепмоқда. Тасвирнинг заргарона аниқлиги ва образлилигини қаранг! Биргина ой тасвирининг ўзидан Ойбек қанчалик ранглар ва оҳангларни — маъноларни келтириб чиқармоқда.

Мана, Ойбек романидаги сўнгги манзара тасвирларидан бири. Йўлчининг қамалган, Гулнорнинг Мирзакаримбой уйида хотин сифатида яшаб, барча орзу ва армонларидан жудо бўлган ва заҳарланиши олдидаги пайти:

“Қуёш ботган. Лекин унинг олов дарёси турли ранглар билан товланиб, чексиз бир парда каби, уфқларда мавжланар эди. Боғчаларни бир-биридан айирган деворлар кўрнимас, ишкомлар, мевазорлар, экин далалари туташ яшил манзара ясайди. Ҳар ёқдан кўтарилган тутунлар, юпқа кўк булут каби, ҳавода секин-секин эрийди...” (316-бет).

“Қуёш ботган”. Шу икки сўз фақат тасвир этилаётган пайтнигина эмас, балки умуман Гулнор учун, қолаверса, Йўлчи учун ҳам ажратилган умрнинг сўнгги дақиқаларини ифодалаб келмоқда. Қуёшнинг олови қанчалик турфа ранглар билан товланмасин, боғчаларни бир-биридан айирган деворлар кўринмай, ҳаммаёқ туташ яшил манзара ҳосил қилмасин, соат миллари Гулнор учун тўхташ арафасида турибди. У ана шу гўзал манзарага тўйиб, шу манзара фонида Йўлчи билан ёндош кечган ҳаётининг бахтли сонияларини эслаши ва шу гўзал манзарага уйғун хотиралари билан тун бағрига сингиши керак. Ташқи порлоқлик билан тўла манзарадан ана шундай мунгли фикр, мунгли кайфият оқиб чиқади.

Абдулла Қодирий Ойбекка нисбатан пейзаждан кам фойдаланган эса-да, ўрни ва тақозоси билан манзара тасвири-ни-да чизиш, чизганда ҳам гўзал чизишга интилган. Адиб назарида, Отабекдан умидини мутлақо узган, аммо айни пайтда бошқа хушторлар билан ҳаётини боғлашни ҳам истамаган Кумушнинг руҳий изтиробларини ҳаяжонли пардада кўрсатиш учун пейзаж тасвири зарур бўлиб туюлади.

Мана, романдаги ўша машҳур тасвир:

“Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларини боши эди. Дарахлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишки сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиги соясига япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган гилос ёғочлари ҳам бу кун тунги қора совуққа чидолмай, елнинг озгина ҳаракати билан-да баргларини шарт-шарт узиб ташламоқда эдилар. Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш тузуккина кўтарилган, аммо унинг ўзи ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучини-да кесган эди...” (168-бет).

Абдулла Қодирий шу ерда ўрта эшиқдан кўринган Кумушбибини тасвирлашга ўтиб, унинг “бурунги тўлалиғи кетиб, озгинланган”ини таъкидлайди. Аммо шунга қарамай, “бу озгинлиқ унинг ҳуснига камчилик бермай, билъакс, юқорилатқани”ни асословчи далиллар келтиради. (Қавс ичида шуни таъкидлаш жоизки, адиб ўрни келса-келмаса, ўз қаҳрамонининг гўзаллигини тасвирлашни адиблик бурчи деб билади.) Сўнг пейзаж тасвирини давом эттиради:

“Ул (Кумушбиби —Н.К.) ерга тушкан ҳар бир япроқда ўзининг таржимаи ҳолини ўқир, ўзини-да мавқеидан айри-

либ, ҳечка чиқиб турган шу хазонлардан айира билмас эди. Айира билмади-га, латиф кўкрагини тўрт энлик кўтариб, тин олди ва кўзлари жиқ ёшга тўлди” (211-бет).

Бу пейзаж, шубҳасиз, гўзал ёзилган ва, шубҳасиз, аросат даштида қолган Кумушнинг руҳий ҳолатини очишга хизмат қилади. Кези келганда, бу тасвирнинг “Лайли ва Мажнун”даги хазонрез фасл тасвирини ёдга солаётганини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Аммо шундай нафис бўёқлар билан чизилган пейзаж, назаримизда, Кумушбибининг гўзаллигини тасвирлашга бағишланган лавҳа ичида эриб кетади ва биринчи ўринга Кумуш портрети чиқади.

Ҳар иккала романда, пейзаждан ташқари, маиший ҳаёт, руҳий ҳолат тасвирлари ҳам борки, улар-да адибларнинг ғоявий ва бадиий ниятларининг руёбга чиқишига ёрдам беради. Аммо биз бадиий тасвирнинг барча кўринишларига тўхташни шарт деб билмаганимиз учун Ойбекнинг бу борадаги қуйидаги сўзларини келтириш билан яна пейзаж масаласига қайтмоқчимиз:

“Ўтган кунлар”га уй-жой, маиший картиналар тавсифи фақат воқеа ва кураш борадиган шароитни кўрсатиш учунгина зарур бир элемент бўлмай, балки аксар вақт махсус бадиий қиммат касб этади, асар учун қўшимча бадиий бир восита каби мукамал чизилади. Шунинг учуноқ кўпинча воқеа ва кураш тасвир қилинмасдан илгари обстановка (шароит — Н.К.) ва персонаж турган муҳит картиналари биратўласига тавсиф қилина қолади...

Романда табиат кўринишлари ва умуман пейзажлар тасвири ҳам сийрак эмас. Табиат кўринишлари аксар қаҳрамоннинг психологияси, кайфиятига ҳамоҳанг равишда акс эттирилади. Табиат ҳодисаларининг тасвири қаҳрамоннинг кечинмаларини ифода қилиш учун бадиий бир восита ролини ўйнайди”.

“Ўтган кунлар”да шундай саҳифалар борки, уларни ҳаяжонсиз, қалбнинг вулқонли туйғуларисиз ўқиш асло мумкин эмас. Шундай саҳифалардан бири Кумушнинг ўлими ва дафн маросими тасвиридир. Абдулла Қодирий бу ғоят мунгли саҳнани тасвирлаганида ўзида пайдо бўлган кўз ёшларининг ўзи етарли бўлган бўлса керакки, пейзаждан фой-

¹ Кўрсатилган асар. — Б. 139—140.

даланмайди. Аммо Отабекнинг, орадан бир йил ўтгач, Марфилондан келиб, севимли ёр қабрини зиёрат қилганини ва энг сўнгги кечани “ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида” ўтказганини тасвирлар экан, бундай мунгли манзарани чизади:

“Кеча ойдин, қабристон тил-тинч, узоғроқдан Қуръон товуши эшитилар эди. Икки туб чинор бутоқларида қўнуб ўлтурган уч-тўртта бойқушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, қўйи думбайган қабрлар бу тиловатка сомиъ каби эдилар. Қуръон оятлари қабристон ичига оғир оҳангга оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам Қуръон оятларига қўшилишиб оқар эди...” (376-бет).

Бу пейзажда нафақат табиат тасвири, балки, унда очиқ айтилмаган бўлса-да, ҳаёт билан ўлим, ўлим билан абадият ўртасидаги алоқаларга оид қандайдир шамалар ҳам бор-дек. Ҳарҳолда Қуръон оятларининг қабр ичига Отабекнинг кўз ёшлари билан бирга оқишида икки руҳнинг арши аълода учрашиши мумкинлигига мавҳум бир шама, мавҳум бир умид бор. Сўнгги пейзажнинг ана шундай яширин маънолар касб этишида Абдулла Қодирийнинг санъаткорлиги ва, муҳими, исломий қадриятларга эътиқод қўйган санъаткор эканлиги балқиб туради.

“Қутлуғ қон”нинг бундай хотима ва бундай пейзаж билан тугаши мумкин эмас эди.

Ички монолог тасвири. Насрий асарларда бадиий тасвир имкониятлари ниҳоятда кўп. Абдулла Қодирий ўз асарини ўзбек романнавислиги тонгида ёзганига қарамай, ўша вақтдаёқ бадиий тасвирнинг бугун бизга маълум бўлган қарийб барча тур ва кўринишларидан фойдаланганлиги шубҳасиз. Шундай тасвир турларидан бири қахрамоннинг ички монологидир. “Ўтган кунлар”да биз нафақат асосий қахрамонлар, балки айрим иккинчи даражали персонажларнинг ҳам ўз ҳаётларининг силсилали дақиқаларида кўнгилларида барг ёзган туйғу ва кечинмаларини ички монолог ёрдамида юзага чиқарганларига гувоҳ бўламиз.

Уйланишга мажбур бўлган ва бу ҳақдаги нохуш хабар билан Марфилонга, севимли ёри, қайнота ва қайнонаси қошига бораётган Отабек хаёлидан бир-биридан изтиробли фикрлар ўтиши табиий. Бу ҳолни бадиий асарда четлаб ўтиш “инсоншунослик” деб аталган адабиётнинг табиатига асло муносиб эмас. Бинобарин, Абдулла Қодирий Отабек ниго-

ҳига тушган қир манзараси таъсирида унда пайдо бўлган туйғулар пўртанасини ва бу пўртанада шакланган фикрларини бундай тасвирлайди:

“– Хов, ана, қалдирғоч, тўғрига қараб ўқдек отилиб борадир, учкан йўлида вижир-вижир сайраб ҳам қўядир. Қалдирғочнинг қайғуси йўқ, суйганининг олдига тезроқ етиш учун шошадирғандир: сайроғига ҳам суйганининг кўриш шоглиги учундир... Бахтлиқ қалдирғоч: совғаси ҳам кўрқинч эмасдир, ота-онасининг орзу-ҳаваслари ҳам йўқдир. Уларнинг турмуш қонунлари жуда енгил, икав-икав, суйган-суйганни оладир-да, тоғларда, ерларда, кўкларда учиб юрий берадилар. Мен ҳам шу қалдирғочдек унинг сари отилиб, вижир-вижир сайраб учар эдим.

Унинг қалдирғочлик қаноти ота-она мукофоти билан қайрилган. Унга учкали эрк бермайдирлар. Лекин ҳайвон унинг қайрилган қанотига қарамасдан, ўзининг эски одим ташлашида қирлар, тоғлар ошиб, сувлар кечадир; етти-саккиз қайта бориб келган таниш шаҳарига интилгандан интила берадир” (113-бет).

Шу пайт узоқдан қўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитилади:

Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши...

Ашула Отабекка бошқача таъсир этади. “Гўё бу геҳқон, – ёзади адиб, – унинг истиқболдан ҳикоя қилгандек бўладир. Бу байт геҳқоннинг оғзидан яна такрорланиб, тағин тева-ракни ёнғиратадир” .

Энди Отабекнинг кўнглидан бундай фикр ўтади:

“Икки ёрни ажратқучи бу фалакнинг гардиши эмас, ота-онанинг орзуси!” (ўша бет).

Отабек ана шу саҳнагача “ота-она орзуси”га қарши дилидаги сўзларини айтмаган, бу “орзу”га мусулмон боласига хос одоб билан, ичдан зил кетса-да, бўйсунган эди. У яшил ва бепоён кенгликка чиқиб, дилида пайдо бўлган норозилик сўзларини ҳеч ким эшита олмайдиган жойда, ниҳоят, айтади. Ўшанда ҳам ички монолог тарзида!

Йўлчи Салимбойвачча билан юз берган тўқнашувга қадар юрагида йиғилган дарду аламларни ҳеч кимга очик-ёриқ айтмайди. Шунинг учун ҳам шу воқеага қадар у ўз ҳаяжон-

лари, изтироблари, ширин ва таҳликали хаёллари ва кечин-маларини ички монолог тарзида бизга етказди. Бу ички монологлар адиб ғоявий мақсадининг талаби билан гоҳ у, гоҳ бу мазмунга эгадир.

“Қутлуғ қон” Ойбекнинг биринчи йирик насрий асари бўлганига қарамай, ёзувчи шу асаридаёқ ўзини ички монолог устаси сифатида кўрсата олган.

Бизнингча, қуйида Йўлчи ё Гулнорнинг ички монологларини шарҳлашдан кўра, иккинчи даражали қаҳрамонлар образининг инкишофида нутқнинг бу шакли ўйнаган ролни тавсифлаш муҳимроқ.

Маълумки, Шарқда ҳукм сурган қонун ва қоидаларга кўра, аёл киши нафақат жамият, балки оилада ҳам ўз овозига эга бўлмаган. Ёрматнинг хотини, Гулнорнинг онаси Гулсумбиби ҳам худди шундай ҳуқуқсиз аёлларнинг бири. Эри Ёрмат хизматкор, бойнинг бошқалар сингари қароли бўлганига қарамасдан, хотинининг унини ўчиргани ўчирган. Шунинг учун ҳам Гулсумнинг ўз дилида тугён урган фикрларни фақат ички монолог орқали юзага чиқариши табиий.

Гулнорнинг касалланганидан хавотирланган она ҳамма айбни эри Ёрматнинг устига ағдаради:

“Ота бўлмай ўл. Икки гапнинг бирида хотин устига бўлса ҳам бойга, ерли-сувлиққа бераман, дейди. Ниятинг қурсин. Қизимни ўтга ёқмоқчи бўласанми? Қизим ақлли, ҳушли қиз, дагасининг бундай бағ ниятини билади, шундан хафаланади, қуяди. Ота ўлгур, бировнинг малайи бўлса ҳам, ўлгудай кеккайган, такаббур. Қанча совчиларни қувиб юборди, ахир. Бирини паст одам дейди. Бирини косиб дейди, бирини аравакаш-оворакаш дейди. Дурадгор йигитнинг онаси қатнай-қатнай тинка-мадори қуриди. Айниқса, ўшанга кўнглим чопган эди. Йигитнинг қўлида гулдай хунари бор экан, бўйдоқ экан, уй-жойи тайин экан. Яна сенга нима керак?! Энди яна бошқа баҳона топибди. “Қиз маники эмас, бой отамнинг қизи. У киши ўзлари танлаб узатадилар!” Ўл, ота бўлмай...” (149–151-бетлар).

Гулсумбибининг юрагидан тошиб чиққан бу сўзларни ўқир эканмиз, биринчидан, улар чиндан-да Гулсумбибидек оёқ ости қилинган, муштипар, хоксор аёлнинг дил сўзлари эканига ишонамиз. Бундай сўзларни саксонга кирган бўлса-

да, эркак киши айта билмайди. *Иккинчиган*, бу сўзлари орқали у ўз оиласи доирасида мавжуд адолатсизликдан, зулмдан, қашшоқликдан эри туфайли исён қилмоқда ва исён оловини эрига қаратмоқда. *Учинчиган*, Гулнорга совчилар келаётгани ҳақида хабар бериб, булар орасида дурадгор йигитнинг ўзига маъқул бўлганини айтмоқда. *Тўртинчиган*, Ёрматнинг Гулнорни бойга бериш ниятида экани, бунинг устига, қизининг тақдири ўзида, Ёрматда эмас, балки Мирзакаримбойнинг қўлида эканидан дод демоқда. Бу ерда Гулнорнинг кейинги тақдирига алоқадор бир сиқим нурни йўқ, деб бўлмайди. *Бешинчиган эса*, ҳар куни бўлмаса-да, аҳён-аҳёнда кўриб юргани, кимлиги, қандайлиги ҳақида тасаввурни бўлгани, эҳтимол, Гулнорга нисбатан туйган майлидан ҳам хабардор бўлгани Йўлчини тилга ҳам олмайди. Бу бежиз эмас. Гулсумбиби ҳар ҳолда она: қизининг уйи-жойи тайин (дурадгор йигитдек!), қўлида гулдай ҳунари бўлган (дурадгор йигитдек!) бўйдоқ бир кишига беришни истайди. Худди шу нуқтада унинг хоҳиши билан реал воқелик ўртасида, мавжуд шароит ўртасида бепоён бир зиддият пайдо бўлади.

Ёрматнинг Гулнор қисмати ҳақидаги фикри аниқ ва равшан. Мирзакаримбойга вафодор ит каби хизмат қилган қарол, кекса бўлса ҳам, қизини бойга беришни ўз ҳаётининг катта ютуғи, деб билади. Аммо натижа Ёрмат ўйлагандек бўлиб чиқмайди. Гулнор Салимбойвачча томонидан захарланиб, ўн гулидан бир гули ҳам очилмай ўлади.

Ёрматнинг қасос истаган ўткир пичоғи Салимбойваччанинг нақ, кўкрагига бориб қадалади. Қон ва ўлим ҳидини сезган от пишқириб, безовта бўлади. Ёрмат пичоқни суғуриб олиб, “мудҳиш сокинлик ва совуққонлик билан бойваччанинг этагидан тортиб, пастга туширади. Сўнг жасадни бутун кучи билан жарликка улоқтиради”.

Ўзбек адабиётидаги юрак қонлари сачраб турган энг кучли ички монолог “Қутлуғ қон” романида, шу унутилмас сахнада Ёрматнинг қалбидан олов каби отилиб чиқади:

“Нима иш қилдим? Гуноҳми, савобми? Соқолим оқарганда қўлимни қонга ботирдим. Мана, ҳали ҳам бармоқларимга чилп-чилп ёпишади! Йўқ, мен қизимдан сўрайман. Айт, жоним, Гулнорим, айт! Ман ёлғиз санинг қаршингда гуноҳқорман. Эски гуноҳқорман. Сан айт, маъқул бўлдимми? Бу қон оз

гесанг яна тўкаман. Ҳаммасини қираман. Албатта, бу қон бир томчи. Бундайлардан мингтасининг қони бир тола сочингга арзимади. Биламан, қизим. Ҳаммасини қираман, даданг энди кўрқмайди. Улар энди хўжайин эмас манга, қизим. Елкамга хўп минишди. Энди бас! Кўзим очилди, Гулнор. Лекин бу кўз қурғур жуда кеч очилди. Юрагимга заҳар югурганда очилди. Юрагим сан эдинг, Гулнор. Кўзим илгари очилган бўлса эди, ман ўз юрагимни бўриларга едирармидим? Тонг-ла маҳшарда қай юз билан санга боқаман? Қизим, кечир, бу ағашган, кўр дадангни кечир! Гуноҳимни заррача кечиршинг учун қўлимни қонга тикдим. Оппоғим, Гулнор, кечир... Эвоҳ, эссиз умр, эссиз қизим...” (324-бет).

Бу унча катта бўлмаган ички монологда нафақат Гулнорнинг, балки, муҳими, Ёрматнинг ўзининг тақдири катта бадий санъат билан мужассамланган. Ўзининг бутун умри давомида бойлар хонадонида қулларча хизмат қилган, ҳатто ўзига тақдирдош камбағал кишиларни назар-писанд қилмаган, бойдан қолган ювиндини ичиб, шу билан мағрур юрган Ёрматнинг кўзи, ўзи айтганидек, кўр эди. Бу кўр кўзнинг очилиши учун пичоқ унинг юрагига бориб қадалиши лозим эди. Ёлғиз қизи Гулнор унинг юраги эди. Унинг ўлими Ёрматнинг юмуқ кўзларини очиб юборди.

Ушбу монолог Ёрмат қалбидан қон бўлиб оқаётган сўзлар, сўзга айланган алам, мусибат, тақдирнинг аччиқ ўйини ўта ҳаққоний, ўта таъсирли ифода этилганлиги билан китобхонни ларзага солади. “Қутлуғ қон” романидаги энг кучли сахна деб мазкур воқеа тасвирини, мазкур ички монологни кўрсатсак, адолатдан бўлади. Ойбек шу монолог тасвирида дохий санъаткор даражасига кўтарилган.

Ҳикоя ичида ҳикоя тасвири. Бу тасвир усули биз туншунган маънода “Ўтган кунлар”да ҳам, “Қутлуғ қон”да ҳам кўп учрамайди. Биз ҳикоя ичидаги ҳикоя деганда, Абдулла Қодирий романида берилган уста Алим ҳикоясини ёхуд шунга ўхшаш ҳоларни назарда тутамиз. Ҳикоя ичидаги ҳикоянинг яна бир мумтоз намунаси, бизнингча, “Қутлуғ қон”даги Гуландом билан боғлиқ эпизодда берилган. Бу ҳикоя нафақат Гуландомнинг ўша пайтдаги ҳолатини, балки ундан кўра каттароқ ижтимоий мазмунни ифодалайди ва ҳатто романдаги воқеаларнинг мантиқий ривожланиш қонуниятларини ҳам англаш имконини беради.

Айтмоқчи бўлган фикримиз тушунарли бўлиши учун Гуландомнинг бу ҳикоясини айтиш сабаби билан танишиш лозим.

Тантибойвачча олажак кайф-сафосини мукамал қилиш мақсадида Гуландомдан ашула айтиб беришини сўрайди. Гуландом ўйламасданоқ дуторни чертиб, енгил, шўх ашулани айтади, лекин ашулани тугатгач, “Қорним тўйганлиги учун яхши айтолмадим”, — дейди. “Нима дедингиз, қорин оч бўлиши керакми?!” — ҳайрон бўлиб сўрайди Тантибойвачча. Гуландом Тантибойваччанинг саволига жавобан бундай дейди:

— *Билмадим, мен бир вақтлар уйга қариндошларимиз орасида ашула айтган эдим. — Гуландомнинг кўзлари бир онда дарғ билан сузилди, винодан бир қултум ютиб, давом этди. — Дадам келди: “Болам, қорнинг тўқ экан овозинг хира чикди”, деди. Биз тушунмадик. Кейин ўша нарсани ҳикоя қилиб берди, ҳали ҳам ёғимда . “Бир замонда, — деди дадам, — Афлотун деган бир ҳаким ўтган экан, у ҳеч тинмасдан фикр қилар экан. Лекин фикр қилганда соқолини битта-битта юлиб олаверар экан. Қўлини баланд қилиш учун бир нима ўйлаб чиқаришга уринибди. Ахир бир танбур ясабди. Танбури жарангламабди. Ҳайрон бўлиб ўтирган экан, кўчадан ҳали баланд овоз билан ашула айтиб ўтган йигитлар яна ашула билан қайтишибди. Лекин йигитларнинг овози энди жуда суст, бўғиқ бўлиб эшитилибди. Афлотун югуриб эшикка чиқибди, йигитларни тўхтатиб сўрабди:*

— Болаларим, — дебди, — ҳали овозларинг жуда баланд, янгроқ эди, энди нимага суст бўлиб қолди? — Йигитлар кулиб, шундай жавоб беришди: — “Ҳали қорнимиз оч эди, зиёфатга бориб, кўп едик, кўп ичдик, қорнимиз тўйиб, овозимиз пасайди”. Афлотун дарров уйга кирибди, танбурга қараб, “Қорнинг тўқ экан? — дебди-да, танбурнинг ичини кавлабди. Ана шундан кейин танбур жаранглаб чалинибди” (170–171-бетлар).

Бу воқеа гарчанд Гуландомнинг ўзи ҳақидаги ҳикоясига қистирма ривоят сифатида айтилган бўлса-да, унда чиндан ҳам катта мазмун бор. Қорин тўқ пайтида чиқмайдиган ё бўғилиб, суст чиқадаган овоз қориннинг оч ҳолида янграб чиқиши — бу нафақат физиканинг, балки ижтимоий ҳаётнинг ҳам қонуни. Йўлчининг овози қорин тўқ пайтида чиқ-

магандек, халқнинг овози ҳам 1916 йилда очлиги туфайли, қорнига келиб тушган мушт туфайли чиққан. Зулм халқнинг суст, бўғиқ овозининг жаранглаб, момагулдирак ўла-роқ янграб чиқишига сабабчи бўлган. 1937 йилда, Ойбек роман ёзишга киришган пайтда гунг ва кар бўлган халқнинг овози ҳам, эртами-кечми чиқмаслиги мумкин эмас эди. Социолог ва футурологларнинг таҳлилларига кўра, собиқ советлар мамлакатида 1937—1939 йилларда тайёрлана бошлаган халқ қўзғолони Иккинчи жаҳон уруши оловининг ёниши билан тўхтаб қолган.

Хуллас, Гуландом ҳикоясида келтирилган танбур ҳақидаги ривоят романда очик айтилмаган, аммо матн остида яширилган катта маънони ёритишга хизмат қилади.

Кўп овозли (полифоник) тасвир. Ҳар иккала романда ёзувчи нутқи етакчилик қилади. Ойбек ҳам, Абдулла Қодирий ҳам воқеалар силсиласини асосан изчил тасвир этиб, кўраётганимиздек, бадий тасвирнинг турли усуллари билан фойдаланадилар. Агар ўз асарида “сир сақлаш” усулидан самарли фойдаланган Абдулла Қодирий баъзан тасвирнинг изчил оқимини шартга кесиб, бошқа мавзуга ўтиб кетса ва шу йўл билан тасвирнинг магнитланиб қолишига эришса, Ойбек бу йўлдан бормайди. Аммо ҳар иккаласи ўрни-ўрни билан полифоник тасвирдан фойдаланади. Полифоник тасвир эса кўпроқ қаҳрамонларнинг мураккаб ҳолати ва нутқларини ифодалашда, айниқса асқотади.

Гулнорнинг ўғирланиш эпизоди — романнинг энг драматик нуқталаридан бири. Отасининг Гулнорга уйланиш истagini эшитган Салимбойвачча бутун кучи билан қаршилик кўрсатмоқчи бўлади. Ҳатто Тантибойвачча ёрдамида Гулнорнинг ўғирланишига эришади. Аммо... энди нима қилиш керак? Тирик Гулнорнинг бир кунмас-бир кун овози чиқиши мумкин. Ўз хатти-ҳаракатининг оқибатидан чўчиган бойвачча поччасидан Гулнорни ўлдиришни сўрайди. Тантибойвачча фақат бир шарт билан бу ишни қилиши мумкинлигин айтади.

“— Тушунмадим, қандай шарт бўлиши мумкин? — бақрайиб сўради Салим...”

Тантибойвачча ўз шартини баён қилади.

“Салимбойвачча шартнинг маъносини гарров англади. Ноилож унинг қўлини сиқди. Мана шу онда у ўзининг бутун

эркини поччасига топширганлигини, дагаси ва бошқалар олдида ўз жиноятининг очилмаслиги, шарманда бўлмаслиги учун Тантибойваччанинг ҳар қандай талабларини, биринчи галда, албатта, ақча талабларини сўзсиз бажаришга мажбурлигини англади... Бу нарсани илгари ўйламагани учун афсус қилди. Лекин энди ўқинишнинг фойдаси йўқ эди. Ранги ўчган, қалтираган Салимбойвачча болаларча ялинди:

“– Сиз ёлғиз поччам эмас, ҳам дўстим, ҳам оғамсиз, ҳамма вақт ишимиз бир”.

Тантибойвачча мағрур ва мамнун бир вазият олди, лабига папирос қистириб, тезда ўрнидан турди...(236–237-бетлар).

Кўрамизки, Салимбойваччанинг ичидаги биринчи овоз поччасидан Гулнорни даф этишни сўрайди: борди-ю сири очилиб қолгудек бўлса, отаси унга марҳамат қилмаслигини яхши билади. Аммо ўз илтимоси билан Тантбойваччанинг тузоғига илинганини сезгач, ичидан иккинчи овоз – пушаймонлик овози чиқади. Лекин кеч бўлган эди. Салимбойвачча яна ички овозини эшитиб, ялинишга тушади. У шу хатти-ҳаракати билан ўзидаги даҳшатли ниятнинг эркисиз иж-рочисига айланиб қолади: унинг пировардида Гулнорга заҳар бериши табиий бир ҳолдир.

Энди лабига папирос қистириб олган Тантибойваччанинг кейинги ҳаракатига эътибор берайлик:

“У кўчада ғоят мамнун ҳам ҳар вақтдагидан кеккайиброқ юрди, чунки у ўзини катта зафарга эришган ҳисоблади. Салимбойвачча энди унинг қули...” – бу унинг кўнглидан чиққан биринчи овоз. Шундан кейин Тантибойвачча бу зафарнинг пайдо бўлиш тарихини эслайди. Бинобарин, бу ҳам янги овоз бўлса ажаб эмас: “...Аввалги кун, кечқурун, Салим унинг уйига бориб, дагасидан шикоятланди. Чол унинг шартини қабул этмаганини ва бунинг устига бутун меҳмонхонани бошига кўтариб, ўғилларини сўкканини сўзлади... Тантибойвачча Гулнорни олиб қочиш кераклигини мастлик дадиллиги ва мантиқи билан тушунтирди. Фазабланган Салим бир минут ўйланмасдан, бу таклифни қабул этди...” Ойбек Тантибойваччанинг хаёлидан ўтган шу фикрни учинчи овоз сифатида баён этиб, воқеаларга аралашади. Сўнг яна сўз навбати Тантибойваччага келади: “Эрта-индин бойваччадан ўн минг сўм оламан – векселга қўл қўйса бас. Унинг имзоси –

нақд пул”. Тантйбойвачча шундай ички овоз билан қувониб борар экан, кўзи кўчада қаёққадир кетаётган Ёрматга тушади.

Адиб овози: “Унинг бетини кўрмаса ҳам, гардини, ҳасратини унинг юришидан, елкасидан сезди. Юрагининг чеккаси чимчилангандай туюлди. Ихтиёрсиз равишда кўзларини бошқа ёққа бурди”.

Тантибайвачанинг ички овози: “Ҳаммадан шу камбағалга қийин, нафсиламрда қийин. Ўзи чакки оғам эмас. Бир мусофир, ғариб. “Боланг кўз олдингда ўлса йиғлайсан, доғлайсан, ер бағри қаттиқ, ахир кўникасан. У боёқишнинг нури дийдаси, етилган қизи бирдан ғойиб бўлсин... Ўликми, тирикми, бир умр билмасин... Бундай яшашдан жаҳаннам азоби минг марта енгил. Ёрматнинг қўлидан етаклаб, қизи олдига тўғри бошлаб борсам, “ол қизингни, лекин, буни бир сан бил, бир Омо билсин, бошқа ҳеч ким; жўна, десам...” (237–138-бетлар).

Тантибойвачча шу дақиқада бундай олижаноб қадамга қодир эмас эди.

Адиб овози: “...Аммо унинг юрагига бу ёруғ фикрни бир зумда бошқа орзу – таъма қораси босди, ҳалиги учқун юрагининг қора ўпқинида сўнди. Чунки Ёрматнинг қизи унга беҳисоб текин пул манбаи очган эди...”

Тантибойваччанинг ички овози: “Салимбойваччанинг елкасига миниш учун Гулнор қурбон бўлиши керак...”

Адиб овози: “...Бундан ташқари, Гулнор каби, оғамларнинг таърифига қараганда, чиройли қиз билан кўнгил қонгунча “суҳбат” қилиш орзуси ҳам унинг кўксини ёқди...”

Тантибойваччанинг ички овози: “...Савобнинг эшиги кўп, дейдилар. Бу бўлмаса, бошқа бир эшикка кириб чиқармиз. Масалан, мачитга гилам олиб бериш. Бунда кишининг номи ҳам чиқади...”

Адиб овози: “...геб уйлагу-да, қадамини илдам босиб, Ёрматни орқада қолдирди” (238-бет).

Ойбек шу кичкина ҳаётий лавҳада турли овозлар ёрдамида Салим ва Тантйбойваччалар руҳида кечган ички курашни бутун мураккаблиги билан очиб беради, улар учун ўз шахсий манфаатларидан бўлак ҳеч нарса йўқлигини, улар ҳатто бир ғариб қиз ва унинг ғариб отасини хонавайрон, ҳаттоки, қурбон этиб бўлса ҳам, ўзларининг ички, аммо

қабих ниятларига етишга тайёр эканликларини бадиий таҳлил йўли билан кўрсатиб беради. Ана шу лавҳада у аччиқ ҳаёт ҳақиқатини китобхонга катта бадиий ҳақиқат сифатида тақдим қилишга эришади.

Бундай серовоз тасвир усули “Ўтган кунлар”да ҳам йўқ эмас. Лекин Абдулла Қодирий бундай тасвирнинг айрим унсурларидангина фойдаланиш билан кифояланган, холос. Зеро, унинг ихтиёрида қизиқчилар ва аскиячилар ватани — Марғилон ҳаётидан асар ёзаётганлиги учун тасвирнинг бошқа жозибали кўринишлари ҳам бор эдики, адиб улардан ғоят катта маҳорат билан фойдаланди.

Бадиҳа санъати. “Ўтган кунлар”да инсон ҳиссиётининг барча турлари кўзга ташланади. Шу турлар орасида Ойбек романида кам учрагани ё Абдулла Қодирий туфайли тасвир турларидан бирига айлангани аския ва бадиҳадир.

Марғилонлик қудалар Тошкентга келиб, Ўзбек ойимнинг уйи хотин-халажга тўлгач, улар ўртасида бўлиб ўтган аския роман тили ва услубига янги, шодон бўёқларни олиб кирган. Лекин биз ҳозир бошқа масалада баҳс юритмоқчимиз. У ҳам бўлса, романда “Кумушнинг сўз ўйини” деб аталган, Кумуш билан Зайнаб ўртасида бўлиб ўтган ажойиб бир гурунғдир. Бу, аслида, сўз ўйини ҳам, бадиҳа санъати ҳам эмас. Аммо кутилмаганда ўзи билан Отабек ўртасида бўлиб ўтган сирни ошкор қилиб юборгани учун Кумуш суҳбатни шундай ўйнатиб юборадики, унинг ижодий фантазияси қанот қоқиб, у ўйлаб топган, тўғрироғи, бадиҳа йўли билан топаётган ғаройиб воқеалар осмонида чарх уради. Ҳар ҳолда Кумушнинг Зайнаб билан бўлиб ўтган бу диалог, бадиҳа санъатининг гултожи бўлгани учун биз ҳам бу тасвир турини шундай ном билан атадик.

Зайнаб Отабекнинг Марғилондан оёғини тортиб қўйишида ким айбдор эканлиги масаласи билан қизиққанида, Кумуш бундай жавоб беради:

“— Тўғри айтасиз, — *деди* Кумуш, — бу киши эмас, мен уришкан эдим... Бу кишида сира гуноҳ йўқ ва аразимизга бир тўнғиз сабаб бўлган эди.

— *Ким* бало экан ул? — *деди* Зайнаб.

— *Бизнинг шаҳарда энг ярамаси, — деди* Кумуш *ва Отабекдан сўради, — сиз эшитдингизми, яқинда ўшани бир бек ўлдирибдир?..*” (263-бет).

Хурматли ўқувчи бу ерда сўз Ҳомид устида, унинг Отабек ўлдирганлиги устида бораётганини сезган бўлса керак.

Кўчирмани келтиришда давом этамиз:

“...Отабек кулимсиради.

— Эшитдим...

...Зайнаб сўради:

— Сизларда қандай душманлиги бор экан?

Отабек: “энди нима дейсан?” дегандек қилиб Кумушга қаради. Кумуш бўлса, парвосиз жавоб берди:

— Ўша тўнғиз уйланмакчи бўлиб маним бир ўртоғимга овчи қўйиб юрар эди. Мен эрса ўртоғимни унга тегишидан айниткан эдим. Айнатишим ҳалиги тўнғизнинг қулоғига етиб, мени бу кишига чақибдир. Бу киши бўлса, нега бировни ўртасига тушасан, деб мендан хафа бўлдилар.

“Бу киши” Кумушнинг ёлғон уюшдиришидан кулди, Зайнаб эрса, эрини оқлаб тушди:

— Айб сизда экан, — деди, — сиз ҳам нега бировнинг ўртасига тушасиз?

— Айб мендаликка менда, — деди Кумуш ва Отабекка қаради. — Нафсиламрга қараганда, айб бизнинг орамизга чўп бўлиб тушкан холамнинг қизи Зайнабда, шундоғ эмасми? — деб сўради.

Отабек сачраб, Кумушка юз ўгирди:

— Бу ўртага Зайнабни нимага келтириб тиқасиз, энди?

Кумуш кулди ва эски ҳолини бузмади:

— Сиз ҳовлиқманг, бек, — деди, — тунови кун холамникига борган эдим, холам қизи Зайнабдан шикоят қилиб, ҳамма гапни Ҳомид чўчқанинг қулоғига етказгичи ўз қизи Зайнаб гумбаз бўлганини бирма-бир айтиб берди, билдингизми?” (263–264-бетлар).

Шу тарзда Кумуш Ҳомид билан Отабекнинг иккинчи хотини Зайнабни ўзи ўйлаб-нетмай, бадоҳатан тўқиётган воқеаларга олиб кирган ҳолда уларга нисбатан туйган кекини яширмайди, айниқса, Зайнабнинг соддалиги ва зийрак эмаслигидан фойдаланиб, уни ер билан битта қилади.

Гарчанд бу суҳбат диалог тарзида борган ва аҳён-аҳёнда унга Отабек ҳам қўшилган бўлса-да, унинг марказида Кумушнинг ўзи мағрур қад кўтариб туради. У ўзининг қочиримлари, фантазия бўёқлари мушак янглиғ отилиб, камалак нурларини таратган сўзлари билан ҳар иккала суҳбатдоши-

дан ақл-идрок ва сўзамоллик бобида баланд туришини, ҳар бир нарсага кулги ва ҳазил орқали қараши ёхуд кулги ва ҳазилдан ҳар бир нарсага либос бичиши мумкинлигини намойиш этади. Умуман, Кумушнинг нутқи ва хатларидан шу қадар зарофат ёғдулари таралиб турадики, унинг ақл-заковат ва назокат бобида Отабекдан бир бош юқори туриши китобхонда шубҳа уйғотмайди.

Муаллиф нутқи. “Ўтган кунлар” Абдулла Қодирийнинг биринчи романигина эмас, балки ҳозирги ўзбек адабий тили ҳали дуруст сайқал топмаган 20-йилларнинг аввалида ёзилган асар ҳамдир. Агар шу йилларда ёзилган ўзбек адабиёти ва матбуотининг бошқа намуналарига тил ва услуб нуқтаи назаридан ёндашсак, қаршимизда анчагина ғариб бир манзара очилади.

XIX асрнинг сўнги чорагидаги ўзбек тили билан XX асрнинг 20-йилларидаги ўзбек тили ўртасида катта фарқ бўлганидек, сўнги давр жаҳид адабиёти ва газеталари тили билан “Ўтган кунлар”нинг тили ўртасида ҳам ер билан осмондек тафовут бор. Абдулла Қодирий мадраса таълимини кўрган киши сифатида араб ва форс тилларини яхши билган ва бу тилларнинг бойлигидан тўла фойдалана олган. Айни пайтда у турк, озарбайжон, татар тилларида эълон қилинган асарларни ўқиб, шу асарлар тили ва услубини ўрганган. Бундан ташқари, адиб гап-гаштакларда бўлиб, улуғ ёшдаги кишиларнинг суҳбатига қулоқ тутиб, тўй-ҳашамлар ва чойхоналарда айтилган халқона гап-сўзлардан ибрат олиб, ўзининг тили ва услубини ишлаб чиққан. Эҳтимол, “Ўтган кунлар” тилида айрим арабий ва форсий сўзларнинг қўлланилганлиги асарнинг ўқилишини қийинлаштириши мумкин. Лекин, агар 20-йиллар арафасидаги ўзбек тили билан солиштирсак, роман тили ҳозирги миллий адабий тилимизнинг шаклланишида буюк роль ўйнаганини кўрамиз. Бу ҳолни биринчи бўлиб Ойбек қайд этган. *“Ўтган кунлар” романида, — деб ёзган у, — ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Ромanning тили ҳақиқатан бой, бўёқли, соғда, ифода кучи зўр, оммага англашилари бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, ғоят каттадур*”¹.

¹ Кўрсатилган асар. — Б.143.

Энди бевосита муаллиф тили масаласига келсак, шуни айтиш лозим: ҳар бир асарда бўлганидек, бу романда ҳам диққат-эътиборни тортиши маҳол бўлган тафсиллар, манзаралар, кишилар ва воқеалар бўлиши мумкин. Лекин Абдулла Қодирий уларни ғоят ширали, турли лисоний рангларга бой, қурилишига кўра китобхонни зериктирмайдиган, аксинча, унинг қалбига етиб борадиган тил билан ёзганки, сиз, биринчи навбатда, шу тилнинг сеҳрига тушасиз, гўзаллигига ошифта бўлган ҳолда адибнинг ҳар бир сўзига ишониб, асарни ўқийсиз.

Адибнинг тили тасвир мантиғидан келиб чиқиб, янги бўёқлар касб этади, узун-узун жумлалар мазмун тақозоси билан қисқа-қисқа жумлаларга айланади, ё улардан истехзо, ё завқшавқ оҳанглари эсади. Бинобарин, муаллиф тили бир оҳанг, бир темпа, бир суръатда ривожланиб бормайди.

Мана, муаллиф нутқининг ранг-баранглигига баъзи бир мисоллар:

“Сарой тинч уйқуда, тун ярим. Ҳасанали ҳужранинг узун бурама қулуфини очиб, ичкарига шамъ ёқди ва бекнинг тўшагини ёзиб, унинг кириб ётишини кутиб турди” (25-бет);

“Бу кунларда Марғилонда шундай хабар чиқиб қолди. Тошканд ҳоқими бўлган Азизбек Қўқонга қарши бош кўтарган. Хон томонидан хирож (закот, солиқ) учун юборилган девон бекларини ўлдирган!” (302-бет).

Бу ҳар икки парча қуруқ ахборот характериға эга. Лекин бири оддий маиший бир вазиятдан, иккинчиси эса муҳим аҳамиятга молик воқеадан хабар беради. Шунинг учун ҳам биринчи хабарга қараганда иккинчисида ритмик шиддат мавжуд, бирорта ҳам ортиқча сўз йўқ, лекин вазият даражаси аниқ ифодаланган. Энди мана бу сўзларни ўқинг:

“Бечора она чигалмади, қабрни қучоғлаб уввос тортди. Отабек ҳам қабр ёнига тиз чўкиб кўз ёшиси билан тупроғни лой қила берди... Қутигор қаршисига эди. Лавҳани ўқиб чиққандан кейин ул ҳам пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Ярим соат чамаси шу ҳолда қолдилар” (302-бет).

Бу лавҳадаги ҳар бир сўз нафақат Офтоб ойим ва Отабек, балки Кумушнинг ўлиmidан ларзага тушган муаллифнинг тили калимага келмаётганидан дарак бериб, ўзида улар кўзидан оққан ёшларни жамлагандек бўлади. Бу лавҳадаги ҳар бир сўз шу қадар намли ва шу қадар ғамлидир.

Ойбек Абдулла Қодирий романидаги айрим нуқталарга давр талаби билан танқидий мулоҳазалар билдиргани ҳолда роман тили, хусусан муаллиф тили ҳақида завқланиб гапирган. Назаримизда, “Ўтган кунлар”даги муаллиф нутқининг ўзига хос рангларини ифодаловчи турли парчаларни келтиришдан кўра, Ойбекнинг шу борада билдирган фикр ва мулоҳазаларини эслаш ўринлидир:

“Ўтган кунлар”нинг тили картинали, эмоционал бир тил. Ўқувчининг ҳиссига таъсир қилиш, маълум фикр, туйғуларини сингдириш учун ёзувчи тилини жуда рангдор қилган. Тилни образли, картинали қилиш учун ёзувчи бутун воситаларни қўлайди... Жонли халқ тили бойлигидан, халқ оммаси лексиконидан қандай фойдаланишни кўрсатади. Эски адабий тилдан керакли элементларни олиб, ўлаштириш учун жонли мисоллар беради.

Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”даги ифода воситалари, образлари махсус характерга эга. Унинг образлари аксар соғда, очиқ турмушдан олинган, халққа яқин. Абдулла Қодирий “янгилик”ка интилиб, бош қотирувчи, ғайритабиий воситалар қидирмайди” (146–147-бетлар).

Ойбекнинг кузатишига кўра, Абдулла Қодирий нутқида энг кўп қўлланадиган тасвирий восита ўхшатишдир. Масалан, ой каби юзлари, сагаф каби тишлари, фариштадек соф, юлдузлардек яшнов каби.

Агар Абдулла Қодирий ўз тасвирида ўхшатиш, сифатлаш сингари воситалардан кенг фойдаланса, Ойбек аввало истиора орқали қахрамон образи ё манзарани тасвир этишни севади. Шубҳасиз, Ойбек ҳам ўхшатиш ва сифатлашга қарши эмас, бу бадиият унсурлари унинг қўлида ҳам порлаб кетади. Аммо унинг кўпроқ истиорани хуш кўришида Ойбек тили ва услубининг ўзига хослиги намоён бўлади.

Мана, Ойбек услубига хос тасвир:

“Боғ гўзал. Уйда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг қувноқ ўйини кун бўйи давом этади. Боғнинг ҳар бурчагида ўзга бир латофат; ариқларда сув кумушланади, майсалардан уқа тутган ҳовуз сув билан эмас, нур билан тўлган каби жимир-жимир мавжланади. Бир ёқда мевали дарахтлар туташ ҳаво гулзори ясайди. Боғнинг қуйи томонида бир чизиқда саф тортган баланд, ағл теераклар... Улар ҳар вақт майин титрайди. Қушлар куйлай-

ди, ариқларда сувлар, дарахтларда барглар куйлайди” (167-бет).

Ойбек шоирона табиат соҳиби бўлгани учун ўрни келиши билан гўзаллик уфори таралиб турувчи манзара чизишга интилади. Қаҳрамонларнинг кайфияти имкон берганида у булбулигўё бўлиб кетади. Унинг тилидан бол томади. Сўзлар шамалоқ ранглари билан товланиб кетади. Юқоридаги тасвирда бадий санъат иштирок этмаган бирорта ҳам ифода йўқ. Айниқса, “сувнинг кумушланиши”, “ҳаво гулзори”, “ариқларда сувлар, дарахтларда баргларнинг куйлаши” Ойбек дилига яқин ифодалардир. Бу ифодаларнинг аксари истиора асосида қурилган.

Энди мана бу тасвир билан танишинг:

“Тулнорнинг шуниқига (Қора Аҳмадниқига – Н.К.) эканига Йўлчида ҳеч қандай шубҳа қолмади. Бу йигитга сўз уқтиришдан фойда йўқлигини билди-га, унинг ёқасига чанг солиб, кескин бир силташ билан паҳса деворга урди. Шу вақтда Йўлчининг кўкрагига қаттиқ ва салмоқли мушт тушди. Йўлчи ҳам Қора Аҳмаднинг башарасига, кўксига, қорнига тўқмоқдай мушти билан тўхтовсиз тушира бошлади” (226-бет).

Агар биринчи лавҳада нафис бир сокинлик барқ уриб турган бўлса, иккинчисини воқеалар динамизми ўз гирдобига тортган. Бу парчада сўз ҳаракат тусини олади, жумла қурилишида ритм марказий ўринни забт этиб, ўйлашга, на-фас олишга имкон бермайди.

Ўз руҳи ва оҳангига кўра, бир-биридан узоқ бу икки лавҳани келтиришдан мурод Ойбек тасвирининг шароит билан, айниқса, уйғунлашиши, шу шароитни, шу қаҳрамонни ичдан ёритиб туриши, уни шарҳлаши, тасвир ва талқин этиши ҳамда, шу билан бирга, Ойбек асарида сўзнинг, тилнинг А.Қодирийга нисбатан енгиллиги, равонлиги, аниқлиги, реализм қирғоқларида ҳар қандай хизматга шай бўлиб туришини айтишдир.

Персонаж нутқи. Ойбекнинг Абдулла Қодирий тўғрисидаги тадқиқотидан маълум бўлишича, у “Ўтган кунлар” романининг тилини жуда синчковлик билан ўрганган. Ана шу ўрганиш жараёнида у устоз адиб ҳақида бундай фикр-хулосага келган:

“Ёзувчи халқ тилини жуда яхши билади. Воқеаларни аңлатиш учун сира қийналмасдан, халқ тилининг бой хазина-

сидан истаганича материал олади. Асарнинг бадиий тўқимасида юзларча мақоллар, махсус ифодалар, тугал гаплар, кўчирмалар, сўз ўйинлари ярқирайди. Мана булар тилни қонли, жонли, образли бир тил қилган.

Персонажлар ҳам бир тилда сўзламайдилар. Ёзувчи шахсни характерлаш учун унинг сўзлари, ифодаларини ҳам бир восита қилади. Шахслар ўзларига муносиб тил ила сўзлаб, ўзларининг кимликларини равшанроқ англаша оладилар. Ёзувчи турли табақанинг тилини яхши англайди”¹.

Ойбек шу сўزلардан кейин Имом Юнус, Муҳаммад охун, Ниёз қушбеги, Мутал ва Содик каби халқнинг турли қатламларига мансуб қаҳрамонлар нутқидан мисоллар келтириб, уларнинг бир-биридан нафақат мазмуни, балки тил хусусиятлари, лексикони, қурилиши ва ритми билан ҳам кескин фарқ қилишини далиллайди.

Биз роман қаҳрамонлари орасида, айниқса, катта маҳорат билан ишланган Ўзбек ойим нутқига сиз, ҳурматли китобхоннинг эътиборини жалб этмоқчимиз.

Марғилонлик келину қудалар Тошкентга келгач, Ўзбек ойим аёлларни меҳмонхона тўрига таклиф этар экан, келинига қараб дейди:

— *Ийманма, Кумуш отин, бу кун-эрта бизга янги келинсан, учунчи кундан бошлаб сен муғомбирнинг бошингда тегиримон юргизишни ўзим яхши биламан! — деди. Офғоб ойим ва кейиндагилар кулишдилар. — Яна ҳам сен маним собунимга кир ювиб кўрганнинг йўқ! — деб қўйди*” (252-бет).

Бошқа персонажларнинг ҳам бир-икки луқмаларидан сўнг сўз навбати яна Ўзбек ойимга келади:

— *Келмаганларингизда Отабекни сира ҳам юбормасликка қарор қўйган эдим, — деди, — бооо худо, ўғлим уч йилдан бери ой сайин Марғилонга қайтиб зерикмадингми, энди улар ҳам келсин ахир, деб йўлдан тўхтатқан эдим*” (253-бет).

Ўзбек ойимнинг бу ва бошқа луқмалари ўзининг оҳанги, халқона ифодаси, мақол ва маталларга бойлиги билангина эмас, балки қатъийлиги, ушлаган жойини кесувчи характерини ҳам ёрқин ифодалайди. Шу маънода унинг нутқи Юсуфбек хожи, қутидор ва бошқалар, ҳатто қарийб тенгдоши Офғоб ойим нуқидан ҳам кескин фарқланади.

¹ Кўрсатилган асар. — Б.143–144.

Романдаги бошқа персонажлар тили ҳам анчагина пухта ишланган. Юсуфбек ҳожининг нутқи тўғрисида шу вақтгача кўп сўзлар айтилган. Лекин бу нутқ билан боғлиқ бир муҳим нуқта борки, шу ҳол бизни Юсуфбек ҳожининг бир нутқини эслашга мажбур этади.

Қипчоқ қирғини воқеасидан кейин ўша мудҳиш мажлисда иштирок этгани учун Отабек Юсуфбек ҳожини қаттиқ қоралайди. Шундан сўнг айбсиз айбдор бўлган ота мажлисда бўлиб ўтган гапларни бир-бир эслаб, хоннинг қипчоқни қириш ҳақидаги хати мазмунини айтиб, бу хатнинг қачон келганлигини қўрбошидан сўрайди. Унга қўрбоши эмас, Қаюм понсод жавоб беради. Шундан кейин у ўзи билан Қаюм понсод ўртасида бўлиб ўтган баҳсни ҳар кимнинг ўз тилидан ҳикоя қилиб беради. Шу тарзда ҳожи нутқи ичидан Қаюм понсоднинг нутқи ҳам ўрин олиб, “ҳикоя ичра ҳикоя”га ўхшаш ҳодиса майдонга келади.

Абдулла Қодирий ҳам муаллиф, ҳам персонажлар тилини ишлашда ўз маҳоратини мукамал намоиш этган. Ойбек асаридан фарқли ўлароқ, “Ўтган кунлар”нинг бадий тўқимасида муаллиф тилига нисбатан персонажлар тили ҳажман катта ўринни эгаллайди. Адиб бу йўл билан тасвирнинг динамик тус олишини, китобхон эътиборини персонажлар тилидан отилган турфа ранглар фаввораси билан банд этиб туришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Одатда асар ғояси воқеалар ва характерлар ривожи билан ойдинлашади. Шу жараёнда, шубҳасиз, персонаж нутқи ҳам муҳим вазифани бажаради. Ушбу роман ғояси Отабекнинг асар муқаддимасидаги, Юсуфбек ҳожининг эса қипчоқ қирғини арафасидаги сўзларида нурлангандек бўлади.

Абдулла Қодирийдан фарқли ўлароқ, Ойбек “Қутлуғ қон” романи ғоясини қаҳрамонлар нутқи орқали ёрқин ифодалайди. Нафақат бош, балки иккинчи даражали қаҳрамонлар ҳам ўз дунёқарашларини ошкора изҳор этиб, Биринчи жаҳон уруши арафасида халқнинг маълум бир қисми ижтимоий фаоллашганидан дарак берадилар. Хуллас, ана шу ижтимоий фаоллашган кишилар вакили бўлмиш Йўлчи икки ёқлама зулмга асосланган тузумга қарши бошланган ҳаракатнинг олдинги сафига чиқиб олади. Тарихий давр ундан шу нарсани талаб этади.

Севган қизи Гулнорнинг вафот этганини эшитиб, Ёрматнинг эса қамалганини ўз кўзи билан кўриб, ларзага тушган Йўлчи кампир онанинг: *“Нимага титрайсан, болам? Айта қолсанг-чи. Кетипсанки, икки кўзим эшикда, ана келар дейман — йўқ, мана келар, дейман — йўқ...”* — деб безовта бўлганига жавобан Йўлчи бундай дейди:

“ — Она, бошини кўтармай, — геди Йўлчи, — ман қамалишдан қўрқмайман, дордан ҳам, ўқдан ҳам қўрқмайман. Турма! Бу дунё турмадан яхшими? Олам зиндондан қоронғироқ, ифлосроқ эмасми? Ҳаммаёқ қоронғи, ҳаммаёқдан заҳар ёғилади. Қачонгача заҳар ичаман?! ” (316-бет).

Агар бевафо дунё Отабекни бутун борлиғи билан севган Кумушдан жудо этиб, унинг устига тоғдай бахтсизликни ағдарган бўлса, ота-онасидан, бир қарич еридан айрилиб, катта шаҳарга ризқ-рўзини ахтариб келган, ҳалол меҳнати эвазига оёқости қилинган, ҳатто Гулнор исми бахти ҳам юлиб олинган Йўлчининг “доа” дейишдан, қўзғолончилар олдига тушишдан ўзга иложи қолмайди. Ана шу Йўлчининг нутқи аста-секин сиёсатлашиб, инқилоб воизларининг нутқига айланиб боради. У Отабекдан нутқининг сиёсий йўналиш касб этганлиги билан ҳам фарқ қилади. Лекин бунгача бўлган воқеалар жараёнида Ойбек қаҳрамонлари ўз синфларига, савияларига, касб-корларига яраша бир-бирлари билан турмуш ташвишлари, мол-мулк, айш-ишрат сингари ранг-баранг мавзуларда суҳбат қурадилар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, “Қутлуғ қон” да диалог муаллиф нутқига нисбатан кам. Шунинг учун ҳам асарда адиб нутқининг салмоғи ва аҳамияти катта. Аммо тасвирга, воқеалар тўқимасига персонажлар кириб келиши билан улар нутқига хос ранг-баранг бўёқлар романдаги овозлар палитрасини бойитиб юборади.

Ойбек қаҳрамонлар нутқини ифодалашда уларнинг қайси ижтимоий табақага мансублиги ва савияларидан келиб чиқиб, жонли тил бўёқларидан, мақоллар, ҳикматли сўзлар ва қочиримлардан ўрни-ўрни билан фойдаланади. Мана, баъзи бир мисоллар:

Мирзакаримбойнинг ўғли Ҳақимбойваччага берган ўғити:

“— Ҳалиги гапимни сир деб бил! — давом этди чол. — Пахта бозори мисоли қайнаб тошган бир дарё... Бирдан ўзни

отиш ярамайди. Олдин гарёнинг чуқур, саёз жойларини би-
лиш керак. Кўриб турибман; кўп одамлар бу гарёнинг ости-
да ер тишлади, кўплар гирдобга йўлиқиб, чўп-хасдай гир-гир
айланади: қўлини чўзиб, қутқар, дейди. Қайси мард уларни
қутқаради! Эҳ-ҳе... Мен бонканинг чилани... Ҳаммасининг
сири мёнга равшан, ўғлим ” (77–78-бетлар).

Олим эликбошининг Ҳакимбойваччага отаси ҳақида
айтган сўзлари:

“— Дагангиз бу тўғрида шундай бир мулоҳаза юргизди-
лар: ўз қўлимизда ўсган мўмин-маъқул, синашта қиз сири-
мизга ошна... Аммо, менимча, кўз олдиларида оловдай ёниб
юрган чиройли қиз бўлса керак у, кўнгил у қизга андак мо-
йилдак кўринади. Ман шундан сездим. Чиройли қиз офтоб-
дай кўнгилни ёндиради. Чиройли қиз кўзнинг нурига нур қўша-
ди. Қиз зоти — қизил олма; сувда балқиб-балқиб келаётган
қизил олмани кўрсангиз, чўкиб кетишни унутиб, қўлингизни
чўзасиз унга... Бойвачча, нима дейсиз? Ёрматнинг қизини да-
гангизга қўшсак, нақ узукка қўйилган асл тошдай ўз жойига
тушадими?” (207-бет).

Ёрматнинг Гулсумбибига шу ҳақда айтган сўзлари:

“— Хотин кишида товуқча ақл бўлмайди, зарда қилмас-
дан илож йўқ, — қовоғини солиб, сўзини давом эттирди
Ёрмат, — эликбоши мани чақириб олди. Фозил одам
билан суҳбатлашсанг, роҳат қиласан-да. У кишининг сўзлари
китобда ҳам йўқ, шундай маъноли... Ана сўзга усталигу.
Гаплашдик. Дастурхон жойида, қанг-қурс, мева-чева саноғи
йўқ,... Сўзлашдик, хотин, у киши сўзни айлантириб, сиздек
бахтли ота жаҳонда йўқ, деди. Ҳайрон бўламан. Оғзим қий-
шаяди, кўзим жавдирайди, доно одамга садағанг бўлсанг
арзийди, у киши жуда мулойимлик билан равшан қилди:
хўжайин у кишини ёнига чақирипти, мани мақтапти, ху-
лоса, Ёрмат бир қизини мандан аямасин, депти бой отам...”
(217-бет).

Гулсумбибининг сўзлари:

“— Бой қурсин, уят-андишани билмайдими? Қариб, мияси
айнагандир. Вой, уч кун илгари эвара кўрди-я! Имонсиз кет-
кур...” (218-бет).

Гулнорнинг сўзлари:

“— Ойижон, худоган ўлимимни тиланг, тезроқ тиланг!...”
(220-бет).

Келтирилган мисолларнинг аксари бир-бирига яқин мавзудаги сўзлар. Айниқса, кейинги тўрт персонажнинг сўзи уларнинг бир масалага — Мирзакаримбойнинг Гулнорга уйланиши масаласига оид ва уларнинг шу масалага бўлган муносабатини ифодалайди. Агар бу масалани бошлаган эликбоши кекса кувдан ўз “насиба”сини олиб, кўнгли тўлганлиги учун булбулигўё бўлган бўлса, бу хабардан додираб қолган Ёрмат тўтиқушдай фақат унинг сўзларини такрорлашдан нарига ўтолмайди, нарига ўтиши билан хотинини жеркади, холос. Бечора Гулсумбиби Мирзакаримбойни қарғашдан, Гулнорнинг эса, ўзига-ўзи ўлим тилашдан бошқа нарсага кучлари етмайди. Бу нутқларнинг ҳаммаси индивидуаллашган, айна пайтда ўз эгаларининг нафақат характери, инсоний сажияси, балки тақдирини ҳам очишга хизмат қилади.

Ойбек ҳам персонаж нутқини беришда уларга хос сўз ва ифодалардан маҳорат билан фойдаланиб, романнинг бадиий латофатини ошириш имкониятларини ахтариб топган.

Сўз ва тафсилнинг тасвирдаги ўрни. Ойбекнинг “Қутлуғ қон” билан тахминан бир даврда ёзган шеърларида латиф шоирона образ ва ташбеҳлар анчагина. 1936 йил ёзида Чимёнда ёзилган лирик лавҳалардаги айрим образли ифодалар романдаги лирик чекинишлар, манзаралар ва шодон ҳолатлар тасвирига ҳам оқиб ўтган.

Роман бундай сўзлар билан бошланади: *“Вақт пешиндан оққан эди. Июнь ойининг кувши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган, ҳаво оқ, аланга билан жимгина ёнгандай...”* Бу жумлалардаги нафис тасвир, шоҳи майинлик, беғубор кенглик уларга шеърини сатрлар руҳини беради. Романнинг қатор саҳифалари шундай насрий назм билан ёзилган. Агар рус адиби Н.В. Гоголь “Ўлик жонлар” эпик асарини поэма деб атаганидек, “Қутлуғ қон”ни ҳам “достон” деб аталса, эътироз туғилмаслиги шубҳасиз.

Юқорида келтирилган жумладаги *“Вақт... оққан эди”* ифодаси Ойбек тилига, айниқса, хос. Ойбек учун нафақат дарё, балки вақт ҳам, умр ҳам, кўшиқ ҳам оқади. “Оқмоқ” “оқ” (“оппоқ”) сўздан отилиб чиққани учунми, Ойбекнинг севимли сўзлари сирасига кирган. “Олов сели” ифодаси-чи? Умуман, “олов” ҳам Ойбек ижодида, хусусан, ушбу романда кўп қўлланилган. Масалан: *“Ёзнинг кучи кетиб, ҳаво бир*

оз салқинланган бўлса ҳам шамолсиз кунларга қуёш тик келгач, ҳали ҳам кишининг бошидан олов қуйилган каби куйдирар эди”; “Йўлчи қуёшнинг олов селида чўмилиб, тўнка кавлар экан...”; “Дарахтларга енгил олов пардаси титрайди”; “У ҳам яқинда кичкина, оловдай бола эди”; “Бир хотин “Жон эр, жон олов”, деган экан”; “Бу (вексель – Н.К.) заҳарли найзадай, балки ундан ҳам ўтқир нарса... Бу олов, ёндиреди, куйдиреди...”

Ойбек учун олов – табиат ва инсон учун ҳаёт манбаи; у муздек ўлдирмайди, уйғотади, ўстиради, камол топтиради. Шунинг учун ҳам адиб тасвирга “олов” сўзини ўқтин-ўқтин жалб этиб, унинг ичидаги биз учун яширин бўлган энергияни юзага чиқаради. Унинг бисотида бундай образ сўзлар оз эмас. У ҳатто янги сўзни қўллаганда ҳам бу сўзнинг ички нурлари балқиб чиқишига эришади.

Йўлчи Мирзакаримбойнинг уйига етиб келган куни тоғаси билан танишиб, унинг хонадонида меҳнат қилиб юрсам, кам бўлмасман, деган умидда дастлаб беда ўриб, кунини кеч қилади.

“Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғлиги ҳали тамом сўнмаган эди. Аллақандай майин, мулойим жимжитликни атрофда сугир, бузоқларнинг маъраши, дарахтлар орасидан қушларнинг ора-сира янграб, яна бир зумда тинган сайраши сескантиради. Ҳамма нарса ҳорғин, муғрашга бошлаган каби... Аллақандай поёнсиз ғариб оқшом...” (22-бет).

Адиб Йўлчининг Мирзакаримбой хонадонида кечирган биринчи оқшомини шундай тасвирлайди.

Ажабо, тоғасининг уйига келган, келган куниеқ қўлига ўроқ олиб, ишга киришган киши оқшом тушгач, бир ўзи ёп-ёлғиз қоладими?! Бу манзара ва бу манзарани ҳосил қилувчи ҳар бир тафсил ва ҳар бир сўз тагида қанчадан-қанча маънолар борга ўхшайди. Буни қаранг! Қуёш яширинган, лекин куннинг оқимтир пардаси ҳали кўтарилмаган. Бир томондан, айрилиқ, иккинчи томондан, умид. Атрофда майин, мулойим жимжитлик... Лекин бу жимжитликни сугир-бузоқларнинг маъраши, қушлар бозорининг овози бузиб туради. Аммо шу пайт дафъатан гала қушларнинг янғроқ садолари, худди буйруқ берилгандек, бир зумда тинади. Энди бошқача, кишини эзувчи, унга бу кенг оламда ёлғиз эканлигини таъкидловчи жимлик бошланади. Куннинг

хиралашиб, туннинг сезилар-сезилмас кириб келиши инсондаги танҳолик туйғусини кучайтиради. Бу, Ойбек айтмоқчи, поёнсиз, ғариб оқшом эди. Нақадар аниқ, теран сифатлашлар: *поёнсиз, ғариб...* Ойбек бу бошқа-бошқа маънога эга бўлган сўзларни ажратмайди, улар ўртасига вергул қўймайди. Бу ҳол ғариб оқшомнинг янада поёнсизлигини таъкидлаб кўрсатади.

Йўлчи Мирзакаримбой хонадонида қанча яшаган бўлса, бу поёнсиз ғариб оқшом шунча чўзилган. Фақатгина гоҳогоҳ ялтираб кўринган, овози жаранглаб, сўнг Салимбойвачча берган заҳардан кейин ҳаёт ипи бир зумда узилган Гулнор бу ғариб оқшомдаги қуёшнинг ҳали йиғиштириб олмаган охирги ёғдуси эди. Тоғаси Мирзакаримбой, ваҳшийлашган кишилар олами унга шу сўнгги ёғдуни ҳам раво кўрмайди.

“Поёнсиз ғариб оқшом” ифодаси тагида, менимча, шундай кечинма ва фикрлар мавжудга ўхшайди.

Етакчи тасвир усули бўлмиш муаллиф ва қаҳрамонлар нутқида бир-биридан гўзал, ажойиб сўз ва ифодалар бор. Улар ҳар бир воқеани, ҳар бир персонажни, унинг дард ва алами, шодлик ва қувончи сабабларини тушунишимизда тилмочлик қилади.

Али охун Шоқосимнинг хотини вафот этганини эшитиб, дейди: “*Бир бечора ошнамизни қарзга ботираверамизми?.. Ўликни кўмиб келиш қийин эмас, лекин йўгон чиқимлари кейин келади, биласанлар*” (49-бет).

Кундошлардан бири иккинчисига: “*Рўзгорни қўлингга олиб, бордондай семириб ўтирасанми?*” (107-бет).

Йўлчининг ҳамқишлоғи сўзидан: “*Энанг беш-ўн танга пул сўраб юборди. Бўлса чиқариб бер, боёқишлар чайнаб турсин*” (123-бет).

Йўлчининг сўзидан: “*Аям меҳнаткаш, жафокаш хотин.., ундай энгил, гувчлаган аёл эмас*” (124-бет).

Мирзакаримбойнинг гумаштасига айтган сўзидан: “*Мен дўкон қилсам, уни молим билан тўлдирсам, фойдаси учун қиламан. Сичқон тешган супрадан ун тўкилаверади*” (176-бет).

Эликбошининг сўзидан: “*Кўнгилни яна ёш қилмоқчилар, тушундингизми? Таҳорат суви берувчи аёлни оғизга олманг, уним*” (189-бет).

Асар персонажлари нутқидан бундай сермаъно ва сер-жило сўзлар, кўчиримлар, мақол ва маталларни кўплаб келтириш мумкин. Улар нафақат сўзловчи нутқини безайди, балки масала моҳиятини тушунтириши осонлаштиради. Шу маънода ёзувчи нутқидаги “зебу зийнатлар” ҳам асар матнини безаб, қуйдагидек музайян этади:

“Патнисда тўртта кулча, икки бош қизил чиллаки ва бир бош қуш чўқиган қандайдир оқ узум бор эди” (15-бет).

“Йўлчи отхонага кирди. Хашагини тугатган отлар олдинги оёқларини ерга уриб, тама билан кишнади” (23-бет).

“У икки, балки уч йилдан буён ўз тўйини кутар эди. Бу тўғрида ичкарига, хотинлар орасида, кўлган буён гап-сўз қайнайди...” (48-бет).

“Ҳамма хоналар ва айвонлардан хотинлар ҳовли саҳнига тўқилди” (112-бет).

“Бошқа аёллар айвонларга ўтказилиб, кичкина ифлос патнисларда, “пуф” деса, Бухорога учадиган тахир чап-чап нон, қуртлоқи туршак, жийда ва тишга ёпишса, омбур билан суғуриб олиш қийин бўлган ёпишқоқ попуқ тортилди” (132-бет).

“Йигит қалбига чуқур ўрнашган муҳаббат уруғи умидлар, орзулар, тоза эҳтирослар алангаси билан танҳо кечаларнинг ширин рўёларида ўсди, ғунчалади, гўллади” (134-бет).

“Атрофда қоронғилик қуюқлашди. Намозшомдан қайтганларни қоронғи эшиклар “ғарч”, “ғич” билан ютди (137-бет).

“Шокир отанинг юз буришиқларида ғам мавжланган каби туюлди” (139-бет).

“Нури эрдан кўнгилсиз эди. Айниқса, кейинги кунларда эрининг қусурини ўз хаёлида ғоят қавартириб юборди” (146-бет).

“Маст учун гулзор билан шўразор баравар, янчиб ўтаверади” (161-бет).

Гуландом “Ҳасратини дутор ва қўшиқ билан эритишга тиришар эди” (154-бет).

“Бундан бир неча соат илгари қайғудан бошқа овқатни танимаган бу икки ёр энди севиниб, иштаҳа билан ея бошлади” (251-бет).

Бундай мисоллар шундан шаҳодат берадики, романдаги адиб тили оддий ахборот тилидан, китобхон билан қаҳра-

монлар ўртасидаги воситачи тилидан ўзининг том маънода-
ги бадий гўзаллиги билан фарқланади.

Келтирилган жумлаларнинг бирида халқ мақоли, иккин-
чисида адиб кашфиёти бўлган ҳикматли сўз, учинчисида эса
турли жилолар билан товланган ва ҳаётий ҳақиқат ифодаси
бўлган сўзлар порлаб, ўзининг сўнмас нурларини кейинги
саҳифаларга йўллаб туради. Аслида, бу жумлалардаги ҳар
бир “зебу зийнат”нинг олтин-кумушданлигига қараб гуруҳ-
ларга ажратиш ва таҳлил этиш лозим. Аммо ҳурматли ўқув-
чининг азиз вақтини банд этмаслик ниятида “Қутлуғ қон”
даги бир-икки, каминанинг назарида, муҳим бўлган тафсил
таҳлилига кўчсам.

Мирзакаримбойга теккан, Йўлчиси эса қамоққа ташлан-
ган Гулнор ҳовлида кезиниб, ҳамма меҳмонхоналар эшиги
берклиги, дераза пардалари туширилгани учунми, тасоди-
фан хизматкорхонага кириб қолади. Қуёшга терс, бурчакка
тиқилган бу уйчадан ҳали қиш нафаси кетмаган, деворлари,
шиплари эса ўргимчак инлари-ю қора ислар билан қоплан-
ган эди. Қозиққа осилган, чанг босган эски дўппидан бошқа
ҳеч нарса йўқ. Аммо бу — Йўлчининг дўпписи эди! “У дунё-
да энг қимматли, энг ногир буюмни топган каби, ҳарсиз
севинди. Тер, мой ва чангни йилларча шимган, жияги чарм-
дай қотиб, кирдан йилтираган бу дўппини яна тозаласди,
қоқди, кўзларига суртиб ўпди. Юрагига дард тўлқини бир-
дан кучли чайқалиб кетди. Уй ичи Йўлчи хаёли билан тўлди”
(302-бет).

Гулнор бир қиш кечаси қандайдир даҳшатли кўрқув ос-
тида бу уйга кириб, қоронғида Йўлчи билан бир дақиқагина
сўзлашишга журъат этганини эслади. “Оғриққа бориб ет-
ган кучли бир орзу” унинг бутун вужудини эгаллаб олди.
Деразага суялиб, хаёл ва кечинмалар оғушида тураркан,
қорнида бир ниманинг “анча сезиларли равишда” ургани-
ни туйди. У ҳомиладор эди! Унинг қорнидаги Йўлчининг
эмас, Мирзакаримбойнинг боласи эди!

Ана шундай бир-бирига зид кечинмаларга фарқ бўлган
Гулнор, оиласи билан боғ ҳовлига кўчиш олдида Унсинни
чақиртириб, унга “оддий қизил тош кўзли кумуш узук”ни
чўнтагидан олиб кўрсатади:

“— Бунга ёш қиз вақтимда, ҳу мундан қанча йил илгари,
ойим сотиб олиб берганди, — магорсизланиб, йиғи аралаш

сўзлади Гулнор, — шундан буён ҳар вақт тақдим. Энди сизга топшираман, тақиб юринг, кейин... агар акангиз чиқса, унга беринг, ёнида сақласин... — Гулнор узукни қизнинг қўлига бериб, яна уни қучоқлади ” (304-бет).

Бу икки тафсилдан бири—дўппи — Йўлчининг, иккинчиси—узук эса Гулнорнинг тимсоли. Гулнор ўлим соатлари яқинлашган пайтда шу дўппини бағрига босиб, Йўлчи хаёли билан яшайди.

Орадан кўп ўтмай, Йўлчи ҳалок бўлади. Унсин “севикли ва қайғули ягона дўсти, ҳаётда ягона умиди бўлган” акасини қучоқлаб, қонли ярасига юзини, кўзини суриб, юм-юм йиғлайди. Сўнг бир вақтлар Гулнор берган узукни (акасига ҳали топширмаган эди) чўнтагидан чиқариб, ўпа-ўпа Йўлчининг жимжилоғига тақади. Узук бармоғнинг ярмига илинади. Лекин...

Лекин реал ҳаётда бир-бирларига етиша олмаган икки ёш ана шу тарзда нариги дунёга бир-бирининг тимсоли билан бирга жўнайдилар.

Ойбек мусибат ва фожиалар билан тўла муҳаббат тарихини шундай некбин нуқта билан хотималайди.

Биз Ойбек романи тилидаги мусиқийлик ва ритмик ранг-баранглик хусусида етарли даражада баҳс юритмадик. Ҳолбуки, Ойбекнинг ўзи “Ўтган кунлар”ни таҳлил этганида шу масалага махсус эътиборни қаратиб, ““Ўтган кунлар”да Абдулла Қодирий тилининг мусиқийлигига, ритмига ҳам катта аҳамият берган. Айрим ўринларда мусиқийлик, ритмиклик жуда очиқ кўринади. Услуб ҳам лирик тўлқинликка, жўшқинликка кўтарилади. Жумлага қофиядош сўзлар қўлланилади, қисқа жумлалар уланилади, жумлаларда такрор махсус аҳамият касб этилади”¹, деб ёзган эди. Эҳтимол, роман тилидаги мусиқийлик ва ритмиклик масаласига қайтмай, яна асар тили ҳақидаги баъзи бир фикрлар билангина кифояланишимиз тўғри бўлар. Негаки, романнинг бутун бадиий латофати унинг тилида. Шунинг учун ҳам бу ҳақда махсус асар ёзиш мумкин ва лозим.

Энди сўз ва тафсил масаласига келсак, ҳозиргина кузатганимиз Ойбек романидаги шоирона руҳ, шоирона кайфият, шоирона туйғу “Ўтган кунлар” романининг тилида ҳам

¹ Кўрсатилган асар. — Б. 145.

бўртиб туради. Адиб, айниқса, ўз дилига яқин кишилар ва қаҳрамонлар ҳақида ёзганида уларга бўлган муносабатини шоирона тил ва услуб билан ифодалайди. Кумуш барча мактубларида, бошқа қаҳрамонлар билан қилган барча гурунларида ўзининг тил сандиғидаги энг қимматбаҳо тошларни аямайди. Бошқа талайгина тасвирлар ҳам гоҳ баҳорий кайфият, гоҳ қувноқ ҳаёт нашидаси, гоҳ кузнинг мунгли манзаралари ўлароқ қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини гўзал бир шаклда шарҳлаб келади.

Роман тилида бир-биридан ширин мақоллар (*“Энди кўрсам милтиқнинг ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан”*; *“Киши давлат учун эрга теккандан ерга тексин”*, *“Кеча келдинг сурилиб, бу кун кетдинг бурилиб”*), халқона қочирим ва ифодалар (*“Нега бу ерга тегирмончининг ишсиз қолгон эшағидек жунжикиб ўтирибсан, Согоқ?”*; *“Бурнингми, Рисолат холамнинг рағибасими?”*), гўзал ташбеҳлар (*“Зайнаб ...кундош юрагини ун қилғучи ел тегирмонини тўхтатмоққа мажбур бўлди”*) ғоят сероб бўлиб, улар нафис бир лисоний оқим ўлароқ, романнинг илк жумласидан сўнгги нуқтасигача бўлган матнига оқиб кириб, шу матн ичига сингиб, ўзидан марварид жилваларини таратиб туради.

Асар ёзилган пайтда, юқорида айтиб ўтганимиздек, адабий тилимиз турли арабизм ва форсизмлар ҳисобига оғирлашган эди. Ўша адабий тилнинг шу хусусияти романда ҳам озми-кўпми сезилиб туради. Буни яширишга ҳожат йўқ. Бунинг акси бўлиши маҳол. Лекин, чамаси, Абдулла Қодирий, ўзбек адабий тилига янги бир шабадалар олиб кириш истагида *“экмакчи”*, *“сепмакчи”* қабилидаги сўзлар ёрдами билан жумла тузилишида ўзгаришлар ясаган. Масалан: *“Отабекдаги сукут, хаёл, фикр каби ҳолатларни юлиб, юлқиб олиб, улар ўрнига чечак доналари экиб, умид сувлари сепмакчи эди”* (51-бет). Бундай мисоллар адибнинг ўзбек тилига янгича назокат бағишлаш истагида олиб борилган бадий изланишларининг натижасидир.

Хуллас, Абдулла Қодирий ҳам, Ойбек ҳам бадий тасвир имкониятларини ўз ижодий изланишлари билан беҳад даражада кенгайтirdилар. Улар туфайли ўзбек адабий тилининг шакл-шамойили бойиб, тасвир усул ва воситалари ранг-баранг тус олди.

ХУЛОСА

Ўзбек халқи тарихининг қайси бир даврига назар ташламанг, романбоп мавзуларнинг тўлиб-тошиб ётганини кўрасиз. Аммо ХХ асрнинг 20-йилларига қадар адабиётимиз реалистик роман жанри нима эканлигини билмади. Халқ ҳаётининг турли тарихий даврлардаги реал манзаралари мумтоз ўзбек адабиётида ўзининг ҳаққоний ифодасини топмади. Мумтоз адабиётимизнинг асосий тури — шеърят эса рамзлар, тимсоллар ёрдами билангина реал воқеликка яқинлашишга ва шу воқеликни акс эттиришга уринди.

Роман — ҳаётнинг барча қатламини, барча тоифаларга мансуб кишилар ҳаётини, уларнинг ички кечинмалари-ю маиший турмуш тафсилотлари, ҳаётий муаммоларини кенг ва теран акс эттира олувчи адабий жанр.

Биз муқаддимада ўзбек романининг туғилиш манбалари тўғрисида озми-кўпми сўз юритган эдик. Шунинг учун ҳам бу мавзунини четлаб ўтиб, қандай манбалар мавжуд бўлганига қарамай, Абдулла Қодирийнинг илк ўзбек романини яратиши унинг ижодий жасорати ва ўзбек бадиий маданияти тарихида улкан воқеа бўлганини айтмай иложимиз йўқ. Агар ҳозиргача ўзбек адабиётида тўрт юздан зиёд роман яратилган бўлса, шуларнинг барчаси учун “Ўтган кунлар” она роман бўлиб қолади.

Ўзбек романнавислик мактабининг шаклланишида буюк Чўлпоннинг ҳам хизматини хотирадан кўтармаслик лозим. Аммо ўша 1937 йилдан кейин на Абдулла Қодирий, на Чўлпон номларини тилга олиш, романларини ўқиш, улардан таъсирланган ҳолда асар ёзиш мумкин эмас эди. Шундай бир даврда туғилган “Қутлуғ қон” ҳам кейинги романларимиз учун карвонбоши бўлиб хизмат қилди.

Ҳозирги ўзбек романи жанрлари анчагина бой. Услублари ҳам ранг-баранг. Адабиётимизнинг бугунги юксак бадиий даражаси уларнинг аксариди ўз бўйини кўрсатиб турибди. Аммо шунга қарамай, бу икки умрбоқий роман — “Ўтган

кунлар” билан “Қутлуғ қон” ўзбек адабиётининг икки буюк чўққисидир. Уларнинг бадиий латофати ва жозибаси Ойбек кўрган ва гўзал шаклда тасвирлаган, метин тошлар бағрини ёриб, тоғ қоясида сават-сават оппоқ гулларни тебратиб турган наъматақдек ҳали-ҳамон шовуллаб туради.

Коммунистик мафкура ҳукмронлик қилган даврларда бу мафкура посбонлари “Ўтган кунлар”нинг бадиий қиммати-ни сезмасликка уринган эдилар. Истиқлол баҳори камалак нурлари билан товланган кейинги даврда эса “Қутлуғ қон”-га бўлган илм-фан муносабатини қайта кўриб чиқишни истаган кишилар ҳам топилди. Улар наздида, “Қутлуғ қон” социалистик реализмнинг меваси эмиш. Ундай бўлса, 1916 йил-чи? Йўлчиларнинг мустабид тузумга қарши, мустамлакачилик сиёсатига қарши, ўз инсоний ҳақ-ҳуқуқлари учун бутун Ўрта Осиё бўйлаб кўтарилган миллий-озодлик ҳаракати-чи? Наҳотки, шу даврдаги халқ ва жамият ҳаёти юксак маҳорат билан тасвирланган асар ҳозир ўз кадр-қиммати йўқотган бўлса?!

Бизнинг бахтимизга, Ойбекнинг икки буюк романи бор. “Қутлуғ қон” ҳам, “Навоий” ҳам бир неча даврларнинг юзини кўрди. Келгуси авлодлар бу икки асар орқали халқимиз тарихининг икки оламшумул аҳамиятга молик асрида рўй берган воқеалар билан, яшаб, курашиб, ижод этган кишилар билан яқиндан танишадилар. Нафақат Отабек билан Кумуш, балки Йўлчи билан Гулнор ҳам келгуси авлодларнинг севимли адабий қаҳрамонлари бўлиб қолиши шубҳасиз. Навоий эса ҳам буюк шоир, ҳам ўлмас адабий асар қаҳрамони сифатида ҳаминша барҳаёт қолажак.

МУНДАРИЖА

<i>Шуҳрат Ризаев. Китоб ва унинг муаллифи</i>	
ҳақида бир-икки сўз	3
Муаллифдан	6
<i>Биринчи фасл. ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ МАНЗАРАЛАРИ</i>	
(XX асрнинг биринчи чораги)	8
Аср бошларидаги тарихий шароит ва миллий уйғониш	
ҳаракатининг вужудга келиши	8
Жадид адабиётининг асосчиси	20
Жадидлар 1916 йилда	27
<i>Иккинчи фасл. МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ</i>	
АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ	37
Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875–1919)	37
Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳаётига бир назар	37
Беҳбудийнинг сўнги кунлари	39
Хислат (1880–1945)	62
Ҳаёти ва ижоди саҳифалари	62
Мискин (1880–1937)	76
Ҳаёти ва ижоди саҳифалари	76
Тавалло (1882–1938)	85
Ҳаёти ва ижоди саҳифалари	85
Ҳожи Муин (1883–1942)	95
Ҳаёти ва ижоди саҳифалари	95
Фитрат (1886–1938)	104
Ҳаёти ва ижоди саҳифалари	104
Фитрат ва Боту	108
Фитрат драматургиясига бир назар	115
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889–1929)	130
Ҳамза Тошкентда	130
Ҳамза ва Чўлпон	151
Фулом Зафарий (1889–1937)	158
Миллий муסיқали театр асосчиси	158
Абдулла Қодирий (1894–1938)	168
Ўлмас сиймо	168
Бир битиктош тарихи	175
Санъат сеҳри ёҳуд Отабекнинг прототиби бўлганми?	179
Чўлпон (1898–1938)	185
Чўлпон ва Андижон адабий муҳити	185
Истиқлол йўлида	189
Чўлпон ва ўзбек шеърляти	206

Элбек (1898–1938)	218
Ҳаёти ва ижоди саҳифалари	218

Учинчи фасл. АДАБИЙ ҲАЁТ МАНЗАРАЛАРИ

(XX асрнинг иккинчи чораги)	227
Миллий бадиий тафаккур	227
Ўзбекистонда адабий ҳаракатлар	234
“Чигатой гурунги”	234
“Нашри маориф”	242
“Қизил қалам”	247
“Ёшленинчи” газетаси қошидаги тўғарак	248
Пролетар ёзувчилари уюшмалари	249
Ёзувчилар уюшмаси	253

Тўртинчи фасл. ИЖТИМОИЙ СИЛСИЛАЛАР ДАВРИ

АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ	256
Ғафур Ғулом (1903–1966)	256
Шеърят гулшани	256
Абдулла Алавий (1903–1931)	272
Ҳаёти ва ижоди саҳифалари	272
Боту (1904–1937)	285
Ҳаёти ва ижоди саҳифалари	285
Ойбек (1905–1968)	298
Ижоди саҳифалари	298
Ёзувчи, қаҳрамон ва китобхон	311
Ойбек ижоди XX аср адабиёти кўзгусида	316
Абдулла Қаҳҳор (1907–1968)	329
Халқ дилининг таржимони	329
Миркарим Осим (1907–1984)	340
Тонг сирлари	340
Мақсуд Шайхзода (1908–1967)	348
Ҳаёти ва ижоди саҳифалари	348
Ҳамид Олимжон (1909–1944)	360
Сеҳр	360
Ўша машғум йилда	366
Миртемир (1910–1978)	373
Ҳаёти саҳифалари	373

Бешинчи фасл. ТОПИЛМАЛАР 391 |

Фитрат	391
Турк эли	391
Биз киммиз?	391
Темур сағанаси устинда	392
Чўлпон	393
Озод турк байрами	393
Юрт қайғуси	395
Фарҳод ва Шопур дуэти	396
Шоир Абдулла Алавий вафоти муносабати ила оналари	
Ҳабибахоним ёзган марсия-ғазалга мухаммас	397

Шарафиддин Салоҳиддин ўғлига мактублар	399
Мушоара	402
Боту	403
Гулёр	403
Миртемир	404
Ҳалиманинг дафтарига	404
Усмон Носир	405
И.В.Гёте. Эгмонт (<i>Трагедиядан парча</i>)	405
Холида Сулаймоновага	410
<i>Олтинчи фасл. ИККИ СОҲИР, ИККИ ЖАВОҲИР</i>	411
Муқаддима	411
Икки соҳир	414
Тарихий сюжет ва тарихий манзара	420
Эстетик идеал ва ижобий қаҳрамон	438
Ижобий қаҳрамон ва конфликт	453
Тасвир қатламлари	470
Бадий тасвир усул ва воситалари	487
Хулоса	529

XX АСР АДАБИЁТИ МАНЗАРАЛАРИ

Биринчи китоб

Муҳаррир: *Ш. Ризаев*

Тех. муҳаррир *Т. Харитонова*

Бадий муҳаррир *Ҳ. Меҳмонов*

Мусаҳҳиҳ *Ш. Мақсудова, Н. Умарова*

Компьютерда саҳифаловчи: *Н. Бегматова*